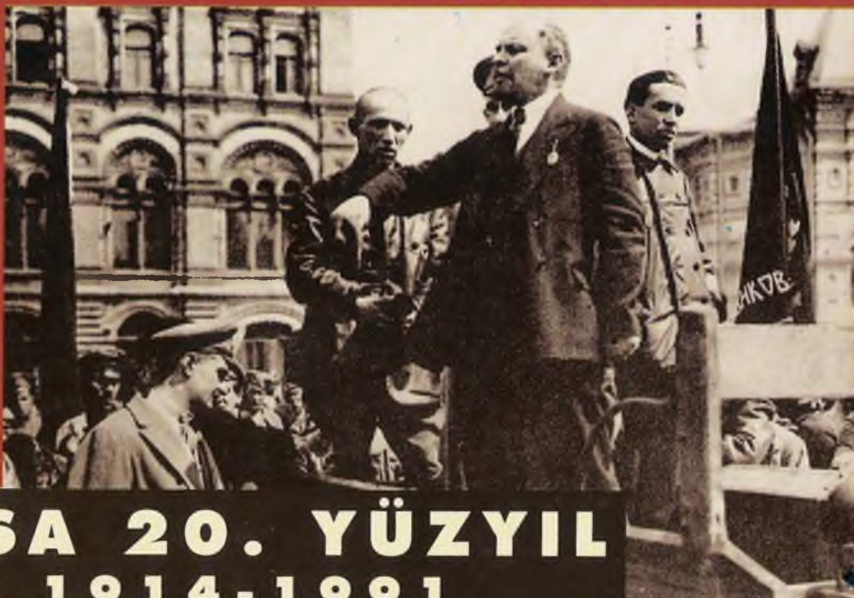
Eric Hobsbawm

KISA 20. YÜZYIL
1914-1991
AŞIRILIKLAR ÇAĞI

Türkçesi Yavuz Alogan

SARMAL YAYINEVİ
Babıali Cad. Pak Han No:16/4 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 522 45 78 - 512 70 20
Fax: (0212) 522 45 78

Birinci Baskı : Ekim 1996

Kapak : İnci Batuk
Baskı-Cilt : Kayhan Matbaası

ERIC HOBSBAWM

Kısa 20. Yüzyıl

1914 - 1991

Aşırılıklar Çağı

Türkesi: Yavuz Alogan

İçindekiler

Kısım I
Felaket Çağı

Kısım II
Altın Çağ

Kısım III
Toprak Kayması

Önsöz ve Teşekkür

Yirminci yüzyılın tarihini hiç kimse bir başka dönemin tarihini yazdığı gibi yazamaz, çünkü hiç kimse, yaşadığı dönemi, sadece dışardan, ikinci -ya da üçüncü- elden, o dönemin kaynaklarından ya da daha sonraki tarihçilerin eserlerinden bildiği bir dönemi yazabildiği (ya da yazması gerektiği) gibi yazamaz. Benim hayatım bu kitapta ele alınan dönemin büyük bir bölümüyle çakışıyor. Bu dönemin ilk gençlik çağımdan günümüze kadar geçen büyük bir bölümünde yaşanan toplumsal olayların bilincindeydim, yani bir bilimciden çok bir çağdaş olarak bu dönem hakkında görüşler ve önyargılar biriktirdim. Tarihçi olarak taşıdığım profesyonel şapkanın altında, 1914'ten sonraki dönem üzerinde çalışmaktan kaçınmamın bir nedeni budur. Gene de başka sıfatlarla bu dönem üzerine yazmaktan kendimi alıkoyamadım. Meslek hayatında denildiği gibi, "benim dönemim," ondokuzuncu yüzyıldır. Artık 1914'ten Sovyet çağının sonuna kadar yaşanan Kısa Yirminci Yüzyıl'ı bir tarihsel perspektif içinde ele almanın mümkün olduğunu düşünüyorum, ancak ona, çok sayıda yirminci yüzyıl tarihçisinin biriktirdiği arşiv kaynaklarından küçük bir serpintiyi bir yana bırakırsak, bilimsel literatür bilgisi olmaksızın ulaşıyorum.

Söz gelimi klasik antikite ya da Bizans İmparatorluğu tarihçisinin bu uzun dönemler sırasında ve daha sonra yazılanları bilmesi gibi, tek bir kişinin, şimdiki yüzyılın tarih yazınını tek bir büyük dilde bile bilmesi, kuşkusuz, bütünüyle imkânsızdır. Bununla birlikte benim bilgim, çağdaş tarih alanındaki kapsamlı tarihsel bilgi standartları bakımından bile gelişigüzel ve parçalıdır. En çok yapabildiğim, özellikle zahmetli ve tartışmalı sorunlar literatürünü -söz gelimi, Soğuk Savaş'ın ve 1930'ların tarihini- gözden geçirmektir. Bu kitapta ifade edilen görüşlerin araştırıcı

uzmanlığın ışığında makul olması, beni yeterince tatmin ediyor. Aksi halde kuşkusuz başaramazdım. Bu kitapta tartışmalı görüşlerin yanı sıra cehaletimi sergilediğim bir çok sorun da vardır mutlaka.

Bu kitap, bu nedenlerden ötürü, garip biçimde eşitsiz temellere dayanıyor. New School for Social Research mezunlarına yirminci yüzyıl tarihi üzerine verilen derslerin gerektirdiği okumayla tamamlanan ve yıllarca süren kapsamlı ve çok yönlü okumaya ek olarak, sosyal antropologların "katılımcı gözlemci" ya da sadece dikkatli gezgin dedikleri ya da atalarımın pek çok ülkede *kibbitzer* diyebilecekleri türden biri olarak, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın birikmiş bilgisine, anılarına ve fikirlerine sahibim. Bu türden deneyimlerin tarihsel değeri, büyük tarihsel olayların içinde yer almaya ya da tarih yapanları veya önemli devlet adamlarını tanımaya ya da onlarla görüşmüş olmaya bağlı değildir. Aslına bakılırsa, arada bir gazeteci olarak şu ya da bu ülkeye, daha çok Latin Amerika'ya yaptığım araştırma gezilerinin kazandırdığı deneyim devlet başkanlarıyla ya da karar alan kişilerle yapılan görüşmelerin çoğu kez verimli olmadığını ortaya koydu. Çünkü bu türden insanlar halka hitap edecek şekilde konuşuyorlardı. Gerçekten aydınlatıcı olan insanlar serbestçe konuşabilen ya da böyle konuşmak isteyen kişilerdir. Bunların büyük olayların sorumluluğunu hiçbir şekilde taşımamaları tercih edilir. Bununla birlikte, ister istemez kısmî ve yanıltıcı da olsa, insanları ve yöreleri tanımak bana çok yardımcı oldu. Bu yüzyılın üçüncü çeyreğinde meydana gelen toplumsal dönüşümün hızını ve ölçeğini görmenin en iyi yolu aynı kenti -Valencia ya da Palermo- otuz yıllık bir aradan sonra görmektir. Çok önce yapılan bir görüşme sırasında söylenen ve saklanan bir şeyin anısı, çok açık olmayan nedenlerle, gelecekte kullanılabilir. Tarihçi bu yüzyıla bir anlam kazandırabiliyorsa, bu genellikle gözlem yapma ve anlatılanları dinleme sayesindedir. Bu yolla öğrenebildiklerimi okurlara aktarmayı umuyorum.

Bu kitap aynı zamanda ve ister istemez, meslektaşlardan, öğrencilerden ve bu konuda çalışırken yakasına yapıştığım diğer kişilerden edindiğim bilgilere dayanıyor. Bu borçluluk bazı durumlarda sistematiktir. Bilimleri konu alan bölüm, iki arkadaşımın, sadece bir kristalograf değil aynı zamanda bir ansiklopedist olan Alan Mackay FRS ile John Maddox'un incelemesine sunuldu. İktisadi kalkınma hakkında yaz-

dıklarımın bir kısmı New School'dan meslektaşım, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nden Lance Taylor tarafından okundu. Bu konuda yazdıklarımın çoğu Helsinki'deki Birleşmiş Milletler Üniversitesi Ekonomik Kalkınma Araştırmaları Dünya Enstitüsü'nde (UNU/WIDER) çeşitli makro-ekonomik sorunların ele alındığı konferanslar sırasında ortaya konulan tezleri, yapılan tartışmaları ve bu arada kulağıma gelenleri temel alıyor. Bu konferanslar sırasında üniversite, Dr. Lal Jayawerdana'nın yönetiminde büyük bir uluslararası araştırma ve tartışma merkezine dönüştürüldü. Genellikle yaz aylarını geçirdiğim, McDonnell Douglas'ın misafir öğretim üyesi olarak bulunduğu bu takdire şayan kurum, son yıllarını yaşayan SSCB'ye yakınlığı ve entelektüel ilgisi nedeniyle benim için çok değerli oldu. Danıştığım kişilerin tavsiyelerine her zaman uymadım. Aksi durumda yapılan hatalar tamamen bana aittir. Akademisyenlerin birbirinin beyninden yararlanmak için biraraya gelerek zamanlarının büyük kısmını harcadıkları konferans ve kollokyumlardan çok yararlandım. Resmi ve resmi olmayan ortamlarda görüşlerinden ve tavsiyelerinden yararlandığım bütün meslektaşlarıma ya da kendilerine ders verme şansına sahip olduğum New School'daki uluslararası öğrenci grubundan edindiğim bütün bilgiler için burada isim vererek teşekkür etmek mümkün görünmüyor. Bununla birlikte, Türk devrimi, Üçüncü Dünya'da göç ve toplumsal hareketlilik konularında yazdıkları tezlerden çok şey öğrendiğim Ferdan Ergut ve Alex Julca'ya özellikle teşekkür etmem gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca APRA ve 1932 Trujillo Ayaklanması üzerine öğrencim Margarita Giesecke'in doktora tezine çok şey borçluyum.

Şimdiki zamana yirminci yüzyıl tarihçisi olarak yaklaşan kişi iki tip kaynağa giderek bağımlı hale geliyor: günlük ya da süreli basın ile ulusal hükümetlerin ya da uluslararası kurumların çıkardıkları süreli raporlar, ekonomi ya da başka konularda yapılan araştırmalar, istatistik derlemeleri ve diğer yayınlar. Londra *Guardian, Financial Times* ve *New York Times* gibi gazetelere çok şey borçluyum. Birleşmiş Milletler'in ve ona bağlı çeşitli kuruluşların ve Dünya Bankası'nın değerli yayınlarına olan borcum kaynakçada görülmektedir. Birleşmiş Milletler'in atası olan Milletler Cemiyeti'ni de unutmamak gerekir. Uygulamada neredeyse tam bir başarısızlığa uğramasına rağmen bu kuruluşun, öncü bir çalışma olan *1945 Sanayileşme ve Dünya Ticareti* ile en yüksek noktaya ulaşan ekonomik araştırma ve analizlerine şükran borçluyuz. Bu türden kaynaklar ol-

masaydı bu yüzyılın ekonomik, toplumsal ve kültürel değişikliklerinin tarihi yazılamazdı.

Yazarın açıkça kişisel olan yargıları dışında, okurların, bu kitapta yazdıklarımın çoğuna güven duymaları gerekir. Böyle bir kitabı geniş bir referanslar aygıtı ya da kaynak işaretleriyle aşırı yüklemek yersiz olur. Referanslarımı, alıntıların yapıldığı, istatistiklerin ya da öteki niceliksel verilerin -bazen farklı kaynaklar farklı sayılar verir- alındığı kaynaklarla ve bazen de okurların, alışılmamış, yabancı ya da beklenmedik bulabilecekleri ifadelerin dayandığı kaynakların belirtilmesiyle ve yazarın tartışmalı görüşlerinin biraz destek gerektirebileceği bazı noktalarla sınırlamaya çalıştım. Bu referanslar metinde parantez içine alınmıştır. Kaynakların tamamı kitabın sonunda bulunmaktadır. Bu kaynakça metin içinde değinilen ya da alıntı yapılan bütün kaynakların tam listesinden daha fazlasını kapsamaktadır. Bu, daha ileri düzeyde okuma için sistematik bir rehber değildir. İleri düzeyde okuma için kısa bir gösterge ayrı olarak basılmıştır. Referanslar, olduğu kadarıyla, metni sadece genişleten ya da sınırlayan dipnotlardan tamamen ayrıdır.

Bununla birlikte, birkaçını temel aldığım ya da özellikle borçlu olduğum bazı çalışmaları belirtmek uygun olur. Bu çalışmaları yazanların değerlendirilmediklerini düşünmelerini istemem. Genelde iki arkadaşın çalışmasına çok şey borçluyum: ekonomi tarihçisi ve yorulmaz bir niceliksel veri toplayıcısı Paul Bairoch ve kendisine Kısa Yirminci Yüzyıl kavramını borçlu olduğum Macar Bilimler Akademisi eski başkanı Ivan Berend. P. Calvocoressi (*World Politics Since 1945*) İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana genel siyasal dünya tarihi konusunda sağlam ve bazen -anlaşılabilir nedenlerden ötürü- sert bir rehber oldu. İkinci Dünya Savaşı konusunda Alan Milward'ın muhteşem eseri *War, Economy and Society 1939-45*'e çok şey borçluyum. 1945 sonrası ekonomi için Herman Van der Wee'nin *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945-1980* ve ayrıca Philip Armstrong, Andrew Glyn ve John Harrison'ın *Capitalism Since 1945* başlıklı çalışmalarından yararlandım. Martin Walker'ın *The Cold War*'u soğuk eleştirmenlerin gösterdiklerinden daha büyük bir ilgiyi hak ediyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Sol'un tarihi konusunda nezaket göstererek henüz tamamlanmamış kapsamlı perspektif çalışmasını okumama izin veren Queen Mary ve Londra Üniversitesi Westfield Col-

lege'den Dr. Donald Sassoon'a çok şey borçluyum. SSCB tarihi konusunda özellikle Moshe Lewin, Alec Nove, R. M. Davies ve Sheila Fitzpatrick'e; Çin konusunda, Benjamin Schwartz ve Stuart Schram'a; İslam dünyası konusunda Ira Lapidus ve Nikki Keddie'ye özellikle borçluyum. Sanatlar konusundaki görüşlerimi daha çok John Willet'in Weimar kültürü çalışmalarına (ve yaptığı konuşmalara) ve Francis Haskell'e borçluyum. Altıncı bölümde Lynn Garafola'nın *Diaghilev*'ine olan borcum açıkça görülmektedir.

Bu kitabı hazırlamama fiilen yardımcı olanlara özellikle teşekkür ediyorum. Bunlar, öncelikle araştırma asistanlarım, Londra'da Joanna Bedford ve New York'ta Lise Grande'dir. Özellikle, olağanüstü bir kişiliği olan Ms Grande'ye çok şey borçlu olduğumu belirtmek isterim. O olmasaydı bilgilerimdeki muazzam boşlukları muhtemelen dolduramaz ve tamamını hatırlayamadığım olgu ve referansları doğrulayamazdım. Taslakları temize çeken Ruth Syers'e ve bu kitabın hitap ettiği modern dünyaya genel bir ilgi duyan ve akademik olmayan bir okurun bakış açısıyla bölümleri okuyan Marlene Hobsbawm'a çok şey borçluyum.

Görüşlerimi ve yorumlarımı formüllendirmeye çalıştığım konferansları dinleyen New School öğrencilerine de teşekkür ediyorum. Bu kitap onlara adanmıştır.

Eric Hobsbawm

Londra-New York, 1993-94

Kuş Bakışı Yirminci Yüzyıl

On İki Kişinin Yirminci Yüzyıla Bakışı

Isaiah Berlin *(felsefeci, Britanya): "Yirminci yüzyılın büyük bir bölümünü yaşadım. Şunu da eklemeliyim ki, kişisel zorluklar çekmeden yaşadım. Onu sadece Batı tarihinin en dehşet verici yüzyılı olarak hatırlıyorum."*

Julio Caro Baroja *(antropolog, İspanya): "Kişinin kendi hayat deneyimi -sakin ve büyük maceralar olmaksızın geçen, çocukluk, gençlik ve yaşlılık- ile yirminci yüzyılın olguları...insanlığın yaşadığı dehşet verici olaylar arasında bariz bir çelişki vardır."*

Primo Levi *(yazar, İtalya): "Kamplarda yaşayan bizler gerçek tanıklar değiliz. Bu rahatsız edici düşünceyi, zamanla, ben de dahil hayatta kalanların yazdıklarını okuyarak, kendi yazdıklarımı yıllar sonra yeniden okuduğumda, benimsedim. Bizler, yani hayatta kalanlar, sadece küçük değil, aynı zamanda kuraldışı bir azınlığız. Bizler, yalan, beceri ya da şans sayesinde asla dibe vurmamış olanlarız. Gorgon'un* yüzünü görenler geri dönmediler ya da döndüklerinde tek bir söz söylemediler."*

Renè Dumont *(agronomist, ekolojist, Fransa): "Bu yüzyılı sadece bir katliamlar ve savaşlar yüzyılı olarak görüyorum."*

Rita Levi Montalcini *(Nobel bilim ödülü sahibi, İtalya): "Her şeye rağmen bu yüzyılda daha iyiye ulaşmak için... basının yükselişi, yüzyıllarca süren baskıdan sonra kadınların ortaya çıkışı (gibi) devrimler olmuştur."*

---

*) Gorgon Mitolojide yüzüne bakanın taş kesildiği, yılan saçlı üç kadından biri.-Ç.N.

William Golding *(Nobel Edebiyat Ödülü sahibi, Britanya): "Bu yüzyılın insanlık tarihinin en şiddetli yüzyılı olduğunu düşünmekten kendimi alamıyorum."*

Ernst Gombrich *(sanat tarihçisi, Britanya): "Yirminci yüzyılın başlıca karakteristiği dünya nüfusundaki müthiş artıştır. Bu bir felakettir. Ne yapacağımızı bilemiyoruz."*

Yehudi Menuhin *(müzisyen, Britanya): "Yirminci yüzyılı özetlemek gerekirse, insanlığın o zamana kadar idrak ettiği en büyük umutları canlandırdığını ve bütün hayalleri ve idealleri yıktığını söyleyebiliriz."*

Severo Ochoa *(Nobel Bilim Ödülü sahibi, İspanya): "En temel olgu bilimdeki ilerlemedir. Bu ilerleme gerçekten olağanüstü olmuştur... Yüzyılımızı karakterize eden şey budur."*

Raymond Firth *(antropolog, Britanya): "Teknoloji alanında yirminci yüzyılın en anlamlı gelişmeleri arasından, elektronikteki gelişmeyi; fikirler bakımından, görece akılcı ve bilimsel bir dünya görüşünden akılcı olmayan ve daha az bilimsel bir görüşe doğru yaşanan değişimi, seçiyoruz."*

Leo Valiani *(tarihçi, İtalya): "Yüzyılımız, adalet ve eşitlik fikirlerinin kazandığı zaferin daima kısa ömürlü olduğunu, ama özgürlüğü korumayı başarırsak, her şeye her zaman yeniden başlayabileceğimizi de kanıtlıyor... En umutsuz durumlarda bile umutsuzluğa yer yoktur."*

Franco Venturi *(tarihçi, İtalya): "Tarihçiler bu soruyu yanıtlayamazlar. Bence yirminci yüzyılı anlama çabası asla sona ermeyecektir."*

(Agosti ve Borgese, 1992, s. 42, 210, 154, 76, 4, 8, 204, 2, 62, 80, 140, 160.)

I

28 Haziran 1992'de Fransa Devlet Başkanı Mitterand, önceden haber verilmeden ve beklenmedik biçimde, yıl başından beri yaklaşık 150 000 kişinin hayatına mal olan bir Balkan savaşının merkezi olan Saraybosna'da ansızın ortaya çıktı. Bosna krizinin ne kadar ciddi olduğunu dünya kamuoyuna göstermeyi amaçlıyordu. Aslında, seçkin, yaşlı ve zayıf yapılı bir devlet adamının hafif silahlar ve topçu ateşi altındaki varlığı çok dikkat çekici oldu ve hayranlık uyandırdı. Ne var ki, M. Mitterand'ın ziyaretinin bir yönü çok önemli olduğu halde gözden kaçtı: Ziyaretin tarihi. Fransa devlet Başkanı Saraybosna'ya gitmek için neden o günü seçmişti? Bu seçimin nedeni, 28 Haziran'ın, Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın 1914'te Saraybosna'da, birkaç hafta içinde Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasına yol açan katlinin yıldönümü olmasıydı. Tarih, yer ve siyasal hata ile yanlış hesabın yol açtığı tarihsel bir felaket arasındaki bağlantı, Mitterand'la yaşıt olan eğitim görmüş her Avrupalı için çarpıcıydı. Bosna krizinin gelecekteki sonuçları böylesine sembolik bir tarih seçmekten daha iyi nasıl sembolize edilebilirdi? Ancak birkaç profesyonel tarihçi ve yaşlı dışında pek az kişi buradaki imayı yakaladı. Tarihsel bellek artık canlı değildi.

Geçmişin ya da daha çok kişinin çağdaş deneyimini önceki kuşakların deneyimine bağlayan toplumsal mekanizmaların yok olması geç yirminci yüzyılın en karakteristik ve ürkütücü fenomenlerinden biridir. Yüzyılın sonunda çoğu genç erkek ve kadın, içinde yaşadıkları zamanın geçmişiyle her türlü organik ilişkiden yoksun bir tür sürekli şimdiki zaman içinde yetişti. Bu durum, yaptıkları iş ötekilerin unuttuğunu hatırlatmak olan tarihçileri, ikinci bin yılın sonunda, önceki dönemden daha önemli hale getirir. Ancak tam da bu nedenle tarihçiler, sadece olayları kayda geçiren, hatırlatan ve veri toplayan kişiler olmanın, her ne kadar bu tarihçilerin zorunlu işlevleriyse de, ötesine geçmelidirler. 1989'da dünyadaki bütün hükümetler ve özellikle bütün dışişleri bakanları iki dünya savaşından sonra yapılan ve görünüşe bakılırsa çoğunun unuttuğu barış görüşmeleri konusunda verilen bir seminerden yararlanacaklardı.

Ne var ki bu kitabın amacı, konusu olan dönemin, yani 1914'ten 1991'e kadar Kısa Yirminci Yüzyıl'ın öyküsünü anlatmak değildir. Bu-

nunla birlikte zeki bir Amerikalı öğrenci "İkinci Dünya Savaşı" sözünün bir "Birinci Dünya Savaşı"nın olduğu anlamına gelip gelmediğini sorabilir ve bu soruya muhatap olan kişi, bu yüzyılın temel olgularına dair bir bilginin bile kesin olamayacağını fark edememiş olabilir. Amacım olayların *neden* o şekilde geliştiğini ve nasıl bir araya geldiğini anlamak ve açıklamaktır. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın tamamını ya da büyük bir bölümünü yaşamış, benimle yaşıt biri için bu aynı zamanda bir otobiyografik çabadır. Kendi anılarımızdan söz ediyoruz, abartıyoruz (ve düzeltiyoruz). Belirli bir zaman ve mekânda yaşayan erkekler ve kadınlar olarak, yüzyılın dramalarında rol alan -ne kadar önemsiz olursa olsun- aktörler olarak, en azından, bu yüzyılın tarihine katılan ve ona dair görüşleri önemli gördüğümüz olaylar tarafından biçimlendirilen insanlar olarak konuşuyoruz. Bizler bu yüzyılın parçasıyız. Bu yüzyıl da bizim parçamız. Bir başka çağa ait olan okurlar, örneğin bu kitap yazılırken üniversiteye giren öğrenci, bunu unutmamalıdır. Bu öğrenci için Vietnam Savaşı bile tarih öncesidir.

Benim kuşağımdan ve daha önceki tarihçiler için geçmiş yok edilemez. Bunun nedeni sadece caddeleri ve meydanları hâlâ tanınmış kişilerin ismiyle ve olaylarla anan (savaş öncesi Prag'da Wilson İstasyonu, Paris'te Stalingrad Metrosu), barış antlaşmalarını imzalandığı yerle özdeşleyen (Versailles Antlaşması) ve savaş anıtlarının geçmiş günleri hatırlattığı bir kuşağa mensup oluşumuz değil, kamusal olayların hayatlarımızı oluşturan dokunun bir parçası olmasıdır. Bunlar sadece özel hayatlarımıza kendi damgalarını vurmakla kalmadılar, özel ya da kamusal hayatlarımızı biçimlendirdiler. Bu kitabın yazarı için 30 Ocak 1933 sadece Hitler'in Almanya'nın Şansölyesi olduğu, aksi halde tamamen önemsiz olacak bir tarih değildir. Berlin'de bir kış günü öğleden sonra, o sırada on beş yaşında olan yazar ve kız kardeşi, Wimersdorf'taki okullarından Halensee'deki evlerine giderlerken gazete başlıklarını gördüler. O başlıkları hâlâ bir rüya gibi görebiliyorum.

Ancak yaşadığı zamanın parçası olarak geçmişe sahip olan tek kişi yaşlı tarihçi değildir. Yer kürenin dev alanlarında belirli bir yaşın üzerindeki herkes, kişisel geçmişine ve yaşam öyküsüne bakılmaksızın, aynı temel deneyimlerden geçmiştir. Bunlar hepimize bir ölçüde aynı biçimlerde damgasını vurmuştur. 1980'lerin sonunda parçalanan dünya

1917 Rus Devrimi'nin etkisiyle biçimlenen dünya idi. Örneğin, modern endüstriyel ekonomiyi birbirine zıt iki kutba, "kapitalizm" ve "sosyalizm"e göre düşünmeye alıştığımız için, bütün bunlardan etkileniyorduk. Bunlar birbirini karşılıklı olarak dışlayan, birinin SSCB modeline göre örgütlendiği ekonomilerle, öteki ise geri kalanlarla özdeşlenen alternatiflerdi. Bunun, ancak belirli bir tarihsel bağlamın parçası olarak anlaşılabilecek keyfi ve bir ölçüde yapay bir yapı olduğu artık anlaşılmış olmalı. Ama gene de, yazmakta olduğum şu anda bile, geçmişe dönük olarak başka sınıflandırma ilkeleri tasarlamak kolay değildir. Bu ilkeler, ABD, Japonya, İsveç, Brezilya, Federal Almanya Cumhuriyeti ve Güney Kore'yi bir arada tasnif etmekten ve Sovyet bölgesindeki 1980'lerden sonra çöken devlet ekonomilerini ve sistemleri çökmedikleri apaçık ortada olan Doğu ve Güneydoğu Asya'daki sistemlerle aynı kompartmana koymaktan daha gerçekçi olabilirdi.

Bu kez Ekim Devrimi'nin sonunu yaşayan dünya, kurumları ve varsayımları İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkanlarca biçimlendirilen dünyadır. Kaybeden taraftakiler ya da onlarla birlikte olanlar sadece susmakla ve susturulmakla kalmadılar, tarihe ve entelektüel hayata, İyi'nin Kötü'nün karşısında yer aldığı moral dünya dramasında oynadıkları "düşman" rolüyle geçtiler. (Bu, aynı ölçüde ya da uzunlukta olmamakla birlikte yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Soğuk Savaş'ı kaybedenlerin de başına gelebilir.) Bu, bir din savaşları yüzyılında yaşamanın cezalarından biridir. Bu savaşların başlıca karakteristiklerinden biri hoşgörüsüzlüktür. İdeoloji dışı tutumlarından gelen çoğulculuğun reklamını yapanlar bile, dünyanın rakip seküler dinlerle sürekli birarada yaşamaya yetecek kadar büyük olduğunu düşünmediler. Bu yüzyılı dolduran dinsel ve ideolojik çatışmalar, başlıca görevi yargılamak değil, pek az kavrayabileceğimiz şeyi bile anlamak olan tarihçinin yolundaki barikatlardır. Gene de anlama yolunda duran şey, sadece bizim tutkulu kanaatlerimiz değil, onları biçimlendiren tarihsel deneyimdir. Birincisinin üstesinden gelmek kolaydır, çünkü bilinen ama hatalı olan o Fransızca deyişte, *tout comprendre c'st tout pardonner* (her şeyi anlamak her şeyi bağışlamaktır), gerçeklik yoktur. Alman tarihinde Nazi dönemini anlamak ve onu tarihsel bağlamına yerleştirmek, jenosidi bağışlamak değildir. Her halde, bu olağanüstü yüzyılı yaşayan hiç kimse yargıdan kaçınamayacaktır. Ulaşılması güç olan anlayış budur.

II

Kısa Yirminci Yüzyıl'ı, yani Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından SSCB'nin çöküşüne kadar geçen yılları, geriye baktığımızda sona erdiğini görebildiğimiz tutarlı bir tarihsel dönemi, nasıl anlamlandıracağız? Arkasından ne geleceğini, ve üçüncü bin yılın nasıl olacağını, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın onu biçimlendireceğinden emin olabilsek bile, bilmiyoruz. Ne var ki, 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında dünya tarihinde bir çağın sona erdiği ve yeni bir çağın başladığı konusunda ciddi bir kuşku duyulamaz. Bu yüzyıl tarihçilerinin temel bilgisi budur, çünkü geçmişe dair anlayışlarının ışığında gelecek hakkında tahminlerde bulunmalarına rağmen, yarışın sonucunu önceden haber vermek onların işi değildir. Onlar ancak at yarışlarının kazanılabileceğine ya da kaybedileceğine dair bilgi verebilir ya da çözümleme yapabilirler. Her halde, son otuz ya da kırk yıl içinde, kâhin olarak taşıdıkları mesleki nitelikler ne olursa olsun, tahminde bulunanların kayıtları öylesine gösterişli bir biçimde yanlış çıkmıştır ki, sadece hükümetler ve ekonomik araştırma enstitüleri onlara güvenmiş ya da güveniyor gibi yapmıştır. Bu durum İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da kötüye gitmiştir.

Bu kitapta Kısa Yirminci Yüzyılın yapısı üç kanatlı bir resim ya da bir tür tarihsel sandviç gibi görünüyor. 1914'ten İkinci Dünya Savaşı'nın ertesine kadar yaşanan bir Felaket Çağı'nı yirmi beş ya da otuz yıl süren bir olağanüstü ekonomik büyüme ve toplumsal dönüşüm izledi. Bu dönüşüm insan toplumunu muhtemelen kıyaslanabilir kısalıkta herhangi bir başka dönemden daha derin bir biçimde değiştirdi. Geriye bakıldığında bu dönem bir tür Altın Çağ olarak görülebilir. Bu dönemin 1970'lerin başında sona erdiği neredeyse dolaysız biçimde görüldü. Yüzyılın son bölümü yeni bir dağılma, belirsizlik ve kriz, Afrika, eski SSCB ve Avrupa'nın önceki sosyalist bölümleri gibi dünyanın geniş bölgeleri için bir felaket çağı oldu. 1980'lerden 1990'lara geçilirken yüzyılın geçmişi ve geleceği üzerine düşünenlerin ruh hali giderek bir *fin-de-siecle* (bir dönemin bitişi -çn.) kasvetine büründü. Geniş bir görüş alanı sağlayan 1990'lardan bakıldığında Kısa Yirminci Yüzyıl, bir krizden diğerine giden yolda kısa bir Altın Çağ'dan, bilinmeyen ve sorunsal ama kaçınılmaz biçimde felaketli olmayan bir geleceğe geçti. Ne var ki, tarihçilerin metafizik düşünce üretenlere hatırlatmak isteyecekleri gibi, gene de bir gelecek vardır.

Tarih hakkında yegâne tamamlanmış kesin genelleme, insan soyu var olduğu sürece tarihin devam edeceğidir.

Bu kitabın argümanı buna göre düzenlendi. Kitap, ondokuzuncu yüzyıl (batı) uygarlığının çöküşünü belirleyen Birinci Dünya Savaşı ile başlıyor. Bu uygarlık, ekonomisinde kapitalist; yasal ve anayasal yapısında liberal; karakteristik özellikler taşıyan hegemonik sınıfının imgesi bakımından burjuva; bilim, bilgi ve eğitimdeki gelişme, maddi ve manevi ilerleme bakımından gurur verici; bilim, sanat, siyaset ve endüstride yaşanan devrimlerin doğum yeri, ekonomisi dünyanın büyük kısmına nüfuz eden, askerleri dünyanın büyük kısmını fetheden ve boyun eğdiren, nüfusu üçüncü bir insan soyu oluşturacak kadar artan (Avrupalı göçmenlerin ve onların atalarının geniş ve büyüyen akını dahil), başlıca devletleri bir dünya siyasal sistemi oluşturan* Avrupa'nın merkeziliğine derinden inanmış idi.

Birinci Dünya Savaşı'nm patlamasından ikincisinin ertesine kadar geçen on yıllar, bu toplumun Felaket Çağı oldu. Toplum kırk yıl kadar bir belâdan diğerine sendeleyerek ilerledi. Zeki tutucuların bile bu toplumun yaşayıp yaşamayacağı konusunda bahse girdikleri zamanlar oldu. Dünya toplumu iki küresel isyan ve devrim dalgasının izlediği iki dünya savaşıyla sarsıldı. Bu isyan ve devrim dalgaları, burjuva kapitalist topluma tarihsel olarak mukadder bir alternatif olduğunu iddia eden, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya yüzeyinin altıda birinden ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya nüfusunun üçte birinden fazlasını kaplayan bir sistemi iktidara getirdi. İmparatorluk Çağı sırasında ve öncesinde inşa edilen dev sömürge imparatorlukları sarsıldı ve unufak oldu. Büyük Britanya'nın Kraliçesi Victoria öldüğünde öylesine katı ve özgüvenli olan modern emperyalizmin bütün tarihi, tek bir insanın -söz gelimi Winston Churchill'in (1874-1965)- ömrüne sığacak kadar kısa sürdü.

Dahası da var: beklenmedik derinlikte bir dünya ekonomik krizi en güçlü kapitalist ekonomileri bile dize getirdi ve ondokuzuncu yüzyıl liberal kapitalizminin dikkat çekici bir kazanımı olan tek bir evrensel dünya

---

*) Bu uygarlığın yükselişini üç ciltlik "uzun ondokuzuncu yüzyıl" (1780'lerden 1914'e) tarihinde betimlemeye ve açıklamaya ve sona eriş nedenlerini analiz etmeye çalıştım. Bumetin bu üç ciltde (*The Age of Revolution, 1789- 1848, The Age of Capital, 1848-1875 ve The Age of Empire, 1785-1914*) yeri geldikçe göndermede bulunuyor.

ekonomisini yaratma girişiminin ters teptiği görüldü. Savaş ve devrim yaşamayan ABD bile çöküşün eşiğine geldi. Ekonomi yalpalarken, 1917 ile 1924 arasında liberal demokrasi kurumları Avrupa'nın bir kısmı ile Kuzey Amerika ve Güneydoğu Asya bölgeleri dışında neredeyse tamamen ortadan kalktı ve faşizm ile onun uydusu olan otoriter hareketler ve rejimler, ilerlemeye başladı.

Demokrasiyi ancak bu meydan okumaya karşı kendilerini savunan liberal kapitalizm ile komünizmin geçici ve garip ittifakı kurtardı. Hitler'in Almanyasına karşı zafer esas olarak Kızıl Ordu tarafından kazanıldı ve ancak onun tarafından kazanılabilirdi. Faşizme karşı bu kapitalist komünist ittifak dönemi -esas olarak 1930'lar ve 1940'lar- pek çok bakımdan yirminci yüzyıl tarihinin dayanak noktasını ve onun belirleyici momentini oluşturur. Bu ittifak pek çok bakımdan, yüzyılın büyük kısmında -kısa antifaşizm dönemi dışında- uzlaşmaz bir antagonizm durumunda olan kapitalizm ile komünizmin ilişkilerinde tarihsel bir paradoks anıdır. Sovyetler Birliği'nin Hitler karşısında kazandığı zafer, Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık ekonomisinin performansı ile İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet ekonomisinin performansı arasında yapılacak kıyaslamanın (Gatrell/Harrison, 1993) kanıtladığı gibi, Ekim Devrimi'nin yerleştirdiği rejimin kazanımıydı. Bu zafer kazanılmasaydı, günümüzün Batı dünyası, liberal parlamenter temalar üzerine bir çeşitlemeler setinden çok, otoriter ve faşist temalar üzerine bir çeşitlemeler setinden (ABD dışında) ibaret olacaktı. Bu garip yüzyılın ironilerinden biri, kapitalizmi küresel düzeyde yıkmayı hedefleyen Ekim Devrimi'nin en kalıcı sonuçlarının kendi zıddını hem savaşta hem de barışta, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ona kendisini reformdan geçirmesi için gerekli dürtüyü ve kaygıyı sağlayarak, ekonomik planlamayı popüler hale getirerek ve bazı reform prosedürleri kazandırarak, kurtarmış olmasıydı.

Gene de, liberal kapitalizmin, kriz, faşizm ve savaşın üçlü meydan okuması karşısında -ve tek başına- hayatta kaldığında bile, İkinci Dünya Savaşı'ndan bir süper güç olarak çıkan SSCB'nin çevresinde toparlanabilen devrimin küresel ilerleyişiyle yüz yüze geldiği görülüyordu.

Ve gene, geriye doğru baktığımızda görebileceğimiz gibi, kapitalizme karşı küresel sosyalist meydan okumanın gücü karşıtının zayıflığından geliyordu. Ondokuzuncu yüzyıl burjuva toplumu Felaket Çağı'nda çökmeseydi ne Ekim Devrimi olurdu ne de SSCB. Eski Çarlık İm-

paratorluğu'nun harap olmuş kırsal Avrasya bölgesinde doğaçlama yoluyla sosyalizm adı altında geliştirilen ekonomik sistemin kapitalist ekonomiye gerçekçi bir küresel alternatif oluşturacağı düşünülemezdi ve düşünülmedi de. SSCB'yi o hale getiren 1930'ların Büyük Krizi oldu. Bu arada faşizmin meydan okuması da SSCB'yi Hitler'in yenilgisinin zorunlu aracına, böylelikle iki süper güçten birine dönüştürdü. Bu iki gücün karşı karşıya gelmesi, SSCB'nin siyasal yapısını pek çok bakımdan istikrarlı hale getirirken -şimdi görebildiğimiz gibi- Kısa Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısını belirledi ve dehşet uyandırdı. SSCB, yüzyılın ortasında bir on beş yıl kadar kendisini, üçüncü bir insan soyunu ve kısa süre için kapitalist ekonomik büyümeyi geride bırakacakmış gibi görünen bir ekonomiyi oluşturan bir "sosyalist kamp"ın başında bulmayabilirdi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalizmin, 1947-73 yıllarının beklenmedik ve belki de normal dışı Altın Çağı'na kendisi dahil herkesi şaşırtarak nasıl ve neden girdiği sorusu, yirminci yüzyıl tarihçilerinin yüz yüze geldiği belki de başlıca sorudur. Bu sorunun yanıtı üzerinde henüz bir anlaşmaya varılmış değildir; ben de kapsamlı bir yanıt verme iddiasında değilim. Daha ikna edici bir çözümleme için muhtemelen yirminci yüzyılın ikinci yarısının bütün "uzun dalga"sı perspektif içinde görülene kadar beklemek gerekecek. Şimdi Altın Çağ'a bir bütün olarak bakabiliyor olsak da, dünyanın o zamandan beri içinden geçmekte olduğu Kriz onyılları bu kitap yazılırken henüz tamamlanmamıştır. Ne var ki, büyük bir güvenle değerlendirilebilecek olan, sonuçta ortaya çıkan ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümün, kayıtlı tarihte bilinen en büyük, en hızlı ve en temel dönüşümün, olağanüstü ölçeği ve yarattığı etkidir. Bunun çeşitli yönleri bu kitabın ikinci kısmında tartışılıyor. Üçüncü bin yılda yirminci yüzyıl tarihçileri, bu yüzyılın tarih üzerindeki başlıca etkisinin muhtemelen bu şaşırtıcı dönem tarafından ve bu dönem içinde gerçekleştirildiğini görecekler. Bu dönemin bütün yerkürede insan hayatında meydana getirdiği değişiklikler, geri çevrilemeyecek kadar derin oldu. Üstelik bu değişiklikler hâlâ devam ediyor. Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşünde "tarihin sonu"nu araştıran gazeteciler ve felsefi deneme yazarları yanıldılar. Yüzyılın üçüncü çeyreğinin, insanlık tarihinin taş devrinde tarımın icadıyla başlayan yedinci ya da sekizinci binyıllarının sonunu belirlediğini, çünkü insan soyunun besin maddesi üreterek ve sürü halinde hayvan besleyerek yaşadığı uzun döneme son verdiğini söylemek, daha uygun olur.

Bununla kıyaslandığında "kapitalizm" ile "sosyalizm"in, bunlardan birini ya da diğerini temsil ettiğini iddia eden ABD ya da SSCB gibi devletlerin ve hükümetlerin müdahalesiyle ya da böyle bir müdahale olmaksızın karşı karşıya gelişlerinin tarihi, muhtemelen daha sınırlı bir tarihsel önem taşıyacaktır -uzun dönemde, onaltıncı ve onyedinci yüzyılın din ve Haçlı savaşlarına kıyasla. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın herhangi bir dönemini yaşamış olanlar için bunlar çok önemli görünür. Aynı şey bu kitap için de geçerlidir, çünkü geç yirminci yüzyıl okurları için bir yirminci yüzyıl yazarı tarafından yazılmıştır. Toplumsal devrimler, Soğuk Savaş, "gerçekte var olan sosyalizm"in yapısı, sınırları, öldürücü kusurları ve çöküşü uzun uzadıya tartışılmıştır. Bununla birlikte, Ekim Devrimi'nden esinlenen rejimlerin, geri tarım ülkelerinin modernleşmesinde güçlü bir hızlandırıcı olarak büyük ve kalıcı bir etki yarattığını hatırlamak önemlidir. Olduğu kadarıyla bu alanda sağlanan başlıca kazanımlar kapitalist Altın Çağ'la çakıştı. Atalarımızın dünyasını gömmek için geliştirilen rakip stratejilerin ne kadar etkili olduğunu ya da ne kadar bilinçli savunulduğunu burada ele almaya gerek yok. Göreceğimiz gibi, Sovyet sosyalizminin çöküşünün ışığında akıl almaz bir durum gibi görünse de ve her ne kadar bir İngiliz başbakanı bir Amerikan başkanıyla konuşurken, SSCB'ni o sırada hâlâ "suyun üstünde duran ekonomisi(yle) ... maddi servet yarışında kapitalist toplumu kısa sürede geride bırakacak" bir devlet olarak görebildiyse de (Horne, 1989, s. 303), iki sistem, erken 1960'lara kadar en azından eşit olarak yarıştılar. Bununla birlikte, şunu da belitmek gerekir ki, 1980'lerde sosyalist Bulgaristan ile sosyalist olmayan Ekvator, 1939'un Bulgaristan'ı ya da Ekvator'una kıyasla daha çok ortak özelliğe sahipti.

Sovyet sosyalizminin çöküşü ve bu çöküşün hâlâ tam olarak hesaplanamayan, ama esas olarak olumsuz sonuçları Altın Çağı izleyen Kriz Onyılları'nın en dramatik olayı oldu. Ancak bu yıllar, aynı zamanda, evrensel ya da küresel kriz on yılları oldu. Kriz dünyanın çeşitli kesimlerini farklı biçimlerde ve derecelerde, ancak siyasal, toplumsal ve ekonomik oluşumlarına bakmaksızın hepsini etkiledi, çünkü Altın Çağ tarihte ilk kez, daha çok devlet sınırlarının ötesine geçen ("geçişsel olarak") ve dolayısıyla devlet ideolojisinin sınırlarını da aşan, tek, giderek bütünleşmiş ve evrensel bir dünya ekonomisi yaratmıştı. Sonuç olarak bütün rejimlerin ve sistemlerin kurumlarına dair kabul edilmiş fikirler zayıfladı. 1970'lerin sorunları başlangıçta dünya ekonomisinin Büyük İleri Atı-

lımı'nda sadece umut verici, geçici bir duraklama olarak görüldü ve bütün ekonomik ve siyasal tip ve modellerdeki ülkeler geçici çözümler aradılar. Bunun uzun vadeli bir güçlükler çağı olduğu giderek açığa çıktı. Kapitalist ülkeler, sınırsız serbest piyasanın seküler teologlarını izleyerek bu güçlüklere radikal çözümler bulmaya çalıştılar. Bu teologlar, Altın Çağ'da olduğu gibi, dünya ekonomisine gayet iyi hizmet eden ama artık başarısız olduğu görülen siyasetleri reddettiler. Bu *Laissez-faire* aşırıları diğerlerinden daha başarılı olmadılar. 1980'lerde ve erken 1990'larda kapitalist dünya kendisini bir kez daha savaş arası yılların yükü altında sendelerken buldu. Altın Çağ'ın sona erdiği görülüyordu: kitlesel işsizlik, şiddetli çevrimsel krizler, evsiz dilencilerle lüks içinde yaşayanların daha önce görülmemiş biçimde karşı karşıya gelmeleri, sınırlı devlet gelirleri ile sınırsız devlet harcamaları arasındaki karşıtlık. Artık takati kesilen ve her türlü olumsuz etkiye açık ekonomileriyle sosyalist ülkeler geçmişleriyle bir kez daha ya da bu kez daha radikal bir kopuşa doğru ve bildiğimiz gibi, çöküşe doğru sürüklendiler. Bu çöküş, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunu gösteren bir işaret olarak saptanabilir, tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nın Kısa Yirminci Yüzyıl'ın başlangıcını gösteren bir işaret olarak saptanabilmesi gibi. Benim tarihim bu noktada sona eriyor.

Kitap -erken 1990'larda tamamlanan her kitabın olması gerektiği gibi- bir belirsizlik manzarasıyla sona eriyor. Dünyanın bir kesiminin çökmesi geri kalanının hastalığını açığa çıkardı. 1980'lerden 1990'lara geçilirken dünya krizinin sadece ekonomik anlamda değil, siyasal anlamda da eşit derecede genel bir kriz olduğu anlaşıldı. Istria ile Vladivostok arasındaki komünist rejimlerin çökmesi, sadece muazzam bir siyasal belirsizlik, istikrarsızlık, kaos ve iç savaş mıntıkası yaratmakla kalmadı, aynı zamanda uluslararası ilişkileri yaklaşık kırk yıldır istikrarlı durumda tutan uluslararası sistemi tahrip etti. Aynı zamanda, esas olarak bu istikrara dayanan iç siyasal sistemlerin güvenilmezliğini açığa çıkardı. Sorunlu ekonomilerin yarattığı gerilimler İkinci Dünya Savaşı'ndan beri gelişmiş kapitalist ülkelerde gayet iyi işleyen, parlamenter ya da başkanlıkla yönetilen siyasal liberal demokrasi sistemlerini zayıflattı. Bunlar Üçüncü Dünya'da işleyen her türlü siyasal sistemi de zayıflattı. En eski ve en istikrarlı olanlar da dahil temel siyasal birimler, yani bölgesel, egemen ve bağımsız "ulus-devletler" kendilerini ulusüstü ve ulusötesi güçler ile ayrılıkçı bölgelerin ve etnik grupların ulusaltı güçleri tarafından parçalanmış

durumda buldular. Bunların bazıları -tarihin bir ironisi olarak- kendileri için zamanı geçmiş hayali minyatür egemen devletler statüsü talep ettiler. Siyasetin geleceği belirsizdi; ancak Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda yaşadığı kriz apaçık ortadaydı.

Dünya ekonomisi ve dünya siyasetinin yaşadığı belirsizliklerden daha aşikâr olan, insan hayatında 1950'den sonraki altüst oluşları yansıtan ve bu Kriz Onyılları içinde şaşırtıcı biçimde yaygınlaşan toplumsal ve moral kriz idi. Bu kriz, erken onsekizinci yüzyılda Modernler'in Ancientler'e karşı verdikleri meşhur savaşı kazanmalarından beri modern toplumun temel aldığı inançların ve varsayımların - liberal kapitalizmin ve komünizmin paylaştığı ve bunları reddeden faşizme karşı kısa süreli ama kararlı ittifaklarını mümkün kılan akılcı ve hümanist varsayımların - kriziydi. Tutucu bir Alman gözlemci, Michael Stürmer 1993'te haklı olarak hem Doğu'da hem de Batı'da inançların tartışma konusu olduğunu gözlemledi:

> Doğu ile Batı arasında garip bir paralellik vardır. Doğu'da devlet doktrini insanlığın kendi kaderinin efendisi olduğunu savundu. Ancak bizler de aynı sloganın bu kadar resmi ve aşırı olmayan bir versiyonuna inandık: İnsanlık kendi kaderinin efendisi olma yolundaydı. Her şeye gücü yetme iddiası Doğu'da tamamen ortadan kalkmış, sadece göreli olarak chez nous (bize göre) anlayışı kalmıştır. Ancak her iki tarafın çabası da boşa çıkmıştır. (Bergedorf'tan, 98, s. 95)

Yegâne iddiası, bilim ve teknoloji temelinde gerçekleşen maddi ilerlemenin muazzam zaferlerinden insanlığı yararlandırmak olan bir çağ, kamuoyunun oluşturduğu muazzam yapıların ve Batı'da düşünür olduğunu iddia eden kişilerin bunları reddetmesiyle paradoksal biçimde sona erdi.

Ne var ki moral kriz, sadece modern uygarlığın varsayımlarından birinin değil, aynı zamanda modern toplumun endüstri ve kapitalizm öncesi bir geçmişten miras aldığı ve şimdi görebildiğimiz kadarıyla onu işlevli kılmış olan insan ilişkilerinin tarihsel yapılarından birinin kriziydi. Bu sadece örgütlü toplumların bir biçiminin değil bütün biçimlerinin kriziydi. Aksi halde teşhis edilmeyen bir "sivil toplum", bir "cemaat" için yapılan garip çağrılar, kayıp ve sürüklenen kuşakların sesiydi. Bunlar, bu türden sözcüklerin geleneksel anlamlarını kaybederek yavan sözler haline geldiği bir çağda işitildi. Grup kimliğini tanımlamanın, grubun içinde ol-

mayan yabancıları tanımlamanın dışında başka bir yolu yoktu.

Şair T.S. Eliot için "Bu, dünyanın bir patlamayla değil bir inlemeyle sona erişidir." Kısa Yirminci Yüzyıl her ikisiyle sona erdi.

III

1990'ların dünyası 1914'ün dünyası ile nasıl kıyaslandı? Kısa Yüzyıl'da tarihin daha önceki dönemlerine kıyasla insanların kararıyla daha çok insanın öldürüldüğü ya da ölmesine izin verildiği gerçeğine rağmen, bu dünya, beş ya da altı milyar insanı, Birinci Dünya Savaşı patladığı sıradaki insan sayısının belki de üç katını barındırıyor. Yakınlarda yapılan bir değerlendirmeye göre yüzyılın "mega ölümleri" 187 milyondur (Brzezinski, 1993). Bu sayı 1990'da bütün dünya nüfusunun onda birinden daha fazlasına eşittir. 1990'larda insanların çoğu, 1980'lerde ve 1990'larda Afrika'da, Latin Amerika'da ve eski SSCB'de yaşanan felaketler nedeniyle inanılması zor olsa da, ana babalarından daha uzun boylu ve daha kiloluydu, daha iyi besleniyor, daha uzun süre yaşıyordu. Dünya, mal ve hizmet üretme kapasitesi ve bunlara sonsuz çeşitlilik kazandırma bakımından geçmişle kıyaslanamayacak kadar daha zengindi. Dünya tarihinde görülenlerden defalarca daha büyük bir küresel nüfusu muhafaza etmek aksi halde başarılamazdı. 1980'lere kadar çoğu insan ana babalarından daha iyi yaşadılar ve ileri ekonomilerde insanlar daha da iyi yaşamayı umuyor ya da bunun mümkün olduğunu hayal ediyorlardı. Yüzyılın ortalarında birkaç on yıl bu muazzam servetin hiç olmazsa bir kısmını bir adalet ölçüsüyle zengin ülkelerin çalışan halklarına dağıtmanın yolları bulunmuş gibiydi, ama yüzyılın sonunda eşitsizlik bir kez daha üstünlük kazandı. Daha çok yoksullukta eşitliğin bir ölçüde hüküm sürdüğü eski "sosyalist" ülkelerde de muazzam bir eşitsizlik görüldü. İnsanlık 1914'ten çok daha iyi eğitim görmüştü. Aslında, tarihte belki de ilk kez insanların çoğu, en azından resmi istatistiklerde okur yazar olarak betimlenebiliyordu. Bununla birlikte, resmi olarak okur yazar kabul edilenlerin çoğu kez "işlevsel cehalet"e kadar derece derece değişen asgari yeterliliği ile hâlâ elit düzeylerden beklenen okuma ve yazmaya tam hâkimiyet arasındaki muazzam ve muhtemelen genişleyen uçurum nedeniyle, bu kazanımın anlamı, yüzyılın sonunda, 1914'teki kadar açık değildir.

Dünya, doğa bilimlerinin 1914'te öngörülebilen, ancak daha sonra

öncü olmaya başlayan zaferleri temelinde, devrimci ve sürekli ilerleyen bir teknolojiyle dolduruldu. Bunların pratikteki, belki de en dramatik sonucu, ulaştırma ve iletişim alanında yaşanan, zaman ve mesafe sorununu fiilen ortadan kaldıran devrim idi. Bu, 1914'teki imparatorlukların edinebildiklerinden çok daha fazla bilgi ve eğlenceyi gün gün ve saat saat her ev halkına iletebilen bir dünya idi. İnsanlar birkaç tuşa basarak okyanuslar ve kıtalar ötesi konuşabildiler ve kentin kırsal kesim üzerindeki kültürel avantajları, en pratik amaçlar bakımından, ortadan kalktı.

O halde bu yüzyıl neden bu eşsiz ve olağanüstü ilerlemenin sevinciyle değil de huzursuz bir ruh haliyle sona erdi? Bu bölümün epigraflarında görüldüğü gibi, neden bunca düşünen beyin geçmişe hoşnutsuzlukla ve geleceğe güvensizlikle bakıyor? Bunun nedeni sadece 1920'lerde bir süre için az çok kesintiye uğrayan savaşların kapsamı, sıklığı ve uzunluğu değil, bu yüzyılın aynı zamanda, insanlığın, tarihin en büyük kıtlıklarından sistematik jenoside kadar görülmemiş ölçüde büyük felaketlere uğradığı, hiç kuşkusuz bugüne kadar bildiğimiz en kanlı yüzyıl olmasıydı. Neredeyse kesintisiz bir maddi, entelektüel *ve moral* ilerleme, yani uygarlaşmış yaşam koşullarında iyileşme dönemi olarak görülen ve fiilen de öyle olan "uzun ondokuzuncu yüzyıl"ın aksine, 1914'ten beri , o sırada gelişmiş ülkelerde ve orta sınıf çevrelerde normal kabul edilen ve daha geri bölgeler ile nüfusun daha az aydınlanmış tabakalarına da yayılacağına güvenle inanılan standartlardan dikkat çekici bir geriye dönüş olmuştur.

Bu yüzyıl bizlere, insanların en vahşi ve teorik olarak en katlanılmaz koşullar altında bile yaşamayı öğrenebildiklerini gösterdiği ve göstermeye devam ettiği için, ondokuzuncu yüzyılda yaşayan atalarımızın barbarlık standartları diyecekleri şeye ne yazık ki hızlanarak dönüşün kapsamını kavramak kolay değildir. İhtiyar devrimci Frederick Engels'in, savaşın savaşçı olmayanlara değil savaşçılara karşı açıldığını savunan eski bir asker olarak, Westminster Hall'da bir İrlanda Cumhuriyeti bombasının patlaması karşısında nasıl dehşete kapıldığını unutuyoruz. Çarlık Rusyası'ndaki dünya kamuoyunu (haklı olarak) yaralayan ve milyonlarca Rus Yahudisini 1881 ile 1914 yılları arasında Atlantik'in ötesine süren pogromların modern katliam standartları karşısında küçük, neredeyse önemsiz olduğunu unutuyoruz. Bu ölümler, milyonlar şöyle dursun, yüzlerle bile değil, sadece düzinelerle hesaplanıyordu. Bir uluslararası söz-

leşmenin bir zamanlar, savaştaki düşmanlıkların, "önceden düşünülüp kararlaştırılmış bir savaş deklarasyonu ya da şartlı savaş ilanını içeren bir ultimatom biçiminde erken ve açık bir uyarı yapılmaksızın başlatılmaması"nı şart koştuğunu unutuyoruz. Böylesine açık ya da kapalı bir savaş ilanıyla başlayan ya da savaşan devletler arasında müzakere edilen resmi bir barış antlaşmasıyla biten son savaş ne zamandı? Yirminci yüzyıl boyunca savaşlar giderek devletlerin ekonomilerine ve altyapılarına, sivil nüfuslarına karşı açılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana savaşta verilen sivil kayıpların sayısı ABD dışında bütün savaşan ülkelerin askeri kayıplarından çok daha büyük olmuştur. 1914'te savaşlar konusunda şu teminatın verildiğini kaçımız hatırlar:

> Ders kitapları bize, uygar savaşın mümkün olduğu kadar düşmanın silahlı kuvvetlerinin güçsüz düşmesiyle sınırlı tutulmasını söyler; aksi halde savaş taraflardan biri tamamen yok edilene kadar sürer. "Bu uygulama, haklı nedenlerle... Avrupa ulusları için bir gelenek halini almıştır." (Encyclopedia Britannica, XI.bs., 1911, sanat: Savaş.)

İşkencenin ve hattâ cinayetin modern devletlerde kamu güvenliği operasyonlarının normal bir parçası olarak yeniden canlanışını gözardı etmiyoruz, ancak bunun, 1780'lerde bir Batı ülkesinde ilk kez işkencenin resmen yasaklanmasıyla 1914'e kadar yaşanan uzun yasal gelişme çağından nasıl dramatik bir geri dönüş olduğunu galiba pek değerlendirmiyoruz.

Ve gene, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda dünya aynı dönemin başlangıcındaki dünya ile tarihsel bir "daha çok" ve "daha az" muhasebesine göre kıyaslanamaz. Bu, en azından üç bakımdan niteliksel olarak farklı bir dünya idi.

Birincisi, bu dünya artık Avrupa merkezli değildi. Bu dünya, yüzyılın başında hâlâ gücün, servetin, aklın ve "Batı uygarlığı"nın tartışmasız merkezi olan Avrupa'nın zayıflamasına ve düşüşüne yol açmıştı. Avrupalılar ve onların torunları, belki bir üçüncü insanlıktan olsa olsa altıncılığa düşen, kendi nüfuslarını güçlükle yeniden üreten, yoksul bölgelerden gelen göçün baskısıyla kuşatılan ve pek çok durumda -ABD gibi (1990'lara kadar) bazı parlak istisnalarla- bu göçe karşı barikat kuran ülkelerde yaşayan, giderek küçülen bir azınlığa indirgendiler. Avrupa'nın

önderlik ettiği endüstriler başka yerlere göçediyordu. Bir zamanlar okyanusların ötesinden Avrupa'ya bakan ülkeler yüzlerini başka yerlere çeviriyorlardı. Avustralya, Yeni Zelanda, hattâ iki okyanuslu ABD, tam olarak ne anlama gelirse gelsin, geleceği Pasifik'te görüyorlardı.

1914'ün hepsi Avrupalı olan "büyük güçleri," Çarlık Rusyası'nın mirasçısı SSCB gibi ortadan kalktı ya da belki bir istisna oluşturan Almanya dışında, bölgesel ya da taşralı statüsüne indirgendi. Tarihsel uluslara ve devletlere duyulan eski sadakatlerin yerine tek bir ulusüstü "Avrupa Topluluğu" yaratma ve buna uygun bir Avrupa kimliği duygusu türetme çabası, bu gerilemenin derinliğini kanıtladı.

Siyasal tarihçileri bir yana bırakırsak, bu değişimin büyük bir anlamı var mıydı? Belki de yoktu, çünkü dünyanın ekonomik, entelektüel ve kültürel oluşumunda sadece küçük değişiklikleri yansıtıyordu. ABD, 1914'te bile, Kısa Yirminci Yüzyıl sırasında yer küreyi fetheden başlıca sanayileşmiş ekonomi, kitle üretimi ve kitle kültürünün başlıca öncüsü, modeli ve itici gücü olmuştu. Ve ABD pek çok özelliklerine rağmen Avrupa'nın denizaşırı uzantısıydı ve kendisini "batı uygarlığı" başlığı altında eski kıtayla bir tutuyordu. Gelecekten beklentisi ne olursa olsun ABD, "Amerikan Yüzyılı", onun yükseliş ve zafer çağı söz konusu olduğunda, 1990'lardan geriye doğru bakıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sanayileşmiş ülkeler topluluğu, halklarının en yüksek hayat standartlarından yararlanmalarının yanı sıra, yeryüzünün en büyük servet, ekonomik ve bilimsel teknolojik güç birikimine açık farkla sahip olmaya devam etti. Yüzyılın sonunda bu topluluk, hâlâ sanayisizliği telafi ediyor, kendi üretimini öteki ülkelere aktarıyordu. Eski bir Avrupa merkezli ya da "Batılı" dünyanın tam olarak gerilediği izlenimi bu ölçüde yüzeyseldir.

İkinci dönüşüm daha önemliydi. 1914 ile erken 1990'lar arasında yeryüzü, 1914'te olmadığı ve olamayacağı kadar tek bir operasyonel birim haline gelmiştir. Aslında yeryüzü artık pek çok bakımdan ama en çok ekonomik işlerde başlıca operasyonel birimdir ve bölgesel devletlerin siyasetlerince tanımlanan "ulusal ekonomiler" gibi daha eski birimler, ulusötesi faaliyetlerin engeli haline gelmişlerdir. "Küresel köy"ün - 1960'larda icat edilen bir deyim (Macluhan 1962)- inşasında 1990'larda varılan aşama yirmibirinci yüzyılın gözlemcilerine çok ileri bir aşama gibi gelmeyecektir, ancak bu aşama, şimdiki halde sadece belirli eko-

nomik ve teknik faaliyetleri ve bilimin operasyonlarını değil, esas olarak iletişim ve ulaşımın hayal edilemeyecek biçimde hızlanmasıyla, özel hayatın önemli yönlerini dönüştürmüştür. Yirminci yüzyıl sonunun belki de en çarpıcı karakteristiği, hızlanan küreselleşme süreci ile gerek kamu kurumlarının gerekse kolektif insan davranışının bu gelişmeyle bağdaşmazlığı arasındaki gerilimdir. Özel insan davranışının, uydu televizyonu, E-mail, Seychelle Adaları'nda tatil ve okyanus ötesi gidip gelmeye uyum sağlama konusunda daha az zorluk çekmesi oldukça gariptir.

Üçüncü ve bazı bakımlardan en altüst edici dönüşüm, eski toplumsal insan ilişkileri modellerinin dağılması ve bununla birlikte kuşaklar arasındaki, yani geçmişle şimdiki zaman arasındaki bağlantıların kendiliğinden kopmasıdır. Bu gelişme özellikle kapitalizmin Batılı versiyonunun en gelişmiş ülkelerinde belirgindir. Bu ülkelerde toplum dışı mutlak bir bireyciliğin değerleri, hem resmi hem de resmi olmayan ideolojilerde, bu ideolojileri savunanlar ortaya çıkan sonuçlardan çoğu kez kederlenseler de, hâkim olmuştur. Bununla birlikte, bu eğilimler, "reel sosyalizm" toplumlarının yıkımı ya da öz-yıkımının yanı sıra, geleneksel toplumlarm ve dinlerin erozyonuyla takviye edilmiş olarak başka yerlerde keşfedilecekti.

Sadece haz (buna kâr ya da haz denebileceği gibi bir başka isim de verilebilir) arayan ben merkezli bireylerin bağlantısız biraradalığından ibaret olan böyle bir toplum, kapitalist ekonomi teorisinde daima üstü kapalı biçimde var oldu. Devrim Çağı'ndan beri bütün ideolojik renklerden gözlemciler eski toplumsal bağların pratikte dağılacağını öngördüler ve bu dağılmayı gözlediler. Komünist Manifesto'nun kapitalizmin devrimci rolüne yaptığı dokunaklı övgü bilinir ("Burjuvazi... insanı "doğal üstünlükler"e bağlayan çeşitli feodal bağları acımasızca parçalamış ve geriye insan ile insan arasındaki çıplak öz-çıkardan başka hiçbir bağ bırakmamıştır"). Ancak yeni ve devrimci kapitalist toplum pratikte tam olarak böyle işlemez.

Yeni toplum pratikte eski toplumdan miras kalan her şeyi toptan yıkarak değil, geçmişin mirasını kendi kullanımı için seçip uyarlayarak işledi. Burjuva toplumunun, kültür alanında (ya da davranış ve ahlak alanında) "radikal deneysel bireycilik"ten korkarken, "ekonomide bir radikal bireycilik (uygulamaya)... süreç içinde bütün geleneksel toplumsal iliş-

kileri tahrip etmeye (yoluna çıktığı yerde)" hazır olmasında hiçbir "sosyolojik bilinmezlik" yoktur (Daniel Bell, 1976, s. 18). Özel girişim temelinde sanayi ekonomisi inşa etmenin en etkili yolu, bunu serbest piyasa mantığıyla hiçbir ilgisi olmayan motivasyonlarla birleştirmekti -örneğin, Protestan etikle; dolaysız hazdan kaçınmayla; ağır çalışma etiğiyle; aile görevi ve güveniyle; ancak kesinlikle bireylerin kurallara isyanıyla değil.

Gene de Marx ve eski değerlerle toplumsal ilişkilerin dağılacağını söyleyen öteki peygamberler haklıydılar. Kapitalizm sürekli ve sürekliliğini koruyan bir devrimcileştirici güçtü. Mantıksal olarak, prekapitalist geçmişin kendi gelişmesi için elverişli, belkide vazgeçilmez bölümlerini bile parçalayarak sona erecekti. Üzerinde oturduğu dallardan en az birini biçerek sona erecekti. Bu, yüzyılın ortalarından beri olmaktaydı. Altın Çağ'ın ve sonrasının olağanüstü ekonomik patlamasının yarattığı etki altında, bunun sonucunda ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik değişikliklerle, taş devrinden bu yana toplumda görülen en büyük devrimle birlikte, bu dal çatlamaya ve parçalanmaya başladı. Geçmişin, şimdiki zamanın içindeki geçmişi de kapsayarak kendi rolünü kaybettiği, hayatın içindeki insanlara yol gösteren eski kara ve deniz haritalarının üzerinde dolaştığımız kara parçalarını ya da seyrettiğimiz denizleri artık tek tek ya da topluca göstermediği bir dünyanın nasıl olabileceğini görmek, bu yüzyılın sonunda ilk kez mümkün olmuştur. Çıktığımız yolculuğun bizi nereye götürdüğünü ya da götürmesi gerektiğini artık bilmiyoruz.

İnsanlığın bir bölümünün yüzyılın sonunda uyum sağlamak zorunda kaldığı ve yeni bin yıl içinde daha da çoğunun uyum sağlamak zorunda kalacağı durum budur. Ne var ki, o zamana kadar insanlığın nereye doğru gitmekte olduğu bugünkünden daha açık görülebilir. Geriye, bizi buraya getiren yola bakabiliriz ve bu kitapta yapmaya çalıştığım şey budur. Geleceğin bazı sorunlarını henüz sona eren dönemin yıkıntılarından çıktıkları kadarıyla düşünmekten kendimi alamıyorsam da geleceği neyin biçimlendireceğini henüz bilmiyoruz. Gelecekte daha iyi, daha adil ve daha tutarlı bir dünya olacağını umalım. Eski yüzyıl iyi bitmedi.

Kısım I

FELAKET ÇAĞI

1

Topyekun Savaş Çağı

Korkuyla maskelenmiş kül rengi yüzleriyle,
Çıkıp siperlerinden saldırıya geçerler,
Bileklerinde zamanın tik takları,
Ve kaçak gözlerinde, sıkılı yumruklarında umutla,
Çamurun içinde debelenirler. Ah Tanrım, durdur artık bunu!

Siegfried Sassoon (1947, s. 71)

Hava saldırılarının "barbarlığı" hakkında ortaya atılan iddialar karşısında uygun kurallar geliştirerek ve hedefleri, nitelik bakımından sadece askeri olanlarla sınırlayarak görünüşü kurtarmak...hava savaşının bu türden kısıtlamaları artık eskittiği ve imkânsız hale getirdiği gerçeğini vurgulamaktan kaçınmak, daha iyi olabilir. Bir başka savaşa kadar biraz zaman geçer ve bu arada halk, hava kuvvetlerinin anlamı konusunda eğitilebilir.

Rules to Bombardment by Aircraft, 1921 (Townshend, 1986, s. 161)

(Saraybosna, 1946.) Belgrad'daki gibi burada da, sokaklarda saçları kısmen beyazlaşan ya da bembeyaz olmuş çok sayıda kadın görüyorum. Vücutları gençliklerine daha bariz biçimde ihanet ederken, hâlâ genç olan yüzlerinde acı dolu bir ifade var. Son savaşın bu narin yaratıkların başlarının üzerinden nasıl geçtiğini görür gibi oluyorum...

Gelecekte bu görüntü de kalmayabilir; bu başlar kısa süre sonra daha da beyazlaşacak ve kaybolacak. Ne yazık. Hiçbir şey yaşadığımız zamanı, kaygısız gençliğin çalındığı bu beyazlanmış genç başlardan daha iyi anlatamaz.

Onları hiç olmazsa bu küçük notla analım.

Signs by the Roadside (Andric 1992, s. 50)

I

Büyük Britanya Dışişleri Bakanı Edward Grey, 1914'te Britanya ile Almanya'nın savaşa girdikleri gece Whitehall'un* ışıklarına bakarak, "Bütün Avrupa'da lambalar sönüyor," dedi. Viyana'da büyük hiciv ustası Kark Kraus, *The Last Days of Humanity* (İnsanlığın Son Günleri) ismini verdiği 792 sayfalık olağanüstü bir röportaj-dramada savaşı belgelemeye ve kınamaya hazırlanıyordu. İkisi de dünya savaşını bir dünyanın sonu olarak gördüler ve bu konuda yalnız değildiler. 28 Temmuz 1914'te Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan etmesi ile 14 Ağustos 1945'te Japonya'nın -ilk nükleer bombanın patlamasından dört gün sonra- kayıtsız şartsız teslim olması arasında geçen otuz bir yıllık dünya çatışması sırasında, her ne kadar bazı kritik anlar olduysa da, insanlık sona ermedi. Dindar insanların, içindeki her şeyle birlikte dünyayı yarattığına inandıkları tanrı ya da tanrıların bu işi yaptıkları için pişman olabilecekleri anlar yaşandı.

İnsanlık varlığını sürdürdü. Bununla birlikte ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının büyük evinin dayanakları çöktü ve her yanı dünya savaşının alevleri içinde kaldı. Bu dikkate alınmadan Kısa Yirminci Yüzyıl anlaşılamaz. Savaş bu yüzyıla damgasını vurdu. Silahlar sustuğunda ve bombalar artık patlamadığında bile dünya savaşının şartları içinde yaşandı ve düşünüldü. Yüzyılın tarihi ve daha özgül olarak onun baştaki çöküş ve felaket çağının tarihi, otuz bir yıl süren dünya savaşının tarihiyle başlamalıdır.

1914'ten önce yetişenler için aradaki karşıtlık öylesine dramatikti ki, çoğu -bu tarihçinin ana babasının kuşağı ya da bu kuşağın orta Avrupalı üyeleri dahil- geçmişle olan sürekliliği görmek istemedi. "Barış," "1914'ten önce" anlamına geliyordu: ardından "barış" ismini artık hak etmeyen bir şey geldi. Bunu anlamak kolaydır. 1914'te, bir yüzyıldır büyük bir savaş, yani bütün büyük güçlerin ya da çoğunun, o sırada uluslararası oyunun başlıca oyuncuları olan Avrupalı altı güç (Britanya, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Prusya -1871'den sonra Almanya'ya katıldı- ve birleştikten sonra İtalya) ile ABD ve Japonya'nın katıldığı bir

*) Whitehall: Londra'da hükümet binalarının bulunduğu cadde -çn.

savaş olmamıştı. Büyük güçlerden ikisinin katıldığı sadece bir kısa savaş, bir yanda Rusya ile öte yanda Britanya ve Fransa'nın savaştığı Kırım Savaşı (1854-56) olmuştu. Ayrıca büyük güçlerin katıldıkları savaşların çoğu görece kısa sürmüştü. Bu savaşların en uzunu uluslararası bir çatışma değil, ABD içinde yaşanan bir iç savaştı (1861-65). Savaşların uzunluğu aylarla, hattâ (Prusya ile Avusturya arasında 1866'da olduğu gibi) haftalarla ölçülüyordu. 1871 ile 1914 arasında büyük güçlerin ordularının düşman ülkelerin sınırlarını geçtikleri hiçbir savaş olmamış, sadece Uzak Doğu'da Japonya 1904-5 arasında Rusya ile savaşmış ve Rus Devrimi'ni hızlandırarak onu yenilgiye uğratmıştı.

Dünya savaşı da olmamıştı. Onsekizinci yüzyılda Fransa ve Britanya, savaş alanlarının Hindistan'dan Avrupa'ya, oradan Kuzey Amerika'ya uzandığı ve dünya okyanuslarını aştığı bir dizi savaşa girmişlerdi. 1815 ile 1914 arasında hiçbir büyük güç kendi bölgesinin dışına çıkarak bir başka büyük güçle savaşmadı. Bununla birlikte emperyal ya da emperyal olabilecek güçlerin daha zayıf denizaşırı düşmanlara karşı saldırı seferleri, kuşkusuz, sık görülüyordu. Bunların çoğu, ABD'nin Meksika'ya (1846-48) ve İspanya'ya (1898) karşı verdiği savaşlar ve Britanya ile Fransa'nın sömürge imparatorluklarını kapsayan çeşitli seferleri gibi, görülmemiş biçimde tek yanlı savaşlardı. Ancak Fransızların 1860'larda Meksika'dan, İtalyanların 1896'da Etyopya'dan çekilmek zorunda kaldıklarında görüldüğü gibi, işler tersine döndü. Cephanelikleri giderek daha üstün ölüm teknolojisiyle dolan modern devletlerin en korkunç düşmanları bile, en iyi durumda, kaçınılmaz geri çekilişi ancak erteleyebileceklerini umuyorlardı. Bu türden egzotik çatışmalar bu çatışmaları başlatan ve kazanan devletlerde yaşayan çoğu kişi için, doğrudan kendilerini ilgilendiren meseleler olmaktan çok, macera edebiyatının ya da ondokuzuncu yüzyıl ortalarında keşfedilen savaş muhabirliğinin konusu oldu.

Bütün bunlar 1914'te değişti. Birinci Dünya Savaşı *bütün* büyük güçleri ve aslında İspanya, Hollanda, üç İskandinavya ülkesi ve İsviçre dışında bütün Avrupa devletlerini kapsadı. Dahası, denizaşırı dünyadan askeri birlikler ilk kez kendi bölgelerinin dışına savaşmaya ve faaliyet göstermeye gönderildiler. Kanadalılar Fransa'da savaştılar, Avusturyalılar ve yeni Zelandalılar kendi ulusal bilinçlerini Ege'deki bir yarımadaya -

onların ulusal miti haline gelen "Gelibolu"- işlediler ve daha önemlisi, Birleşik Devletler, George Washington'ın "Avrupa'nın karışık işleri" konusunda yaptığı uyarıyı reddetti ve yirminci yüzyıl tarihinin biçimlenişini belirleyecek şekilde oraya savaşmak için asker gönderdi. Hintliler Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya gönderildiler, Çinlilerden oluşan çalışma birlikleri Batı'ya geldiler, Afrikalılar Fransız ordusuyla birlikte savaştılar. Ortadoğu bir yana bırakılırsa, Avrupa'nın dışındaki askeri faaliyet çok önemli değilken, denizlerde verilen savaş bir kez daha küresel hale geldi: ilk deniz savaşı, 1914'te Falkland Adaları'nda verildi, Alman denizaltıları ve Müttefik konvoyları arasında, Kuzey ve Orta Atlantik denizlerinin üzerinde ve altında belirleyici savaşlar oldu.

İkinci Dünya Savaşı'nın tam anlamıyla küresel olduğunu kanıtlamaya gerek yoktur. Latin Amerika cumhuriyetleri ismen katılmış olsalar da, dünyanın bütün bağımsız devletleri isteyerek ya da istemeyerek fiilen bu savaşın içinde yer aldılar. Emperyal güçlere bağlı sömürgelerin başka seçeneği yoktu. Geleceğin İrlanda Cumhuriyeti ile Avrupa'daki İsveç, İsviçre, Portekiz, Türkiye ve İspanya ve Avrupa'nın dışındaki Afganistan hariç bütün küre ya fiilen savaştı ya işgal edildi ya da ikisini birden yaşadı. Savaş alanlarına gelince, Malinezya adalarının, Kuzey Afrika çöllerindeki, Burma ve Filipinler'deki yerleşim yerlerinin isimleri gazete okurları ve radyo dinleyicileri için -ve bu aynı zamanda radyo haber bültenlerinin savaşıydı- Arktik ve Kafkasya savaşları, Normandiya, Stalingrad ve Kursk isimlerinin yanı sıra aşina hale geldi. İkinci Dünya Savaşı bir dünya coğrafyası dersiydi.

Yirminci yüzyılın, yerel, bölgesel ya da küresel savaşları, hep birlikte, daha önce yaşanan herhangi bir savaştan daha geniş ölçekte olacaktı. Böyle şeylerden hoşlanan Amerikalı uzmanların öldürülen insan sayısına göre sıraladıkları, 1816 ile 1965 yılları arasında yaşanan yetmiş dört uluslararası savaş arasında en üst sırada yer alan ilk dördü yirminci yüzyılda gerçekleşti: iki dünya savaşı, 1937-39'da Çin'e karşı Japon Savaşı ve Kore Savaşı. Bu savaşlarda ölen insan sayısı bir milyonun üzerindeydi. Napoleon sonrasının Prusya/Almanya ile Fransa arasında 1870-71 yıllarında yaşanan kayıtlara geçmiş en büyük uluslararası savaşında yaklaşık 150 000 kişi ölmüştü. Bu sayı neredeyse Bolivya ile (nüfusu 3 milyon) Paraguay (nüfusu 1.4 milyon) arasındaki Chaco savaşındaki ölümlere ya-

kındır. Kısaca 1914, katliam çağını başlattı (Singer 1972, s. 66, 131).

Birinci Dünya Savaşı'nın, yazarın *The Age of Empire*'da kısaca tanımlamaya çalıştığı kökenlerini bu kitapta tartışmaya gerek yok. Savaş bir yanda Fransa, Britanya ve Rusya'nın oluşturduğu üçlü ittifak, öte yanda "merkez güçler" denilen Almanya ve Avusturya-Macaristan, birine Avusturya'nın (savaşı fiilen başlattı) ve ötekine Almanya'nın (Alman stratejik savaş planının bir parçasıydı) saldırmasıyla savaşa çekilen Sırbistan ve Belçika arasında, esas olarak bir Avrupa savaşı olarak başladı. Türkiye ve Bulgaristan kısa süre içinde merkez güçlere katılırlarken, öteki tarafta üçlü ittifak aşamalı olarak çok geniş bir koalisyon halinde inşa edildi. İtalya'ya rüşvet verildi; Yunanistan, Romanya ve (daha çok ismen) Portekiz savaşa sokuldu. Japonya, Uzak Doğu'daki Alman mevzilerini devralmak için hemen devreye girdi, ancak kendi bölgesinin dışında herhangi bir şeyle ilgilenmedi ve -daha önemlisi- ABD, 1917'de savaşa girdi. Aslında ABD'nin müdahalesi belirleyici olacaktı.

Almanlar daha sonra, Avusturya-Macaristan'la kurdukları ittifak yüzünden içine çekildikleri Balkanlar'dan ayrı olarak, İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, iki cephede savaş ihtimaliyle yüz yüze geldiler. (Ne var ki, dört merkez gücün üçü -Avusturya'nın yanı sıra Türkiye ve Bulgaristan- bu bölgede olduğu için, buradaki stratejik sorun çok acil değildi.) Alman planı, Batı'da Fransa'yı çabucak nakavt etmek ve daha sonra Çar'ın imparatorluğuna muazzam askeri insan gücünü harekete geçirme fırsatı vermeden aynı hızla Rusya'yı nakavt edecek şekilde harekete geçmekti. O sırada Almanya, daha sonra da yaptığı gibi, zorunlu olarak bir yıldırım savaş (İkinci Dünya Savaşı sırasında buna *blitzkrieg* denilecekti) planladı. Plan neredeyse başarılı oldu, ama tam olarak değil. Alman ordusu, başka yerlerin yanı sıra tarafsız Belçika'nın içinden geçerek Fransa'nın içlerine doğru ilerledi ve savaşın ilan edilmesinden beş ya da altı hafta sonra Paris'in birkaç on kilometre doğusunda, Marne nehri üzerinde durduruldu. (Bu plan 1940'ta başarıya ulaşacaktı.) Daha sonra biraz çekildiler ve her iki taraf -artık Fransızlar Belçikalılardan geride kalanlarla ve kısa süre içinde muazzam büyüyecek olan bir İngiliz kara kuvvetiyle takviye edilmişti- savunma siperleri ve tahkimatlardan oluşan paralel hatlar oluşturdu. Bu hatlar kısa süre içinde, doğu Fransa ve Belçika'nın önemli bir kısmını Alman işgalinde bırakarak, Flanders'deki

Manş kıyısından İsviçre sınırına kadar kesintisiz uzandı. Üç buçuk yıl boyunca bu hatlarda önemli bir değişiklik olmadı.

Bu, savaş tarihinde daha önce belki de asla görülmemiş ölçüde bir katliam makinesi haline gelen "Batı Cephesi" idi. Milyonlarca adam fareler ve bitlerle aynı hayatı yaşadıkları, kum torbalarıyla korunmuş siperlerde karşı karşıya geldiler. Başlarındaki generaller zaman zaman içine düştükleri çıkmazdan kurtulmaya çalışacaklardı. Günlerce, hattâ haftalarca süren kesintisiz topçu ateşi -bir Alman yazarın (Ernst Jünger, 1921) daha sonra "çelik kasırgaları" dediği- düşmanı "yumuşatacak" ve onu yer altına itecekti. Daha sonra, uygun bir zamanda insan dalgaları hep kangallar ve dikenli tel ağlarıyla korunan siperlere tırmanıp, su dolu top mermisi çukurlarından, tahrip olmuş ağaç gövdelerinden, çamur ve terk edilmiş cesetlerden oluşan bir kaosa, "insansız bölgeye" çıkacaklar ve onları biçen makineli tüfeklere doğru ilerleyeceklerdi. Almanların 1916'da Verdun'de (Şubat-Temmuz) cepheyi yarmak için yaptıkları girişim, iki milyon kişinin katıldığı ve kayıpların bir milyona ulaştığı bir meydan savaşıydı. Girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Almanları Verdun saldırısını durdurmaya zorlamak için düşünülen, İngilizlerin Somme üzerine yaptıkları saldırı Britanya'ya 60 000'i saldırının ilk gününde olmak üzere 420 000 ölüye mal oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın büyük kısmını batı cephesinde savaşarak geçiren İngiliz ve Fransızların belleğinde bu savaşın "Büyük Savaş" olarak kalması ve İkinci Dünya Savaşı'ndan daha korkunç ve travmatik olması şaşırtıcı değildir. Fransızlar, savaş tutsaklarını ve sakat kalanları ve şekil bozukluğuna uğrayanları da -savaştan çıkmış asker imgesinin çok canlı bir parçası haline gelen "gueules cassès" ("parçalanmış yüzler") - hesaba katarsak, askerlik çağındaki adamlarının yaklaşık % 20'sini kaybettiler. Savaştan zarar görmeden dönen Fransız askerlerinin oranı üçte birden fazla değildi. Beş milyon kadar İngiliz askeri içinden zarar görmeden savaştan çıkanların oranı da bu kadardı. İngilizler, bütün bir kuşağı, otuz yaşın altında yaklaşık yarım milyon erkeği kaybettiler (Winter 1986, s. 98). Üst orta sınıflara mensup olan ve iyi ailelere mensup oldukları için örnek birer subay olmaya yazgılı olan genç erkekler, askerlerinin önünde savaş meydanına yürüdüler ve ilk önce onlar biçildi. 1914'te Britanya ordusunda görevli olan yirmi beş yaşın altındaki Oxford ve Cambridge öğrencilerinin dörtte biri öldürüldü (Winter 1986, s. 98). Almanlar, ölülerinin sayıca Fransızlardan daha fazla olmasına rağmen,

çok daha geniş olan askeri yaş gruplarının sadece daha küçük bir oranını, % 13'ünü kaybettiler. ABD'nin en az düzeyde olan kayıpları bile (Fransızların 1.6 milyon, İngilizlerin yaklaşık 800 000, Almanların 1.8 milyon kayıplarına karşılık sadece 116 000) Amerikalıların savaştıkları tek yer olan Batı cephesinin öldürücü niteliğini kanıtlar. ABD İkinci Dünya Savaşı'nda birincisinden 2.5-3 kat daha fazla kayba uğrarken, 1917-18'de Amerikan güçleri, İkinci Dünya Savaşı'ndaki üç buçuk yıla kıyasla yaklaşık bir buçuk yıl kadar, dünya çapında değil sadece tek bir dar bölgede askeri faaliyet gösterdiler.

Batı cephesindeki savaşın dehşeti yarattığı sonuçlardan bile daha karanlık olacaktı. Yaşanan deneyim doğal olarak hem savaşın hem de siyasetin vahşileşmesine yardımcı oldu: eğer savaş, insan ya da diğer kayıpları hesaba katmaksızın yönetilebiliyorsa, siyaset neden aynı şekilde yönetilmesin? Birinci Dünya Savaşı'na katılan çoğu insan -büyük çoğunluğu askere alınan- bu savaştan kararlı savaş düşmanları olarak çıktı. Ne var ki böyle bir savaştan hiç itiraz etmeden geçmiş olan bu eski askerler, bu ortak ölüm ve cesaret deneyiminden, en azından kadınlara ve savaşmayanlara karşı açıkça ifade edilmeyen vahşi bir üstünlük duygusuyla çıktılar. Bunlar savaş sonrası aşırı sağın ilk saflarında yer alacaklardı. Adolf Hitler bu tür adamlardan sadece biriydi. Bu adamlar için bir *frontsoldat* (cephenin ön saflarında yer alan asker -çn.) olmak, hayatlarını biçimlendiren bir deneyimdi. Ne var ki buna gösterilen tepkinin de aynı derecede olumsuz sonuçları oldu. Savaştan sonra, en azından demokratik ülkelerdeki politikacılar, seçmenlerin 1914-18'deki gibi kan banyolarını artık hoşgörüyle karşılamayacaklarını açıkça anladılar. Britanya ve Fransa'nın 1918'den sonraki stratejileri, tıpkı ABD'nin Vietnam sonrası stratejisi gibi, bu düşünceyi temel alıyordu. Kısa dönemde bu durum, Almanların 1940 yılında Batı'da yetersiz tahkimatlarının ardına sığınan ve bu tahkimatlar bir kez yarıldığında savaşma isteği duymayan bir Fransa'ya ve 1914-18 yıllarında halkının büyük bir kısmını yok eden büyük bir kara savaşına bir kez daha girmekten umutsuzca kaçman bir Britanya'ya karşı İkinci Dünya Savaşı'nı kazanmasına yardımcı oldu. Uzun dönemde demokratik hükümetler, düşman ülkelerin halklarını topyekûn yok etmeye çalışarak kendi yurttaşlarının hayatlarını kurtarma ayartısına direnmekte başarısız kaldılar. 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'nin üzerine atom bombasının düşmesi, o sırada kesinleşmiş olan

zaferin gerekli koşulu olarak değil, Amerikalı askerlerin hayatlarını kurtarmanın bir aracı olarak haklı çıkarıldı. Ancak ABD'nin aklından, Amerika'nın müttefiki SSCB'nin Japonya'nın yenilgisine büyük bir katkıda bulunma iddiasını önleme düşüncesi de geçmiş olabilir.

Batı Cephesi kanlı bir pat durumunda tıkanırken, Doğu Cephesi hareketliydi. Almanlar savaşın ilk ayında verilen Tannenberg meydan savaşında hantal Rus işgal gücünü ezdiler ve daha sonra, Avusturyalıların kesintili yardımı sayesinde Rusları Polonya'dan çıkardılar. Rus karşı saldırılarına rağmen Merkez Güçler'in üstünlükleri ve Rusya'nın Alman ilerleyişine karşı artçı niteliğinde bir savunma savaşı vermekte olduğu açıktı. Balkanlar'da Merkez Güçler, katı Habsburg İmparatorluğu'nun eşitsiz askeri performansına rağmen denetim altındaydılar. Yerel savaşçılar, Sırbistan ve Romanya'da oransal olarak en büyük askeri kayıplara uğradılar. Müttefikler, Yunanistan'ı elde tutmalarına rağmen, Merkez Güçler'in 1918 yazından sonra çöküşüne kadar ilerleyemediler. İtalya'nın Alpler'de Avusturya Macaristan'a karşı ayrı bir cephe açma planı başarısızlığa uğradı. Bu başarısızlığın esas nedeni pek çok İtalyan askerinin benimsemedikleri ve pek azının dilini konuşabildiği bir ülkenin hükümeti uğruna savaşmak için hiçbir neden görmemeleriydi. 1917'de Caporetto'da büyük bir askeri çöküşten sonra, ki edebi bir anı olarak Ernest Hemingway'in romanı *Silahlara Veda*'da yer almıştır, İtalyanları öteki müttefik ordularından transferler yaparak takviye etmek gerekti. Bu arada Fransa, Britanya ve Almanya Batı Cephesi'nde birbirini öldürmek için kan döküyorlar, kaybetmekte olduğu savaş Rusya'yı giderek istikrarsızlaştırıyor ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, yerel ulusçu hareketlerin özlemini çektikleri ve Müttefik dışişleri bakanlarının istikrarsız bir Avrupa'yı önceden görerek coşkusuzca razı oldukları parçalanmaya doğru gidiyordu.

Batı Cephesi'ndeki pat durumunun nasıl aşılacağı sorunu her iki taraf için de hayati önemdeydi. Denizde verilen savaşlar da kilitlendiği için, tarafların hiçbiri Batı'da zafer kazanmadıkları sürece savaşı kazanmış olmayacaklardı. Tecrit edilmiş bazı savaş gemileri dışında Müttefikler okyanusları denetliyorlardı, ancak İngiliz ve Alman savaş filoları Kuzey Denizi'nde karşı karşıya geldiler ve birbirlerini hareketsiz bıraktılar. Savaşmak için yaptıkları tek girişim (1916) kararsız bir durumla sonuçlandı,

ancak bundan sonra Alman donanmasının kendi üslerine kapanması dengeyi Müttefikler'in lehine çevirdi.

Her iki taraf da teknolojiyi kullanmaya çalıştı. Almanlar -kimya alanında her zaman güçlüydüler- savaş meydanlarında zehirli gaz kullandılar. Bu yöntemin hem barbarca hem de etkisiz olduğu görüldü. Bu durum hükümetlerin insani amaçlarla bir savaş aracına müdahale etmelerine yol açtı ve ardında, dünyanın kimyasal savaşa başvurmamayı taahhüt ettiği 1925 Cenevre Sözleşmesi'ni bıraktı. Ve gerçekten de, bütün hükümetlerin kimyasal savaşa hazırlanmalarına ve düşmanın bu yönteme başvurmasını beklemelerine rağmen, İkinci Dünya Savaşı sırasında taraflar bu yönteme başvurmadılar. Gene de insani duygular İtalyanların sömürge halklarına karşı gaz kullanmalarını önlemedi. (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygarlık değerlerinin aşırı zayıflaması nihayet zehirli gazın geri gelmesine yol açtı. 1980'lerde İran-Irak savaşı sırasında, o sırada Batılı devletlerce coşkuyla desteklenen Irak, hem askerlere hem de sivillere karşı serbestçe zehirli gaz kullandı.) İngilizler o sırada kod adıyla *tank* olarak bilinen paletli bir zırhlı aracın geliştirilmesine öncülük ettiler, ancak bu buluştan pek etkilenmeyen generaller onu nasıl kullanacaklarını henüz keşfetmemişlerdi. Her iki taraf da yeni ve hâlâ zayıf uçaklar kullanıyor, Almanlar ise sigar biçiminde, içi helyum gazıyla dolu garip hava gemileri kullanıyor, bunlarla hava bombardımanı yapmaya çalışıyor, ancak pek etkili olamıyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında hava savaşı da, daha çok sivillere dehşet saçma aracı olarak ortaya çıktı.

1914-18'de savaş üzerindeki etkisi büyük olan yegâne teknolojik silah, karşı tarafın askerlerini yenilgiye uğratamayan ancak sivilleri aç bırakmak için başvurulan denizaltı idi. Britanya'nın bütün ikmali denizden yapıldığı için, gemilere karşı amansız bir denizaltı savaşıyla İngiliz Adaları'nı boğmak akla uygun görünüyordu. Bu girişim 1917'de başarıya ulaşacak gibiydi, ancak etkin karşı önlemler bulundu. Bununla birlikte en etkin karşı önlem ABD'nin savaşa çekilmesiydi. İngilizler de hem Alman ekonomisini hem de Alman nüfusunu aç bırakmak için Almanya'ya ellerinden gelen en güçlü ablukayı uyguladılar. İngilizler bu uygulamada güçlerinin ötesinde etkili oldular, çünkü, ilerde göreceğimiz gibi, Alman savaş ekonomisi Almanların gururlandıkları kadar etkin ve akılcı biçimde işlemiyordu. Oysa Alman askeri mekanizması, İkinci Dünya Savaşı'nda

olduğu gibi birincisinde de diğerlerinden çarpıcı biçimde üstündü. Müttefikler 1917'den itibaren ABD'nin sınırsız kaynaklarından yararlanmış olmasalardı, askeri bir güç olarak Alman ordusunun bu açık üstünlüğü belirleyici olabilirdi. Avusturya ile olan ittifakı ayağına dolaşmış olsa da Almanya, Rusya'nın 1917-18'de saf dışı kalması, devrime sürüklenmesi ve Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmesi üzerine, Doğu'da tam bir zafer kazandı. Brest-Litowsk (Mart 1918) barışının dayatılmasından kısa süre sonra Batı'da serbest kalan Alman ordusu, Batı Cephesi'ni yardı ve bir kez daha Paris'e doğru ilerledi. Amerikan takviyesi ve ekipmanı sayesinde Müttefikler durumu kurtardılar, ama bir süre için her şey bitmiş gibi göründü. 1918 yazında Müttefikler ilerlemeye başladıklarında sonuç sadece birkaç hafta kadar uzaktı. Merkez Güçler yenildiklerini kabul etmekle kalmadılar, tam bir çöküşe uğradılar. 1918 sonbaharında devrim, tıpkı 1917'de Rusya'yı silip süpürdüğü gibi, orta ve güneydoğu Avrupa'yı silip süpürdü (bk. bir sonraki bölüm). Fransa sınırları ile Japon Denizi arasında ayakta kalan tek bir hükümet yoktu. Galiplerin safında yer alanlar bile sarsıldılar. Buna rağmen, Fransa ve Britanya'nın yenilgiye uğramaları halinde bile istikrarlı siyasal varlıklar olarak hayatta kalamayacaklarına inanmak zordur. Yenilgiye uğrayan ülkelerin hiçbiri devrimden kaçamadı.

Geçmişin büyük bakanlarından ya da diplomatlarından biri -kendi ülkelerinin dışişleri çevrelerinde hâlâ birer model olarak sözü edilen ileri görüşlü kişiler, bir Talleyrand ya da bir Bismarck- Birinci Dünya Savaşı'nı gözlemek için mezarından çıkmış olsaydı, duyarlı devlet adamlarının 1914 dünyası yıkılmadan uzlaşma yoluyla savaşa neden son vermediklerine şaşardı. Bizim de şaşmamız gerekir. Geçmişin, pek çoğu devrimci ve ideolojik olmayan savaşları, sadece öldürmek ya da topyekûn imha etmek için verilen mücadeleler olarak başlatılmamıştı. 1914'te savaşan tarafları birbirinden ayıran şey kesinlikle ideoloji değildi. Bunun istisnası, her iki tarafta da, Alman kültürüne karşı Rus barbarlığına, Alman mutlakçılığına karşı Fransız ve İngiliz demokrasisine ya da bunun gibi kabul edilmiş ulusal değerlere derin bir meydan okuma iddiasıyla kamuoyunu harekete geçirerek savaşmak zorunda kalınmasıydı. Üstelik yenilginin yakın olduğunu görerek, giderek artan bir umutsuzluk duygusuyla kendi müttefikleri arasında kulis yapan Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın dışında bile, bir tür uzlaşma tavsiye eden devlet adamları

vardı. O halde neden her iki tarafın önde giden güçleri, Birinci Dünya Savaşı'nı bir sıfır toplam oyunu, yani ancak topyekûn kazanılabilecek ya da topyekûn kaybedilecek bir savaş olarak sürdürdüler?

Bunun nedeni, bu savaşın sınırlı ve belirlenebilir hedeflere ulaşmak için verilen önceki tipik savaşların aksine, sınırlanmamış sonuçlara ulaşmak için açılmış olmasıydı. Siyaset ve ekonomi İmparatorluk Çağı'nda birbirine karışmıştı. Uluslararası siyasal düşmanlık, ekonomik büyüme ve rekabete göre biçimlendi, ancak bunun karakteristik özelliği kesinlikle hiçbir sınırının olmamasıydı. "Standart Oil, Deutsche Bank ya da De Beers Diamond Corporation'ın 'doğal sınırları'" evrenin sonuna ya da bunların genişleme kapasitelerinin sınırlarına ulaşmıştı. (Hobsbawm 1987, s. 318). Daha somut olarak, iki ana rakip, Almanya ve Britanya için ufuklar sınırlıydı, çünkü Almanya siyaset alanında ve denizlerde, o sırada Britanya'ya ait olan küresel konumu ele geçirmek ve böylece Britanya'yı otomatik olarak daha alt statüye indirgemek istiyordu. Bu konumu ikisinden biri edinecekti. O sırada biraz geç kalmış olan Fransa için ortaya konan ödül daha az küresel olmakla birlikte aynı derecede önemliydi: Almanya'ya kıyasla giderek artan ve görünüşe bakılırsa kaçınılmaz olan demografik ve ekonomik geriliği dengelemek. Burada da sorun, büyük bir güç olarak Fransa'nın geleceği idi. Her iki durumda da uzlaşma sadece erteleme anlamına gelecekti. Bizzat Almanya, kendisinden bekleneceği gibi, Alman hükümetlerinin er ya da geç kendi ülkelerinin üstünlüğünü hissedecekleri noktaya kadar büyümeyi ve üstünlük sağlamayı bekleyebilirdi. Aslında Avrupa'da bağımsız askeri güç olma iddiası bulunmayan iki kez yenilgiye uğramış Almanya'nın başat konumuna 1990'ların başında meydan okumak, 1945'ten önceki militarist Almanya'nın iddialarına meydan okumaktan daha zordu. Ancak Britanya ve Fransa'nın, ilerde göreceğimiz gibi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra duraksayarak da olsa ikinci sınıf devletler statüsüne indirgenmeyi kabul etmeleri gibi, Almanya da, ekonomik gücüne rağmen, 1945'ten sonra tek bir devlet olarak dünya üstünlüğünün kendi gücünün ötesinde olduğunu ve böyle olmaya devam edeceğini kabul etti. 1900'lerde emperyal ve emperyalist çağın en yüksek noktasında hem Almanya'nın yegâne küresel statü iddiası ("Alman ruhu dünyayı yenileyecektir" deyişiyle) hem de Avrupa merkezli bir dünyanın tartışmasız "büyük güçler"i olan Britanya ve Fransa'nın iddiası henüz etkiliydi. Her iki tarafın da savaş patlak ver-

dikten hemen sonra formüllendirdikleri neredeyse megalomanyak "savaş hedefleri"nin şu ya da bu noktasında kâğıt üzerinde bir uzlaşma sağlamak hiç kuşkusuz mümkündü, ancak pratikte yegâne savaş hedefi topyekûn zaferdi. İkinci Dünya Savaşı sırasında buna "kayıtsız şartsız teslim olmak" denecekti.

Hem galipleri hem de mağlubu tahrip eden saçma ve kendi kendisini geçersiz kılan hedef buydu. Bu hedef, yenilgiye uğrayanı devrime ve galip gelenleri iflasa ve fiziksel tükenişe sürükledi. 1940'ta Fransa ikinci sınıf Alman güçleri tarafından gülünç denecek kadar kolayca ve hızla işgal edildi ve Hitler'e boyun eğmeyi duraksamaksızın kabul etti, çünkü ülke 1914-18'de neredeyse bütün kanını dökmüştü. Britanya 1918'den sonra asla eskisi gibi olmadı, çünkü ülke kendi kaynaklarının çok ötesinde bir savaş açarak ekonomisini tahrip etmişti. Üstelik cezalandırıcı, zorla dayatılmış bir barışın tasdik ettiği topyekûn zafer, ekonomist John Maynard Keynes'in hemen kabul ettiği gibi, istikrarlı, liberal ve burjuva bir Avrupa gibi zayıf bir oluşumun restore edilmesi için var olan küçük bir şansı ortadan kaldırdı. Almanya'nın Avrupa ekonomisiyle yeniden bütünleştirilmemesi, yani ülkenin Avrupa ekonomisi içindeki ekonomik ağırlığının tanınmaması ve kabul edilmemesi halinde, istikrar olamazdı. Ancak bu, Almanya'yı elemek için savaşanların düşünebilecekleri son şeydi.

Savaştan galip çıkan başlıca güçlerin (ABD, Britanya, Fransa, İtalya) dayattıkları ve yanlış da olsa Versailles Antlaşması* olarak bilinen barış anlaşmasına beş düşünce hâkim oldu. Bunların en önemlisi, Avrupa'da bunca rejimin çökmesi, evrensel yıkıcılığa adanmış alternatif devrimci bir Bolşevik rejimin ve başka yerlerdeki devrimci güçler için bir çekim merkezinin (bk. bl. 2) Rusya'da ortaya çıkmasıydı. İkincisi, bütün Müttefik koalisyonu neredeyse tek başına yenilgiye uğratan Almanya'nın denetim altına alınması gerekiyordu. Bilinen nedenlerden ötürü Fransa'nın başlıca kaygısı buydu ve o zamandan beri de böyledir. Üçüncüsü, hem Almanya'yı zayıflatmak için, hem de Rus, Habsburg ve Osmanlı İm-

*) Versailles Antlaşması teknik olarak sadece Almanya ile barışı sağladı. Paris yakınlarındaki çeşitli parklar ve kraliyet şatosu, isimlerini başka antlaşmalara da vermişlerdir: Avusturya ile Saint Germain; Macaristan'la Trianon; Türkiye ile Sevres; Bulgaristan'la Neuilly.

paratorlukları'nın eş zamanlı olarak yenilgiye uğraması ve çöküşüyle Avrupa ve Ortadoğu'da açılan geniş ve boş alanları doldurmak için Avrupa haritasının yeniden bölünmesi ve yeniden çizilmesi gerekiyordu. En azından Avrupa'da hak talep eden başlıca güçler, galiplerin yeterince anti-Bolşevik oldukları ölçüde teşvik etme eğilimi gösterdikleri çeşitli ulusalcı hareketlerdi. Aslında Avrupa'da haritayı yeniden düzenlemenin temel ilkesi, ulusların "kaderlerini tayin hakkı"na sahip oldukları inancına göre etnik-linguistik ulus devletler yaratmaktı. Savaşın kazanılmasını sağlayan gücün fikirlerini ifade ettiği görülen ABD Başkanı Wilson, katıksız ulus-devletlere bölünecek bölgelerin etnik ve linguistik gerçekliklerinden uzak olanlarca daha kolay benimsenen (ve benimsenmekte olan) bu inancı heyecanla savunuyordu. Bu girişim 1990'ların Avrupası'nda hâlâ görülebilen bir felaket oldu. 1990'larda kıtayı parçalayan ulusal çatışmalar Versailles'ın eski tavuklarının bir kez daha tünemek için kendi kümeslerine dönmeleriydi.* Ortadoğu haritası Britanya ve Fransa arasında bölünen konvansiyonel emperyalist hatlar boyunca yeniden çizildi- savaş sırasında Yahudilerden uluslararası destek isteyen Britanya hükümetinin düşüncesizce ve belirsiz biçimde Yahudiler için bir "yurt" kurmayı vaat ettiği Filistin dışında. Bu, Birinci Dünya Savaşı'nm bir başka sorunsalı ve unutulmuş kalıntısı olacaktı.

Dördüncü düşünce, galip ülkelerin -pratikte bu, Britanya, Fransa ve ABD anlamına geliyordu- iç siyasetleri ve bu siyasetler arasındaki sürtüşmelerle ilgiliydi. Bu türden içsel siyasetlerin en önemli sonucu, ABD Kongresi'nin kendi başkanı tarafından ya da onun adına yazılan bir barış anlaşmasını onaylamaması ve böylece ABD'nin uzun vadeli sonuçlar yaratacak şekilde bu alandan çekilmesi oldu.

Nihayet galip güçler, umutsuzca, dünyayı tahrip eden ve etkileri her yanda daha sonra da devam eden bir başka savaşı imkânsız hale getirecek türde bir barış anlaşması aradılar. Bu konuda tam bir başarısızlığa uğradılar. Yirmi yıl içinde dünya bir kez daha savaşa girdi.

*) Yugoslavya iç savaşı, Slovakya'daki ayrılıkçı ajitasyon, Baltık devletlerinin eski SSCB'den ayrılmaları, Macarlar ile Romenlerin Transilvanya konusundaki çatışmaları, Moldova'nın (Moldavya, eski Beserabya) ayrılıkçılığı ve hattâ Transkafkasya ulusalcılığı, 1914'ten önce var olmayan ya da var olması mümkün olmayan patlayıcı sorunlar arasında yer alır.

Dünyayı Bolşevizm'den kurtarma ve Avrupa haritasını yeniden çizme niyetleri örtüşüyordu, çünkü, eğer yaşama şansı varsa -1919'da bu asla kesin değildi- devrimci Rusya ile başa çıkmanın yegâne doğrudan yolu onu anti-komünist devletlerden oluşan bir "karantina kuşağı"nın (ya da çağdaş diplomasi diliyle *cordon sanitaire*'in) arkasında tecrit etmekti. Genellikle ya da bütünüyle eski Rus topraklarından oluştuğu için, bu bölgenin Moskova'ya olan düşmanlığına garanti gözüyle bakılabiliyordu. Kuzeyden güneye doğru bu ülkeler şunlardı: Lenin tarafından ayrılmasına izin verilen özerk bir bölge, Finlandiya; geçmişte hiçbir tarihsel örneği olmayan üç yeni ve küçük Baltık cumhuriyeti (Estonya, Letonya, Litvanya); ve 120 yıl sonra bağımsız bir devlet haline gelen Polonya ile muazzam biçimde genişleyen, Macaristan ve Habsburg İmparatorluğu'nun bazı bölümleriyle eskiden Rusya'ya bağlı olan Besarabya'dan aldıklarıyla ikiye katlanan, Romanya. Bu bölgelerin çoğu fiilen Almanya tarafından Rusya'dan ayrılmıştı, ancak Bolşevik Devrimi yüzünden yeniden bu devlete iade edilebilirlerdi. Bu tecrit kuşağını Kafkaslar'da da sürdürme girişimi, esas olarak devrimci Rusya'nın, komünist olmasa da devrimci olan, İngiliz ve Fransız emperyalistlerinin fazla üstüne düşmedikleri Türkiye ile anlaşması nedeniyle, başarısızlığa uğradı. Bu nedenle kısa süre bağımsız kalan Ermeni ve Gürcü devletleri, Bolşeviklerin 1918-20 İç Savaşı'nı kazanmaları ve 1921 Sovyet-Türk antlaşması nedeniyle varlıklarını sürdüremediler. Bu devletler, Brest-Litovsk'tan ve İngilizlerin petrol zengini Azerbaycan'ı ayırma girişimlerinden sonra kurulmuşlardı. Kısaca, Doğu'da Müttefikler, Almanya'nın devrimci Rusya'ya dayattığı sınırları, kendi denetimlerinin dışındaki güçlerce etkisiz hale getirilmedikleri sürece kabul ettiler.

Gene de yeniden haritası çizilecek yerler esas olarak eski Avusturya-Macaristan Avrupası'nın geniş kesimleri idi. Avusturya ve Macaristan, Alman ve Macar bakıyelerine indirgendi; Sırbistan, çobanlardan ve yağmacılardan oluşan, daha önce bağımsız küçük bir kabile krallığı iken çıplak sıradağlarda yaşayan sakinlerinin hiç beklemedikleri biçimde bağımsızlıklarını kaybetmeleri üzerine kahramanca buldukları komünizmi kitle halinde benimsedikleri Karadağ'ın yanı sıra, Slovenya (daha önce Avusturya içinde) ve Hırvatistan (daha önce Macaristan içinde) ile birleşerek yeni Yugoslavya'ya dönüşüp genişledi ve aynı zamanda, Karadağ'ın fethedilmez insanlarını yüzyıllardır Türk kâfirlere karşı sa-

vunduğuna inandığı Ortodoks Rusya ile işbirliği yaptı. Yeni bir Çekoslovakya da Habsburg İmparatorluğu'nun eski endüstriyel çekirdeğini oluşturan Çek topraklarını, Slovak ve Rutenya halkının yaşadığı, bir zamanlar Macaristan'a dahil olan bölgelerle birleştirerek oluştu. Romanya, Polonya ve İtalya'nın da yararlandığı çokuluslu bir kümelenme içinde genişletildi. Yugoslavya ve Çekoslovakya birleşimlerinde, kesinlikle, ne tarihsel bir gereklilik ne de bir mantık vardı. Bu birleşimler, her ikisinde de, ortak etnisitenin gücüne ve son derece küçük ulus-devletlerin uygun olmadığına inanan ulusalcı bir ideolojinin yapılarıydı. Bütün güney Slavları (= Yugoslavlar), Çek ve Slovak bölgelerindeki batı Slavları gibi, tek bir devlete mensuptu. Tahmin edileceği gibi, bu gelişigüzel siyasal evliliklerin çok sağlam olmadığı görüldü. Geçerken belirtmek gerekir ki, bakıye Avusturya ve bakıye Macaristan dışında, çoğu -ama uygulamada hepsi değil- kırpılmış olan bu bölgelerdeki azınlıklar ve ister Rusya'dan ister Habsburg İmparatorluğu'ndan koparılmış olsun, birbirini izleyen yeni devletler, öncellerinden daha az çokuluslu değildiler.

Devletin tek başına savaşın ve onun bütün sonuçlarının sorumlusu olduğu argümanıyla ("savaş suçu" maddesi) haklı çıkarılan cezalandırıcı bir barış, Almanya'yı sürekli olarak zayıf durumda tutmak için dayatıldı. Bu barış, Alsace-Lorraine'in Fransa'ya iade edilmesine, doğuda önemli bir bölgenin Polonya'ya verilmesine (Doğu Prusya'yı Almanya'nın geri kalan kısmından ayıran "Polonya Koridoru") ve Alman sınırlarında yapılan bazı önemsiz düzenlemelere rağmen, toprak kayıplarıyla değil, daha çok Almanya'yı güçlü bir donanma ve herhangi bir hava kuvvetinden yoksun bırakarak, Alman ordusunu 100 000 kişiyle sınırlandırarak, teorik olarak belirsiz "tazminatlar" getirerek (galiplerin savaş maliyetlerinin ödenmesi), Batı Almanya bölgesini askeri olarak işgal ederek ve Almanya'yı bütün eski denizaşırı sömürgelerinden yoksun bırakarak gerçekleştirildi. (Bu sömürgeler, İngilizler ve onların dominyonları, Fransızlar ve kısmen de Japonlar arasında yeniden paylaştırıldı, ancak emperyalizmin uyandırdığı giderek artan hoşnutsuzluk nedeniyle bu bölgelere artık "koloniler" değil "mandalar" deniyordu. Emperyal güçlerin artık hiçbir şekilde sömürmeyecekleri geri halkların ilerlemesi sağlanacaktı.) 1930'ların ortasında topraklarla ilgili maddeler dışında Versailles Antlaşması'ndan geriye hiçbir şey kalmadı.

Yeni bir dünya savaşını önleme mekanizmalarına gelince, 1914'ten önce bunu gerçekleştireceği sanılan Avrupalı "büyük güçler" konsorsiyumunun tamamen dağıldığı apaçık ortadaydı. Bir Princeton siyaset bilimcisinin olanca liberal coşkusuyla Başkan Wilson tarafından çıkarcı Avrupa siyasetçilerine dayatılan alternatif, sorunları denetlenemez hale gelmeden barışçı ve demokratik biçimde, tercihen halka açık müzakereler yoluyla ("açık görüşmelerle yapılacak açık sözleşmeler") çözecek, herkesi kucaklayan bir "Milletler Cemiyeti" (yani, bağımsız devletler örgütü) kurmaktı. Zira savaş "gizli diplomasi" olarak görülen alışılmış ve duyarlı süreçler de *oluşturmuştu. Bu daha çok savaş* sırasında Müttefikler arasında düzenlenen gizli antlaşmalara karşı bir tepkiydi. Müttefikler, savaş sonrası Avrupa ve Ortadoğu'yu, bu bölgelerde yaşayan insanların arzularını, hattâ çıkarlarını fazla dikkate almadan, bu anlaşmalarla yeniden oluşturmuşlardı. Bu önemli dokümanları Çarlık arşivlerinde bulan Bolşevikler bunları bütün dünyanın okuması için hemen yayınlamışlar ve tazminat istemişlerdi. Milletler Cemiyeti aslında barış anlaşmasının bir parçası olarak kuruldu ve istatistik toplayan bir kurum olmanın dışında neredeyse tamamen başarısız olduğu görüldü. Ne var ki cemiyet, ilk günlerinde Finlandiya ile İsveç arasında Aland Adaları* konusunda çıkan anlaşmazlık gibi dünya barışını fazla riske sokmayan bir iki küçük anlaşmazlığı çözdü. ABD'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmayı reddetmesi bu kuruluşu önemsizleştirdi.

Versailles Anlaşması'nın muhtemelen istikrarlı bir barışın temeli olamayacağını görmek için iki savaş arası dönemin tarihine ayrıntılı olarak girmek gereksizdir. Bu anlaşma daha başından başarısızlığa mahkûmdu ve bu yüzden yeni bir savaş kesindi. Yukarda belirttiğimiz gibi, ABD neredeyse tamamen anlaşmanın dışında kaldı ve Avrupa merkezli olmayan ve Avrupa'nın belirlemediği bir dünyada büyük bir dünya gücünün yaz-

---

*) Finlandiya ile İsveç arasında yer alan ve Finlandiya'nın bir parçası olan Aland Adaları'nda sadece İsveççe konuşan bir nüfus yaşamaktaydı ve hâlâ da öyledir. Oysa yakın zamanda bağımsız olan Finlandiya saldırgan bir tutumla adaya Fince'nin hâkim olmasını istiyordu. Adanın yakındaki İsveç'e verilmesine bir alternatif olarak Cemiyet, adalarda İsveç dilinin kullanılmasını garanti altına alan ve bu adaları Fin ana karasından gelebilecek istenmeyen göçmenlere karşı koruma altına alan bir tasarıyı tavsiye olarak karar altına aldı.

madığı hiçbir anlaşma artık tam olarak geçerli olamazdı. İlerde göreceğimiz gibi, dünyanın siyasal işlerinin olduğu kadar ekonomik işlerinin de gerçeği buydu. İki büyük Avrupa ve aslında dünya gücü, Almanya ve Sovyet Rusya, sadece uluslararası oyundan geçici olarak tasfiye edilmekle kalmadılar, bağımsız oyuncular olmaktan da çıktılar. Bunların biri ya da her ikisi sahneye yeniden çıkana kadar, sadece Fransa ya da Britanya'yı temel alan bir barış anlaşması -bu İtalya için de tatmin edici değildi- süremezdi. Ve er ya da geç Almanya ya da Rusya ya da her ikisi, kaçınılmaz biçimde büyük oyuncular olarak yeniden ortaya çıkacaklardı.

Küçük bir barış şansı, galip güçlerin kaybedenleri yeniden bütünleştirmeyi reddetmeleriyle torpillendi. Doğrudur, Almanya'nın bütünüyle ezilmesinin ve Sovyet Rusya'nın tam olarak dışlanmasının imkânsız olduğu kısa süre içinde görüldü, ancak gerçekliğe uyum sağlamak yavaş ve duraksamalı oldu. Özellikle Fransızlar, Almanya'yı zayıf ve güçsüz durumda tutma arzusunu gönülsüzce terk ettiler. (İngilizlerin belleğinde yenilgi ve işgal anıları yoktu.) SSCB'ye gelince, galip devletler onun var olmamasını tercih ederlerdi ve Rus İç Savaşı'nda karşıdevrim ordularına arka çıkmaları ve onları desteklemek için askeri güç göndermeleri SSCB'nin varlığını kabul etmek için hiçbir istek duymadıklarını gösterdi. Galip devletlerin iş adamları, savaşın, devrimin ve iç savaşın neredeyse tamamen tahrip ettiği bir ekonomiyi yeniden harekete geçirmek için her yolu umutsuzca deneyen Lenin'in yabancı yatırımcılara verdiği en geniş kapsamlı tavizleri bile reddettiler. Avrupa'nın iki yasaklı devleti, Sovyet Rusya ve Almanya, 1920'lerin başında siyasal amaçlarla bir araya geldilerse de, Sovyet Rusya tecrit durumunda gelişmek zorunda kaldı.

Savaş öncesi ekonomi refah içinde global bir gelişme ve büyüme sistemi olarak restore edilmiş olsaydı, yeni bir savaştan belki de kaçınılabilir ya da bu savaş en azından ertelenebilirdi. Ne var ki bir kaç yıl sonra, savaş ve savaş sonrası sorunlar artık geride kalmış görünürken, 1920'lerin ortasında dünya ekonomisi sanayi devriminden bu yana bilinen en büyük ve en dramatik krize sürüklendi (bk. bölüm 3). Ve bu durum hem Almanya hem de Japonya'da müzakereler yoluyla aşamalı değişimden çok askeri karşılaşma yoluyla mevcut statükoyu kasıtlı biçimde bozmak isteyen militarizmin ve aşırı sağın siyasal güçlerini iktidara getirdi. Bundan

sonra yeni bir dünya savaşı sadece kestirilebilir olmakla kalmadı, alışılmış biçimde öngörüldü. 1930'larda yetişkin olan insanlar bunu bekliyorlardı. Kentlerin üzerine bomba bırakan uçak filolarının, zehirli gaz sislerinin arasında yüzlerinde gaz maskesi, körler gibi yollarını bulmaya çalışan insanların kâbusu andıran görüntüleri benim kuşağımı sık sık tedirgin eder: bir durumda kâhince, bir başkasında hatalı biçimde.

II

İkinci Dünya Savaşı'nın kökenleri, bilinen bir nedenden ötürü, birincisinin sebepleri hakkında yazılanlarla kıyaslanamayacak kadar küçük bir tarihsel literatür üretmiştir. Nadir istisnalar dışında hiçbir ciddi tarihçi, Almanya, Japonya ve (biraz duraksayarak) İtalya'nın saldırgan olduklarından asla kuşkulanmamıştır. İster kapitalist ister sosyalist olsunlar bu üçüne karşı savaşa giren devletler savaş istemiyorlardı ve çoğu savaştan sakınmaya çalıştı. İkinci Dünya Savaşı'na kimin ve neyin sebep olduğu sorusu en basit biçimde şu iki sözcükle yanıtlanabilir: Adolf Hitler.

Tarihsel soruların yanıtları kuşkusuz bu kadar basit değildir. Gördüğümüz gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı dünya durumu, özellikle Avrupa'da, ama aynı zamanda Uzakdoğu'da yapısal olarak istikrarsızdı ve bu nedenle barışın uzun sürmesi beklenmiyordu. Mevcut statükodan hoşnutsuzluk yenilgiye uğrayan devletlerle sınırlı değildi. Gene de bu devletler ve özellikle Almanya, hoşnutsuz olmaları için pek çok nedenleri olduğunu hissediyorlardı. Almanya'da, aşırı soldaki komünistlerden, Hitler'in aşırı sağdaki Nasyonal Sosyalistler'ine kadar bütün taraflar, Versailles Antlaşması'nı haksız ve kabul edilemez bularak kınama konusunda birleşiyorlardı. Paradoksal olarak, gerçek bir Alman devrimi uluslararası alanda daha az patlayıcı bir Almanya'ya yol açabilirdi. Yenilgiye uğrayan ve gerçekten devrimcileşen iki ülke, Rusya ve Türkiye, kendi sınırlarının savunulmasını da kapsayan iç sorunlarla uluslararası durumu istikrarsızlaştıramayacak ölçüde ilgiliydiler. 1930'larda bunlar istikrarlı güçlerdi ve nitekim Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldı. Ne var ki, gerek Japonya gerekse İtalya, savaşı kazanan tarafta olmalarına rağmen hoşnutsuzluk duyuyorlardı. Japonlar, emperyal iştahları devletlerinin bağımsız gücünün tatmin edemeyeceği kadar fazla olan İtal-

yanlardan bir ölçüde daha gerçekçiydiler. İtalya, 1915'te kendi saflarına katılması karşılığında Müttefikler'in vaat ettikleri ganimeti tam olarak alamadıysa da, Alpler'de, Adriyatik'te ve Ege Denizi'nde önemli miktarda toprak kazanarak savaştan çıkmıştı. Ne var ki faşizmin, karşı devrimci ve bu nedenle aşırı-ulusalcı ve emperyalist bir hareketin zaferi, İtalyanların hoşnutsuzluğunu vurguluyordu (bk. bölüm 5). Japonya'ya gelince, bu ülkenin büyük askeri ve donanma gücü, özellikle Rusya sahnenin dışında kaldığı için, onu Uzakdoğu'nun en korkunç gücü haline getirdi ve bu durum, 1922 Washington Denizcilik Sözleşmesi'yle bir ölçüde uluslararası düzeyde kabul edildi. Bu sözleşme Birleşik Devletler, Britanya ve Japon deniz kuvvetleri için sırasıyla 5: 5: 3 formülünü oluşturarak Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğüne nihayet son verdi.* Ancak, sanayisi büyük bir hızla gelişmekte olan Japonya -mutlak büyüklük bakımından ekonomisi, 1920'lerin sonunda dünya sanayi üretiminin % 2.5'i gibi mütevazi bir düzeyde olsa da- hiç kuşkusuz Uzakdoğu pastasından beyaz emperyal güçlerin garanti ettiğinden daha büyük bir dilimi hak ettiğini hissediyordu. Ayrıca Japonya, modern bir sanayi ekonomisi için gerekli olan neredeyse bütün doğal kaynaklardan yoksun, ithalatı yabancı donanmaların, ihracatı ise Birleşik Devletler pazarının insafına kalmış bir ülkenin zayıflığının tam olarak bilincindeydi. Çin'de yakın bir kara imparatorluğunun iddia edildiği gibi yaratılması için yapılan askeri baskı, Japonların ulaşım hatlarını kısaltacak ve böylece onları zayıflıktan biraz kurtaracaktı.

Bununla birlikte, 1918 barışından sonra ortaya çıkan istikrarsızlık ve bu barışın bozulma ihtimali ne olursa olsun, İkinci Dünya Savaşı'nın somut nedeninin, 1930'ların sonundan itibaren çeşitli antlaşmalarla birbirine bağlanan üç hoşnutsuz gücün saldırganlığı olduğu açıktır. Savaşa giden yolun kilometre taşları şunlardı: Japonların 1931'de Mançurya'yı işgal etmeleri; İtalyanların 1935'te Etyopya'yı işgal etmeleri; Almanların ve İtalyanların 1936-39'da İspanya İç Savaşı'na müdahale etmeleri; Al-

*) 6 Şubat 1922'de, ABD, İngiltere, Japonya, Fransa ve İtalya arasında imzalanan anlaşmaya göre, 10 bin tondan daha büyük savaş ve uçak gemilerinin tonajına karşılıklı olarak sınırlama getirildi. Anlaşma hükümlerine göre oranlar, ABD ve İngiltere için 5, Japonya için 3, Fransa ve İtalya için 1, 67 olacaktı-çn.

manların 1938'in başında Avusturya'yı işgal etmeleri; aynı yılın sonlarına doğru Almanların Çekoslovakya'yı sakatlamaları; Mart 1939'da Almanların Çekoslovakya'nın geri kalan kısmını işgal etmeleri (ardından İtalyanlar Arnavutluk'u işgal ettiler); ve Almanların Polonya üzerinde, savaşın fiilen patlamasına yol açan talepleri. Buna alternatif olarak, kilometre taşlarını olumsuz biçimde de sayabiliriz: Milletler Cemiyeti'nin Japonya'ya karşı harekete geçememesi; 1935'te İtalya'ya karşı etkin önlemlerin alınamaması; Britanya ve Fransa'nın, Almanların Versailles Antlaşması'nı tek taraflı olarak suçlamalarına ve 1936'da Rhineland'ı askeri olarak işgal etmelerine tepki göstermemeleri; İspanya İç Savaşı'na müdahale etmeyi reddetmeleri ("ademi müdahale") ; Avusturya'nın işgaline tepki göstermemeleri; Almanların Çekoslovakya'ya yaptıkları şantaj karşısında gerilemeleri (1938 "Münih Anlaşması"); SSCB'nin Hitler'e olan muhalefetinin 1939'da kesintiye uğraması (Ağustos 1939, Hitler-Stalin paktı).

Ve gene bir tarafın savaş istememesine ve savaştan kaçınmak için elinden geleni yapmasına, öteki tarafın savaşı yüceltmesine ve Hitler örneğinde kesinlikle savaşı arzulamasına rağmen, saldırganların hiçbiri girdikleri savaşı istemedi ve en azından düşmanlarından birine karşı savaşa girdiklerinde, kendilerini savaşın içinde buldular. Japonya, izlediği siyasetteki askeri etkiye rağmen, bir *genel* savaş olmaksızın kendi hedeflerine -esas olarak bir Doğu Asya İmparatorluğu'nun kurulması- ulaşmayı kesinlikle tercih ederdi. Japonya bir genel savaşa ABD girdiği için girmek zorunda kaldı. Almanya'nın nasıl, ne zaman ve kime karşı bir savaş istediği hâlâ tartışma konusudur, çünkü Hitler kararlarını belgeleyen biri değildi. Ancak iki nokta açıktır: 1939'da Polonya'ya (Britanya ve Fransa'nın desteklediği) karşı bir savaş Hitler'in savaş planları içinde yer almıyordu ve nihayet kendisini hem SSCB hem de ABD'ye karşı içinde bulduğu savaş, her Alman generalinin ve diplomatının kâbusuydu.

Almanya (ve Japonya) 1914'te savaşı zorunlu hale getiren aynı nedenlerden ötürü hızlı bir saldırı savaşma ihtiyaç duyuyorlardı. Her birinin potansiyel düşmanlarının ortak kaynakları, bir kez birleştirilip eşgüdümlü hale getirildiğinde, kendi kaynaklarından aşırı derecede daha büyüktü. İkisi de uzun süreli bir savaşı planlamıyordu; ne de uzun bir hazırlık dönemi gerektiren askeri donatımlarına güveniyorlardı. (Öte yandan, ka-

radaki zayıflıklarını kabul eden İngilizler, başından itibaren en pahalı ve teknolojik olarak karmaşık askeri donatıma para yatırmış ve müttefikleriyle birlikte karşı tarafı saf dışı bırakacakları uzun bir savaşın planını yapmışlardı.) Japonlar, Almanya'nın hem 1939-40'ta Britanya ve Fransa'ya karşı verdiği savaşın, hem de 1941'den sonra Rusya'ya karşı verdiği savaşın dışında kaldıkları için, düşmanlarının koalisyonundan sakınma konusunda Almanlardan daha başarılıydılar. Bütün öteki güçlerin aksine 1939'da Sibirya-Çin sınırında ilan edilmemiş ama önemli bir savaşta fiilen Kızıl Ordu'nun karşısında yer almışlar ve fena halde hırpalanmışlardı. Japonya, Aralık 1941'te SSCB'ye karşı değil, sadece Britanya ve ABD'ye karşı savaşa girdi. Japonya'nın bir talihsizlik olarak savaşmak zorunda kaldığı yegâne güç olan ABD, elindeki kaynaklar bakımından Japonya karşısında öylesine üstündü ki, savaşı kazanması neredeyse kaçınılmazdı.

Almanya'nın bir süre için daha şanslı olduğu görüldü. 1930'larda savaş yaklaşırken Britanya ve Fransa, Sovyet Rusya ile birlikte hareket etmeyi başaramadı ve nihayet, yerel politikacılar Başkan Roosevelt'in coşkuyla desteklediği tarafa onlara arka çıkan bir belgeden daha fazlasını vermesini engellerken, Sovyet Rusya, Hitler ile anlaşma yapmayı tercih etti. Böylece savaş 1939'da sadece bir Avrupa savaşı ve aslında Almanya üç hafta içinde yenilgiye uğratılan ve artık tarafsız SSCB ile paylaşılan Polonya'ya girdikten sonra, Almanya'nın Fransa'ya ve Britanya'ya karşı verdiği saf anlamda bir Batı Avrupa savaşı olarak başladı. 1940 baharında Almanya; Norveç, Danimarka, Hollanda, Belçika ve Fransa'yı gülünç denecek kadar kolayca geçti; ilk dört ülkeyi işgal etti ve Fransa'yı muzaffer Almanlarca doğrudan işgal edilen ve yönetilen bir mıntıka ile başına yerel bir mercinin, Vichy'nin, geçirildiği bir uydu Fransız "devleti"ne (bu devletin çeşitli Fransız gerici çevrelerinden oluşan yöneticileri ona cumhuriyet demekten artık hoşlanmıyorlardı) böldü. Sadece Britanya Hitler ile her türlü anlaşmayı toptan reddetme temelinde, başında Winston Churchill'in bulunduğu bütün ulusal güçlerin oluşturduğu bir koalisyonun yönetiminde Almanya ile savaş halini sürdürdü. İşte tam bu sırada İtalya, hatalı bir biçimde, hükümetinin basiretli bir tutumla üzerinde oturmakta olduğu tarafsızlık çitini aşarak Alman tarafına geçmeyi seçti.

Avrupa'da savaş pratik amaçlar bakımından sona erdi. Almanya, de-

nizin ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin oluşturduğu çifte engel nedeniyle Britanya'yı işgal edemeyecekti. Ancak Britanya'nın da, Almanya'yı yenmek şöyle dursun, kıtaya dönmesini sağlayacak bir savaş olasılığı bile yoktu 1940-41 yıllarının Britanya'nın tek başına kaldığı ayları, İngiliz halkının ya da her nasılsa bu süreci yaşayacak kadar şanslı olanların tarihinde muhteşem bir dönemdir. Ancak ülkenin pek şansı yoktu. ABD'nin "Yarıküresel Savunma"yı öngören Haziran 1940 yeni silahlanma programı, Britanya'ya daha fazla silah vermenin yararsız olacağını öngörüyor, Britanya'nın varlığını sürdürmesi kabul edildikten sonra, Birleşik Krallık, Amerika için esas olarak bir sınır ötesi savunma üssü olarak görülüyordu. Bu arada Avrupa haritası yeniden çizildi. SSCB, anlaşma gereği, Avrupa'nın Çarlık İmparatorluğu'nun 1918'de kaybettiği bölümlerini (Polonya'nın Almanya tarafından ele geçirilen bölümleri dışında) ve Stalin'in, 1939-40'da Rus cephelerini Leningrad'dan biraz daha ileriye iten hantal bir kış savaşı verdiği Finlandiya'yı işgal etti. Hitler kısa ömürlü olduğu görülen Versailles Anlaşması'nın eski Habsburg topraklarında revizyondan geçirilmesine nezaret ediyordu. İngilizlerin savaşı Balkanlar'a yayma girişimleri, Yunan adaları da dahil bütün yarımadanın Almanya tarafından beklenen fethine yol açtı.

Aslında Almanya, müttefiki İtalya'nın ana üsleri Mısır'da bulunan İngilizler tarafından Afrika imparatorluğunun tamamen dışına atılması üzerine, Akdeniz'i geçerek fiilen Afrika'ya girdi. İkinci Dünya Savaşı'nda İtalya, askeri bir güç olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Avusturya-Macaristan'dan daha fazla hayal kırıklığı yarattı. En yetenekli generallerden biri olan Erwin Rommel'in komutası altındaki Alman Afrika Birlikleri, Ortadoğu'daki bütün İngiliz mevzilerini tehdit etti.

İkinci Dünya Savaşı'nın kesin tarihi olan 22 Haziran 1941'de Hitler'in SSCB'yi işgal etmesi üzerine savaş yeniden canlandı. Bu işgal öylesine akıldışıydı ki -çünkü Almanya'yı iki cephede savaşa sokuyordu- Stalin, Hitler'in bunu aklından geçirebileceğine bile inanmıyordu. Ancak Hitler için kaynak ve köle emeği bakımından zengin olan bu büyük doğu imparatorluğunun fethi, bir sonraki mantıksal adımı oluşturuyordu ve Japonlar dışında bütün öteki askeri uzmanlar gibi Sovyetler'in direnme kapasitesini olduğundan çok az değerlendiriyordu. Ne var ki, 1930'larda yapılan temizliklerin (bk. bölüm 13) Kızıl Ordu'nun düzenini bozması, ül-

kenin görünürdeki durumu, terörün yarattığı genel etkiler ve Stalin'in askeri stratejiye yaptığı son derece beceriksizce müdahaleler dikkate alındığında, bu değerlendirme tamamen yersiz değildi. Aslında, Alman ordularının başlangıçtaki ilerleyişi Batı'daki askeri seferler kadar hızlı ve kesin görünüyordu. Ekim ayı başlarında Alman orduları Moskova yakınlarındaydı ve bir kaç gün, bizzat Stalin'in moralinin bozulduğunu ve barış yapmayı düşündüğünü gösteren bulgular vardır. Ancak bu kritik an geçti ve insan gücüyle birlikte geniş bir ülkenin sahip olduğu muazzam kaynaklar, Rusların fiziksel dayanıklılığı ve yurtseverliği ve amansız bir savaş çabası Almanları yenilgiye uğrattı ve SSCB'ye, hiç olmazsa çok yetenekli askeri önderlerin (bazıları gulaglardan yakınlarda salıverilmişti) ellerinden geleni yapmalarına izin vererek etkin biçimde örgütlenebilmesi için zaman kazandırdı. 1942-45 yılları Stalin'in uyguladığı teröre ara verdiği tek zamandı.

Rusya savaşı Hitler'in umduğu gibi üç ay içinde sonuçlanmayınca Almanya kaybetti, çünkü uzun bir savaş için ne yeterli donanımı vardı ne de buna dayanabilecek durumdaydı. Kazandığı zaferlere rağmen, ABD bir yana, Britanya ve Rusya'dan bile daha az uçak ve tanka sahipti. 1942'de, yorucu bir kışın ardından başlatılan yeni bir Alman saldırısı bütün ötekiler kadar parlak bir başarı olarak görüldü ve Alman ordularını Kafkasya'nın içlerine ve aşağı Volga vadisine doğru itti, ancak savaşın kaderini değiştiremedi. Alman orduları durduruldu, geriletildi ve nihayet kuşatıldı ve Stalingrad'ta (yaz 1942-Mart 1943) teslim olmak zorunda bırakıldı. Daha sonra Ruslar, savaşın sonunda onları Berlin, Prag ve Viyana'ya götüren ilerleyişi başlattılar. Stalingrad'dan sonra herkes Almanya'nın yenilgisinin sadece bir zaman meselesi olduğunu biliyordu.

Bu arada, temelde hâlâ Avrupalı olan savaş küresel hale gelmişti. Bu kısmen, dünya çapındaki imparatorlukların hâlâ en büyüğü olan Britanya'nın teba ve sömürgelerinde, büyük zorluklarla karşılaşılmadan bastırılabilmiş olsa da yeniden canlanan anti-emperyalizm heyecanlarından ötürüydü. Güney Afrika'da Boerler arasındaki Hitler sempatizanları saf dışı bırakılabildi -bunlar 1948 ırk ayrımcısı rejimin mimarları olarak savaştan sonra yeniden ortaya çıktılar- ve 1941 baharında Irak'ta Raşid Ali'nin iktidarı kısa süre içinde devrildi. Çok daha önemlisi, Hitler'in Avrupa'da kazandığı zaferin Güneydoğu Asya'da kısmi bir emperyal boşluk

bırakmasıydı. Şimdi Japonya, Fransızların Hindiçini'ndeki çaresiz kalıntıları üzerinde bir himaye kurarak bu boşluğu dolduruyordu. ABD, Mihver Güçler'in Güneydoğu Asya'ya bu şekilde girmesini hoşgörülemez bir hareket olarak değerlendirdi ve gerek ticareti gerekse ikmal kanalları tamamen deniz ulaşımına bağlı olan Japonya'ya ağır ekonomik baskı uyguladı. İki ülke arasında savaşa yol açan, bu anlaşmazlıktı. Japonların 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'a saldırmaları savaşı bütün dünyayı kapsayacak şekilde genişletti. Japonlar birkaç ay içinde, batıda Burma'dan Hindistan'ı ve Yeni Gine'den Avustralya'nın boş kuzeyini işgal etme tehditinde bulunarak, kıtasal olarak ve adalarla birlikte Güneydoğu Asya'nın tamamını işgal etti.

Japonya, siyasetinin özünü oluşturan güçlü bir ekonomik imparatorluk (bir "Büyük Doğu Asya Ortak-Refah Alanı" olarak betimleniyordu) oluşturma hedefinden vazgeçmedikçe, ABD ile savaşmaktan muhtemelen kaçınamazdı. Ne var ki, F. D. Roosevelt ABD'sinin Avrupalı güçlerin Hitler ve Mussolini'ye direnemeyişlerinin sonuçlarını gözlemekle birlikte, Japonların yayılmasına, Britanya ve Fransa'nın Alman yayılmasına gösterdikleri gibi bir tepki göstermesi beklenemezdi. ABD kamuoyu her durumda Pasifik'i (Avrupa'dan farklı olarak) ABD'nin, Latin Amerika gibi doğal bir eylem alanı olarak görüyordu. Amerikan "tecrit politikası" sadece Avrupa'yı girilmez hale getirmek istiyordu. Aslında bu Japon ticaretine getirilen ve Japon varlıklarını donduran bir Batı (yani Amerikan) ambargosuydu. Bu ambargo, tamamen okyanustan yapılan ithalata bağımlı olan ekonomisinin kolayca boğulmaması için Japonya'yı harekete geçmeye zorladı. Bu tehlikeli bir kumardı ve bir intihar olduğu anlaşıldı. Japonya güney imparatorluğunu çabucak kurmak için eline geçen belki de yegâne fırsatı yakalayacaktı; ancak bunun için müdahale edebilecek yegâne güç olan Amerikan donanmasını durdurmak gerektiğini hesapladı. Bu aynı zamanda ABD'nin karşı konulamayacak kadar üstün güçleri ve kaynaklarıyla birlikte, *derhal* savaşa girmesi anlamına geliyordu. Japonya'nın böyle bir savaşı kazanabilmesi mümkün değildi.

Anlaşılmaz olan, Rusya'da yere serilen Hitler'in, Roosevelt hükümetine ülke içinde büyük bir siyasal direnişle karşılaşmaksızın İngilizlerin safında Avrupa savaşına girme şansı vererek, sebepsiz yere ABD'ye savaş ilan etmesiydi. Nazi Almanyası'nın ABD -ve dünya- için

Japonya'dan çok daha ciddi ya da her durumda çok daha büyük bir küresel tehlike oluşturduğu konusunda Washington'da pek az kuşku vardı. Bu nedenle ABD, bilinçli olarak, Japonya'dan önce Almanya'ya karşı savaşı kazanmak için çaba göstermeyi ve kaynaklarını da buna uygun biçimde bir araya getirmeyi seçti. Bu hesap doğruydu. Almanya'yı yenilgiye uğratmak üç buçuk yılı aldı ve ardından Japonya üç ay içinde dize getirildi. Hitler'in, ABD'nin ekonomik ve teknolojik potansiyeli bir yana eylem kapasitesini bile, demokrasilerin eylem yeteneğinin olmadığını düşündüğü için, inatla ve dramatik biçimde küçümsediğini biliyor olsak da, bütün bunları onun deliliğiyle açıklamak yeterli değildir. Hitler'in ciddiye aldığı yegâne demokrasi, haklı olarak bütünüyle demokratik bulmadığı İngiliz demokrasisi idi.

Rusya'yı işgal etme ve ABD'ye savaş ilan etme kararları İkinci Dünya Savaşı'nın sonunu tayin etti. Bu durum hemen anlaşılmadı, çünkü Mihver güçleri 1942'nin ortasında başarılarının zirvesine ulaştılar ve 1943'e kadar askeri inisiyatiflerini bütünüyle kaybetmediler. Ayrıca Batılı Müttefikler 1944'e kadar Avrupa kıtasına etkin biçimde yeniden girmediler, çünkü Mihver güçlerini Kuzey Afrika'dan sürdükleri ve İtalya'ya geçtikleri bir sırada, Alman ordusu tarafından sıkıştırıldılar. Bu arada Batılı Müttefiklerin Almanya'ya karşı kullandıkları yegâne önemli silah hava gücüydü ve bu, sonraki araştırmaların ortaya koyduğu gibi, sivilleri öldürme ve kentleri tahrip etme dışında son derece etkisizdi. Sadece Sovyet orduları ilerlemeyi sürdürdü ve sadece Balkanlar'da -esas olarak Yugoslavya, Arnavutluk ve Yunanistan'da- genellikle komünist esinli bir silahlı direniş hareketi Almanya'nın ve daha çok İtalya'nın ciddi askeri sorunlar yaşamasına neden oldu. Bununla birlikte, Churchill, zaferin Pearl Harbor'dan sonra "ezici gücün tam zamanında devreye girmesi" ile kesinleştiğini güvenle iddia ettiğinde haklıydı (Kennedy, s. 347). 1942'nin sonundan itibaren Mihver'e karşı Büyük İttifak'ın kazanacağından hiç kimsenin kuşkusu yoktu. Müttefikler görülebilir zaferlerini nasıl gerçekleştirecekleri konusunda yoğunlaşmaya başladılar.

Askeri olayların gidişatını daha ileri düzeyde izlememize gerek yok, ancak şunu belirtmek gerekir ki, Haziran 1944'te Müttefikler'in kıtaya yeniden girmelerinden sonra bile, Batı'da Alman direnişinin üstesinden gelmenin çok zor olduğu görüldü ve 1918'in aksine, Hitler'e karşı bir

Alman devrimine dair hiçbir belirti yoktu. Sadece geleneksel Prusya askeri güç ve nüfuzunun özünü oluşturan Alman generalleri, Almanya'nın tam bir tahribata uğrayacağı bir Wagnerci Götterdämmerung'a (dünyanın sonu anlayışı -çn.) coşkuya bağlı olmaktan çok akılcı yurtseverler oldukları için, Temmuz 1944'te bir komployla Hitler'i devirmeye çalıştılar. Kitle desteğine sahip değildiler, başarısızlığa uğradılar ve Hitler'e sadık olanlar tarafından topluca öldürüldüler. Doğuda savaşın sona ermesi için Japonya'nın kararlılığında en ufak bir çatlak belirtisi yoktu. Japonların hızla teslim olmalarını sağlamak için Hiroşima ve Nagazaki'ye nükleer silah atılmasının nedeni budur. 1945'te zafer topyekûn, teslimiyet kayıtsız şartsızdı. Yenilgiye uğrayan düşman ülkeler galipler tarafından bütünüyle işgal edildi. Resmi barış anlaşmaları yapılmadı, çünkü en azından Almanya ve Japonya'da işgalci güçler dışında kabul edilen hiçbir otorite yoktu. Barış görüşmelerine en yakın ilişki, 1943 ile 1945 arasında, başlıca müttefik güçlerin -ABD, SSCB ve Büyük Britanya- zafer ganimetinin paylaşılmasını kararlaştırdıkları ve (pek başarılı olmayan biçimde) birbiriyle savaş sonrası ilişkileri belirlemeye çalıştıkları, 1943'te Tahran'da, 1944 güzünde Moskova'da, 1945 başında Kırım'daki Yalta'da ve Ağustos 1945'te işgal edilmiş Almanya'daki Potsdam'da yapılan bir dizi konferans idi. 1943 ile 1945 arasında Müttefikler arasında yapılan bir dizi görüşme, Birleşmiş Milletler'in kurulması da dahil, devletler arasında siyasal ve ekonomik ilişkiler için daha genel bir çerçeveyi daha başarılı biçimde oluşturdu. Bu konular bir başka bölümde (bk. bölüm 9) ele alınacak.

Büyük Savaş'la kıyaslanırsa İkinci Dünya Savaşı kesin bir sonuca ulaşmak amacıyla verildi. Bu savaşta, 1943'te saf değiştiren ve siyasal rejim değişikliğine uğrayan ve tam olarak işgal edilmiş bir bölge değil, tanınan bir hükümete sahip yenilgiye uğramış bir ülke muamelesi gören İtalya dışında, her iki tarafta da ciddi bir uzlaşma düşüncesi olmadı. (Müttefikler'in Almanları ve Almanlara bağlı olan Mussolini'nin yönetimi altındaki bir "Faşist Sosyal Cumhuriyet"i neredeyse iki yıl kadar İtalya'nın yarısından sürüp çıkarmayı başaramamaları olgusu bu duruma yardımcı oldu.) Birinci Dünya Savaşı'nın aksine, her iki taraftaki bu uyuşmazlık herhangi bir özel açıklamayı gerektirmez. Bu savaş her iki taraf için de bir din savaşı, ya da modern terimlerle ifade edecek olursak, bir ideolojiler savaşıydı. Bu aynı zamanda, kanıtlanabilir biçimde, ilgili ülkelerin çoğu

için bir hayatta kalma mücadelesiydi. Alman Nasyonal Sosyalist rejiminin uğradığı yenilginin bedeli, Polonya'da ve SSCB'nin işgal edilen bölgelerinde görüldüğü ve kuşkulu bir dünyanın sistematik biçimde yok edildiklerini aşamalar halinde öğrendiği Yahudilerin uğradığı akıbetin açıkça ortaya koyduğu gibi, kölelik ve ölümdü. Dolayısıyla savaş sınırsız biçimde verildi. İkinci Dünya Savaşı, kitle savaşını topyekûn savaşa tırmandırdı.

Kayıplar tam olarak hesaplanamaz, hattâ yaklaşık olarak hesaplamak da mümkün değildir, çünkü savaş (Birinci Dünya Savaşı'nın aksine) üniformalılar kadar sivilleri de öldürdü ve en kötüsü, ölümlerin çoğu, ölüleri sayacak ya da dikkate alacak kimsenin bulunmadığı bölgelerde ya da zamanlarda gerçekleşti. Bu savaşın doğrudan neden olduğu ölümlerin, Birinci Dünya Savaşı'ndaki (hesaplanan) ölüm rakamlarının üç ya da beş katı arasında olduğu (Milward, 270; Petersen, 1986), başka deyişle, SSCB, Polonya ve Yugoslavya'nın *toplam* nüfusunun %10'u ile % 20'si arasında; ve Almanya, İtalya, Avusturya, Macaristan, Japonya ve Çin nüfuslarının % 4'ü ile % 6'sı arasında olduğu hesaplandı. Britanya ve Fransa'nın kayıpları Birinci Dünyâ Savaşı'ndaki kayıplarından çok daha düşüktü -yaklaşık % 1. Ancak ABD'de bu sayı biraz daha yüksekti. Gene de bunlar birer tahmindir. Sovyet kayıpları çeşitli zamanlarda, hattâ resmi olarak yedi milyon, on bir milyon ya da yirmi, hattâ elli milyon olarak hesaplanmıştır. Sayıların böylesine astronomik olduğu bir durumda istatistiksel kesinliğin ne anlamı olabilir? Tarihçiler bu savaşın altı milyon değil de (kaba ve neredeyse kesinlikle abartılmış ilk hesaplama) beş ya da dört milyon kişiyi yok ettiği sonucuna varsalar katliamın dehşeti daha az mı olurdu? Almanların dokuz yüz gün süren Leningrad kuşatması sırasında (1941-44) açlıktan ve bitkinlikten bir milyon kişinin ya da sadece yedi yüz elli bin veya yarım milyon kişinin ölmüş olması ne fark eder? Aslında bu sayıları sezgiye açık gerçekliğin ötesinde gerçekten *kavrayabilir* miyiz? Bu sayfanın ortalama okuru için Almanya'daki 5.7 milyon Rus savaş tutsağının 3.3 milyonunun ölmüş olması ne ifade eder? (Hirschfeld, 1986) Savaş kayıpları hakkındaki yegâne kesin olgu, genellikle, kadınlardan çok erkeklerin öldüğüdür. 1959'da Rusya'da hâlâ her dört erkeğe karşılık otuz beş ile elli yaş arasında yedi kadın vardı (Milward, 1979, s. 212). Bu savaştan sonra binalar kolayca yeniden inşa edilebildi. Ama aynı şey insan hayatı için geçerli değildi.

III

Modern savaşın bütün yurttaşları kapsadığını ve çoğunu seferber ettiğini; hayal edilemeyecek miktarlarda askeri donatımla sürdürüldüğünü ve bütün ekonomiyi bunları üretecek şekilde yönlendirmeyi gerektirdiğini; hesapsız yıkıma yol açtığını ve nihayet savaşa katılan ülkelerin hayatlarına hâkim olduğunu ve bu hayatları dönüştürdüğünü, kesinlikle söyleyebiliriz. Ancak bütün bu fenomenler sadece yiminci yüzyıl savaşlarına aittir. Aslında, daha önce de trajik biçimde yıkıcı savaşlar ve hattâ devrim sırasında Fransa'da olduğu gibi, modern topyekûn savaş faaliyetlerini haber veren savaşlar oldu. 1861-65 İç Savaş'ı bugün de ABD tarihinin en kanlı çatışmasıdır. Bu savaşta, hem dünya savaşları hem de Kore ve Vietnam dahil olmak üzere ABD'nin daha sonra girdiği bütün savaşlardaki kadar insan öldü. Bununla birlikte, yirminci yüzyıldan önce bütün toplumu kapsayan savaşlar istisna idi. Jane Austen, romanlarını Napoleon savaşları sırasında yazdı, ancak bilmeyen okurların hiçbiri bunu tahmin edemezdi, çünkü kitapta yer alan genç bayların çoğu savaşa katılmış olsa da, savaşlar kitabın sayfalarında yer almıyordu. Yirminci yüzyıl savaşları sırasında bir romancının Britanya hakkında bu tarzda yazabileceği düşünülemez.

Yirminci yüzyılın topyekûn savaş canavarı bir anda doğmadı. 1914'ten itibaren savaşlar kuşku götürmez biçimde kitle savaşlarıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda bile Britanya, silahlı kuvvetleri için erkeklerin % 12.5'ini, Almanya % 15.4'ünü, Fransa neredeyse % 17'sini seferber etti. İkinci Dünya Savaşı sırasında, silahlı kuvvetlere katılan toplam faal işgücünün yüzdesi yaklaşık bir büyüklükte, % 20 kadardı (Milward, 1979, s. 216). Geçerken belirtmeliyiz ki, yıllarca süren böyle bir kitle seferberliği yüksek üretkenlik düzeyine sahip modern bir sanayileşmiş ekonomi olmadan ve -ya da alternatif olarak- ekonomi nüfusun genellikle savaşçı olmayan kesimlerine teslim edilmedikçe gerçekleştirilemez. En azından ılıman bölgedeki geleneksel tarım ekonomileri, mevsimlik iş gücü, tarımsal yıl içinde herkesin katılımını gerektiren dönemler (örneğin hasat dönemleri) dışında, kendi iş gücünün bu kadar büyük bir bölümünü doğal olarak seferber edemezler. Sanayi toplumlarında bile böylesine büyük bir insan gücü seferberliği iş gücü üzerinde muazzam gerilimler ya-

ratır. Modern kitle savaşlarının hem örgütlü emek güçlerini takviye etmesinin hem de kadınların ev dışı istihdamında bir devrim yaratmasının nedeni budur. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda geçici olarak, İkinci Dünya Savaşı'nda ise sürekli olarak görülmüştür.

Ayrıca, yirminci yüzyıl savaşları, savaşın gidişatı sırasında şimdiye kadar görülmemiş miktarda ürünün kullanılması ve tahrip edilmesi anlamında da kitle savaşları idi. Almanca *Materialschlacht* sözcüğü bu nedenle batıdaki 1914-18 savaşlarını -malzeme savaşları- betimlemek için kullanılır. Kendi döneminde Napoleon, Fransa'nın sanayi kapasitesinin son derece sınırlı olmasına rağmen, 1806'da Jena Savaşı'nı şans eseri kazanabilmiş ve Prusya güçlerini yaklaşık 1500 topla tahrip edebilmişti. Fransa, daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, *günde* 10-12 000 top mermisi üretmeyi planlıyordu. Savaşın sonunda Fransız endüstrisi *günde* 200 000 top mermisi üretmek zorunda kaldı. Çarlık Rusyası bile kendini bir günde 150 000 ya da ayda dört milyon beş yüz bin top mermisi üretirken buldu. Makine imal eden fabrikalarda uygulanan yöntemlerin devrimcileştirildiği kuşku götürmez. Savaşın tahripkâr olmayan araçlarına gelince, İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD ordusunun 519 milyon çift çorap ve 219 milyon pantolon sipariş ettiğini, bürokratik geleneğe sahip Alman silahlı kuvvetlerinin ise tek bir yıl içinde (1943) 4.4 milyon makas ve askeri bürolar için 6.2 milyon ıstampa sipariş ettiğini hatırlayalım (Milward 1979, s. 68). Kitle, kitlesel üretimi gerektiriyordu.

Ama üretim, aynı zamanda, örgütlenmeyi ve yönetimi gerektiriyordu - söz konusu olan, Alman imha kamplarında olduğu gibi, insan hayatının en etkin ve akılcı biçimde yok edilmesi olsa bile. En genel terimlerle konuşursak, topyekûn savaş insanoğlunun şimdiye kadar bildiği, bilinçli olarak örgütlenmesi ve yönetilmesi gereken en büyük girişimdi.

Bu durum, yeni sorunlara da yol açtı. Askeri işler onyedinci yüzyılda askeri girişimcilerle yapılan yan sözleşmelerden çok sürekli ("daimi") orduların yönetimine devredildiği için, daima hükümetlerin özel ilgi alanını oluşturmuştu. Aslında ordular ve savaş kısa süre içinde özel girişim faaliyetlerinden çok daha geniş "endüstriler" ya da ekonomik faaliyet kompleksleri haline geldi. Ondokuzuncu yüzyılda orduların sanayi bölgelerinde geliştirilen büyük özel girişimlere, örneğin demiryolu projelerine ya da liman tesislerine sık sık uzmanlık ve yönetim becerileri sağ-

lamalarının nedeni budur. Ayrıca, her ne kadar ondokuzuncu yüzyılın sonunda hükümetler ile uzmanlaşmış özel mühimmat üreticileri arasında, özellikle günümüzde "askeri-endüstriyel kompleks" (bk. *Age of Empire*, bölüm 13) olarak bildiğimiz şeyi haber veren topçuluk ya da donanma gibi yüksek teknoloji gerektiren sektörlerde bir tür ortakyaşama ilişkisi geliştiyse de, neredeyse bütün hükümetler mühimmat ve savaş malzemesi imalatıyla uğraştılar. Bununla birlikte, Fransız Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasında geçen dönemde temel varsayım, ekonominin savaş zamanında da mümkün olduğu kadar barış zamanındaki gibi ("olağan iş") işlemeye devam edeceği, gene de bazı endüstrilerin daha etkili olacağı idi -örneğin, barış zamanındaki kapasitesinin çok ötesinde askeri giysi üretmek için gereken giyim endüstrisi.

Hükümetlerin görebildikleri kadarıyla başlıca sorunları parasal idi: savaşların yol açtığı masraf nasıl karşılanacaktı? Borçlanarak mı, doğrudan vergilendirmeyle mi, ve her iki durumda da, hangi şartlarla? Sonuç olarak hazine ya da savaş bakanları savaş ekonomisinin komutanları olarak kabul edildiler. Hükümetlerin düşündüğünden çok daha uzun süren ve çok daha fazla insan ve mühimmatın kullanıldığı Birinci Dünya Savaşı, her ne kadar hazine görevlileri (Britanya'da genç Maynard Keynes gibi) politikacıların parasal maliyetleri hesaplamaksızın zafer peşinden koşma hazırlıkları karşısında tir tir titredilerse de, "olağan iş"i ve onunla birlikte maliye bakanlarının hâkimiyetini imkânsız hale getirdi. Hazine görevlileri kuşkusuz haklıydılar. Britanya her iki dünya savaşını da araçlarının çok ötesinde, ekonomisi için uzun süreli ve olumsuz sonuçlara yol açacak şekilde sürdürdü. Savaş modern ölçekte verilecek idiyse, sadece maliyetlerin hesaplanması değil, savaş üretiminin -ve sonuçta bütün ekonominin- yönetilmesi ve planlanması da gerekiyordu.

Hükümetler bunu ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında deneyerek öğrendiler. İkinci Dünya Savaşı'nda, görevlilerin çıkarılan dersleri derinlemesine incelemiş oldukları Birinci Dünya Savaşı deneyimi sayesinde, bu durumu başından itibaren biliyorlardı. Bununla birlikte, hükümetlerin ekonomiyi nasıl bütünüyle devralmak zorunda oldukları ve kaynakların (olağan ekonomik mekanizmalardan başka) fiziksel olarak planlanmasının ve tahsis edilmesinin ne kadar önemli olduğu ancak zamanla anlaşıldı. İkinci Dünya Savaşı'nın başında sadece iki devlet, SSCB ve daha az öl-

çüde Nazi Almanyası, ekonomiyi fiziksel olarak denetleyebilecek mekanizmaya sahipti. Bu şaşırtıcı değil, çünkü Sovyet planlama fikirleri özgün olarak Bolşeviklerin 1914-17 planlı Alman savaş ekonomisinden öğrendikleri şeylerden esinlendi ve bir ölçüde bunları temel aldı (bk. bölüm 13). Bazı devletler, dikkat çekici biçimde Britanya ve ABD, bu türden mekanizmaların ilk adımlarını bile atmamışlardı.

Bu nedenle, her iki savaşın hükümetlerin yönettiği planlı savaş ekonomileri arasında ve *bütünüyle* savaş ekonomisini gerektiren topyekûn savaşlarda, Batılı demokratik devletlerin -Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya ve Fransa; ikincisinde Britanya ve hattâ ABD- akılcı-bürokratik yönetim gelenekleri ve teorileri olan Almanya karşısında büyük bir üstünlük göstermeleri garip bir paradokstur. (Sovyet planlamacılığı için, bk. bölüm 13). Nedenleri ancak tahmin edebiliriz, olgular hakkında ise kuşkuya yer yoktur. Alman savaş ekonomisi bütün kaynakları savaş için seferber etme konusunda daha az sistematikti ve daha az etkili oldu -kuşkusuz yıldırım darbeler stratejisi başarısızlığa uğradıktan sonra- ve Alman sivil nüfusa kesinlikle daha az özen gösterildi. Britanya ve Fransa'da Birinci Dünya Savaşı'nı zarar görmeden atlatanlar, muhtemelen, daha yoksul oldukları savaş öncesine kıyasla bir ölçüde daha sağlıklıydılar ve işçilerin gerçek geliri yükselmişti. Almanlar daha açtılar, işçilerinin gerçek ücretleri düşmüştü. İkinci Dünya Savaşı için kıyaslama yapmak daha zordur. Bunun nedeni, Fransa'nın kısa süre içinde saf dışı bırakılması, ABD'nin daha zengin ve daha az baskı altında olması ve SSCB'nin daha yoksul ve daha fazla baskı altında olmasıdır. Alman savaş ekonomisi neredeyse bütün Avrupa'yı sömürmüştü, ancak savaş savaşan Batılı taraflara kıyasla çok daha büyük bir fiziksel yıkımla sonuçlandı. Bununla birlikte, sivil halkın tüketim gücünün 1943'te % 20'den fazla azaldığı, genellikle daha yoksul bir Britanya özveride eşitlik ve dürüstlüğe ve toplumsal adalete sistematik biçimde yönelen bir planlı savaş ekonomisi sayesinde savaşı, biraz daha iyi beslenen ve daha sağlıklı bir nüfusla bitirdi. Alman sistemi, kuşkusuz, ilkede adaletsizdi. Almanya işgal edilen Avrupa'nın hem kaynaklarını hem de insan gücünü sömürdü, Alman olmayan nüfusu aşağılandı ve onlara aşırı durumlarda -Polonyalılar, ama özellikle Ruslar ve Yahudiler- hayatta kalmalarına gerek olmayan feda edilebilir köle emeği olarak davrandı. 1944'te yabancı iş gücü Almanya'daki iş gücünün yaklaşık beşte birini -askeri do-

natım endüstrilerinde % 30- oluşturacak şekilde yükseldi. Buna rağmen, Almanya'nın kendi işçileri denebilecek kişilerin çoğunun gerçek ücret gelirleri 1938 düzeyinde kaldı. İngiliz çocuk ölümleri ve hastalık oranları savaş sırasında önemli ölçüde düştü. İşgal edilen ve başkalarınca yönetilen Fransa gibi gıda maddesi bakımından zengin ve 1940'tan sonra savaşın dışında kalan bir ülkede her yaştan nüfusun ortalama ağırlığı azaldı ve ortalama sağlık durumu bozuldu.

Topyekûn savaş hiç kuşkusuz yönetimi devrimcileştirdi. Peki topyekûn savaş teknolojiyi ve üretimi ne kadar devrimcileştirdi? Ya da, başka şekilde söylersek, ekonomik gelişmeyi ilerletti mi yoksa duraksattı mı? Teknolojiyi belirgin biçimde ilerletti, çünkü gelişmişler arasındaki çatışma sadece orduların değil, onlara etkin silahlar ve başka önemli hizmetler sağlayan, birbiriyle rekabet eden teknolojilerin çatışmasıydı. İkinci Dünya Savaşı ve Nazi Almanyası'nın nükleer fizik alanında yapılan keşifleri kullanabileceği korkusu olmasaydı, atom bombası kesinlikle yapılmazdı, ne de yirminci yüzyılda herhangi bir türde nükleer enerji üretmek için gereken muazzam harcamalar yapılırdı. İlk önce savaş amaçları için gerçekleştirilen öteki teknolojik ilerlemelerin -havacılık bilimi ve bilgisayarlar- barışta da kullanılabilecekleri görüldü. Ancak bu, savaşın ya da savaş hazırlığının, barış zamanında kâr-zarar hesapları nedeniyle gerçekleştirilemeyecek ya da daha yavaş ve duraksayarak gerçekleştirilecek teknolojik icatların gelişim maliyetlerini "yüklenerek" teknik ilerlemeyi hızlandıran önemli bir araç olduğu gerçeğini değiştirmez. (bk. bölüm 9).

Bununla birlikte, savaşın teknolojiye yatkınlığı yeni değildi. Ayrıca, modern sanayi ekonomisi sürekli teknolojik icatları temel aldı. Bu icatlar, savaşlar olmasaydı da (bu gerçekçi bir varsayım değildir aslında) muhtemelen hızlanan bir oranda gerçekleştirilecekti. Savaşlar, özellikle İkinci Dünya Savaşı, teknolojik uzmanlığın yayılmasına büyük ölçüde yardımcı oldu ve endüstriyel örgütlenme ile kitle üretimi yöntemleri üzerinde kesinlikle büyük bir etki yarattı, ancak bunların kazandırdığı, bir dönüşümden çok genellikle değişimin hızlandırılmasıydı.

Savaş ekonomik büyümeyi ilerletti mi? Bir anlamda, açıktır ki, ilerletmedi. Üretici güçlerde meydana gelen kayıplar, çalışan nüfusun azalmasından tamamen ayrı olarak, çok ağırdı. İkinci Dünya Savaşı sırasında savaş öncesi sermaye varlıklarının SSCB'de % 25'i, Almanya'da % 13'ü,

İtalya'da % 8'i, Fransa'da % 7'si, Britanya'da ise sadece % 3'ü (bu oran savaş sırasında yapılan yeni inşaatlarla dengelenmiş olmalı) tahrip edildi. SSCB'nin oluşturduğu uç örnekte, savaşın net ekonomik etkisi tamamen olumsuzdu. 1945'te, savaş öncesi Beş Yıllık Planlar'la gerçekleştirilen sanayileşmenin yanı sıra, ülkenin tarımı da tahrip oldu. Geriye kalan sadece büyük ve dönüştürülmesi imkânsız bir askeri donatım endüstrisi, aç ve büyük kısmı yok edilmiş bir halk ve muazzam bir fiziksel yıkımdı.

Öte yandan savaşlar ABD ekonomisine kesinlikle yarar sağladı. İki savaş sırasında büyüme oranı olağanüstüydü. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD ekonomisi, o zamana kadar görülmemiş bir oranda, yaklaşık % 10 büyüme kaydetti. Her iki savaşta da ABD, savaştan ve müttefiklerinin savaş makinesinden uzak oluşundan ve ekonomisinin üretim artışını herhangi bir başka ülkeden daha etkin biçimde örgütleme kapasitesinden yararlandı. Muhtemelen her iki dünya savaşının en kalıcı ekonomik etkisi, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın tamamında ABD ekonomisine küresel bir üstünlük kazandırmasıydı. Ancak bu üstünlük yüzyılın sonuna doğru yavaş yavaş azalmaya başladı (bk. bölüm 9). 1914'te ABD ekonomisi en büyük sanayi ekonomisi olmakla birlikte, gene de başat ekonomi değildi. Onu güçlendirirken, rakiplerini göreli ya da mutlak olarak zayıflatan savaşlar, onun ekonomik durumunu dönüştürdü.

ABD (her iki savaşta) ve Rusya (özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda) savaşların ekonomik etkilerinin iki aşırı ucunu temsil ediyorlarsa, dünyanın geri kalan kısmı bu iki aşırı uç arasında bir yerlere yerleşir; ancak Rusya'ya, eğrinin Amerika'yı gösteren ucundan genellikle daha yakındır.

IV

Geriye savaşlar çağının insani etkisini ve insani maliyetlerini değerlendirmek kalıyor. Yukarda değindiğimiz kitlesel kayıplar bunların sadece bir parçasıdır. SSCB'de Birinci Dünya Savaşı'nın çok daha küçük sayılarının, anlaşılabilir nedenler dışında, İkinci Dünya Savaşı'nın büyük niceliklerinden çok daha fazla etki uyandırması, bu savaşta ölenlerin anılarının ve kültünün çok daha büyük bir önem taşıması, oldukça gariptir. İkinci Dünya Savaşı "meçhul asker" anıtlarına benzer anıtlara yol açmadı

ve savaştan sonra "ateşkes günü" (11 Kasım 1918'in yıldönümü) kutlamaları zamanla savaş arası dönemdeki ihtişamını kaybetti. Belki de on milyon ölünün asla böyle bir fedakarlık beklemeyenler üzerinde yarattığı etki, ellidört milyon ölünün bir katliam olarak yaşanan savaştan henüz çıkmış olanlar üzerinde yarattığı etkiden çok daha şiddetliydi.

Kesinlikle hem savaş faaliyetlerinin kapsamı hem de her iki tarafın sınırsız ve maliyeti ne olursa olsun savaşı sürdürme kararlılığı belirleyici oldu. Yirminci yüzyılın vahşetini ve amansızlığını bunun dışında açıklamak zordur. Barbarlık eğrisinin 1914'ten sonra yükselişi hakkında ciddi kuşkulara ne yazık ki yer yoktur. Erken yirminci yüzyılda işkence bütün Batı Avrupa'da resmen sona ermişti. 1945'ten itibaren işkencenin, en eski ve en uygar bazı ülkeler de dahil olmak üzere, Birleşmiş Milletler'e üye ülkelerin en az üçte birinde, büyük tepkiler olmaksızın kullanılmasına bir kez daha kendimizi alıştırdık (Peters, 1985).

Vahşi davranışların artması savaşın doğal olarak meşrulaştırdığı insandaki üstü örtülü gaddarlık ve şiddet potansiyelinin serbest kalmasından ötürü değildi. Ancak bu durum kesinlikle, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle zor kullanan ya da adam öldüren müfrezelerde ve ulusalcı aşırı sağın "Özel Birlikler"inde eskiden görev yapmış belirli tipte kişiler (emekli askerler) arasında ortaya çıktı. Öldürmüş ve arkadaşlarının öldürüldüğünü ve sakatlandığını görmüş insanların, uygun bir dava olduğunda düşmanlarını öldürmekte ve onlara vahşice davranmakta duraksamaları için ne sebep vardı?

Önemli nedenlerden biri savaşın görülmemiş biçimde demokratikleştirilmesiydi. Hem siviller ve sivillerin hayatı uygun ve bazen de ana stratejik hedefler haline geldiği için, hem de demokratik savaşlarda, tıpkı demokratik siyasetlerde olduğu gibi hasımların birbirlerini tam olarak nefret edilir ya da en azından değersiz hale getirmek için doğal olarak ellerinden geleni yapmaları nedeniyle, topyekûn çatışmalar, "halkların savaşları"na dönüştü. Savaşlar her iki tarafta da profesyoneller ya da uzmanlar, özellikle karşılıklı saygıyı dışlamayan, kuralları kabul eden, hattâ şövalyece tavırları benimseyen kişilerce yürütüldü. Şiddetin kendi kuralları vardır. Bu kurallar her iki savaşta özellikle hava kuvvetlerindeki savaş pilotları arasında belirgindi. Jean Renoir'ın Birinci Dünya Savaşı'nı konu alan barışçı filmi *La Grande Illusion* bu duruma tanıklık eder. Si-

yaset ve diplomasi profesyonelleri, seçmenler ve basın tarafından engellenmedikleri zaman, tıpkı dövüşmeden önce el sıkışan ve dövüşten sonra birlikte içki içen boksörler gibi, karşı taraf hakkında katı duygular taşımaksızın savaş ilan edebilir ya da barış koşullarını görüşebilirler. Ancak yüzyılımızın topyekûn savaşları Bismarckçı modelden ya da onsekizinci yüzyıl modelinden çok farklıydı. Kitlelerin ulusal duygularının harekete geçirildiği hiçbir savaş aristokratik savaşlar gibi sınırlı olmaz. Ve şu da belirtilmelidir ki, İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler rejiminin niteliği ve Nazi olmayan eski Alman askerleri de dahil Almanların Doğu Avrupa'daki davranışı, her türlü lanetlemeyi haklı çıkaracak gibiydi.

Ne var ki bir başka neden savaşların artık kişidışı olmasıydı; öldürmek ya da sakatlamak bir düğmeye basarak ya da bir kolu çekerek uzaktan sağlanan bir sonuç haline geldi. Teknoloji, kurbanlarını görünmez hale getirdi. Artık insanlar süngülerle deşilmiyor ya da ateşli silahların nişangâhından görülemiyorlardı. Batı cephesinin sürekli sabitleştirilen silahlarının karşısında insanlar değil istatistikler vardı - Vietnam Savaşı sırasında ABD'nin düşman kayıplarını belirlemek için yaptığı "ceset hesapları" gibi, gerçek olmayan, farazi istatistikler. Bombardıman uçakları için aşağıda, yanan ve parçalanan insanlar değil, sadece hedefler vardı. Hamile bir köylü kızının karnına bir süngü saplamayı akıllarından bile geçirmeyen yumuşak huylu genç erkekler, Londra ya da Berlin üzerine yüksek patlayıcıları veya Nagazaki üzerine nükleer bombayı rahatça bırakabildiler. Aç Yahudileri bizzat mezbahaneye götürme düşüncesini çok iğrenç bir eylem olarak görebilecek çalışkan Alman bürokratları, hiçbir kişisel sorumluluk duygusu taşımadan, demiryolu tarifelerini, ölüm trenlerinin Polonya'daki imha kamplarına düzenli biçimde ulaşmasını sağlayacak şekilde düzenleyebiliyorlardı. Yüzyılımızın en büyük gaddarlıkları, uzaktan alınan kararların, sistem ya da rutinin, özellikle bunlar üzücü harekât zorunlulukları olarak haklı çıkarılabildiklerinde yol açtığı, kişidışı gaddarlıklar olmuştur.

Dünya astronomik ölçekte zorla sürgün ve öldürmelere öyle alıştı ki, bu yabancı fenomenleri anlatmak için yeni sözcükler icat etmek gerekti: "devletsiz" ("apatride"/vatansız) ya da "jenosid". Birinci Dünya Savaşı Türkiye'nin hesaplanmamış sayıda Ermeni'yi öldürmesine yol açtı -en çok kullanılan sayı 1.5 milyondur. Bu olay bütün bir nüfusu bertaraf

etmek için yapılan ilk modern girişim sayılabilir. Sonra bunu, daha iyi bilinen bir olay, Nazilerin yaklaşık beş milyon Yahudi'yi -sayılar hâlâ tartışma konusudur- kitle halinde katletmeleri izledi (Hilberg, 1985). Birinci Dünya Savaşı ve Rus devrimi milyonlarca insanı mülteci olarak ya da aynı anlama gelmek üzere devletler arasında zorunlu "nüfus mübadeleleri" ile yerlerinden etti. Aslen Türkiyeli olan toplam 1.3 milyon Grek, Yunanistan'a iade edildi; 400 000 Türk kendilerine sahip çıkan ülkeye nakledildi; yaklaşık 200 000 Bulgar kendi ulusal isimlerini taşıyan küçültülmüş bir bölgeye nakledildiler; 1.5, belki de 2 milyon Rus yurttaşı, Rus devriminden kaçarken ya da Rus iç savaşının kaybeden tarafında yer aldıkları için yurtsuz kaldılar. Giderek bürokratikleşen bir dünyada herhangi bir devlette bürokratik bir varlığı olmayanlar için, esas olarak jenosidden kaçan 320 000 Ermeni için, yeni bir doküman icat edildi: Milletler Cemiyeti Nansen pasaportu. Bu isim, dostsuzların dostu olmayı ikinci kariyer olarak benimseyen Norveçli büyük kutup kâşifinin isminden geliyordu. 1914-22 yılları kaba bir tahminle dört ile beş milyon arası mülteciye yol açtı.

Kovulan insanların oluşturdukları bu ilk dalga, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen akının ya da bunlara yapılan insanlık dışı muamelenin yanında bir hiçti. Avrupa'da, Mayıs 1945'te, Alman olmayan zorunlu emekçiler ve Sovyet ordularının önünden kaçan Almanlar dışında, yerinden yurdundan edilmiş yaklaşık 40.5 milyon insan vardı (Kulischer 1948, s. 253-73). Yaklaşık on üç milyon Alman, Almanya'nın Polonya ve Rusya tarafından ilhak edilen bölgelerinden, uzun süredir yaşamakta oldukları Çekoslovakya'dan ve Güneydoğu Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden sürüldüler (Holborn, s. 363). Bunlar yeni Alman Federal Cumhuriyeti'ne alındılar. Bu cumhuriyet oraya dönen her Alman'a bir yurt ve bir yurttaşlık sağlarken, yeni İsrail devleti her Yahudi'ye bir "ülkeye dönüş hakkı" tanıdı. Peki bir kitlesel kaçış çağında bu türden teklifler devletler tarafından ne zaman ciddi olarak yapılabildi? 1945'te galip gelen orduların Almanya'da buldukları çeşitli ulusallıklara mensup 11 332 700 "yerinden edilmiş insan"ın on milyon kadarı kısa süre içinde kendi yurtlarına döndüler -ancak bunların yarısı kendi iradeleri dışında bunu yapmak zorunda kaldılar (Jacobmeyer 1986).

Bunlar sadece Avrupa'nın mültecileriydi. 1947'de Hindistan'ın sö-

mürgesizleştirilmesi, Hindistan ile Pakistan arasındaki yeni sınırları (her iki yönde) geçmek zorunda kalan on beş milyon mülteci yarattı. Bu olaya eşlik eden iç karışıklıklar sırasında öldürülen iki milyon kişi hesaba bile katılmadı. İkinci Dünya Savaşı'nın bir başka ürünü olan Kore Savaşı, yaklaşık beş milyon Korelinin yerinden edilmesine yol açtı. İsrail'in kurulmasından sonra -gene savaş sonrasının bir başka sonucu- Birleşmiş Millletler Yakındoğu Filistin Mültecilerine Yardım İdaresi (UNWRA) yaklaşık 1.3 milyon Filistinliyi mülteci olarak kaydetti. Bunun tersine, 1960'ların başında 1.2 milyon Yahudi, çoğu mülteci olarak İsrail'e göç etmişti. Kısaca, İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı küresel insani yıkım neredeyse kesinlikle insanlık tarihinde görülen en büyük yıkımdı. Bu felaketin hiç de önemsiz olmayan trajik yönü, insanların, öldürme, işkence ve kitlesel sürgünün artık dikkat etmediğimiz günlük deneyimler haline geldiği bir dünyada yaşamayı öğrenmiş olmasıdır.

Avusturya Arşidükü'nün Saraybosna'da katledilmesiyle Japonya'nın kayıtsız şartsız teslim olması arasında geçen otuz bir yıla dönüp bakıldığında bütün bunlar, Alman tarihinde onyedinci yüzyılın Otuz Yıl Savaşı'yla kıyaslanabilir bir tahribat çağı olarak görülmelidir. Ve Saraybosna -ilk Saraybosna- kesinlikle, bu ve sonraki dört bölümün konusunu oluşturan bir genel felaket çağının ve dünya işlerinde bir krizin başlangıcını belirledi. Bununla birlikte Otuzbir Yıl Savaşı 1945 sonrası kuşağın belleğinde, onyedinci yüzyıldaki daha sınırlı önceli gibi gerilere itilmedi.

Bunun nedeni kısmen, bu dönemin sadece tarihçilerin perspektifinde tek bir savaş çağını oluşturmasıydı. Yaşayanlar için bu dönem, Japonya için on üç yıldan (onların ikinci savaşı 1931'de Mançurya'da başladı) ABD için yirmi üç yıla (Aralık 1941'e kadar İkinci Dünya Savaşı'na girmedi) kadar değişen, açık düşmanlıkların olmadığı bir "savaş arası" dönemle bölünmüş, birbiriyle bağlantılı iki savaş olarak yaşandı. Ne var ki bunun nedeni, aynı zamanda, bu savaşların her ikisinin de kendi tarihsel karakterlerinin ve profillerinin olmasıdır. Her ikisi de ardında bir sonraki kuşağın gecelerini ve gündüzlerini sık sık işgal eden teknolojik kâbus imgeleri (1918'den sonra zehirli gaz ve hava bombardımanı, 1945'ten sonra mantar biçiminde nükleer yıkım bulutu) bırakan, benzersiz katliam episotlarıydı. Her ikisi de çöküşle ve -bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi-

Avrupa ve Asya'nın geniş bölgelerinde toplumsal devrimlerle sonuçlandı. Her ikisi de, savaşanları tüketti ve zayıflattı. Bunun istisnası, her ikisinden de hasara uğramadan ve zenginleşerek, dünyanın ekonomik efendisi olarak çıkan ABD idi. Ve farklılıklar ne kadar da çarpıcıydı! Birinci Dünya Savaşı hiçbir şeyi çözmedi. Yaydığı umutlar -Milletler Cemiyeti'nin yönetiminde barışçı ve demokratik bir ulus-devletler dünyası; 1913'ün dünya ekonomisine dönüş; hattâ (Rus Devrimi'ni selamlayanlar arasında) ezilenlerin ayaklanmasıyla yıllar ya da aylar içinde dünya kapitalizminin yıkılacağı umudu- kısa süre içinde boşa çıktı. Geçmiş çok uzaktaydı, gelecek ertelendi, 1920'lerin ortasında yaşanan birkaç kısa yıl dışında yaşanan zaman acılarla doluydu. İkinci Dünya Savaşı en azından birkaç on yıl için fiilen çözümler üretti. Kapitalizmin Felaket Çağı'nda yaşanan dramatik toplumsal ve ekonomik sorunlarının ortadan kalktığı görüldü. Batılı dünya ekonomisi Altın Çağ'ına girdi; maddi hayatın olağanüstü iyileşmesiyle desteklenen Batılı siyasal demokrasi istikrar kazandı; savaş Üçüncü Dünya'ya kovuldu. Öteki tarafta, devrimin kendine bir yol açtığı bile görüldü. Eski sömürge imparatorlukları ortadan kalktı ya da kalkmaya yüz tuttu. Artık bir süper güce dönüşen Sovyetler Birliği'nin çevresinde örgütlenen bir komünist devletler konsorsiyumunun Batı'yla bir ekonomik büyüme yarışına girmeye hazır olduğu görülüyordu. Bunun bir yanılsama olduğu anlaşıldı, ancak bu yanılsama 1960'lara kadar sürdü. Şimdi anlıyoruz ki, uluslararası sahne her ne kadar öyle görünmüyor idiyse de, istikrar kazandı. Büyük Savaş sonrasının aksine, eski düşmanlar - Almanya ve Japonya- (Batılı) dünya ekonomisiyle yeniden bütünleşti ve yeni düşmanlar -ABD ve SSCB- asla fiilen karşı karşıya gelmediler.

Her iki savaşı sona erdiren devrimler bile tamamen farklıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonrakiler, göreceğimiz gibi, içinde yaşayan çoğu insanın giderek anlamsız bir katliam olarak görmüş olduğu şeye karşı şiddetli bir tepki içinde gelişti. Bunlar savaşa karşı yapılan devrimlerdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki devrimler, Almanya, Japonya ve genel olarak emperyalizm gibi düşmanlara karşı verilen bir dünya mücadelesine halkın katılımından kaynaklandı. Ne kadar dehşet verici olursa olsun bu mücadeleye katılanlar haklı olduklarını hissediyorlardı. Ve gene, iki Dünya Savaşı gibi, savaş sonrasının iki devrim türü de tarihçinin perspektifinde tek bir süreç olarak görülebilir. Şimdi bu konuyu ele almalıyız.

2

Dünya Devrimi

Aynı zamanda [Buharin] şunu ekledi: "Bir devrim dönemine girdiğimizi düşünüyorum. Bu dönem, devrim bütün Avrupa'da ve nihayet bütün dünyada zafere ulaşana kadar, elli yıl sürebilir."

Arthur Ransome, Six Weeks in Russia in 1919
(Ransome, 1919, s. 54)

Shelley'in sömürü ve zulmü lanetleyen şiirini (Mısırlı köylülerin 3000 yıl öncesine ait şarkıları gibi) okumak nasıl da dehşet verici. Bunlar hâlâ baskı ve zulümle dolu bir gelecekte de okunacaklar mı ve insanlar şöyle diyecekler mi: "O günlerde bile..."

Bertolt Brecht, 1938'de Shelley'in "Anarşinin Maskesi"ni okurken (Brecht, 1964)

Fransız devriminden sonra, Avrupa'da bir Rus devrimi olmuştur ve bu devrim, dünyaya bir kez daha öğretmiştir ki, Anavatan'ın kaderi bir kez yoksullara, düşkünlere, proleterlere ve emekçi halka teslim edildiğinde, en güçlü işgalciler bile püskürtülebilirler.

İtalyan Partizanlarının 19 Brigada Eusebio Giambone adlı duvar gazetelerinden, 1944 (Pavone, 1991, s. 406)

Devrim yirminci yüzyıl savaşının çocuğuydu: özgül olarak, Otuzbir Yıl Savaşı'nın ikinci aşamasında bir süper güce dönüşen Sovyetler Birliği'ni yaratan 1917 Rus devrimi, ama daha genel olarak yüzyılın tarihinde bir küresel değişmezlik olarak devrim. Tek başına savaş, savaşan ülkelerde zorunlu olarak krize, çöküşe ve devrime yol açmaz. Aslında 1914'ten önce, en azından geleneksel meşruluğu olan yerleşik rejimler hakkında, birbirine ters düşen varsayımlar yaygındı. I. Napoleon, Avusturya İmparatoru'nun yüz kadar savaşı kaybetmesine rağmen mutluluk

içinde yaşayabildiğini, Prusya kralının askeri felaketten ve topraklarının yarısını kaybettikten sonra hayatta kalabildiğini, oysa Fransız devriminin çocuğu olan kendisinin tek bir yenilgiyle riske gireceğini söyleyerek, acı acı şikâyet etmişti. Gene de yirminci yüzyıldaki topyekûn savaşın, bu savaşa katılan devletler ve halklar üzerindeki gerilimleri öylesine bunaltıcı ve beklenmedik oldu ki, bunlar neredeyse sınırlarına kadar ve belki de kopma noktasına kadar gerildiler. Sadece ABD dünya savaşlarından, bu savaşlara girdiğinden daha güçlü olarak çıktı. Bütün diğerleri için savaşların sonu karışıklık anlamına geliyordu.

Eski dünyanın ölüme mahkûm olduğu aşikârdı. Eski toplum, eski ekonomi, eski siyasal sistemler, Çin özdeyişindeki gibi, "*semavi temsilciliğini* kaybetmişti." İnsanlık bir alternatif bekliyordu. Böyle bir alternatif 1914'te biliniyordu. Kendi ülkelerinin giderek gelişen emekçi sınıflarının desteğine dayanan ve zaferlerinin tarihsel kaçınılmazlığına duyulan bir inançtan esinlenen sosyalist partiler, Avrupa'nın pek çok ülkesinde bu alternatifi temsil ettiler (bk. *İmparatorluk Çağı*, bölüm 5). Bu adeta halkların ayaklanmaları, kapitalizmin yerine sosyalizmin geçirilmesi ve böylece dünya savaşının anlamsız acılarının daha olumlu bir şeye dönüştürülmesi için sadece bir işaretti: yeni bir dünyanın kanlı doğum sancıları ve kasılmaları. Rus Devrimi ya da daha kesin olarak Ekim 1917 Bolşevik Devrimi dünyaya bu işareti vermeye başladı. Böylece, 1789 Fransız Devrimi'nin ondokuzuncu yüzyıl tarihinin en önemli olayı olması gibi, Ekim Devrimi de bu yüzyıl tarihinin en önemli olayı haline geldi. Aslında bu kitapta anlatılan Kısa Yirminci Yüzyıl'ın, Ekim Devrimi'nin ortaya çıkardığı devletin yaşam süresiyle neredeyse çakışması rastlantı değildir.

Ne var ki Ekim Devrimi ecdadından (Fransız Devrimi -çn.) çok daha derin ve küresel yankılar uyandırdı. Fransız Devrimi'nin fikirleri, günümüzde anlaşıldığı gibi, Bolşevizm'den daha dayanıklı çıkmış olsa da, 1917'nin pratik sonuçları 1789'unkinden çok daha büyük ve çok daha kalıcı oldu. Ekim devrimi modern tarihte görülen en heybetli ve örgütlü devrimci hareketi üretti. Bu devrimin küresel yayılışı, ilk yüzyılı içinde İslam'ın gerçekleştirdiği fetihlerden bu yana görülmemişti. Lenin'in Petrograd'daki Finlandiya İstasyonu'na varışından sadece otuz kırk yıl sonra, insanlığın üçte biri kendisini doğrudan "Dünyayı sarsan On Gün"den (Reed, 1919) türetilen rejimlerin ve Lenin'in örgütlenme modelinin, Komünist Parti'nin yönetimi altında yaşarken buldu. Bunların çoğu, 1914-45

uzun dünya savaşının ikinci aşamasından çıkan ikinci bir devrimler dalgası içinde SSCB'yi izlediler. Bu bölüm, her ne kadar doğal olarak 1917'nin özgün ve gelişen devrimi ve onun ardıllarına dayattığı özel tarz üzerinde yoğunlaşsa da , iki bölümlü olan bu devrimi ele alıyor.

Ekim devrimi her durumda ardıllarına büyük çapta hâkim oldu.

I

Kısa Yirminci Yüzyıl'ın büyük bir bölümünde Sovyet komünizmi, daima kapitalizme alternatif olduğunu, ondan daha üstün bir sisteme ve tarihe sahip olduğunu ve bu sayede kapitalizm karşısında galip gelmeye yazgılı olduğunu iddia etti. Bu dönemin büyük bir kısmında Sovyet komünizminin üstünlük iddialarını reddeden pek çok kişi bile, onun zaferi kazanamayacağına inanmış olmaktan uzaktı. Ve, 1933'ten 1945'e kadar geçen yıllar bir yana bırakılırsa, (bk. bölüm 5) Ekim devriminden bu yana bütün Kısa Yirminci Yüzyıl'ın uluslararası politikaları, en iyi şekilde, eski düzene bağlı güçlerin, Sovyetler Birliği ve uluslararası komünizmde cisimleştiğine inanılan, onunla ittifak kuran ya da onun geleceğine bağımlı olan toplumsal devrime karşı verdikleri seküler bir mücade olarak anlaşılabilir.

Kısa Yirminci Yüzyıl ilerlerken, dünya siyasetinin, iki rakip toplumsal sistemin güçleri arasında (1945'ten sonra her biri küresel yıkım silahlarını kullanan bir süper gücün arkasında seferber oldu) bir düello olarak algılanan imgesi, giderek gerçekliğini kaybetti. 1980'lerde bu imge, Haçlı Seferleri'ne ne kadar denk düşüyor idiyse, uluslararası siyasete de o kadar denk düşüyordu. Gene de bu durumun nasıl ortaya çıktığını anlayabiliriz. Jakoben günlerindeki Fransız Devrimi'nden bile daha bütünlüklü ve uzlaşmaz olan Ekim Devrimi, kendisini, ulusal olmaktan çok evrensel (ecumenical) bir olay olarak gördü. Bu devrim, Rusya'ya özgürlük ve sosyalizm getirmek için değil, dünya proleter devrimini gerçekleştirmek için yapılmıştı. Rusya'da Bolşevizm'in zaferi, Lenin ve yoldaşlarının kafasında Bolşevizm'in daha geniş bir küresel ölçekte zafer kazanması için yapılan seferberlikte öncelikli bir meydan savaşıydı. Devrimi bunun dışında savunmak pek mümkün değildi.

Çarlık Rusyası'nın devrim için olgunlaştığı, bir devrimi tam olarak hak ettiği ve böyle bir devrimin çarlığı kesinlikle devireceği, 1870'lerden

beri dünya sahnesinin her duyarlı gözlemcisi tarafından kabul edilmişti (bk. *İmparatorluk Çağı*, bl. 12). Devrimin çarlığı tam olarak dize getirdiği 1905-6'dan sonra kimsenin bu konuda ciddi bir kuşkusu kalmadı. Geriye doğru bakarak, Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi kazası olmasaydı Çarlık Rusyası'nın gelişen bir liberal kapitalist sanayi toplumuna doğru evrileceğini ve o sırada bu yönde gitmekte olduğunu öne süren bazı tarihçiler vardır, ancak 1914'ten önce bu sonuca varan kehanetleri mikroskopla aramak gerekecektir. Aslında çarlık rejimi 1905 devriminden sonra kendine gelememişti. Bu sırada her zamanki gibi kararsız ve yetersiz olan rejim, kendisini bir kez daha hızla yükselen bir toplumsal hoşnutsuzluk dalgasının darbeleri altında buldu. Ordu, polis ve kamu görevlilerinin savaşın patlamasından hemen önceki aylarda gösterdikleri mutlak sadakat sayesinde ülke patlamanın eşiğinden döndü. Aslında savaşan ülkelerin çoğunda olduğu gibi, savaşın patlamasından sonra yükselen kitlesel coşku ve yurtseverlik siyasal ortamı yatıştırdı -Rusya örneğinde çok uzun sürmese de. 1915'te çarlık hükümetinin yaşadığı sorunların bir kez daha başa çıkılamaz hale geldiği görüldü. Rus monarşisini deviren ve en inatçı gelenekçi gericiler dışında bütün batılı siyasal kamuoyu tarafından evrensel olarak selamlanan Mart 1917 devriminden* daha az şaşırtıcı ve daha az beklenmedik bir şey olamazdı.

Ve gene, Rus köy cemaatinin kolektif siyasetlerinden sosyalist geleceğe doğru dümdüz bir yol gören romantikler dışında herkes, bir Rus devriminin kesinlikle sosyalist olamayacağını ve olmayacağını düşünüyordu. Yoksulluk, cehalet ve gerilik örneği olan, Marx'ın kapitalizmin mezar kazıcısı olarak gördüğü sanayi proletaryasının sadece stratejik olarak belirli bir bölgeyle sınırlanmış küçük bir azınlık olduğu bir köylü ülkesinde, böyle bir dönüşüm için gerekli koşullar bulunmuyordu. Bizzat Rus Marksist devrimcileri de bu görüşü paylaşıyorlardı. Tek başına alındığında, çarlığın ve toprak sahipliği sisteminin yıkılması, bir "burjuva devrimi" ne yol açacaktı ve başka bir şey beklenemezdi. Bu ger-

*) Rusya hâlâ Hıristiyan ya da Batılılaşmış dünyanın benimsediği Gregoryen takviminin on üç gün gerisinde olan Jülyen takvimini kullandığı için, Şubat Devrimi aslında Mart'ta, Ekim Devrimi ise 7 Kasım'da gerçekleşti. Rusça yazım kurallarının yanı sıra, Rus takvimini de yeniden düzenleyen, böylece ne kadar derin bir etki yarattığını kanıtlayan, Ekim Devrimi oldu. Bu türden küçük değişikliklerin daima sosyo-politik depremleri gerektirdiği gayet iyi bilinir. Fransız devriminin en kalıcı ve evrensel sonucu metrik sistemdir.

çekleştiğinde, burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesi (Marx'a göre bu, devrimin sonuçlarından sadece bir tanesi olabilirdi) yeni siyasal koşullar altında sürecekti. Kuşkusuz Rusya tecrit edilmiş durumda değildi ve Japonya sınırından Almanya sınırına kadar uzanan ve başındaki hükümetin dünya durumuna hâkim olan "büyük güçler"in başa çıkmakta zorlandığı muazzam bir ülkede gerçekleşen bir devrim, uluslararası alanda büyük sonuçlar yaratabilirdi. Bizzat Karl Marx, hayatının sonunda, bir Rus devriminin, bir proleter sosyalist devrim için gerekli koşulların bulunduğu sanayi bakımından daha gelişmiş Batılı ülkelerde proletarya devrimini başlatacak bir tür ateşleyici görevi yapabileceğini ummuştu. İlerde göreceğimiz gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru bu, sanki gerçekleşiyormuş gibiydi.

Sadece bir zorluk vardı. Eğer Rusya Marksistlerin proleter sosyalist devrimi için hazır değildiyse, onların "liberal burjuva" devrimi için de hazır değildi. Bu kadarıyla yetinmek isteyenler bile, Rus liberal orta sınıfının küçük ve zayıf güçlerine, hem moral dayanıklılıktan ve halk desteğinden hem de içinde yer alabilecekleri kurumsal bir temsili hükümet geleneğinden yoksun olan küçük bir azınlığa dayanmadan, bunu yapmanın yolunu bulmak zorundaydılar. Burjuva liberalizminin partisi Kadetler, 1917-18 Yasama Meclisi için serbestçe seçilen (ve kısa süre içinde dağılan) milletvekilliklerinin % 2.5'inden daha azını kazanmışlardı. Ya burjuva liberal bir Rusya'nın, bir başka şey isteyen devrimci partilerin önderliği altında ne olduğunu bilmeyen ya da buna önem vermeyen köylülerin ve işçilerin ayaklanmasıyla kazanılması gerekecekti ya da, ki bu daha muhtemeldi, devrimi gerçekleştiren güçler burjuva liberal aşamanın ötesine, daha radikal bir aşamaya (Marx'ın benimsediği ve 1905 Devrimi sırasında genç Trotskiy'in canlandırdığı bir deyimle, "sürekli devrim" aşamasına) geçeceklerdi. 1905'te umutları bir burjuva-demokratik Rusya'nın fazla ötesine geçmeyen Lenin, daha başından itibaren liberal atın Rus devrimci yarışının koşucularından biri olmadığı sonucuna vardı. Bu gerçekçi bir değerlendirmeydi. Ne var ki 1917'de öteki Rus ve Rus olmayan Marksistler için olduğu gibi, onun için de, bir *sosyalist* devrim için gerekli koşulların Rusya'da var olmadığı açıktı. Rusya'daki Marksist devrimciler için, yaptıkları devrimin başka yerlere yayılması *zorunluydu.*

Ancak hiçbir şey devrimin yayılmasından daha muhtemel görünmüyordu, çünkü Büyük Savaş, özellikle savaşa katılıp da yenilgiye uğrayan ülkelerde yaygın siyasal çöküş ve devrimci krizle sonuçlandı.

1918'de yenilgiye uğrayan güçlerin dördünün de (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) hükümdarları tahtlarını, artı, Almanya tarafından yenilgiye uğratılan Rusya, 1917'de devrilen çarını kaybetti. Ayrıca, İtalya'yı neredeyse devrime yaklaştıran toplumsal huzursuzluk, kazanan tarafta yer alan Avrupalı devletleri bile sarstı.

Yukarda gördüğümüz gibi, savaşan Avrupa toplumları kitlesel savaşın olağanüstü baskısı altında ezilmeye başladılar. Savaşın patlamasını izleyen, başlangıçtaki yurtseverlik dalgası yatışmıştı. 1916'daki savaş bezginliği, kimsenin sona erdirmeye istekli görünmediği sonsuz ve kararsız bir katliama duyulan kasvetli ve sessiz bir düşmanlığa dönüşüyordu. Savaş karşıtları 1914'te çaresiz ve yalnız kalmışlarken, 1916'da çoğunluk adına konuştuklarını hissedebiliyorlardı. 28 Ekim 1916'da Avusturya sosyalist partisinin önderi ve kurucusunun oğlu, Friedrich Adler, savaşa karşı bir jest olarak Avusturya başbakanı Kont Stürgkh'ü bir Viyana cafè'sinde -bu, güvenlik uzmanları öncesi bir masumiyet çağıydı- önceden düşünüp karar vererek soğukkanlılıkla katlettiğinde, durumun ne kadar dramatik biçimde değiştiği kanıtlandı.

Savaş karşıtı duygular, 1914 öncesinin savaş karşıtı hareketlerini yeniden başlatan sosyalistlerin siyasal profilini doğal olarak yükseltti. Aslında bazı partiler (örn. Rusya'da, Sırbistan'da ve Britanya'da -Bağımsız İşçi Partisi) savaş karşıtlığını asla bırakmadılar. Sosyalist partiler savaşı destekledikleri yerlerde bile en çok ses getiren düşmanlarını kendi saflarında bulacaklardı.* Bu sırada ve belli başlı bütün savaşan ülkelerde, büyük silah endüstrilerinde çalışan örgütlü işçilerin hareketi, hem endüstriyel hem de savaş karşıtı militanlığın merkezi haline geldi. Bu fabrikalardaki alt kademe sendika eylemcileri, güçlü pazarlık konumunda olan kalifiye işçiler (Britanya'da "işçi temsilcileri" ; Almanya'da "*Betriebsobleute*") radikalizmin simgeleri haline geldiler. Hareketli fabrikalardan pek farkı olmayan yüksek teknolojili yeni gemilerde askeri teknisyen ve makinist olarak çalışanlar da aynı yönde hareket ettiler. Hem Rusya hem de Almanya'daki ana deniz üsleri (Kronştad, Kiel) devrimin başlıca merkezleri haline gelecek ve daha sonra, Karadeniz'deki bir Fran-

*) 1917'de Alman Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi (USPD), bu konuda, savaşı desteklemeye devam eden ve çoğunluğu oluşturan Sosyalistler'den (SPD) resmen ayrıldı.

sız donanmasında meydana gelen ayaklanma 1918-20 Rus İç Savaşı'nda Bolşeviklere karşı Fransız askeri müdahalesini durduracaktı. Böylece savaşa karşı isyan, hem odak noktası hem de araç olma özelliği kazandı. Askerlerin yazışmalarını izleyen Avusturya-Macaristan sansürcülerinin, tavır değişikliğini fark etmeye başlamaları doğaldı. "Tanrı bize barış ihsan etsin," sözlerinin yerini "Artık bıktık," ya da "Sosyalistlerin barış yapacaklarını söylüyorlar" gibi sözler alıyordu.

Bu durumda, gene Habsburg sansürcülerine göre, Rus devriminin savaşın patlamasından sonra köylü ve işçi karılarının mektuplarında bile yankılanan ilk siyasal olay olması şaşırtıcı değildir. Ve Lenin'in Bolşeviklerini iktidara getiren Ekim Devrimi'nden sonra barış ve toplumsal devrim arzularının birleşmesi de şaşırtıcı değildi: Kasım 1917 ile Mart 1918 arasında sansürden geçirilen mektupların üçte birinde barışın Rusya'dan geleceği, üçte birinde devrimden ve % 20'sinde ise her ikisinden çıkacağı umuluyordu. Bir Rus devriminin uluslararası alanda büyük yankılar uyandıracağı hep biliniyordu: 1905-6'da gerçekleşen birinci devrim bile, Avusturya-Macaristan'dan Türkiye ve İran'a, oradan Çin'e kadar, zamanın hayatta kalan bütün ancient imparatorluklarını sarsmıştı (bk. *The Age of Empire*, bölüm 12). 1917'de bütün Avrupa ateşlenmeye hazır bir toplumsal patlayıcılar yığını haline gelmişti.

II

Toplumsal devrim için olgunlaşan, savaşta yıpranan ve yenilginin eşiğine gelen Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nın gerilimleri ve gerginlikleri altında çöken orta ve doğu Avrupa rejimlerinin ilki oldu. Zamanlamasını ve başlangıcını kimse kestiremese de, patlama bekleniyordu. Şubat devriminden birkaç hafta önce İsviçre'de sürgünde bulunan Lenin hâlâ devrimi görecek kadar yaşayıp yaşamayacağını düşünüyordu. Militanlıklarıyla ün kazanmış Putilov metal işçilerine karşı ilan edilen bir lokavtla aynı zamana rastlayan işçi sınıfından kadınların yaptığı bir gösteri (sosyalist hareketin geleneksel 8 Mart "Dünya Kadınlar Günü" için) bir genel greve ve donmuş ırmağı geçerek başkentin merkezinin esas olarak ekmek talebiyle işgal edilmesine yol açtı. Çarın hükümdarlığı aslında bu olay sırasında çöktü. Çarın birlikleri, ona her zaman sadık kalan Kazaklar, kalabalığa saldırmayı reddedip onlarla birleşmeye başladıklarında,

rejimin ne kadar kırılgan olduğu açığa çıktı. Karışıklıklarla geçen dört günün ardından kitleler ayaklandı, Çar tahttan çekildi ve yerini bir liberal "geçici hükümet" aldı. Bu hükümet, Rusya'nın umutsuz durumdaki Çar hükümetinin savaştan çekilerek Almanya ile ayrı bir barış anlaşması imzalayabileceğinden korkan Batılı müttefiklerinin ne sempatisini kazanabildi ne de onlardan yardım gördü. Sokaklarda geçen dört kendiliğinden ve öndersiz gün, bir imparatorluğu sona erdirdi.* Dahası da var: Rusya toplumsal devrime öylesine hazırdı ki, Petrograd'daki kitleler Çarın devrilmesini hemen, evrensel özgürlük, eşitlik ve doğrudan demokrasinin ilanı olarak yorumladılar. Lenin'in olağanüstü başarısı, bu denetim dışı anarşik halk akınını Bolşevik iktidarına dönüştürmekti.

Böylece, Almanlarla savaşmaya hazır ve istekli, Batıya yönelmiş liberal ve anayasal bir Rusya yerine, ortaya çıkan şey, devrimci bir boşluk oldu: bir yanda güçsüz bir "geçici hükümet" ve öte yanda, yağmurdan sonra yerden biten mantarlar gibi kendiliğinden her yere yayılan çok sayıda halk "konseyleri" (Sovyetler).** Bunlar fiilen iktidarı ya da en azından yerel olarak veto yetkisini ele geçirdiler, ancak bu yetkiyle ne yaptıklarına ya da ne yapabileceklerine ya da ne yapmaları gerektiğine dair hiçbir fikirleri yoktu. Çeşitli devrimci partiler ve örgütler -Bolşevik ve Menşevik Sosyal Demokratlar, Sosyal Devrimciler, solun illegaliteden çıkan sayısız küçük fraksiyonu- bu meclislerde varlıklarını göstermeye, kendi aralarında eşgüdüm sağlamaya ve bu oluşumları kendi siyasetlerine uygun hale getirmeye çalıştılar. Ancak bunları ilk kez Lenin hükümete alternatif ("Bütün İktidar Sovyetlere") olarak gördü. Ne var ki Çar devrildiğinde, Rus halkı arasında devrimci parti etiketlerinin neyi temsil ettiğini bilenlerin ya da yapılan çağrılar arasındaki farkı ayırt edebilenlerin görece az sayıda olduğu açıktır. Bildikleri tek şey, otoriteyi, ken-

*) İnsan kaybı, Ekim devrimindekinden daha fazla ama görece azdı: 53 subay, 602 asker, 73 polis ve 587 yurttaş incindi, yaralandı ya da öldü (W. H. Chamberlein, 1965, c. I, s. 85).

**) Muhtemelen Rusya'daki kendi kendini yöneten köy cemaatleri deneyiminden kaynaklanan bu "konseyler" 1905 devrimi sırasında fabrika işçileri arasında siyasal varlıklar olarak ortaya çıktı. Doğrudan seçilen delegelerin oluşturduğu meclisler, bütün örgütlü işçilere aşina olduğu ve onların demokrasi anlayışlarına uygun düştüğü için her zaman olmasa da bazen yerel dillere çevrilen "Sovyet" terimi, güçlü bir uluslararası cazibe yarattı.

dilerininkinin daha iyi olduğunu iddia eden devrimcilerin otoritesini bile, artık kabul etmedikleriydi.

Kent yoksullarının temel talebi ekmek, aralarındaki işçilerin talebi ise daha iyi ücret ve daha kısa çalışma saaatleriydi. Tarımla geçinen Rusların % 80'inin temel talebi, her zaman olduğu gibi, topraktı. Orduyu oluşturan köylü askerler kitlesi ilk planda savaşa değil katı disipline ve rütbelilerin kötü muamelesine karşı olsalar da, her iki kesim de, bir an önce savaşın sona ermesini istiyordu. "Ekmek, Barış, Toprak" sloganları, bu sloganları yayanlara, özellikle de, Mart 1917'de birkaç yüz kişilik küçük bir gruptan aynı yılın yaz başında iki yüz elli bin üyeye ulaşan Lenin'in Bolşeviklerine, hızla artan bir destek kazandırdı. Lenin'i esas olarak bir darbe örgütleyicisi olarak gören Soğuk Savaş mitolojisinin aksine, Lenin'in ve Bolşeviklerin yegâne gerçek vasfı, kitlelerin ne istediklerini anlama ve bu isteklerin olabildiğince nasıl karşılanacağını bilme yetenekleriydi. Örneğin Lenin, köylülerin sosyalist programa ters düşen, toprağın aile çiftiklerine bölünmesi isteğini kabul ettiği zaman, Bolşevikleri bu ekonomik bireycilik biçimine bağlamakta bir an bile tereddüt etmedi.

Oysa Geçici Hükümet ve onu destekleyenler, Rusya'yı yasalar ve kararnamelerle yönetemeyeceklerini anlayamadılar. İşadamları ve yöneticilerin iş disiplinini yeniden kurmaya çalışmaları sadece işçilerin radikalleşmesine yol açtı. Geçici hükümet Haziran 1917'de ordunun yeni bir askeri saldırı başlatması için ısrar etti. Ancak ordu savaştan bıkmıştı ve köylü-askerler, toprakları akrabalarıyla birlikte bölüşmek üzere köylerinin yolunu tuttular. Devrim, köylüleri taşıyan demiryolları boyunca yayıldı. Geçici hükümetin hemen devrilmesi için gerekli koşullar henüz olgunlaşmamıştı, ancak yaz aylarından itibaren gerek ordu içinde gerekse belli başlı kentlerde giderek Bolşeviklere yarayan hızlı bir radikalleşme oldu. Köylülük, Narodniklerin (bk. *Age of Capital*, bölüm 9) mirasçılarına, Sosyal Devrimcilere, her ne kadar bunlar Bolşeviklere daha yakın bir sol kanat geliştirdiler ve Ekim Devrimi'nden sonra onlarla aynı hükümette yer aldılarsa da, büyük bir destek verdi.

O sırada esas olarak bir işçi partisi haline gelen Bolşevikler kendilerini başlıca Rus kentlerinde, özellikle de başkent Petrograd ve Moskova'da çoğunluğu kazanmış durumda buldular ve ordu içinde hızla taban kazandılar. Geçici hükümetin varlığı giderek gölgelendi. Bu durum, özellikle hükümet, Ağustos ayında monarşist bir generalin karşı-devrimci darbe girişimini yenilgiye uğratmak için başkentteki devrimci güçlere çağ-

rıda bulunmak zorunda kaldığı zaman açığa çıktı. Radikalleşen taraftarları Bolşevikleri kaçınılmaz biçimde iktidarı ele geçirmeye doğru itti. Aslında, o an geldiğinde, iktidarı ele geçirmek için fazla çaba göstermeye gerek kalmamıştı. Eisenstein'ın büyük filmi *Ekim*'in (1927) yapımı sırasında yaralananların, 7 Kasım 1917'de Kışlık Saray'ın ele geçirilmesi sırasında yaralananlardan daha çok olduğu söylenmiştir. Savunacak kimsesi kalmayan Geçici Hükümet adeta buharlaşarak yok oldu.

Geçici Hükümet'in devrilmesinin kesinleştiği andan günümüze kadar geçen süre içinde Ekim Devrimi pek çok polemiğe konu olmuştur. Bunların çoğu yanıltıcıdır. Esas sorun, antikomünist tarihçilerin iddia ettikleri gibi, kökten antidemokratik olan Lenin'in bir komplo ya da darbe mi yaptığı değil, Geçici Hükümet'in düşüşünü kimin ya da neyin izleyebileceği ya da izleyebildiğidir. Eylül başından itibaren Lenin, partisindeki kararsız unsurları olabildiğince kısa süre içinde ele geçirmedikleri taktirde iktidarı kolayca elden kaçırabilecekleri konusunda ikna etmeye çalışmakla kalmadı, aynı zamanda ele geçirdikleri taktirde "Bolşevikler iktidarı elde tutabilirler mi?" sorusunu da -belki aynı ölçüde acil olan- yanıtlamaya çalıştı. Gerçekten de, devrimci Rusya'nın volkanik patlamasına *kim* hâkim olmaya çalışabilirdi? Lenin'in Bolşevikleri dışında hiçbir parti bu sorumluluğu üstlenmeye hazır değildi ve Lenin'in broşürü, bütün Bolşeviklerin kendisi kadar kararlı olmadıklarını ortaya koyuyordu. Petrograd, Moskova ve kuzey ordularındaki uygun siyasal durum karşısında, olayların gelişmesini bekleme yerine iktidarı *hemen* ele geçirme sorununu kısa sürede yanıtlamak gerçekten de zordu. Askeri karşı devrim başlamıştı. Umutsuz bir hükümet, Sovyetler'e yol vermektense, şimdiki Estonya'nın kuzey sınırında, yani başkentin birkaç mil uzağında bulunan Alman ordularına Petrograd'ı teslim edebilirdi. Ayrıca Lenin açığa çıkan en karanlık olguları görmekte asla duraksamadı. Bolşevikler'in uygun fırsatı kaçırmaları halinde "gerçek bir anarşi dalgası *bizden* daha güçlü hale gelebilir"di. Lenin'in argümanı partisini ancak son anda ikna edebildi. Uygun bir anda ve kitleler onu çağırdıklarında iktidarı ele geçirmeyen bir devrimci partinin devrimci olmayan bir partiden ne farkı vardı?

Petrograd ve Moskova'da ele geçirilen iktidarın Rusya'nın geri kalan kısmına yayılabileceği, anarşi ve karşı devrime karşı muhafaza edilebileceği düşünülse de uzun vadeli beklentiler sorunsal oluşturuyordu. Lenin'in yeni Sovyet (yani, aslında Bolşevik Partisi) hükümetini "Rus Cumhuriyeti'nin sosyalist dönüşümü"ne bağlamayı öngören kendi prog-

ramı, esas olarak, Rus Devrimi'ni, dünya devrimine, en azından bir Avrupa devrimine dönüştürmek için oynanan bir kumardı. "Sosyalizmin zaferinin Rus ve Avrupa burjuvazisi tamamen yıkılmadıkça... gerçekleştirilebileceği"ni -Lenin'in sık sık söylediği gibi- kim hayal edebilirdi? Arada geçen zaman içinde Bolşevikler'in yegâne görevi aslında ayakta kalmaktı. Yeni rejim, hedefinin sosyalizm olduğunu ilan etmek, bankalara el koymak, mevcut yönetimler üzerinde "işçi denetimi" ilan etmek, yani devrimden beri yapmakta oldukları ve onları üretimi sürdürmeye zorlayan şeyin üzerine resmi bir damga vurmak dışında sosyalizm için pek bir şey yapmadı. Daha ilersi için söylenecek bir şey yoktu.*

Yeni rejim ayakta kaldı. Almanların yenilgiye uğramalarından birkaç ay önce Almanya'nın Brest-Litovsk'ta dayattığı, Polonya'yı, Baltık eyaletlerini, Ukrayna ile güney ve Batı Rusya'nın önemli bölümlerinin yanı sıra Transkafkasya'yı (Ukrayna ve Transkafkasya daha sonra geri alındı) ülkeden koparan ceza niteliğinde bir barışa dayanabildi. Müttefikler dünya yıkıcılığının merkezine daha cömert davranmak için hiçbir neden görmediler. İngiliz, Fransız, Amerikalı, Japon, Polonyalı, Sırp, Grek ve Romanyalı askerleri Rus toprağına gönderen Müttefiklerin finanse ettikleri çeşitli karşı-devrimci ("Beyaz") ordular ve rejimler Sovyetler'e karşı ayaklandılar. Vahşi ve kaotik 1918-20 İç Savaşı'nın en kötü anlarında Sovyet Rusya, Leningrad'ın Finlandiya Körfezi'ni işaret eden zayıf parmağı dışında, Ural bölgesi ile şimdiki Baltık devletleri arasında bir yerlerde, Kuzey ve Orta Rusya'da kapalı bir kara parçasına indirgendi. Sonunda zafere ulaşan Kızıl Ordu'yu yoktan var eden yeni rejimin sahip olduğu en önemli olanaklar, kavgaya giren "Beyaz" güçlerin yetersizliği ve bölünmüşlüğü, Büyük Rus köylülüğünün tamamen karşısında yer alması ve Batılı güçler arasında, isyancı asker ve gemicilerin Bolşeviklerle savaşma emrini yerine getirmeyebilecekleri konusunda duyulan haklı kuşkulardı. 1920'nin sonunda Bolşevikler iç savaşı kazanmışlardı.

Böylece Sovyet Rusya beklentilerin aksine hayatta kaldı. Bolşevikler, iktidarlarını sadece 1871 Paris Komünü'nden daha uzun süre (Lenin'in

---

*) "Onlara şunu söyledim: istediğinizi yapın, istediğinizi alın, sizi destekleyeceğiz, ancak üretime dikkat edin, üretimin yararlı olduğunu anlayın. İşe dört elle sarıldığınızda, hatalar yapacaksınız, ama öğreneceksiniz." (Lenin, *Report on the Activities of the Council of People's Commissars*, 11/24 Ocak 1918, Lenin 1970, s. 551).

iki ay on beş gün sonra gurur ve rahatlıkla belirttiği gibi) değil, sürekli kriz ve çöküş, Alman işgali ve ceza niteliğinde bir barış, bölgesel kayıplar, karşı-devrim, iç savaş, dış silahlı müdahale, açlık ve ekonomik çöküş yılları boyunca muhafaza ettiler, hattâ genişlettiler. Hayatta kalmak için gerekli kararlar ile yakın felaket riski taşıyan kararlar arasında gün gün seçim yapmanın ötesinde hiçbir strateji ya da perspektif olamazdı. *O anda* alınması gereken kararların devrim için yaratacağı uzun vadeli muhtemel sonuçları ya da devrimin sona ereceğini ve hiçbir sonuca varılmayacağını kim düşünebilirdi? Gerekli adımlar birer birer atıldı. Sovyet Cumhuriyeti can çekişme durumundan çıktığında Bolşevikler, Lenin'in Finlandiya istasyonunda düşündüğünden çok uzak bir yönde ilerlemekte olduklarını gördüler.

Gene de devrim yaşamaya devam etti. Bunun belli başlı üç nedeni vardı: Birincisi, benzersiz biçimde güçlü, neredeyse tek başına bir devlet oluşturan 600 000 kişilik bir araca, güçlü biçimde merkezi ve disiplinli Komünist Partisi'ne sahipti. Devrimden önceki rolü ne olursa olsun, Lenin tarafından 1902'den beri yorulmaksızın propagandası yapılan ve savunulan bu örgütsel model devrimden sonra kendine geldi. Kısa Yirminci Yüzyıl'm nerdeyse bütün devrimci rejimleri bu örgütsel modelin değişik bir türünü benimsediler. İkincisi, bunun, Rusya'yı bir devlet olarak bir arada tutmak isteyen ve bunu yapabilecek *yegâne* hükümet olduğu açıktı ve bu nedenle, Kızıl Ordu'nun onlar olmaksızın inşa edilemeyeceği subaylar örneğinde olduğu gibi, aksi durumda siyasal olarak düşmanlık duyacak yurtsever Ruslardan önemli bir destek gördü. Bu nedenlerden ötürü, geriye doğru bakan tarihçiler için 1917-18'deki seçim, liberal demokratik ya da liberal olmayan bir Rusya arasında değil, Rusya ile Avusturya-Macaristan ve Türkiye gibi öteki arkaik ve yenilgiye uğramış imparatorlukların kaderi olan parçalanma arasında yapılacak bir seçimdi. Bu imparatorlukların aksine Bolşevik devrim, en azından yetmiş dört yıl için eski çarlık devletinin çokuluslu bölgesel birliğini korudu. Üçüncü neden, devrimin köylülüğün toprak edinmesine izin vermesiydi. Zamanı geldiğinde Büyük Rus köylülerinin büyük bir bölümü -ordunun yanı sıra devletin de çekirdeğini oluşturuyordu- orta sınıfın geri dönmesindense Kızıllar'ın yönetimi altında yaşamanın geçinme şansları açısından daha iyi olduğunu düşündüler. Bu durum 1918-20 iç savaşında Bolşevikler'e kesin bir avantaj sağladı. Bu noktadan sonra Rus köylüleri çok iyimserdi.

III

Lenin'in Rusya'yı sosyalizme götürme kararının gerekçesi olan dünya devrimi gerçekleşmedi ve böylece Sovyet Rusya yoksulluk ve gerilik içinde tecrit edilmiş bir kuşağa kaldı. Devrimin gelecekteki gelişmesiyle ilgili seçenekler belirlendi ya da en azından dar biçimde sınırlandı (bk. bölüm 13 ve 16). Ancak Ekim Devrimi'ni izleyen iki yıl içinde dünyayı bir devrim dalgası kapladı. Büyük bir savaşa hazırlanan Bolşeviklerin umutları, bu sırada gerçek dışı görülmüyordu. Almanca Enternasyonal'in ilk satırı "*Völker hört die Signale*" ("Halklar işareti alıyorlar") idi. İşaretler, yüksek ve net bir biçimde Petrograd'dan geliyordu ve Rusların başkenti 1918'de daha güvenli bir yere, Moskova'ya* nakledildikten sonra bu işaretler, ideolojilerine bakılmaksızın, hattâ ideolojilerinin de ötesinde işçi ve sosyalist hareketleri nerede faaliyet gösterdilerse orada işitildi. Rusya hakkında pek az şey bilinen Küba'da tütün işçileri "Sovyetler" kurdular. İspanya'da, yerel solun coşkulu biçimde anarşist, yani siyasal olarak Lenin'le tam zıt kutupta olmasına rağmen, 1917-19 yılları "Bolşevik iki yıl" olarak biliniyordu. 1919'da Pekin'de (Beijing) ve 1918'de Cordoba'da (Arjantin) devrimci öğrenci ayaklanmaları patlak verdi ve kısa süre içinde bütün Latin Amerika'ya yayılarak yeni devrimci marksist önderlerin ve partilerin doğmasını sağladı. Hintli ulusalcı militan M. N. Roy, doğal olarak devrimci Rusya'ya eğilimli olduğu kabul edilen, yerel devrimin 1917'de en radikal aşamasına girdiği Meksika'da, devrimin cazibesine kapıldı. Meksikalı sanatçıların yaptıkları büyük duvar resimlerinde hâlâ görülebileceği gibi, Marx ve Engels, Moctezuma, Emiliano Zapata ve emekçi sınıftan çeşitli Hintlilerle birlikte bu devrimin ikonları haline geldiler. Birkaç ay sonra Roy, Moskova'da yeni Komünist Enternasyonal'in sömürgelerin kurtuluşu politikasında önemli bir rol oynamaktaydı. Kısmen, o sırada Endonezya'da yaşayan Henk Sneevliet gibi Hollandalı sosyalistler sayesinde Ekim Devrimi, kısa süre içinde, Endonezya ulusal kurtuluş hareketinin başlıca kitle örgütü Sarekat İslam'a damgasını vurdu. Yerel bir Türk gazetesi "Rus halkının bu eylemi," diye yazıyordu, "gelecekte bir gün bir güneşe dönüşecek ve bütün insanlığı ay-

---

*) Çarlık Rusyası'nın başkenti St. Petersburg, söylenişi fazla Almanca olduğu için Birinci Dünya Savaşı sırasında Petrograd'a çevrildi. Lenin'in ölümünden sonra Leningrad oldu.

dmlatacak." Avustralya'nın içlerinde, siyaset teorisiyle ilgilenmekte hiçbir çıkarı olmayan çetin (ve genellikle İrlandalı Katolik) koyun kırkıcıları, Sovyetler'i bir işçi devleti olarak selamladılar. ABD'deki mültecilerin uzun süredir en güçlü biçimde sosyalist olanları, Finliler, Minnesota'da madencilerin yaşadıkları yerleşim bölgelerini miting alanına çevirerek kitle halinde komünist oldular. "Buraların nabzı Lenin'in ismiyle atıyordu... Rusya'dan gelen her şeye gizemli bir sessizlik, neredeyse dini bir vecd hali içinde hayranlık duyuyorduk" (Koivisto, 1983). Kısaca Ekim devrimi evrensel düzeyde dünyayı sarsan bir olay olarak kabul edildi.

Hırvat makine ustası Josef Broz (Tito) gibi inanmış Bolşevikler ve geleceğin komünist önderleri olarak ülkelerine dönen savaş tutsaklarından, önemli bir siyasal kişilik olarak değil de denizciliğe duyduğu coşkuyu heyecan verici çocuk kitaplarına yansıtmasıyla tanınan *Manchester Guardian*'dan Arthur Ransome gibi savaş muhabirlerine kadar, devrimi dinsel bir vecd sürecinden çok yakınlarda meydana gelecek bir olay olarak görenlerin çoğu da, saf değiştirdiler. Fazla Bolşevik olmayan bir sima, Çek yazar Yaroslav Hasek bile -gelecekte *Aslan Asker Şvayk'ın Maceraları* gibi bir başeserin yazarı- kendisini hayatında ilk kez bir davanın militanı ve daha da şaşırtıcısı, iddialara göre, ciddi bir militanı olarak buldu. İç savaşa Kızıl Ordu komiseri olarak katıldı. Daha sonra, devrim sonrası Sovyet Rusya'nın kendi tarzına uygun olmadığı gerekçesiyle Praglı bir anarko-bohem ve ayyaş olarak daha aşina olduğu role döndü. Ancak devrim gerçekleşmişti.

Ne var ki Rusya'da meydana gelen olaylar, sadece devrimcilere değil, daha önemlisi devrimlere de esin kaynağı oldu. Ocak 1918'de, Kışlık Saray'ın alınmasından birkaç hafta sonra Bolşevikler ilerleyen Alman ordularıyla ne pahasına olursa olsun barış görüşmeleri yapmak için çırpınırlarken, bir siyasal grevler ve savaş karşıtı gösteriler dalgası, Viyana'dan başlayarak, Budapeşte ve Çek bölgelerinden Almanya'ya yayılarak ve Adriyatik'teki Avusturya Macaristan donanmasındaki gemicilerin isyanıyla en yüksek noktaya ulaşarak, bütün Orta Avrupa'yı kapladı. Merkez Güçler'in yenilgisine dair son kuşkular da ortadan kalkarken, bu güçlere bağlı ordular nihayet çöktü. Eylül'de Bulgar köylü askerler evlerine döndüler, sonunda Almanların yardımıyla silahsızlandırıldılarsa da, bir cumhuriyet ilan ettiler ve Sofya üzerine yürüdüler. Ekim'de Habsburg monarşisi İtalya'da kaybedilen son savaşların ardından bölündü. Muzaffer Müttefikler'in kendilerini Bolşevik

devriminin tehlikelerine tercih edecekleri umuduyla (bu umut haklı çıktı) çeşitli yeni ulus-devletler ilan edilecekti. Aslında, Bolşevikler'in halklara yaptıkları barış çağrısına -ve Müttefikler'in Avrupa'yı kendi aralarında paylaştıkları gizli barış antlaşmalarını yayınlamalarına- Batı'dan gelen ilk tepki, Lenin'in enternasyonal çağrısına karşı ulusalcı kartı oynayan Başkan Wilson'ın Ondört Nokta programı olmuştu. Küçük ulus-devletlerden oluşan bir mıntıka, kızıl virüse karşı bir tür karantina kuşağı oluşturacaktı. Kasım ayı başında isyancı gemiciler ve askerler Alman devrimini Kiel deniz üssünden bütün ülkeye yaydılar. Bir Cumhuriyet ilan edildi, imparator Hollanda'ya çekildi ve onun yerine eskiden saraç olan bir sosyal demokrat devlet başkanı oldu.

Böylece Vladivostok'tan Rhine'e kadar bütün rejimleri silip süpüren devrim, savaşa karşı bir isyan oldu ve savaşın içerdiği patlayıcının büyük bir kısmım genellikle etkisiz hale getiren barışın kazanılmasını sağladı. Devrimin toplumsal içeriği, Habsburg, Romanov ve Osmanlı İmparatorlukları ile güney doğu Avrupa'nın daha küçük devletlerinde yaşayan köylü askerler ve onların aileleri dışında tamamen belirsizdi. Devrimin içeriği buralarda dört maddeden ibaretti: toprak, kentlere ya da yabancılara (özellikle Yahudilere) ve/veya hükümetlere duyulan kuşku. Almanya (Bavyera'nm bir kısmı dışında), Avusturya ve Polonya'nın bazı bölgeleri dışında, orta ve doğu Avrupa'nın geniş kesimlerinde köylüleri, Bolşevik değilse de devrimci yapan buydu. Romanya ve Finlandiya gibi bazı tutucu, aslında karşı-devrimci ülkelerde bile köylüleri bir toprak reformu önlemiyle yatıştırmak zorunda kaldılar. Öte yandan, nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları yerlerde köylüler, Bolşevikler dışında, sosyalistlerin demokratik genel seçimleri kazanamayacaklarını fiilen garanti ettiler. Bu durum köylüyü siyasal tutuculuğun kaleleri haline getirmedi, ancak köylü demokratik sosyalistlere öldürücü bir engel oluşturdu; ya da başka yerlerdeki köylüler -Sovyet Rusya'daki gibi- onları seçim demokrasisini feshetmeye zorladılar. Bu nedenle Bolşevikler bir Yasama Meclisi (1789'dan bu yana bilinen bir devrimci gelenek) talep ederlerken, Ekim Devrimi'nden birkaç hafta sonra bu meclisi toplanır toplanmaz feshettiler. Ve Wilsoncu çizgide yeni küçük ulus-devletlerin kurulması, devrimler mıntıkasındaki ulusal çatışmaları gidermekten uzak olsa da, Bolşevik devrimin alanını küçülttü. Aslında barışı sağlamak isteyen Müttefikler de bunu istemişlerdi.

Öte yandan, Rus devriminin 1918-19'da Avrupa'da meydana gelen

ayaklanmalar üzerindeki etkisi öylesine aşikârdı ki, Moskova'da dünya proletarya devriminin yayılacağı umudu hakkında kuşkuya pek yer olamazdı. Tarihçi için -hattâ bazı yerel devrimciler için- emperyal Almanya'nın, savaş dışında silahlı devrim gibi bir deneyim yaşamayacak, güçlü ama esas olarak ılımlı bir işçi sınıfı hareketine sahip önemli bir toplumsal ve siyasal istikrar devleti olduğu açıktı. Çarlık Rusyası ya da harap Avusturya-Macaristan'ın, "Avrupa'nın hasta adamı" denilen Türkiye'nin, kıtanın güneydoğusundaki dağların vahşi ve silahlı sakinlerinin aksine Almanya, ayaklanmaların beklendiği bir ülke değildi. Ve aslında yenilgiye uğramış Rusya ve Avusturya-Macaristan'daki sahici devrimci durumlarla kıyaslandığında, Alman devrimcisi askerler, gemiciler ve işçiler kitlesi, oldukça ılımlı ve yasalara saygılı kalıyorlardı. Rus devrimcileri, muhtemelen sonradan uydurulmuş şu şakalarla onları alaya alırlardı ("Çimlere basmayınız" uyarısının olduğu yerde Alman ayaklanmacılar doğal olarak sadece patikalardan yürüyeceklerdir.)

Gene de bu ülke, devrimci denizcilerin ülkenin her yerinde Sovyetler'in bayrağını taşıdıkları, Berlin işçi ve asker sovyetleri yürütmesinin Almanya'ya sosyalist bir hükümet atadığı, imparatorun tahttan ayrıldığı andan itibaren başkentteki fiili iktidarın radikal sosyalistlerin eline geçtiği ve böylece Şubat ve Ekim'in adeta birleştiği ülkeydi. Bu durum, eski ordunun, devlet ve iktidar yapısının yenilgi ve devrimin çifte şoku altında tamamen ama geçici olarak felce uğramasının yol açtığı bir yanılsamaydı. Birkaç gün sonra, cumhuriyetçileştirilen eski rejim dizginleri yeniden topladı, devrimden sonra birkaç hafta elde tuttukları çoğunluğu ilk seçimlerde kazanamayan sosyalistler artık ciddi bir sorun oluşturmuyorlardı.* O sırada kurulan Komünist Parti daha da az sorun çıkardı. Partinin önderleri Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg, ordunun serbest hareket eden silahlı adamları tarafından hemen katledildiler.

Bununla birlikte 1918 Alman Devrimi Rus Bolşeviklerinin umutlarını doğruladı. Dahası, aynı yıl içinde Bavyera'da kısa ömürlü bir Sosyalist Cumhuriyet kuruldu ve önderinin katledilmesinden sonra, 1919 baharında gene kısa ömürlü bir Sovyet Cumhuriyeti, Alman sanatının, entelektüel karşı-kültürünün ve (siyasal bakımdan pek yıkıcı olmayan)

---

*) Çoğunluğu oluşturan ılımlı sosyal demokratlar oyların yaklaşık % 38'ini kazanırlarken -bütün zamanlarda kazandıkları en yüksek oy- devrimci Bağımsız Sosyal Demokratlar'ın oyları yaklaşık % 7.5 kadardı.

Alman birasının başkenti Münih'te kuruldu. Bu gelişmeler, Bolşevizm'i batıya, Mart-Temmuz 1919 Macaristan Sovyet Cumhuriyeti'ne doğru taşımak için yapılan bir başka ve daha ciddi girişimle örtüştü.* İkisi de tam da umulacağı gibi büyük bir vahşetle ezildi. Ayrıca, Sosyal Demokratlar'ın yarattığı düş kırıklığı Alman işçilerini hızla radikalleştirdi. Bu işçilerin çoğu Bağımsız Sosyalistler'in ve 1920'den sonra Komünist Parti'nin saflarına geçtiler. Böylece Komünist Parti, Sovyet Rusya dışında bu türden en büyük parti haline geldi. Bütün bunlara rağmen bir Alman Ekim Devrimi beklenemez miydi? Batıda toplumsal karışıklığın en yüksek noktaya ulaştığı 1919 yılı bile Bolşevik Devrim'i yayma girişimlerine yenilgi getirmişti. Moskova'daki Bolşevik önderlik 1920'de devrimci dalganın hızla ve gözle görülür biçimde yatışmasına rağmen Alman devrimi umudunu 1923'ün sonuna kadar terk etmedi.

Tam aksine. Bolşevikler 1920'de geçmişe baktıklarında büyük bir hata olarak gördükleri şeyle, uluslararası işçi hareketinin sürekli bölünmüşlüğüyle ilgilendiler. Bunu, yeni uluslararası komünist hareketlerini tam gün çalışan seçkin "profesyonel devrimciler" den oluşan Leninist öncü parti modeline uygun biçimde yapılandırarak gerçekleştirdiler. Ekim Devrimi, gördüğümüz gibi, uluslararası sosyalist hareketlerin içinde büyük sempati kazanmıştı. Bu hareketlerin neredeyse hepsi dünya savaşından radikalleşmiş ve aşırı derecede güçlenmiş olarak çıktılar. Bazı nadir istisnalarla, sosyalist partiler ve işçi partileri, dünya savaşına direnemeyerek itibarlarını kaybeden ve dağılan İkinci Enternasyonal'in (1889-1914) yerine Bolşeviklerin kurdukları yeni Üçüncü ya da Komünist Enternasyonal'e katılma taraftarı geniş fikir oluşumlarını içeriyorlardı.** Aslında, Fransa, İtalya, Avusturya ve Norveç Sosyalist Partileri ve Alman Bağımsız Sosyalistleri gibi çeşitli partiler, Bolşevizm'in yeniden yapılanmamış muhaliflerini azınlıkta bırakarak bu yönde karar verdiler. Gene de Lenin ve Bolşevikler'in istedikleri, Ekim Devrimi'ne sempati duyan uluslararası bir sosyalistler hareketi değil, son derece kararlı ve disiplinli eylemcilerden oluşan bir müfreze, devrimci fetih için bir

*) Bu girişimin yenilgiye uğraması, bir siyasal ve entelektüel mülteciler diasporasının bütün dünyaya yayılmasına yol açtı. İçlerinden, büyük sinemacı Sir Alexander Korda ve özgün dehşet filmi *Dracula*'nın tanınmış yıldızı aktör Bela Lugosi gibi bazıları beklenmedik bir üne ulaştılar.

**) Karl Marx'ın 1864-72 yılları arasında faaliyet gösteren kendi örgütü, Uluslararası İşçi Birliği'ne Birinci Enternasyonal deniyordu.

tür küresel vurucu güç idi. Leninist yapıya uyum sağlamak istemeyen partilerin yeni Enternasyonal'e girmeleri reddedildi ya da bu partiler ihraç edildiler. Marx'ın bir zamanlar "parlamenter kretenizm" dediği şeyden başka, oportünizmin ve reformizmin bu beşinci kollarını kabul etmek, yeni Enternasyonal'i ancak zayıflatabilirdi. Yaklaşan savaşta ancak askerlere yer olabilirdi.

Bu argüman sadece bir koşulda anlamlıydı: dünya devrimi ilerlemekteydi ve bu devrimin savaşları yakın görünüyordu. Gene de, Avrupa istikrarlı olmaktan uzakken, Bolşevik devrimin Batı'nın gündeminde olmadığı açıktı. Bununla birlikte Rusya'da Bolşevikler'in sürekli güçlendikleri de açıktı. Hiç kuşkusuz, Enternasyonal toplanırken, iç savaşta muzaffer olan ve Varşova önlerine kadar uzanan Kızıl Ordu'nun, Polonya'nın bölgesel hırslarının kışkırttığı kısa bir Rus-Polonya Savaşı'nın yan ürünü olan silahlı güçlerle devrimi batıya doğru yayma şansı olduğu görülüyordu. Bir buçuk yüzyıl sonra yeniden devlet kuran Polonya şimdi onsekizinci yüzyıl sınırlarını talep ediyordu. Bu sınırlar, Belarusya, Litvanya ve Ukrayna'yı kapsıyordu. Isaac Babel'in *Kızıl Süvari*'siyle ardında muhteşem bir edebi anıt bırakan Sovyet ilerleyişi, daha sonra Habsburglar için bir mersiye yazan Avusturyalı romancı Joseph Roth'tan, Türkiye'nin gelecekteki önderi Mustafa Kemal'e kadar uzanan çok sayıda çağdaşın takdirini kazandı. Ne var ki Polonyalı işçiler ayaklanmayı başaramadılar ve Kızıl Ordu Varşova kapılarından geri döndü. Bundan sonra, bazı önemsiz olaylara rağmen batı cephesinde her şey sakin olacaktı. İtiraf edildiği gibi, devrim umutları Doğu'ya, Lenin'in daima büyük önem verdiği Asya'ya doğru kaydı. Aslında 1920'den 1927'ye kadar dünya devrimi umutlarının, o sırada ulusal kurtuluş partisi olan Kuomintang'ın yönetimi altında gelişen Çin devrimine dayandığı görülüyordu. Kuomintang'ın önderi Sun Yat-sen (1866-1925) gerek Sovyet modelini, Sovyet askeri yardımını, gerekse yeni Çin Komünist Partisi'ni kendi hareketinin parçası olarak görüyordu. Kuomintang-Komünist ittifakı, 1925-27 büyük saldırısı sırasında Güney Çin'deki üslerinden hareket ederek kuzeye doğru yayıldı ve bir kez daha Çin'in büyük bir kısmını 1911'de imparatorluğun devrilişinden beri ilk kez tek bir hükümetin denetimi altına aldı. Hemen sonra, önde giden Kuomintang generali Çang Kay-şek komünistlerin üzerine gitti ve onları katletti. Doğu'nun Ekim için henüz olgunlaşmadığını gösteren bu kanıttan önce bile, Asya'ya bağlanan umutlar devrimin Batı'da uğradığı başarısızlığı gizleyemiyordu.

1921'de bu durum inkâr edilemeyecek kadar açıktı. Bolşevik iktidar siyasal bakımdan dokunulmaz olsa da, devrim, Rusya'da geri çekildi (bk. s. 379). Batı'da ise tamamen gündemden düştü. Komintern'in Üçüncü Kongresi, devrimci ilerlemenin ordusundan ihraç edilmiş olan İkinci Enternasyonal sosyalistlerine bir "birleşik cephe" çağrısı yaparak tam olarak itiraf etmeden bu durumu kabul etti. Bu gelişme, sonraki kuşaklardan devrimcileri bölecekti. Her bakımdan artık çok geçti. Hareket sürekli olarak bölündü, sol sosyalistlerin çoğunluğu, bireyler ve partiler, ezici biçimde anti-komünist ılımlıların önderlik ettiği sosyal demokrat harekete sürüklendiler. Yeni komünist partiler ne kadar ateşli olurlarsa olsunlar Avrupa solu içinde genellikle küçük azınlıklar olarak kaldılar -Almanya, Fransa ve Finlandiya gibi birkaç istisna dışında. Durumları 1930'lara kadar değişmeyecekti (bk. bölüm 5).

IV

Gene de ayaklanma yılları, ardında sadece artık komünistler tarafından yönetilen tek başına, dev gibi büyük ama geri ve kapitalizme alternatif bir toplum inşa etmeyi amaçlayan bir ülke bırakmakla kalmadı, aynı zamanda bir hükümet, disiplinli bir uluslararası hareket ve belki aynı derecede önemli olmak üzere, Ekim'de yükselen bayrağın ve hareketin, karargâhı ister istemez Moskova'da olan önderliğinin yönetimi altında dünya devrimi vizyonuna bağlı bir devrimciler kuşağı bıraktı. (Başkentin kısa süre içinde Berlin'e nakledileceği umulmuştu ve iki savaş arası dönemde Enternasyonal'in resmi dili Rusça değil Almanca idi.) Hareket, Avrupa'daki istikrar ve Asya'daki yenilginin ardından dünya devriminin nasıl ileriye götürüleceğini muhtemelen bilemiyordu ve komünistlerin bağımsız bir silahlı ayaklanma için yaptıkları birbirinden kopuk girişimler (1923'te Bulgaristan, 1926'da Endonezya, 1927'de Çin ve 1935'te Brezilya -geç kalmış, zorlama bir girişim) felaketle sonuçlandı. Gene de, Büyük Kriz'in ve Hitler'in iktidara yükselişinin kısa süre içinde kanıtladığı gibi, iki savaş arası dönemde dünya durumu kıyamet beklentilerini tamamen haksız çıkarmadı (bk. bölüm 3 ve 5). Bu durum, Komintern'in 1928 ile 1934 yılları arasında aşırı devrimcilik ve sekter solculuk tarzına retorik olarak yaptığı ani dönüşü açıklamaz, çünkü retorik ne olursa olsun, pratikte hareketin herhangi bir yerde iktidarı ele ge-

çirmesi ne bekleniyordu ne de bu yönde bir hazırlık vardı. Siyasal bakımdan felaket getiren değişim daha çok, Sovyet Komünist Partisi'nin iç politikasıyla, Stalin'in partinin denetimini ele geçirmesiyle, öteki devletlerle kaçınılmaz biçimde birarada yaşamak zorunda olan bir devlet olarak SSCB'nin -1920'den itibaren bir rejim olarak uluslararası alanda onay kazanmaya başladı- çıkarları ile, amacı bütün öteki hükümetleri yıkmak ve devirmek olan hareketin çıkarları arasındaki giderek açığa çıkan kopukluğu giderme girişimiyle açıklanmaktadır.

Sonunda Sovyetler Birliği'nin devlet çıkarları Komünist Enternasyonal'in dünya devrimi çıkarları karşısında galip geldi. Stalin, Komünist Enternasyonal'in bileşenlerini temizliğe tabi tutarak, dağıtarak ve reformdan geçirerek bu örgütü Sovyet Komünist Partisi'nin sıkı denetimi altında Sovyet devlet politikasının bir aracına indirgedi. Dünya devrimi geçmişte kalan bir retorik haline geldi ve aslında bir devrim ancak Sovyet devletinin çıkarlarına ters düşmemesi ve doğrudan Sovyet denetimi altında gerçekleştirilmesi halinde hoşgörüyle karşılanıyordu. 1944'ten sonra komünist rejimlerin aslında Sovyet iktidarının bir uzantısı olarak ilerlediğini gören Batılı hükümetler Stalin'in niyetlerini kesinlikle doğru okudular. Moskova'yı komünistlerin iktidarı ele geçirmelerini istememekle ve bu yönde yapılan her girişimi, Yugoslavya ile Çin'de olduğu gibi başarılı olanları bile (bk. bölüm 5) kırmakla suçlayan devrimciler de durumun farkındaydılar.

Gene de Sovyet Rusya kendi *nomenklatura*'sının (yeni sınıf -çn.) pek çok bencil ve çıkarcı üyelerinin gözünde bile, sonuna kadar, öteki büyük güç olmaktan daha büyük bir önem taşıdı. Evrensel kurtuluş, kapitalist topluma daha iyi bir alternatifin oluşturulması, her şeye rağmen onun temel var olma nedeniydi. Asık yüzlü Moskova bürokratlarının komünistlerle ittifak kuran Afrika Ulusal Kongresi gerillalarına para ve silah yardımı yapmaya devam etmelerinin nedeni başka ne olabilirdi? Bu gerillaların Güney Afrika'nın *apartheid* (ırk ayrımcılığı -çn.) sistemini yıkma şanslarının on yıllarca çok az olduğu görüldü ve gerçekten de öyleydi. (Çin komünist rejiminin, iki ülke arasındaki kopuştan sonra SSCB'yi devrimci hareketlere ihanet etmekle suçlamasına rağmen, Üçüncü Dünya'daki kurtuluş hareketlerine aynı ölçüde destek vermemesi oldukça gariptir.) SSCB, insanlığın Moskova'nın esinlediği dünya devrimiyle dönüştürülemeyeceğini çok önce öğrenmişti. Nikita Kruşçev'in içtenlikle savunduğu, sosyalizmin ekonomik üstünlük kazanarak ka-

pitalizmi "gömeceği" inancı bile, zamanla, Brejnevli yılların uzun alacakaranlık kuşağı içinde sönümlendi. Sistemin evrensel çağrısı içinde yer alan bu inancın nihai olarak ortadan kalkması, sonunda bu sistemin hiçbir direnişle karşılaşmadan dağılmasını açıklayabilir (bk. bölüm 16).

Bu duraksamaların hiçbiri hayatlarını dünya devrimine adamak için Ekim Devrimi'nin parlak ışığından esinlenen ilk devrimciler kuşağı için sorun oluşturmadı. 1914 öncesi sosyalistlerin çoğu, tıpkı ilk Hıristiyanlar gibi, her türlü kötülüğü ortadan kaldıracak ve mutsuzluğun, baskının, eşitsizliğin ve adaletsizliğin olmadığı bir toplum yaratacak büyük bir apokaliptik değişime inanıyorlardı. Marksizm bilimin ve tarihsel kaçınılmazlığın garanti ettiği bin yıllık bir mutluluk umuduna yol açmıştı; Ekim Devrimi şimdi bu büyük değişimin başladığını gösteren bir kanıt sunuyordu.

İnsanlığın kurtuluşunun ister istemez acımasız ve disiplinli olan ordusundaki bu askerlerin toplam sayısı birkaç on binden fazla olmayabilirdi; enternasyonal hareketteki profesyonellerin sayısı, Bertolt Brecht'in onların şerefine yazdığı bir şiirde dediği gibi "ayakkabıdan daha sık ülke değiştiren" topu topu birkaç yüz kişiden fazla değildi. Bunlar, İtalyanların, milyonluk güçlü Komünist Partisi günlerinde "komünist halk" dedikleri şeyle, yeni ve iyi bir toplum düşünün kendilerince gerçekleştiğine inanan, oysa pratikte yaptıklarının eski sosyalist hareketin günlük faaliyetinden başka bir şey olmadığı ve kişisel inançlarından çok bir sınıfa ve bir cemaate bağlı olan milyonlarca taraftarla ve parti saflarında yer alan üyelerle karıştırılmamalıdır. Ancak, sayıları az da olsa, yirminci yüzyıl onlar olmaksızın kavranamaz.

Leninist "yeni parti tipi," kadrolardan oluşan "profesyonel devrimciler" olmaksızın, Ekim Devrimi'ni izleyen otuz yıldan fazla bir süre içinde insan soyunun üçte birinin nasıl olup da kendisini Komünist rejimlerde yaşarken bulduğu kavranamaz. İnançları ve dünya devriminin Moskova'daki karargâhına kayıtsız şartsız bağlılıkları, komünistlere, kendilerini (sosyolojik olarak belirtmek gerekirse) bir mezhep olarak değil evrensel bir kilisenin parçaları olarak görme yeteneği kazandırdı. Moskova'nın yönlendirdiği komünist partiler ayrılmalarla ve temizliklerle önderlerini kaybettiler, ancak hareketin merkezi 1956'dan sonra ortadan kalkana kadar, Trotskiy'i ve hattâ 1960 sonrası Maoizm'in daha da fazla üreyen içe kapalı "Marksist-Leninist"lerini izleyen parçalanmış Marksist muhalif grupların aksine, bölünmeye uğramadılar. Ne var ki onlar Şubat

1917'deki Bolşevikler kadar küçüktüler; milyonlarca kişiden oluşan bir ordunun çekirdeği, bir halkın ve bir devletin potansiyel yöneticileri durumundaydılar -1943'te Mussolini İtalya'da devrildiğinde İtalyan Komünist Partisi çoğu sürgünden dönen ya da hapisaneden çıkan yaklaşık 5 000 erkek ve kadından ibaretti.

Bu kuşak, özellikle de ne kadar genç olurlarsa olsunlar ayaklanma yıllarını yaşayanlar için devrim, kendi yaşam süreleri içinde gerçekleşecekti; kapitalizmin günleri, kesinlikle sayılıydı. Çağdaş tarih, bu olayı görecek kadar yaşayanlar için nihai zaferin başlangıcıydı. Bu olay devrimin sadece bazı askerlerini kapsayacaktı (Rus komünisti Leviné'in 1919 Münih Sovyeti'ni yıkanlar tarafından idam edilmeden kısa süre önce dediği gibi sadece "ölüm mazeretiyle izinli" olanlar vardı). Bizzat burjuva toplumunun kendi geleceğinden kuşkulanmak için bu kadar çok nedeni varsa, onlar devrimi görecek kadar yaşayacaklarına neden güvenmesinlerdi? Kendi yaşamları devrimin gerçekliğini kanıtlıyordu.

Geçici bir aşk ilişkisi yaşayan ve hayatın önlerine 1919 Bavyera Sovyet devrimini çıkardığı iki genç Alman'ın örneğini ele alalım. Olga Benario Münihli zengin bir avukatın kızı, Otto Braun ise bir öğretmendi. Olga kendisini batı yarıkürede devrimi örgütlerken buldu. Brezilya ormanlarında uzun bir ayaklanma yürüyüşünün önderi olan ve 1935'te Brezilya'da meydana gelen bir ayaklanmayı desteklemesi için Moskova'yla görüşmeler yapan Luis Carlos Prestes'i sevdi ve sonunda onunla evlendi. Ayaklanma başarısızlığa uğradı ve Brezilya hükümeti Olga'yı Hitler Almanyası'na teslim etti. Sonunda Olga bir toplama kampında öldü. Bu arada, daha başarılı olan Otto, Çin'de faaliyet gösteren bir Komintern askeri uzmanı olarak Doğu'yu devrimcileştirmeye girişti ve Moskova'ya, oradan da Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ne dönmeden önce Çinli olmayan tek kişi olarak Çinlilerin meşhur "Uzun Yürüyüş"üne katıldı (yaşadığı deneyim Mao'nun ondan kuşkulanmasına yol açtı). İç içe geçmiş bu iki hayat, yirminci yüzyılın ilk yarısı dışında ne zaman bu şekilde biçimlenebilirdi?

Böylece, 1917'den sonraki kuşak içinde Bolşevizm bütün diğer toplumsal devrimci gelenekleri özümledi ya da onları radikal hareketlerin kıyısına itti. 1914'ten önce anarşizm dünyanın büyük bir bölümünde devrimci eylemcilerin itici ideolojisi olarak Marksizm'den çok daha ilerde olmuştu. Marx, Doğu Avrupa dışında daha çok kitle partilerinin gurusu olarak görülüyordu. Bu partilerin zafere doğru kaçınılmaz ama patlayıcı

olmayan ilerleyişi Marx tarafından öngörülmüştü. 1930'larda anarşizm, İspanya dışında, hattâ siyah ve kızıl bayrağın, kızıl bayrağa kıyasla geleneksel olarak daha çok militana esin kaynağı olduğu Latin Amerika'da bile varlığını kaybetmişti. (İspanya'da da İç Savaş o zamana kadar önemsiz olan komünistlerin şansını arttırırken anarşizmi tahrip edecekti.) Aslında Moskova komünizminin dışında var olan toplumsal devrimci gruplar o zamana kadar Lenin'i ve Ekim Devrimi'ni kendilerine referans noktası olarak almışlardı ve Joseph Stalin, Sovyet Komünist Partisi ve Enternasyonal üzerinde önce baskı kurup daha sonra bu baskıyı sıkılaştırırken sapmışlara karşı amansız bir av kampanyası başlatan Komintern'e muhalif ya da bu örgütten ihraç edilmiş kişilerin önderliği altındaydılar ya da onlardan esinlenmişlerdi. Bu muhalif Bolşevik merkezlerin sadece birkaçı siyasal bakımdan önemliydi. O zamana kadar Moskova çizgisinden sapanların en prestijli ve en meşhuru olan, sürgündeki Leon Trotskiy -Ekim Devrimi'nin önderlerinden ve Kızıl Ordu'nun kurucusu- siyasal faaliyetlerinde tam bir başarısızlığa uğradı. Onun Stalinleştirilmiş Üçüncü Enternasyonal ile yarışma niyetindeki "Dördüncü Enternasyonal"i neredeyse görünmez durumdaydı. Meksika'da sürgündeyken, 1940'ta Stalin'in emriyle katledildiğinde Trotskiy siyasal bakımdan oldukça önemsiz bir konumdaydı.

Özetle, bir toplumsal devrimci olmak giderek Lenin'in ve Ekim Devrimi'nin bir izleyicisi ve giderek Moskova'ya bağlı bir komünist partisinin bir üyesi ya da taraftarı olmak anlamına geliyordu. Hitler'in Almanya'da zafer kazanmasından sonra bu partiler anti-faşist birlik siyasetlerini benimsediklerinde bu durum daha da ileri boyutlar kazandı. Anti-faşist birlik onların sekterce tecrit olmuşluktan çıkmalarına ve hem işçiler hem de entelektüeller arasından kitlesel destek kazanmalarına neden oldu (bk. bölüm 5). Kapitalizmi yıkmaya susamış gençler ortodoks komünistler haline geldiler ve kendi davalarını Moskova merkezli uluslararası hareketle özdeşlediler; ve Ekim'in devrimci değişimin ideolojisi olarak restore ettiği Marksizm artık büyük klasik metinlerin küresel yayılma merkezi olan Moskova'daki Marx-Engels-Lenin Enstitüsü'nün Marksizmi anlamına geliyordu. Dünyayı hem yorumlama hem de onu değiştirme işini yapan ya da bu işi daha iyi yapabileceği görülen başka birileri yoktu. Bu durum, hem SSCB'deki Stalinist ortodoksluğun hem de Moskova merkezli uluslararası komünist hareketin dağılmasının, sol heterodoksinin o zamana kadar bir kenarda kalmış düşünür, gelenek ve ör-

gütlerini kamu alanına taşıdığı 1956'ya kadar değişmedi. O zaman bile bunlar Ekim'in dev gölgesi altında yaşadılar. 1968 ve sonrasının radikal öğrencileri arasında, çok az ideolojik tarih bilgisine sahip olan biri bile Marx'tan çok Bakunin'in, hattâ Neçayev'in ruhunu tanıyabilirdi. Gene de bu durum anarşist teori ya da hareketlerde önemli bir canlanmaya yol açmadı. Tam tersine, 1968, teori alanında Marksizm ve Moskova ile eski komünist partilerinin yeterince devrimci ve Leninist olmadıkları için reddi temelinde oluşan çeşitli "Marksist-Leninist" sekt ve gruplar için, yaşasaydı Marx'ı bile şaşırtacak çeşitlilikte muazzam bir entelektüel moda üretti.

Toplumsal devrimci geleneğin neredeyse tamamen devralınması, Komintern'in 1917-23'ün özgün devrimci stratejilerini ya da daha çok iktidarın 1917'dekinden tamamen farklı biçimde ele geçirilmesi için tasarlanan stratejileri açıkça terk ettiği bir sırada gerçekleşti (bk. bölüm 5). 1935'ten itibaren eleştirel sol literatür, Moskova kaynaklı hareketlerin devrim fırsatlarını kaçırdığı, reddettiği hattâ ihanet ettiği, çünkü Moskova'nın artık devrim istemediği suçlamalarıyla doldu. Gurur verici biçimde "monolitik" olan Sovyet merkezli hareket kendi içinde bölünene kadar bu argümanların pek etkisi olmadı. Komünist hareket, birliğini, tutarlılığını ve bölünmeye karşı bağışıklığını koruduğu sürece, dünyada küresel bir devrimin gerekliliğine inananların çoğu için en ufak bir kuşkuya yer yoktu. Ayrıca dünya toplumsal devriminin 1944'ten 1949'a kadar süren ikinci büyük dalgasında kapitalizmden kopan ülkelerin ortodoks, Sovyet-yönelimli komünist partilerinin himayesinde gerçekleştiğini kim inkâr edebilirdi? 1956 sonrasına kadar, devrimci zihniyet, siyasal ya da ayaklanmacı iddia taşıyan çeşitli hareketler arasında gerçek bir seçenek olmadı. Bu hareketler bile -Trotskizm'in, Maoizm'in ve 1959 Küba devriminden esinlenen grupların çeşitli türleri- köken olarak hâlâ az ya da çok Leninist idiler. Eski komünist partiler hâlâ ileri solun en büyük gruplarıydı, ama eski komünist hareket bu kez merkezi oluşturmuyordu.

V

Dünya devrimi hareketlerinin gücü, yirminci yüzyıl toplum mühendisliğinin orta çağda Hıristiyan manastırının ve öteki tarikatların keşfiyle kıyaslanabilecek kadar müthiş bir keşfi olan, Lenin'in "yeni tipte

parti"sinden, komünist örgütlenme biçiminden gelir. Bu biçim küçük örgütlere güçleriyle orantılı olmayan bir önem kazandırdı, çünkü parti üyelerinden, askeri disiplin ve bağlılıktan da fazla, olağanüstü bir adanmışlık ve fedakârlık ve parti kararlarının ne pahasına olursa olsun yerine getirilmesi üzerinde tam bir zihinsel yoğunlaşma bekleyebiliyordu. Bu özellikler düşman gözlemcileri bile derinden etkiledi. Ancak, "öncü parti" modeli ile büyük devrimler arasında kurulması tasarlanan ve zaman zaman başarılı da olan ilişki oldukça belirsizdi. Açık olan tek şey, bu modelin başarılı devrimlerden *sonra* ya da savaşlar sırasında daha belirgin hale gelmesiydi. Çünkü Leninist partiler esas olarak önderlerin oluşturduğu elitler (öncüler) ya da devrimlerden önce "karşı-elitler" olarak kuruldu ve toplumsal devrimler, 1917'nin gösterdiği gibi, kitleler arasında neler olup bittiğine ve ne elitlerin ne de karşı-elitlerin tam olarak denetleyebildikleri koşullara bağlıdır. Leninist model özellikle Üçüncü Dünya'daki eski elitlerin bu türden partilere katılan çok sayıda genç üyelerine hitap etmişti. Gene de bu partiler gerçek proleterlere ulaşmak için kahramanca ve görece başarılı bir çaba gösterdiler. 1930'larda Brezilya komünizminin kaydettiği büyük gelişme, toprak sahibi oligarşi ve küçük rütbeli subay ailelerinden gelen genç entelektüellerin saf değiştirmesine dayanıyordu (Martins Rodrigues, 1984, s. 390-97).

Öte yandan gerçek kitlelerin duyguları (zaman zaman "öncüler"in aktif taraftarlarını da kapsayarak) özellikle gerçek kitle ayaklanmaları sırasında kendi önderlerinin fikirlerine sık sık ters düşüyordu. Nitekim Temmuz 1936'da İspanyol generallerin Halk Cephesi hükümetine karşı ayaklanmaları kısa süre içinde İspanya'nın pek çok bölgesinde toplumsal devrime yol açtı. Militanların, özellikle de anarşistlerin üretim araçlarını kolektifleştirme girişimleri, Komünist Parti'nin ve merkezi hükümetin daha sonra bu uygulamaya karşı çıkmasına ve mümkün olan yerlerde bu dönüşümü tersine çevirmesine yol açtı. Bu gelişme, konu siyasal ve tarihsel literatürde hâlâ tartışılıyor olsa da şaşırtıcı değildi. Ancak bu olay o güne kadar yaşanan put kırıcılık ve ruhban katliamı dalgalarının en büyüğünü harekete geçirdi. Bu faaliyet biçimi ilk kez 1835'te, Barcelona'daki yurttaşlar hoşlanmadıkları bir boğa güreşi gösterisine tepki olarak bir çok kiliseyi ateşe verdiklerinde İspanyol halk infialinin bir parçası haline gelmişti. Yaklaşık yedi bin ruhban -yani ülkedeki rahip ve keşişlerin, aralarında az sayıda rahibenin de bulunduğu yüzde 12-13'ü- öl-

dürülürken, tek bir piskoposluk bölgesinde, Katalonya'da (Gerona) altı binden fazla tasvir tahrip edildi (Hugh Thomas, 1977, s. 270-71; M. Delgado, 1992, s. 56).

Bu dehşet verici olayda iki nokta açıktır: eylem, adı rahip avcısına çıkmış anarşistler de dahil bütün İspanyol devrimci solunun önderleri ya da sözcüleri tarafından, hepsinin ruhbanlara ateşli biçimde karşı olmalarına rağmen, kınandı. Oysa eylemi seyreden pek çok kişinin yanı sıra, onu gerçekleştirenler için de devrimin gerçek anlamı buydu: toplum düzeninin ve toplumsal değerlerin, sadece bir an için sembolik olarak değil, sonsuza kadar tersine çevrilmesi (M. Delgado, 1992, s. 52-53). Önderler her zaman olduğu gibi bu kez de, haklı olarak, baş düşmanın rahip değil kapitalist olduğunu ısrarla belirttiler. Ancak kitlelerin kendi ruhlarında hissettikleri şey farklıydı. (İberyalılardan daha az maço bir toplumda kitlesel politikaların böylesine caniyane biçimde putkırıcı olup olmayacağı karşı olgusal bir sorudur, ancak kadınların tutumları hakkında ciddi bir araştırma bu sorunu biraz aydınlatabilir.)

Gene de, adamı (ve izin verildiği ölçüde kadını) sokakta tamamen serbest bırakarak siyasal düzenin yapısını ve otoriteyi ansızın buharlaştıran bu türden bir devrim yirminci yüzyılda nadiren görüldü. Yerleşik düzenin ansızın çöküşüne daha yakın bir örnek oluşturan 1979 İran devrimi bile, Tahran'da kitlelerin Şah'a karşı olağanüstü biçimde hep birlikte ve muhtemelen kendiliğinden harekete geçmelerine rağmen böylesine büyük bir dağılmaya yol açmadı. İranlı ruhbanların yapıları sayesinde yeni rejim, kısa süre içinde biçimlenmediyse de, eski rejimin enkazı içinde zaten temsil ediliyordu. (bk. bölüm 15).

Aslında Kısa Yirminci Yüzyıl'ın Ekim sonrası tipik devrimi, bazı yerel ayaklanmaları bir yana bırakırsak, ya başkentin ele geçirilmesini sağlayan (hemen her zaman askeri) bir darbeyle ya da uzun ve genellikle kırsal bir silahlı mücadelenin nihai sonucu olarak başlatılacaktı. Radikal ve sol sempatizanı küçük rütbeli subaylar - nadiren onbaşı ve çavuşlar- yoksul ve geri ülkelerde oldukça yaygındı. Bu ülkelerde askeri hayat, aile bağlantıları ve serveti olmayan yetenekli ve eğitimli genç erkeklere cazip bir kariyer sağlıyordu. Bu türden girişimler, tipik bir biçimde, Mısır gibi ülkelerde (1952 Hür Subaylar Devrimi) ve Ortadoğu'daki başka ülkelerde (Irak 1958, 1950'lerden itibaren çeşitli zamanlarda Suriye ve 1969'da

Libya) görüldü. Ulusal iktidarı belirgin biçimde sol davalar uğruna nadiren ya da kısa süreli ele geçirmelerine rağmen askerler, Latin Amerika devrimci tarihinin dokusunu oluşturan bir parça olmuşlardır. Öte yandan, uzun süreli artçı sömürge savaşları yüzünden düş kırıklığına uğrayan ve radikalleşen genç subayların 1974'te gerçekleştirdikleri bir askeri darbe pek çok gözlemciyi şaşırtarak dünyanın hâlâ faaliyetini sürdüren en eski sağcı rejimini devirdi: "Portekiz karanfiller devrimi". Subaylarla, yeraltından çıkan güçlü bir Komünist Parti ve çeşitli radikal Marksist gruplar arasındaki ittifak, Portekiz'in kısa süre sonra katıldığı Avrupa topluluğunun takviyesiyle hemen dağıldı ve aşıldı.

Gelişmiş ülkelerdeki toplumsal yapı, ideolojik gelenekler ve silahlı kuvvetlerin siyasal işlevleri sağı seçen bu ülkelerde askerlere siyasal çıkar sağladı. Komünistlerle, hattâ sosyalistlerle bile ittifak halinde darbe yapmak onların işi değildi. İtiraf edildiği gibi, Fransız İmparatorluğu'nun kurtuluş hareketleri içinde, bu ülkenin kendi sömürgelerinde geliştirdiği yerli güçlere mensup eski askerler -pek azı subaydı- önemli bir rol oynadılar (özellikle Cezayir'de). Bunların İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında kazandıkları deneyim, sadece alışılagelmiş ayrımcılık nedeniyle değil, aynı zamanda de Gaulle'ün Özgür Fransa güçleri içinde yer alan sömürge askerlerinin, tıpkı Fransa içindeki silahlı direnişin de Gaulle taraftarı olmayan üyeleri gibi çabucak geriye itilmeleri nedeniyle, yetersiz olmuştu.

Kurtuluştan sonra zaferi kutlamak için yapılan resmi geçit törenlerine katılan Özgür Fransız orduları, genellikle, Gaullist savaş kahramanı unvanını hak edenlerden çok "daha beyaz" idiler. Bununla birlikte genellikle emperyal güçlerin sömürge orduları, sömürgelerdeki yerlilerce oluşturulduklarında bile, sadakatlerini korudular ya da politika dışı kaldılar. Japonların yönetiminde Hint Ulusal Ordusu'na katılan elli bin ya da daha fazla Hintli askeri hesaba katsak bile bu durum değişmez. (M. Echenberg, 1992, s. 141-45; M. Barghava ve A. Singh Gill, 1988, s. 10; T. R. Sareen, 1988, s. 20-21).

VI

Uzun gerilla savaşından geçerek devrime giden yol yirminci yüzyılın toplumsal devrimcileri tarafından çok sonra keşfedildi; bunun nedeni belki de, tarihsel olarak aslında kırsal olan bu faaliyet biçiminin kentlerde yaşayan kuşkucu gözlemciler tarafından tutuculukla, hattâ gericilik ve karşı-devrimle kolayca karıştırılan arkaik ideoloji hareketleriyle birleştirilmesiydi. Bununla birlikte, Fransız devriminin ve Napoleon döneminin güçlü gerilla savaşları Fransa'nın ve onun devrim davasının *yanında* değil hep *karşısında* olmuştu. "Gerilla" sözcüğü 1959 Küba devrimine kadar Marksist sözlükte yer almadı. İç Savaş sırasında düzenli savaşın yanı sıra düzensiz savaş da veren Bolşevikler, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetlerden esinlenen direniş hareketlerinde standartlaşan "partizan" terimini kullandılar. Geriye doğru bakıldığında, Franco'nun işgal ettiği cumhuriyetçi bölgelerde çok geniş bir alanın varlığına rağmen, gerilla eyleminin İspanya İç Savaş'ında hiçbir rol oynamaması şaşırtıcıdır. Aslında komünistler İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dışardan oldukça önemli bazı gerilla nüveleri örgütlediler. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce gelecekte devrim yapacak olanların alet çantalarında böyle bir şey kesinlikle yer almıyordu.

Çang Kay-şek'in, kentlerdeki komünist ayaklanma (Kanton, 1927) büyük bir başarısızlığa uğradıktan sonra 1927'de eski komünist müttefiklerine saldırmasının ardından bu yeni stratejinin bazı (hepsi değil) komünist önderler tarafından uygulandığı Çin bir istisna oluşturuyordu. Yeni stratejinin baş savunucusu Mao Zedung -sonunda komünist Çin'in önderi olacaktı- on beş yıldan fazla süren devrimin ardından, sadece Çin'in geniş bölgelerinin herhangi bir merkezi yönetimin etkin denetimi dışında olduğunu anlamakla kalmadı, aynı zamanda, Çin toplumsal eşkiyalığının büyük klasik romanı *The Water Margin*'in sadık bir hayranı olarak gerilla taktiklerinin Çin toplumsal çatışmasının geleneksel bir parçası olduğunu da anladı. Aslında klasik eğitim görmüş hiçbir Çinli, Mao'nun 1927'de Kiangsi dağlarındaki ilk özgür gerilla mıntıkası ile genç Mao'nun 1917'de öğrenci arkadaşlarını taklit etmeye çağırdığı *Water Margin* kahramanlarının dağ istihkâmları arasındaki benzerliği gözden kaçırmayacaktı (Schram, 1966, s. 43-44).

Ne kadar kahramanca ve esinlendirici olursa olsun Çin stratejisinin, ülke içinde modern ulaşımı sağlayan ve ne kadar uzak ve fiziksel bakımdan çetin olursa olsun elindeki bütün bölgeyi yönetme alışkanlığına sahip hükümetlerin bulunduğu ülkelere uygun olmadığı görüldü. Bu strateji Çin'de bile kısa dönemde başarılı olmadı. Çeşitli askeri seferlerden sonra ulusal hükümet 1934'te komünistleri ülkenin ana bölgeleri içinde yer alan özgür sovyet bölgelerinden vazgeçmeye ve efsanevi Uzun Yürüyüş ile kuzey batı sınır bölgesindeki uzak ve nüfusun az olduğu bir sınır bölgesine çekilmeye zorladı.

General Cèsar Augusto Sandino'nun Nikaragua'da Amerikan denizcilerine karşı verdiği ve elli yıl sonra Sandinista devrimine esin kaynağı olan savaşı hesaba katmazsak, Luis Carlos Prestes gibi isyancı askerlerin 1920'lerin sonunda ormanlardan çıkıp komünizme doğru yürümelerinden sonra hiçbir önemli sol grup bir başka yerde gerilla yolunu seçmedi. (Gene de, inanılması güçtür, Komünist Enternasyonal Brezilyalı tanınmış toplumsal eşkiya ve binlerce çocuk kitabının kahramanı olan Làmpiao'yu bu şekilde sunmaya çalıştı.) Mao bile Küba devrimi sonrasına kadar devrimcilerin yol gösten yıldızı haline gelmedi.

Ne var ki İkinci Dünya Savaşı gerilla yoluyla devrim için daha dolaysız ve genel bir dürtü sağladı: Avrupa'daki Sovyetler Birliği'nin geniş kesimleri de dahil kıta Avrupasının büyük kısmının Hitler Almanyası ve müttefiklerinin orduları tarafından işgaline karşı direnme gereği. Hitler'in çeşitli komünist hareketleri seferber eden SSCB'ye saldırması üzerine büyük bir direniş, özellikle de silahlı direniş geliştirildi. Alman ordusu sonunda yerel direniş hareketlerinin çeşitli katkılarıyla (bk. bölüm 5) yenilgiye uğratıldığında, işgal rejimleri ya da faşist Avrupa parçalandı ve komünistlerin denetimi altında kurulan toplumsal devrimci rejimler silahlı direnişin en etkili olduğu çeşitli ülkelerde iktidarı ele geçirdi ya da bu yönde girişimde bulundu (Yugoslavya, Arnavutluk ve - İngilizlerin ve nihayet ABD'nin askeri desteğiyle- .Yunanistan). İtalya'da, Apeninler'in kuzeyinde de uzun süreli olmasa da muhtemelen iktidarı ele geçirebilirlerdi, ancak devrimci solun kalıntıları üzerine hâlâ tartışılan nedenlerden ötürü bunu denemediler. 1945'ten sonra Doğu ve Güney-doğu Asya'da (Çin'de ve Fransız Hindiçini'nin bir kısmında) kurulan komünist rejimler de savaş döneminde gerçekleştirilen direnişin ürünü olarak gö-

rülmelidir; çünkü Çin'de bile Mao'nun kızıl ordularının kitle halinde ilerleyişi Japon ordusunun 1937'de Çin'i ele geçirmeye koyulmasından sonra başladı. Dünya toplumsal devriminin ikinci dalgası İkinci Dünya Savaşı'ndan çıktı. Birincisi de tamamen farklı bir biçimde olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkmıştı. Bu kez devrimi iktidara taşıyan, savaşa karşı gösterilen tepki değil, bizzat savaşın kendisiydi.

Yeni devrimci rejimlerin yapısı ve siyasetleri bir başka yerde (bk. nölüm 5 ve 13) ele alınıyor. Burada devrim sürecinin kendisiyle ilgileneceğiz. Yüzyılın ortasında, uzun savaşların sonunda zafere ulaşan devrimler, klasik 1789 ya da "Ekim" senaryolarından, hattâ emperyal Çin ve Porfirio Meksikası gibi eski rejimlerin yavaş çekimle dağılmasından (bk. *Age of Empire*- bl. 12) iki bakımdan farklıydılar. Birincisi -ve bu bakımdan başarılı askeri darbelerin sonucuna benzerler- devrimi gerçekleştirenler ya da iktidarı kullananlar hakkında herhangi bir kuşku yoktu: siyasal grup(lar) SSCB'nin muzaffer silahlı kuvvetleriyle birlikte hareket ettiler, çünkü Almanya, Japonya ve İtalya, Çin'de bile sadece direniş güçleri tarafından yenilgiye uğratılamazdı. (Muzaffer Batılı ordular kuşkusuz komünistlerin hâkimiyetindeki rejimlere karşıydılar.) Bir ara dönem ya da iktidar boşluğu olmadı. Tam tersine, güçlü direniş kuvvetlerinin Mihver güçlerinin çöküşünden hemen sonra iktidarı ele geçirmeyi başaramadıkları yerler sadece Batılı Müttefikler'in kurtulmuş ülkelerde sağlam bir temeli koruduklan (Güney Kore, Vietnam) ya da Mihver'e karşı olan iç güçlerin, Çin'de olduğu gibi kendi aralarında bölündükleri yerlerdi. Çin'de komünistler, çürümüş, hızla zayıflayan ama hâlâ savaşabilen Kuomintang hükümetine karşı 1945'ten sonra hâlâ güç toplamak durumundaydılar ve SSCB gelişmeleri dikkate değer bir coşku göstermeden izliyordu.

İkincisi, iktidara giden gerilla yolu ister istemez sosyalist işçi hareketlerinin geleneksel güçlerinin yer aldığı şehirlerin ve sanayi merkezlerinin dışında ve kırsal iç bölgelerin içinde yer alıyordu. Daha açık söylemek gerekirse, gerilla savaşının en kolay verildiği bölgeler, kırlar, dağlar, ormanlar, nüfusun yoğun olduğu bölgelerden uzakta, az sayıda insanın yaşadığı yerlerdi. Mao'nun sözleriyle, kır, fethetmeden önce kenti kuşatacaktı. Avrupa'daki direniş şartları bakımından, kent ayaklanması - 1944 yazında Paris; 1945 baharında Milano ayaklanması- savaş en azm-

dan kendi bölgelerinde fiilen sona erene kadar beklemek zorundaydı. 1944'te Varşova'da olanlar erken doğmuş kent ayaklanmalarının cezasıydı: ne kadar büyük olursa olsun sadece bir atımlık barutları vardı. Özetle, devrimci bir ülkede bile nüfusun büyük kısmı için devrime gerilla yolundan ulaşmak, pek bir şey yapmadan bir başka yerde meydana gelecek değişikliği beklemek anlamına geliyordu. Fiilen direnişe katılan savaşçılar, alt yapıları da dahil olmak üzere, ister istemez, oldukça küçük bir azınlık oluşturuyorlardı.

Kuşkusuz, gerilllalar kitle desteği olmaksızın kendi bölgelerinde faaliyet gösteremezlerdi; en azından uzun süreli çatışmalarda yerel olarak güç toplamak zorunda kalacaklardı. Böylece (Çin'de olduğu gibi) sanayi işçilerinin ve entelektüellerin partileri sessizce eski köylülerden oluşan ordulara dönüştürülebildi. Gene de gerillaların kitlelerle kurdukları ilişkiler Mao'nun halkın oluşturduğu sularda yüzen gerilla balığı hakkındaki sözleri kadar basit değildi. Tipik gerilla ülkesinde, yerel ölçülere göre kendi başına davranan yasadışı hemen her grup yabancı işgal askerlerine, hattâ ulusal hükümetin ajanlarına yaygın bir sempati gösterme eğilimi taşır. Ne var ki, kırsal kesimde derin kökleri olan bölünmeler, aynı zamanda, kazanılan dostların otomatik olarak düşman edinmeleri riskine de yol açıyordu. 1927-28'de kırsal kesimde kendi sovyetlerini kuran Çinli komünistler, bir klanın hâkim olduğu ve kendi saflarına katılan bir köyün klan bağları temelinde bir "kızıl köyler" şebekesinin kurulmasına yardımcı olduğunu, ama aynı zamanda, benzer biçimde bir "kara köyler" şebekesi oluşturan geleneksel düşmanlarına karşı savaşa girdiğini, hiç de yerinde olmayan bir hayretle gördüler. "Bazı durumlarda," diye şikâyet ediyorlardı, "sınıf mücadelesi bir köyün diğerine karşı savaşına dönüştü. Birliklerimizin bütün köyleri kuşatıp tahrip etmek zorunda kaldıkları durumlar oldu" (Räte-China, 1973, s. 45-46). Başarılı gerilla devrimcileri böylesine tehlikeli sularda nasıl seyredeceklerini öğrendiler, ancak Milovan Djilas'm Yugoslav Partizanı'nın anılarında açıkça belirttiği gibi, kurtuluş ezilen bir halkın yabancı işgalcilere karşı topluca ayaklanmasından çok daha karmaşıktı.

VII

Bunlar, kendilerini artık Elbe ırmağı ile Çin Denizi arasındaki bütün hükümetlerin başında bulan komünistlerin hoşnutluğunu gölgeleyecek düşünceler değildi. Onlara esin kaynağı olan dünya devrimi gözle görülür bir ilerleme kaydetmişti. Tek başına, zayıf ve tecrit edilmiş bir SSCB'nin yerine, küresel devrimin ikinci büyük dalgasından, dünyadaki iki büyük güçten artık adını hakeden (süper güç terimi ilk kez 1944 gibi erken bir tarihte kullanılmıştır) birinin önderliğinde bir düzine kadar devlet çıkmıştı ya da çıkmaktaydı. Küresel devrimin hızı da kesilmemişti, çünkü eski emperyalist denizaşırı mülklerin sömürgesizleştirilmesi hızla devam ediyordu. Bunun komünizm davasının daha da ilerlemesine yol açması beklenemez miydi? Bizzat uluslararası burjuvazi, en azından Avrupa'da kapitalizmden artakalanın geleceğinden korkmuyor muydu? Genç tarihçi Le Roy Ladurie'nin sanayici akrabaları, kendi fabrikalarını yeniden inşa ederlerken yaşadıkları sorunlara nihai çözümün sonunda ulusallaştırmayla mı, yoksa Kızıl Ordu'yla mı bulunacağını, kendi kendilerine sormuyorlar mıydı? Ladurie, yaşlı bir tutucu olarak, bu duyguların 1949'da Fransız Komünist Partisi'ne katılma kararını güçlendirdiğini hatırlıyordu (Le Roy Ladurie, 1982, s. 37.) Bir ABD ticaret müsteşarı, Mart 1947'de Başkan Truman yönetimine pek çok Avrupa ülkesinin uçurumun kıyısında durduğunu ve her an aşağı itilebileceğini, diğerlerinin de ağır bir tehdit altında olduklarını anlatmamış mıydı? (Loth, 1988, s. 137.)

İllegallik, savaş ve direniş, hapisane, toplama kampı ya da sürgünden çıkıp gelen erkek ve kadınların zihni, çoğu harabe halinde olan ülkelerinin geleceği için sorumluluk yüklenmekle meşguldü. İçlerinden bazıları, belki bir kez daha kapitalizmin zayıf olduğu ya da pek var olmadığı yerlerde, merkezlere kıyasla daha kolay yıkılacağını görmüştü. Üstelik dünyanın dramatik biçimde sola kaymış olduğunu kim inkâr edebilirdi? Yeni komünist yöneticiler ya da dönüşüm geçirmiş devletlerin yönetimine ortak olan komünistler, savaştan sonra bir endişe taşıyor idiyseler, bu endişe sosyalizmin geleceği hakkında değildi. Onları endişelendiren, bazı durumlarda düşman nüfusların ortasında kalmış, yoksullaşmış, tükenmiş ve harap olmuş ülkelerinin nasıl yeniden inşa edileceği ve kapitalist güçlerin yeniden inşayı henüz güvence altına almamış sosyalist kampa karşı savaş

açmaları tehlikesiydi. Paradoksal olarak aynı korkular Batılı politikacıların ve ideologların da uykularını kaçırıyordu. Göreceğimiz gibi, dünya devriminin ikinci dalgasından sonra dünyaya hâkim olan Soğuk Savaş bir kâbuslar yarışmasıydı. Doğu'nun ya da Batı'nın korkuları haklı olsun olmasın, bunlar Ekim 1917'de doğan dünya devrimi çağının bir parçasıydı. Ancak bu çağ, mezar taşını yazmak bir kırk yıl alacak olsa da, sona ermek üzereydi.

Gene de bu çağ, Lenin'in ve Ekim Devrimi'nden esinlenenlerin beklediği tarzda olmasa da dünyayı değiştirmiştir. Batı yarıküresinin dışında, devrim, iç savaş, yabancı işgale karşı direniş ve işgalden kurtuluş ya da bir dünya devrimi çağında yenilgiye mahkûm imparatorlukların (Britanya, İsveç, İsviçre ve belki de İzlanda yegâne Avrupa örnekleridir) sömürgesizleşmesi gibi deneyimlerden geçmeyen devletlerin sayısı iki elin parmaklarından azdır. Batı yarıküresinde bile, yerel olarak daima "devrimler" diye betimlenen şiddet yoluyla gerçekleştirilen pek çok hükümet değişikliği bir yana, başlıca toplumsal devrimler -Meksika ve Bolivya'daki devrimler, Küba devrimi ve onu izleyen devrimler- Latin Amerika sahnesini değiştirmiştir.

Komünizm adına fiilen gerçekleştirilen devrimler, insan soyunun beşte birini oluşturan Çinliler bir Komünist Parti'nin yönettiği bir ülke olarak yaşamayı sürdürdükçe cenaze töreni konuşması için vakit henüz çok erken olsa da, kendilerini tüketmişlerdir. Ancak şu nokta aşikârdır ki, bu ülkelerin kendi *ancien regime*'lerinin dünyasına dönüşleri, devrim ve Napoeon dönemi sonrası Fransasının, *ancien regime*'ne hattâ eski sömürgelerin sömürge öncesi hayata dönüşleri kadar imkânsızdır. Komünizm deneyiminin tersine döndüğü yerlerde bile, eski komünist ülkelerin şimdiki durumu ve belki de geleceği, devrimin yerini alan karşı-devrimin özgün damgasını taşır ve taşımaya devam edecektir. Sovyet çağının Rusya ve dünya tarihinin dışında yazılabilmesi hiçbir şekilde mümkün değildir. St. Petersburg'un 1914'e dönebilmesi de hiçbir şekilde mümkün değildir.

Ne var ki, 1917'den sonra yaşanan ayaklanmalar çağının dolaylı sonuçları, doğrudan sonuçları kadar derin olmuştur. Rus devrimini izleyen yıllar sömürgelerin kurtuluşu ve sömürgesizleştirme sürecini başlattı ve hem vahşi karşı-devrimin siyasetlerini (faşizm ve benzeri öteki hareketler

biçiminde-bk. bölüm 4) ve hem de Avrupa'ya sosyal demokrasi siyasetlerini getirdi. 1917'ye kadar bütün işçi ve sosyalist partilerinin (bir ölçüde periferal Avustralasya dışında) sosyalizmi gerçekleştirme anı gelene kadar sürekli muhalefette olmayı seçtikleri genellikle unutulur. İlk (Pasifik dışı) sosyal demokrat hükümetler ya da koalisyon hükümetleri (İsveç, Finlandiya, Almanya, Avustralya, Belçika) *1917-19'da kuruldu.* Britanya, Danimarka ve Norveç birkaç yıl içinde bu ülkeleri izledi. Bu türden partilerin aşırı ılımlılığının genellikle Bolşevizm'e bir tepki olduğunu unuttuğumuz kadar, eski siyasal sistemin onlarla bütünleşmeye hazır oluşunu da genellikle unuturuz.

Özetle, Kısa Yirminci Yüzyıl tarihi, Rus devrimi, onun doğrudan ve dolaylı etkileri olmaksızın anlaşılamaz. Bunun nedeni, bu devrimin en azından, hem batının Hitler Almanyasına karşı İkinci Dünya Savaşı'm kazanmasını sağlayarak ve hem de kapitalizme kendisini reformdan geçirme dürtüsü kazandırarak ve -paradoksal biçimde- Sovyetler Birliği'nin Büyük Depresyon'a karşı *görülebilir bağışıklığı sayesinde serbest piyasa* ortodoksluğuna duyulan inancın terk edilmesi için bir dürtü sağlayarak, liberal kapitalizmin kurtarıcısı olduğunu kanıtlamasıydı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi.

3

Ekonomik Uçuruma Doğru

Bugüne kadar Birlik'in durumunu gözden geçirmek için toplanan hiçbir Birleşik Devletler Kongresi bugünkü kadar sevindirici bir manzarayla karşılaşmamıştır... İş dünyamızın ve sanayimizin yarattığı ve ekonomimizin biriktirdiği büyük servet halkımız arasında en geniş bölüşümü sağlamış ve dünya ticareti ile yardım kuruluşlarına sürekli katkıda bulunmuştur. Var olma gerekleri zorunluluk standardının ötesine, lüks alanına geçmiştir. Artan üretim ülke içinde artan bir taleple, ülke dışında gelişen bir ticaretle tüketiliyor. Ülke bugüne hoşnutluk ve umutla, geleceğe iyimserlikle bakabiliyor.

Başkan Calvin Coolidge, Kongre'ye Mesaj, 4 Aralık 1928

Savaştan hemen sonra işsizlik bizim kuşağın en yaygın, en sinsi ve en çürütücü hastalığı olmuştur: günümüzde bu, Batı uygarlığının özgül toplumsal hastalığıdır.

The Times, 23 Ocak 1943

I

Bir felaket de olsa Birinci Dünya Savaşı'nı, aksi halde istikrarlı olacak bir ekonomi ve uygarlıkta sadece geçici bir kesinti olarak düşünelim. Bu durumda ekonomi, savaşın yıkıntılarından çıktıktan sonra normal haline dönebilecek ve kaldığı yerden yoluna devam edebilecekti. Bu durum daha çok Japonya'nın 1923 depreminde ölen 300 000 kişiyi gömmesi, iki ya da üç milyon kişiyi evsiz bırakan enkazı temizlemesi, eskisine benzeyen ama depreme daha fazla dayanıklı bir kenti yeniden inşa etmesine benzer. İki savaş arası dünya o türden koşullar altında başka neye benzetilebilir? Olmayanı ve neredeyse kesinlikle neyin olamayacağını bilemeyiz ve bu ko-

nuda spekülasyon yapmak da yersizdir. Ne var ki soru yararsız değildir, çünkü iki savaş arasında dünya ekonomik çöküşünün yirminci yüzyılın tarihi üzerinde yarattığı derin etkiyi kavramamıza yardımcı olur.

Bu ekonomik kriz olmasaydı kesinlikle Hitler olmayacaktı. Neredeyse kesinlikle Roosevelt olmayacaktı. Büyük bir ihtimalle Sovyet sistemi ciddi bir ekonomik rakip ve dünya kapitalizmine bir alternatif olarak görülmeyecekti. Ekonomik krizin Avrupa'nın ve batı dünyasının dışında kalan yerlerde yarattığı sonuçlar herkesin görebileceği kadar dramatik oldu. Özetle, yirminci yüzyılın ikinci yarısının dünyası, ekonomik çöküşün yarattığı etki anlaşılmadıkça kavranamaz.

Birinci Dünya Savaşı eski dünyanın sadece, esas olarak Avrupa'daki bazı yerlerini tahrip etti. Ondokuzuncu yüzyıl burjuva uygarlığının uğradığı çöküşün en dramatik yönü, dünya devrimi, daha geniş bir ölçüde, Meksika'dan Çin'e ve sömürgelerin kurtuluş hareketleri biçiminde Magrib'den Endonezya'ya kadar yayıldı. Ne var ki yerkürenin, yurttaşlarının her ikisinden de uzak olduğu yerlerini bulmak son derece kolay olacaktı. Bu bölgeler, sömürge Afrikasındaki alt-Sahra'nın yanı sıra, dikkat çekici biçimde Amerika Birleşik Devletleri idi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nı, en azından erkeklerin ve kadınların, kişisel olmayan piyasa işlemlerinin ağına takıldıkları ya da bu işlemlerden etkilendikleri yerlerde, gerçekten dünya çapında bir tür çöküş izledi. Aslında daha az talihli kıtaların yaşadıkları spazmların dışında kalmış güvenli bir liman olmaktan çok uzak olan gururlu ABD bile ekonomi tarihçilerinin Richter Ölçeği'ne göre ölçtükleri bu en büyük küresel depremin -Savaş Arası Büyük Depresyon- merkez üssüydü. Bir cümleyle: iki savaş arasında dünya ekonomisinin çöktüğü görüldü. Bu krizden nasıl çıkılacağını hiç kimse bilmiyordu.

Kapitalist bir ekonominin işleyişi asla pürüzsüz değildir ve çeşitli uzunlukta, çoğu kez çok şiddetli dalgalanmalar gelişen dünya işlerinin bütünleyici parçaları olur. "Ticari çevrim" denilen ısınma (boom) ve çöküşe (slump) ondokuzuncu yüzyıldan beri bütün iş adamları aşinaydı. Bu çevrimin her yedi ile on bir yılda bir çeşitli değişikliklerle tekrarlaması bekleniyordu. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda çok daha uzun bir periyod ilk kez dikkati çekmeye başladı. Bunun üzerine gözlemciler, geçmiş on yılların beklenmedik biçimde patlak vermiş krizlerini incelemeye başladılar. Yaklaşık 1850'den 1870'lerin başına kadar süren, bütün rekorları kıran, o

zamana kadar görülmemiş bir küresel ısınmayı, yirmi yıl kadar süren ekonomik belirsizlikler izlemiş (ekonomi yazarları, oldukça hatalı biçimde bundan bir Büyük Depresyon olarak söz ettiler) ve sonra dünya ekonomisinde bariz biçimde bir diğer uzun süreli ilerleme görülmüştü (bk. *Age of Capital, Age of Empire*, bölüm 2). 1920'lerin başında bir Rus ekonomisti, daha sonra Stalin'in kurbanlarından biri olan N. D. Kondratiyev, onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren elli ile altmış yıllık bir dizi "uzun dalga"nın içinden geçen bir ekonomik gelişme modeli oluşturdu. Ancak ne kendisi ne de bir başkası bu hareketlere yeterli bir açıklama getirebildi ve kuşkucu istatistikçiler bu dalgaların varlığını bile reddettiler. Bu istatistikçiler o zamandan beri uzmanlık literatüründe onun adıyla yer almışlardır. Kondratiyev ise tam zamanında dünya ekonomisinin uzun dalgasının inişe geçtiği sonucuna vardı.* Haklıydı.

Geçmişte, uzun, orta ve kısa dalgalar ve çevrimler, daha çok çiftçilerin gene iniş çıkışlar gösteren hava koşullarını kabul etmeleri gibi, iş adamları ve ekonomistler tarafından kabul edilmişti. Bu konuda yapılacak bir şey yoktu: bunlar fırsatlar ve sorunlar yaratıyorlar, bireylerin ve endüstrilerin refahına ya da iflasına yol açabiliyorlardı, ama sadece Karl Marx'la birlikte, bu çevrimlerin kapitalizmin doğurduğu, sonunda üstesinden gelinemeyecek iç çelişkiler yaratabilecek bir sürecin parçası olduğuna inanan sosyalistler, bunların ekonomik sistemin varlığını riske sokacağını düşündüler. Dünya ekonomisinin, o zamana kadar açıkça görüldüğü gibi, bir yüzyıl içinde ortaya çıkan çevrimsel çöküntülerin yol açtığı ani ve kısa süreli felaketler dışında, büyümeye ve ilerlemeye devam etmesi bekleniyordu. Bu durumda yeni olan ve kapitalizmin tarihinde o zamana kadar belkide ilk kez görülen, bu dalgalanmaların sistem için gerçek bir tehlike oluşturmasıydı. Daha önemlisi, eğrinin uzun süreli yükselişinde ani bir düşüş görülüyordu.

Sanayi Devrimi'nden beri dünya ekonomisinin tarihi hızlanan teknolojik ilerlemenin, sürekli ama eşitsiz ekonomik büyümenin ve giderek artan "küreselleşme"nin tarihi olmuştu. Bu da dünya çapında iş bö-

---

*) Kondratiyev'in uzun dalgaları temelinde isabetli kehanetlerde bulunmanın mümkün olması -bu ekonomide sık görülen bir şey değildir- pek çok tarihçiyi ve hattâ bazı ekonomistleri, ne olduğunu bilmeseler de burada bir şeyler olduğuna ikna etmiştir.

lümünün giderek genişlemesi ve karmaşıklaşması; dünya ekonomisinin her parçasını küresel sisteme bağlayan giderek yoğunlaşan bir akışım ve alışveriş şebekesi demektir. Teknik ilerleme, dünya savaşları çağını hem dönüştürerek hem de onun tarafından dönüştürülerek Felaket Çağı'nda bile devam etti, hattâ hızlandı. Pek çok erkek ve kadının hayatında çağın başlıca ekonomik deneyimlerinin, 1929-33 Büyük Kriz'inde en üst noktaya varacak şekilde bir felaket olmasına rağmen, bu on yıllar içinde ekonomik büyüme durmadı. Sadece yavaşladı. Zamanın en büyük ve en zengin ekonomisinde, ABD'de, 1913 ile 1938 arasında GSMH'nin kişi başına ortalama büyüme oranı sadece her yıl için 0.8 gibi ılımlı bir düzeydeydi. Dünya sanayi üretimi 1913'ten sonraki yirmi beş yıl içinde % 80'den fazla ya da bir önceki çeyrek yüzyıl ortalamasının yaklaşık yarısı kadar artış gösterdi (W. W. Rostow; 1978, s. 662). İlerde göreceğimiz gibi (bölüm 9) 1945 sonrası dönemle karşıtlık daha da çarpıcı olacaktı. Bir Merihli insanoğlunun yeryüzünde yaşadığı keskin dalgalanmaları göremeyecek kadar uzaktan bakarak ekonomik hareketlerin seyrini gözlemlemiş olsaydı, dünya ekonomisinin tartışma götürmeyecek biçimde büyümeye devam ettiği sonucuna varırdı.

Ancak bir başka açıdan durum tamamen farklıydı. Ekonominin küreselleşmesinin savaş arası yıllarda durduğu görüldü. Nasıl ölçersek ölçelim, dünya ekonomisinin bütünleşmesi durdu ya da geriledi. Savaş öncesi yıllar bilinen tarihte en büyük kitlesel göç dönemi olmuştu, ama şimdi bu dalgalanmalar duruldu ya da savaşların ve siyasal sınırlamaların yol açtığı kesintilerle geriletildi. 1914'ten önceki son on beş yıl içinde neredeyse on beş milyon kişi ABD'ye yerleşmişti. Bir sonraki on beş yıl içinde bu sayı beş buçuk milyona geriledi; 1930'larda ve savaş yıllarında neredeyse tamamen durdu: ABD'ye yedi yüz elli binden daha az kişi girdi (Historical Statistics I, s. 105, Tablo C 89-101). İberya'dan, daha çok Latin Amerika'ya yapılan göç 1911-20 arasında geçen on yıl içinde bir milyon yedi yüz elli binden 1930'larda iki yüz elli binin altına düştü. Dünya ticareti savaş ve savaş sonrası krizin yarattığı kesintilerden çıkarak yirmilerin sonunda 1913'ün biraz üstüne çıktı, çöküntü sırasında düştü, ancak Felaket Çağı'nın sonunda (1948) hacim olarak Birinci Dünya Savaşı öncesinden önemli ölçüde daha yüksek değildi (W. W. Rostow 1978, s. 669). 1890'ların başıyla 1913 arasında iki katını aşmıştı. 1948 ile 1971 arasında beş katına çıkacaktı. Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa ve Or-

tadoğu'da bir çok kalıcı yeni devlet ürettiğini hatırlarsak, bu durgunluk daha da şaşırtıcıdır. Devlet sınırlarının kilometrelerce uzaması devletlerarası ticarette otomatik bir artış beklememize yol açarken, bir zamanlar aynı ülke içinde (söz gelimi, Avusturya-Macaristan ya da Rusya) yapılan ticari işlemler artık uluslararası işlemler olarak sınıflandırılıyordu. (Dünya ticaret istatistikleri sadece sınır ötesi ticareti hesaba katar.) Savaş ve devrim sonrasının sayıları milyonlarla ifade edilen trajik sürgün akını (bk. bölüm 11) karşısında küresel göçte daralmadan çok büyüme beklememiz gerekiyordu. Büyük Çöküş sırasında uluslararası sermaye akışının bile azaldığı görüldü. 1927 ile 1933 arasında uluslararası borçlanma yüzde doksanın üzerinde bir düşüş kaydetti.

Bu durgunluğun sebebi neydi? Çeşitli nedenler öne sürülmüştür. Örneğin, dünya ulusal ekonomilerinin en büyüğü olan ABD az miktarda ham madde arzı dışında fiilen kendine yeterli hale geliyordu; özellikle dış ticarete asla bağımlı olmamıştı. Ne var ki, Britanya ve İskandinavya devletleri gibi büyük tüccar olmuş ülkeler bile aynı trendi gösterdiler. Çağdaşlar daha bariz bir neden öne sürdüler ve neredeyse kesinlikle haklıydılar. Artık her devlet dışardan gelen tehditlere karşı kendi ekonomisini korumak için elinden geleni yapıyordu ve bu da dünya ekonomisinin gözle görülebilir büyük bir sorunla karşı karşıya olduğu anlamına geliyordu.

Gerek iş adamları gerekse hükümetler, dünya savaşının yarattığı geçici kesintilerden sonra dünya ekonomisinin her nasılsa, normal buldukları 1914 öncesi mutlu günlere döneceğini ummuşlardı. Ve gerçekten de, hem iş dünyası hem de hükümetler, daha yüksek ücretler ve daha kısa çalışma saatleri aracılığıyla üretim maliyetlerini yükselttiği görülen son derece güçlü bir iş gücü ve onun sendikalarından rahatsız olsalar da, en azından devrim ve iç savaşla kesintiye uğramamış ülkelerde savaş sonrası ekonomik ısınma umut vadediyordu. Ancak yeni koşullara uyum sağlamanın beklenenden daha zor olduğu görüldü. Fiyatlar ve ısınma 1920'de çöktü. Bu durum iş gücünü zayıflattı. Britanya'da işsizlik bundan sonra asla % 10'un çok altına düşmedi ve sendikalar, gelecek on iki yıl içinde üyelerinin yarısını kaybettiler. Böylece denge bir kez daha işverenlere doğru bozuldu, ancak refahın yeniden ele geçirilmesi artık zordu.

Anglo-Sakson dünya, savaş sırasında tarafsız kalanlar ve Japonya, istimi boşaltmak, yani ekonomilerini savaşın getirdiği zorlamalara direnememiş olan sağlam maliye ve altın standardının güvence sağladığı eski ve sağlam istikrarlı para ilkelerine geri götürmek için ellerinden geleni yaptılar. Aslında 1922 ile 1926 arasında bu konuda az çok başarılı da oldular. Ne var ki, Batı'da Almanya'dan Doğu'da Sovyet Rusya'ya kadar uzanan büyük yenilgi ve karışıklıklar kuşağı, parasal sistemde, ancak 1989'dan sonra dünyanın komünizm sonrasını yaşayan bölümüyle kıyaslanabilecek ölçüde büyük bir çöküşe tanık oldu. En uç örnekte - 1923'te Almanya- para birimi 1913'teki değerinin milyonda birine indi, yani paranın değeri pratikte sıfıra inmiş oldu. Bu kadar uç olmayan durumlarda bile sonuçlar ağırdı. Yazarın, izlediği sigorta politikasını Avusturya enflasyonu* sırasında olgunlaştıran büyükbabası, devalüe edilmiş parayla büyük bir meblağ çektiğini ve bu paranın ancak en sevdiği cafè'de kendisine bir içki ısmarlamaya yettiğini bir öykü gibi anlatmaktan hoşlanırdı.

Özetle, özel tasarruflar iş dünyası için neredeyse tam bir iş sermayesi boşluğu yaratarak, bütünüyle ortadan kalktı. Bu durum daha sonraki yıllarda Alman ekonomisinin dış borçlara muazzam bağımlılığını açıklar. Bu durum, çöküntü geldiğinde Alman ekonomisini görülmemiş derecede kırılgan hale getirdi. Parasal biçimde özel tasarrufların olmayışı ne aynı ekonomik ne de aynı siyasal sonuçları yaratmasa da SSCB'de durum biraz daha iyiydi. Büyük enflasyon 1922-23'te esas olarak hükümetlerin sınırsız miktarda kâğıt para basmayı durdurma ve parayı değiştirme kararları üzerine sona erdiğinde, Almanya'da sabit gelir ve tasarruflarla yaşayan halk silindi. Bununla birlikte para değerinin hiç olmazsa küçük bir bölümü Polonya, Macaristan ve Avusturya'da koruma altına alındı. Ne var ki, bu deneyimin yerel orta ve alt orta sınıflar üzerinde ne kadar büyük bir yaralayıcı etki yarattığı ancak tahmin edilebiliyordu. Bu gelişme Orta Avrupa'yı faşizme hazırladı. İnsanları uzun dönemli patolojik fiyat enflasyonuna alıştırmak için kullanılan aygıtlar (örneğin, ücretlerin ve öteki

*) On dokuzuncu yüzyılın sonunda fiyatlar yüzyılın başlangıcına kıyasla çok düşüktü ve insanlar sabit ya da düşen fiyatlara öylesine alışmışlardı ki, sadece enflasyon sözcüğü bugün "hiper enflasyon" dediğimiz şeyle neredeyse aynı anlama geliyordu.

gelirlerin "endekslenmesi" -bu sözcük ilk kez 1960'larda kullanıldı) İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar icat edilmedi.*

Bu savaş sonrası kasırgalar 1924'te yatışmıştı ve bir Amerikan başkanının "normallik" dediği duruma dönüş mümkün görünüyordu. Aslında küresel büyümeye dönüş denebilecek bir gelişme vardı. Bununla birlikte, kuzey Amerika'daki çiftçiler de dahil, bazı hammadde ve gıda maddesi üreticileri, bazı temel ürünlerin fiyatları kısa bir iyileşmenin ardından tekrar aşağı doğru çekildiği için zor durumda kaldılar. Gürültülü 1920'ler ABD çiftçileri için bir altın çağ değildi. Ayrıca Batı Avrupa'nın büyük kısmında işsizlik şaşırtıcı biçimde ve 1914 öncesi standartlara göre patolojik olarak yüksek kalmaya devam ediyordu. 1920'lerin ısınma yıllarında bile (1924-29) işsizlik oranı, Britanya, Almanya ve İsveç'te % 10 ile 12'nin, Danimarka ve Norveç'te ise % 17-18'in altına pek düşmedi. Sadece % 4 işsizlik oranıyla ABD tam istimle çalışan bir ekonomiye sahipti. Her iki olgu da ekonomide ciddi bir zayıflama olduğunu gösteriyordu. Temel ürün fiyatlarının yavaş yavaş düşmesi (giderek artan büyük stoklarla daha fazla düşmesi önlendi), bu ürünlere olan talebin üretim kapasitesine ayak uyduramadığını kanıtlıyordu. Olduğu kadarıyla ısınmanın, genellikle, bu yıllarda sanayileşmiş dünyayı baştan başa kaplayan uluslararası sermayenin muazzam miktarda ve dikkat çekici biçimde Almanya'ya akışıyla ateşlendiğini gözden kaçırmamalıyız. 1928'de dünya sermaye ihracatının yaklaşık yarısını tek başına alan bu ülke, yarısı muhtemelen kısa vadeli olmak üzere 20 ile 30 trilyon mark arasında borçlandı (Arendt, s. 47; Kindleberger, 1986). Bu durum, Amerikan parası 1929'dan sonra çekildiği zaman görüleceği gibi, Alman ekonomisini bir kez daha son derece kırılgan hale getirdi.

Bu durumda, dünya ekonomisinin birkaç yıl sonra yeniden sorunlu hale gelmesi, Batı dünyasının Amerikalı romancı Sinclair Lewis'in *Babbitt*'iyle (1920) tanıdığı küçük kasaba Amerikasının hayranları dışında hiç kimse için büyük sürpriz olmadı. Aslında Komünist Enternasyonal ekonomik ısınmanın zirvesinde yeni bir ekonomik krizi önceden görmüş, bunun yeni devrimlere yol açacağını ummuştu -daha doğrusu En-

*) Balkanlarda ve Baltık devletlerinde hükümetler, enflasyon ne kadar ağır olursa olsun denetimi asla bütünüyle kaybetmediler.

ternasyonal'in sözcüleri buna inanmış ya da inanıyor gibi yapmıştı. Ancak kriz kısa süre içinde tam tersine yol açtı. Ne var ki, artık tarihçi olmayanların bile bildiği, New York Borsası'nın 29 Ekim 1929'da çökmesiyle başlayan krizin olağanüstü evrenselliğini ve derinliğini, hiç kimse, en büyük umutları besleyen devrimciler bile beklemiyordu. Kriz kapitalist dünya ekonomisini çöküşün eşiğine getirdi. Ekonomik göstergelerde aşağı doğru her hareket (daha astronomik bir artış gösteren işsizlik dışında) öteki göstergelerdeki sapmayı güçlendirerek dünya ekonomisini tam bir kısır döngüye sürükledi.

Miletler Cemiyeti'nin hayranlık uyandıran uzmanları, kimse ne dediklerine fazla dikkat etmese de, Kuzey Amerikan endüstriyel ekonomisinin, kısa süre içinde öteki endüstriyel ülkeye, Almanya'ya yayılan (Ohlin, 1931) dramatik bir resesyona girdiğini gözlemlediler. ABD'nin sanayi üretimi 1929'dan 1931'e kadar üçte bir oranında azaldı. Alman üretimi de aynı oranda düştü, ancak bunlar gene de ılımlı oranlardır. ABD'de büyük elektrik şirketi Westinghouse 1929 ile 1933 arasında hisselerinin üçte ikisini kaybederken, şirketin net geliri iki yıl içinde % 76 oranında azaldı (Schatz, 1983, s. 60). Temel malların, hem gıda maddelerinin hem de hammaddelerin üretiminde bir kriz vardı. Bu maddelerin daha önce stoklar sayesinde tutulan fiyatları denetimsiz biçimde düşmeye başladı. Çay ve buğday fiyatları üçte iki, ham ipek fiyatları dörtte üç oranında düştü. Bu gelişme, Milletler Cemiyeti'nin 1931'de hazırladığı listede yer alan, dış ticaretleri sadece birkaç temel emtiaya bağlı olan ülkeleri, Arjantin, Avustralya, Balkan ülkeleri, Bolivya, Brezilya, (İngiliz) Malaya, Kanada, Şili, Kolombiya, Küba, Mısır, Ekvator, Finlandiya, Macaristan, Hindistan, Meksika, Hollanda Doğu Hint Adaları (şimdiki Endonezya), Yeni Zelanda, Paraguay, Peru, Uruguay ve Venezuela'yı çökertti. Özetle, bu gelişme Depresyon'u kelimenin tam anlamıyla küresel hale getirdi.

Batı'dan (ya da Doğu'dan) gelen sismik şoklara karşı son derece duyarlı olan, Avusturya, Çekoslovakya, Yunanistan, Japonya, Polonya ve Büyük Britanya ekonomileri de aynı derecede sarsıldı. Japon ipek endüstrisi on beş yıl içinde, Birleşik Devletler'deki artık geçici olarak ortadan kalkan geniş ve giderek büyüyen ipek çorap piyasasına mal arz etmek için çıktılarını üçe katlamıştı ve bu durumda Japon ipeğinin % 90'ı

Amerika'ya gidiyordu. Bu arada Japon tarımsal üretiminin öteki büyük ürünü, pirincin fiyatı da, Güney ve Doğu Asya'nın bütün büyük prinç üretim mıntıkalarında görüldüğü gibi, hızla düştü. Bu arada buğday fiyatları pirinç fiyatlarından daha fazla düştüğü ve bu durumda buğday daha ucuz olduğu için pek çok doğulunun bir üründen diğerine yöneldiği söylenir. Ne var ki, *chapattis* ve şehriye gibi buğday ürünlerinde görülen ısınma, Burma, Fransız Hindiçini ve Siam (şimdiki Tayland) gibi pirinç ihraç eden ülkelerdeki çiftçilerin durumunu kötüleştirdi (Latham, 1981, s. 178). Çiftçiler fiyatlardaki düşüşü daha fazla ürün yetiştirip satarak karşılamaya çalıştılar ve bu fiyatların daha da düşmesine yol açtı.

Bununla birlikte sömürge durumundaki köylü ülkelerde bile, şeker, un, konserve balık ve pirincin Altın Kıyısı'na (şimdiki Gana) ithalatında meydana gelen yaklaşık üçte ikilik düşüşün de gösterdiği gibi birileri zarara uğradı. Bu sırada Altın Kıyısı'nda, çırçır makinesi (gin) ithalatında % 98 oranında meydana gelen düşüşten başka, temelini köylülerin oluşturduğu kakao piyasası da tamamen çökmüştü (Ohlin, 1931, s. 52).

Tanımları gereği üretim araçları üzerinde hiçbir denetimleri olmayan ya da bunlara ulaşamayanlar (doğdukları köye dönüp bir köylü ailesi olarak yaşamadıkları sürece) yani ücret karşılığında çalışan erkekler ve kadınlar için çöküşün en önemli sonucu, hayal edilemeyecek, daha önce görülmemiş ölçüde ve hiç kimsenin kestiremediği kadar uzun süreli işsizlik idi. Çöküş'ün en kötü döneminde (1932-33) İngiliz ve Belçikalı iş gücünün % 22-23'ü, İsveçlilerin % 24'ü, ABD'lilerin % 27'si, Avusturyalıların % 29'u, Norveçlilerin % 31'i, Danimarkalıların % 32'si ve Alman işçilerinin yaklaşık % 44'ü işsiz kaldı. 1933'ten sonraki iyileşme sırasında bile, 1930'lardaki ortalama işsizliğin Britanya ve İsveç'te % 16-17'nin ya da İskandinavya, Avusturya ve ABD'de % 20'nin altına düşmediğini de belirtmek gerekir. İşsizliği ortadan kaldırmayı başaran yegâne Batılı devlet, 1933 ile 1938 arasında Nazi Almanyası oldu. Emekçilerin hayatında bu kadar büyük bir ekonomik felaket daha önce görülmemişti.

İşsizlik yardımı da dahil sosyal güvenlik sisteminin ya ABD'deki gibi hiçbir şekilde var olmaması ya da geç yirminci yüzyıl standartlarına göre, özellikle uzun dönemli işsizlik için son derece yetersiz olması, bu durumu daha da dramatik hale getirdi. İş güvenliğinin emekçi halk için böylesine hayati bir sorun olmasının nedeni budur: istihdamdaki (yani ücretlerdeki)

korkunç belirsizliklere, hastalık ya da kazaya ve yaşlılıkta parasız kalmak gibi korkunç bir akıbete karşı korunma. Emekçi halkın, çocuklarını, ücreti az da olsa güvenceli ve emeklilik hakkı olan işlerde çalışırken görmeyi hayal etmesinin nedeni budur. Çöküş'ten önce tamamı İşsizlik Sigortası kapsamına alınmış bir ülkede (Büyük Britanya) bile, sistem, iş gücünün % 60'ından daha azını kapsıyordu. Bunun tek nedeni Britanya'nın 1920'den beri kitlesel işsizliğe uyum sağlamak zorunda kalmış olmasıydı. Avrupa'nın başka yerlerinde işsizlik yardımına hak kazanmış emekçi halkın oranı (bu oranın % 40'ın üzerinde olduğu Almanya dışında), sıfırla dörtte bir arasında değişiyordu (Flora, 1983, s. 461). İstihdamdaki dalgalanmalara ya da çevrimsel işsizliğin gelip geçen nöbetlerine alışan halk, iş bulamadığında, küçük tasarruflarını kaybettiğinde ve mahalle bakkalındaki kredisi tükendiğinde umutsuzluğa kapılıyordu.

Dolayısıyla Büyük Çöküş, sanayileşmiş ülkelerde yaşayan insanların büyük kısmı için, kitlesel işsizliğin bu ülkelerin siyaseti üzerinde büyük ve yaralayıcı bir etki yaratması anlamına geliyordu. Bu ülkelerde yaşayanlar için önemli olan, ekonomi tarihçilerinin (aslında mantıklı biçimde) kanıtlayabildikleri gibi, istihdam edilen ulusal iş gücünün en kötü zamanlarda bile genellikle iyi durumda olmasıydı, çünkü iki savaş arası yıllarda fiyatlar düşüyor, özellikle gıda maddesi fiyatları en kötü depresyon yıllarına kıyasla daha da hızlı düşüyordu. Bacalarından duman tütmeyen, artık ne çelik üretimi ne de gemi imalatı yapılan yerleşim bölgelerindeki, çorba evlerindeki işsizlerin, sorumluları lanetlemek için başkentlere yaptıkları "Açlık Yürüyüşleri"nin yarattığı görüntüler o dönemin başlıca imgesini oluşturuyordu. Politikacılar da, çöküş yıllarında neredeyse Nazi Partisi kadar hızlı, Hitler'in iktidara gelmesinden hemen önceki aylarda daha da hızlı büyüyen Alman Komünist Partisi'nin üyelerinin % 85'inin işsiz olduğunu gözlemlemeyi başaramadılar (Weber, I, s. 243).

İşsizlik, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, siyaset alanında derin ve potansiyel olarak öldürücü bir yara gibi algılandı. İkinci Dünya Savaşı'nın ortasında Londra'da çıkan *Times*'ın bir editörü "Savaştan hemen sonra," diye yazıyordu, "işsizlik bizim kuşağın en yaygın, en sinsi ve en çürütücü hastalığı olmuştur" (Arndt, 1944, s. 250). Sanayileşme tarihinde böyle sözler daha önce asla yazılamazdı. Bu sözler Batılı hükümetlerin savaş sonrası siyasetleri hakkında uzun arşiv araştırmalarından çok daha açıklayıcıdır.

Büyük Çöküş'ün yol açtığı felaket ve yönsüzlük duygusunun, işadamları, ekonomistler ve politikacılar arasında kitleler arasındaki benzer duygulardan daha büyük olması oldukça gariptir. Kitlesel işsizlik ve tarım ürünü fiyatlarında meydana gelen çöküş onlara ağır bir darbe indirdi, ancak yoksul insanlar kendi mütevazı ihtiyaçlarının karşılanacağını daima umut edebildikleri için bu beklenmedik haksızlıklara siyasal bir çözüm bulunacağından -solda ya da sağda- kuşkuları yoktu. Ekonomik konularda karar alanların kehanetini böylesine dramatik hale getiren, eski liberal ekonominin çerçevesi içinde herhangi bir çözümün olmayışıydı. Onlar, dolaysız, kısa vadeli krizleri karşılamak için, gördükleri kadarıyla, gelişen bir dünya ekonomisinin uzun vadeli temelini zayıflatmak zorunda kaldılar. Dünya ticaretinin dört yıl içinde (1929-32) % 60 oranında azaldığı bir sırada devletler kendilerini ulusal piyasalarını ve paralarını dünya ekonomisindeki kasırgaya karşı korumak için giderek yükselen engeller kurarken buldular. Bunun, dünya refahının üzerine dayandırılması gerektiğine inandıkları çok taraflı dünya ticaret sisteminin ortadan kaldırılması anlamına geldiğini gayet iyi biliyorlardı. "En ayrıcalıklı ulus statüsü" denilen böyle bir sistemin temeli 1931 ile 1939 arasında imzalanan 510 ticaret anlaşmasının nerdeyse % 60'ında yok oldu ve geriye oldukça sınırlı bir uygulama kaldı (Synder, 1940).* Bu ne zaman sona erecekti? Bu kısır döngüden bir çıkış var mıydı?

Aşağıda kapitalizmin tarihindeki bu en yaralayıcı olayın dolaysız siyasal sonuçlarını ele alacağız. Ne var ki, bunun en önemli uzun dönemli etkisini hemen ifade etmek gerekiyor. Tek bir cümleyle: Büyük Çöküş ekonomik liberalizmi yarım yüzyıl için tahrip etti. 1931-32'de Britanya, Kanada, İskandinavya'nın tamamı ve ABD, daima uluslararası sabit kurun temeli olarak görülen altın standardını terk ettiler ve 1936'da külçenin ateşli taraftarları, Belçikalılar, Hollandalılar ve nihayet Fransızlar da onlara katıldılar.** 1931'de Büyük Britanya neredeyse sembolik denebilecek biçimde, 1840'lardan beri İngiliz ekonomik kimliğinin, Ame-

---

*) "En ayrıcalıklı ulus" sözü aslında taşıdığı anlamın tam tersini ifade eder, yani ticari partnere "en ayrıcalıklı" ulus olarak aynı şartlarla muamele edilecektir -yani, hiçbir ulus en ayrıcalıklı olmayacaktır.

**) Klasik biçimiyle altın standardı bir para birimine, örneğin bir dolarlık banknota belirli ağırlıkta bir altın değeri verir ve banka gerektiğinde doları altınla değiştirir.

rikan Anayasası'na göre de ABD siyasal kimliğinin merkezini oluşturan serbest ticareti terk etti. Britanya'nın tek bir dünya ekonomisi içinde serbest ticari işlem ilkelerinden vazgeçmesi o sırada ulusal korunmaya gösterilen genel eğilimi ortaya koyar. Daha özgül olarak, Büyük Çöküş, Batılı hükümetleri kendi devlet siyasetlerinde toplumsal kaygılara ekonomik kaygılar karşısında öncelik vermeye zorladı. Bunun başarılamaması halinde ortaya çıkabilecek tehlikeler -solun ve Almanya ile başka ülkelerde görüldüğü gibi sağın radikalleşmesi- son derece tehdit ediciydi.

Böylece hükümetler artık tarımı yabancı rekabete karşı sadece gümrük tarifeleriyle korumakla kalmadılar, daha önce tarife uyguladıkları yerlerde duvarları daha da yükselttiler. Depresyon sırasında, fiyatları güvence altına alarak, fazla ürünü satın alarak ya da 1933'ten sonra ABD'de yapıldığı gibi çiftçilere üretmemeleri için ödeme yaparak tarımı desteklediler. Avrupa Topluluğu'nun izlediği "Ortak Tarım Politikası"nın garip paradokslarının kökenleri Büyük Çöküş'e kadar uzanır. 1970'lerde ve 1980'lerde bu politika giderek daha az sayıda çiftçinin yararlandığı destek nedeniyle Topluluk'u iflas etme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı.

İşçilere gelince, savaştan sonra "tam istihdam" yani kitlesel işsizliğin ortadan kaldırılması, reformdan geçirilmiş bir demokratik kapitalizm uygulayan ülkelerde ekonomik siyasetin temeli haline geldi. Bu kapitalizmin, tek başına olmasa da en tanınmış peygamberi ve öncüsü İngiliz ekonomist John Maynard Keynes (1883-1946) idi. Sürekli kitlesel işsizliği ortadan kaldırmak için öne sürülen Keynesçi argüman, siyasal olmanın yanı sıra ekonomikti. Keynesçiler, haklı olarak, tam istihdam durumunda işçilerin elde ettikleri gelirlerin yaratması gereken talebin depresyon geçiren ekonomilerde en büyük uyarıcı etkiyi yaratacağını savundular. Bununla birlikte, talebin arttırılmasına böylesine büyük bir öncelik verilmesinin nedeni -İngiliz hükümeti İkinci Dünya Savaşı daha bitmeden bu görüşü benimsedi- kitlesel işsizliğin siyasal ve toplumsal olarak patlayıcı olduğuna inanılmasıydı. Gerçekten de Çöküş sırasında bu kanıtlanmıştı. Bu inanış öylesine güçlüydü ki, yıllar sonra kitlesel işsizlik geri geldiğinde ve özellikle 1980'lerin başındaki ağır depresyon sırasında, gözlemciler (bu kitabın yazarı da dahil) büyük bir güvenle toplumsal karışıklık beklediler ve bir şey olmayınca şaşırdılar (bk. bölüm 14).

Bu durum, kuşkusuz, Büyük Çöküş sırasında, sonrasında ve Büyük

Çöküş'ün bir sonucu olarak alınan bir başka koruyucu önlemden ötürüydü: modern refah sistemlerinin yerleşmesi. Birleşik Devletler'in Sosyal Güvenlik Sözleşmesi'ni 1935'te kabul etmesi kimi şaşırtabilir? Sanayi kapitalizminin geliştiği ülkelerde -Japonya, İsviçre ve ABD gibi birkaç istisna ile- iddialı refah sistemlerinin evrensel yaygınlığına öylesine alıştık ki, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce modern anlamda ne kadar az "refah devleti" olduğunu unutuyoruz. İskandinav ülkelerinde bile bu uygulama sadece başlangıç aşamasındaydı. Aslında 1940'lardan önce refah devleti terimi de yoktu.

Büyük Çöküş'ün yarattığı sarsıntı kapitalizmden gürültülü biçimde kopan tek ülkenin bu krize bağışık olduğu gerçeğini gözler önüne serdi. Bu ülke Sovyetler Birliği idi. Dünyanın geri kalan kısmı, en azından liberal Batı kapitalizmi durgunluk içindeyken, SSCB yeni beş yıllık planlarla son derece hızlı bir sanayileşmeye geçmişti. 1929'dan 1940'a kadar Sovyet sanayi üretimi üç kat arttı. Üretim 1929'da dünya imalat ürünlerinin % 5'inden 1938'de % 18'ine yükselirken, aynı dönemde ABD, Britanya ve Fransa'nın ortak payı dünya toplamının % 59'undan % 52'sine düştü. Dahası, bu ülkede işsizlik yoktu. Bu kazanımlar, 1930-35 yıllarında Moskova'ya küçük ama etkili bir sosyo ekonomik turist akını da dahil bütün ideolojilerden yabancı gözlemcileri, Sovyet ekonomisinin gözle görülebilir ilkelliği ve etkisizliği ya da Stalin'in kolektifleştirme ve kitlesel baskı uygulamalarının amansızlığı ve vahşiliğinden daha fazla etkiledi. Anlamaya çalıştıkları şey SSCB'deki gelişmeler değil, kendi ekonomik sistemlerinin çöküşü, Batı kapitalizminin uğradığı başarısızlığın derinliği idi. Sovyet sisteminin esrarı neydi? Bu sistemden ne öğrenilebilirdi? Rusya'nın beş yıllık planlarını çağrıştıran, "plan" ve "planlama" sözleri siyaset alanında kulaktan kulağa yayılmaya başladı. Sosyal demokrat partiler, Belçika ve Norveç'te görüldüğü gibi, "plan" anlayışını benimsediler. En seçkin ve saygıdeğer İngiliz kamu görevlilerinden ve Düzen'in dayanaklarından biri olan Sir Arthur Salter, eğer ülke ve dünya Büyük Çöküş'ün kısır döngüsünden kurtulacak idiyse planlı bir toplumun elzem olduğunu kanıtlamak için *Recovery* başlıklı bir kitap yazdı. Öteki İngiliz orta yolcu kamu görevlileri ve memurları PEP (Siyasal ve Ekonomik Planlama) denilen tarafsız bir düşünce üretme merkezi (think-tank) kurdular. Geleceğin başbakanı Harold Macmillan (1894-1986) gibi muhafazakâr siyaset adamları bizzat "planlama" anlayışının sözcülüğünü

yaptılar. Naziler bile bu fikri kendilerine mal ettiler ve Hitler 1933'te bir "Dört Yıllık Plan"ı yürürlüğe koydu. (Nazilerin 1933'ten sonra Çöküş'le başa çıkmayı başarmaları, bir sonraki bölümde ele alınacak nedenlerden ötürü uluslararası alanda pek az yankı uyandırmıştı.)

II

Kapitalist ekonomi iki savaş arası dönemde neden işlemedi? ABD'nin durumu bu soruya verilecek yanıtın önemli bir parçasını oluşturur. Savaş ve savaş sonrası Avrupa'da meydana gelen kopukluklar ya da en azından Avrupa'nın savaşçı ülkeleri kısmen bu ülkedeki ekonomik sorunlardan sorumlu tutulabildiyse de, ABD kararlı bir tutumla ama kısa süreli katıldığı savaşın hep çok uzağında olmuştu. İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında da ekonomisinin kesintiye uğramaması bu ülkeye büyük yarar sağladı. Daha 1913'te ABD, dünyanın en büyük ekonomisi haline gelmişti ve toplam sanayi çıktısının üçte birini üretiyordu. Bu çıktı miktarı Almanya, Büyük Britanya ve Fransa toplamının sadece biraz altındaydı. 1929'da ABD dünya toplam çıktısının % 42'den fazlasını üretirken, Avrupa'daki üç sanayi gücü için bu toplam % 28'in biraz altındaydı (Hilgerdt, 1945, Tablo 1.14.) Bu gerçekten şaşırtıcı bir sayıdır. Somut olarak belitmek gerekirse, 1913 ile 1920 arasında ABD çelik üretimi yaklaşık dörtte bir oranında artarken, dünyanın geri kalan kısmında çelik üretimi yaklaşık üçte bir oranında düştü. (Rostow, 1978, s. 194, Tablo III. 33) Özetle Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra ABD pek çok bakımdan uluslararası alanda başat bir ekonomiye sahipti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir kez daha aynı duruma geldi. Büyük Çöküş bu üstünlüğü geçici olarak kesintiye uğrattı.

Ayrıca savaş ABD'nin dünyanın en büyük sanayi gücü olarak sahip olduğu konumu sadece güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda onu dünyanın en büyük alacaklısı haline getirmiştir. Savaş sırasında İngilizler küresel yatırımlarının dörtte birini, esas olarak savaş gereçleri satın almak için satmak zorunda kaldıkları ABD'deki yatırımlarını kaybetmişlerdi; Fransızlar kendi yatırımlarının yaklaşık yarısını Avrupa'daki devrim ve çöküş nedeniyle kaybetmişlerdi. Bu arada savaşa borçlu bir ülke olarak başlayan Amerikalılar savaşı uluslararası borç veren başlıca ülke olarak

bitirdiler. ABD ticari işlemlerini Avrupa'da ve batı yarıkürede yoğunlaştırdığı için (İngilizler o sırada hâlâ Asya ve Afrika'nın en büyük yatırımcılarıydı) Avrupa üzerindeki etkileri belirleyici oldu.

Özetle ABD olmadan dünya ekonomik krizine hiçbir açıklama getirilemez. Bu ülke her şeye rağmen, hem 1920'lerde dünyanın önde giden ihracatçı ulusu, hem de Büyük Britanya'nın ardından önde giden ithalatçı ulusuydu. Hammadde ve gıda maddelerine gelince, ABD ticareti en çok gelişmiş on beş ulusun bütün ihraç ürünlerinin yaklaşık % 40'ını ithal ediyordu. Bu olgu, buğday, pamuk, şeker, kauçuk, ipek, bakır, kalay ve kahve gibi emtiaların üreticileri üzerinde krizin yarattığı feci etkiyi uzun yoldan açıklar (Lary, s. 28-29). Aynı nedenle ABD de Çöküş'ün başlıca kurbanı olacaktı. 1929 ile 1932 arasında ithalatı % 70 oranında düşerken, ihracatı da aynı oranda düştü. Dünya ticareti 1929'dan 1939'a kadar üçte birden daha az daralırken, ABD'nin ihracatı neredeyse yarı yarıya çöktü.

Bu, köken bakımından daha çok siyasal olan sorunun kesinlikle Avrupalı olan köklerini azımsamak değildir. Versailles Barış Konferansı'nda (1919) Almanya savaşın maliyeti ve galip gelen güçlere verdiği zararın "tazminat"ı olarak büyük ama kesinlikle belirlenmemiş miktarlarda ödeme yapmak zorunda bırakıldı. Bu uygulamayı haklı çıkarmak için barış antlaşmasına bir madde eklenmişti. Buna göre Almanya savaştan *tek başına* sorumlu tutuluyordu ("savaş suçları" maddesi). Bu iddia hem tarihsel olarak kuşkuluydu hem de bunun Alman ulusalcılığına verilen bir armağan olduğu görüldü. Almanya'nın yapacağı ödemelerin bu ülkenin ödeme kapasitesine göre saptanmasını öneren ABD ile savaşın bütün maliyetini geri almakta ısrar eden öteki Müttefikler - esas olarak Fransızlar- arasında yapılan bir uzlaşma sayesinde Almanya'nın ödeyeceği miktar azaltıldı. Onların ya da en azından Fransa'nın esas amacı, Almanya'yı zayıf durumda tutmak ve ona baskı yapabilmek için bir araca sahip olmaktı. 1921'de miktar 132 milyar altın mark, yani 33 milyar dolar olarak belirlendi, ki herkes bunun bir fantezi olduğunu biliyordu.

"Tazminatlar" bitmek bilmeyen tartışmalara, periyodik krizlere ve Amerikan gözetimi altında anlaşmalara yol açtı, çünkü ABD, eski Müttefikler'inin hoşnutsuzluğuna rağmen, Almanya'nın onlara olan borçlarının oluşturduğu sorunu, savaş sırasında onların Washington'a olan borçlarının oluşturduğu sorunla ilişkilendirmek istiyordu. Bu borçların

miktarı neredeyse Almanya'dan talep edilen ve 1929'da bu ülkenin toplam ulusal gelirinin bir buçuk katına ulaşan miktarlar kadar çılgıncaydı. İngilizlerin ABD'ye olan borçları Britanya'nın ulusal gelirinin neredeyse yarısına, Fransızların borçları ise üçte ikisine ulaşıyordu (Hill, 1988, s. 15-16). 1924'de hazırlanan "Dawes Planı" Almanya'nın yıllık olarak ödeyeceği miktarı belirledi; 1929'da hazırlanan "Young Planı" ödeme planını değiştirdi ve ayrıca Basel'de (İsviçre) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğalacak uluslararası mali kurumların ilkinin, Bank of International Settlement'ın kurulmasını sağladı. (Bu kitap yazılırken banka hâlâ faaliyetini sürdürmektedir.) Pratik nedenlerden ötürü gerek Almanların gerekse müttefiklerin bütün ödemeleri 1932'de durduruldu. Sadece Finlandiya ABD'ye olan savaş borçlarını ödedi.

İki sorunu ayrıntılarına girmeden ele almak gerekiyor. *Birincisi*, İngiliz heyetinin kıdemsiz bir üyesi olarak katıldığı Versailles konferansına *The Economic Consequences of the Peace* (Barışın Ekonomik Sonuçları) (1920) başlıklı ağır bir eleştiri yazan genç John Maynard Keynes'in belirttiği önemli bir görüş vardı. Keynes, Alman ekonomisinin restorasyonu gerçekleştirilmedikçe, diyordu, Avrupa'da istikrarlı bir uygarlık ve ekonominin restorasyonu imkânsız olacaktır. Fransızların kendi "güvenlikleri" uğruna Almanya'yı zayıf durumda tutma siyasetleri ters etki yaratacaktı. Aslında Fransızlar, Almanların ödemeyi reddettikleri bahanesiyle 1923'te Batı Almanya'nın sanayi bölgesini kısa bir süre için işgal ettikleri sırada bile, kendi siyasetlerini dayatamayacak kadar zayıf durumdaydılar. Sonunda Fransızlar 1924'ten sonra Alman ekonomisini güçlendiren bir Alman "icra" siyasetini sineye çekmek zorunda kaldılar. Ancak, *ikincisi*, tazminatların nasıl ödeneceği sorunu vardı. Almanya'yı zayıf durumda tutmak isteyenler (akılcı biçimde) cari üretimden gelen mallar ya da Alman ihracat ürünlerinin gelirinden çok nakit istiyorlardı, aksi halde Alman ekonomisi rakiplerinin karşısında güçlenebilirdi. Aslında onlar Almanya'yı ağır borçların altına girmeye zorladılar. Böylece tazminatlar 1920'lerin ortasındaki muazzam (Amerikan) borçlarından sağlanan paralarla ödenecekti. Bu durum Almanya'nın rakipleri için ek bir avantaj sağlıyordu. Bu sayede Almanya dış ticaret dengesini sağlayacak şekilde ihracatını arttıracak yerde daha çok borçlanacaktı. Aslında Almanya'nın ithalatı artıyordu. Ne var ki, gördüğümüz gibi anlaşmanın tamamı hem Almanya'yı hem de Avrupa'yı, krizden önce başlayan ve 1929

Wall Street Krizi'nden sonra kapanan Amerikan borçlarına, borç miktarlarındaki azalmaya karşı çok duyarlı hale getirdi. Oldukça zayıf olan tazminatlar tasarısı Çöküş sırasında tamamen geçersiz hale geldi. O zamana kadar bu ödemelerin sonucu Almanya ya da dünya ekonomisi üzerinde hiçbir olumlu etki yaratmamıştı, çünkü dünya sistemi bütünlüğünü kaybederek dağılmış ve böylece 1931-33 yıllarında uluslararası ödemeler için yapılan bütün anlaşmalar geçersiz kalmıştı.

Ne var ki, Avrupa'da savaş ve savaş sonrası kesintiler ve siyasal sorunlar iki savaş arasında yaşanan ekonomik çöküşün şiddetini ancak kısmen açıklayabilir. Ekonomik açıdan bu duruma iki şekilde bakabiliriz.

İlk bakışta ABD ile dünyanın geri kalan kısmı arasındaki gelişme simetrisizliğinden ötürü uluslararası ekonomide çarpıcı ve büyüyen bir dengesizlik görülür. Dünya sisteminin işlemediği öne sürülebilir, çünkü 1914'ten önce bu sistemin merkezini oluşturan Büyük Britanya'nın aksine ABD, dünyanın geri kalan kısmına fazla ihtiyaç duymuyordu ve bu nedenle, gene dünya ödemeler sisteminin pound sterline dayalı olduğunu bilen ve onu istikrarlı durumda tutmak için gerekeni yapan Büyük Britanya'nın aksine ABD, küresel düzeyde istikrar kazandırıcı bir unsur olarak davranma zahmetine katlanmadı. ABD'nin dünyaya fazla ihtiyacı yoktu, çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bazı hammaddeler dışında her zamankinden daha az sermaye, iş gücü ve (göreli olarak) daha az emtia ithal etmesi gerekiyordu. İhracatı, uluslararası alanda önemli olmakla birlikte -Hollywood uluslararası sinema piyasasını fiilen tekelleştirmişti- ulusal gelire herhangi bir başka sanayi ülkesine kıyasla çok daha az katkıda bulunuyordu. ABD'nin dünya ekonomisinden bu şekilde çekilmesinin ne kadar önemli olduğu tartışılabilir. Ne var ki, Çöküş'ü bu şekilde açıklamanın, 1940'larda ABD'li ekonomistleri ve politikacıları etkilediği ve Washington'ın 1945'ten sonra dünya ekonomisinin istikrarı için savaş yıllarında sorumluluk yüklenmeye ikna olmasına yardımcı olduğu gayet açıktır (Kindleberger, 1973).

Depresyon konusunda ikinci perspektif, dünya ekonomisinin uzun süreli bir büyüme için yeterince talep oluşturmayı başaramaması üzerinde sabitleşir. Gördüğümüz gibi, çiftçiliğin fiilen depresyon içinde olduğu ve parasal ücretlerin, büyük caz çağının yarattığı efsanenin tam tersine dramatik biçimde yükselmediği ve ekonomik ısınmanın son çılgın yıllarında

fiilen durgunlaştığı ABD'de bile, 1920'lerde yaşanan refahın temelleri zayıftı (Historical Statistics of the USA, I, s. 164, Tablo D722-727). Serbest piyasa ısınmalarında sık sık olduğu gibi, bu kez de olan şey, ücretler gerilerken kârların oransız biçimde yükselmesi ve zenginlerin ulusal pastadan daha büyük bir dilim almalarıydı. Ancak kitlesel talep Henry Ford'un en enerjik döneminde sanayi sisteminin hızla artan üretkenliğine ayak uyduramıyordu. Sonuç, aşırı üretim ve spekülasyon oldu. Bu da çöküşün tetiğini çekti. Bu konuyu hâlâ tartışmaya devam eden tarihçilerin ve ekonomistlerin argümanları ne olursa olsun, hükümet siyasetlerine büyük ilgi duyan çağdaşlar, talebin zayıflığından bir kez daha derin biçimde etkilendiler. John Maynard Keynes de bunlardan biriydi.

Çöküş geldiğinde, hiç kuşkusuz ABD'de çok daha şiddetli oldu, çünkü talebin yavaşlayarak artması muazzam bir artış gösteren tüketici kredisiyle güçlendirilmişti. (1980'lerin sonunu hatırlayan okurlar kendilerini benzer bir ülkede bulabilirler.) Gayri menkul alanında meydana gelen spekülatif ısınmadan etkilenen bankalar, hayalperest iyimserlerin ve finans dolandırıcılarının* her zamanki yardımı sayesinde, Büyük İflas'tan önceki birkaç yıl en yüksek noktaya ulaşmışlar, batık borçlarla yüklenmişler, yeni konut kredisi vermeyi ya da mevcut kredileri yeniden finanse etmeyi reddetmişlerdi. Bu durum binlerce bankanın iflas etmesini engellemedi.** Bu arada (1933'te) ABD'deki bütün konut ipoteklerinin yaklaşık yarısının karşılığı zamanında ödenmemişti ve günde bin kadar mülk mal sahibinin elinden alınıyordu (Miles et al., 1991, s. 108). Kısa ve orta vadeli kredilerde 6 milyar 500 milyon dolarlık toplam kişisel borcun 1 milyar 400 milyonu sadece otomobil alıcılarına aitti (Ziebura, s. 49). Ekonomiyi bu kredi ısınması karşısında çok daha kırılgan hale getiren şey, tüketicilerin aldıkları kredileri ancak geçinmelerini sağlayacak, dolayısıyla fazla elastik olmayan, gıda maddesi, giyim eşyası gibi geleneksel kitlesel tüketim malları satın almak için kullanmamaları idi. Ne var ki, yoksul bir kişi bak-

*) 1920'lerin psikolog Emile Couè'nin (1857-1926) on yılı olması boşuna değildi. Couè "Her gün her bakımdan daha iyiye gidiyorum," sloganını sürekli tekrarlayarak kişinin kendi kendisine iyimserlik telkin etmesini popülerleştirmişti.

**) ABD'nin bankacılık sistemi ulusal çapta şubeler sistemine dayanan Avrupa tarzı dev bankalara izin vermiyordu ve bu nedenle görece zayıf durumda yerel ya da en iyi durumda eyalet düzeyinde faaliyet gösteren bankalardan ibaretti.

kalda satılan mallara olan talebini belirli bir noktanın altına indiremez ve kişinin geliri iki katına çıkmadıkça talep de iki kat artmaz. Bunun yerine insanlar modern tüketim toplumunun, o sırada ABD'nin öncülüğünü yaptığı dayanıklı tüketim mallarını satın aldılar. Ancak araba ve ev alımı gönüllü olarak ertelenebilirdi ve her durumda bunlar, çok yüksek bir talep elastikiyetine sahip mallardı.

Böylece, krizin kısa süreceği bekleniyorsa ve geleceğe olan güven azalmamışsa, böyle bir krizin yaratacağı etki çok şiddetli olabiliyordu. Nitekim ABD'de otomobil üretimi 1929 ile 1931 arasında *yarıya* düştü ya da daha alt düzeyde, yoksul halk için gramofon plağı üretimi ("ırk" plakları ya da caz plakları siyahlara hitap ediyordu) bir süre için fiilen durdu. Özetle, "demiryollarının ya da daha etkili gemilerin ya da çelik ve makinelerin -maliyetleri azaltır- dışında, yeni ürünlerin ve hayat tarzının hızla yayılması için, yüksek ve artan bir gelir düzeyi ile büyük bir geleceğe güven duygusu gerekliydi." (Rostow, 1978, s. 219). Ancak çökmekte olan şey tam da budur.

En kötü çevrimsel çöküş bile er ya da geç sona erer. 1932'den sonra en kötüsünün geçtiğini gösteren açık belirtiler giderek ortaya çıktı. Aslında bazı ekonomiler öne atıldılar. Japonya ve daha ılımlı bir ölçüde İsveç, 1930'ların sonunda çöküş öncesi üretim düzeylerinin neredeyse iki katına ulaştılar ve 1938'de Alman ekonomisi (İtalyan ekonomisi değilse de) 1929'un % 25 üzerindeydi. İngiltere'deki gibi hareketsiz ekonomiler bile pek çok dinamizm belirtisi gösterdi. Ancak beklenen yükseliş gerçekleşmedi ve dünya depresyon içinde kalmaya devam etti. Bu durum en açık biçimde bütün ekonomilerin en büyüğü olan ABD'de görüldü, çünkü Başkan F. D. Roosevelt'in "New Deal"ı gereğince ekonomiyi harekete geçirmek için yapılan çeşitli deneyler -zaman zaman tutarsız biçimde- ekonomide bekleneni vermedi. 1937-38'de, 1929'da görülenden çok daha ılımlı ölçekte yaşanan bir başka ekonomik çöküntüyü güçlü bir yükseliş izledi. Amerikan endüstrisinin öncü sektörü, otomobil üretimi, asla 1929'daki zirveye ulaşmadı. Otomobil endüstrisi 1938'de 1920'dekinin biraz daha ötesindeydi (Historical Statistics, II, s. 716). 1990'lardan geriye doğru baktığımızda zeki yorumcuların kötümserliği bizi şaşırtır. Yetenekli ve parlak ekonomistler kapitalizmin geleceğini bir durgunluk ekonomisi olarak görüyorlardı. Keynes'in Versailles Barış Antlaşması'na

karşı yazdığı broşürde önceden belirtilen bu görüş, Çöküş'ten sonra ABD'de doğal olarak popüler hale geldi. Olgun bir ekonominin durgun bir ekonomi haline gelme eğilimi göstermemesi mi gerekiyordu? Avusturyalı ekonomist Schumpeter bir başka kötümser kapitalizm teşhisinin savunucusu olarak şöyle diyordu: "Her uzun ekonomik hastalık döneminde ekonomistler, bütün öteki insanlar gibi yaşadıkları dönemin havasına kapılarak, depresyonun yerleştiğini gösteriyormuş gibi görünen teorileri önerirler" (Schumpeter, 1954, s. 1172). 1973'ten Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonuna kadar süren döneme eşit bir uzaklıktan bakan tarihçiler, dünya kapitalist ekonomisinde genel bir depresyon ihtimalini tahayyül etme konusunda ısrarla duraksanması karşısında da aynı derecede şaşıracaklardır.

Bütün bunlara rağmen 1930'lar, endüstride, örneğin plastik ürünlerin geliştirilmesinde önemli teknolojik icatların yapıldığı bir on yıl oldu. Aslında, tek bir alanda - eğlence ve daha sonra "medya" denilen alan- iki savaş arası yıllar, en azından Anglo-Sakson dünyada, modern rotogravürle resimlenen basın dışında, kitlesel radyo kullanımının zaferiyle, Hollywood sinema endüstrisiyle büyük bir atılıma tanık oldu (bk. bölüm 6). Kitlesel işsizliğin hüküm sürdüğü gri kentlerde dev sinema binalarının düş sarayları gibi yükselmesi belki de o kadar şaşırtıcı değildir, çünkü sinema biletleri çok ucuzdu ve o zaman da işsizlikten orantısız biçimde etkilenen en yaşlıların yanı sıra en genç olanların da boş zamanları vardı ve sosyologların gözlemledikleri gibi, depresyon sırasında evli çiftler ortak boş zaman faaliyetlerini muhtemelen geçmişe göre daha çok paylaşmaktaydılar (Stouffer, Lazarsfeld, s. 55, 92).

III

Büyük Çöküş, entelektüellerin, eylemcilerin ve sıradan yurttaşların, içinde yaşadıkları dünyada bazı şeylerin temelden yanlış olduğu inançlarını doğruladı. Bu konuda ne yapılabileceğini kim biliyordu? Sadece kendi ülkelerinde otorite olan birkaç kişi. Seküler liberalizmin ya da geleneksel inancın geleneksel seyir araçlarıyla ve ondokuzuncu yüzyılın denizlerinde kullanılan deniz haritalarıyla yola koyulanlara artık kesinlikle güvenilmiyordu. Yaşadıkları çöküşün uygun biçimde yürütülen bir serbest

piyasa toplumunda olamayacağını, çünkü (erken ondokuzuncu yüzyılda yaşayan bir Fransız'ın ismini alan bir ekonomi yasasına göre) aşırı üretimin artık mümkün olmadığını büyük bir açıklıkla kanıtlayan ekonomistlere, ne kadar parlak olurlarsa olsunlar, artık güvenilebilir miydi? Örneğin 1933'te, tüketici talebinin ve dolayısıyla tüketimin depresyon sırasında düşmesi halinde, yatırımları teşvik etmek için faiz oranlarını düşürmek gerektiğine, böylece artan yatırım talebinin daha küçük tüketici talebinin bıraktığı boşluğu tam olarak dolduracağına inanmak kolay değildi. İşsizlik artarken kamu işlerinin istihdamı hiçbir şekilde arttırmayacağına, çünkü bunlara harcanan paranın ancak özel sektörden saptırılabileceğine ve bu yapılmadığı taktirde özel sektörün daha fazla istihdam yaratacağına inanmak (Britanya Hazine Bakanlığı'nın görünüşte yaptığı gibi) mümkün görünmüyordu. Ekonominin sadece kendi haline bırakılmasını tavsiye eden ekonomistlerin, deflasyoner politikalarla altın standardını koruma dışında ilk dürtüleri mali ortodoksiye sarılmak, bütçeleri dengelemek, maliyetleri kısmak olan hükümetlerin, ekonomiyi daha iyiye götüremedikleri açıkça görülüyordu. Aslında, depresyon devam ederken, bu ekonomistlerin ve hükümetlerin depresyonu daha da kötüleştirmekte oldukları, en azından, gelecek kırk yılın en önemli ekonomisti olan J. Maynard Keynes tarafından güçlü bir biçimde öne sürüldü. Büyük Çöküş yıllarını yaşayan bizler, o zamanlar böylesine açık biçimde itibar kaybetmiş olan saf anlamda serbest piyasa ortodoksilerinin, geç 1980'lerin ve 1990'ların bir kez daha anlaşılamayan ve üstesinden gelinemeyen küresel depresyon dönemine nasıl hâkim olduğunu anlamanın neredeyse imkânsız olduğunu görüyoruz. Gene de bu garip fenomen bize, bu durumun örneklediği, tarihin önemli bir karakteristiğini hatırlatmalıdır: ekonomi teorisyenlerinin ve uygulayıcılarının inanılmaz bellek yetersizlikleri. Bu aynı zamanda toplumun, kendi yurttaşlarının unutmak istedikleri şeyi profesyonelce hatırlatan tarihçilere ne kadar ihtiyacı olduğunu da canlı bir biçimde gözler önüne serer.

Her durumda, bir ekonomiye giderek dev anonim şirketler hâkim olduğunda bir "serbest piyasa ekonomisi" olan şey "tam rekabet" terimini anlamsız hale getirdi ve Karl Marx'ı eleştiren ekonomistler, onun, en azından sermayenin artan yoğunlaşması kehanetinde haklı olduğunu gözlemleyebildiler (Leontiev, 1977, s. 78). Ondokuzuncu yüzyıl serbest rekabet ekonomisinin iki savaş arası kapitalizmine hiç benzemediğini

görmek için Marksist olmak ya da Marx'ın görüşlerine ilgi duymak gerekmiyordu. Aslında, Wall Street krizinden hemen önce, zeki bir İsviçreli bankacı, ekonomik liberalizmin (ve buna 1917 öncesi sosyalizmi de ekliyordu) evrensel programlar olarak muhafaza edilmesinde yaşanan başarısızlığın, otokratik ekonomilere -faşist, komünist ya da ortaklarından bağımsız büyük anonim şirketlerin denetimindeki ekonomiler- yönelişi açıkladığını gözlemledi (Somary, 1929, s. 174, 193). Ve 1930'ların sonunda serbest piyasa rekabetinin liberal ortodoksileri o kadar uzaktaydı ki, dünya ekonomisi bir piyasa sektörü, bir hükümetlerarası sektör (bunun içinde yer alan, Japonya, Türkiye, Almanya ve Sovyetler Birliği gibi planlı ya da denetimli ekonomiler ticari ilişkileri kendi aralarında yürütüyorlardı) ve ekonominin belirli kesimlerini düzenleyen kamusal ya da yarı-kamusal bir uluslararası sektörden (örneğin, uluslararası emtia anlaşmaları) oluşan üçlü bir sistem olarak görülebilirdi (Staley, 1939, s. 231).

Bu durumda, Büyük Çöküş'ün hem siyaset hem de kamusal düşünce üzerinde yarattığı etkilerin dramatik ve dolaysız olması şaşırtıcı değildir. İster ABD Başkanı Herbert Hoover'inki gibi (1928-32) sağda, ister Britanya ve Avustralya'nın işçi hükümetleri gibi solda olsun, büyük felaket sırasında iktidarda olan her talihsiz hükümetin başına aynı şey geldi. Değişim her zaman Latin Amerika'daki gibi dolaysız olmadı. Burada, 1930-31'de on iki ülke, onu askeri darbeyle olmak üzere hükümet ya da rejim değiştirdi. Bununla birlikte, 1930'ların ortasında, kriz öncesinde izlediği siyasetler önemli ölçüde değişmemiş sadece birkaç devlet vardı. Avrupa ve Japonya'da, 1932'de sosyal demokrat yönetimin ellinci yılına girdiği İskandinavya ve Burbon monarşisinin 1931'de mutsuz ve kısa ömürlü bir cumhuriyete dönüştüğü İspanya dışında, sağa doğru çarpıcı bir hareket oldu. Bu konu bir sonraki bölümde ele alınacak, ancak şimdilik şunu belirtmek gerekir ki, iki büyük askeri güçte -Japonya (1931) ve Almanya (1933)- ulusalcı, savaş yanlısı ve fiilen saldırgan rejimlerin neredeyse eşzamanlı olarak zafer kazanması Büyük Depresyon'un en uzun vadeli ve uğursuz siyasal sonucunu oluşturdu. İkinci Dünya Savaşı'nın kapıları 1931'de açıldı.

Radikal sağın gücü, en azından Çöküş'ün en kötü döneminde devrimci solun görülmemiş biçimde gerilemesi yüzünden daha da arttı. Komünist Enternasyonal'in beklediği gibi toplumsal devrimin bir başka aşamasını

başlatmaktan çok uzak olan Depresyon, SSCB'nin dışında uluslararası komünist hareketi beklenmeyen bir güçsüzlük durumuna indirgedi. Bu, itiraf edildiği gibi, bir ölçüde Komintern'in intihar siyasetinden ötürüydü. Komintern, sadece Almanya'daki Nasyonal Sosyalizm tehlikesini fena halde azımsamakla kalmadı, üstelik sosyal demokrat ve işçi partilerinin ("sosyal faşist" olarak betimleniyorlardı)* temsil ettiği örgütlü işçi hareketlerini baş düşman ilan ederek, geçmişe bakıldığında inanılmaz görülen sekter bir tecrit politikası izledi. 1934'te, kırsal gerilla üslerinden sürülen Çinli komünistlerin bile uzak ve güvenli bir sığınağa doğru Uzun Yürüyüş'e koyulan bir bezginler kervanından başka bir şey olmadığı bir sırada, Moskova'nın bir zamanlar dünya devrimi için umut bağladığı örgütten ve Hitler'in o zamana kadar Enternasyonal'in en büyük ve gelişen seksiyonu olan Alman KP'sini (KDP) tahrip etmesinden sonra, ister legal ister illegal olsun önemli bir örgütlü uluslararası devrimci hareketten geriye pek az şey kaldığı görüldü. Faşist İtalya'da, Roma'ya Yürüyüş'ten on yıl sonra ve uluslararası çöküş derinleşirken, Mussolini, yıldönümü kutlamaları nedeniyle hapisanedeki bazı komünistleri serbest bırakacak kadar güven duyuyordu (Spriano, 1969, s. 397). Bu durum birkaç yıl içinde tamamen değişecekti (bk. bölüm 5). Ancak Avrupa'daki bütün gelişmeler bakımından, Çöküş'ün dolaysız sonucunun, toplumsal devrimcilerin beklediklerinin tam tersi olduğu gerçeği değişmez.

Solun bu şekilde zayıflaması, sadece komünist kesimle sınırlı da değildi, çünkü Hitler'in zaferiyle birlikte Alman Sosyal Demokrat Partisi tamamen ortadan kalkarken, Avusturya sosyal demokrasisi bir yıl sonra kısa bir silahlı direnişin ardından dağıldı. İngiliz İşçi Partisi, 1931'de, Çöküş'ün ya da daha çok ondokuzuncu yüzyılın ekonomik ortodoksisine duyduğu inancın kurbanı olmuştu ve bu partinin 1920'den beri üyelerinin yarısını kaybeden sendikaları 1913'e kıyasla daha zayıftılar. Avrupa sosyalizminin büyük kısmı köşeye sıkışmıştı.

Ne var ki Avrupa'nın dışında durum farklıydı. ABD yeni Başkanı Franklin D. Roosevelt'in yönetimi (1933-45) altında daha radikal bir New

*). Bu konuda o kadar ileri gidildi ki, 1933'te Moskova, İtalyan komünist önder P. Togliatti'nin, sosyal demokrasinin hiç olmazsa İtalya'da baş tehlike olarak görülmemesi şeklindeki önerisini geri çekmesi için ısrar etti. O sırada Hitler fiilen iktidara gelmişti. Komintern 1934'e kadar çizgisini değiştirmedi.

Deal deneyimi yaşarken ve Meksika, Başkan Làzaro Cardenas (1934-40) yönetiminde erken Meksika devriminin özgün dinamizmini özellikle tarım reformu meselesinde yeniden canlandırırken, Amerika kıtasının kuzey kesimleri dikkat çekici biçimde sola kaydı. Kanada'nın krizin vurduğu kırsal kesimlerinde gayet güçlü sosyo/politik hareketler yükseldi. *Social Credit* ve Cooperative Commonwealth Federation (günümüzde *Yeni Demokratik Parti*) 1930'ların ölçütlerine göre solda yer alıyorlardı.

Latin Amerika'nın geri kalan kısmında çöküşün siyasal etkisini nitelendirmek kolay değildir, çünkü buradaki hükümetler ya da yönetimdeki partiler, ihracat ürünlerinin dünya fiyatlarındaki çöküş mali yapılarını bozarken kukalar gibi düştülerse de, hepsi aynı yönde düşmedi. Gene de bunlar, kısa süreli de olsa sağdan çok sola doğru düştüler. Arjantin uzun bir sivil yönetim döneminden sonra askeri hükümet dönemine girdi; ve General Uriburu (1930-32) gibi faşist zihniyetli önderler kısa sürede bertaraf edildiler. Ancak ülke Sağa doğru kaydı. Gene de bu geleneksel bir sağ idi. Öte yandan Şili, Çöküş'ü, General Pinochet döneminden önce nadiren görülen asker devlet başkanı-diktatörlerinden birini, Carlos Ibañez'i (1927-31) devirmek için kullandı ve fırtına gibi sola kaydı. 1932'de Şili, heybetli bir ismin, Albay Marmaduke Grove'un yönetiminde kısa süreli bir "Sosyalist Cumhuriyet" yönetiminden geçti ve daha sonra Avrupa modeline uygun başarılı bir Halk Cephesi geliştirdi (bk. bölüm 5). Brezilya'da Çöküş, 1889-1930'un oligarşik eski cumhuriyetinin sonu oldu ve en iyi şekilde ulusalcı-popülist olarak betimlenen Getulio Vargas'ı iktidara getirdi (bk. sayfa 135). Vargas ülkesinin tarihine yirmi yıl kadar hâkim oldu. Peru, yeni partilerin en güçlüsü olan American Popular Revolutionary Alliance (APRA- Amerikan Devrimci Halk İttifakı) -Batı yarı kürede işçi sınıfını temel alan Avrupa tipinde birkaç başarılı kitle partisinden biri* - devrimci mücadelesinde başarısızlığa uğramasına rağmen (1930-32), çok daha belirgin biçimde sola kaydı. Kolombiya'da meydana gelen değişiklik daha belirgin biçimde sola doğruydu. Liberaller Roosevelt'in New Deal'inden oldukça etkilenen reformcu bir devlet başkanının yönetimi altında neredeyse otuz yıl süren muhafazakâr yönetimden sonra iktidarı devraldılar. Radikal değişiklik Küba'da çok daha dikkat çekiciydi. Roosevelt'in göreve başlaması ABD'nin himayesindeki

---

*) Ötekiler Şili ve Küba Komünist Partileri idi.

bu uzak kıyıda yaşayanların, nefret edilen ve önceki Küba standartlarında bile görülmemiş biçimde yoldan çıkmış bir devlet başkanını devirmelerine izin verdi.

Dünyanın geniş sömürge kesiminde Çöküş anti-emperyalist faaliyette dikkat çekici bir artışa yol açtı. Bunun nedeni kısmen sömürge ekonomilerinin bağımlı olduğu emtia fiyatlarının (ya da en azından kamu maliyelerinin ve orta sınıflarının) çökmesi, kısmen de bizzat metropol ülkelerin, bu türden siyasetlerin kendi sömürgeleri üzerinde yarattığı etkilere bakmaksızın, kendi tarımlarını ve istihdamlarını korumak için aceleci davranmalarıydı. Özetle, ekonomik kararları iç faktörler tarafından belirlenen Avrupa ülkeleri uzun vadede imparatorluklarını üretici çıkarlarının sınırsız karmaşıklığıyla birarada tutamıyorlardı (Holland, 1985, s. 13) (bk. bölüm 7).

Bu nedenle, sömürge dünyasının büyük kısmında Çöküş yerel düzeyde siyasal ve toplumsal hoşnutsuzluğun başlangıcını belirledi. Bu hoşnutsuzluk, ulusalcı siyasal hareketlerin İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar oluşmadığı yerlerde bile, (sömürge) hükümetine yönelebiliyordu. Gerek (İngiliz) Batı Afrikası ve gerekse Karaibler'de toplumsal huzursuzluk artık su yüzüne çıkıyordu. Bu hoşnutsuzluk doğrudan yerel ihracat ürünlerinin (kakao ve şeker) krizinden kaynaklanıyordu. Ne var ki, depresyon yılları anti-sömürge ulusal hareketlerin geliştiği ülkelerde bile, özellikle siyasal ajitasyonun kitlelere ulaştığı yerlerde, çatışmanın keskinleşmesine yol açtı. Bunlar, gene de, Mısır'da Müslüman Kardeşler'in (1928'de kuruldu) geliştiği, Hintli kitlelerin Gandi tarafından ikinci kez seferber edildiği (1931) yıllardı (bk. bölüm 7). 1932 İrlanda seçimlerinde De Valera'nın başkanlığı altında cumhuriyetçi aşırıların kazandıkları zaferi de belki ekonomik çöküşe gecikmiş bir anti-sömürge tepki olarak görmek gerekir.

Büyük Çöküş'ün hem küreselliğini hem de etkisinin derinliğini, belki de hiçbir şey, aylarla ya da yıllarla ölçülebilecek bir dönem içinde, Japonya'dan İrlanda'ya, İsveç'ten Yeni Zelanda'ya, Arjantin'den Mısır'a kadar Büyük Çöküş'ün ürettiği neredeyse evrensel siyasal karışıklıkların kuşbakışı görünümünden daha iyi kanıtlayamaz. Gene de krizin yarattığı etkinin derinliği sadece ya da esas olarak, ne kadar dramatik olursa olsun kısa vadeli siyasal etkilerle ölçülemez. Bu, ondokuzuncu yüzyılın eko-

nominin ve toplumun yeniden düzenlenmesi için beslenen bütün umutlarını yıkan bir felaket oldu. 1929-33 dönemi 1913'e geri dönüşü sadece imkânsız değil, düşünülemez hale getiren bir kanyondu. Eski tarz liberalizm öldü ya da ölüme mahkûm olduğu anlaşıldı. Artık entelektüel-politik hegemonya için birbiriyle yarışan üç seçenek vardı. Marksist komünizm bunlardan biriydi. Her şeyden önce, bizzat Amerikan Ekonomi Birliği'nin 1938'de kabul ettiği gibi ve daha da etkileyicisi, SSCB'nin felaketten bağışıklığının ortaya koyduğu gibi, Marx'ın kehanetlerinin doğrulanmakta olduğu görülüyordu. Serbest piyasaların optimalliğine inancını kaybeden ve komünist olmayan işçi hareketlerinin ılımlı sosyal demokrasisi ile bir tür gayri resmi evlilik ya da sürekli bir gizli ilişkiyle yeniden biçimlenen bir kapitalizm, ikinci seçeneği oluşturuyor ve Dünya Savaşı'ndan sonra en etkili seçenek olduğunu kanıtlıyordu. Ne var ki, kısa dönemde bu, Çöküş sona erdiğinde böyle bir şeyin bir daha olmasına asla izin verilmemesi ve en iyi durumda klasik serbest piyasa liberalizminin bariz başarısızlığından kaynaklanan deneyime bir hazırlık anlamında bilinçli bir program ya da bir siyasal alternatif değildi. Nitekim 1932'den sonra İsveç sosyal demokrat siyaseti, bu siyasetin başlıca mimarlarından biri olan Gunnar Myrdal'ın gözünde, 1929-31 yıllarının felaket getiren İngiliz İşçi Partisi hükümetine hâkim olan ekonomik ortodoksinin başarısızlıklarına bilinçli bir tepkiydi. İflas eden serbest piyasa ekonomilerine alternatif bir teori sadece oluşum süreci içindeydi. J. Maynard Keynes'in, bu teoriye en önemli katkıda bulunan *General Theory of Employment, Interest and Money'i* (İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi) 1936'ya kadar yayınlanmadı. Alternatif bir hükümet uygulaması, ekonominin ulusal gelir temelinde makro-ekonomik yönetimi, İkinci Dünya Savaşı'na kadar geliştirilmedi. Bununla birlikte 1930'larda, belki de SSCB gözönünde tutularak hükümetler ve öteki kamu kuruluşları giderek ulusal ekonomiyi bir bütün olarak görmeye ve toplam üretim ya da gelirin büyüklüğünü hesaplamaya başladılar.*

---

*) Bunu ilk kez yapan hükümetler 1925'te SSCB ve Kanada idi. 1939'da dokuz ülke resmi ulusal gelir istatistiklerine sahipti ve Milletler Cemiyeti'nde yirmi altı ülkenin ulusal gelir hesapları vardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, hesaplar otuz dokuz, 1950'lerin ortasında doksan üç ülkeyi kapsadı ve o zamandan beri, halkın geçim gerçekleriyle sadece çok uzaktan bağlantılı olan ulusal gelir rakamları bağımsız devletler için neredeyse ulusal bayraklar gibi standart hale geldi.

Üçüncü seçenek faşizmdi. Çöküş, faşizmi bir dünya hareketine ve dahası dünya için bir tehlikeye dönüştürdü. Faşizmin Alman versiyonu (Nasyonal Sosyalizm) hem 1880'lerden beri uluslararası ortodoksi haline gelen neoklasik ekonomik liberalizm teorilerine düşman olmuş (Avusturya geleneğinin aksine) Alman entelektüel geleneğinden hem de ne pahasına olursa olsun işsizlikten kurtulmaya kararlı amansız bir hükümetten yararlandı. Belirtmek gerekir ki, bu faşizm Büyük Çöküş ile hızlı ve ötekisinden (İtalyan faşizminin sicili bu kadar etkileyici değildi) daha başarılı biçimde başa çıktı. Ne var ki, genellikle yolunu kaybetmiş bir Avrupa'da faşizmin başlıca cazibesi bu değildi. Ancak faşizm dalgası Büyük Çöküş ile birlikte yükselirken, Felaket Çağı'nda sadece barışın, toplumsal istikrarın ve ekonominin değil, ondokuzuncu yüzyıl liberal burjuva toplumunun siyasal kurumlarının ve entelektüel değerlerinin de gerilediği ya da çöktüğü giderek açığa çıktı. Bu sürece tekrar dönmemiz gerekiyor.

4

Liberalizmin Düşüşü

Nazizm'de akılcı analize pek elverişli olmadığı görülen bir fenomenle karşı karşıyayız. Avrupa'nın kültürel ve ekonomik bakımdan en ileri ülkelerinden biri, dünya iktidarından ya da dünyanın yıkılışından ve son derece itici bir ırk kinini temel alan bir rejimden adeta gökten vahiy inmiş gibi söz eden bir önderin yönetimi altında savaş planları hazırladı ve yaklaşık 50 milyon insanı öldüren bir dünya yangınını başlattı, milyonlarca Yahudi'nin mekanik biçimde kitle halinde katledilmesiyle en yüksek noktaya ulaşan, insan aklının alamayacağı ölçüde büyük bir zulüm yaptı.

Ian Kershaw (1993, s. 3-4)

239 Anavatan için, Fikir için ölmek!... Hayır, bu kaçamak bir yol. Cephede bile en önemli şey öldürmektir... Ölüm hiçbir şeydir, yoktur. Hiç kimse kendi ölümünü hayal edemez. Öldürmektir önemli olan. Aşılması gereken sınır budur. Evet, bu iradenizin somut eylemidir. Çünkü burada oluşturduğunuz irade bir başka insanda yaşar.

1943-45 Faşist Sosyal Cumhuriyet'in genç gönüllülerinden birinin mektubundan (Pavone, 1991, s. 431)

I

Felaket Çağı'nda meydana gelen gelişmeler içinde, ondokuzuncu yüzyılı yaşamış insanları belki de en çok şaşırtanı, liberal uygarlık değerlerinin ve kurumlarının çöküşü oldu. Onların yaşadıkları yüzyıl, liberal uygarlığın, dünyanın "ileri" ve "ilerlemekte olan" bölgelerinde her durumda gelişeceğini gösteriyordu. Bu değerler, diktatörlüğe ve mutlak yö-

netime güvensizlik; hukuk düzeninin güvencesi altında özgürce seçilmiş hükümetler ve temsili meclislere ya da bunların yönetimi altındaki anayasal hükümete bağlılık; ve konuşma, basın ve toplanma özgürlüğünü kapsayan kabul edilmiş bir yurttaş hak ve özgürlükleri setinden oluşuyordu. Devlet ve toplum, akıl, açık tartışma, eğitim, bilim ve insani koşulların (mükemmel hale getirilemese de) iyileştirilebileceği düşüncesiyle donatılmalıydı. Bu değerlerin yüzyıl boyunca geliştirildiği ve kaçınılmaz biçimde daha da geliştirileceği düşünülüyordu. Her şeye rağmen, Avrupa'daki son iki otokrasi, Rusya ve Türkiye anayasal hükümet yönünde adımlar atmışlardı ve İran, Belçika anayasasını örnek alarak bir anayasa hazırlamıştı. 1914'ten önce bu değerlere meydan okuyanlar, sadece modernitenin üstün güçlerine karşı savunmacı doğma barikatları inşa eden Roma Katolik kilisesi; esas olarak "iyi aileler"den gelen, kültür merkezleri kuran ve böylece meydan okudukları uygarlığın bir ölçüde parçası haline gelen birkaç entelektüel isyancı ve felaket tellalı; ve bir bütün olarak yeni ve sorunlu bir fenomen olan demokrasi güçleri (bk. *Age of Empire*) idi. Kitlelerin cehaleti ve geriliği, burjuva toplumunun toplumsal devrimle yıkılması düşüncesine bağlanmaları, demagogların kolayca kullanabildikleri gizil insani akıldışılık, aslında bir alarm işaretiydi. Ne var ki, bu yeni demokratik kitle hareketlerinin, sosyalist işçi hareketlerinin, hem teoride hem de pratikte en dolaysız tehlikesi, akıl, bilim, ilerleme, eğitim ve bireysel özgürlük değerlerine herkes kadar tutkuyla bağlı olmalarıydı. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin 1 Mayıs madalyonu, bir yanda Karl Marx'ı, öte yanda Özgürlük Anıtı'nı gösteriyordu. Onların meydan okuyuşu, anayasal hükümete ya da uygarlığa değil, ekonomiye yönelikti. Başında Victor Adler, August Bebel ya da Jean Jaurès'in bulunduğu bir hükümeti "bildiğimiz kadarıyla uygarlık"ın sonu olarak değerlendirmek kolay olmaz. Bu türden hükümetler, şimdilik uzak görünüyordu.

Aslında liberal demokrasinin kurumları siyasal olarak ilerlemiş ve 1914-18'de barbarlığın patlak vermesi, görüldüğü kadarıyla, bu ilerlemeyi sadece duraksatmıştı. Sovyet Rusya dışında, Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkan eski ve yeni bütün rejimler, Türkiye bile, temelde seçimle iş başına gelmiş temsili parlamenter rejimlerle yönetiliyordu. Sovyet sınırının batısındaki Avrupa 1920'de bütünüyle bu türden devletlerden ibaretti. Aslında liberal anayasal hükümetin temel kurumu, temsili meclisler ve/ya da

başkanlar için yapılan seçimler, bu sırada bağımsız devletler dünyasında neredeyse evrenseldi. Bununla birlikte iki savaş arası dönemde altmış beş ya da daha fazla bağımsız devlet öncelikle bir Avrupa ve Amerika fenomeni idi: dünya nüfusunun üçte biri sömürge yönetimi altında yaşıyordu. 1919-47 döneminde hiç seçim yapmayan devletler, Etyopya, Moğolistan, Nepal, Suudi Arabistan ve Yemen gibi tecrit edilmiş siyasal fosillerdi. Bir diğer beş devlet, yani Afganistan, Koumintang Çini, Guatemala, Paraguay ve o zamanlar Siyam olarak bilinen Tayland, bu dönemde sadece bir kez seçim yapmışlardı. Ancak buralarda seçimlerin varlığı bile liberal siyasal fikirlerin hiç olmazsa teorik olarak sızdığını gösterir. Kuşkusuz, kimse seçimlerin sadece varlığı ya da sıklığının bundan daha fazlasını ortaya koyduğunu öne sürmek istemez. Ne 1930'dan sonra altı seçim yapan İran ne de üç seçim yapan Irak demokrasinin kaleleri sayılabilirdi.

Gene de temsili seçim rejimleri yeterince sıktı. Ancak Mussolini'nin sözde "Roma'ya Yürüyüş"ü ile İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver güçlerinin kazandıkları başarının en yüksek noktası arasında geçen yirmi yıl içinde, liberal siyasal kurumların hızlanan ve giderek felaketli bir biçimde gerileyişine tanık olundu.

1918-20'de yasama meclisleri dağıtıldı ya da iki Avrupa devletinde, 1920'lerde altısında, 1930'larda dokuzunda etkisiz hale geldi. Bu arada Alman işgali İkinci Dünya Savaşı sırasında öteki beş devlette anayasal iktidarı tahrip etti. Özetle, iki savaş arası dönemde demokratik siyasal kurumların kesintiye uğramadan yeterince işlevli olduğu yegâne Avrupa ülkeleri, Britanya, Finlandiya (bir süre?), Özgür İrlanda Devleti, İsveç ve İsviçre idi.

Bağımsız devletlerin yer aldığı öteki bölgede, Amerika kıtasında, durum daha karmaşıktı, ama burada da az çok demokratik kurumlarda genel bir ilerleme görülüyordu. Batı yarıkürede *tutarlı biçimde* anayasal ve otoriter olmayan devletlerin listesi kısaydı: Kanada, Kolombiya, Kosta Rika, ABD ve şimdi unutulan, "Güney Amerika'nın İsviçresi" ve onun yegâne gerçek demokrasisi, Uruguay. Söyleyebileceğimiz en iyi şey, Birinci Dünya Savaşı'nın sonu ile İkinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında görülen hareketlerin sağa doğru olduğu kadar sola doğru olduğudur. Yeryüzünün, büyük bir kısmı sömürgelerden ibaret olan ve bu nedenle, ta-

nımı gereği liberal olmayan geri kalan kısmına gelince, bu bölüm o zamana kadar olduğu gibi şimdi de liberal anayasalardan oldukça uzaktı. Japonya'da ılımlı bir liberal rejim 1930/31'de bir ulusalcı-militarist rejime dönüştü. Tayland, anayasal hükümete doğru deney niteliğinde birkaç adım attı ve Türkiye'de 1920'lerin başında ilerici ve modernlikten yana bir asker olan Kemal Atatürk, ki kendi tarzına uygun olması şartıyla seçimlere izin veren biriydi, iktidarı devraldı. Asya, Afrika ve Avustralasya'nın üç kıtası içinde sadece Avustralya ve Yeni Zelanda tutarlı biçimde demokratikti, Güney Afrikalıların çoğunluğu beyaz adamın anayasa çevresinin kesinlikle dışında kaldı.

Özetle, siyasal liberalizm Felaket Çağı boyunca tam olarak geriledi. Bu gerileme Adolf Hitler'in 1933'te Almanya şansölyesi olmasından sonra büyük bir hız kazandı. Dünyayı bir bütün olarak ele alırsak, 1920'de belki otuz beş ya da daha fazla anayasal ve seçilmiş hükümet var olmuştu (sözünü ettiğimiz bazı Latin Amerika ülkelerinde sallantılı olarak). 1938'e kadar bu türden belki on yedi devlet vardı. 1944'te küresel düzeyde altmış dört devletin on ikisi bu durumdaydı. Dünya trendi açıkça görülüyordu.

1945 ile 1989 arasında tehtidin esas olarak komünizmden geldiği düşünüldüğü için, bu dönemde liberal kurumlara yönelik tehtidin sadece siyasal sağdan geldiğini hatırlatmak yararlı olabilir. O zamana kadar, İtalyan Faşizmi'nin tanımı ya da kendine yakıştırdığı tanım olarak ortaya atılan "totaliterizm" terimi, neredeyse sadece bu türden rejimlere uygulandı. Sovyet Rusya (1922'den itibaren: SSCB) tecrit edildi ve Stalin'in yükselişinden sonra ne komünizmi yayabildi ne de bu konuda istek duydu. Leninist (ya da herhangi bir) önderlik altında toplumsal devrimin yayılmasının savaş sonrasında yükselen dalganın yatışmasıyla birlikte durduğu görüldü. (Marksist) sosyal demokrat hareketler yıkıcı olmaktan çok devletin korunmasına çalışan güçlere dönüşmüşlerdi ve demokrasiye olan bağlılıkları sorgulanamazdı. Pek çok ülkenin işçi hareketi içinde komünistler azınlık durumundaydılar ve güçlü oldukları yerlerde ezildiler ya da daha önce ezilmişlerdi ya da ezilmek üzereydiler. Toplumsal devrim korkusu ve komünistlerin bu devrimdeki rolleri, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki ve sonrasındaki ikinci dalganın kanıtladığı gibi yeterince gerçekçiydi, ancak yirmi yıl süren liberal gerileme sırasında liberal de-

mokratik ismini hak edebilecek tek bir rejim bile soldan gelen bir hareketle devrilmemişti.* Tehlike özel olarak sağdan geliyordu. Ve bu sağ, sadece anayasal ve temsili hükümete yönelik değil, aynı zamanda liberal uygarlığa yönelik bir ideolojik tehdit oluşturuyor ve potansiyel olarak dünya çapında bir *hareketi* temsil ediyordu, bu nedenle "faşizm" etiketi hem yetersizdi, hem de bütünü kapsamıyordu.

Terim yetersizdi, çünkü liberal rejimleri deviren bütün güçler faşist değildi. Terim aynı zamanda uygundu, çünkü faşizm ister özgün İtalyan biçiminde, ister daha sonraki Alman Nasyonal Sosyalizmi biçiminde olsun, hem öteki anti-liberal güçlere esin kaynağı oldu, onları destekledi ve hem de uluslararası sağa bir tarihsel güven duygusu aşıladı: 1930'larda faşizm geleceğin yükselen dalgası olarak görülüyordu. Bu alanda çalışan bir uzmanın dediği gibi: "Doğu Avrupa'daki büyük diktatörlerin, bürokratların, subayların ve Franco'nun (İspanya'da) faşizmi taklit etmiş olmaları... rastlantı değildir" (Linz, 1975, s. 206).

A priori hiçbir özel siyasal renk taşımayan Latin Amerikan diktatörlerini ya da *caudillo*'larını iktidara getiren daha geleneksel askeri darbe biçimlerini bir yana bırakırsak, liberal demokratik rejimleri deviren güçler üç türlüydü. Bunların hepsi toplumsal devrime karşıydı ve aslında hepsinin kökünde 1917-20'de eski toplumsal düzenin yıkılmasına duyulan bir tepki yatıyordu. Zaman zaman ilkesel olmaktan çok pragmatik nedenlerle hepsi otoriterdi ve liberal siyasal kurumlara düşmandı. Eski tarz gericiler, bütün partileri değil bazılarını, özellikle komünist olanları yasaklayabiliyorlardı. Kısa ömürlü 1919 Macar Sovyet cumhuriyetinin devrilmesinden sonra, artık ne kralı ne de donanması olan, buna rağmen Macaristan Krallığı olduğunu idda ettiği şeyin başına geçen Amiral Horthy, onsekizinci yüzyıldan kalma oligarşik tarzda parlamenter olmaya devam eden ama demokratik olmayan otoriter bir devleti yönetti. Bütün bu rejimler askeriyeyi kayırma, polisi ya da fiziksel baskı uygulayabilecek başka kurumları güçlendirme eğilimi gösterdi, çünkü bunlar yıkıcılığa karşı en dolaysız siperlerdi. Aslında bunların desteği sağın

*) Buna en yakın olay, Estonya'nın 1940'ta SSCB tarafından ilhak edilmesiydi. Yıllarca otoriter bir rejimle yönetilen bu küçük Baltık ülkesi o sırada bir kez daha demokratik bir anayasayı benimsemişti.

iktidara gelmesi bakımından genellikle önemliydi. Ve bu rejimlerin hepsi, kısmen yabancı devletlere duyulan öfke, kaybedilen savaşlar ya da yetersiz imparatorluklar, kısmen de ulusal bayrak dalgalandırmanın hem bir meşruluk hem de bir popülerlik yolu olması nedeniyle, ulusalcı olma eğilimindeydiler. Bununla birlikte farklılıklâr da vardı.

Eski tarz otoriterler ya da tutucular -Amiral Horthy, bağımsızlığına yeni kavuşan Finlandiya'da beyazların kızıllara karşı verdikleri savaşı kazanan Mareşal Mannerheim; Polonya'nın kurtarıcısı albay, daha sonra Mareşal Pilsudski; daha önce Sırbistan'ın, şimdi yeni kurulan birleşik Yugoslavya'nın Kralı Alexander; ve İspanya'nın General Francisco Franco'su- anti komünizm ve kendi sınıflarının geleneğini oluşturan önyargılar dışında başka özel bir ideolojik gündeme sahip değildiler. Kendilerini Hitler Almanyası ve kendi ülkelerindeki faşist hareketlerle ittifak halinde bulabiliyorlardı, ama sadece iki savaş arası dönemin konjonktürü nedeniyle, bu "doğal" ittifak, siyasal sağın bütün kesimlerinin ittifakı oldu. Kuşkusuz ulusal kaygılar bu ittifakı kesebiliyordu. Bu dönemde güçlü bir sağcı Tory olan Winston Churchill, ayırt edici bir özellik olmasa da, Mussolini'nin İtalyasına biraz sempati gösteriyor ve General Franco güçlerine karşı İspanyol Cumhuriyeti'ne destek vermeyi aklından bile geçirmiyordu, ancak Almanya'nın Britanya'yı tehdit etmesi onu uluslararası anti-faşist birliğin öncüsü haline getirdi. Öte yandan, bu türden eski gericiler de kendi ülkelerindeki sahici faşist hareketlerin zaman zaman büyük kitle desteği kazanan muhalefetiyle karşı karşıya gelmek zorunda kaldılar.

Sağın ikinci kolu, geleneksel bir düzeni fazla savunmayan, ancak hem liberal bireyciliğe direnme hem de emek ve sosyalizme meydan okuma tarzı olarak kendi ilkelerini bilinçli biçimde yaratan, "organik devletçilik" (Linz, 1975, s. 277, 306-13) denilen şeyi ya da tutucu rejimleri üretti. Bunun gerisinde, hayali bir ortaçağa ya da feodal topluma duyulan ideolojik nostalji yer alıyordu. Bu hayali toplumda sınıfların ve ekonomik grupların varlığı kabul ediliyor, ancak şiddetli sınıf mücadelesi beklentisi, toplumsal hiyerarşinin benimsenmesi, her toplumsal grubun ya da "estatein" ve bunların oluşturdukları organik toplumda oynadıkları belirli rollerin ve kolektif bir varlık oluşturmaları gereğinin kabul edilmesiyle sınırlı tutuluyordu. Bu durum, ekonomik ve mesleki çıkar gruplarının

temsilinin liberal demokrasinin yerini aldığı çeşitli "korporativist" teoriler üretti. Bu düşünce zaman zaman "organik" katılım ya da demokrasi, dolayısıyla gerçek demokrasiden daha iyi bir şey olarak betimlendi; ama aslında bu, genellikle bürokratlar ve teknokratların hep yukardan yönettiği otoriter rejimler ve güçlü devletlerle bağlantılıydı. Böylece seçim demokrasisi (Macaristan başbakanı Kont Bethlen'in deyişiyle, "ıslah edici korporatif kurumları temel alan demokrasi") değişmez biçimde sınırlandı ya da ortadan kaldırıldı (Ranki, 1971). Bu türden korporatif devletlerin en tam örnekleri, bazı Roma Katolik ülkelerde, özellikle bütün Avrupa'daki anti-liberal rejimlerin en uzun ömürlüsü olan Profesör Oliviera Salazar'ın Portekizinde (1927-74), ama aynı zamanda demokrasinin yıkılması ile Hitler'in işgali arasında geçen dönemde (1934-38) Avusturya'da ve bir ölçüde de Franco İspanyasında görüldü.

Bu türden gerici rejimler hem faşizmden daha eski hem de bazı durumlarda ondan çok farklı kökenlere ve esin kaynaklarına sahip olsalar da, ikisini ayıran belirgin bir çizgi yoktur, çünkü hedefleri değilse de, düşmanları aynıdır. Nitekim 1870 tarihli birinci Vatikan Konseyi tarafından resmen takdis edilen versiyonunda görüldüğü gibi derin ve şaşmaz biçimde gerici olan Roma Katolik Kilisesi faşist değildi. Aslında bu kilise, totaliter iddiaları olan özünde seküler devletlere duyduğu düşmanlık yüzünden, faşizme karşı çıkmak zorunda kaldı. Ancak en tam örneği Katolik ülkelerde görülen "korporatif devlet" doktrini, genellikle faşist (İtalyan) çevrelerde oluşturulmuştu. Ancak bu çevreler de diğerlerinin yanı sıra Katolik gelenekten esinlenmişlerdi. Aslında bu rejimlere zaman zaman "klerikal faşist" denildi. Katolik ülkelerdeki faşistler, Belçikalı Leon Degrelle'in *Rexist* hareketinde görüldüğü gibi, doğrudan doğruya bütünlükçü Katolisizm'den çıkıp gelişebiliyorlardı. Kilise'nin Hitler'in ırkçılığına yönelik tutumundaki belirsizlik pek çok kez belirtilmiştir. Savaştan sonra Kilise içinde önemli konumlarda bulunan kişilerin, pek çok dehşet verici savaş suçlarının sanıkları da dahil çeşitli türden kaçak Nazilere ya da faşistlere önemli yardımlarda bulundukları da görülmüştür. Kiliseyi sadece eski tarz gericilere değil, faşistlere de bağlayan şey, onsekizinci yüzyıl aydınlanmasına ve Fransız Devrimi'ne ve Kilise'ye göre bunlardan kaynaklanan her şeye, demokrasiye, liberalizme ve kuşkusuz daha acil olarak "tanrısız komünizm"e duydukları ortak nefret idi.

Aslında faşist dönem Katolik tarihinde bir dönüm noktasını belirledi. Bunun nedeni, başlıca uluslararası standart taşıyıcılarının artık Hitler ve Mussolini olduğu bir sağ ile Kilise'nin özdeşlenmesinin, faşizm kaçınılmaz bir yenilgiye doğru gerilerken, yeterince anti-faşist olmayan kilise hiyerarşileri için yarattığı önemli siyasal sorunlardan başka, toplumsal düşünceleri benimseyen Katolikler için de önemli sorunlar yaratmasıydı. Anti-faşizm ya da yabancı fatihe karşı tam bir yurtseverlikle direniş ise, tam tersine, ilk kez demokratik Katolisizm'e (Hıristiyan Demokrasi) Kilise içinde meşruluk kazandırdı. Roma Katolik kamuoyunu harekete geçiren siyasal partiler doğal olarak Katoliklerin önemli bir azınlık oluşturduğu ülkelerde, Almanya ve Hollanda'da olduğu gibi seküler devletlere karşı Kilise'nin çıkarlarını pragmatik temelde savunmak için ortaya çıkmışlardı. Tanrısız sosyalizmin 1891'de bir toplumsal siyaset -radikal bir buluş- formüllendirmek için yükselişinden oldukça endişelenmiş olsa da, Kilise, resmen Katolik olan ülkelerdeki demokrasi ve liberalizm siyasetlerine bu türden tavizler verilmesine direndi. Bu toplumsal siyaset, kapitalizmin *değil*, ailenin ve özel mülkiyetin kutsallığını muhafaza ederken, işçilere haklarının verilmesi gerektiğini vurguluyordu.* Bu, toplumsal Katolikler için ilk dayanak noktasını sağlamıştı ya da diğerleri Katolik işçi sendikaları gibi işçi savunma biçimleri örgütlemeye hazırlanmışlar, aynı zamanda bu tür faaliyetlerle Katolisizm'in liberal yanına daha fazla eğilim göstermişlerdi. Papa XV. Benedict'in (1914-22) Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra geniş bir (Katolik) Halk Partisi'nin kurulmasına, faşizm bu partiyi kapatana kadar kısa süre için izin verdiği İtalya dışında, demokratik ve toplumsal Katolikler siyasal bakımdan marjinal azınlıklar olarak kaldılar. 1930'larda faşizmin ilerlemesi onları öne çıkardı. Bununla birlikte İspanyol Cumhuriyeti'ni desteklediklerini ilan eden Katolikler, entelektüel bakımdan ayırt edilen bir zümre olmakla birlikte, az sayıdaydılar. Katoliklerin desteği büyük bir çoğunlukla Franco'ya yöneldi. Direnişi ideolojiden çok yurtseverlik zemininde haklı çı-

---

*) Bu, kırk yıl sonra *Quadragesimo Anno* tarafından tamamlanan *Rerum Novarum* Tamimi idi. Bu eklemenin Büyük Çöküş'ün en derin noktasında yapılması rastlantı değildi. Bu belge, Rerum Novarum'un yüzüncü yılında Papa John Paul II'nin çıkardığı *Centesimus Annus* Tamimi'nin de gösterdiği gibi, günümüze kadar Kilise'nin toplumsal siyasetinin köşetaşı olarak kalmıştır. Ne var ki, hükmün dayandığı hassas denge siyasal bağlamla birlikte değişmiştir.

karabildiler ve böylece bir şans kazandılar ve zafer bu şansı kullanmalarını sağladı. Ancak siyasal Hıristiyan Demokratların Avrupa'da ve birkaç on yıl sonra Latin Amerika'nın çeşitli kesimlerinde kazandıkları zaferler daha sonraki bir döneme aittir. Liberalizmin düştüğü dönemde Kilise, nadir istisnalar dışında bu düşüşten memnundu.

II

Geriye, faşist denebilecek hareketler kalıyor. Bunların ilki, fenomene kendi ismini veren İtalyan faşizmi idi. Bu faşizm, yerlisi olduğu Romagna'nın tutkulu anti-papacılığını sembolize eden, ilk ismini Meksika anti-klerikal başkanı Benito Juàrez'den olan dönek bir sosyalist gazetecinin, Benito Mussolini'nin ürünüydü. Bizzat Hitler, Mussolini'ye olan borcunu biliyor ve ona saygı duyuyordu. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı sırasında hem Mussolini hem de faşist İtalya ne kadar zayıf ve yetersiz olduklarını kanıtladıklarında bile, değişmedi. Mussolini de Hitler'den, oldukça gecikerek, anti-semitizmi devraldı. 1938'den önce Mussolini'nin hareketinde ve aslında birleşmeden bu yana İtalyan tarihinde anti-semitizmin izi bile olmamıştı.* Ne var ki başka yerlerdeki benzer hareketleri esinlemeye ve finanse etmeye çalıştıysa da İtalyan faşizmi uluslararası alanda tek başına bir cazibe merkezi olamadı ve 1970'lerde Menahem Begin başkanlığında İsrail hükümeti haline gelen Siyonist "revizyonizm"in kurucusu Vladimir Jabotinskiy üzerinde olduğu gibi, hiç beklenmedik yerlerde etki yarattı.

1933'ün başında Hitler Almanya'da zafer kazanmış olmasaydı, faşizm yaygın bir hareket haline gelmezdi. Aslında, İtalya dışındaki bütün faşist hareketler Hitler'in iktidara gelmesinden sonra kuruldu. Buların en önemlileri, Macaristan'da gizli oyla yapılan ilk seçimde (1939) oyların %

*) Mussolini'nin yurttaşlarının şerefini kurtarmak için, savaş sırasında İtalyan ordusunun işgal ettiği bölgelerde -esas olarak güney doğu Fransa ve Balkanlar'ın bazı bölgeleri- Yahudileri imha edilmek üzere Almanlara ya da başkalarına teslim etmeyi açıkça reddettiği söylenir. İtalyan yönetimi bu konuda bariz bir gayret göstermediyse de, küçük İtalyan Yahudi nüfusun yaklaşık yarısı yokedildi. Ancak bunlar, sıradan kurbanlar olarak değil, antifaşist militanlar olarak yok edildiler (Steinberg, 1990; Hughes, 1983).

25'ini alan Macar Ok Haçı ve daha da büyük bir destek sağlayan Romanya Demir Muhafız örgütü idi. Aslında neredeyse tamamen Mussolini'nin finanse ettiği, Ante Paveliç'in Hırvat *Ustaşi* teröristleri gibi hareketler bile fazla gelişemedi ve 1930'lara kadar bu hareketlerin bazıları Almanya'dan esinlenen ve para almaya çalışan ideolojik olarak faşistleşmiş hareketler haline geldiler. Dahası, Hitler'in Almanya'daki zaferi olmasaydı, faşizm, evrensel bir hareket, Moskova'ya karşı Berlin, uluslararası komünizmin sağdaki bir tür eşiti olarak gelişmezdi. Bu gelişme sadece ciddi bir hareket yaratmakla kalmadı, İkinci Dünya Savaşı sırasında işgal altındaki Avrupa'da ideolojik olarak yönlendirilmiş Alman işbirlikçilerini de yarattı. Fransa'da vahşi biçimde gerici olmakla birlikte aşırı sağda bulunan pek çok kişi bu çizgiyi izlemeyi reddetti. Bunlar ya ulusalcıydılar ya da hiçbir şey değildiler. Hattâ bazıları Direniş'e bile katıldı. Ayrıca, Almanya'nın başarılı ve yükselen bir dünya gücü olarak aldığı uluslararası konum olmasaydı, faşizm ne Avrupa'nın dışında ciddi bir etki yaratabilirdi ne de faşist olmayan gerici yöneticiler, Portekiz'de Salazar'ın 1940'ta kendisinin ve Hitler'in "aynı ideolojiyle bağlı olduğunu" (Delzell, 1970, s. 348) iddia ettiği zaman yaptığı gibi, faşist sempatizanı kılığına bürünebilirlerdi.

Faşizmin çeşitli kolları arasında, genel bir Alman hegemonyası duygusunun -1933'ten sonra- dışındaki ortak noktayı ayırt etmek kolay değildir. Akıl ve akılcılığın yetersizliğine, içgüdü ve iradenin üstünlüğüne inanmış hareketlerin güçlü noktası teori değildi. Bu hareketler, tutucu entelektüel hayatın canlı olduğu ülkelerdeki her türlü gerici teorisyeni cezbettiler -Almanya bu bakımdan belirgin bir örnek oluşturur- ancak bunlar, faşizmin yapısal değil daha çok dekoratif unsurlarıydı. Mussolini kendi yerli filozofu Giovanni Gentile'ye rahatlıkla yol verebiliyordu ve Hitler filozof Heidegger'in desteğinin muhtemelen farkında bile değildi ya da önem vermiyordu. Faşizm, korporatif devlet gibi belirli bir devlet örgütü biçimiyle de özdeşlenemez. Nazi Almanyası, özellikle tek ve bölünmez bir *Volksgemeinschaft* ya da Halk Topluluğu fikrine ters düştükten sonra, bu türden fikirlere duyduğu ilgiyi hızla kaybetti. İtalyan faşizmi, ırkçılık gibi görünüşte merkezi bir unsuru bile daha başlangıçta terk etti. Tam tersine faşizm, gördüğümüz gibi, kuşkusuz ulusalcılığı, anti-komünizmi, anti-liberalizmi vb. sağdaki faşist olmayan öteki unsurlarla paylaştı. Bunların, özellikle faşist olmayan Fransız gerici grupları arasında yer alan ba-

zıları da faşizmle sokak şiddeti şeklinde siyasete yönelik bir tercihi paylaştılar.

Faşist ve faşist olmayan sağ arasındaki başlıca farklılık, faşizmin kitleleri aşağıdan seferber ederek var olmasıydı. Bu özellik, esas olarak, geleneksel gericilerin taraftar olmadıkları ve "organik devlet" savunucularının üstünden atlamaya çalıştıkları demokratik ve popüler siyasetler çağına aitti. Faşizm, kitleleri seferber etmekle övünüyor, iktidara geldiğinde bile bu eğilimi halk tiyatrosu biçiminde sürdürüyordu - Nuremberg mitingleri, Piazza Venezia'da toplanıp balkonda duran Mussolini'nin jestlerini izleyen kitleler. Komünistler de aynı şeyi yapıyorlardı. Faşistler, retoriklerinde, kendilerini toplumun kurbanları olarak görenlere hitap edişlerinde, toplumun topyekûn dönüştürülmesi için yaptıkları çağrıda, hattâ, Hitler'in (değiştirilmiş) kızıl bayraklı "*Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi*"nin ve Kızıllar'ın 1933'te Bir Mayıs'ı derhal resmi tatil günü olarak kurumlaştırmalarının çok açık biçimde ortaya koyduğu gibi, toplumsal devrimcilerin sembollerini ve isimlerini bilinçli biçimde kendilerine uyarlayışlarında, karşı-devrimin devrimcileri durumundaydılar.

Aynı şekilde, geleneksel geçmişe dönüş retoriğinde uzmanlaşmasına, ellerinden gelse geçmiş yüzyılı silip atmayı gerçekten tercih edecek halk sınıflarından büyük destek sağlamasına rağmen faşizm, söz gelimi, İç Savaş sırasında Franco'ya destek veren başlıca güçlerden biri olan Navarralı Carlistler ya da Gandi'nin el tezgâhlarına ve köy ideallerine dönüş kampanyaları gibi, gerçek anlamda bir gelenekçi hareket değildi. Pek çok geleneksel *değeri* vurgulamaları başka bir anlam taşıyordu. Onlar, liberal özgürleşmeyi reddettiler -kadınlar evde oturmalı ve durmadan çocuk doğurmalıydılar- modern kültürün çürütücü etkisine ve özellikle Alman Nasyonal Sosyalistleri'nin "kültürel bolşevizm" ve dejenere olarak betimlediği modernist sanatlara karşı güvensizlik duyuyorlardı. Ancak merkezi konumdaki faşist hareketler -İtalyan ve Alman- tutucu düzenin o tarihsel gardiyanlarına, Kilise'ye ve Kral'a da rağbet etmediler; tam tersine, kitle desteğinin meşrulaştırdığı kendini yetiştirmiş insanda cisimleşen bütünüyle gelenek dışı bir önderlik ilkesiyle, seküler ideolojilerle ve bazen kültlerle onların ayağını kaydırmaya çalıştılar.

Onların benimsedikleri geçmiş yapaydı. Gelenekleri icat edilmişti. Hitler'in ırkçılığı bile kesintiye uğramamış ve karışmamış bir soy çizgisi

bakımından gurur duyulacak bir şey değildi. Bu ırkçılık, genbilimcilere, onaltıncı yüzyılda yaşamış bir Suffolk yeomanından geldiklerini kanıtlamaya çalışan Amerikalılardan komisyon sağlıyordu. Ancak ondokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya atılan karmakarışık bir Darwinci iddia (ve ne yazık ki, genellikle Almanya'da kabul gördü) yeni genetik bilimini ya da daha özel olarak selektif üreme ve uygun olmayan türlerin elenmesiyle bir süper insan ırkı yaratmayı düşleyen uygulamalı genetik dalını ("eugenics") destekledi. Hitler'e göre dünyaya hâkim olmaya yazgılı ırk, bir antropologun "Nordic" terimini icat ettiği 1898'e kadar bir isme bile sahip değildi. Onsekizinci yüzyıl Aydınlanması'na ve Fransız devrimine ilkesel olarak düşmanlık besleyen faşizm, moderniteyi ve ilerlemeyi resmen benimseyemezdi, ancak ideolojik zeminlerde kendi temel bilimsel araştırmasını engellemediği sürece, pratik meselelerde delice bir inançlar setini teknolojik moderniteyle birleştirmek hiç zor olmadı (bk. bölüm 18). Faşizm büyük bir coşkuyla liberalizme karşı çıktı. İnsanların dünyaya dair saçma sapan inançlar ile çağdaş yüksek teknolojiye tam bir hâkimiyeti zorluk çekmeden birleştirebileceklerini de kanıtladı. Televizyon ve bilgisayar silahlarını giderek daha fazla kullanan köktenci gruplarıyla geç yirminci yüzyıl, bizi bu fenomene daha aşina hale getirmiştir.

Bununla birlikte, tutucu değerlerin, kitle demokrasisi tekniklerinin ve esas olarak ulusalcılıkta merkezlenen yenilikçi bir akıldışı vahşet ideolojisinin oluşturduğu bileşimi açıklamak gerekir. Radikal sağın bu türden geleneksel olmayan hareketleri çeşitli ülkelerde geç ondokuzuncu yüzyılda hem liberalizme (yani toplumların kapitalizm tarafından hızla dönüştürülmesi) ve hem de yükselen sosyalist işçi sınıfı hareketlerine ve daha genel olarak, tarihin o zamana kadar gördüğü en büyük kitlesel göçle dünyayı kaplıyan yabancı akınına karşı tepki olarak oluşmuştu. Erkekler ve kadınlar sadece okyanusların ve ulusal sınırların ötesine değil, aynı zamanda kırsal kesimden kente, ayni ülke içinde bir bölgeden diğerine, özetle kendi "yurtları"ndan yabancıların diyarına, öteki taraftan bakarsak, başkalarının yurduna yabancılar olarak göç ettiler. Her yüz Polonyalı'nın yaklaşık ellisi ülkelerini temelli olarak, artı, yılda yarım milyon kişi ülkelerini mevsimlik göçmen olarak terk etti. Bu göçmenler genellikle gittikleri ülkelerin işçi sınıflarına katıldılar. Geç ondokuzuncu yüzyıl geç yirminci yüzyılı önceleyerek kitlesel yabancı düşmanlığına öncülük etti. Irkçılık -saf ırkın, alt-insan güruhunun istilasına uğrayarak karışmaktan,

hattâ yokolmaktan korunması- yabancı düşmanlığının genel ifadesi haline geldi. Irkçılığın gücü, sadece büyük Alman liberal sosyoloğu Max Weber'i Pangerman Ligası'nı geçici olarak desteklemeye yönelten Polonyalı göçmen korkusuyla değil, ABD'de kitlesel göçe karşı giderek daha hummalı bir kampanyanın açılmasıyla da ölçülebilir. ABD'ye kitlesel göç, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bu Özgürlük Anıtı ülkesini, anıtın kendilerine hoşgeldiniz demek için dikildiği insanlara sınırlarını kapatmaya yöneltti.

Bu hareketleri bir arada tutan, bir yanda büyük iş dünyasını oluşturan kaya ile öte yanda yükselen işçi kitle hareketlerinin sertliği arasında ezilen bir toplumda küçük insanın duyduğu öfke idi. Ya da bu durum, en azından onları, toplumsal düzen içinde işgal ettikleri ve hakettiklerine inandıkları saygıdeğer konumdan ya da dinamik bir toplum içinde isteme hakkına sahip olduklarını hissettikleri toplumsal statüden yoksun bıraktı. Bu duygular, karakteristik ifadesini, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde çeşitli ülkelerde Yahudilere duyulan düşmanlığı temel alan özgül siyasal hareketler oluşturmaya başlayan anti-semitizmde buldu. Yahudiler, neredeyse evrensel gibi gösteriliyor ve adil olmayan bir dünyada, en azından bu dünyanın onları özgürleştiren ve daha fazla öne çıkaran Aydınlanma ve Fransız Devrimi fikirlerine olan bağlılığında en çok nefret toplayan her şeyi sembolleştirebiliyordu. Kapitalist/bankerin; devrimci ajitatörün; "köksüz entelektüeller"in ve yeni kitle iletişim araçlarının yarattığı çürütücü etkinin; eğitim gerektiren bazı mesleklerde onlara oransız -aksi halde nasıl "adaletsiz" olabilirdi?- bir iş payı sağlayan rekabetin; yabancıların ve dışlanmışların sembolleri olarak hizmet edebiliyorlardı. Üstelik İsa'yı onların öldürdükleri düşüncesi, eski tip Hıristiyanlar arasında kabul görüyordu.

Aslında Batı dünyasında Yahudilere karşı yaygın bir nefret duyuluyordu ve üstelik Yahudilerin ondokuzuncu yüzyıl toplumu içindeki konumları da belirsizdi. Ancak grevci işçilerin, ırkçı olmayan işçi hareketlerinin üyelerini, Yahudilerin dükkânlarına saldırma ve kendi işverenlerini Yahudi olarak görme (yaklaşık olarak orta ve doğu Avrupa'nın geniş mıntıkalarında) eğiliminde olmaları gerçeğinden hareketle ilk Nasyonal Sosyalistler olarak görmemeliyiz. Onları radikal sağın *siyasal* anti-semitlerinin sempatizanı haline getiren şey, daha çok, Blo-

omsbury Grubu gibi Edwardcı İngiliz entelektüellerinin anti-semitizmleri oldu. Yahudilerin, köylülerin geçim araçları ile onların bağımlı oldukları dış ekonomi arasında pratik nedenlerden ötürü bir irtibat noktası oluşturdukları Orta Avrupa'nın doğusundaki köylü anti-semitizmi kesinlikle daha sürekli ve daha patlayıcıydı ve Slav, Macar ve Romen kırsal toplulukları modern dünyanın akıl almaz depremleriyle giderek sarsılmaya başladığında, bu özellik daha da belirgin hale geldi. Yahudilerin Hıristiyan çocuklarını kurban ettiklerine dair karanlık halk masallarına hâlâ inananlar vardı ve toplumsal patlama anları, Çar'ın imparatorluğundaki gericilerin, özellikle 1881'de Çar II. Alexander'ın sosyal devrimciler tarafından katledilmesinden sonra teşvik ettikleri *pogromlara* yol açacaktı. Burada özgün halk anti-semitizminden İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilerin yok edilmesine kadar giden düz bir çizgi vardır. Halk anti-semitizmi Doğu Avrupa'daki gibi kitle tabanı kazanan hareketlere - özellikle Romen Demir Muhafız ve Macar Ok Haçı- bir dayanak noktası sağladı. Ne olursa olsun, eski Habsburg ve Romanov topraklarında bu bağlantı, derin kökleri olmakla birlikte kırsal ve taşralı halk anti-semitizminin daha az şiddete yönelik, hattâ denebilir ki, daha hoşgörülü olduğu Alman Reich'ına kıyasla çok daha belirgindi. 1938'de yeni işgal edilen Viyana'dan Berlin'e kaçan Yahudiler sokak anti-semitizminin yokluğu karşısında şaşırdılar. Burada şiddet, Kasım 1938'de olduğu gibi yukardan alınan kararlarla gerçekleşiyordu (Kershaw, 1983). Gene de pogromların rastgele ve kesintili vahşeti ile bir kuşak sonra olan şey arasında hiçbir benzerlik yoktu. 1881'de birkaç, 1903 Kişinev pogromunda kırk elli ölü bütün dünyayı -haklı olarak- öfkelendirdi, çünkü barbarlığın ilerlemesinden önceki günlerde, uygarlığın ilerleyeceğine inanan bir dünyaya bu kadar ölü katlanılmaz görünüyordu. 1905 Rus devriminin kitlesel köylü ayaklanmalarına eşlik eden çok daha büyük pogromlar bile, sonraki standartlara göre az sayıda kayıpla sonuçlandı - yaklaşık sekiz yüz ölü. Bu durum, Almanlar SSCB'yi işgal ederken ve sistematik yoketme başlamadan önce, 1941'de, Litvanyalıların üç gün içinde Vilnius'da (Vilna) 3 800 Yahudi'yi öldürmesiyle kıyaslanabilir.

Radikal sağın daha eski olan bu hoşgörüsüzlük gelenekleriyle bağlantı kuran ancak onları kökten dönüştüren yeni hareketleri, özellikle Avrupa toplumlarının alt ve orta gruplarına hitap etti ve 1890'larda bir trend olarak ulusalcı entelektüellerin daha sonra ortaya çıkan teori ve retoriği ola-

rak formüllendirildi. "Ulusalcılık" terimi bu on yıl içinde gericiliğin bu yeni sözcülerini betimlemek için icat edildi. Orta ve alt orta sınıf militanlığı, demokrasi ve liberalizm ideolojilerinin başat olmadığı ülkelerde ya da bunlarla özdeşlenmeyen sınıflar arasında, yani esas olarak bir Fransız devriminden ya da buna benzer bir süreçten geçmemiş ülkelerde, radikal sağa yöneldi. Aslında Batı liberalizminin çekirdek ülkelerinde - Britanya, Fransa ve ABD- devrimci geleneğin genel hegemonyası önemli bir kitlesel faşist hareketin oluşumunu engelledi. Amerikan popülistlerinin ırkçılığını ya da Fransız Cumhuriyetçilerinin şövenizmini Faşizm taraftarlığıyla karıştırmak yanlıştır: bunlar solun hareketleriydi.

Bu, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik artık bir engel oluşturmadığında, eski içgüdülerin yeni siyasal sloganlara bağlanmayacağı anlamına gelmiyordu. Avusturya Alpleri'ndeki Swastika (Gamalı Haç -çn.) eylemcilerinin, bir zamanlar o yörenin liberalleri durumundaki taşralı meslek sahiplerinden -veteriner cerrahlardan, kadastro memurlarından vb.-, köylü klerikalizminin hâkim olduğu bir ortamda eğitim görmüş ve özgürleşmiş bir azınlıktan oluştuğu pek kuşku götürmez. Aynı şekilde, daha geç yirminci yüzyılda klasik proleter işçi ve sosyalist hareketlerinin dağılması, çok sayıda kol emekçisinin içgüdüsel şovenizm ve ırkçılığını serbest bıraktı. O zamana kadar, bu duygulara bağışık olmayan kol emekçileri bu türden bağnazlığa büyük bir düşmanlık besleyen partilere sadakatlerinden ötürü bunları kamuoyu önünde ifade etmekte duraksamışlardı. 1960'lardan beri Batılı yabancı düşmanlığı ve siyasal ırkçılık esas olarak kol emekçilerinden oluşan tabaka arasında görülmektedir. Ne var ki, faşizmin kuluçkada olduğu yıllarda bu alan ellerini işle kirletmeyenlere aitti.

Orta ve alt-orta tabakalar faşizmin yükseliş çağı boyunca bu tür hareketlerin belkemiği olmaya devam etti. Bu görüş Nazilere verilen destek konusunda 1930 ile 1980 arasında yapılan her analizin "fiilen" vardığı mutabakatı düzeltme endişesi taşıyan tarihçiler tarafından bile ciddi biçimde reddedilmemiştir (Childers, 1983; Childers, 1991, s. 8, 14-15). Pek çok örnek arasından, iki savaş arası dönemde Avusturya'da bu türden hareketlerin üyelerini ve desteğini araştıran bir tanesini alalım. 1932'de Viyana'da belediye meclisine seçilen üyelerin % 18'i kendi işinde çalışıyordu, % 56'sı beyaz yakalı, büro işçisi ve devlet memuru, % 14'ü ise

mavi yakalı idi. Aynı yıl içinde Viyana dışında beş Avusturya meclisine seçilen Nazilerin % 16'sı kendi işinde çalışanlardan ve çiftçilerden, elli biri büro işçilerinden vb. ve % 10'u mavi yakalılardan oluşuyordu (Larsen et al., 1978, s. 766-67).

Bütün bunlar faşist hareketlerin, emeğiyle geçinen yoksullardan sahici bir kitle desteği alamadıkları anlamına gelmez. Kadrolarının bileşimi ne olursa olsun, Romanya Demir Muhafız'ının desteği yoksul köylülükten geliyordu. Macar Ok Haçı'nın seçmeni genellikle işçi sınıfıydı (Komünist Parti illegal olurken ve hep küçük kalan Sosyal Demokrat Parti Horthy rejimine gösterdiği hoşgörünün bedelini öderken) ve Avusturya Sosyaldemokrasisi'nin 1934'te yenilgiye uğramasından sonra, özellikle Avusturya taşrasında Nazi Partisi'ne dikkat çekici bir işçi kayışı vardı. Ayrıca kamusal meşruluğa sahip faşist hükümetler, İtalya ve Almanya'da olduğu gibi bir kez yerleştiklerinde, daha önce sosyalist ve komünist olan işçiler mücadeleye devam eden sol gelenekten çok yeni rejimlerle aynı çizgiye düştüler. Bununla birlikte, faşist hareketler kırsal toplum içindeki sahici geleneksel unsurlara hitap etmekte sorunlarla karşılaştıkları (Hırvatistan'da olduğu gibi, Roma Katolik Kilisesi gibi örgütler tarafından takviye edilmedikçe) ve örgütlü işçi sınıflarıyla özdeşlenen ideoloji ve partilerin can düşmanı oldukları için, çekirdek seçmenleri, doğal olarak toplumun orta tabakalarında bulunacaktı.

Faşizmin özgün çağrısının orta sınıf içinde ne kadar yayıldığı daha açık bir sorudur. Faşizmin orta sınıf gençliğe, özellikle Kıta Avrupası'ndaki iki savaş arası dönemde aşırı sağda yer alarak kötü bir şöhret kazanan üniversite öğrencilerine güçlü biçimde hitap ettiği kesindir. 1921'de (yani "Roma'ya Yürüyüş"ten önce) İtalyan faşist hareketinin üyelerinin % 13'ü öğrenciydi. Almanya'da bütün öğrencilerin % 5'i ile % 10'u 1930 gibi erken bir tarihte parti üyesiydi. Bu sırada geleceğin Nazilerinin büyük çoğunluğu Hitler'e ilgi göstermeye başlamamıştı (Kater, 1985, s. 467; Noelle/Neumann, 1967, s. 196). Gördüğümüz gibi, orta sınıftan eski subaylar unsuru Nazi saflarında güçlü biçimde temsil ediliyordu: bunlar için, bütün dehşetine rağmen Büyük Savaş, kişisel başarının zirvesini belirliyordu ve bu zirveden bakıldığında sadece gelecekteki sivil hayatların düş kırıcı düzlükleri görülüyordu. Bunlar, kuşkusuz, orta tabakanın eylem çağrılarına özellikle kulak veren ke-

simleriydi. Genel anlamda konuşmak gerekirse, radikal sağın çağrısı bir orta sınıf mesleğin güncel ya da geçici istikrarına, toplumsal düzeni yerinde tuttuğu düşünülen çerçeve eğirilir ve kırılırken daha büyük ve güçlü bir tehdit oluşturuyordu. Almanya'da paranın değerini sıfıra indiren Büyük Enflasyon'un ve ardından gelen Büyük Çöküş'ün çifte darbesi orta sınıfın, daha güvenli bir konumda oldukları görülen orta ve daha yüksek kamu görevlileri gibi tabakalarını bile radikalleştirdi. Bunlar daha az yaralayıcı koşullar altında, Kayzer Wilhelm'e nostalji duyan, ama Feld Mareşal Hindenburg'un başında olduğu, henüz gözle görülür biçimde ayaklarının altından kaymamış olan bir Cumhuriyet'e karşı görevlerini yerine getirmeye de istekli, eski tip tutucu yurtseverler olarak mutlu olmaya devam edebilirlerdi. İki savaş arası dönemde politik olmayan Almanların çoğu Wilhelm'in imparatorluğuna özlem duyuyordu. 1960'lar gibi geç bir tarihte Batı Almanların çoğu (anlaşılabilir nedenlerle) Alman tarihindeki en iyi zamanın *şimdiki dönem* olduğu sonucuna varmıştı. Bunların altmış yaşın üzerindeki % 42'si, *Wirtschaftswunder* (Met. Alm., ekonomik mucize -çn.) tarafından dönüştürülen % 32'sine karşılık, hâlâ 1914'ten önceki dönemin daha iyi olduğunu düşünüyordu (Noelle/Neumann, 1967, s. 1967). Burjuva merkez ve sağın seçmenleri, 1930 ile 1932 yılları arasında muazzam sayılarla Nazi Partisi'ne geçtiler. Ancak bunlar faşizmin kurucuları değildi.

Bu türden tutucu orta sınıflar, kuşkusuz, faşizmin potansiyel taraftarlarıydı ya da faşizmin saflarında yer alıyorlardı. Bunun nedeni iki savaş arası dönemde siyasal savaş hatlarının belirlenme tarzıydı. Liberal topluma ve onun bütün değerlerine yönelen tehdidin sadece sağdan, toplumsal düzene yönelen tehdidin ise soldan geldiği görülüyordu. Orta sınıftan insanlar kendi siyasetlerini korkularına uygun biçimde seçtiler. Geleneksel tutucular doğal olarak faşizmin demagoglarına sempati duyuyorlardı ve onlarla baş düşmana karşı ittifak kurmaya hazırdılar. İtalyan faşizmi, 1920'lerde ve hattâ 1930'larda, liberalizmin sol eğilimli taraftarları bir yana bırakılırsa, daha iyi bir basına sahipti. "Faşizmin gözüpek deneyimi dışında, bu on yıl, yapıcı devlet adamlığı bakımından verimli olmamıştı," diye yazıyordu, seçkin İngiliz muhafazakârı ve oyun yazarı John Buchan. (Yazdığı oyunların tadı ne yazık ki solda yer alanların kanaatlerine pek uygun değildi.) (Graves/Hodge, 1941, s.248.) Hitler, geleneksel sağın oluşturduğu, daha sonra kendi hareketinin içinde

erittiği bir koalisyon tarafından iktidara getirildi. General Franco o sırada fazla önemli olmayan İspanyol *Falange*'ım kendi ulusal cephesine kattı, çünkü temsil ettiği şey, aralarında iyi bir ayrım yapamadığı 1789 ve 1917 hayaletlerine karşı bütün sağın birliği idi. Franco, İkinci Dünya Savaşı'na Hitler'in yanında fiilen katılmayacak kadar şanslıydı, sadece tanrısız komünistlere karşı Almanlarla aynı safta savaşması için Rusya'ya "Mavi Tümen" adında bir öncü güç gönderdi. Mareşal Pètain, kesinlikle faşist ya da Nazi sempatizanı değildi. Savaştan sonra, bir yanda inanmış Fransız faşistleri ve Alman yanlısı işbirlikçiler ile öte yanda Mareşal Pètain'in Vichy rejimini destekleyen ana kitle arasında bir ayrım yapmanın bu kadar zor olmasının nedeni, arada belirgin bir çizginin olmamasıydı. Babaları Dreyfus'ten, Yahudilerden ve kahpe cumhuriyetten nefret etmiş olanlar -bazı Vichy simaları bu nefreti bizzat yaşayacak kadar yaşlıydılar- Hitlerci bir Avrupa'nın partizanları içinde kayboldular. Özetle iki savaş arasında sağın "doğal" ittifakı, eski tip gericiler aracılığıyla geleneksel tutuculardan faşist patolojinin dış kenarlarına geçti. Tutuculuğun ve karşıdevrimin geleneksel güçleri güçlü ama genellikle hareketsizdi. Faşizm onlara hem bir dinamik, hem de, belki de daha önemlisi, dağınık güçler üzerinde zafer kazanma konusunda bir örnek sağladı. (Faşist İtalya için çok sık söylenen övücü bir deyiş, "Mussolini trenleri zamanında kaldırdı" değil miydi?) Komünistlerin dinamizminin 1933'ten sonra yönünü ve dümenini kaybeden sol için bir çekim gücü olması gibi, faşizmin özellikle Nasyonal Sosyalistler'in Almanya'da iktidarı ele geçirmelerinden sonra kazandıkları başarılar, onları geleceğin yükselen dalgası gibi gösterdi. Bu sırada faşizmin Muhafazakâr Büyük Britanya'nın siyasal sahnesine kısa süreli de olsa önemli bir giriş yapması, bu "gösteri etkisi"nin gücünü kanıtlar. Ulusun en önde giden siyasetçilerinden birinin saf değiştirmesi ve ulusun belli başlı basın lordlarından birinin desteğini kazanması, Sir Oswald Mosley'in hareketinin saygıdeğer politikacılar tarafından kısa süre içinde terk edilmesinden ve Lord Rothermere'nin Daily Mail'inin İngiliz Faşistler Birliği'ne verdiği desteği kısa süre içinde geri çekmesinden daha önemlidir. Çünkü Britanya evrensel düzeyde ve haklı olarak hâlâ bir siyasal ve toplumsal istikrar modeli olarak görülüyordu.

III

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra radikal sağın yükselişi, hiç kuşkusuz, genelde toplumsal devrim ve işçi sınıfı iktidarı tehlikesine, aslında gerçekliğine, özelde ise Ekim Devrimi ve Leninizm'e gösterilen bir tepkiydi. Bunlar olmasaydı faşizm hiçbir şekilde var olamazdı, çünkü demagojik sağcı aşırılar ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren bir çok Avrupa ülkesinde siyasal bakımdan etkili ve saldırgan oldularsa da, 1914'ten önce neredeyse sürekli olarak denetim altında tutulmuşlardı. Bu bakımdan faşizme mazeret bulanlar, Mussolini ve Hitler'i Lenin'in doğurduğunu öne sürmekte belki de haklıdırlar. Ne var ki, bazı Alman tarihçilerinin (Nolte, 1987) 1980'lerde çok yaklaştıkları gibi, faşist barbarlığın Rus devriminin daha erken barbarlıklarından esinlendiğini ve bunları taklit ettiğini iddia ederek bu barbarlığı temize çıkarmak hiçbir şekilde meşru değildir.

Ne var ki, sağ tepkinin özünde devrimci sola duyulan tepkinin yer aldığı tezine iki önemli sınırlama getirilmelidir. Birincisi, bu tez, Birinci Dünya Savaşı'nın ulusalcı askerler ya da Kasım 1918'den sonra kahramanlık şansını kaçırdıkları için gücenen genç adamların genellikle orta ve alt orta sınıfa mensup önemli bir tabakası üzerinde yarattığı etkiyi azımsar. "Silah arkadaşlığı" (*frontsoldat*) denilen şey, radikal sağ hareketlerin mitolojisinde en önemli rolü oynayacaktı -Hitler de bunlardan biriydi- ve bu, Alman komünist önderleri Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg gibi komünist önderleri katleden subaylar, İtalyan *squadristi* ve Alman *freikorps* gibi ilk aşırı ulusalcı silahlı müfrezeler türünden kalıcı bir blok oluşturacaktı. Gördüğümüz gibi, Birinci Dünya Savaşı dünyayı vahşete sürükleyen bir makineydi ve bu adamlar gizli kalmış vahşetlerini açığa vurmaktan gurur duyuyorlardı.

Solun, liberallerden bu yana savaş karşıtlığına, anti militarist hareketlere düşkünlüğü, dev kitlelerin Birinci Dünya Savaşı'nın kitlesel cinayetlerine gösterdiği tepki, pek çok kişiyi, 1914-18 koşulları altında bile savaş deneyimini önemli ve ilham verici bulan; üniforma ve disiplin, fedakârlık -hem kendisi hem de başkaları için- ve kan, silah ve gücü erkeksi bir hayatı yaşanmaya değer hale getiren şeyler olarak gören, görece küçük, ama gene de sayıca çok bir azınlığın ortaya çıkışını azımsamaya yöneltti. Bunlar, bir iki kişi (özellikle Almanya'da) dışında savaş hak-

kında fazla kitap yazmadılar. Kendi zamanlarının bu Ramboları doğal olarak radikal sağdan geliyorlardı.

İkinci özellik bu sağ tepkinin, sadece Bolşevizm'e değil, mevcut toplum düzenini tehdit eden ya da bu düzeni bozmakla suçlanabilecek bütün hareketlere ve özellikle örgütlü işçi sınıfına yönelmesidir. Lenin daha çok bu tehdidin sembolü idi. Oysa çoğu politikacı için, ortaya çıkan fiili gerçekliği, oldukça ılımlı önderleri olan sosyalist işçi partileri değil, eski sosyalist partilere yeni bir siyasal güç kazandıran ve aslında onları liberal devletlerin zorunlu destekleri haline getiren işçi sınıfının artan gücü, güveni ve radikalizmi temsil ediyordu. Savaştan hemen sonraki yıllarda sosyalist ajitatörlerin 1889'dan beri öne sürdükleri en önemli talebin, sekiz saatlik çalışma günü talebinin, Avrupa'nın hemen her yerinde kabul edilmesi rastlantı değildi.

Tutucuların kanını donduran tehdit, ne kadar acı olursa olsun işçi sendikası önderlerinin ve muhalefet hatiplerinin hükümette bakan olmasından çok işçilerin gücündeki artışta üstü kapalı olarak yatan bu tehdit idi. Bakanlığa yükselenler tanımları gereği "sol"a mensuptular. Bir toplumsal ayaklanma çağında onları Bolşeviklerden ayıran hiçbir belirgin çizgi yoktu. Aslında sosyalist partilerin çoğu savaştan hemen sonraki yıllarda, eğer kabul edilselerdi seve seve komünistlere katılırlardı. Mussolini'nin "Roma'ya Yürüyüş"ten sonra katlettiği kişi, bir KP önderi değil bir sosyalist olan Matteotti idi. Geleneksel sağ tanrısız Rusya'yı dünyadaki bütün kötülüklerin cisimleşmesi olarak görebilirdi, ancak 1936'da generallerin (İspanya'da -çn.) ayaklanması sadece komünistlere yönelmedi. Çünkü komünistler Halk Cephesi'nin en küçük parçasını oluşturuyorlardı (bk. bl. 5). Ayaklanma İç Savaş'a kadar sosyalistleri ve anarşistleri tercih eden bir halk ayaklanmasını hedef aldı. Bu, Lenin'i ve Stalin'i faşizmin mazereti haline getiren bir *ex post facto* (geçmişi kapsayacak şekilde geçerli olan -çn.) açıklama biçimidir.

Ve gene açıklanması gereken, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki sağ tepkinin en önemli zaferlerini neden faşizm biçiminde kazandığıdır. Aşırı sağ hareketler 1914'ten önce de var olmuşlardı. Bunlar histerik ulusalcı ve yabancı düşmanı, savaşı ve şiddeti yücelten, hoşgörüsüz, silah zoruyla iş yaptıran, liberalizme, demokrasiye, proletaryaya, sosyalizme ve akılcılığa coşkulu biçimde karşı çıkan, kan ve toprak ve modernitenin bozduğu de-

ğerlere dönüş hayalleri kuran hareketlerdi. Bunların siyasal sağ içinde ve bazı entelektüel çevrelerde siyasal bir etkisi olmuştu, ancak hiçbir yerde hâkim olamadılar veya denetimi ele geçiremediler.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bunlara şans kazandıran şey eski rejimlerin ve bu rejimlerle birlikte eski hâkim sınıfların ve onların iktidar, nüfus ve hegemonya mekanizmalarının çöküşü oldu. Düzenin iyi işlediği yerlerde faşizme ihtiyaç olmadı. Britanya' da, yukarda belirtilen kısa süreli esintiye rağmen ilerleme kaydedemedi. Geleneksel muhafazakâr sağ denetimi sürdürdü. 1940 yenilgisine kadar Fransa'da da önemli bir ilerleme görülmedi. Geleneksel Fransız radikal sağı -monarşist *Action Française* ve Albay La Rocque'nin *Croix de Feu* (Ateş *Haçı)* hareketi- Solcuları dövmeye hazır olsa da, tam olarak faşist değildi. Aslında bu hareketlerin bazı unsurları Direniş'e bile katıldılar.

Ayrıca, yeni bir ulusalcı hâkim sınıfın ya da grubun yeni bağımsız ülkelerde iktidara gelebildiği yerlerde de faşizme gerek yoktu. Bu adamlar gerici olabiliyorlar ve aşağıda ele alınacak nedenlerden ötürü otoriter yönetimi tercih edebiliyorlardı, ancak iki savaş arası dönemde Avrupa'da antidemokratik sağa her dönüşün faşizm ile özdeşlenmesi retorikten başka şey değildi. Otoriter militaristlerce yönetilen Polonya'da ve demokratik Çekoslovakya'nın Çek bölümünde ya da yeni Yugoslavya'nın çekirdeğini oluşturan (başat) Sırbistan'da önemli hiçbir faşist hareket yoktu. Eski tip sağcıların ya da gericilerin yönettiği, önemli faşist ya da benzer hareketlerin bulunduğu ülkelerde -Macaristan, Romanya, Finlandiya, hattâ önderinin bizzat faşist olmadığı Franco İspanyası'nda- yöneticiler, bu tip hareketleri, onları sıkıştıran Almanlar olmaksızın (1944'te Macaristan'da olduğu gibi) denetim altında tutmakta biraz zorlanmışlardı. Bu, eski ya da yeni devletlerde ulusalcı azınlık hareketlerin faşizmi cazip bulmadıkları anlamına gelmez, çünkü bunlar, İtalya'dan ve 1933'ten sonra Almanya'dan mali ve siyasal destek bekleyebiliyorlardı. Bu durum Flander'de (Belçika), Slovakya'da ve Hırvatistan'da çok açıktı.

Eski bir devlet ve onun artık işlevini yerine getiremeyen yönetim mekanizmaları; neye sadakat göstereceğini artık bilmeyen, gözü açılmış, yönünü kaybetmiş ve hoşnutsuz yurttaşlardan oluşan bir kitle, gerçekten ya da görünüşte toplumsal devrim tehdidinde bulunan ancak bu tehdidi gerçekleştirecek konumda bulunmayan güçlü sosyalist hareketler; ve 1918-

20 barış antlaşmalarına duyulan ulusalcı bir öfke, çılgın aşırı sağın zafer kazanmasının optimal koşullarını oluşturuyordu. İtalyan liberallerinin 1920-22'de Mussolini'nin faşistlerine ve Alman tutucularının 1932-33'te Hitler'in Nasyonal Sosyalistlerine yaptıkları gibi, çaresiz durumdaki eski yönetici elitleri aşırı radikallerin yolunu tutmaya yönelten koşullar bunlardı. Bunlar, aynı nedenle, radikal sağ hareketleri güçlü biçimde örgütlenmiş, bazen üniformalı ve paramiliter güçlere (*squadristi*; fırtına birlikleri) ya da Büyük Çöküş sırasında Almanya'da olduğu gibi kitlesel seçmen ordularına dönüştüren koşullardı. Ne var ki, ne İtalya'da ne de Almanya'da, bol miktarda yapılan "sokağı ele geçirme" ve "Roma'ya Yürüyüş" retoriğine rağmen, bu iki faşist devletin ikisinde de faşizm "iktidarı fethederek" başa geçmedi. Her iki örnekte de faşizm, eski rejimin suç ortaklığıyla, aslında (İtalya'da olduğu gibi) inisiyatif göstermesiyle, yani "anayasal" biçimde iktidara geldi.

Faşizmin yeniliği, bir kez iktidara geldiğinde eski siyasal oyunları reddetmesi ve fırsat bulduğunda iktidarı tam olarak ele geçirmesiydi. İktidarın tam olarak devralınması ya da bütün rakiplerin tasfiye edilmesi İtalya'da (1922-28) Almanya'dakinden (1932-33) daha uzun sürdü, ancak iktidar bir kez ele geçirildiğinde karakteristik biçimde, üstün bir popülist "önder"in (*Duçe, Führer*) engelsiz diktatörlüğü haline gelen şey üzerinde artık hiçbir iç siyasal sınırlama olmadı.

Bu noktada, faşizm konusunda, biri pek çok liberal tarihçinin devraldığı faşist, öteki ortodoks Sovyet marksizmi için değerli olan aynı ölçüde yetersiz iki tezi kısaca bertaraf etmeliyiz. Ne bir "faşist devrim" oldu ne de "tekelci kapitalizm"in veya büyük iş dünyasının ifadesi olarak faşizm.

Faşist hareketler, toplumda temel bir dönüşüm isteyen insanları kapsadığı ölçüde, devrimci hareketlerin, çoğu kez anti-kapitalist ve anti-oligarşik bir ucu olan ögelerine sahipti. Ne var ki, devrimci faşizmin atı, hem startta hem de koşuda başarısızlığa uğradı. Hitler, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi ismindeki "sosyalist" bileşenini ciddiye alanları - kendisi almıyordu- hızla tasfiye etti. Küçük adamın, kalıtsal köylü mülk sahipleriyle ve Hans Sachs gibi zanaatkârlar ile onun sarı saçları örgülü kızlarıyla dolu ortaçağına bir tür dönüş ütopyası, yirminci yüzyılın belli başlı devletlerinde, en azından, İtalyan ve Alman faşizmi gibi mo-

dernleşme ve teknolojik ilerleme yolunu tutan rejimlerde gerçekleşebilecek bir program değildi (Himmler'in bir kâbusu andıran ırksal olarak saflaştırılmış bir halk uyarlamasını bir yana bırakırsak).

Nasyonal Sosyalizm'in kesinlikle gerçekleştirebildiği şey, eski emperyal *elitlerin* ve *kurumsal yapıların* radikal biçimde temizlenmesiydi. Bununla birlikte, Hitler'e karşı fiilen ayaklanan yegâne grup, Temmuz 1944'te eski aristokrat Prusya ordusu oldu. Savaştan sonra işgalci Batı ordularının siyasetleriyle yeniden güçlendirilen eski elitlerin ve eski kurumsal çerçevelerin tahrip edilmesi, Federal Cumhuriyet'in, yenilmiş Kayzer'ini kaybeden imparatorluktan pek fazla bir şey olmayan 1918-33 Weimar Cumhuriyeti'ninkinden daha sağlam bir temel üzerinde inşa edilmesini mümkün kılacaktı. Nazizmin elbette kitleler için hazırlanmış bir toplumsal programı vardı ve bu program kısmen gerçekleştirildi : tatiller; spor gösterileri; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün dünyanın *Volkswagen* "böcek" olarak tanıdığı planlı bir "halk arabası". Ne var ki, Nazizm'in esas başarısı Büyük Çöküş'ü öteki hükümetlerden çok daha etkin biçimde etkisiz hale getirmesiydi, çünkü Nazilerin anti-liberalizmi onları *a priori* bir serbest piyasa inancına bağlamayan olumlu bir özelliğe sahipti. Bununla birlikte Nazizm temelde yeni ve farklı bir rejimden çok, yenilenmiş ve yeniden canlandırılmış bir eski rejim idi. 1930'ların emperyal ve militarist Japonyası gibi (hiç kimse bunun devrimci bir sistem olduğunu iddia edemez) kendi sanayi sistemine çarpıcı bir dinamizm kazandıran, liberal olmayan bir kapitalist ekonomiye sahipti. Faşist İtalya'nın ekonomik ve diğer kazanımları, İkinci Dünya Savaşı sırasında kanıtlandığı gibi çok daha az etkiliydi. İtalya'nın savaş ekonomisi görülmemiş derecede zayıftı. Pek çok İtalyan sıradan faşisti için samimi bir retorik olduğu kuşku götürmese de, bir "faşist devrim"den söz etmek retorikten başka şey değildi. İtalyan faşizmi, Almanya'da olduğu gibi Büyük Çöküş'ün açtığı yaralara ve Weimar hükümetlerinin bununla başa çıkamayışına bir tepkiden çok, 1918 sonrası devrimci karışıklığa karşı bir savunma olarak ortaya çıkan, çok daha açık biçimde eski hâkim sınıfların çıkarına uygun düşen bir rejimdi. Bir bakıma, daha güçlü ve daha merkezileşmiş bir hükümet yaratarak İtalyan birliği sürecini ondokuzuncu yüzyıldan devralan İtalyan faşizminin, kendisine itibar kazandıran bazı önemli kazanımları oldu. Örneğin bu, Sicilya Mafyası'nı ve Napoliten Camorra'sını başarılı biçimde ezen yegâne İtalyan rejimi idi. Ancak onun ta-

rihsel önemi hedeflerinde ve kazanımlarında değil, muzaffer karşı-devrimin yeni bir uyarlamasının küresel öncüsü olarak oynadığı rolde yatar. Mussolini, Hitler'e esin kaynağı oldu ve Hitler İtalyan esinini ve önceliğini asla inkâr etmedi. Öte yandan İtalyan faşizmi sanatsal avangard "modernizm" e olan hoşgörüsü, hattâ bir ölçüde bundan zevk almasıyla ve bazı başka bakımlardan -daha çok Mussolini'nin 1938'de Almanya ile aynı çizgiye gelişine kadar- anti-semitik ırkçılığa hiçbir ilgi duymayışıyla, radikal sağcı hareketlere kıyasla kuraldışıydı ve uzun süre de öyle kaldı.

"Tekelci kapitalizm" tezine gelince, büyük iş dünyası hakkında belirtilmesi gereken nokta, onun kendisini mülksüzleştirmeyen ve kendisiyle uzlaşmak durumunda olan her rejimle uzlaşabileceğidir. Faşizm, Amerikan New Deal'ından ya da İngiliz İşçi hükümetlerinden ya da Weimar Cumhuriyeti'nden daha fazla "tekelci kapitalizmin çıkarlarının ifadesi" değildi. 1930'ların başında büyük iş dünyası özel olarak Hitler'i istemedi; aslında daha ortodoks tutuculuğu tercih edebilirdi. Büyük Çöküş'e kadar ona pek az destek verdi ve o zaman bile bu destek geç ve derme çatmaydı. Ne var ki, Hitler bir kez iktidara geldiğinde, iş dünyası bütün kalbiyle, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki faaliyetleri için köle emeği ve imha kamplarındaki işgücünü kullanma noktasına kadar onunla işbirliği yaptı. Büyük ve küçük işletmeler, kuşkusuz, Yahudilerin mülksüzleştirilmesinden kazançlı çıktılar.

Bununla birlikte faşizmin iş dünyasına öteki rejimlerden daha büyük avantajlar sağladığını belirtmek gerekir. Birincisi, faşizm sol toplumsal devrimi tasfiye etti ya da yenilgiye uğrattı ve aslında bu devrime karşı ana siper olarak görüldü. İkincisi, faşizm işçi sendikalarını ve yönetimin iş gücünü yönetme haklarına getirilen öteki sınırlamaları ortadan kaldırdı. Aslında, faşist "önderlik ilkesi" pek çok patronun ve şirket yöneticisinin kendi işletmelerinde astlarına uyguladıkları şeydi ve faşizm bu duruma itibarlı bir haklılık kazandırdı. Üçüncüsü, işçi hareketlerinin ezilmesi Depresyon'a, iş dünyasının çıkarlarına son derece uygun bir çözüm bulunmasına yardımcı oldu. ABD'de 1929 ile 1941 arasında şirketlerin en tepedeki % 5'i toplam ulusal gelir içindeki paylarının % 20 oranında düştüğüne tanık olurlarken (Britanya ve İskandinavya'da benzer ama daha mütevazı bir eşitlikçi trend vardı) Almanya'da en tepedeki % 5 benzer bir dönemde % 15 kâr etti (Kuznets, 1956). Son olarak, daha önce de be-

lirtildiği gibi, faşizm sanayi ekonomilerine dinamizm kazandırmaya ve onları modernleştirmeye uygundu - cüretli ve uzun vadeli tekno-bilimsel planlamada Batı demokrasileri kadar uygun olmasa da.

IV

Büyük Çöküş olmasaydı faşizm dünya tarihinde bu kadar önemli hale gelir miydi? Muhtemelen, hayır. İtalya tek başına dünyayı sarsacak bir merkez değildi. 1920'lerde radikal sağ karşı devriminin Avrupa'daki hiçbir hareketinin geleceği varmış gibi görünmüyordu. Bunun nedeni komünist toplumsal devrim amacıyla gerçekleştirilen ayaklanma girişimlerinin başarısızlığa uğramasıydı : 1917 sonrası devrimci dalga yatışmıştı ve ekonominin iyiye gittiği görülüyordu. Almanya'da emperyal toplumun dayanakları, generaller, kamu görevlileri ve diğerleri, her ne kadar en büyük çabayı yeni devleti, tutucu ve devrim karşıtı bir konumda tutmak ve en önemlisi, uluslararası alanda bir manevra alanı sağlamak için gösterdilerse de (anlaşılabilir nedenlerden ötürü) Kasım Devrimi'nden sonra başıboş paramiliterlere ve sağın öteki vahşi adamlarına bir ölçüde destek verdiler. Ne var ki, bir seçim yapmak zorunda kaldıkları zaman, 1920'de sağcı Kapp darbesi sırasında ve Adolf Hitler'in ilk kez kendisini manşetlerde bulduğu 1923 Münih ayaklanması sırasında olduğu gibi, statükoyu duraksayarak da olsa desteklediler. 1924'te ekonominin yukarıya çekilmesinden sonra Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi'nin oy oranı % 2.5-3'e indi. Bu oran 1928 seçimlerinde küçük ve uygar Alman Demokratik Partisi'nin oy oranının yarısından ve komünistlerin oy oranının beşte birinden biraz daha fazla ve 1928 seçimlerinde Sosyal Demokratların oy oranının onda birinin altındaydı. Ancak iki yıl sonra oy oranı % 18'in üzerine çıkmış ve bu parti, Alman siyasetinde en güçlü ikinci parti haline gelmişti. Dört yıl sonra, 1932 yazında toplam oyların % 37'sinden fazlasını alarak en güçlü parti haline geldi. Gene de demokratik seçimler sürerken bu desteği muhafaza edemedi. Hitler'i siyasetin kıyısında kalmış bir fenomenden ülkenin önce potansiyel sonra fiili efendisi haline getiren, açıktır ki, Büyük Çöküş idi.

Ne var ki, Büyük Çöküş faşizme 1930'larda açıkça kullandığı gücü ya da etkinliği vermeseydi ve bu türden bir hareketi Almanya'da iktidara ge-

tirmeseydi de, büyüklüğü, ekonomik ve askeri potansiyeli ve en azından coğrafi konumu nedeniyle böyle bir devlet, herhangi bir hükümet biçimi altında Avrupa'da önemli bir siyasal rol oynamaya yazgılıydı. İki dünya savaşında uğradığı kesin yenilgi her şeye rağmen Almanya'nın yirminci yüzyıl sona ererken bu kıtada başat devlet olarak ortaya çıkmasını önlemedi. Solda, yerkürenin en büyük devletinde (komünistlerin iki savaş arası dönemde övünmekten hoşlandıkları gibi "yeryüzünün altıda biri") Marx'ın kazandığı zaferin, komünizmi, SSCB dışındaki siyasal gücünün önemsiz olduğu zamanlarda bile büyük bir uluslararası varlık haline getirmesi gibi, Hitler'in Almanya'yı ele geçirmesinin de Mussolini'nin İtalya'daki başarısını güçlendirdiği ve faşizmi güçlü bir küresel siyasal akım haline getirdiği görüldü. Her iki devletin -Japon devletince güçlendirilen- başarılı saldırgan militarist siyaseti (bk. bölüm 5) bu on yılın uluslararası siyasetine hâkim oldu. Bu durumda, uygun devletlerin ya da hareketlerin faşizm tarafından cezbedilmesi ve etkilenmesi, Almanya'nın ve İtalya'nın desteğini aramaları ve -bu ülkelerin yayılmacılığı sayesinde- genellikle bu desteği sağlamaları doğaldı.

Almanya'da, bilinen nedenlerden ötürü, bu tür hareketler büyük bir çoğunlukla siyasal sağa mensuptu. Nitekim Siyonizm içinde (bu sırada Siyonizm genellikle Avrupa'da yaşayan Aşkenazi Yahudilerinin bir hareketiydi) hareketin İtalyan faşizmine dönük kanadı, Vladimir Jabotinskiy'in "revizyonistleri," (üstün) sosyalist ve liberal Siyonist kuruluşlara karşı kendilerini açıkça sağ'da görüyor ve bu şekilde sınıflandırıyorlardı. Ancak 1930'larda faşizmin etkisi, ancak iki dinamik ve faal güçle birleşmeleri halinde bir ölçüde küresel olabiliyordu. Bununla birlikte ana kıtada faşist hareketleri yaratan koşullar Avrupa'nın dışında pek bulunmuyordu. Bu nedenle, faşist ya da açıkça faşizmden etkilenen hareketlerin oluştuğu yerlerde, bunların siyasal konumu ve işlevi çok daha büyük bir sorunsal oluşturuyordu.

Kuşkusuz Avrupa faşizminin bazı özellikleri denizaşırı ülkelerde yankı buldu. Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesine (İngilizler bu yerleşimi koruyorlardı) direnen Kudüs Müftüsü ve öteki Arapların Hitler'in anti-semitizmine yakınlık duymamaları, bu durumun çeşitli türden inançsızlarla birarada yaşamanın geleneksel İslami modelleriyle hiçbir ilişkisi olmasa da, şaşırtıcıdır. Hindistan'da bazı üst kastlara mensup Hindular,

tıpkı Sri Lanka' daki modern Sinhali aşırıları gibi, onaylanmış -aslında yeni icat edilmiş- "Aryenler" olarak kendi alt kıtalarındaki daha siyah ırklara üstün olduklarını düşünüyorlardı. Ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman yanlısı olarak enterne edilen Boer militanları da -bazıları 1948'den sonra yaşanan ırk ayrımcılığı döneminde ülkelerinin önderleri haline geldiler- hem inanmış ırkçılar olarak hem de Hollanda' daki elitist aşırı sağcı Kalvinist akımların teolojik etkisiyle, Hitler'e ideolojik yakınlık duyuyorlardı. Ancak bütün bunlar, komünizmin aksine faşizmin yerel siyasette hiçbir dayanak noktası olmadığı için Asya ve Afrika'da var olmadığı şeklindeki temel önermeye pek haklılık kazandırmaz.

Bu durum, Almanya ve İtalya ile ittifak kuran, İkinci Dünya Savaşı'nda aynı safta savaşan ve izlediği siyasetlere sağın hâkim olduğu Japonya için de genellikle doğrudur. "Mihver"in doğu ve batı uçlarındaki hâkim ideolojiler arasındaki bağlantılar aslında güçlüdür. Japonlar ideolojik olarak anti-faşist olma konusunda kimseden geri kalmadılar. İspanyol İç Savaşı'nda General Franco'ya karşı savaşmak için Uluslararası Tugaylar'a katıldılar; Franco güçleri tarafından yakalandılar ve Almanya'ya gönderildiler. Ancak bu türden örneklerle oyalanmamıza gerek yok.

Ne var ki Avrupa faşizminin ideolojik etkisinin reddedilemeyeceği bir kıta daha vardır: Amerika.

Kuzey Amerika'da Avrupa'dan esinlenen insanlar ve hareketler küçük göçmen topluluklarının dışında fazla önem taşımıyordu. İskandinavlar ve Yahudiler sosyalizme yönelik bir eğilim taşırlarken ya da geldikleri ülkeye bir ölçüde sadakat duymaya devam ederlerken, bu toplulukların üyeleri eski ülkelerinin ideolojilerini beraberlerinde getirdiler. Nitekim Almanya'nın -çok daha az ölçüde İtalyanların- düşüncelerinden etkilenen Amerikalılar ABD'nin tecrit siyasetine katkıda bulundular. Bununla birlikte çok sayıda Amerikalının faşist olduğunu gösteren yeterince bulgu yoktur. Teçhizatlı milisler, renkli gömlekler ve önderleri selamlamak için havaya kaldırılan kollar, en bilineni Ku Klux Klan olan yerli sağcı ve ırkçı hareketlerin özelliği olmadı. Anti-semitizm kesinlikle güçlüydü. Bununla birlikte anti-semitizmin çağdaş sağcı ABD uyarlaması -Peder Coughlin'in Detroit'ten yaptığı popüler radyo vaazları gibi- muhtemelen Avrupa Katolik esininin sağcı korporatizmine çok şey borçluydu. On yılın en başarılı ve belki de en tehlikeli demagojik popülizminin, Huey Long'un

Lousiana'yı fethinin, Amerikan tabiriyle, açıkça radikal ve sol bir gelenekten gelmesi, 1930'larda ABD'nin sergilediği bir özelliktir. Bu hareket, demokrasi adına demokrasiyi zayıflattı ve küçük burjuvazinin hoşnutsuzluğuna ya da zenginlerin devrimciliğe karşı kendilerini koruma güdülerine değil, yoksulların eşitlikçiliğine hitap etti. Irkçı da değildi. Sloganı "Her İnsan bir kraldır" olan bir hareket, faşist geleneğe mensup olamazdı.

Avrupa'daki faşist etkinin, gerek Kolombiya'daki Jorge Eliezer Gaitàn (1898-1948) ve Arjantin'deki Juan Domingo Peron (1895-1974) gibi tekil politikacılar, gerekse Getulio Vargas'ın 1937-45 yıllarında Brezilya'daki *Estado Novo*' su (Yeni Devlet) gibi rejimler üzerinde açıkça görüldüğü ve onaylandığı yer Latin Amerika idi. Aslında ABD'nin güneyden Nazi kuşatması gibi yersiz bir korkuya kapılmasına rağmen, faşizmin Latin Amerika üzerindeki etkisi esas olarak içseldi. Açıkça Mihver'den yana tavır koyan Arjantin dışında -Peron'un 1943'te iktidarı ele geçirmesinden sonra olduğu gibi önce de- Batı yarıküredeki hükümetler ismen de olsa ABD'nin yanında savaşa girdiler. Ne var ki, bazı Güney Amerika ülkelerinde askeriyenin Alman sistemini model aldığı ya da Almanlar, hattâ Nazi kadroları tarafından eğitildiği doğrudur.

Rio Grande'nin güneyindeki faşist etkiyi açıklamak kolaydır. Güneyden bakıldığında ABD, 1914'ten sonra, ondokuzuncu yüzyılda olduğu gibi, ilerleme yanlısı iç güçlerin müttefiki ve emperyal ya da eski emperyal İspanyollara, Fransızlara ve İngilizlere karşı diplomatik bir denge unsuru olarak görülmüyordu artık. ABD'nin 1898'de İspanya'daki emperyal fetihleri ve Meksika devrimi, petrol ve muz endüstrilerinin yükselişinden ayrı olarak, Latin Amerika siyasetine Yankee karşıtı bir antiemperyalizmi soktu. Washington'un yüzyılın ilk çeyreğinde açıkça savunduğu ganbot diplomasisi ve denizden yaptığı çıkarmalar bu antiemperyalizmin cesaretini kıramadı. Pan-Latin Amerikan arzuları olan antiemperyalist APRA'nın (Amerikan Devrimci Halk İttifakı) kurucusu Victor Raul Haya de la Torre, APRA sadece kendi ülkesi Peru'da kurulmuş olsa da, isyancılarının, Nikaragua'daki tanınmış anti-Yankee isyancı Sandino'nun kadroları tarafından eğitilmesini planladı. (Sandino'nun 1927'den sonra ABD işgaline karşı verdiği uzun gerilla savaşı Nikaragua'da 1980'lerde gerçekleştirilen "Sandinista" devrimine esin kaynağı olacaktı.)

Ayrıca, Büyük Çöküş'ün zayıflattığı 1930'ların ABD'si hiçbir bakımdan önceki kadar heybetli ve başat görünmüyordu. Franklin D. Roosevelt'in önceki başkanların ganbot ve deniz piyadeleri siyasetini terk etmesi sadece "iyi komşuluk siyaseti" olarak görülemez. Bu aynı zamanda (yersiz de olsa) bir zayıflık belirtisiydi. 1930'larda Latin Amerika kuzeyi izleme eğiliminde değildi.

Ancak, Atlantik'in ötesinden bakıldığında, faşizm hiç kuşkusuz on yılın başarı öyküsü gibi görülüyordu. Daima kültürel olarak hegemonik bölgelerden esinlenen bir kıtadaki yükselen politikacıların, modern, zengin ve güçlü olmak için daima reçete arayan ülkelerin potansiyel önderlerinin, dünyada taklit edecekleri bir model var idiyse, bu model hiç kuşkusuz Berlin ve Roma'da bulunacaktı, çünkü Londra ve Paris artık fazla siyasal esin sağlamıyordu ve Washington'ın faaliyetleri durmuştu. (Moskova hâlâ siyasal etkinliği sınırlanmış da olsa esas olarak bir toplumsal devrim modeli olarak görülüyordu.)

Ve gene, Mussolini ve Hitler'e olan entelektüel borçlarını açıkça ortaya koymayan adamların siyasal faaliyetleri ve kazanımları, aynı kişilerin benimsedikleri Avrupa modellerinden ne kadar da farklıydı! Devrimci Bolivya'nın Devlet Başkanı'nın özel bir görüşmede bunu hiç duraksamaksızın itiraf edişi karşısında nasıl şaşırdığımı hâlâ hatırlarım. Bolivya'da gözlerini Almanya'ya çevirmiş asker ve politikacılar kendilerini kalay madenlerini ulusallaştıran ve yerli köylülüğe radikal bir toprak reformu armağan eden 1952 devrimini örgütlerken buldular. Kolombiya'da siyasal Sağ'ın çok dışında olan büyük halk adamı Jorge Eliecer Gaitàn, Liberal Parti'nin önderliğini ele geçirdi ve 9 Nisan 1948'de Bogota'da katledilmeseydi devlet başkanı olarak bu partiyi radikal bir yöne sevk edecekti. Katledilmesi, başkentte derhal bir halk ayaklanmasına (polisin de katıldığı) ve ülkenin pek çok taşra belediyesinde devrimci komünlerin ilan edilmesine yol açtı. Latin Amerikalı önderlerin Avrupa faşizminden aldıkları şey, eylem yaparak şöhret kazanan popülist önderlerin tanrılaştırılmasıydı. Ancak bu önderlerin seferber etmek istedikleri ve kendilerini hareket halinde bulan kitleler ellerindekini kaybetmekten korkan kitleler değil, o zamana kaybedecek bir şeyi olmamış kitlelerdi. Onların karşı çıkmak için seferber oldukları düşmanlar yabancılar ve dışlanmış gruplar değil (Arjantin'de Peronist ya da diğer si-

yasetlerde anti-semitizm unsurunun varlığı inkâr edilmezse de), "oligarşi," yani zengin, yerli hâkim sınıflar idi. Peron esas desteği Arjantin işçi sınıfından aldı ve temel siyasal mekanizmasını bir işçi kitle sendikası çevresinde inşa edilen işçi partisi gibi bir şeyin içinde geliştirdi. Brezilya'da Getulio Vargas da aynı şeyi keşfetti. Ordu 1945'te onu devirdi ve 1954'de intihara zorladı. Vargas'ın siyasal destek karşılığında sosyal koruma sağladığı, onu halkın babası olarak görüp arkasından matem tutan kesim, kentli işçi sınıfı idi. Avrupalı faşist rejimler işçi hareketlerini tahrip ettiler; onların esinlendirdikleri Latin Amerikalı önderler ise bu hareketleri bizzat yarattılar. Entelektüel görüş ayrılıkları ne olursa olsun, tarihsel olarak, aynı tür hareketten söz edemeyiz.

V

Ancak bu hareketler de Felaket Çağı'nda liberalizmin zayıflamasının ve düşüşünün parçası olarak görülmelidir. Faşizmin yükselişi ve zaferi liberal geri çekilişin en dramatik ifadesi olsa da, 1930'larda bile, bu geri çekilişi sadece faşizmle ilgili görmek yanlıştır. Bu bölümün sonunda bunu nasıl açıklamak gerektiğini sormalıyız. Ne var ki, ilk önce faşizmle ulusalcılığı özdeşleyen genel bir yanılgıyı gidermek gerekiyor.

Faşist hareketlerin ulusalcı duygulara ve önyargılara hitap etme eğiliminde olduğu açıktır. Bununla birlikte Portekiz ve 1934-38'de Avusturya gibi genellikle Katolik esin taşıyan yarı faşist korporatif devletler başka dinden halklara ve uluslara ya da tanrısız olanlara duydukları hiçbir koşula bağlı olmayan nefretlerini sürdürmek zorundaydılar. Ayrıca, basit ulusalcılık Almanlar ya da İtalyanlar tarafından fethedilen ve işgal edilen ülkelerdeki yerel faşist hareketler için zordu ya da bunların kaderi kendi ulusal hükümetlerine karşı olan bu devletlerin zaferine bağlıydı. Uygun durumlarda (Flanders, Hollanda, İskandinavya) kendilerini daha büyük bir Töton ırksal grubunun parçası olarak Almanlarla özdeşleyebiliyorlardı, ancak daha geçerli bir tutum (savaş sırasında Dr. Goebbels'in propagandasıyla güçlü biçimde desteklendi) paradoksal olarak *enternasyonalist* idi. Almanya gelecekte kurulacak bir *Avrupa düzeni*nin, olağan biçimde Charlemagne ve anti-komünizme hitap eden çekirdeği ve garantisi olarak görüldü. Savaş sonrası dönemin Avrupa topluluğu ta-

rihçileri Avrupa düşüncesinin gelişimindeki bu aşama üzerinde durmaktan pek hoşlanmazlar. İkinci Dünya Savaşı sırasında aslında SS'in bir parçası olarak Alman bayrağı altında savaşan Alman olmayan askeri birimler bu ulus ötesi unsuru hep vurguladılar.

Öte yandan, bütün ulusalcılıkların faşizme sempati duymadıklarını da belitmek gerekir. Bunun nedeni, sadece Hitler'in ve daha az ölçüde Mussolini'nin onların çoğunu -örn., Polonyalıları ve Çekleri- tehdit etmesi değildi. Aslında ilerde (bölüm 5) göreceğimiz gibi, bir çok ülkede faşizme karşı seferberlik, özellikle savaş sırasında Mihver'e karşı direniş sadece faşistleri ve işbirlikçilerini dışlayan ve bütün siyasal yelpazeye yayılan "ulusal cepheler" ya da hükümetler tarafından yönetildiği bir sırada, solda bir yurtseverlik düşüncesini oluşturacaktı. Genel anlamda konuşursak, bir yerel ulusalcılığın kendisini faşizmle aynı safta bulması, Mihver'in ilerleyişinden kazançlı mı yoksa zararlı mı çıkacağına, komünizme ya da bir başka devlete, ulusallığa ya da etnik gruba (Yahudiler, Sırplar) duyduğu nefretin Almanlara ya da İtalyanlara olan nefretinden daha büyük olup olmadığına bağlıydı. Nitekim Polonyalılar, güçlü bir biçimde anti-Rus ve anti-Yahudi olmalarına rağmen Nazi Almanyası'yla önemli ölçüde işbirliği yapmadılar, oysa Litvanyalılar ve bazı Ukraynalılar (ülkeleri 1939-41 arasında SSCB tarafından işgal edildi) bunu yaptılar.

Liberalizmin iki savaş arası dönemde faşizmi benimsemeyen ülkelerde bile gerilemesinin sebebi neydi? Bu dönemi yaşayan batılı radikaller, sosyalistler ve komünistler, küresel kriz çağını kapitalist sistemin can çekişmesi olarak görme eğilimindeydiler. Kapitalizmin, parlamenter demokrasiyle, ılımlı, reformist işçi hareketleri için güçlü bir temel oluşturan liberal özgürlükler altında yönetilme lüksünü artık kaldıramayacağını öne sürüyorlardı. Çözümsüz ekonomik sorunlarla ve/veya giderek gelişen bir devrimci işçi sınıfıyla yüzyüze gelen burjuvazi artık zora ve baskıya, yani faşizm benzeri bir şeye başvurmak zorundaydı.

Hem kapitalizm hem de liberal demokrasi 1945'te muzaffer bir dönüş yaparken, ajitasyona yönelik bir aşırı retorik taşısa da bu görüşün özünde doğru olduğu kolayca unutulur. Yurttaşların çoğu arasında devletlerinin ve toplumsal sistemlerinin kabulü konusunda temel bir mutabakat ya da en azından uzlaşmaya varmak için pazarlığa hazırlık olmadıkça demokratik sistemler işlemez. Refah, sistemin işleyişini daha da ko-

laylaştırır. 1918 ile İkinci Dünya Savaşı arasında Avrupa'nın çoğunda bu koşullar yoktu. Toplumsal felaketin yaklaştığı ya da gerçekleştiği görülüyordu. Avrupa'nın Akdeniz bölgesinin yanı sıra doğu ve güney doğusunda öyle bir devrim korkusu vardı ki, komünist partilerin illegal durumdan çıkmalarına nadiren izin verildi. Avusturya'da demokrasi Katoliklerden ve sosyalistlerden oluşan iki partili bir sistem altında 1945'ten itibaren gelişmiş olsa da, ideolojik sağ ile ılımlı sol arasındaki aşılmaz kopukluk 1930-34'te Avusturya demokrasisinin çökmesine neden oldu. İspanyol demokrasisi 1930'larda aynı gerilimler altında çöktü. 1970'lerde Franco diktatörlüğünden çoğulcu bir demokrasiye müzakereler yoluyla geçiş dramatik bir karşıtlık oluşturur.

Bu tür rejimlerin istikrar şansı Büyük Depresyon'a dayanamazdı. Weimar Cumhuriyeti yıkıldı, çünkü Büyük Çöküş, devlet, işverenler ve onları suyun yüzeyinde tutan örgütlü işçiler arasındaki zımni pazarlığı sürdürmeyi imkânsız hale getirdi. Sanayi çevreleri ve hükümet ekonomik ve toplumsal kısıtlamaları dayatmaktan başka hiçbir seçeneklerinin olmadığını hissettiler ve kitlesel işsizlik başladı. 1932 yılının ortasında Nasyonal Sosyalistler ve komünistler bütün Alman oylarının mutlak çoğunluğunu kendi aralarında paylaştılar ve Cumhuriyet'e bağlı olan partilerin oyları üçte birin altına düştü. Tam tersine, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra demokratik rejimlerin, en azından yeni Alman Federal Cumhuriyeti'nin istikrarının bu on yılların ekonomik mucizelerine dayalı olduğu reddedilemez (bk. bölüm 9). Hükümetlerin bütün hak sahiplerini tatmin edecek kadar dağıtım yaptıkları ve yurttaşların hayat standardının sürekli olarak yükseldiği yerlerde, demokratik siyasetlerin ateşi belirli bir noktanın altına nadiren düştü. Kapitalizmin yıkılacağını en ateşli biçimde savunanlar bile statükonun teoride olmasa bile pratikte o kadar dayanılmaz olmadığını gördükçe ve kapitalizmin en uzlaşmaz savunucuları sosyal güvenlik sistemlerini, ücretlerin düzenli müzakerelerle yükseltilmesini ve sendikalara ücret dışında olanaklar sağlanmasını kabul ettikçe, uzlaşma ve mutabakat hâkim olmaya başladı.

Gene de bu, bizzat Büyük Çöküş'ün de gösterdiği gibi, ancak kısmi bir yanıttır. Çok benzer bir durum -örgütlü işçilerin Depresyon'dan kaynaklanan kısıtlamaları reddetmeleri- parlamenter hükümetin çöküşüne ve nihayet Almanya'da Hitler'in hükümet başkanlığı görevine getirilmesine

yol açtı. Ancak Britanya'da *istikrarlı ve sarsılmaz bir parlamenter sistem* içinde, sadece İşçi Partisi hükümetinden bir (Muhafazakâr) "Ulusal Hükümet"e geçiş yaşandı.* Depresyon, ABD (Rooesevelt'in New Deal'ı) ve İskandinavya'daki (sosyal demokrasinin zaferi) siyasal sonuçların da gösterdiği gibi, otomatik olarak temsili demokrasinin askıya alınmasına ya da ortadan kaldırılmasına yol açmadı. Sadece, hükümet maliyesinin genellikle fiyatları hızla ve dramatik biçimde düşen bir ya da iki temel ürünün ihracına bağlı olduğu (bk. bölüm 3) Latin Amerika'da, çöküş, o sırada iktidarda bulunan her türlü hükümetin neredeyse hemen ve otomatik olarak askeri darbelerle devrilmesine yol açtı. O sırada Şili ve Kolombiya'da ters yönde siyasal değişimlerin olduğu da eklenmelidir.

Aslında liberal siyasetler çok duyarlıydı, çünkü liberalizmin karakteristik hükümet biçimi olan temsili demokrasi pek ikna edici bir devlet yönetme biçimi değildi ve Felaket Çağı'nın koşulları, etkinliği bir yana, onu geçerli hale getiren koşullara bile yeterince güvence sağlamıyordu.

Bu koşulların birincisi, rıza ve meşruluktan yararlanma gereği idi. Bizzat demokrasi bu rızaya dayanır, ancak yerleşik ve istikrarlı demokrasilerde *düzenli oy verme sürecinin yurttaşlara* -azınlık durumunda olsalar bile- seçim sürecinin bu sürecin ürünü olan hükümetlere meşruluk kazandırdığı duygusunu vermesi dışında, bu rızayı bizzat yaratmaz. Ancak iki savaş arası dönemde demokrasilerin sadece birkaçı yeterince yerleşmişti. Aslında yirminci yüzyılın başlarına kadar demokrasi, ABD ve Fransa'nın dışında pek görülmedi (bk. *Age of Empire*, bölüm 4). Aslında, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa devletlerinin en az on kadarı ya çok yeni ya da öncüllerine nazaran kendi insanları için hiç bir özel meşruluğa sahip olamayacak kadar değişmişlerdi. Gene de birkaç tane istikrarlı demokrasi vardı. Felaket Çağı'nda devletlerin izledikleri siyasetler genellikle kriz siyasetleriydi.

İkinci koşul, bağımsız oyuyla genel hükümeti belirleyecek olan "halk"ın çeşitli bileşenleri arasında bir bağdaşımın sağlanabilme de-

---

*) İşçi hükümeti 1931'de bu konuda bölündü. Bazı İşçi Partisi önderleri ve onların liberal taraftarları, bir sonraki seçimleri büyük çoğunlukla kazanan ve Mayıs 1940'a kadar rahatça iktidarda kalan Muhafazakârlar'ın safına geçtiler.

recesiydi. Liberal burjuva toplumunun resmi teorisi, antropologlar, sosyologlar ve fiilen siyasetle uğraşanlar gibi "halkı" ayrı çıkarları olan bir gruplar, topluluklar ve başka kolektifler seti olarak kabul etmedi. Resmi olarak insanlardan oluşan gerçek bir yapıdan çok teorik bir kavram olan halk, kendinden sorumlu bireylerin bir araya gelmesinden ibaretti. Bu bireylerin oyları, çoğunluk hükümetleri ve azınlık muhalifler olarak seçilmiş meclislere aktarılan aritmetik çoğunluklar ve azınlıklarla sonuçlanıyordu. Demokratik oylamanın ulusal nüfusun bölümleri arasındaki sınırları kestiği ya da bunların arasındaki çatışmaların yatışmasını ya da tamamen ortadan kaldırılmasını mümkün kıldığı yerde, demokrasi geçerliydi. Ne var ki, bir devrim ve radikal toplumsal gerilimler çağında, siyasete, sınıf barışından çok sınıf mücadelesinin aktarılması kuraldı. İdeolojik ya da sınıfsal uyuşmazlık demokratik hükümeti tahrip eder. Ayrıca, 1918'den sonra yapılan derme çatma barış anlaşmaları, yirminci yüzyılın sonunda demokrasinin öldürücü virüsü olarak bildiğimiz şeyi, yani eski Yugoslavya'da ve Kuzey İrlanda'da olduğu gibi, yurttaşların özellikle etnik-ulusal ya da dinsel çizgiler boyunca bölünmesini çoğalttı (Glenny, 1992, s. 146-48). Bosna'daki gibi blok olarak oy veren üç etnik-dinsel topluluk; Ulster'deki gibi birbiriyle bağdaşmaz iki topluluk; Somali'deki gibi her biri bir kabileyi ya da bir klanı temsil eden altmış iki siyasal parti, bildiğimiz gibi, bir demokratik siyasal sistemin değil -savaşan gruplardan biri ya da bir dış otorite (demokratik olmayan) hâkimiyet kuracak ölçüde güçlenene kadar- ancak istikrarsızlığın ve iç savaşın temelini oluşturabilir. Üç çokuluslu imparatorluğun, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Türkiye'nin yıkılması, kendi sınırları içinde her biri bir ya da en çok iki veya üç etnik toplulukla özdeşlenen çok sayıda çok uluslu devletin bulunmasına rağmen, üç ulus-üstü devletin bunların yerini almasına yol açtı. Bu devletlerin hükümetleri, yönettikleri sayısız ulusallık arasında tarafsız kaldılar.

Üçüncü koşul, demokratik hükümetlerin yönetmek için çok şey yapmak zorunda kalmamalarıydı. Parlamentolar yönetmek için değil yönetenlerin iktidarını denetlemek için ortaya çıkmışlardı. Bu ABD Kongresi ile ABD Başkanlığı arasındaki ilişkide hâlâ görülen bir işlevdir. Bunlar makine gibi hareket ettiği düşünülen bir şeyin frenleri olarak tasarlanan aygıtlardır. Sınırlı ama yaygınlaşan bir oy verme hakkı sayesinde seçilen egemen meclisler, kuşkusuz Devrim Çağı'ndan itibaren giderek

genelleşti, ancak ondokuzuncu yüzyıl burjuva toplumu yurttaşların yaşadıkları hayatların büyük kısmının hükümet alanında değil, kendi kendini düzenleyen ekonomi içinde ve özel ve resmi olmayan kuruluşlar ("sivil toplum") dünyasında gerçekleşeceğini kabul ediyordu.* Seçilmiş meclislerle yönetmenin yol açtığı zorluklar iki şekilde bertaraf edildi: parlamentolardan çok fazla yönetim, hattâ yasama beklemeyerek ve hükümetin -daha doğrusu yönetimin- parlamentoların kaprislerini dikkate almaksızın yönetebilmesine çalışarak. Gördüğümüz gibi (bk. bölüm1) bağımsız, sürekli olarak atanmış kamu görevlilerinden oluşan kurumlar modern devletlerin hükümetleri için önemli bir aygıt haline gelmiştir. Sadece yürütmeyle ilgili önemli ve tartışmalı kararların alındığı ya da onaylandığı taraftarlardan oluşan yeterli bir yapıyı örgütlemenin ve muhafaza etmenin hükümet önderlerinin başlıca görevi olduğu yerlerde bir parlamenter çoğunluk esastı, çünkü Amerika dışında parlamenter rejimlerdeki yürütme genellikle doğrudan seçilmiyordu. Oy verme hakkının sınırlı olduğu (yani seçmenlerin esas olarak, zengin, güçlü ya da etkili bir azınlıktan oluştuğu) devletlerde bu uygulama, patronaj kaynaklarından ayrı olarak, kolektif çıkarları ("ulusal çıkar") oluşturan şey hakkında ortak bir mutabakatın sağlanmasını daha da kolaylaştırıyordu.

Yirminci yüzyıl, hükümetlerin yönetmesi esas olduğunda, fırsatları çoğalttı. İş dünyası ve sivil toplum için temel kurallar, iç ve dış tehlikeleri uzak tutmak için polis, hapisaneler ve silahlı kuvvetler oluşturmakla sınırlanan devlet türü, siyasal bir nükteyle "gecebekçisi devlet," metaforun esinlendirdiği "gecebekçisi" kadar eskilerde kaldı.

Dördüncü koşul servet ve refahtı. 1920'lerin demokrasileri devrim ve karşı devrimin (Macaristan, İtalya, Portekiz) ya da ulusal çatışmanın (Polonya, Yugoslavya) gerilimi altında, otuzlarınki ise Çöküşün gerilimleri altında devrildi. İkna olmak için Weimar Almanyası ve 1920'ler Avusturya'sını Federal Almanya ve 1945 sonrası Avusturya ile kıyaslamak gerekir. Her azınlığın politikacıları devletin ortak teknesinden beslenebildiği sürece ulusal çatışmaların üstesinden gelmek bile kolaylaştı. Orta Avrupa'nın doğusundaki yegâne sahici demokrasi olan Çekoslovakya'da

*) Batı'da ve Doğu'da 1980'ler, bu varsayımlar üzerine kurulan idealleştirilmiş bir ondokuzuncu yüzyıla gerçekleşmesi mümkün olmayan bir dönüş arayan nostaljik bir retorikle dolacaktı.

Tarım Partisi'nin gücü buradan geliyordu: sağladığı yarar ulusal çizgileri aşıyordu. 1930'larda Çekoslovakya bile Çekleri, Slovakları, Almanları, Macarları ve Ukraynalıları artık bir arada tutamıyordu.

Bu koşullar altında demokrasi daha çok uzlaşmaz gruplar arasında bölünmeleri biçimlendiren bir mekanizma idi. Özellikle demokratik temsil teorisi nisbi temsilin en özenli uyarlamalarına uygulandığında demokratik hükümet için en iyi koşullarda bile hiç bir istikrarlı temel üretmedi.* Kriz zamanlarında, Almanya'da olduğu gibi (Britanya'dan farklı olarak)** parlamenter çoğunluğun sağlanamadığı yerlerde, parlamento dışında bir yerlere bakma ayartısı baskın çıkıyordu. İstikrarlı demokrasilerde bile sistemin yol açtığı siyasal bölünmeler pek çok yurttaş tarafından sistemin yararından çok maliyeti gibi görülür. Siyasetin retoriği, adayları ve partiyi dar parti çıkarlarından çok ulusal çıkarların temsilcisi gibi ilan eder. Kriz zamanlarında sistemin maliyeti dayanılmaz, yararları ise belirsiz görünüyordu.

Bu koşullar altında, Akdeniz ve Latin Amerika ülkelerinin çoğunda olduğu gibi, eski imparatorlukların yerini alan devletlerde de parlamenter demokrasinin taşlı toprakta yetişen zayıf bir bitki oluşunu anlamak kolaydır. Bu demokrasi hakkında, onun herhangi bir alternatif sistemden daha iyi olduğu şeklindeki en güçlü ama aynı zamanda da kötü argüman, oldukça yetersizdir. Savaşlar arasında bu argüman pek gerçekçi ve ikna edici bir izlenim uyandırmadı. Onu en çok savunanlar bile tam bir güvenle konuşamıyorlardı. Bu sistemin gerilemesi kaçınılmaz görülüyor, Birleşik Devletler'de bile ciddi ama biraz fazla kasvetli gözlemciler "Bu-

---

*) Demokratik seçim sistemlerinde yapılan sonsuz değişiklikler -nisbi ya da başka- siyasal sistemlerin yapıları gereği zorlaştırdığı istikrarlı hükümetlere izin veren istikrarlı çoğunluklar sağlamak ve bunları korumak için yapılan girişimlerdir.

**) Britanya'da herhangi bir nisbi temsil sisteminin reddedilmesi ("kazanan hepsini alır") iki partili sisteme uygundu ve öteki partileri marjinalleştirdi- örneğin Birinci Dünya Savaşı'ndan beri ulusal oyların şaşmaz biçimde % 10'unu toplamasına rağmen Liberal Parti sadece bir kez başat duruma geldi (bu durum 1992'de de değişmemişti). Almanya'da nisbi sistem, daha büyük partilerin lehine olmakla birlikte, 1920'den sonra beş büyük ve bir düzine ya da daha çok küçük grup arasında sandalyeleri üçte bir oranında dağıttığı için (1932'de Naziler dışında) hiçbir sonuç üretmedi. Çoğunluğun yokluğu durumunda, anayasa (geçici olarak) olağanüstü güçlerin yürütme gücünü ele geçirmelerine, yani demokrasinin askıya alınmasına yol açtı.

rada da olabilir" (Sinclair Lewis, 1935) diyorlardı. Hiç kimse bu sistemin 1990'ların başında bütün yerküreyi kaplayan hükümet biçimi olarak kısa süre sonra geri döneceğini, onun savaş sonrası rönesansını, önceden görmedi ya da böyle bir beklenti taşımadı. Bu zamanda, geriye dönüp iki savaş arası döneme bakanlar için, liberal siyasal sistemlerin düşüşü, yerküre üzerinde gerçekleştirdikleri seküler fetihte kısa bir kesinti olarak göründü. Ne yazık ki, yeni bin yıl yaklaşırken, siyasal demokrasiyi kuşatan belirsizlikler çok uzak görünmüyor. Dünya bu sistemin avantajlarının 1950 ve 1990 arasındaki kadar belirgin biçimde görülmediği bir döneme ne yazık ki yeniden girebilir.

5

Ortak Düşmana Karşı

Yarın, bombaların yerini genç şairler alacak,
Göl kıyısında yürüyüşler, dostluk haftaları;
Yarın bisiklet yarışları,
Yaz akşamları mahalle içlerinden geçerek.
Ama bugün yalnızca mücadele...

-W. H. Auden, "Spain", 1937

Sevgili anne, tanıdığım bütün insanlar içinde en çok sen üzüleceksin, bu yüzden son düşüncelerimi sana aktarıyorum. Ölümümden ötürü kimseyi suçlama, bu kader benim seçimim.

Sana ne yazacağımı bilemiyorum. Aklım başımda ama uygun sözleri bulamıyorum. Kurtuluş Ordusu'nun saflarında yer aldım ve zaferin ışığı henüz parlamaya başlarken ölüyorum... Az sonra yirmi üç yoldaşımla birlikte kurşuna dizileceğim.

Savaştan sonra hakkın olan emekli aylığını istemelisin. Eşyalarımı sana hapisanede verecekler. Sadece babamın fanilasını alacağım, çünkü soğuktan titremek istemiyorum...

Bir kez daha elveda diyorum. Cesaret!

Oğlun Spartaco

-Spartaco Fortano, yirmi iki yaşında, Misak Manouchian'daki Fransız Direniş Grubu'nun üyesi, 1944

(Lettere, s. 306)

I

Kamuoyu araştırmaları 1930'larda Amerika' da doğmuştur. Piyasa araştırmaları için kullanılan "örnek grup araştırması"nın siyaset alanını kapsaması, esas olarak 1936'da George Gallup'la başladı. Bu yeni tekniğin erken sonuçlarından biri Franklin D. Roosevelt'ten önceki bütün ABD başkanlarını şaşırtabilirdi ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yetişen bütün okurları şaşırtacaktır. Ocak 1939'da Amerikalılara Sovyetler Birliği ile Almanya arasında bir savaş çıkması halinde hangi tarafın kazanmasını istedikleri sorulduğunda Amerikalıların % 83'ünün Sovyet zaferinden, % 17' sinin ise Almanlardan yana olduğu anlaşıldı (Miller, 1989, s. 283-84). SSCB'nin temsil ettiği, Ekim Devrimi'nin anti-kapitalist komünizmi ile anti-komünist kapitalizm, ki baş savunucusu ve örneği ABD *idi*, arasındaki karşılaşmanın hâkim olduğu bir yüzyıl içinde, hiçbir şey bu sempati deklerasyonundan ya da dünya devriminin anavatanının ekonomisi herkesçe kapitalist kabul edilen son derece anti-komünist bir ülkeye tercih edilmesinden daha anormal görülmez. Dahası bu sırada SSCB'deki Stalinist tiranlığın en kötü döneminde olduğu genel olarak kabul ediliyordu.

Bu tarihsel durum kesinlikle olağanüstü ve kıyaslamalı olarak kısa ömürlüydü. En fazla 1933'ten (ABD'nin SSCB'yi resmen tanıdığı tarih) 1947'ye kadar (iki ideolojik kampın "Soğuk Savaş"ta düşman olarak karşı karşıya geldikleri tarih), ancak daha gerçekçi olmak gerekirse, 1935'ten 1945'e kadar sürdü. Başka deyişle, bu tarihsel durumu, hem ABD'nin hem de SSCB'nin birbirinden daha büyük bir tehlike olarak gördükleri için karşı çıkmayı ortak bir dava haline getirdikleri Hitler Almanyası'nm yükseliş ve çöküşü (1933-45) belirledi.

Bu devletlerin göreneksel uluslararası ilişkiler ya da güç siyasetleri alanının bu kadar ötesine geçmelerinin nedeni ve bunun sonunda İkinci Dünya Savaşı'na giren ve bu savaşı kazanan devletlerin ve hareketlerin *anormal* biçimde saflaşmasını sağlayan şey çok önemlidir. Almanya'ya karşı birliğin sonunda zorunlu hale gelmesinin nedeni, sadece herhangi bir ulus-devletin Almanya'nın durumundan hoşnutsuzluk duyması değil, aynı zamanda bu ülkenin siyaset ve özlemlerinin kendi ideolojisi tarafından belirlenmesi olgusu idi. Özetle bu bir faşist iktidardı. Bu durum bir yana bırakıldığı ya da değerlendirilmediği sürece, *Realpolitik*'in sıradan hesapları

değerini koruyordu. Bir ülkenin devlet politikasının ya da genel durumunun gereklerine bağlı olarak Almanya'ya karşı çıkılabilir ya da onunla uzlaşılabilir, denge oluşturulabilir ya da, eğer gerekiyorsa, onunla savaşılabilirdi. Aslında 1933 ile 1941 arasında şu ya da bu zamanda uluslararası oyunun bütün belli başlı oyuncuları Almanya'ya kendi çıkarlarına uygun biçimde davrandılar. Londra ve Paris, Berlin'i yatıştırdı (yani, bir başkasının zararına taviz verdi), Moskova muhalif tutumunu toprak kazanımları karşılığında uygun bir tarafsızlık siyasetiyle değiştirdi ve Almanya ile aynı çıkarları paylaşan İtalya ve Japonya bile, 1939'da bu çıkarların, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk aşamalarının dışında kalmalarını gerektirdiğini gördüler. Bu arada Hitler'in savaşının mantığı, sonunda ABD de dahil olmak üzere bunların hepsini savaşın içine çekti.

Ancak 1930'lu yıllar ilerlerken, sorunun, uluslararası (yani, öncelikle Avrupalı) sistemi oluşturan ulus-devletler arasında göreli bir güç dengesi oluşturma sorununu giderek aştığı açığa çıktı. Aslında, Batı'nın izlediği siyasetler -Avrupa'dan SSCB'ye, oradan Amerika kıtasına kadar- devletlerin kendi aralarında yarışması olarak değil, uluslararası bir ideolojik iç savaş olarak anlaşılabilir. (Göreceğimiz gibi, sömürgecilik olgusunun hâkim olduğu Afroasya ve Uzakdoğu siyasetlerini anlamanın en iyi yolu bu değildir, bk. bölüm 7.) Ve bu savaş verilirken, bu iç savaşın en önemli cephe hatları *mevcut kapitalizm ile komünist toplumsal devrim* arasında değil, ideolojik aileler, bir yanda onsekizinci yüzyıl Aydınlanma'sının ve kuşkusuz Rus devrimini de kapsayan büyük devrimlerin çocukları ile, öte yanda bunun muhalifleri arasında çizildi. Özetle, cephe, kapitalizm ile komünizm arasında değil, ondokuzuncu yüzyılın "ilerleme" ve "gericilik" dediği şeyler arasında -ancak bu terimler artık duruma tam uygun düşmüyordu- çizildi.

Bu bir uluslararası savaştı, çünkü batı ülkelerinin çoğunda esas olarak aynı sorunları ortaya çıkardı. Bu bir iç savaştı, çünkü faşist yanlısı ve karşıtı güçler arasındaki hatlar her toplumun içinden geçiyordu. Bir yurttaşın ulusal hükümete *otomatik sadakati* anlamında yurtseverliğin önemini bu kadar kaybettiği bir dönem asla yaşanmamıştır. İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, en az on eski Avrupa ülkesindeki hükümetlerin başında savaşın başlangıcında (ya da İspanya örneğinde İç Savaş'ın başlangıcında) bir zamanlar isyancı olarak görülmüş ya da siyasal sürgün olmuş adamlar ya da

kendi hükümetlerini ahlaka aykırı ve meşruluğunu kaybetmiş hükümetler olarak gören kişiler bulunuyordu. Genellikle kendi ülkelerinin siyasal sınıflarının merkezinde yer alan erkekler ve kadınlar komünizme (yani SSCB'ye) sadakati kendi devletlerine sadakate tercih ettiler."Cambridge casusları" ve Sorge casus çevresinin muhtemelen daha büyük bir etki yaratan Japon üyeleri pek çoklarının arasında sadece iki grubu oluşturuyordu.* Öte yandan "işbirlikçi" (quisling) özel terimi - bir Norveçli Nazi'nin isminden gelir- Hitler'in saldırdığı ülkelerdeki, kişisel çıkarlarından çok inançları uğruna kendi ülkelerinin düşmanına katılmayı tercih eden siyasal güçleri betimlemek için icat edildi.

Bu küresel ideolojiden çok yurtseverlik duygularıyla hareket eden insanlar için de geçerliydi. Geleneksel yurtseverlik bile artık bölünüyordu. Winston Churchill gibi güçlü biçimde emperyalist ve anti-komünist Muhafazakârlar ve de Gaulle gibi geçmişte gerici Katolik olan insanlar, özel olarak faşizme ters düştükleri için değil, "*une certaine idée de la France*" ya da "belirli bir Fransa düşüncesi" için Almanya'yla savaşmayı tercih ettiler. Ancak bu durumda bile yaptıkları iş bir uluslararası *iç* savaşın parçası olabiliyordu, çünkü yurtseverlik anlayışları kendi hükümetlerininkiyle ister istemez aynı değildi. Charles de Gaulle 18 Haziran 1940'ta Londra'ya gidip "Özgür Fransa"nın kendi yönetimi altında Almanya'yla savaşmaya devam edeceği"ni ilan ederken, anayasal olarak savaşı sona erdirmeye karar veren ve bu kararı o sırada Fransızlar'ın büyük çoğunluğu tarafından neredeyse kesinlikle desteklenen meşru Fransız hükümetine karşı bir isyan eylemine girişmiş oluyordu. Hiç kuşkusuz Churchill de böyle bir durumda kalsaydı aynı şekilde hareket ederdi. Almanya savaşı kazanmış olsaydı, SSCB'ye karşı Almanlarla birlikte savaşan Rusların 1945'ten sonra kendi ülkelerince hain olarak görülmeleri gibi, Churchill de kendi hükümeti tarafından hain muamelesi görecekti. Aynı şekilde, ülkeleri Hitler Almanyasının uyduları olarak ilk kez bağımsız devlet olma zevkini tadan (sınırlı da olsa) Slovaklar ve Hırvatlar savaş sırasında kendi

---

*) Sorge'un en güvenilir kaynakları temel alan enformasyonunun, yani 1941'de Japonya'nın SSCB'ye saldırmak niyetinde olmadığı bilgisinin, Almanların Moskova yakınlarına geldikleri bir sırada Stalin'in hayati bir önem taşıyan takviye kuvvetleri Batı Cephesi'ne aktarmasını sağladığı öne sürülmüştür (Deakin ve Storry, 1964, bl. 13; Andrew ve Gordievskiy, 1991, s. 281-82).

devletlerinin önderlerini ideolojik gerekçelerle ayrı ayrı yurtsever kahramanlar ya da faşist işbirlikçileri olarak gördüler ve her iki kesim ayrı saflarda savaştı.*

Bütün bu ulusal iç bölünmeleri tek bir küresel savaş içinde birbirine bağlayan şey, Hitler Almanyası'nın yükselmesi ya da, daha kesin olarak ifade etmek gerekirse, 1931 ile 1941 arasında bir devletler bileşiminin - Almanya, İtalya ve Hitler Almanyası'nın merkezi dayanaklarından biri olan Japonya- fetih amacıyla ilerlemesi ve savaşmasıydı. Ve Hitler Almanya'sı hem daha amansızdı hem de Devrim Çağı "Batı uygarlıkları"nın değerlerini ve kurumlarını yıkmaya kararlıydı ve kendi barbarca tasarısını gerçekleştirebilecek yetenekteydi. Japonya, Almanya ve İtalya'nın potansiyel kurbanları, "Mihver" denilen devletlerin fetih hareketlerini 1931'den itibaren kaçınılmaz olduğu görülen savaşa doğru adım adım ilerlettiklerini gördüler. "Faşizm savaş anlamına gelir," deyişi zamanla yerleşti. 1931'de Japonya, Mançurya'yı işgal etti ve orada kukla bir devlet kurdu. 1932'de Japonya, Çin Seddi'nin kuzeyinde kalan Çin'i işgal etti ve Şanghay'a çıktı. Almanya'da Hitler, 1933'te, asla gizlemeye çalışmadığı bir programla iktidara geldi. 1934'te Avusturya'da yaşanan kısa bir iç savaş bu ülkede demokrasiyi ortadan kaldırdı ve esas olarak Almanya ile bütünleşmeye karşı çıkmakla ve Avusturya başbakanını katleden bir Nazi darbesini yenilgiye uğratmakla (İtalyan desteğiyle) ayırt edilen bir yarı-faşist rejime geçti. 1935'te Almanya barış antlaşmalarını reddetti, batı sınırındaki Saar bölgesini (plebisit yoluyla) yeniden kazanarak ve Milletler Cemiyeti'nden küçümseyici bir tutumla ayrılarak yeniden büyük bir askeri güç ve deniz gücü olarak ortaya çıktı. Aynı yıl içinde Mussolini de aynı şekilde uluslararası kamuoyunu hiçe sayarak Etyopya'yı işgal etti. İtalya 1936-37'de bu ülkeyi bir sömürge olarak fethedecek kadar ileri gitti. Bu olayın ardından İtalyan devleti Milletler Cemiyeti üyeliğini de yırtıp attı. 1936'da Almanya Rhineland'ı geri aldı ve İspanya'da hem İtalya'nın hem de Almanya'nın açık yardımı ve müdahalesiyle gerçekleşen bir askeri darbe, aşağıda söz edeceğimiz büyük bir çatışmayı, İspanyol İç Savaşı'nı başlattı. İki faşist güç, resmi bir ittifak, bir Roma-Berlin Mihveri ku-

*) Ancak bu durum her iki tarafın da uyguladığı vahşeti haklı çıkarmak için kullanılmamalıdır. 1942-45'te Hırvat devletinin ve muhtemelen Slovak devletinin de uyguladığı vahşet, muhaliflerininkinden daha büyüktü ve hiçbir şekilde savunulamazdı.

rarlarken, Almanya ve Japonya bir "Anti-Komintern Pakt" oluşturdular. 1937'de Japonya, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde Çin'i işgal etti ve 1945'e kadar süren açık bir savaşı başlattı. 1938'de Almanya açıkça fethetme zamanının geldiğini de hissetti. Avusturya, direnişle karşılaşılmaksızın işgal ve Mart'ta ilhak edildi ve çeşitli tehditlerden sonra Ekim'de yapılan Münih anlaşması gene barışçı biçimde Çekoslovakya'yı parçaladı ve büyük parçaların Hitler'e aktarılmasını sağladı. Ülkenin geri kalan kısmı Mart 1939'da işgal edildi. Bu gelişme, emperyal özlemlerini birkaç aydır ortaya koymayan İtalya'yı Arnavutluk'u işgal etme konusunda cesaretlendirdi. Hemen ardından, gene Almanya'nın toprak taleplerinden kaynaklanan bir Polonya krizi Avrupa'yı felç etti. İkinci Dünya Savaşı'na dönüşen 1939-41 Avrupa Savaşı bu gelişmelerden kaynaklandı.

Ne var ki bu sırada uluslararası siyasetin ipliklerini tek bir uluslararası ağ oluşturacak şekilde dokuyan bir başka gelişme oldu: liberal demokratik devletlerin (bunlar aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleriydi) sürekli ve giderek seyirlik hale gelen zayıflığı; bu devletlerin, düşmanlarının ilerleyişine karşı durmak için tek başlarına ya da birbiriyle bağlantılı olarak harekete geçme yeteneksizlikleri ya da isteksizlikleri. Gördüğümüz gibi, hem faşizm ve otoriter hükümet argümanlarını hem de bunların güçlerini arttıran şey, liberalizmin bu krizi idi (bk. bölüm 4). 1938 Münih anlaşması bu krizi, bir yandaki cüretli saldırganlığı, öte yandaki korku ve taviz bileşimini mükemmel biçimde ortaya koydu. "Münih" sözcüğünün sonraki kuşaklar için batı siyasal söyleminde korkarak geri çekilmekle eşanlamlı olmasının nedeni budur. Anlaşmayı imzalayanlar tarafından bile neredeyse hemen hissedilen Münih utancı, sadece Hitler'e kolay bir başarı sunmasında değil, bunun hemen öncesindeki elle tutulur bir savaş ve ne pahasına olursa olsun bu savaşın önlenmesinden kaynaklanan daha da elle tutulur bir rahatlama duygusunda yatar. Fransa başbakanı Daladier'nin Fransa'nın müttefiki olan bir ülkenin yaşamına son veren anlaşmayı imzalayıp Paris'e döndüğünde ıslıklanmayı beklediği, ama büyük bir coşkuyla karşılanınca kendi kendine "*Bande de cons*" (Met.Fr. Sahtekârlar güruhu) diye homurdandığı söylenir. SSCB'nin popülerliği ve olanları eleştirmekte duraksaması esas olarak Nazi Almanyası'na tutarlı muhalefetinden ötürüydü ve bu, Batı'nın duraksamasından çok farklı algılanıyordu. Bu nedenle SSCB'nin Ağustos 1939'da Almanya ile imzaladığı paktın yarattığı şok, çok daha büyük oldu.

II

Faşizme, yani Alman kampına karşı her türlü desteği seferber etmek, Mihver'in ilerleyişine direnmekte ortak çıkarı olan bütün siyasal güçlerin birliği, bir direniş siyaseti ve hükümetlerin böyle bir siyaseti uygulamaya hazırlanmaları için üçlü bir çağrıyı gerektiriyordu. Aslında bu seferberliği gerçekleştirmek sekiz -dünya savaşının başlangıç startını 1931 olarak alırsak on- yıldan fazla sürdü. Bu üç çağrıya verilen yanıt, ister istemez, duraksamalı, örtülü ya da karmaşık oldu.

Belki de en doğrudan yanıtlanan çağrı anti-faşist birlik çağrısıydı, çünkü faşizm çeşitli türden liberalleri, sosyalistleri, komünistleri, her türden demokratik rejimi ve Sovyet rejimini aynı şekilde yok edilmesi gereken düşmanlar olarak görüyordu. Eski bir İngilizce deyimle, ayrı ayrı asılmak istemedikleri için hep birlikte asıldılar. O zamana kadar Aydınlanma Solu'nun en bölücü gücünü oluşturan komünistler, açtıkları ateşi ortadaki düşmanın üzerinde değil en yakın potansiyel rakipleri, en çok da Sosyal Demokratlar (bk. bölüm 2) üzerinde (ne yazık ki bu siyasal radikallerin özelliğidir) yoğunlaştırmışlardı. Hitler'in iktidara gelmesini izleyen sekiz ay içinde çizgi değişikliği yaptılar ve anti-faşist birliğin en sistemli ve her zamanki gibi en etkili savunucuları haline geldiler. Bu gelişme çok derin kökleri olan karşılıklı kuşkulara rağmen solda birliğin önündeki başlıca engeli kaldırdı.

Esas olarak Komünist Enternasyonal'in öne sürdüğü (Stalin'le birlikte) strateji ortak merkezli çemberlerden oluşuyordu. (1933 Reichstag yangınında* Nazi yetkililerine kahramanca meydan okuyuşuyla dünyanın her yerindeki anti-faşistleri heyecanlandıran bir Bulgar, George Dimitrov En-

---

*) Hitler'in iktidara gelmesinden bir ay sonra, Berlin'deki Alman parlamento binası gizemli bir biçimde ateşe verildi. Nazi hükümeti hemen Komünist Parti'yi suçladı ve fırsattan yararlanarak partiyi kapattı. Komünistler Nazileri yangın işini bu amaçla örgütlemekle suçladılar. Devrimci sempatizanı olan dengesiz bir Hollandalı, Van der Lubbe, komünistlerin parlamento grubunun önderi ve Berlin'de Komünist Enternasyonal için çalışan üç Bulgar tutuklandılar ve yargılandılar. Van der Lubbe kundakçılık olayına kesinlikle karışmıştı. Tutuklanan dört komünistin ve kuşkusuz KPD'nin (Alman Komünist Partisi) de, bu işle ilgisi yoktu. Günümüz tarihçiliği bu olayın bir Nazi provokasyonu olduğu iddiasını desteklemez.

ternasyonal'in yeni Genel Sekreteri seçilmişti.) Birleşik emek güçleri ("Birleşik Cephe") demokratlarla ve liberallerle kurulan daha geniş bir seçim ittifakı ve siyasal ittifakın ("Halk Cephesi") temelini oluşturacaktı. Bunun ötesinde, Almanya ilerlemeye devam ettikçe, komünistler ideolojilerine ve siyasal inançlarına bakılmaksızın faşizmi (ya da Mihver güçlerini) başlıca tehlike olarak gören herkesi bir "Ulusal Cephe" içinde toplayan daha geniş bir birlik tasarladılar. Anti-faşist ittifakın siyasal merkezin ötesinde sağı da kapsayacak şekilde genişletilmesi -Fransız komünistlerinin "ellerini Katoliklere uzatmaları" ya da İngiliz komünistlerinin adı kızıl düşmanlığına çıkmış Winston Churchill'i kucaklamaya hazır olmaları- savaşın mantığı bu gelişmeyi sonunda geleneksel sola da kabul ettirene kadar direnişle karşılandı. Ne var ki, merkez ile solun birliği akla uygundu ve Fransa (bu aygıtın öncülüğünü yaptı) ve İspanya'da, sağın yöresel saldırılarını geri püskürten ve gerek İspanya'da (Şubat 1936) ve gerekse Fransa'da (Mayıs 1936) dramatik seçim zaferleri sağlayan "Halk Cepheleri" kuruldu.

Bu zaferler geçmişteki ayrılıkların ne kadar pahalıya mal olduğunu gösterdi, çünkü merkez ve solun ortak seçim listeleri parlamentolarda büyük çoğunluklar kazandı -bu durum özellikle Fransa'da, sol *içinde* Komünist Parti lehine çarpıcı bir fikir değişikliği olduğunu gösterdiyse de, anti-faşizm için verilen siyasal destekte önemli bir genişleme anlamına gelmiyordu. Aslında bir sosyalistin, entelektüel Léon Blum'un (1872-1950) başkanlığında ilk Fransız hükümetini ortaya çıkaran Fransız Halk Cephesi'nin zaferi, 1932'de radikal-sosyalist-komünist oylarda sadece yüzde birlik bir artışla, İspanyol Halk Cephesi'nin seçim zaferi biraz daha büyük bir farkla ve seçmenlerin neredeyse yarısını (ve eskisinden daha güçlü bir sağı) yeni hükümetin karşısına çıkararak kazanıldı. Gene de bu zaferler, yerel işçi hareketleri ve sosyalist hareketler içinde yeni umutlara, hattâ coşkuya yol açtı; ancak 1931'de çöküşün ve siyasal krizin parçaladığı, dört yıl sonra çöküş öncesinde aldığı oyları ya da 1929'daki sandalye sayısının yarıdan fazlasını geri alamayan İngiliz İşçi Partisi, % 50 oranında küçüldü- için aynı şey söylenemez. 1931 ile 1935 arasında Muhafazakârlar' ın oyları sadece % 61'den % 54'e düştü. 1937'den itibaren, ismi Hitler'in "yatıştırılması" ile eşanlamlı hale gelen Neville Chamberlain'in başında bulunduğu, "ulusal" denilen Britanya hükümeti sağlam bir çoğunluk desteğine dayanıyordu. Savaş 1939'da patlamamış ve

1940'ta, yani önceden kararlaştırılan tarihte seçim yapılmış olsaydı muhafazakârlar seçimi gene de rahat biçimde kazanamazlardı. Aslında, Sosyal Demokratlar'ın sağlam bir zemin edindikleri İskandinavya'nın büyük bir kısmı dışında, 1930'larda Batı Avrupa Solu'na önemli ve doğu ile güney doğu Avrupa'nın seçimlerin hâlâ yapıldığı kesimlerinde sağa doğru oldukça kitlesel bir oy kayması olduğuna dair hiçbir belirti yoktur. Eski ve yeni dünyalar arasında çarpıcı bir karşıtlık vardır. 1932'de Avrupa'nın herhangi bir yerinde cumhuriyetçilerden demokratlara (başkanlık seçimlerinde aldıkları oylar dört yıl içinde on beş ile on altı milyondan neredeyse yirmi sekiz milyona yükseldi) doğru dramatik bir değişim olmadı, ancak seçimlerle ilgili olarak Franklin D. Roosevelt'in, 1936'da biraz geriye düşmüş olsa da (halk dışında herkesi şaşırtarak) 1932'de en yüksek noktaya ulaştığını belirtmek gerekir.

Bu nedenle anti-faşizm sağın geleneksel düşmanlarını örgütledi, ancak onların sayılarını arttırmadı; azınlıkları çoğunluklardan daha kolay seferber etti. Bu azınlıklar arasında entelektüeller ve sanatla ilgilenenler bu cephenin çağrısına özellikle kulak verdiler (ulusalcı ve anti-demokratik sağın esinlendirdiği bir uluslararası edebiyat akımı dışında -bk. bölüm 6), çünkü Nasyonal Sosyalizmin, o zamana kadar anlaşılan şekliyle uygarlığın değerlerine yönelik kibirli ve saldırgan düşmanlığı ilk olarak bu entelektüellerin ilgilendikleri alanlarda açığa çıktı. Nazi ırkçılığı hoşgörünün hâlâ varlığını sürdürdüğü çeşitli yerlere dağılan Yahudi ve solcu bilim adamlarının kitle halinde göç etmesine yol açtı. Nazilerin entelektüel özgürlüğe duydukları düşmanlık, Alman üniversitelerindeki öğretim görevlilerinin yaklaşık üçte birini hemen temizledi. "Modernist" kültüre karşı girişilen saldırılar, "Yahudi" kitaplarının ya da diğer istenmeyen kitapların alenen ateşe verilmesi neredeyse Hitler hükümete gelir gelmez başladı. Sıradan yurttaşlar sistemin daha vahşi barbarlıklarını -toplama kampları ve Alman Yahudilerinin (en az bir Yahudi büyük babası olanların hepsi buna dahildi) hiçbir hakkı olmayan, diğerlerinden ayrılmış bir alt sınıfa indirgenmesi- şaşılacak kadar çok sayıda kişi bütün bunları onaylamasa da en kötü ihtimalle geçici bir delilik olarak gördü. Bununla birlikte, toplama kampları potansiyel komünist muhalefet için, hapisane ise yıkıcılığın kadroları için hâlâ başlıca caydırıcılar idi. Pek çok geleneksel tutucu bu durumu sempatiyle karşılıyordu ve savaş patlak verdiğinde bütün toplama kamplarında yaklaşık olarak sadece sekiz bin kişi

vardı. (Bu kampların yüz binlerce, hattâ milyonlarca kişi için terör, işkence ve ölüm kampları, *univers concentrationnaire* halinde genişlemesi savaş sırasında oldu.) Ve savaşa kadar, Yahudilere karşı ne kadar barbarca olursa olsun Nazi siyasetinin "Yahudi sorunu"na kitlesel imhadan çok kitlesel sürgün gibi bir "nihai çözüm" tasarladığı görülüyordu. Bizzat Almanya, bazı cazip olmayan özellikler taşısa da, siyasal olmayan bir gözlemciye popüler bir hükümeti olan istikrarlı ve aslında ekonomik olarak gelişen bir ülke olarak görülüyordu. Führer'in *Mein Kampf*ının da aralarında yer aldığı kitapları okuyanlar, ırkçı ajitatörlerin kana susamış retoriğini, Dachau ya da Buchenwald'ın yerleşik işkence ve cinayetlerini, bütün dünyayı uygarlığı bilinçli olarak altüst ederek inşa etme tehdidini muhtemelen tanıyacaklardı. Bu nedenle Batılı entelektüeller (o sırada sadece öğrencilerden oluşan bir fraksiyon olmasına rağmen daha sonra çoğunlukla "saygıdeğer" orta sınıfların oğullarından ve gelecekte aynı sınıfa katılacak kişilerden oluşan bir grup) 1930'larda faşizme karşı kitle halinde harekete geçen ilk toplumsal tabaka oldu. Gene de bu oldukça küçük bir tabakaydı. Bununla birlikte alışılmamış birçimde etkiliydi, çünkü en azından, faşist olmayan Batı ülkelerinde daha tutucu okurları ve kararları oluşturan kişleri bile Nasyonal Sosyalizm'in niteliği hakkında uyarmak gibi önemli bir rol oynayan gazetecileri kapsıyordu.

Faşist kampın yükselişine karşı fiilen direnme siyaseti bir kez daha kâğıt üzerinde basit ve mantıksaldı. Bu siyaset, bütün ülkeleri saldırganlara karşı birleştirecek (Milletler Cemiyeti bunun için potansiyel bir çerçeve oluşturuyordu), onlara hiçbir taviz verilmemesini sağlayacak ve tehdit yoluyla, gerekirse ortak eylemle onları caydıracak ya da yenilgiye uğratacaktı. SSCB'nin dışişleri komiseri Maxime Litvinov (1876-1952) bu "Kolektif Güvenlik"in sözcüsü olarak ortaya çıktı. Bunu söylemek yapmaktan kolaydı. Başlıca engel, şimdi olduğu gibi, saldırganlar karşısında duyulan korkuyu ve kuşkuyu paylaşan devletlerin bile, onları bölen ya da bölebilecek olan başka çıkarlara sahip olmalarıydı.

Teoride burjuva rejimlerini yıkmayı, her yerde bu rejimlerin hâkimiyetine son vermeyi amaçlayan Sovyetler Birliği ile SSCB'yi yıkıcılığın esinlendiricisi ve kışkırtıcısı olarak gören öteki devletler arasındaki bölünmenin ne kadar hesaba katıldığı belli değildir. Hükümetler - 1933'ten sonra belli başlı hükümetlerin hepsi SSCB'yi tanıdı- amaçlarına

uygun olduğu zaman onunla uzlaşmaya daima hazırken, bu hükümetlerin bazı üyeleri ve ajanları, 1945 sonrası soğuk savaşların ruhuyla Bolşevizm'i hem ülke içinde hem de dışında baş düşman olarak görmeye devam ettiler. İngiliz istihbarat servisleri kızıl tehdit üzerinde yoğunlaşma konusunda, itiraf edildiği gibi, bir istisna oluşturdu. Öyle ki, 1930'ların ortasına kadar bu tehdidi başlıca hedef olarak görmekten vazgeçmediler (Andrew, 1985, s. 530). Bununla birlikte, özellikle Britanya'da pek çok tutucu, en iyi çözümün, her iki düşmanı da zayıflatacak, belki de yok edecek bir Alman-Sovyet savaşı olacağını düşünüyordu.. Bolşevizm'in zayıflamış bir Almanya tarafından yenilgiye uğratılması hiç de fena olmazdı. Anti-Hitler bir ittifakın aciliyetini artık hiç kimsenin inkâr etmediği 1938-39'da bile Batılı hükümetlerin kızıl devlet ile etkin müzakerelere girmekte biraz duraksadıkları görülüyordu. Aslında, 1934'ten itibaren Hitler'e karşı Batı'yla ittifakın şaşmaz savunucusu olan Stalin'i, Almanya ile Batılı güçler birbirini zayıflatırken SSCB'yi savaşın dışında tutmaya, gizli maddelerle Rusya'nın devrimden sonra batıda kaybettiği toprakların büyük bir kısmını geri almak umuduyla Ağustos 1939'da Stalin-Ribbentrop Paktı'nı imzalamaya yönelten, Hitler'in karşısında tek başına kalmaktan duyduğu korkuydu. Bu hesap yanlış çıktı, ancak, Hitler'e karşı ortak cephe açmak için yapılan erken girişimler gibi, bunlar da, devletler arasında 1933 ile 1939 arasında Nazi Almanyası'nın olağanüstü ve karşı konulmaz yükselişini mümkün hale getiren bölünmeleri kanıtlar.

Ayrıca, coğrafya, tarih ve ekonomi, hükümetlerin dünyaya farklı açılardan bakmalarına yol açtı. Avrupa kıtası siyasetleri, Pasifik ve Amerika kıtasına dönük olan Japonya ve ABD'yi ve dünya çapında bir imparatorluğa ve küresel bir deniz stratejisine, ikisinden de pek az şey kalmış olsa da hâlâ bağlı olan Britanya'yı pek az ilgilendiriyor ya da hiç ilgilendirmiyordu. Doğu Avrupa ülkeleri, Almanya ile Rusya arasında sıkışmışlardı ve bu durum özellikle Batılı güçler onları koruyamadıkları zaman izledikleri siyaseti bariz biçimde belirliyordu. Bazıları 1917'den sonra eski Rus topraklarını kazanmışlardı ve Almanya'ya düşman olmalarına rağmen bu durum Rus güçlerinin kendi bölgelerine geri dönmelerine yol açacağı için her türlü anti-Alman ittifaka direniyorlardı. Ve gene, İkinci Dünya Savaşı'nın kanıtlayacağı gibi, yegâne etkin anti-faşist ittifak, SSCB'yi de kapsayan ittifak idi. Ekonomiye gelince, Birinci Dünya Savaşı'nda kendi mali kapasitesini aştığını bilen Britanya gibi ül-

keler, yeniden silahlanmanın getireceği maliyetlerden çekiniyorlardı. Özetle, Mihver güçleri başlıca tehlike olarak kabul edenler ile bu konuda bir şeyler yapanlar arasında büyük bir kopukluk vardı.

Liberal demokrasi (tanımı gereği faşist ya da otoriter olan tarafta yoktu) bu kopukluğu arttırdı ve popüler olmayan siyasetler izlemek için gerekli olan siyasal kararı özellikle ABD'de yavaşlattı, engelledi ve tartışmasız biçimde zorlaştırdı ve bazen imkânsız hale getirdi. Hiç kuşkusuz, bazı hükümetler bunu kendi hareketsizliklerini haklı çıkarmak için kullandılar, ancak ABD örneği F. D. Roosevelt gibi güçlü ve sevilen bir başkanın bile seçmenlerden oluşan kamuoyuna karşı belirlediği anti-faşist dış siyaseti yürütemediğini gösterir. Pearl Harbor ve Hitler'in savaş ilanı olmasaydı, ABD kesinlikle İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmaya devam edecekti. Hangi koşullar altında bu savaşa girebileceği belli değildir.

Ancak en önemli Avrupa demokrasilerinin, Fransa ve Büyük Britanya'nın kararlılığını azaltan, demokrasinin siyasal mekanizmaları değil, daha çok Birinci Dünya Savaşı'nın anısıydı. Bu, acısı hem seçmenler hem de hükümetler tarafından hissedilen bir yaraydı, çünkü savaşın etkisi hem beklenmedik hem de çok genel olmuştu. Hem Fransa hem de Britanya için bu savaş (maddi olmasa da) insani bakımlardan İkinci Dünya Savaşı'ndan çok daha büyük bir etki yaratmıştı (bk. bölüm 1). Benzer bir savaştan ne pahasına olursa olsun kaçınmak gerekiyordu. Savaşa kesinlikle bütün siyasal çareler tükendiğinde başvurulacaktı.

Savaşa girmede duraksama, savaşa katılan öteki ülkelerden çok daha fazla acı çekmiş olan Fransa'nın potansiyel askeri morali 1914-18'in yaraları nedeniyle kesinlikle zayıflamış olsa da, savaşmayı reddetmekle karıştırılmamalıdır. Hiç kimse, Almanlar bile İkinci Dünya Savaşı'na şarkı söyleyerek gitmedi. Öte yandan, 1930'larda Britanya'da çok popüler olsa da, koşulsuz savaş karşıtlığı (dinsel olmayan) asla bir kitle hareketi olamadı ve 1940'ta sönümlendi. İkinci Dünya Savaşı'na "vicdani nedenlerle karşı çıkanlar" büyük bir hoşgörüyle karşılanmalarına rağmen, savaşmama hakkı talep edenlerin sayısı azdı (Calvocoressi, 1987, s. 63).

1918'den sonra savaş ve militarizm düşmanlığına 1914'ten önce (teoride) olduğundan daha duygusal biçimde bağlı olan komünist olmayan solda, ne pahasına olursa olsun barış diyenler, en güçlü oldukları Fransa'da bile azınlık konumunda kaldılar. Britanya'da bir seçim kazası sa-

yesinde kendisini 1931'den sonra İşçi Partisi'nin başında bulan bir savaş karşıtı, George Lansbury, 1935'te kesin ve sert bir biçimde liderlikten alındı. Fransız sosyalistlerinin başını çektiği 1936-38 Halk Cephesi hükümetinin aksine İngiliz İşçi Partisi, sadece faşist saldırganlara karşı kararlı tutum almamakla değil, direnişi etkin hale getirmek için gerekli olan, silahlanma ve asker alma gibi önlemleri alamadığı için de eleştirilebiliyordu. Savaş karşıtlığı ayartısına asla kapılmayan komünistler de bütün bunlardan etkilenebiliyorlardı.

Sol aslında kuşku içindeydi. Bir yanda anti-faşizmin gücü, savaştan, nasıl bir dehşete yol açacağı bilinmeyen yeni bir savaştan korkanları harekete geçiriyordu. Faşizmin savaş anlamına gelmesi onunla savaşmak için ikna edici bir nedendi. Öte yanda, sillah kullanmadan faşizme karşı direniş başarılı olamazdı. Dahası, Nazi Almanyasımn ya da Mussolini İtalyasının çöküşünü kolektif ama barışçı bir kararlılıkla sağlama umudu, Hitler ve Almanya'da var olduğu düşünülen muhalefet güçleri hakkında geliştirilen hayallere dayanıyordu. Her durumda, bu zamanları yaşayan bizler, savaştan kaçınmak için ikna edici olmayan senaryolar tasarlıyor idiysek de, bir savaşın olacağını *biliyorduk.* Bizler, tarihçi de kendi belleğine başvurabilir, savaşa girmeyi ve belki de ölmeyi bekliyorduk. Ve anti-faşistler olarak zamanı geldiğinde savaşmaktan başka hiçbir seçeneğimizin olmadığı konusunda küşkumuz yoktu.

Bununla birlikte, solun siyasal ikilemi hükümetlerin başarısızlığını açıklamak için kullanılamaz, çünkü etkin savaş hazırlıkları parti kongrelerinden geçen (ya da geçmeyen) karar tasarılarına ya da yılları kapsayan bir dönem için seçim korkusuna bağlı değildi. Gene de hükümetler, özellikle Fransız ve İngiliz hükümetleri, büyük savaşta izi silinmeyen yaralar almışlardı. Fransa savaştan büyük kan kaybıyla çıkmıştı ve yenilmiş bir Almanya'dan potansiyel olarak daha küçük ve daha zayıf bir güçtü. Fransa yeniden canlanan bir Almanya'ya karşı müttefiksiz hiçbir şey yapamazdı ve Fransa ile ittifak kurmakla aynı ölçüde ilgilenen yegâne Avrupa ülkelerinin, Polonya ve Habsburg İmparatorluğu'ndan arta kalan devletlerin, böyle bir amaç için çok zayıf oldukları açıktı. Fransa bir tahkimat hattına (daha sonra unutulan bir bakanın adıyla anılan "Maginot Hattı") para yatırdı. Bu hattın Verdun'deki gibi (bk. bölüm1) kayıplara uğrayacaklarını düşünen Almanları saldırıdan caydıracağını umuyorlardı.

Bunun ötesinde sadece Britanya'ya ve 1933'ten sonra da SSCB'ye güvenebilirlerdi.

İngiliz hükümetleri de temelde zayıf olduklarının aynı ölçüde bilincindeydiler. Yeni bir savaşı mali olarak kaldıramayabilirlerdi. Stratejik olarak üç büyük okyanusta ve Akdeniz'de eşzamanlı hareket edebilecek bir donanma kapasitesine artık sahip değildiler. Onları endişelendiren bir diğer sorun, Avrupa'da olanlar değil, yetersizliği açıkça görülen güçlerle coğrafi olarak öncekinden daha geniş ama aynı zamanda dağılmanın eşiğinde olduğu görülen bir küresel imparatorluğu nasıl bir arada tutacakları idi.

Her iki devlet de genellikle 1919'da oluşturulan statükoyu savunamayacak kadar zayıf olduklarını biliyorlardı. Bu statükonun istikrarsız olduğunu ve bunu korumanın imkânsız olduğunu da biliyorlardı. Yeni bir savaştan kazanacakları hiçbir şey yoktu, kaybedecekleri çok şey vardı. Net ve mantıklı siyaset daha kalıcı bir Avrupa modeli oluşturmak için canlanan Almanya ile müzakereler yapmaktı ve bu, her türlü kuşkunun ötesinde, Almanya'nın artan gücüne taviz vermek anlamına geliyordu. Ne yazık ki canlanan Almanya, Adolf Hitler'in Almanyası idi.

Basın 1939'dan beri "Yatıştırma" denilen siyasetten çok kötü söz ediyordu. Bu siyasetin, Alman karşıtı ya da ilkesel olarak ateşli bir biçimde anti-faşist olmayan pek çok Batılı politikacıya, özellikle Britanya'da ne kadar makul geldiğini hatırlamalıyız. Kıta haritasında, özellikle "hakkında pek az şey bildiğimiz uzak ülkeler"de (1938'de Chamberlain'in Çekoslovakya için kullandığı sözler) meydana gelen değişiklikler Britanya'da tansiyonu yükseltmedi. (Fransızlar anlaşılabilir nedenlerden ötürü Almanya lehine olan, er ya da geç karşılarına çıkacak *her türlü* inisiyatif karşısında daha fazla endişeleniyorlardı, ama Fransa zayıftı.) Artık ufukta görülmeye başlayan bir İkinci Dünya Savaşı İngiliz ekonomisini tahrip edecek, Britanya İmparatorluğu'nun büyük bölümlerinin dağılmasına neden olacaktı. Aslında tam da böyle olmuştur. Savaşın bir bedeli olsa da, sosyalistler, komünistler, sömürgedeki kurtuluş hareketleri ve Başkan F. D. Roosevelt, faşizmin yenilgiye uğraması için bunu ödemeye hazırdılar. Bu bedelin akılcı İngiliz emperyalistlerinin bakış açısından çok fazla olduğunu unutmayalım.

Ancak Hitler'in Almanyası ile uzlaşmak ve müzakerelerde bulunmak

imkânsızdı, çünkü Nasyonal Sosyalizm'in siyasal hedefleri akıldışı ve sınırsızdı. Yayılmacılık ve saldırganlık sistemin içine işlemişti ve peşin olarak Alman hâkimiyetini kabul etmedikçe, yani Nazi ilerleyişine karşı direnmeyi seçmedikçe savaş er ya da geç kaçınılmazdı. Dolayısıyla 1930'larda siyasetin oluşumunda ideoloji merkezi bir rol oynuyordu. İdeoloji Nazi Almanyasının hedeflerini belirlediği ölçüde, karşı taraf için *realpolitik*'i dışlıyordu. Durumu gerçekçi biçimde değerlendirerek Hitler ile uzlaşılamayacağını kabul edenler, bunu asla pragmatik olmayan nedenlerle yaptılar. Bunlar faşizmi ilkesel ve *a priori* olarak katlanılmaz buluyorlardı ya da (Winston Churchill örneğindeki gibi) ülkelerinin ve imparatorluklarının "savundukları" ve feda edemeyecekleri şeylerle ilgili konularda aynı ölçüde a priori bir fikirle hareket ediyorlardı. Winston Churchill'in, 1914'ten beri edindiği siyasal kanaatları hemen her meselede -pek gururlandığı askeri strateji değerlendirmeleri de dahil- tutarlı biçimde yanlış çıkan bu büyük romantiğin, paradoksu tek bir sorunda, Almanya konusunda gerçekçi olmasıydı.

Tam tersine, yatıştırmayı savunan siyasal gerçekçiler, Hitler ile müzakereler yoluyla anlaşmaya varmanın imkânsızlığı 1938-39'da aklı başında her gözlemci için apaçık ortaya çıktığında bile, durum hakkında yaptıkları değerlendirmelerde tamamen gerçek dışıydılar. Mart-Eylül 1939'da yaşanan kara trajikomedinin nedeni buydu. Bu trajikomedi hiç kimsenin (Almanya'nın bile) istemediği bir zamanda ve yerde bir savaşın çıkmasıyla sonuçlandı ve 1940'ta savaşa giren taraflar olarak Britanya ve Fransa'yı, *blitzkrieg* onları bir kenara fırlatıp atana kadar, çaresiz durumda bıraktı. Britanya ve Fransa'daki yatıştırma yanlıları bizzat kabul ettikleri olgu karşısında, SSCB ile ittifak kurmak için ciddi bir biçimde müzakerelere başlamayı hâlâ akıl edemiyorlardı. SSCB olmaksızın savaş ne ertelenebilir ne de kazanılabilirdi ve SSCB olmaksızın, ansızın ve pervasız biçimde Doğu Avrupa'yı kaplayan Alman saldırısına karşı Neville Chamberlain'in sağladığı -inanılmaz görülebilir ama SSCB'ye danışmadan ve ona yeterli bilgi vermeden- garantiler, kâğıt israfından başka şey değildi. Londra ve Paris savaşmak değil, olsa olsa bir güç gösterisi yaparak caydırmak istedi. Bu güç gösterisi bir an için Hitler'e, hattâ, o sırada arabulucuları boş yere Baltık'ta ortak stratejik harekâtlar öneren Stalin'e bile, inandırıcı gelmedi. Alman orduları Polonya içlerine doğru ilerlerken, Neville Chamberlain'in hükümeti, tam da Hitler'in tahmin ettiği

gibi hâlâ onunla ilişki kurmaya hazırlanıyordu (Watt, 1989, s. 215).

Hitler yanıldı ve Batılı devletler savaş ilan ettiler. Bunun nedeni Batılı devlet adamlarının bunu istemeleri değil, Münih'ten sonra Hitler'in izlediği siyasetin yatıştırma yanlılarının ayaklarının altındaki zemini kaydırmasıydı. O zamana kadar faşizme karşı kayıtsız kalan kitleleri harekete geçiren Hitler oldu. Esas olarak Almanya'nın Mart 1939'da Çekoslovakya'yı işgali İngiliz kamuoyunu direnişe yöneltti ve duraksayan bir hükümeti ve yegâne etkin müttefikiyle birlikte hareket etmekten başka seçeneği olmayan bir Fransız hükümetini de aynı yönde zorladı. Hitler Almanyası'na karşı savaş, ilk kez İngilizleri amaçsızca -şimdilik- olsa da, bölmekten çok birleştirdi. Almanlar, Polonya'yı hızla ve amansızca ezerlerken ve ondan geri kalanı ister istemez tarafsız bir konuma çekilen Stalin ile paylaşırlarken, Batı'da inanılması güç bir barışı, "yapmacık bir savaş" izledi.

Hiçbir *realpolitik* yatıştırma yanlılarının Münih'ten sonra izledikleri siyaseti açıklayamaz. Savaş ihtimalinin arttığı görüldüğünde -ve 1939'da bundan kim kuşkulanabilirdi?- yapılacak tek şey, mümkün olduğu kadar etkin biçimde savaş için hazırlanmaktı ve bu yapılmadı. Zira Britanya, hattâ Chamberlain'in Britanyası, Hitler'in hâkim olduğu bir Avrupa'yı kabul etmeye, bu gerçekleşene kadar, kesinlikle hazır değildi. Fransa'nın çöküşünden sonra bile, müzakerelerle varılacak bir barış -yani yenilginin kabul edilmesi- yönünde ciddi bir destek vardı. Yenilgiciliğe yakın bir kötümserliğin politikacılar ve askerler arasında çok yaygın olduğu Fransa'da bile hükümet, ordu Haziran 1940'da çökene kadar gerçeği kabul etmedi. İzledikleri siyaset gönülsüzdü, çünkü ne güçlü siyasetlerin mantığını ne de direnişçilerin *a priori* kanaatlarını izlemeye cesaret ettiler. Direnişçiler için *hiçbir şey* faşizme (faşizm olarak ya da Hitler Almanyası olarak) ya da anti-komünistlere karşı savaşmaktan daha önemli olamazdı. Anti-komünistler için "Hitler'in yenilgisi komünist devrime karşı başlıca siperi oluşturan otoriter sistemlerin çöküşü anlamına geliyordu" (Thierry Maulnier, Ory içinde 1938, 1976, s. 24) Bu devlet adamlarının eylemini neyin belirlediğini söylemek kolay değildir, çünkü bunlar, sadece akıllarıyla değil, görüşlerini sessizce çarpıtan önyargılarla, varsayımlarla, umutlar ve korkularla hareket ediyorlardı. Birinci Dünya Savaşı anıları ve kendi liberal demokratik siyasal sistemlerinin ve ekonomilerinin nihai bir

gerileme içinde olabileceğini düşünen politikacıların güvensizlikleri vardı. Bunlar Britanya'dan çok Kıta Avrupası'nın tipik ruh haliydi. Bu koşullar altında başarılı bir direniş siyasetinin, beklenmedik sonuçların gerektireceği engelleyici maliyetlere değip değmeyeceği konusunda tam bir belirsizlik oluştu. Bununla birlikte pek çok İngiliz ve Fransız politikacı için yapılabilecek en iyi şey pek tatmin edici ve muhtemelen kalıcı da olmayan bir statükoyu korumaktı. Ve bütün bunların gerisinde, statüko bozulmaya mahkûm olduğuna göre, faşizmin toplumsal devrim ve Bolşevizm alternatifinden daha iyi olup olmadığı sorusu vardı. Eğer faşizmin yegâne türü İtalyan tarzı olsaydı, pek az tutucu ya da ılımlı politikacı bu konuda duraksardı. Winston Churchill bile İtalyan yanlısıydı. Sorun, onların Mussolini ile değil Hitler ile karşı karşıya gelmeleriydi. Gene de, 1930'larda pek çok hükümetin ve diplomatın başlıca umudunun İtalya ile uzlaşarak Avrupa'yı istikrarlı hale getirmek ya da Mussolini'yi öğrencisiyle ittifaktan uzaklaştırmak olması, önemsiz değildir. Bizzat Mussolini de Haziran 1940' ta hatalı ama tamamen mantıksız olmayan bir biçimde Almanların kazandıkları sonucuna varana ve bizzat savaş açana kadar geçen süre içinde eylem özgürlüğünü sürdürecek kadar gerçekçi davrandı. Ama bu umut gene de gerçekleşmedi.

III

1930'ların sorunları, ister devletler arasında ister devletlerin kendi içinde olsun, ulus ötesi idi. Bu durum hiçbir yerde bu küresel karşılaşmanın özlü ifadesi haline gelen 1936-39 İspanyol İç Savaşı'ndaki kadar dolaysız biçimde açığa çıkmadı.

Geriye doğru bakıldığında, bu çatışmanın hem Avrupa'da hem de Amerika kıtasında, hem solun hem de sağın ve özellikle Batılı dünya entelektüellerinin *derhal* sempatisini kazanması şaşırtıcı görülebilir. İspanya Avrupa'nın periferal bir bölümüydü ve onun tarihi Pireneler'in oluşturduğu duvarla ayrıldığı kıtanın inatla dışında kalmıştı. İspanya Napoleon'dan beri bütün Avrupa savaşlarının dışında kalmıştı ve İkinci Dünya Savaşı'nın da dışında kalacaktı. Erken ondokuzuncu yüzyıldan beri İspanya'nın sorunları Avrupa hükümetlerini gerçek anlamda ilgilendirmemiş, sadece ABD onaltıncı yüzyılın eski dünya im-

paratorluğundan kalan son bölümleri, Küba, Porto Riko ve Filipinler'i yağmalamak için 1898'de ona karşı kısa süreli bir savaşı kışkırtmıştı.* Aslında İspanya İç Savaşı yazarın kuşağının benimsediği inançlara ters düşecek şekilde İkinci Dünya Savaşı'nın ilk aşaması olmadı ve yukarda da belirttiğimiz gibi faşist olarak betimlenemeyecek bir kişi olan General Franco'nun zaferi önemli hiçbir küresel sonuç yaratmadı. Bu zafer sadece İspanya'yı (ve Portekiz'i) otuz yıl kadar dünya tarihinden ayırdı.

Gene de bu kötü şöhretli denecek kadar anormal ve içine kapalı ülkenin 1930'larda küresel bir mücadelenin sembolü haline gelmesi rastlantı değildi. Bunlar zamanın temel siyasal sorunlarını ortaya çıkardı: bir yanda, demokrasi ve toplumsal devrim, Avrupa içinde patlamaya hazır yegâne ülke olarak İspanya; öte yanda, Martin Luther'den bu yana dünyada meydana gelen her şeyi reddeden bir Katolik Kilisesi'nden esinlenen görülmemiş biçimde uzlaşmaz bir karşı-devrim ya da gericilik kampı. Ne Moskovacı komünizm partilerinin ne de faşizmden esinlenenlerin İç Savaş'tan önce büyük bir önem kazandığı İspanya'nın, hem anarşist aşırısol hem de Carlist aşırı sağ doğrultusunda kendine özgü bir yol tutturması oldukça gariptir.**

1931'de barışçı bir devrimle iktidarı Burbonlardan devralan, ondokuzuncu yüzyıl Latin Amerika ülkeleri tarzında iyi niyetli liberaller, anti-ruhbanlar ve masonikler, ne kentlerdeki ve kırsal kesimdeki İspanyol yoksullarının oluşturdukları toplumsal mayalanmayı sınırlayabildiler ne de bunu etkin toplumsal (yani öncelikle tarımsal) reformlarla etkisiz hale getirebildiler. 1933'te tutucu hükümetlerce bir yana itildiler. Bu hükümetlerin, 1934'te Asturias madencilerinin ayaklanması gibi yerel ayaklanmaları ve ajitasyon hareketlerini bastırma siyaseti, potansiyel devrimci baskının güçlenmesine yardımcı oldu. Bu aşamada İspanyol Solu, Komintern'in komşu Fransa'dan dayatılan Halk Cephesi'ni keşfetti. Bütün

---

*) İspanya, Fas'ta, kendi ordusuna güçlü savaş birlikleri de sağlayan yerel Berberi kabileleriyle girdiği çatışmaların tartışmalı hale getirdiği bir dayanak noktasını ve daha güneyde, herkesin unuttuğu bazı Afrika bölgelerini elde tuttu.

**) Carlism, esas olarak Navarre'de güçlü bir köylü desteğine sahip ateşli bir biçimde monarşist ve aşırı-gelenekçi bir hareketti. Carlist hareket, 1830'larda ve 1870'lerde İspanyol kraliyet ailesinin bir kolunun desteğinde iç savaşa girdi.

partilerin sağa karşı tek bir seçim cephesi oluşturmaları fikri ne yapacağını tam olarak kestiremeyen bir sol için anlam taşıyordu. Dünyadaki son kitlesel kalelerinde bulunan anarşistler bile kendi taraftarlarından, seçimlerde burjuva oy verme oyununu oynamalarını istediler. Oysa o zamana kadar seçim gerçek bir devrimci için hiçbir değer taşımamış ve hiçbir anarşist oy verme zahmetine katlanmamıştı. Şubat 1936'da Halk Cephesi çok büyük miktarda oy almadıysa da, sağladığı eşgüdüm sayesinde, İspanyol Parlamentosu ya da *Cortes*'de, az farkla ama önemli bir çoğunluk kazandı. Bu zafer birikmiş toplumsal hoşnutsuzluk lavlarının püskürebileceği bir çatlak oluşturacak kadar etkin bir sol hükümet çıkarmadı. Bu sonraki aylarda giderek açığa çıktı.

Ortodoks sağcı politikacıların başarısızlığa uğradığı bu aşamada İspanya, bir zamanlar öncülüğünü yaptığı, İberya dünyası için karakteristik hale gelen bir siyaset biçimine geri döndü: *pronunciamento* ya da askeri darbe. Ancak İspanyol solu kendini ulusal sınırların ötesinde Halk Cepheciliğine yakın bulurken, İspanyol sağı da faşist güçlere doğru çekildi. Bu ılımlı yerel faşist hareket, Falange'dan çok, aynı ölçüde tanrısız olan liberaller ile komünistler arasında pek fark görmeyen ve her ikisiyle de uzlaşması mümkün olmayan Kilise ve monarşistler aracılığıyla gerçekleşti. İtalya ve Almanya sağın zaferinden moral ve belki de siyasal bir yarar sağlamayı umdu. Seçimlerden hemen sonra ciddi biçimde darbe hazırlıklarına girişen İspanyol generallerinin mali desteğe ve pratik yardıma ihtiyaçları vardı ve bu konuda İtalya ile müzakerelere başladılar.

Ne var ki, demokratik zafer anları ve siyasal kitle seferberliği askeri darbeler için ideal değildir. Askeri darbeler, silahlı kuvvetlerin darbenin içinde olmayan kesimlerinden ayrı olarak sivillerin de verilen sinyalleri almaları halinde başarılı olabileceklerine güvenirler; bu türden sinyaller almayan askeri darbeciler ise başarısızlığı sessizce kabullenirler. Klasik *pronunciamento* en iyi şekilde kitlelerin geri çekildikleri ve hükümetlerin meşruluklarını kaybettikleri zamanlarda oynanan bir oyundur. O sırada İspanya'da bu koşullar yoktu. Generallerin 17 Temmuz 1936 darbesi bazı şehirlerde başarıya ulaştı ve başka yerlerde, halk ve hükümete sadık güçlerin coşkulu direnişiyle karşılaştı. Başkent Madrit de dahil olmak üzere İspanya'nın iki ana kentini ele geçirmeyi başaramadı. Bu durum, İspanya'nın çeşitli kesimlerinde toplumsal devrimin vaktinden önce patlak

vermesine yol açtı. Darbe, bütün İspanya'da, artık sosyalistleri, komünistleri, hattâ anarşistleri de kapsayan ancak kitlesel ayaklanmanın darbeyi yenilgiye uğratan güçleriyle de kolayca biraraya gelemeyen meşru ve usullere uygun biçimde seçilmiş cumhuriyet hükümeti ile kendilerini komünizmin karşısında ulusalcı haçlılar olarak sunan isyancı generaller arasında uzun süreli bir iç savaş halini aldı. Generallerin en genci ve siyasal bakımdan en akıllısı olan Francisco Franco y Bahamonde (1892-1975), savaş sırasında kendisini tek partili -İspanyol Gelenekselci Falange'ı gibi saçma bir isim alan, faşizmden eski monarşist ve Carlist aşırılara kadar geniş bir kesimi kapsayan bir sağ kümelenme- otoriter bir devlet haline gelen yeni bir rejimin önderi olarak buldu. Ancak İç Savaş'ta her iki tarafın da desteğe ihtiyacı vardı. Her iki taraf da kendi potansiyel destekçilerine hitap ettiler.

Anti-faşist kamuoyunun generallerin ayaklanmasına gösterdiği tepki, faşist olmayan hükümetlerin gösterdikleri tepkinin aksine ani ve kendiliğindendi. Bu hükümetler, SSCB'nin ve o sırada Fransa'da henüz iktidara gelen sosyalistlerin önderliğindeki Halk Cephesi hükümetinin yaptığı gibi, vargüçleriyle Cumhuriyet'in yanında oldukları bir sırada bile, belirgin biçimde daha ihtiyatlı davrandılar. (İtalya ve Almanya kendi saflarına derhal silah ve adam gönderdi.) Fransa yardım yapmaya istekliydi ve Cumhuriyet'e bir miktar (resmi ifadeyle "önemsiz") yardımda bulundu. Bu tutum, iç bölünmeler ve İberya Yarımadası'nda toplumsal devrimin ve Bolşevizm'in ilerlemesi olarak gördüğü şeye karşı derin bir düşmanlık duyan Britanya hükümeti yüzünden, resmi bir "tarafsızlık" siyaseti zorunlu olana kadar sürdü. Batı'da orta sınıf ve tutucu kamuoyu, her ne kadar generallerle ateşli bir biçimde özdeşlenmediyse de (Katolik Kilisesi ve faşist yanlıları dışında) genellikle bu tutumu paylaştı. Kesin bir tutumla Cumhuriyetçi safta yer almasına rağmen Rusya da İngiliz himayesinde gerçekleştirilen Tarafsızlık Anlaşması'na katıldı. Bu anlaşmanın amacı generallere Alman ve İtalyan yardımını önlemekti. Hiç kimse bu anlaşmanın başarılı olacağını umut etmiyor ya da başarılı olmasını istemiyordu. Sonuç olarak anlaşma, "belirsizlikten ikiyüzlülüğe kadar derecelendi" (Thomas, 1977, s. 395). 1936'dan itibaren Rusya içtenlikle, resmen olmasa da Cumhuriyeti desteklemek için adam ve malzeme gönderdi. Mihver güçlerinin İspanya'ya muazzam müdahalesi karşısında Britanya ve Fransa'nın bir şey yapmayı reddetmeleri ve böylece Cumhuriyet'i kendi

kaderine terk etmeleri anlamına gelen tarafsızlık, hem faşistlerin hem de anti-faşistlerin müdahale etmeyenleri azımsamakta ne kadar haklı olduklarını ortaya koydu. Bu aynı zamanda İspanya'nın meşru hükümetine yardım eden yegâne güç olan SSCB'ye ve bu ülkenin içindeki ve dışındaki komünistlere, sadece bu yardımı uluslararası çapta örgütledikleri için değil, aynı zamanda kısa süre içinde Cumhuriyet'in askeri çabalarının belkemiği haline geldikleri için de, muazzam bir itibar kazandırdı.

Ancak Sovyetler daha kendi kaynaklarını seferber etmeden önce, liberallerden solun en uzak kesimlerine kadar herkes İspanya'da verilen mücadeleyi kendi mücadelesi olarak tanıdı. Bu on yılın en iyi İngiliz şairi W. H. Auden'in yazdığı gibi,

Çorak toprakları sıcaktan çatlamış
Yaratıcı Avrupa'ya kabaca lehimlenmiş Afrika'nın,
Irmakların yonttuğu o platonun üzerinde
Ete kemiğe bürünüyor düşüncelerimiz,
Başkaldıran dalgalar halinde canlanıyor,
Yükseliyor coşkumuz.

Dahası var: burada ve yalnızca burada, sağın ilerleyişine silahla karşı koyan erkekler ve kadınlar, solun sonsuz ve moral bozucu gerileyişini durdurdular. Daha Komünist Enternasyonal Uluslararası Tugaylar'ı (ilk savaşçılar Ekim ayının ortalarında gelecekteki üslerine ulaştılar) örgütlemeden önce, aslında ilk örgütlü gönüllü birlik (İtalyan liberal sosyalist hareketi, *Giustizia e Libertà*) cephede görünmeden önce, belirli sayıda yabancı gönüllü Cumhuriyet için savaşmaktaydı. Sonunda elliden fazla ulustan kırk binden fazla genç yabancı*, çoğunun muhtemelen sadece okul atlaslarından bildikleri bir ülkeye savaşmak için geldi ve çoğu burada öldü. Franco saflarında savaşan yabancı gönüllülerin bini aşmaması (Thomas, 1977, s. 980) anlamlıdır. Geç yirminci yüzyılın moral

(*) Bunlar yaklaşık olarak, 10 000 Fransızı, 5 000 Alman ve Avusturyalıyı, 5 000 Polonyalı ve Ukraynalıyı, 3 350 İtalyanı, ABD'den gelen 2 800 kişiyi, 2 000 İngilizi, 1 500 Yugoslavı, 1 500 Çeki, 1 000 Macarı, 1 000 İskandinavyalıyı ve daha pek çoklarını kapsıyordu. Rusları gönüllü olarak sınıflandırmak pek doğru olmaz. Bunların yaklaşık 7 000'inin Yahudi olduğu söyleniyordu (Thomas, 1977, s. 982-84; Paucker, 1991, s. 15).

ortamında yetişen okurların durumu daha iyi anlamaları için, şunu da belirtmek gerekir ki, bunlar ne suç işlemiş kişilerdi ne de, birkaç istisna dışında, maceracı idiler. Bir dava uğruna savaşmak için gelmişlerdi.

İspanya'nın 1930'larda yaşayan liberaller ve solda yer alanlar için taşıdığı anlamı bugün hatırlamak zordur. Bununla birlikte, hâlâ yaşayan pek çoğumuz için, bu efsanevi geçmişten geriye kalan sadece, geriye bakıldığında bile 1936'lardaki kadar saf ve kaçınılmaz görülen siyasal davadır. Bu dava artık İspanya'da bile tarihöncesi bir geçmişe ait gibi görünüyor. Gene de bu tarih öncesi geçmiş, faşizme karşı savaşanlara, verdikleri savaşın merkez cephesi olarak görünür, çünkü eylemin iki buçuk yıl boyunca hiç kesintiye uğramadığı, üniforma içinde değilse de bireyler olarak, para toplayarak, mültecilere yardım ederek, yüreksiz hükümetlerimize baskı yapmak için bitmek bilmeyen kampanyalar düzenleyerek katılabildikleri yegâne savaş buydu. Ulusalcı tarafın aşamalar halinde, ancak geri çevrilemeyecek biçimde ilerlemesi, Cumhuriyetin önceden görülebilen yenilgisi ve ölümü, sadece dünya faşizmine karşı birliği zorlama ihtiyacını çok daha acil hale getirdi.

İspanyol Cumhuriyeti, hepimizin sempatisine ve yetersiz de olsa aldığı yardıma rağmen, daha başından itibaren yenilgiyi önlemek için bir artçı savaşı verdi. Geriye bakıldığında, bunun Cumhuriyet'in kendi zayıflığından kaynaklandığı açıkça görülür. Yirminci yüzyılın kazanılan ya da kaybedilen halk savaşlarının standartları bakımından, Cumhuriyetin 1936-39'da verdiği savaş, bütün kahramanlıklara rağmen, oldukça alt sıralarda yer alır; bunun nedeni kısmen, Cumhuriyet'in üstün konvansiyonel güçlere karşı, o üstün silahı, yani gerilla savaşını etkili biçimde kullanamamasıydı - bu düzensiz savaş biçimine isim veren ülke için garip bir ihmal. Tek bir askeri ve siyasal kanaldan yararlanan ulusalcıların aksine, Cumhuriyet, siyasal bakımdan bölünmüş durumda kaldı, ve -komünistlerin katkılarına rağmen- tek bir askeri irade ve stratejik komuta sağlayamadı ya da bu konuda çok geç kaldı. En iyi durumda, karşı taraftan gelen potansiyel olarak öldürücü saldırıları zaman zaman geri püskürtebiliyor, böylece Kasım 1936'da Madrit'in ele geçirilmesiyle kesin olarak sona erebilecek bir uzatılmış savaşı sürdürüyordu.

Bu arada İspanya İç Savaşı faşizmin yenilgisi için pek iyi bir kehanet gibi görülmedi. Uluslararası bakıldığında İspanyol İç Savaşı, bir Avrupa

savaşının faşist ve komünist devletler arasında verilen, ikincisinin birincisine kıyasla dikkat çekici biçimde daha ihtiyatlı ve daha az kararlı olduğu minyatür bir uyarlaması idi. Batılı demokrasiler müdahale etmeme dışında hiçbir şeyden emin değildiler. İçsel olarak bu savaş, sağın seferberliğinin solunkinden çok daha etkin olduğunu kanıtlayan bir savaştı. Tam bir yenilgiyle, yüz binlerce ölüyle, nadir istisnalarla Cumhuriyet safında toplanan, İspanya'nın hayatta kalmış entelektüel ve sanatsal yeteneklerini kapsayan yüz binlerce mültecinin kendilerini kabul eden ülkelere gitmesiyle sonuçlandı. Komünist Enternasyonal en büyük yeteneklerini İspanyol Cumhuriyeti için seferber etmişti. Komünist Yugoslavya'nın kurtarıcısı ve önderi, geleceğin Mareşal Tito'su Paris'ten Uluslararası Tugaylar'a asker akınını örgütlüyordu; İtalyan komünist önderi Palmiro Togliatti tecrübesiz İspanyol Komünist Partisi'ni fiilen yönetiyordu ve 1939'da bu ülkeden en son kaçan kişiler arasında yer aldı. Komünist Enternasyonal de başarısızlığa uğradı ve en etkin askeri beyinlerinden bazılarını (örn., geleceğin Mareşalları Konev, Malinovskiy, Voronov ve Rokossovskiy ve geleceğin Sovyet Donanması komutanı Amiral Kuznetsov) İspanya'nın hizmetine veren SSCB gibi, o da başarısız olduğunu biliyordu.

IV

Ve gene İspanyol İç Savaşı, Franco'nun zaferinden sonraki birkaç yıl içinde, faşizmi yok edecek güçlerin biçimlenişini önceden haber verdi ve hazırladı. İkinci Dünya Savaşı'nın siyasetlerini, ulusal düşmanı yenmek ve eşzamanlı olarak toplumsal yenilenmeyi sağlamak için yurtsever tutuculardan toplumsal devrimcilere kadar değişen benzersiz bir ulusal cepheler ittifakının da habercisi oldu. İkinci Dünya Savaşı, kazanan tarafta yer alanlar için, sadece askeri bir mücadele değil, aynı zamanda -Britanya ve ABD'de bile- daha iyi bir toplum için verilen bir mücadeleydi. Savaştan sonra hiç kimse, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devlet adamlarının 1913'ün dünyasına dönüşü düşlemeleri gibi, 1939'a -ya da 1928'e veya 1918'e- dönmeyi düşlemiyordu. Winston Churchill'in yönetiminde bir İngiliz hükümeti, umutsuz bir savaşın ortasında, kendini kapsayıcı bir refah devleti ve tam istihdam hedefine adıyordu. Bütün bunları tavsiye

eden Beveridge Raporu'nun Britanya'nın müthiş bir savaş içinde olduğu 1942 gibi kara bir yılda ortaya çıkması rastlantı değildi. ABD'nin savaş sonrası planları ister istemez sadece yeni bir Hitler'in nasıl imkânsız hale getirileceği sorunuyla ilgiliydi. Savaş sonrası plancıların gerçek entelektüel çabası Büyük Çöküş'ün ve 1930'ların bir daha tekrarlanmaması için, bunlardan çıkan derslerin öğrenilmesine ayrıldı. Mihver güçlerinin yenilgiye uğrattığı ve işgal ettiği ülkelerdeki direniş hareketlerine gelince, kurtuluş ile toplumsal devrimin birbirinden ayrılmazlığı ya da en azından büyük dönüşümü apaçık ortadaydı. Ayrıca, daha önce işgal edilen bütün Avrupa'da, doğuda ve batıda, zaferden hep aynı türden hareketler çıktı: faşizme karşı çıkan bütün güçler temelinde ideolojik ayrım gözetilmeksizin kurulan ulusal birlik yönetimleri. *Tarihte ilk kez komünist bakanlar*, Avrupa devletlerinin çoğunda, tutucu, liberal ya da sosyal demokrat bakanlarla yan yana oturdular. İtiraf edildiği gibi bu durum çok uzun süremezdi.

Onları ortak bir tehdit bir araya getirmiş olsa da, zıtların, Roosevelt ve Stalin'in, Churchill ve İngiliz sosyalistlerinin, de Gaulle ve Fransız komünistlerinin bu şaşırtıcı birliği, Ekim Devrimi'ni savunanlarla ona karşı çıkanlar arasındaki düşmanlıklar ve karşılıklı kuşkular bir ölçüde azaltılmadan mümkün olmazdı. İspanyol iç savaşı bu durumu büyük ölçüde kolaylaştırdı. Devrimciliğe karşı olan hükümetler bile, liberal bir başkan ve başbakan yönetimindeki İspanyol hükümetinin, kendi isyancı generallerine karşı yardım istediğinde tam bir anayasal ve moral meşruluğa sahip olduğunu unutamıyorlardı. Kendi kellelerinin gideceğinden korktukları için bu hükümete ihanet eden demokrat devlet adamlarının bile vicdanları rahatsızdı. Gerek İspanyol hükümeti ve gerekse, bir noktaya kadar, kendi sorunları giderek ağırlaşan komünistler, toplumsal devrimi hedeflemediklerini ısrarla belirttiler ve aslında ateşli devrimcilerin saçtıkları dehşet karşısında, gözle görülür biçimde, bu toplumsal devrimi denetlemek ve geriletmek için ellerinden geleni yaptılar. Her iki taraf da devrimin gündemde olmadığını vurguladı: gündemde olan demokrasinin savunulmasıydı.

İlginç olan nokta, bunun sadece oportünizm değil, tam da aşırı soldaki püristlerin düşündükleri gibi, devrime ihanet olmasıdır. Bu, iktidara gelmek için ayaklanmacılıktan aşamacılığa, karşı karşıya gelmekten mü-

zakereciliğe yönelen bilinçli bir değişimi yansıtıyordu. İspanyol halkının darbeye gösterdiği, hiç kuşkusuz devrimci olan tepkinin ışığında* komünistler, Hitler'in iktidara gelmesinden sonra hareketlerinin içine düştüğü umutsuz durumun dayatmasıyla, özünde savunmaya yönelik bir taktiğin savaş sırasında izlenen siyasetlerin ve ekonomik durumun gereklerinden kaynaklanan ilerleme, yani "yeni tipte bir demokrasi" perspektiflerini nasıl açtığını artık görebiliyorlardı. İsyancıları destekleyen toprak sahipleri ve kapitalistler, toprak sahibi ve kapitalist oldukları için değil, hain oldukları için kendi mülklerini kaybedeceklerdi. Hükümet, ideoloji nedeniyle değil, savaş ekonomisinin mantığı gereği bir plana dayanarak ekonomiyi devralacaktı. Sonuç olarak, "bu türden yeni tipte bir demokrasi(nin zaferi) tutucu *ruhun ancak düşmanı olabilir...* İspanyol emekçi halkının daha ileri ekonomik ve siyasal kazanımları için bir garanti sağlar" (ibid., s. 176).

Nitekim Ekim 1936 tarihli Komintern broşürü 1939-45 anti-faşist savaşında izlenen siyasetlerin oluşumunu oldukça doğru biçimde betimliyordu. Bu savaş, Avrupa'da bütün "halk cephesi" ya da "ulusal cephe" hükümetlerini ya da direniş koalisyonlarını kapsayarak verilen bir savaş olacak, devletin yönettiği ekonomilerle sürdürülecek ve işgal edilen bölgelerde, sadece Almanların ya da Alman işbirlikçilerinin değil kapitalistlerin de mülksüzleştirilmesi nedeniyle kamu sektörünün muazzam bir gelişme kaydetmesiyle sona erecekti. Orta ve Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bu yol anti-faşizmden, doğruca, komünistleri de kendi yönetimi altına alan ve onlar tarafından da hazmedilen bir "yeni demokrasi"ye götürecekti, ancak Soğuk Savaş'ın başlamasına kadar bu savaş sonrası rejimlerin hedefi, özellikle, derhal sosyalist sistemlere geçmek ya da siyasal çoğulculuğu ve özel mülkiyeti ortadan kaldırmak** değildi. Siyasal konjonktür çok farklı olsa da, Batı ülkelerinde savaşın ve

---

*) Komintern'in deyişiyle İspanyol devrimi "en geniş toplumsal tabana dayanan anti-faşist mücadelenin bütünleyici bir parçası" idi. "Bu bir halk devrimidir. Bir ulusal devrimdir. Bir anti-faşist devrimdir." (Ercoli, Ekim 1936, alıntı Hobsbawm, 1986, s. 175.)

8. Yeni soğuk savaş için Komünist Enformasyon Bürosu'nun (Kominform) kuruluş konferansı kadar geç bir tarihte, Bulgar delegesi Vlko Tcervenkov ülkesinin bakışaçısını hâlâ bu görüşlere sıkıca bağlı kalarak betimliyordu. (Reale, 1954, s. 66-67, 73-74).

kurtuluşun net toplumsal ve ekonomik sonuçları çok farklı olmadı. Toplumsal ve ekonomik reformlar kitlelerden gelen baskının sonucu ya da devrim korkusuyla (Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi) uygulanmadı. Hükümetler, bunları ilke olarak benimsedi. Bu hükümetler, kısmen ABD'deki demokratlar, İngiltere'de artık iktidarda olan İşçi Partisi gibi eski tip reformist hükümetler ; kısmen de doğrudan doğruya çeşitli anti-faşist direniş hareketlerinden çıkan reform ve ulusal canlanma partilerinin hükümetleri idi. Özetle, anti-faşist savaşın mantığı sola yöneldi.

V

İspanyol İç Savaşı'nın 1936'da, daha çok 1939'da yarattığı etkiler, uzak, hattâ gerçek dışı görünüyordu. Komintern'in izlediği anti-faşist birlik çizgisinin görünüşe bakılırsa topyekûn başarısızlığa uğradığı yaklaşık on yıllık bir sürenin ardından Stalin, bu çizgiyi hiç olmazsa şimdilik gündeminden sildi ve sadece Hitler ile anlaşmakla (her iki taraf da bunun fazla uzun sürmeyeceğini bilse de) kalmadı, uluslararası harekete antifaşist stratejiyi terk etmesini de emretti. Bu anlamsız karar belki de en iyi şekilde onun en küçük riskleri bile göze almaktan hoşlanmamasıyla açıklanabilir.* Ancak 1941'de Komintern çizgisi kendi mantığını izledi. Almanya'nın SSCB'yi igal etmesi ve ABD'nin savaşa girmesiyle birlikte - özetle, faşizme karşı mücadelenin küresel bir savaşa dönüşmesiyle- savaş, askeri olmanın yanı sıra siyasal hale geldi. Uluslararası alanda ABD kapitalizmi ile Sovyetler Birliği komünizmi arasında bir ittifak kuruldu. Avrupa'nın her ülkesinde -ancak *Batı emperyalizmine bağlı olan dünyada* değil- Almanya ya da İtalya'ya karşı direnmeye, yani, bütün siyasal yelpazeyi kaplayan bir Direniş koalisyonu oluşturmaya hazır olan herkesi birleştirme umudu doğdu. Büyük Britanya dışında savaşan Avrupa'nın tamamı Mihver güçlerince işgal edildikten sonra, direnişçilerin verdiği bu savaş, Alman ve İtalyan ordularının savaşçı olarak tanımadıkları bir si-

*) Belki de Fransızların ya da İngilizlerin anti-faşist savaşına komünistlerin büyük bir coşkuyla katılmalarının Hitler tarafından, onun kötü niyetini ortaya koyan bir belirti olarak görülebileceğinden ve bir saldırı bahanesi olarak kullanacağından korktu.

viller ya da eski sivillerin silahlı kuvvetlerinin savaşı, herkese siyasal seçenekler dayatan vahşi bir partizan savaşı oldu.

Avrupa direniş hareketlerinin tarihi genellikle mitolojiktir, çünkü savaş sonrası rejimlerin ve hükümetlerin meşruluğu (bir ölçüde Almanya dışında) esas olarak direniş sicillerine dayalıydı. En uçtaki örnek Fransa'dır, çünkü burada kurtuluştan sonra işbaşına gelen hükümetler ile Almanlarla barış ve işbirliği yapan 1940'taki Fransız hükümeti arasında gerçek anlamda bir süreklilik yoktu ve silahlısı şöyle dursun örgütlü direniş bile 1944'e kadar oldukça zayıftı ve halktan kısmi bir destek görmüştü. Savaş sonrası Fransası General de Gaulle tarafından, esas olarak, ebedi Fransa'nın yenilgiyi asla kabul etmediği efsanesi temelinde yeniden kuruldu. Bizzat de Gaulle'ün sözleriyle, "Direniş ortaya atılan bir blöftü" (Gillois, 1973, s. 164). Günümüzde İkinci Dünya Savaşı'ndaki kahramanlıkları nedeniyle anılan yegâne savaşçıların direniş savaşçıları ve de Gaulle güçlerine katılanlar olması başlangıçta bir siyasal eylemdi. Ne var ki Fransa asla direniş efsanesi üzerine inşa edilen yegâne devlet örneği değildir.

Avrupa Direniş hareketleri hakkında iki şey söylemek gerekir. Birincisi, bu hareketler (Rusya'yı bu bakımdan istisna olarak görmek mümkündür) İtalya'nın 1943'te savaştan çekilmesinden önce askeri bakımdan önemsizdi ve belki de Balkanlar'ın bazı bölümleri dışında hiçbir yerde belirleyici olmadı. Bir kez daha belirtmek gerekirse, bu hareketlerin asıl önemi siyasal ve moral idi. Nitekim, entelektüelleri de kapsayacak şekilde destek gören faşizmin yirmi yıldan fazla süren iktidarının ardından, İtalyan kamu hayatı, orta ve kuzey İtalya'da kırk beş bin ölü veren 100 000 kadar savaşçının silahlı partizan hareketini kapsayan Direniş'in 1943-45 arasında gerçekleştirdiği olağanüstü etkin ve yaygın seferberlik sayesinde dönüştürüldü (Bocca, 1966, s. 297-302, 385-89, 569-70; Pavone, 1991, s. 413). İtalyanlar Mussolini döneminin anılarını rahat bir vicdanla geride bırakırlarken, sonuna kadar hep birlikte kendi hükümetlerinin arkasında yer alan Almanlar kendileriyle 1933-45 Nazi dönemi arasına bir mesafe koyamıyorlardı. Kendi içlerindeki direnişçiler, az sayıda komünist militan ve Prusya askeri tutucuları, dağınık dinsel ve liberal muhalifler, ya ölmüşler ya da toplama kamplarından çıkmışlardı. Faşizmi destekleyenler ya da işgalciyle işbirliği yapanlar 1945'ten sonra bir kuşak boyunca kamu

hayatından uzak tutuldular, ancak komünizme karşı Soğuk Savaş bu türden kişilere gizli ya da yarı-gizli Batı askeri ve istihbarat operasyonları dünyasında bol miktarda iş olanağı sağladı.*

Direniş hakkında ikinci gözlem, izlenen siyasetin bilinen nedenlerle - Polonya'daki direnişin oluşturduğu önemli istisnayla- sola kaymasıydı. Her ülkede, faşist ve radikal sağ ve tutucular, toplumsal devrimi başlıca terör olarak gören yerel zenginler ve diğerleri, Almanlara sempati duyma ya da hiç olmazsa karşı çıkmama eğilimi gösterdiler. Çok sayıda bölgeci ya da daha küçük ulusalcı hareket de aynı şeyi yaptı. Bunların bazıları, en çok Flaman, Slovak ve Hırvat ulusalcılığı, yaptıkları işbirliğinden kazançlı çıkacaklarını umdular. Unutulmamalı ki, Katolik Kilisesi içindeki derin ve uzlaşmaz biçimde anti-komünist olan unsurlar ve bu kilisenin göreneksel olarak dindar orduları da, Kilise siyasetleri "işbirlikçi" olarak sınıflandırılamayacak kadar karmaşık olsa da, aynı şeyi yaptılar. Buradan, siyasal sağdan gelip de direnişi seçenlerin siyasal seçmenlerinin ister istemez karakteristik olmadığı sonucu çıkar. Winston Churchill ve General de Gaulle kendi ideolojik ailelerinin tipik üyeleri değildi. Gene de belirtilmelidir ki, askeri dürtüleri olan birden fazla sağcı gelenekçi için anavatanın savunulmasıyla ilgisi olmayan bir yurtseverlik düşünülemezdi.

Özel bir açıklama yapmak gerekirse, bu durum, komünistlerin direniş hareketlerindeki önemini ve sonuç olarak savaş sırasında gösterdikleri siyasal ilerlemeyi açıklar. Avrupa'daki komünist hareketler, bu nedenle, 1945-47'de yarattıkları etkinin en yüksek noktasına ulaştılar. 1933'te vahşi biçimde boyunlarının vurulmasından sonra komünistlerin bir daha kendilerine gelemedikleri, bunu izleyen üç yıl içinde kahramanca ama intihar

*) 1990'da bir İtalyan politikacısı tarafından açığa çıkarıldıktan sonra *Gladio* (kılıç) olarak bilinen gizli anti-komünist silahlı güç, bir Sovyet işgalinin gerçekleşmesi halinde çeşitli Avrupa ülkelerinde direnişi sürdürmek için 1949'da kuruldu. Bu örgütün üyelerinin silahlarını ve ücretlerini ABD, eğitimlerini CIA ile İngiliz gizli ve özel güçleri sağlıyordu. Örgütün varlığı, seçilmişler bir yana, faaliyet gösterdikleri ülkelerin hükümetlerinden bile gizlendi. İtalya'da ve belki başka yerlerde de bu örgüt özgün olarak, yenilgiye uğrayan Mihver güçlerinin arkalarında bir direniş çekirdeği olarak bıraktığı, daha sonra fanatik anti-komünistler olarak yeni değerler edinen son faşistlerden oluşuyordu. 1970'lerde Kızıl Ordu işgalinin artık Amerikan gizli servis uzmanlarına bile pek mümkün görünmediği bir sırada Gladyatörler, sağcı teröristler olarak, bazen de solcu teröristler maskesiyle yeni bir faaliyet alanı buldular.

niteliğinde direniş girişimlerinde bulundukları Almanya, bu konuda bir istisna oluşturur. Belçika, Danimarka ve Hollanda gibi toplumsal devrimden uzak ülkelerde bile komünist partiler % 10-12 oranında oy -öncekinin bir kat fazlası- alarak kendi ülkelerinin parlamentolarında en büyük üçüncü ya da dördüncü bloku oluşturdular. Fransa'da 1945 seçimlerinden en büyük, eski rakipleri sosyalistlerden ilk kez daha büyük parti olarak ortaya çıktılar. İtalya'da elde ettikleri sonuç daha da şaşırtıcıydı. Savaştan önce sadece küçük ve tedirgin illegal kadrolardan oluşan, adı başarısıza çıkmış bir çete -1938'de Komintern tarafından kapatılmakla tehdit ediliyordu- iki yıllık direnişten, sekiz yüz bin, kısa süre sonra (1946) neredeyse iki milyon kadar üyesi olan bir kitle partisi olarak çıktı. Mihver'e karşı savaşın esas olarak silahlı iç direnişle sürdürüldüğü ülkelere -Yugoslavya, Arnavutluk ve Yunanistan-gelince, buralardaki partizan güçlerine komünistler hâkim olmuşlardı, öyle ki, komünizme en ufak bir sempati bile duymayan Churchill yönetimindeki İngiliz hükümeti, kralcı Mihayloviç'e verdiği destek ve yardımı, Almanlar için kıyaslanamayacak kadar daha tehlikeli olduğu anlaşılan Tito'ya aktardı.

Komünistler, sadece Lenin'in "öncü parti" yapısı, amacı etkin eylem olan disiplinli ve fedakâr kadrolardan oluşan bir güç üretmek amacıyla tasarlandığı için değil, illegalite, baskı ve savaş gibi olağanüstü koşullar "profesyonel devrimciler"den oluşan bu yapılara özellikle uygun düştüğü için direnişi ele geçirdiler (M.R.D. Foot, 1976, s. 84). Bu bakımdan komünistler kitlesel sosyalist partilerden farklıydılar. Bu partilerin, kendi eylemlerini tanımlayan ve belirleyen legalitenin -seçimler, kitlesel mitingler ve diğerleri- yokluğunda faaliyetlerini sürdürmelerinin neredeyse imkânsız olduğu görüldü. Yönetimdeki faşistlerle ya da Alman işgaliyle yüz yüze gelen sosyal demokrat partiler kış uykusuna yatma eğilimi gösterdiler. Bu uykudan, en iyi durumda, Alman ve Avusturya partileri gibi, karanlık çağın sonunda eski desteklerinin büyük bir kısmını yeniden kazanarak çıktılar ve siyasete yeniden başlamaya hazırlandılar. Direnişe katılmayanlar yapısal nedenlerle düşük düzeyde temsil edildiler. Bu konuda en uç örneği oluşturan Danimarka'da, bir Sosyal Demokrat hükümet, Alman işgali sırasında görev başındaydı ve muhtemelen Nazilere pek az sempati duymasına rağmen, *savaş boyunca görevde kaldı.* (Bu olayın etkisinden kurtulmak birkaç yıla maloldu.)

Direniş sırasında komünistlerin önem kazanmalarına iki başka özellik yardımcı oldu: enternasyonalizm ve komünistlerin hayatlarını davaya adadıklarına dair coşkulu, kökü çok eskilere giden bir kanaat (bk. bölüm 2). Birincisi, anti-faşist çağrıya herhangi bir yurtsever çağrıdan daha açık olan erkekleri ve kadınları seferber etmelerini sağladı. Örneğin Fransa'da, ülkenin güney batısında silahlı partizan direnişinin büyük bir kısmını -D-Day'den (Normandiya çıkarmasının yapıldığı gün -çn.) önce yaklaşık on iki bin savaşçı (Pons Prades, 1975, s. 66)- İspanyol İç Savaşı sürgünleri gerçekleştirdi ve MOI (*Main d'Ouevre Immigrée*) adı altında bir araya gelen on yedi ulustan mülteciler ve işçi sınıfı göçmenleri partinin en tehlikeli bazı işlerini yaptılar. Örneğin, Manukyan grubu (Ermenilerden ve Polonyalı Yahudilerden oluşan) Paris'te Alman subaylarına saldırdılar.* İkincisi, Yugoslav Milovan Djilas'ın *Wartime*'ında (Djilas, 1977) çok canlı biçimde anlatılan, komünistlerin düşmanlarını bile etkileyen, olağanüstü dürüstlük içeren bir cesaret, fedakârlık ve kararlılık bileşimini yarattı. Ilımlı siyasi görüşleri olan tarihçi için bile komünistler "cesurların en cesurları arasında" yer aldılar (Foot, 1976, s. 86) ve disiplinli örgütlenlemeleri sayesinde hapisanelerde ve toplama kamplarında en yüksek yaşama şansına sahip oldularsa da, kayıpları çok ağır oldu. Önderliği öteki komünistler arasında bile pek beğenilmeyen Fransız KP'sinin, *le parti des fusillés* (tüfekliler partisi -çn.) olma iddiası, militanlarının en az on beş bininin düşman tarafından idam edildiğine bakılırsa, tamamen inkâr edilemez (Jean Touchard, 1977, s. 258). Komünistlerin, cesur erkek ve kadınlar, özellikle gençler için ve Fransa ya da Çekoslovakya gibi direnişe kitle desteğinin yetersiz olduğu ülkelerde, güçlü bir çekim merkezi olması şaşırtıcı değildir. Komünistler entelektüelleri de güçlü bir biçimde cezbettiler. Bu grup anti-faşizmin bayrağı altında harekete geçmeye en hazır gruptu ve partili olmayan (ama genelikle solcu) direniş örgütlerinin çekirdeğini oluşturdu. Fransız entelektüellerinin Marksizm'e olan aşkı ve İtalyan kültürüne Komünist Parti ile birleşen insanların bir kuşak boyunca hâkim olması, direnişin ürünleriydi. Entelektüeller ister bizzat direnişe katılmış olsunlar -firmasında çalışan *herkesin* partizan olarak silahlandığını

*) Yazarın daha sonra Çek Arthur London'un başkanlığında MOI'nin komutan yardımcısı olan bir arkadaşı Polonya kökenli bir Avusturyalı Yahudi idi. Bu kişinin direniş görevi Paris'teki Alman askerleri arasında anti-Nazi propagandayı örgütlemekti.

gururla kaydeden önemli bir yayıncı gibi- ister kendileri veya aileleri direnişçi -öteki safta da olabiliyorlardı- oldukları için komünist sempatizanı haline gelmiş olsunlar, hepsi Parti'nin çekimini hissediyordu.

Balkanlar'daki gerilla mevzileri dışında komünistler devrimci rejim kurma girişiminde bulunmadılar. Trieste'nin batısında kalan herhangi bir yerde bu yönde girişimde bulunmak istediklerinde de bu türden rejimleri kurabilecek konumda olmadıkları doğrudur, ancak bu partilerin tam bir sadakat gösterdikleri SSCB de tek taraflı iktidar girişimlerine kesinlikle karşı çıktı. Fiilen gerçekleştirilen komünist devrimler (Yugoslavya, Arnavutluk, daha sonra Çin) Stalin'in tavsiyelerine *rağmen* gerçekleştirildi. Gerek uluslarası gerekse tek tek ülkeler için Sovyet görüşü, savaş sonrası siyasetlerin anti-faşist ittifakı kapsayan çerçeve içinde sürdürülmesi idi. SSCB kapitalist ve komünist sistemlerin uzun süre birarada yaşayacağını ya da daha doğrusu ortak yaşayacağını, savaş zamanı koalisyonlarından çıkacak "yeni tip demokrasiler" içindeki gelişmelerin daha ileri düzeyde toplumsal ve siyasal değişiklikler sağlamasını bekliyordu. Bu iyimser senaryo kısa süre içinde Soğuk Savaş'ın karanlığında kayboldu. Öylesine kayboldu ki, Stalin'in Yugoslav komünistlerini monarşiyi muhafaza etmeye zorladığını ya da 1945'te İngiliz komünistlerinin, İşçi Partisi'ni iktidara getirecek olan seçimler sırasında Churchill'in savaş dönemi koalisyonunun dağıtılmasına karşı çıktıklarını pek az kişi hatırlar. Bununla birlikte, Stalin'in bütün bunları çok ciddiye aldığı ve 1943'te Komintern'i ve 1944'te ABD Komünist Partisi'ni dağıtarak bunu kanıtlamaya çalıştığı, kuşku götürmez.

Stalin'in, "sosyalizm meselesini, birliği...tehlikeye sokacak ya da zayıflatacak ölçüde gündeme getirmeyeceğiz" (Browder, 1944, J. Starobin içinde, 1972, s. 57) diyen Amerikalı bir komünist önderin sözlerinde ifadesini bulan kararı, onun niyetlerini açığa çıkardı. Muhalif devrimcilerin anladıkları şekilde bu, pratik amaçlarla, dünya devrimine sürekli bir elveda anlamına geliyordu. Sosyalizm, SSCB'yle ve diplomatik müzakerelerle etki alanı olarak belirlenen bölgeyle, yani esas olarak savaşın sonunda Kızıl Ordu'nun işgal ettiği yerlerle sınırlı olacaktı. Bu etki alanının içinde bile, yeni "halk demokrasileri" programının ötesinde, sadece tanımlanmamış bir gelecek beklentisi kalacaktı. Siyasal niyetleri pek dikkate almayan tarih başka bir yol tuttu. Bunun tek istisnası, yeryüzünün tamamının ya da büyük kısmının 1944-45'te müzakere edilen iki etki ala-

nına bölünmüşlüğünün istikrar kazanmasıydı. Bazı geçici durumlar dışında iki taraf da, onları ayıran çizgiyi otuz yıl boyunca, geçmedi. Her iki taraf da açık bir çatışmadan kaçındı, böylece soğuk dünya savaşlarının asla sıcak savaşlar haline gelmemesi güvence altına alındı.

VI

Stalin'in savaştan sonra gördüğü kısa süreli ABD-Sovyet ortaklığı düşü liberal kapitalizm ile komünizmin faşizme karşı küresel ittifakını fiilen güçlendirmedi. Daha çok bu ittifakın gücünü ve kapsamını ortaya koydu. Bu, kuşkusuz, askeri tehdite karşı bir ittifaktı ve Nazi Almanyası'nın SSCB'nin işgaliyle ve ABD'ye savaş ilanıyla en yüksek noktaya ulaşan saldırıları olmasaydı asla gerçekleşmeyecekti. Bununla birlikte savaşın niteliği İspanyol İç Savaşı'nın sonuçlarıyla ilgili 1936 öngörülerini doğruladı: askeri ve sivil seferberliğin birleştirilmesi ve toplumsal değişim. Müttefiklerin safında bu -faşistlerin safına kıyasla- bir reformcular savaşıydı. Bunun nedeni, kısmen, en güvenli kapitalist ittifakın bile "her zamanki işler"i bırakmadan uzun bir savaşı kazanmayı umabilmesi, kısmen de, iki savaş arası yılların başarısızlığını zihinlerde canlandıran İkinci Dünya Savaşı olgusuydu. Bu yıllarda saldırgana karşı birleşmede uğranılan başarısızlık sadece küçük bir belirtiydi.

Zaferin toplumsal umutlarla birleşmesi savaşan ya da kurtarılan ülkelerdeki kamu oyunun gelişiminden de anlaşılır. Bu ülkelerde, 1936'dan beri başkanlık seçimlerinde Demokratların aldıkları oylarda küçük bir azalmanın, ancak Cumhuriyetçilerde dikkat çekici bir canlanmanın görüldüğü ABD'nin oluşturduğu oldukça garip istisna dışında, bu toplumsal umutları ifade etme özgürlüğü de vardı. ABD ülke içi kaygıların ağır bastığı, savaşın zorluklarına diğerlerinden daha uzak olan bir ülkeydi. Sahici seçimlerin yapıldığı yerlerde sola doğru keskin bir kayma görüldü. En dramatik örnek Britanya idi. Burada, bütün dünyanın sevdiği ve hayranlık duyduğu savaş önderi Winston Churchill 1945 seçimlerinde yenilgiye uğradı ve İşçi Partisi % 50 oranında oy artışıyla iktidara geldi. Bunu izleyen beş yıl içinde İşçi Partisi görülmemiş bir toplumsal reformlar dönemine öncülük etti. Her iki parti de savaş faaliyetine aynı ölçüde katılmıştı. Seçmenler hem zafer hem de toplumsal dönüşüm vaat eden partiyi seçtiler. Bu, savaşan Batı Avrupa için genel bir fenomendi. Ancak eski faşist ya da

işbirlikçi sağın geçici olarak tasfiye edilmesinin yol açtığı bu gelişme, kapsamına ve radikalizmine rağmen, kamuoyunun eğilim gösterdiği kadar abartılmamalıdır.

Avrupa'nın gerilla devrimi ya da Kızıl Ordu tarafından kurtarılan bölgelerindeki durum hakkında yargıya varmak daha zordur. Bunun nedeni, kitlesel jenosidin, kitlesel yer değiştirmelerin, sürgünlerin ya da zorla göç ettirmenin, aynı isimleri taşıyan savaş öncesi ve savaş sonrası ülkeleri karşılaştırmayı imkânsız hale getirmesidir. Bütün bu bölgede Mihver güçlerinin işgal ettikleri ülkelerde yaşayanların büyük kısmı kendilerini kurban olarak gördüler. Bunun istisnası, Alman himayesi altında ismen bağımsız devletler haline gelen, siyasal olarak bölünmüş Slovaklar ve Hırvatlar; Almanya'nın müttefiki olan devletlerde, Macaristan ve Romanya'da çoğunluğu oluşturan halklar; ve kuşkusuz, geniş Alman diasporası idi. Bu durum, buralarda yaşayan halkların komünistlerden esinlenen direniş hareketlerinden çok Ruslara sempati duydukları (geleneksel olarak Rus yanlısı Balkan Slavları dışında) anlamına gelmiyordu. Bunun istisnası belki de başkalarının eziyetine uğrayan Yahudilerdi. Polonyalılar anti-semitik olmanın yanı sıra büyük çoğunlukla anti-Alman ve anti-Rus idiler. 1940'ta SSCB'nin işgaline uğrayan küçük Baltık halkları, hem anti-Rus, anti-semitik hem de anti-Alman idiler ve 1941-45'te bir seçim yapmak zorundaydılar. Romanya'da ne komünistler ne de direniş olacaktı. Bunlar Macaristan'da biraz daha fazla var oldular. Öte yandan Bulgaristan'da, direniş zayıf olsa da, hem komünizm hem de Rus yanlısı duygular güçlüydü ve Çekoslovakya'da daima bir kitle partisi olan KP sahici serbest seçimlerden açık farkla en büyük parti olarak çıktı. Sovyet işgali bu türden farklılıkları kısa süre içinde akademik hale getirdi. Gerilla zaferleri plebisit sayılmaz, ancak Yugoslavların çoğunluğunun Tito'nun partizanlarının zafer kazanmasından memnun oldukları kuşku götürmez. Bunun tek istisnası Hırvat Ustaşi rejimini destekleyen, Sırpların önceki katliamların öcünü vahşi biçimde aldıkları Alman azınlık ve Sırbistan'da Tito hareketinin ve dolayısıyla Almanlara karşı savaşın asla gelişmediği geleneksel bir çekirdek idi.* Stalin'in Grek komünistlerine ve kızıl yanlısı

*) Ne var ki, Hırvatistan ve Bosna'daki Sırplar, Karadağlıların (Partizan ordusundaki subayların % 17'sini sağlıyorlardı) yanı sıra, Hırvatların -Tito'nun kendi halkı- önemli kesimleri ve Slovenler gibi, güçlü bir biçimde Tito yanlısı idiler. Savaşın büyük bir kısmı Bosna'da gerçekleşti.

güçlere, onların muhaliflerini destekleyen İngilizlere karşı yardım etmeyi reddetmesine rağmen Yunanistan herkesin bildiği gibi bölünmüş durumdaydı. Sadece birbirine yakın araştırmalar yapan uzmanlar Arnavutların komünistlerin zaferinden sonraki siyasal düşünceleri hakkında tahminde bulunacaklardı. Ne var ki, bütün bu ülkelerde muazzam bir toplumsal dönüşüm süreci başlamak üzereydi.

Savaşa girip de savaşın hiçbir önemli toplumsal ve kurumsal değişime yol açmadığı yegâne ülkenin (ABD'nin yanı sıra) SSCB olması oldukça gariptir. SSCB çatışmaya Josef Stalin'in yönetimi altında başladı ve onun yönetimi altında savaştan çıktı (bk. bölüm 13). Ne var ki savaşın sistemin istikrarı üzerinde, özellikle şiddetli bir baskı altına alınan kırsal kesimde muazzam bir gerilim yarattığı açıktır. Nasyonal Sosyalizm'in Slavların aşağı ırktan köleler olduklarına dair beslediği derin inanç olmasaydı, Alman işgalciler pek çok Sovyet halkından kalıcı bir destek görebilirlerdi. Tam tersine, SSCB'de çoğunluk durumundaki ulusallığın, Kızıl Ordu'nun her zaman çekirdeğini oluşturan, Sovyet rejiminin kriz anlarında başvurduğu Büyük Ruslar'ın yurtseverliği, Sovyet zaferinin gerçek temelini oluşturdu. Aslında İkinci Dünya Savaşı, SSCB'de resmen "Büyük Yurtseverlik Savaşı" olarak biliniyordu ve bu doğruydu.

VII

Bu noktada tarihçi saf anlamda batılı bir analiz yapma tuzağına düşmemek için büyük bir sıçrama yapmalıdır. Bu bölümde şimdiye kadar yazılanların çok az bir kısmı yerkürenin daha büyük bölümü için geçerlidir. Bu bölüm Japonya ile kıtasal Doğu Asya arasındaki çatışmayla tamamen ilgisiz de değildir, çünkü aşırı ulusalcı sağ siyasetlerin hâkim olduğu Japonya, Nazi Almanyası ile ittifak halindeydi ve Çin'deki başlıca direniş güçleri komünistlerdi. Bu, bir ölçüde faşizm ya da komünizm gibi moda olmuş Avrupalı ideolojilerin büyük ithalatçısı olan Latin Amerika ve özellikle *Başkan Làzaro Cardenas'ın* (1934-40) yönetimi altında büyük devrimini 1930'larda yeniden canlandıran ve İç Savaş sırasında coşkuyla İspanyol Cumhuriyeti'nin yanında yer alan Meksika için geçerlidir. Aslında yenilgiden sonra Meksika, Cumhuriyeti İspanya'nın meşru hükümeti olarak tanımaya devam eden yegâne devlet olarak kaldı. Ne var ki, Asya'nın,

Afrika'nın ve İslam dünyasının büyük kısmı için bir ideoloji olarak ya da saldırgan bir devletin siyaseti olarak faşizm, yegâne düşman olmak bir yana önemli bir düşman bile değildi ve asla böyle olmadı. Bu düşman, "emperyalizm" ya da "sömürgecilik" idi ve emperyalist güçler çoğunlukla, Britanya, Fransa, Hollanda, Belçika ve ABD gibi liberal demokrasiler idi. Ayrıca, Japonya dışında bütün emperyalist güçler beyazdı.

Emperyal gücün düşmanları mantıksal olarak sömürge kurtuluşu için verilen savaşın da potansiyel müttefikleriydi. Koreliler'in, Tayvanlılar'ın, Çinliler'in ve diğerlerinin söyleyebilecekleri gibi, kendi amansız sömürgecilik damgasına sahip olan Japonya bile beyazlara karşı beyaz olmayanların savunucusu olarak Güneydoğu ve Güney Asya'daki anti sömürgeci güçlere hitap edebiliyordu. Bu nedenle anti-emperyal mücadele ve anti-faşist mücadele karşı yönlere çekme eğilimindeydi. Nitekim Stalin'in 1939'da Almanlarla yaptığı ve batı solunu bölen pakt, Hintli ve Vietnemlı komünistlerin İngilizlere ve Fransızlara muhalefette seve seve yoğunlaşmalarına izin verdi. Oysa Almanya'nın 1941'de SSCB'yi işgal etmesi, iyi komünistler olarak onları önce Mihver'in yenilgisini sağlamaya, yani kendi ülkelerinin kurtuluşunu gündemin daha alt sıralarına yerleştirmeye zorladı. Ancak Batı'nın sömürge imparatorlukları tam bir çöküş halinde değilse de, en incinebilir durumda oldukları bir sırada bu sadece halk kitleleri açısından değil stratejik olarak da anlamsızdı. Ve aslında kendilerini Komintern'e sadakatin demir çemberleriyle sınırlı hissetmeyen yerli solcular bu fırsattan yararlandılar. Hindistan Ulusal Kongresi 1942'de Serbest Hindistan hareketini başlatırken, Bengalli radikal Subas Bose, başlangıçtaki hızlı ilerleme sırasında alınan Hintli savaş tutsaklarından Japonlara karşı bir Hint Kurtuluş Ordusu kurdu. Burma ve Endonezya'daki anti-sömürgeci militanlar da sorunları aynı şekilde gördüler. Bu anti- sömürgeci mantığın *reductio ad absurdum*'u (mantıksızlığının kanıtı -çn.) Filistin'deki kenarda kalmış aşırılık yanlısı bir grubun, Siyonizm için en yüksek öncelik olarak gördükleri Filistin'in İngilizlerden kurtarılmasına yardım etmesi için Almanlarla müzakere girişimiydi (Vichy Fransası'nın gözetimi altında Şam aracılığıyla). (Grubun bu misyona katılan bir militanı sonunda İsrail başbakanı oldu: Yitzak Şamir.) Bu türden yaklaşımlar açıktır ki faşizme ideolojik bir sempatiyi göstermiyordu. Bununla birlikte Nazi anti-semitizmi bölgede yaşayan Siyonistlerle araları açık olan Filistinli Araplara hitap edebiliyor ve Güney

Asya'daki bazı gruplar kendilerini Nazi mitolojisinin üstün Aryanları içinde görebiliyorlardı. Ancak bunlar özel durumlardı (bk. bölüm 12 ve 15).

Açıklanması gereken şey, her şeyden önce, anti-emperyalizmin ve sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerinin neden daha çok sola eğilim gösterdiği ve bu nedenle, en azından savaşın sonunda, neden kendisini küresel anti-faşist seferberlikle kaynaşmış durumda bulduğudur. Temel neden, Batı solunun anti-emperyalist teori ve siyasetlerin beşiği olması ve sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerine verilen desteğin genellikle uluslararası soldan ve özellikle (Bolşeviklerin 1920'de Bakü'de topladıkları Doğu Halkları Kongresi'nden beri) Komintern ve SSCB'den gelmesidir. Ayrıca, bağımsızlık hareketlerinin kendi ülkelerinin Batılı eğitim görmüş elitlerine mensup olan eylemcileri ve gelecekteki önderleri, metropol ülkelere geldiklerinde, yerli liberallerin, demokratların, sosyalistlerin ve komünistlerin ırkçı olmayan anti sömürgeci çevrelerine, daha kolay girebiliyorlardı. Bunlar her durumda modernleşme yanlısıydılar. Benimsedikleri nostaljik ortaçağ efsaneleri, teorilerindeki Nazi ideolojisi ve ırkçı kapalılık, kendi ülkelerinin emperyalizm tarafından sömürülen geriliğinin belirtileri olan "komünalist" ve "kabileci" eğilimleri hatırlatıyordu.

Özetle,"düşmanımın düşmanları benim dostlarımdır" ilkesine dayanarak Mihver'le ancak taktik düzeyde bir ittifak kurulabilirdi. Japonların yönetiminin eski sömürgecilerin yönetiminden daha az baskıcı olduğu ve beyazlara karşı beyaz olmayanlarca yürütüldüğü Güneydoğu Asya'da bile bu taktik ancak kısa ömürlü olabilirdi, çünkü Japonya'nın, kapsayıcı ırkçılığı bir yana, sömürgelerin kurtuluşunda da hiçbir çıkarı yoktu. (Aslında Japonya kısa süre içinde yenilgiye uğradığı için de bu taktik kısa ömürlü oldu.) Faşizm ya da Mihver ulusalcılığı hiçbir özel çekicilik taşımıyordu. Öte yandan, Britanya İmparatorluğu'nun kriz yılı olan 1942'de Serbest Hindistan isyanına katılmakta duraksamayan (komünistlerin aksine) Javaharlal Nehru gibi bir adam, özgür bir Hindistan'ın sosyalizmi inşa edeceği ve SSCB'nin bu girişimde bir müttefik, hattâ -bütün nitelikleriyle- bir örnek olacağı inancını asla terk etmedi.

Sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerinin önderlerinin ve sözcülerinin kurtarmaya çalıştıkları halkın genellikle tipik olmayan azınlıkları içinde yer almaları, anti-faşizmle birleşmeyi daha da kolaylaştırdı, çünkü sö-

mürge halklarının büyük kısmı faşizmin (ırk üstünlüğüne bağlı olmasaydı) hitap edebileceği, gelenekçilik, din, etnik ayrımcılık ve modern dünyaya kuşku gibi duygular ve fikirlerle hareket ediyor ya da harekete geçirilebiliyordu. Aslında bu duygular önemli ölçüde harekete geçirilmedi ya da, geçirildiyse de, siyasal olarak başat olmadı. 1918 ile 1945 arasında Müslüman dünyada İslami kitlesel seferberlik çok güçlü bir biçimde gelişti. Nitekim liberalizme ve komünizme büyük bir düşmanlık besleyen köktenci bir hareket, Hasan el-Banna'nın Müslüman Kardeşleri (1928) 1940'larda Mısırlı halk kitlelerinin hoşnutsuzluğunu ifade eden başlıca örgüt haline geldi ve bu hareketin Mihver ideolojilerine olan potansiyel eğilimleri özellikle Siyonizm'e olan düşmanlığı nedeniyle taktik olmanın çök ötesindeydi. Ancak İslam ülkelerinde zaman zaman köktenci kitlelerin desteğini alarak zirveye çıkan, buna rağmen seküler ve modernlik yanlısı olan hareketler de vardı. 1952 devrimini gerçekleştiren Mısırlı albaylar, önderliği genellikle Yahudilerden oluşan küçük Mısırlı komünist gruplarla ilişki içinde olmuş, özgürleşmiş entelektüellerdi. Hint alt kıtasında yer alan Pakistan (1930'ların ve 1940'ların çocuğu) doğru bir biçimde "Müslüman nüfusun (bölgesel) bölünmüşlüğünün ve ulusal bakımdan ayrılıkçı olmaktan çok 'İslami' olan kendi siyasal toplumlarına hitap etmek için Hindu çoğunluklarla giriştikleri rekabetin zorladığı sekülerleşmiş elitlerin programı" olarak betimlenmiştir (Lapidus, 1988, s. 738). Suriye'deki atılımı, bütün Arap mistisizmlerine rağmen ideolojik olarak anti-emperyalist ve sosyalist olan, Paris'te öğrenim görmüş iki öğretmenin 1940'larda kurduğu Baas Partisi gerçekleştirdi. Suriye anayasası İslam'dan hiç söz etmez. Irak'ın izlediği siyasetler (1991 Körfez Savaşı'na kadar) hepsi ayırt edici biçmde Kuran Yasası'na değil Arap birliğine ve sosyalizme (en azından teoride) bağlı ulusalcı subayların, komünistlerin ve Baasçıların çeşitli bileşimleriyle belirlendi. Hem yerel nedenlerle hem de Cezayir devrimi geniş bir kitle tabanına sahip olduğu için (en azından Fransa'ya giden çok sayıda göçmen işçi arasında) Cezayir devriminde güçlü bir İslami öge vardı. Ne var ki, devrimciler "verdikleri savaşın bir din savaşı değil, anakronistik sömürgeciliği yıkmak için verilen bir mücadele" olduğunu özgül olarak kabul ettiler (1956'da) (Lapidus, 1988, s. 693) ve anayasal olarak tek partili bir sosyalist cumhuriyet haline gelen bir toplumsal ve demokratik cumhuriyet kurmayı önerdiler. Aslında, antifaşizm dönemi, fiilen mücadele eden komünist partilerin, İslam dün-

yasının bazı kesimlerinde, özellike Suriye, Irak ve İran'da, önemli bir destek ve etkinlik kazandıkları bir dönemdir. Ancak çok sonra, siyasal önderliğin seküler ve modernlik yanlısı sesi köktenci canlanmanın kitlesel siyasetleri tarafından boğuldu ve susturuldu (bk. bölüm 12 ve 15).

Savaştan sonra yeniden ortaya çıkan çıkar çatışmalarına rağmen, gelişmiş Batılı ülkelerin anti-faşizmi ile onlara bağlı sömürgelerin anti-emperyalizmleri savaş sonrası toplumsal dönüşümün geleceği olarak tasavvur edilen yönde birleştiler. SSCB ve yerel komünizm aradaki kopukluğun giderilmesine yardımcı oldu, çünkü bunlar bir dünya için anti-emperyalizm, öteki için topyekûn zafer vaadi anlamına geliyordu. Ne var ki, Avrupa'daki savaşın aksine, Avrupa dışındakiler, anti-faşizm ile ulusal/toplumsal kurtuluşun çakıştığı (Avrupa'daki gibi) özel durumlar dışında komünistlere büyük siyasal zaferler getirmedi. Bu özel durumlar, Japonların sömürgeci durumunda olduğu Çin ve Kore ile Hindiçini (Vietnam, Kamboçya, Laos) idi. Hindiçini'nde özgürlüğün dolaysız düşmanı, yerel yönetimi daha sonra bütün Güneydoğu Asya'ya yayılacak şekilde Japonlara bizzat teslim eden Fransızlar olmaya devam etti. Buraları, savaş sonrası dönemde, komünizmin, Mao, Kim İl Sung ve Ho Şi Minh yönetiminde zafer kazanmaya yazgılı olduğu ülkelerdi. Başka yerlerde sömürgelikten kurtulmak üzere olan devletlerin önderleri 1941-45'te Mihver'i yenilgiye uğratma ihtiyacı her şeye öncelikli olduğu için daha az engellenen sol hareketlerden geliyorlardı. Ancak bunlar bile dünya durumuna Mihver'in yenilgisinden sonra bir ölçüde iyimserlikle bakabildiler. İki süper gücün en azından kâğıt üzerinde eski sömürgecilikle hiçbir alışverişi yoktu. Sömürgeciliğe karşı olduğu bilinen bir parti en büyük imparatorluğun merkezinde iktidara gelmişti. Eski sömürgeciliğin gücü ve meşruluğu önemli ölçüde zayıflatılmıştı. Özgürlük şansının öncekinden daha iyi olduğu görülüyordu. Ancak eski imparatorluklar vahşi bir artçı savaşına girişmekten geri durmadılar..

VIII

Böylece Mihver'in, daha kesin olarak Almanya ve Japonya'nın yenilgisi, halkın inatçı bir sadakat ve muazzam bir çabayla son güne kadar savaştığı bu iki ülke dışında ardında büyük bir felaket bırakmadı. So-

nunda faşizm, kendi çekirdek ülkelerinin dışında, radikal sağın siyasal hayatın uçlarında kalan dağınık ideolojik azınlıkları, Almanlarla ittifak kurarak kendi hedeflerine ulaşmayı uman bir kaç ulusalcı grup ve Nazi işgalinin gerektirdiği vahşi yardımcı askerlik için silah altına alınan, savaşın ve fethin ortaya çıkardığı az sayıdaki ayaktakımı dışında hiçbir şeyi harekete geçiremedi. Japonlar da beyaz derililerden çok sarı derililere duyulan kısa süreli bir sempati dışında hiçbir şeyi harekete geçiremediler. İşçi sınıfı hareketine, sosyalizme ve komünizme ve bütün bunları esinlendiren Moskova'daki tanrısız şeytanın karargâhına karşı bir muhafız gücü sağlayan Avrupa faşizmi, daha çok tutucu zenginlerin desteğini kazanmıştı. Ancak büyük iş dünyasının desteği ilkesel olmaktan çok pragmatikti. Bu desteğin başarısızlık ve yenilgiden sonra sürmesi mümkün değildi. Nereden bakılırsa bakılsın, on iki yıl süren Nasyonal Sosyalizm'in ortaya çıkardığı sonuç Avrupa'nın büyük bir bölümünün artık Bolşeviklerin insafına kalmış olmasıydı.

Böylece faşizm nehre atılan bir avuç toprak gibi dağıldı ve Mussolini'ye şeref kazandıran ılımlı bir neo-faşist hareketin (*Movimiento Sociale Italiano*) siyasal hayatta sürekliliğini koruduğu İtalya dışında siyaset sahnesinden tamamen kayboldu. Bu sadece faşist rejimlerde daha önce önem kazanmış kişilerin, devlet hizmetinden, kamu hayatından ve ekonomik hayattan değilse de, daha çok siyasetten dışlanmalarından ötürü olmadı. Dünyaları 1945'in fiziksel ve moral kaosu içinde çöken, eski inançlara sadakatin kendileri için tam aksi sonuçlar doğurduğu iyi Almanların (ve farklı bir biçimde sadık Japonların) derinden yaralanmalarından ötürü de değildi. Bu ideoloji, onlara kendi kurumlarını ve hayat tarzlarını dayatan, trenlerinin ister istemez üzerinde gitmek zorunda kalacağı rayları döşeyen işgalci güçlerin yönetimi altında yeni ve başlangıçta kavrayamadıkları bir hayata uyum sağlamalarını engelliyordu. Nasyonal Sosyalizm 1945 sonrası Almanya'ya anılardan başka şey bırakmamıştı. Hitler Almanyası'nın güçlü bir biçimde Nasyonal Sosyalist olan kesiminde, yani Avusturya'da (uluslararası diplomasinin ani bir dönüşüyle suçlular arasında değil masumlar arasında sınıflandırıldığını gördü) savaş sonrası siyasal hayatın, sola doğru hafif bir kayma dışında, demokrasinin 1933'te kaldırılmasından önceki duruma kısa süre içinde tam olarak dönüşmesi tipiktir (bk. Flora, 1983, s. 99). Faşizm onun oluşmasına izin veren dünya kriziyle birlikte ortadan kayboldu. Daha sonra, teoride bile asla evrensel bir program ya da siyasal bir proje olmadı.

Öte yandan anti-faşizm, heterojen ve kesintili olsa da, olağanüstü bir güçler yelpazesini birleştirmeyi başardı. Dahası, bu birlik olumsuz değil olumlu ve bazı bakımlardan kalıcı oldu. İdeolojik olarak Aydınlanma'nın ve Devrim Çağı'nın paylaşılan değerlerini ve özlemlerini temel aldı: akıl ve bilimin uygulanmasıyla ilerleme; eğitim ve popüler hükümet; doğumu ya da kökeni temel alan eşitsizliklere son verilmesi; geçmişten çok geleceğe bakan toplumlar. Bu benzerliklerin bazıları sadece kâğıt üzerinde kaldı. Bununla birlikte, Mengistu'nun Etyopyası, Siad Barre'nin devrilişinden önceki Somali, Kim İl Sung'un Kuzey Koresi, Cezayir ve komünist Doğu Almanya gibi Batı demokrasisinden ya da herhangi bir demokrasiden uzak olan siyasal varlıkların kendilerine resmi unvan olarak, Demokratik Cumhuriyet ya da Demokratik Halk Cumhuriyeti gibi bir isim vermeyi tercih etmeleri tamamen önemsiz değildir. İki savaş arası faşist, otoriter ve hattâ geleneksel tutucu rejimler bu etiketi küçük görerek reddederlerdi.

Başka bakımlardan ortak özlemler ortak gerçekliğin çok uzağında değildi. Batılı yapısal kapitalizm, komünist sistemler ve üçüncü dünya, bütün ırklar ve her iki cinsiyet, yani ortak hedefe ulaşamayan herkes için eşit hakları, aralarında sistematik bir ayrım yapmadan* vaat ettiler. Bunların hepsi seküler devletlerdi. Ayrıca bu devletlerin hemen hepsi 1945'ten sonra bilinçli olarak ve fiilen piyasanın üstünlüğünü reddeden, ekonominin devletçe yönetilmesi ve planlanması gerektiğine inanan devletlerdi. Neo-liberal ekonomi teolojisi çağında hatırlayabilmek zor olsa da, 1940'ların başları ile 1970'ler arasında en prestijli ve tam piyasa serbestliğinin eski etkin savunucuları, örneğin Friedrich von Hayek kendilerini ve kendileri gibi olanları, dikkatsiz bir batı kapitalizmini "Serfliğe Giden Yol"da (Hayek- 1944) hızla ilerlemekte olduğu konusunda boş yere uyaran peygamberler gibi görüyorlardı. Aslında kapitalizm bir ekonomik mucizeler çağına doğru ilerliyordu (bk. bölüm 9). Kapitalist hükümetler, sadece ekonomik müdahaleciliğin savaşlar arasında yaşanan ekonomik felakete dönüşü engelleyebileceğine ve halkın bir zamanlar Hitler'i seçtiği gibi bu kez de komünizmi seçme noktasına kadar ra-

*) Kadınların savaşta, direnişte ve kurtuluşta oynadıkları önemli rolü herkesin unutması manidardır.

dikalleşmesine yol açacak siyasal tehlikeleri bertaraf edebileceğine ikna olmuşlardı. Üçüncü dünya ülkeleri kendi ekonomilerini gerilik ve bağımlılıktan ancak halk eyleminin çıkarabileceğine inanıyorlardı. Sömürgesizleşen dünyada, Sovyetler Birliği'nden esinlenerek, izledikleri yolun sosyalizme gittiğini göreceklerdi. Sovyetler Birliği ve onun yakın zamanda genişleyen ailesi merkezi planlamadan başka hiçbir şeye inanmıyordu. Ve dünyanın bu üç bölgesi, Mihver güçlerine karşı kan ve demirin yanı sıra siyasal seferberlik ve devrimci siyasetlerle kazanılan zaferin yeni bir toplumsal dönüşüm çağını başlattığı kanaatiyle, savaş sonrası dünyaya doğru ilerledi.

Bir bakıma haklıydılar. Yerkürenin çehresi ve insan hayatı, daha önce asla Hiroşima ve Nagazaki'de yükselen mantar biçimindeki bulutların altında başlayan bu çağdaki kadar dramatik bir biçimde dönüştürülmemiştir. Ancak tarih her zamanki gibi insanların hattâ ulusal kararları oluşturanların niyetlerini pek dikkate almadı. Gerçek toplumsal dönüşüm ne kararlaştırılmış ne de planlanmıştı. Ve tarihçilerin yüz yüze gelmek zorunda kaldıkları ilk beklenmedik gelişme büyük anti-faşist ittifakın neredeyse hemen dağılmasıydı. Karşısında birleşilecek bir faşizm ortadan kalkar kalkmaz kapitalizm ve komünizm bir kez daha birbirinin ölümcül düşmanları olarak karşı karşıya geldiler.

6

Sanatlar, 1914-1945

Gerçeküstücülerin Paris'i de küçük bir "evren"dir.... Daha geniş bir evren, kosmos da bundan farklı değildir. Orada da trafik işaretlerinin hayalet gibi beliriverdiği yol ağızları vardır ve olaylar arasında akıl almaz benzerlikler ve bağlantılar görülür. Gerçeküstücülüğün lirik şiirinin seslendiği dünya budur.

Walter Banjamin, "Gerçeküstücülük"
Tek Yönlü Yol (1979, s. 231)

Yeni mimarinin ABD'de biraz geliştiği görülüyor... Yeni üslûbun savunucuları son derece içten davranıyorlar ve bazıları tek vergi'ye inananların keskin pedagojik tarzına uygun hareket ediyor... ancak düzey olarak fabrika dizaynı dışında fazla dönüşüm yaptıkları görülmüyor.

H. L. Mencken, 1931

I

Parlak moda tasarımcılarının, analitik olmayışıyla dile düşmüş bir türün zaman zaman neden nesnelerin biçimini profesyonel kâhinlerden daha iyi sezinlemeyi başardıkları, tarihin anlaşılması en zor sorularından biridir; ve kültür tarihçisi için en merkezi sorulardan biridir. Bu soru, yüksek kültür dünyası, elit sanatlar ve en çok da avangard üzerinde, tufanlar çağının yarattığı etkiyi anlamak isteyen herkes için kesinlikle büyük bir önem taşır. Bu sanatların liberal burjuva toplumunun fiilen çöküşünü yıllar öncesinden gördükleri genellikle kabul edilir (bk. *Age of Empire*, bölüm 9). 1914'te neredeyse her şey, "modernizm"in geniş ve oldukça belirsiz gölgesi altında kendine bir yer bulabiliyordu: kübizm, dışavurumculuk, fütürizm; resimde saf soyutlama; işlevcilik ve mimaride süslemecilikten kaçış; müzikte tonalitenin terk edilmesi; edebiyatta gelenekten kopuş.

Seçkin "modernistler" listesinde yer alan pek çok isim 1914'te son derece olgun ve üretken, hattâ meşhur idi.* Şiirleri 1917'ye ve sonrasına kadar yayımlanmayan T. S. Eliot o zamana kadar Londra avangard sahnesinin bir parçasıydı [Wyndham Lewis'in *Blast*'ına (Proust'la birlikte) katkıda bulunan biri olarak]. En geç 1880'lerin bu çocukları kırk yıl sonra da modernitenin ikonlarıydılar. Ancak savaştan sonra ortaya çıkmaya başlayan bir çok kadın ve erkeğin seçkin "modernistler"in yüksek kültür listelerinde yer almaları, eski kuşağın hâkimiyeti kadar şaşırtıcı değildir.** (Nitekim Schönberg'in ardılları, Alban Berg ve Anton Webern bile 1880'ler kuşağına mensupturlar.)

Aslında, "yerleşik" avangard dünyasında 1914'ten sonra sadece iki yeni biçimsel yenilik görülür: Avrupa'nın batı yarısında *gerçeküstücülük* ile karışan ya da onu önceleyen *Dadaizm* ve Doğu'da, Sovyetler Birliği'nde doğan *yapımcılık* (constructivism). Bazı panayır yapılarıyla (dev tekerlekler, büyük kepçeler vb.) gerçek hayatla en yakın benzerlikler kuran iskelet halinde üç boyutlu ve tercihen hareket edebilir yapılara kadar uzanan yapımcılık genellikle Bauhaus'la birlikte (aşağıda ele alınacak) kısa süre içinde mimari ve endüstriyel tasarımın ana akımı içinde özümlendi. Bu akımın Tatlin'in Komünist Enternasyonal şerefine yaptığı meşhur dönerek yükselen kulesi gibi en iddialı projeleri, daha sonra asla geliştirilmedi ya da erken Sovyet kamu ritüeli kadar kısa ömürlü oldu. Romanda yapımcılık mimari modernizmin repertuarına pek ulaşamadı.

Dadaizm 1916'da Zürich'te, karma bir sürgünler grubu arasında (burada Lenin'in yönetimi altında bir başka sürgün grubu devrimi bekliyordu), dünya savaşma ve bu savaşı yaratan topluma ve bu toplumun sanatına karşı acılı ama ironik bir nihilist protesto olarak biçimlendi. *Dadaizm* bütün sanatları reddettiği için formel karakteristiklere sahip değildi. Bununla birlikte 1914 öncesi kübist ve fütürist avangard'dan, özel-

---

*) Matisse ve Picasso; Schönberg ve Stravinskiy; Gropius ve Mies van der Rohe; Proust, James Joyce, Thomas Mann ve Franz Kafka; Yeats, Ezra Pound, Alexander Blok ve Anna Ahmatova.

**) Diğerlerinin yanı sıra, Isaac Babel (1894); Le Corbusier (1897); Ernest Hemingway (1899); Bertolt Brecht, Garcia Lorca ve Hannus Eisler (hepsinin doğumu 1898); Kurt Weill (1900); Jean Paul Sartre (1905); ve W. H. Auden (1907).

likle *kolaj* tekniğini ya da resimlerin bölümleri de dahil çeşitli parçaları biraraya getirmek gibi birkaç marifeti ödünç aldı. Göreneksel burjuva sanatsevelerin hayretten donakalabilecekleri her şey Dada için kabul edilebilirdi. Skandal onun tutarlılık ilkesiydi. Nitekim Marcel Duchamp'ın (1887-1968) 1917'de New York'ta "hazır nesneler sanatı" olarak bir genel işeme kabı sergilemesi, ABD'den dönüşünde katıldığı Dada akımının ruhunu tam olarak yansıtıyordu. Ancak daha sonra Duchamp'ın sanat uğraşını sürdürmeyi sessizce reddetmesi -artık satranç oynamayı tercih ediyordu- bu ruha uygun düşmedi. Çünkü Dada ile ilgili hiçbir şey sessiz olamazdı.

O zamana kadar bilinen sanatın reddedilmesine, skandal düşüncesine bağlı olan ve (aşağıda göreceğimiz gibi) daha çok toplumsal devrimin cazibesine kapılan *gerçeküstücülük* olumsuz bir protesto olmanın ötesindeydi. Esas olarak Fransa'da, her modanın bir teoriyi gerektirdiği bir ülkede merkezlenen bir hareketten de ancak bu beklenebilirdi. Aslında Dada 1920'lerin başında *gerçeküstücülüğün*, onu doğuran savaş ve devrim çağıyla birlikte gelişirken, "sihir, rastlantı, akıldışılık, simgeler ve rüyalara duyulan yeni bir ilgiyle birlikte, psikanalizin açığa vurduğu kadarıyla Bilinçdışı'nı temel alarak yeniden canlanan imgeleme bir başvuru" (Willet, 1978) denebilecek bir şey olarak Dada'dan çıkıp geliştiğini söyleyebiliriz.

Bazı bakımlardan gerçeküstücülük yirminci yüzyıl kostümleri içinde, ancak daha büyük bir saçmalık ve eğlence duygusu taşıyan romantik bir yeniden canlanma idi (bk. *Age of Revolution*, bölüm 14). "Modernist" avangardın ana akımının aksine, ama Dada'ya benzer biçimde, gerçeküstücülüğün formel yenilikle hiçbir ilgisi yoktu: Bilinçdışı'nın, sözcüklerin rastgele akışıyla mı ("otomatik yazma") yoksa Salvador Dali'nin (1904-89) çöl benzeri yerlerde eriyen saat resimlerini yaparken kullandığı kılı kırk yaran ondokuzuncu yüzyıl akademisyen tarzı içinde mi ifade edildiğiyle hiç ilgilenmedi. Önemli olan, tutarsızlıktan tutarlılık üretmek, açıkça akıl dışı, hattâ imkânsız olandan görünüşte zorunlu bir mantık çıkarmak için, akılcı denetim sistemleriyle değişikliğe uğratılmamış kendiliğinden imgelemin kapasitesini tanımaktı. Renè Magritte'in (1898-1967) kartpostal resimleri gibi özenle boyanmış *Castle in the Pyrenees*'i (Pireneler'deki Şato) dev bir kayanın tepesinde, orada yetişmiş bir bitki

gibi yükselir. Dev bir yumurtayı andıran kaya, aynı şekilde gerçekçi bir titizlikle resmedilen denizin üzerindeki gökyüzünde yüzmektedir.

Gerçeküstücülük avangard sanatların repertuarına sahici bir katkı oldu. Onun yeniliğinin göstergesi, şok yaratma yeteneğinde, anlaşılmazlığında ya da daha eski avangard arasında bile mahçup bir tebessüme yol açmasındaydı. Londra'da açılan 1936 Uluslararası Gerçeküstücüler Sergisi'ne ve daha sonra Paris'te, insan bağırsaklarını gösteren bir fotoğrafın tıpkısının yağlıboya resmini yapma ısrarını anlamakta zorluk çektiğim gerçeküstücü bir ressam arkadaşıma gösterdiğim ve itiraf edeyim ki oldukça ham tepki, buydu. Bununla birlikte, geriye dönüp bakıldığında, esas olarak Fransa'da ve Fransız etkisinin güçlü olduğu Hispanic ülkelerde görülmesine rağmen gerçeküstücülüğün dikkati çekecek kadar verimli bir hareket olduğunu belirtmek gerekir. Bu hareket, Fransa'da (Eluard, Aragon); İspanya'da (Garcia Lorca); Doğu Avrupa ve Latin Amerika'da (Peru'da Cèsar Vallejo, Şili'de Pablo Neruda) birinci sınıf şairleri etkiledi; ve aslında birazı, Latin Amerika'da çok sonra ortaya çıkan "büyülü gerçekçi" edebiyat akımında hâlâ yankılanıyor. Bu akımın imge ve vizyonları -Max Ernst (1891-1976), Magritte, Joan Miro (1893-1983), evet, Salvador Dali bile- bizim imge ve vizyonlarımızın parçası haline gelmiştir. Ve bu akım en erken Batılı avangardların aksine, yirminci yüzyılın en önemli sanatına, kamera sanatına da fiilen aşılanmıştır. Sinemanın, gerçeküstücülüğe, sadece Luis Bunuel (1900-83) için değil, aynı zamanda bu dönem Fransız sinemasının en önemli senaryo yazarı Jacques Prèvert (1900-77) için de çok şey borçlu olması rastlantı değildir. Fotoğraf gazeteciliği de gerçeküstücülüğe Henri Cartier-Bresson (1908-) için çok şey borçludur.

Ancak hep birlikte ele alındığında bütün bunlar yüksek sanatlardaki avangard devrimin abartmalarıydı. Bu devrim, çöküşü parçalara ayrılarak ifade edilen bir dünyanın önünde henüz gerçekleştirilmişti. Tufanlar çağında yaşanan bu devrim hakkında üç şey kaydedilebilir: avangard, olduğu kadarıyla, yerleşik kültürün parçası haline geldi; hiç olmazsa kısmen gündelik hayatın dokusu içinde özümlendi; ve -belki de en önemlisi- Devrim Çağı'ndan beri yaşanan herhangi bir dönemdeki yüksek sanatlardan belki de çok daha fazla dramatik bir biçimde siyasallaştı. Ve gene, asla unutmamalıyız ki, bütün bu dönem boyunca Batı kamuoyunu oluşturan

kitlelerin bile zevk ve ilgilerinden, bu kitlelerin bildikleri düzeyi artık aşmış olsa da, soyutlanmış durumdaydı. 1914 öncesine kıyasla bir ölçüde daha geniş bir azınlık dışında çoğu insanın gerçekten ve bilinçli olarak hoşlandığı bir şey değildi.

Yeni avangard'ın yerleşik sanat dalları için önemli hale geldiğini söylemek, onun klasik ve modaya uygun olanı ortadan kaldırdığını iddia etmek değil, bu ikisini tamamladığını ve kültürel meselelere ciddi bir ilginin kanıtı haline geldiğini öne sürmektir. Uluslararası opera repertuarı 1860'ların başında (Richard Strauss, Mascagni) ya da daha erken (Puccini, Leoncavallo, Janacek) kompozitörlerle, Devrim Çağı'nda nasılsa öyle, "modernite"nin dış sınırlarında, genel olarak belirtmek gerekirse, olduğu gibi, kaldı.*

Ancak operanın geleneksel partneri, yani bale, büyük Rus empresaryosu Sergey Diaghilev (1872-1929) tarafından, esas olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında bilinçli biçimde avangard bir araca dönüştürüldü. Diaghilev'in *Parade*'yi 1917'de Paris'te temsil etmesinden sonra (dizayn Picasso'ya, müzik Satie'ye, libretto Jean Cocteau'ya, program notaları Guillaume Apollinaire'e aitti), Georges Braque (1882-1963) gibi kübistlerin dekorları, Stravinskiy, de Falla, Milhaud ve Poulenc'in yaptıkları ya da yeniden yazdıkları müzik *de rigeur* (vazgeçilmezlik -çn.) haline geldi; bu arada, hem dans hem de kareografi üslupları birbirine uyum sağlayacak şekilde modernleştirildi. 1914'ten önce en azından Britanya'da "Post-Empresyonist Sergisi" kültürsüz bir kamuoyu tarafından alaya alınmış, Stravinskiy gittiği her yerde, New York ve başka yerlerdeki Armony Show'da olduğu gibi, skandala neden olmuştu. Savaştan sonra kültürsüzler, kışkırtıcı "modernizm" sergilerinin, savaş öncesinin itibarsız dünyasından bağımsızlığın bu bilinçli deklarasyonlarının, kültür devrimi manifestolarının önünde sessiz kaldılar. Ve avangard, snob cazibesinin benzersiz bileşimini kullanan modernist bale, modanın çekiciliği (artı yeni *Vogue* dergisi) ve elit sanatsal statü sayesinde çevresindeki engelleri aştı. 1920'lerin İngiliz kültürel gazeteciliğinin karakteristik bir simasının yazdıklarına bakılırsa, Diaghilev sayesinde "kalabalıklar en iyi ve en çok

*) Görece ender istisnalarla -Alban Berg, Benjamin Britten- 1918'den sonra başlıca müzikal sahne eserlerinin -örneğin *Üç Kuruşluk Opera, Mahagoni, Porgy and Bess*'in, resmi opera salonları için yazılmaması anlamlıdır.

alay konusu olan günümüz ressamlarının dekorasyonlarından olumlu anlamda zevk almışlardır. O (Diaghilev) göz yaşı dökmeden modern müziği dinlememizi ve kahkaha atmadan modern resmi izlememizi sağlamıştır" (Mortimer, 1925).

Diaghilev'in balesi bir ülkeden diğerine değişiklik gösteren avangard sanatın yayılması için sadece bir araçtı. Bütün Batı dünyasına yayılan aynı avangard da değildi, çünkü Paris'in elit kültürün geniş alanları üzerindeki hegemonyası 1918'den sonra Amerikan göçmen akınıyla (Hemingway ve Scott Fitzgerald kuşağı) pekişmesine rağmen, eski dünyada artık birleşik bir yüksek kültür yoktu. Stalin ve Hitler, Rusya ya da Almanya'daki avangardı susturana ya da dağıtana kadar Paris, Avrupa içinde Moskova-Berlin ekseniyle yarıştı. Eski Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarının parçaları edebiyata kendi tarzlarını getirdiler ve 1930'larda anti-faşist diaspora dönemine kadar hiç kimsenin ciddi ya da sistemli biçimde çevirme girişiminde bulunmadığı kendi dillerinin içinde kapalı kaldılar. Atlantik'in her iki yanında İspanyol dilinde olağanüstü bir gelişme gösteren şiir, 1936-39 İspanyol İç Savaşı onu açığa çıkarana kadar uluslararası alanda hiçbir etki yaratmadı. Fildişi kulede üretilen görsel ya da işitsel sanat eserleri, söz gelimi Hindemith'in Almanya içinde ve dışındaki ya da Poulenc'in Fransa içindeki ve dışındaki durumuyla kıyaslandığında, sanıldığından daha az enternasyonaldi. İki savaş arası dönemin École de Paris'inin daha az tanınmış üyelerine bile aşina olan eğitim görmüş İngiliz sanat severler Nolde ve Franz Marc gibi önemli Alman dışavurumcu ressamların isimlerini bile işitmemiş olabiliyorlardı.

Aslında bütün ülkelerde sanatsal yeniliğin bayrağını taşıyan ve herkesin hayran olduğu ve yeni dünyadan çok eski dünyadan çıkıp gelen sadece iki avangard sanat vardı: sinema ve caz. Sinema Birinci Dünya Savaşı sırasında bir ara avangardın kapsamına girdi. Daha önce anlaşılmaz biçimde ihmal edilmişti (bk. *Age of Empire*). Avangard, bu sanata ve onun en büyük siması Charlie Chaplin'e (ondan etkilenmeyen pek az modern şair vardı) hayranlık duymakla kalmadı, avangard sanatçılar da, prodüksiyon alanına en çok hâkim oldukları Weimar Almanyası ve Sovyet Rusya'da bizzat film yapımcılığına başladılar. Entelektüel sinema düşkünlerinin tufanlar çağında uzmanlaşmış küçük sinema tapmaklarında hayranlık duymaları beklenen "sanat filmleri" kriterini, yeryüzünün bir

ucundan diğerine kadar, esas olarak bu avangard eserler oluşturuyordu: Sergey Eisenstein'ın (1898-1948) 1925 tarihli *Potemkin Zırhlısı* bütün zamanların en büyük eseri olarak kabul edildi. Bu eserin daha önce kimsenin görmediği -ben de 1930'larda bir Charing Cross avangard sinemasında görmüştüm- asla unutulmayacak Odessa Merdivenleri sahnesi "sessiz sinemanın klasik sahnesi ve muhtemelen sinema tarihinin en etkileyici altı dakikası" olarak betimlenmiştir (Manvell, 1944, s. 47-48).

1930'ların ortasından itibaren yüksek entelektüeller, Renè Clair'in, Jean Renoir'ın (sanılanın aksine tanınmış ressamın oğlu değildir) , Marcel Carnè, eski gerçeküstücü Prèvert ve avangard müzik karteli "*Les Six*"in eski üyesi Auric'in popülist Fransız sinemasından yanaydılar. Bunlar, sanatsal bakımdan yüz milyonlarca kişinin (entelektüeller de dahil) her hafta giderek çoğalan dev ve lüks gösteri saraylarında seyettikleri, Hollywood prodüksiyonu denilen şeyden hiç kuşkusuz daha kaliteli olsa da, entelektüel olmayan eleştirmenlerin belirtmekten hoşlandıkları gibi, fazla eğlenceli değildi. Öte yandan Hollywood'un makul düşünceli showmenleri avangard'ın kârlılığa katkısını neredeyse Diagliev kadar çabuk kavrayacaklardı. Universal Studios'un patronu, Hollywood'un önde gidenleri arasında belki de en az entelektüel hırsı olan "Amca" Carl Laemmle, yerlisi olduğu Almanya'ya her yıl yaptığı ziyaretlerde en yeni kişileri ve fikirleri tanımaya çalışırdı. Bu ziyaretlerin sonunda, kendi stüdyolarının karakteristik ürünleri olan dehşet filmleri (Frankenstein, Dracula vb.) zaman zaman Alman dışavurumculuğunun çok yakın bir kopyası haline geldi. Lang, Lubitsch ve Wilder gibi orta Avrupalı yönetmenlerin Atlantik'in öte yakasına akını -ve bunların hepsi kendi çevrelerinde entelektüel olarak görülebilirler- Hollywood üzerinde büyük bir etki yaratacaktı. Aynı şey Karl Freund (1890-1969) ya da Eugen Dchufftan (1893-1977) gibi teknisyenler için de geçerlidir. Ancak sinemanın ve popüler sanatların gidişatı aşağıda ele alınacak.

"Caz" ve "Caz Çağı," yani Amerikalı siyahların ritmin aniden değiştiği dans müziği ile geleneksel standartlara uymayan bir enstrümantasyonu birleştirerek yaptıkları müzik, avangard arasında neredeyse evrensel bir kabul gördü. Bunun nedeni, bu müziğin kendi özelliklerinden çok, moderniteyi, makine çağını, geçmişten kopuşu simgelemesi, özetle kültürel devrimin bir başka ifadesi olmasıydı. Ba-

uhaus'un kurmayları bir saksafonla fotoğraf çektirmişlerdi. Günümüzde ABD'nin yirminci yüzyıl müziğine başlıca katkısı olarak görülen caz türüne o zamanlar gösterilen sahici ilgi, yüzyılın ikinci yarısına kadar, avangard olsun olmasın yerleşik entelektüeller arasında pek görülmedi. Bu ilgiyi geliştirenler, Duke Ellington'ın 1933'te yaptığı Londra ziyaretinden sonra tanık olduğum kadarıyla, küçük bir azınlıktı.

Yerel türleri ne olursa olsun modernizm, iki savaş arası dönemde, hem kültürlü hem de çağdaş olduklarını kanıtlamak isteyenlerin alameti haline geldi. Gerçekten beğenilmese de, hattâ okunmasa, görülmese ve dinlenilmese de tanınmış isimlerin eserleri - söz gelimi 1930'ların İngiliz edebiyatı öğrencilerinden, T. S. Eliot, Ezra Pound, James Joyce ve D. H. Lawrence- hakkında insanların bilmeden konuşmaları akıl almaz bir durumdu. Daha da ilginç olanı, her ülkedeki kültür öncülerinin çağdaş ihtiyaçlara uydurmak için geçmişi yeniden yazmaları ya da yeniden değerlendirmeleriydi. İngilizlere kesinlikle Milton ve Tennyson hakkında her şeyi unutmaları, ama John Donne'ye hayran olmaları söylendi. Dönemin en etkili İngiliz eleştirmeni, Cambridgeli F. R. Leavis, İngiliz romanları için bir kurallar kitabı ya da "büyük gelenek" icat etti. Bu, gerçek geleneğin tam tersiydi, çünkü eleştirmenin hoşlanmadığı her şeyi, örneğin, ustanın o zamana kadar önemsiz eserlerinden biri olarak görülen bir romanı, *Zor Zamanlar** dışında bütün Dickens'ları atlıyordu.

İspanyol resmine hayran olanlar için Murillo artık önemsizdi, ama El Greco'ya hayran olmak zorunluydu. Fakat en önemlisi Sermaye Çağı ve İmparatorluk Çağı ile ilgili olan her şeyin (avangard sanat dışında kalan) sadece reddedilmesi değildi: bunlar fiilen görünmez hale geldiler. Bunu kanıtlayan tek şey ondokuzuncu yüzyıl akademik resimlerinin fiyatlarında görülen dikine düşüş (İzlenimcilerin ve daha sonra modernistlerin fiyatlarında bu gelişmeye uygun ama gene de ılımlı artış) değildi: bunlar 1960'lara kadar fiilen satılamaz durumda kaldılar. Victoria dönemi mimarisinde bir değer olduğunu kabul ettirmek için yapılan her girişim, gericiler kampının *gerçek* beğeniye karşı giriştiği kasıtlı bir kışkırtma olarak değerlendirildi. Liberal burjuvazinin Viyana'nın eski "kent merkezi"ni

---

*) Dürüst olmak gerekirse, Dr. Leavis sonunda gönülsüzce olsa da, bu büyük yazar hakkında yaptığı değerlendirmenin biraz yetersiz olduğunu kabul etti.

zenginleştiren büyük mimari anıtları arasında yetişen o zamanın yazarı, bir tür kültürel geçişme yoluyla, bunların ya inotantik (sahici olmayan) ya da fazla tantanalı ya da her ikisi olarak görüleceğini öğrendi. Gene de bu türden binalar, modern mimarinin en felaketli on yılı olan 1950'lere ve 1960'lara kadar ayakta kaldı. Felaketin nedeni, Britanya'da, 1840-1914 yıllarında yapılan binaları koruyacak bir Victoria Derneği'nin 1958'e kadar kurulmamış olmasıydı. Bu dernek daha az ihmal edilmiş onsekizinci yüzyıl mirasını koruyan bir George Derneği'nden [1717-1839 yıllarında George ismini taşıyan dört İngiliz Kralının dönemi -çn.] yirmi yıl kadar sonra kurulmuştu.

Avangardın ticari sinema üzerinde yarattığı etki, "modernizm"in gündelik hayata kendi damgasını vurmaya başladığını gösterir. Bu eğilim, geniş kamuoyunun "sanat" olarak görmediği ve dolayısıyla estetik değerlerin *a priori* kriterleriyle değil, öncelikle herkes için ulaşılabilir olmasıyla, endüstriyel tasarımla, ticari resim ve grafiklerle ve sahici objelerle yargılanan ürünler aracılığıyla gelişti. Nitekim modernitenin savunucuları arasında yer alan Marcel Breuer'in meşhur boru sandalyesi (1925-29) muazzam bir ideolojik ve estetik yük taşıyordu (Giedion, 1948, s. 488-95). Ancak bu sandalye modern dünyaya sunulan bir manifesto olarak değil, yararlı, hareket edebilir bir sandalye olarak kabul edilecekti. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yirmi yıldan daha az bir süre içinde bütün Batı dünyasındaki metropol hayatının ABD ve 1920'lerde bu akımı asla benimsemediği görülen Britanya gibi ülkelerde bile gözle görülür biçimde modernizmin damgasını taşıdığı asla kuşku götürmez. 1930'ların başından itibaren hem kullanılan hem de kullanılmayan ürünlerde Amerikan tasarımını baştan sona etkisi altına alan akım, İtalyan fütürizmini yansıtıyordu. Art Deco stili (1925 Paris Dekoratif Sanatlar Sergisi'nden türetilmişti) modernist açıları ve soyutlamayı evcilleştirdi. 1930'ların modern kitap kapağı devrimi (Penguin Books) Jan Tschichold'un (1902-74) avangard tipografisinin bayrağını taşıyordu. Modernizmin doğrudan saldırısı gene de saptırıldı. Uluslararası Stil denilen modernist mimari, başlıca propagandist ve uygulayıcılarının -Gropius, Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright, vb.- uzun süredir faaliyet halinde olmalarına rağmen, kentlerin çehresini İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar dönüştürmedi. Bazı istisnalar dışında sol'un elindeki belediyelerin tasarladığı halk konutları da dahil, ki bunların toplumsal ola-

rak bilinçli yeni mimari ile bir sempati ilişkisi kurması beklenebilirdi, dekorasyona duyulan açık bir hoşnutsuzluk dışında, modernizmin pek az etki yarattığı görüldü. 1920'lerde "Kızıl Viyana" işçi sınıfının muazzam binalarının çoğu mimarlık tarihinde adı pek geçmeyen mimarlar tarafından yapıldı. Ancak gündelik hayatın daha küçük donanımları modernite tarafından hızla yeniden biçimlendirildi.

Bu gelişmenin, el sanatlarının mirasına ve *art nouveau* hareketlerine, ki bunun içindeki öncü sanat kendisini gündelik kullanıma adamıştı; bazıları bilinçli olarak kitlesel üretim tasarımını devrimcileştiren Rus yapımcılarına; modernist pürizmin modern ev teknolojisine (örneğin mutfak dizaynı) uygulanabilirliğine neler borçlu olduğu konusunda karar verme işini sanat tarihine bırakmalıyız. Gerçek şudur ki, başlangıçta siyasal ve sanatsal bir avangard merkez olan kısa ömürlü bir oluşum, iki kuşağın hem mimari hem de uygulamalı sanat tarzını oluşturdu. Bu, Bauhaus okulu ya da varlığı Weimar Cumhuriyeti ile çakışan, Hitler iktidara geldikten kısa süre sonra dağıtılan Weimar ve daha sonra Orta Almanya'daki Dessau sanat ve tasarım okulu (1919-1933) idi. Bauhaus okuluyla birlikte anılan isimlerin listesi şu ya da bu biçimde Rhine ile Urallar arasındaki ileri sanatların kim kimdir rehberi gibi okunabilir: Gropius ve Mies van der Rohe, Lyonel Feininger, Paul Klee ve Wasily Kandinsky, Malevich, El Lissitzky, Moholy-Nagy, vb. Bu okulun önemi sadece bu yeteneklere değil, 1921'den itibaren eski el sanatları ve (avangard) güzel sanatlar geleneğinden pratik kullanım ve endüstriyel üretim tasarılarına bilinçli bir geçişe dayanıyordu: araba gövdeleri (Gropius), uçak koltukları, reklam grafikleri (Rus yapımcısı El Lissitzky'nin tutkusu); bu arada 1923'te büyük Alman hiper-enflasyonu sırasında bir ve iki milyon marklık banknotların tasarımını da unutmamak gerekir.

Bauhaus'un -sempati duymayan politikacılarla olan sorunlarının gösterdiği gibi- derin bir biçimde yıkıcı olduğu düşünülüyordu. Ve gerçekten de Felaket Çağı'nda siyasal bağlılık şu ya da bu biçimde "ciddi" sanatlara hâkim olur. Bauhaus, Avrupa devriminin orta yerinde hâlâ bir toplumsal ve siyasal istikrar cenneti olan Britanya'ya ve büyük çöküşten değilse de savaştan uzak olan ABD'ye 1930'larda ulaştı. Radikal sanatseverler, özellikle gençlik çağlarında, yaratıcı deha ile ilerici fikirlerin birarada olmamasını kabul etmekte zorlansalar da, bu siyasal bağlanma sadece sola

yönelik değildi. Ancak özellikle edebiyatta zaman zaman faşist uygulamaya aktarılan derin biçimde gerici düşünceler Batı Avrupa'da da oldukça yaygındı. Britanya'da ve sürgündeki T. S. Eliot ve Ezra Pound, İrlanda da William Butler Yeats (1865-1939) gibi şairler; Norveç'te, coşkulu bir Nazi işbirlikçisi olan Knut Hamsun (1859-1952); Britanya'da D. H. Lawrence (1859-1930) ve Fransa'da Louis Ferdinand Cèline (1884-1961) bilinen örneklerdir. Rus göçmenleri arasındaki parlak yetenekler kuşkusuz bir çırpıda "gerici" olarak sınıflandırılamazlar. Gene de bazıları böyleydi ya da zamanla böyle oldu. Bunlar Bolşevizmi reddetmek için çok farklı siyasal görüşleri olan mültecileri bir araya getirdiler.

Bununla birlikte, dünya savaşının ve Ekim Devrimi'nin sonrasında, hattâ daha çok 1930'ların ve 1940'ların anti-faşizm çağında avangardı öncelikle cezbeden sol, genellikle devrimci sol idi. Aslında savaş ve devrim Fransa ve Rusya'da savaş öncesinde siyasal görüşleri olmayan çok sayıda avangard hareketi siyasallaştırdı. (Gene de Rus avangardının çoğu başlangıçta Ekim Devrimi karşısında hiçbir coşku göstermedi.) Lenin'in nüfuzu, Marksizm'i Batı dünyasına yegâne önemli toplumsal devrim teori ve ideolojisi olarak geri getirirken, avangard da Nasyonal Sosyalistlerin yanlış olarak "kültürel Bolşevizm" (*Kulturbolschewismus*) dedikleri şeye dönüştü. Dada devrimden yanaydı. Onun ardılı gerçeküstücülük, devrimin hangi dalından yana olacağı konusunda zorlandıysa da, çoğunlukla Stalin'e karşı Trotskiy'i seçti. Weimar kültürünü biçimlendiren Moskova-Berlin ekseni ortak siyasal sempatilere dayanıyordu. Mies van der Rohe Alman Komünist Partisi için Karl Liebknecht ve Roza Luxemburg anısına bir anıt inşa etti. Gropius, Bruno Taut (1880-1938), Le Corbusier, Hannes Meyer ve bütün bir "Bauhaus Tugayı" Sovyet görevlerini kabul etti -itiraf edildiği gibi, Büyük Çöküş, SSCB'yi Batılı mimarlar için sadece ideolojik olarak değil profesyonel bakımdan da cazip hale getirdiği bir sırada. Siyasal konulardan çok kadınları yansıtmakla ilgilenen, daha sonra Nazilerin yönetimi altında çalışmaya razı olan harika bir yönetmenin, G. W. Pabst (1885-1967) örneğinin gösterdiği gibi, temelde fazla siyasal olmayan Alman sineması bile radikalleşti. Ancak Pabst, Weimar'ın son yıllarında Brecht-Weill'in *Üç Kuruşluk Opera*'sı da dahil en radikal bazı filmlerin yapımcısı oldu.

Sol ya da sağ'daki modernist sanatçıların trajedisi, kendi kitlelerine ve

politikacılarına ne kadar bağlı olurlarsa olsunlar onlar tarafından -hasımlarının yanı sıra- reddedilmeleriydi. Fütüristlerden etkilenen İtalyan faşizminin kısmen bir istisna oluşturmasına rağmen, gerek sağ gerekse sol otoriter rejimler, mimaride eski tarz dev anıtsal yapıları ve görüntüleri, resim ve heykelde esinlendirici ifade biçimlerini, sahnede klasiklerin ayrıntılı biçimde temsil edilmesini ve edebiyatta ideolojik uygunluğu tercih ettiler. Hitler, kuşkusuz, düşkırıklığına uğramış bir sanatçıydı ve sonunda dev tasarılarını gerçekleştirmesi için yenekli bir genç mimarı, Albert Speer'i buldu. Ne var ki, ne Mussolini, ne Stalin ne de General Franco, ki hepsi kendi mimari dinozorlarından esinlenmişlerdi, hayata bu türden kişisel özlemlerle başlamamışlardı. Bu nedenle ne Alman ne de Rus avangardı Hitler ve Stalin'in yükselişi karşısında varlığını koruyabildi ve 1920'lerin sanatlarında ileri ve seçkin olan her şeyin mızrakbaşı olan bu iki ülke, kültür alanından neredeyse silindi.

Geriye baktığımızda, gerek Hitler'in gerekse Stalin'in kazandığı zaferin yol açtığı kültürel felaketin kanıtladığı bir şeyi, yani avangard sanatların çoğunun orta ve doğu Avrupa'nın devrimci toprağında kök saldığını, o dönemde yaşayan insanlardan daha iyi görebiliyoruz. Sanatların en iyi şaraplık üzümünün volkanların lavla kaplı yamaçlarında yetiştiği görülüyordu. Bu sadece siyasal olarak devrimci rejimlerin kültür yetkililerinin, siyasal yetkililer en ufak bir coşku göstermeseler bile, sanatsal devrimcilere, yerine geçtikleri tutuculardan daha çok resmi onay, yani maddi destek vermelerinden ötürü değildi. Lenin'in sanat anlayışı tamamen göreneksel olsa da, "Aydınlanmanın Komiseri" Anatol Lunaçarskiy avangardı teşvik etti. Prusya'nın sosyal demokrat hükümeti, sağcı Alman Reich'ının yetkilileri tarafından 1932'de (direnmeksizin) görevden alınmadan önce, radikal orkestra şefi Otto Klemperer'in 1928 ile 1931 arasında müzikte ileri olan her şeyi sergilemek üzere Berlin operalarından birine dönmesini teşvik etti. Ne var ki, tufan zamanlarının Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayanların duyarlıklarını anlaşılmaz bir biçimde arttırdığı ve heyecanlarını yükselttiği de görülür. Onlarınki mutlu değil sert bir vizyondu ve zaman zaman sanatçılara, onlarda daha önce belirgin olmayan dikkat çekici, acı dolu bir uyarıcılık kazandıran bu sertlik ve trajik duyguydu. Örneğin, bir zamanlar kısa ömürlü 1919 Münih Sovyet Cumhuriyeti ile birlikte anılan, önemsiz bir anarşist bohem ve göçmen olan B. Traven birden gemiciler ve Meksika hakkında yazmaya başladı

(Huston'un Bogartlı *Treasure of the Sierra Madre* adlı filmi onu temel aldı). Bu sertlik ve trajik duygu olmasaydı B. Traven bilinmeyecekti. Böyle bir sanatçının dünyanın katlanılabilir olduğu duygusunu kaybettiği yerde geriye, vahşi Alman satiristi George Grosz'un 1933'ten sonra ABD'ye göç ettiğinde sergilediği gibi, teknik olarak yetkin bir aşırı duygusallıktan başka bir şey kalmıyordu.

Orta Avrupa'da Tufan Çağı'nın avangard sanatı, siyasal olarak devrimci üyeleri ideolojik kanaatleri nedeniyle iyimser bir gelecek vizyonuna bağlı olsalar da, pek umutlu değildi. Bu sanatın, çoğu Hitler'in ve Stalin'in üstünlük kazanmalarından önceki yıllarda -Birinci Dünya Savaşı karşısında sessiz kalmayan Avusturyalı satirist Karl Kraus, "Hitler hakkında ne diyeceğimi bilemiyorum,"* diyordu- gerçekleşen en güçlü kazanımları apokalips (kıyamet) ve trajediden çıktı: Alban Berg'in *Wozzek* operası (ilk gösterimi 1926); Brecht ve Weill'in *Üç Kuruşluk Opera*'sı (1928) ve *Mahagoni*'si (1931); Brecht-Eisler'in *Die Massahne*'si (1930); Isaac Babel'in *Kızıl Süvari Öyküleri* (1926); Eisenstein'ın *Potemkin Zırhlısı* filmi (1925); ya da Alfred Döblin'in *Berlin-Alexanderplatz*'ı (1929). Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşüne gelince, o da edebiyatta, Karl Kraus'un *The Last Days of Humanity*'sinin (1922) yaptığı uyarıdan, Jaroslav Haşek'in *Aslan Asker Şvayk*'ının taşıdığı çift anlamlı soytarılığa, Josef Roth'un *Radetski Marşı*'nın (1932) melankolik ağıdına, Robert Musil'in *Man Without Qualities*'inin (1930) sonsuz içsel düşüncelerine kadar olağanüstü bir edebiyat patlamasına yol açtı. O'Cassey ile İrlanda devrimi ve iç savaşı (1916-22), duvar ressamlarıyla daha sembolik bir tarzda Meksika devrimi (1910-20) -ama Rus devrimi değil- kendi ülkelerindeki sanatları kendi tarzlarında esinlendirmiş olsalar da, yirminci yüzyılda hiçbir siyasal olaylar seti yaratıcı imgelem üzerinde böylesine derin bir etki yaratmamıştır. Bir metafor olarak Batı elit kültürünün bizzat zayıflattığı ve çöküşüne neden olduğu çökmeye yazgılı bir imparatorluk: bu imgeler uzun süre Orta Avrupa imgeleminin karanlık köşelerine sindi. Düzenin sona erişi, büyük şair Rainer Maria Rilke'nin (1875-1926) *Duino Elegies*'inde (1913-23) ifadesini buldu. Almanca yazan bir başka

*) *"Mir fällt zu Hitler nichts ein."* Bu sözler Kraus'un, uzun bir sessizlikten sonra, kavrayışını aşsa da bu konuda birkaç yüz sayfa yazmasına engel olmadı.

Praglı yazar, insanlığın içinde bulunduğu durumun ne tekil ne de kolektif olarak kavranabilirliğine dair daha mutlak bir duyguyu yansıttı: eserlerinin neredeyse hepsi ölümünden sonra yayınlanan Franz Kafka (1883-1924).

O sırada bu, avangarddan çok uzak klasik edebiyatçı ve şair Housman'ın dediği gibi, dünyanın çökmekte olduğu günlerde,yeryüzünün yerinden oynadığı saatte yaratılan sanattı (Hausman, 1988, s. 138). Bu sanat, Alman-Yahudi marksisti Walter Benjamin'in (1892-1940) Paul Klee'nin *Angelus Novus* adlı tablosunda tanıdığını iddia ettiği "tarih meleği"nin gözüyle bakan sanattı.

Yüzü geçmişe dönüktür. Bizim bir olaylar zinciri görüdüğümüz yerde o tek bir felaket görür, yıkıntıları durmadan üst üste yığıp ayaklarının dibine fırlatan bir felaket. Biraz daha kalmak, ölüleri hayata döndürmek, kırık parçaları yeniden birleştirmek isterdi melek! Ama cennetten kopup gelen bir fırtına kanatlarını öylesine şiddetle yakalamıştır ki, onları artık kapayamaz. Ayaklarının dibindeki yıkıntılar göğe doğru yükselirken fırtına onu, sırtını döndüğü geleceğe doğru sürükler. İlerleme dediğimiz şey işte bu fırtınadır (Benjamin, 1971, s. 84-85).

Çöküş ve devrimin batısında, trajik ve kaçınılmaz bir tufan duygusu daha azdı, ama orada da gelecek bilinmezliklerle doluydu. Birinci Dünya Savaşı'nın açtığı yaralara rağmen, geçmişle süreklilik, 1930'lara, Büyük Çöküş on yılına, faşizme ve sürekli yaklaşan savaşa kadar bariz biçimde kırılmadı.* Buna rağmen, geriye bakıldığında Batılı entelektüellerin ruh halinin o kadar umutsuz olmadığı, artık Moskova'dan Hollywood'a kadar dağılmış ve tecrit olmuş Orta Avrupalılardan ya da başarısızlık ve terör nedeniyle suskunluğa bürünmüş tutsak Doğu Avrupalılardan daha umutlu oldukları görülür. Bunlar hâlâ tehdit edilen ama henüz yokedilmemiş değerleri savunuyor, kendi toplumlarında yaşamakta olan şeyi, onu dönüştürmek gerekse de, canlandırmaya çalışıyorlardı. İlerde (bk. bölüm 18) göreceğimiz gibi pek çok Batılının Stalinist Sovyetler Birliği'nin kusurlarını görememesi, her şeyden çok, onun aklın terk edilmesine karşı

---

*) Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın büyük edebi yansımaları 1920'lerin sonuna doğru, Erich Maria Remarque'ın *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* adlı romanı (1929, Hollywood filmi olarak 1930) on sekiz ay içinde yirmi beş dilde iki buçuk milyon adet sattığında görülmeye başladı.

Aydınlanma'nın, eski ve basit anlamda "ilerleme"nin değerlerini temsil ettiği ve bunun Benjamin'in "cennetten esen rüzgâr"ından çok daha az sorunsal olduğu kanaatinden ötürüydü. Anlaşılmaz bir trajedi ya da dönemin en büyük İngiliz romancısı Evelyn Waugh'da (1903-66) görüldüğü gibi stoikler için bir kara komedi; ya da Fransız romancı Louis Ferdinand Cèline'de (1894-1961) görüldüğü gibi sinikler için bile bir kâbus olarak algılanan dünya duygusuna sadece aşırı sağcılar arasında rastlanıyordu. Zamanın genç İngiliz avangard şairlerinin en iyisi ve en zekisi W. H. Auden (1907-73) trajedi olarak tarih duygusuna sahipken *-Spain, Palais des Beaux Art-* onun merkezinde yer aldığı grubun ruh hali insanlığın durumunu oldukça anlaşılabilir buluyordu. Avangardın en etkileyici İngiliz sanatçıları, heykeltraş Henry Moore (1898-1986) ve kompozitör Benjamin Britten (1913-76) içeri girmediği taktirde dünya krizinin yanlarından geçip gitmesine izin vermeye hazır oldukları izlenimini verdiler. Ancak kriz içeri girdi.

Avangard sanatlar hâlâ Avrupa kültürüne kapalı bir kavramdı ve onun sınırlarında yer alanlar, ona bağlı olanlar, hattâ sanatsal devrimin cephesindeki öncüler bile genellikle Paris'e ve hattâ -daha az ama şaşırtıcı ölçüde- Londra'ya* özlemle bakıyorlardı. Henüz New York'a bakan yoktu. Bu da batı yarıkürenin dışında Avrupalı olmayan avangardın pek bulunmadığını gösterir. Avangard Batı yarıkürede hem sanatsal deneyime hem de toplumsal devrime sıkıca bağlıydı. Bu dönemde avangardın en tanınmış temsilcileri, Meksika devriminin duvar ressamları, Zapata ve Lenin hakkında değilse de sadece Stalin ve Trotskiy hakkında anlaşmazlık içindeydiler. Onlardan biri olan Diego Rivera (1886-1957) New York'taki yeni Rockefeller Merkezi'nin (Chrysler Binası'ndan sonra artdeco'nun ikinci mimari zaferi) duvarına Rockefellerlerin hoşuna gitmeyen bir fresk yapmakta ısrar etti.

Batılı olmayan dünyada yaşayan sanatçıların çoğu için temel sorun modernizm değil modernite idi. Onların yazarları, Bengallilerin on-

---

*) Arjantinli yazar Jorge Luis Borges (1899-1986) iflah olmaz biçimde İngiliz yanlısı ve İngiliz yönelimli idi; olağanüstü İskenderiyeli Grek şairi C. P. Cavafy'nin [Kavafis - çn.] (1863-1933) ana dili İngilizce idi. Yüzyılın en büyük Portekizli şairi Fernando Pessoa (1888-1935) sadece İngilizce -en azından yazarken- kullanıyordu. Kipling'in Bertolt Brecht üzerindeki etkisi bilinmektedir.

dokuzuncu yüzyılda Hindistan'da yaptıkları gibi, konuştukları anadili çağdaş dünyanın esnek ve kapsayıcı deyimlerine nasıl dönüştürdüler? Erkekler (belki günümüzde kadınlar da) o zamana kadar zorunlu olan Farsça yerine Urduca; Atatürk devriminin fes ve peçeyle birlikte tarihin çöp tenekesine attığı Arapça'nın yerine Türkçe şiir yazmayı nasıl başarabildiler? Ancient kültürlerin hâkim olduğu ülkelerde, kendi geleneklerini, ne kadar cazip olursa olsun yirminci yüzyıla ait olmayan sanatları ya da konuları ne yapacaklardı? Geçmişten kopuş, modernitenin bir aşamasındaki Batılı isyanı, diğer aşamanın karşısında ilgisiz hattâ kavranamaz hale getirecek kadar devrimciydi. Modernleştirici sanat aynı zamanda siyasal bakımdan devrimci bir sanattı. "Halka gitmek" ve halkın acılarını gerçekçi biçimde resmetmek ve ona yardımcı olmak gibi bir görev duygusu taşıyanlar -ve bundan esinlenenler- için Çehov ve Tolstoy, James Joyce'tan daha uygun modeller olarak görülebiliyordu. 1920'lerden itibare modernizmi benimseyen (muhtemelen İtalyan fütürizmi ile ilişki içinde) Japon yazarların bile güçlü ve zaman zaman başat bir sosyalist ya da komünist "proleter" grupları vardı (Keene, 1984, bölüm 15). Aslında, ilk büyük Çinli modern yazar Lu Hsün (1881-1936) Batılı modelleri bilinçli olarak reddetti ve "ezilenlerin, onların çektikleri acıların ve verdikleri mücadelelerin içtenlikli ruhlarını görebileceğimiz" Rus edebiyatına yöneldi. (Lu Hsün, 1975, s. 23).

Avrupalı olmayan dünyanın ne kendi gelenekleri içinde kapalı kalan ne de sadece Batılılaşmayı savunan yaratıcı yeteneklerinin çoğu için başlıca görev kendi halklarının çağdaş gerçekliğini keşfetmek, bu gerçekliği örten peçeyi kaldırmak gibiydi. Gerçekçilik onların hareketiydi.

II

Bu arzu bir bakıma Doğu'nun ve Batı'nın sanatlarını birleştirdi. Yirminci yüzyılın sıradan insanların yüzyılı olduğu ve onların ürettiği ve onlar için üretilen sanatın bu yüzyıla hâkim olduğu, giderek açıklık kazandı. Ve birbiriyle bağlantılı iki araç, sıradan insanın dünyasını ilk kez bu kadar görünür ve belgelenebilir hale getirdi: söyleşi ve kamera. Bunların ikisi de yeni değildi (bk. *Age of Capital*- bölüm 15; *Age of Empire*, bölüm 9) , ama ikisi de 1914'ten sonra özbilinçli bir altın çağa girdiler.

Yazarlar, özellikle ABD'dekiler kendilerini sadece olayları kaydeden ya da haber yazan kişiler olarak görmediler, gazetelere yazdılar ve aslında ya gazeteciydiler ya da gazetecilik yapmışlardı: Ernest Hemingway (1899-1961), Theodore Dreiser (1871-1945), Sinclair Lewis (1885-1951). "Söyleşi" -bu terim (reportage) Fransızca sözlüklerde ilk kez 1929'da, İngilizce sözlüklerde ise 1931'de görülür- 1920'lerde genellikle, Avrupa solunun daima halkın afyonu olarak görüp reddettiği pop kültürüne karşı olan Rus devrimci avangardının etkisi altında benimsenmiş bir toplumsal-eleştirel edebiyat ve görsel sunuş haline geldi. "Çılgın Muhabir" adıyla ün kazanan (*Der rasende Reporter*, 1925 yaptığı ilk haber dizisinin başlığıydı) Çek komünist gazeteci Egon Erwin Kisch'in bu terimi orta Avrupa'da yerleştirdiği görülür. Görsel söyleşi Batılı avangard sayesinde yayılır. Bu türün kökenleri "Newsreel" (sinemada dünya haberleri -çn.) ve "Kamera gözü" -avangard film dokümanteristi Dziga Vertov için yapılan bir anıştırma- başlıklı bölümlerde açıkça görülebilir. Bu bölümlerde anlatıcının sözü John Dos Passos'un (196-1970) Solcu döneminde yazdığı *ABD* üçlemesiyle kesilir. Sol "dokümanter" film avangardın elinde öz-bilinçli bir hareket haline geldi, ancak 1930'larda haber ve magazin iş çevrelerinin makul düşünen profesyonelleri bile, bazı sinema haberlerinin kalitesini daha gözalıcı "March of Time" dokümanlarının düzeyine yükselterek ve avangard fotoğrafçıların teknik yeniliklerini ödünç alarak daha yüksek bir entelektüel ve yaratıcı statü iddiasında bulundular. 1920'lerde komünist AIZ resimli-magazinin altın çağına öncülük etti: ABD'de *Life*, Britanya'da *Picture Post*, Fransa'da *Vu*. Ne var ki, Anglo-Sakson ülkelerin dışında bu tür, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük bir gelişme göstermeye başladı.

Yeni foto-gazetecilik, kazandığı üstünlüğü, sadece fotoğrafın bir araç olduğunu keşfeden yetenekli erkek, hattâ bazen kadınlara; "kamera yalan söylemez," yani her durumda gerçeği yansıtır şeklindeki yanıltıcı inanca; yeni minyatür kameralarla (Leica ilk kez 1924'te kullanıldı) hareketli resim çekmeyi sağlayan teknik yeniliklere değil, en çok sinemanın evrensel düzeyde yayılmasına borçluydu. Kadınlar ve erkekler gerçekliği kamera mercekleriyle görmeyi öğrendiler. O zamana kadar basılı sözün (tabloid basında giderek rotogravür fotoğraflarla iç içe geçiyordu) dolaşımında giderek görülen gelişme, sinema filmi lehine zemin kaybediyordu. Felaket çağı aynı zamanda büyük sinema perdesi çağıydı.

1930'ların sonunda günlük gazete alan her İngiliz'e karşılık iki İngiliz sinema bileti satın alıyordu (Stevenson, s. 396, 403). Aslında depresyon derinleştikçe ve savaş dünyaya yayıldıkça Batılı sinema seyircilerinin sayısı bütün zamanların en yüksek düzeyine ulaştı.

Avangart ve kitle sanatları yeni görsel medya içinde birbirini daha verimli hale getirdiler. Aslında, eski Batılı ülkelerde eğitim görmüş tabakaların hâkimiyeti ve belirli bir elitizm, Weimar döneminde Alman sessiz filmi, 1930'larda Fransız sesli filmi ve yeteneklerini örten faşizm perdesi kalkar kalkmaz İtalyan sineması için altın bir çağ üreterek, kitlesel sinemaya da nüfuz etti. Bunların içinde entelektüellerin kültürden beklediklerini, daha geniş halk kitlelerinin eğlence beklentileriyle belki de en başarılı biçimde birleştiren, 1930'ların popülist Fransız sineması oldu. Özellikle aşk ve cinayet konularında öykünün önemini asla unutmayan ve iyi şakalar yapma yeteneğine sahip olan yegâne sinema yüksek entelektüel sinema idi. Avangard (siyasal ya da sanatsal), dokümanter hareket ya da ajitprop sanat olarak sadece kendi yolunu izlediğinde, ortaya koyduğu eser küçük azınlıkları pek aşamadı.

Ne var ki, dönemin kitle sanatlarına önem kazandıran şey, avangard ürün değildir. Giderek artan reddedilemez hegemonyasına rağmen bu ürünler, gördüğümüz gibi, ABD dışında eğitim görmüşlerin denetiminden kurtulmamıştı. Hâkim duruma gelen sanatlar (ya da eğlence) geleneksel zevklere sahip geniş ve giderek büyüyen orta sınıf ve alt-orta sınıf kamuoyundan çok, en geniş kitleleri hedefleyen sanatlardı. Bunlar, hâlâ Avrupa "bulvarı"na ya da "Batı Yakası" sahnesine ya da bunların eşitlerine, en azından Hitler bu türden ürünleri imal edenleri dağıtana kadar hâkim oldu. Zevklerin sıradan olduğu bu bölgede en ilginç gelişme, 1914 öncesi hayatın bazı işaretlerini sergileyen, ancak bu hayatın daha sonraki zaferleri hakkında en ufak bir imada bile bulunmayan bir türün, olağanüstü, patlayıcı bir gelişme göstermesiydi: artık kitap uzunluğunda yazılan dedektif bilmece öyküsü. Bu tür, öncelikle İngiliz - belki de 1890'larda uluslararası alanda tanınan A. Conan Doyle'un Sherlock Holmes'una yapılan övgü nedeniyle- ve daha şaşırtıcısı, genellikle dişil ya da akademik idi. Bunun öncüsü, Agatha Christie (1891-1976) bugün de çoksatanlar listesinde yer alır. Bu türün uluslararası uyarlamaları da genellikle ve bariz biçimde İngiliz modelinden esin-

lendi, yani bunlar neredeyse cinayeti sadece yaratıcılık gerektiren bir salon oyunu olarak görüyor, daha çok İngilizlere özgü bir uzmanlık olan bilmece niteliğindeki ipuçlarıyla yüksek sınıfa özgü çapraz bulmacalara benziyordu. Bu türün, en iyi şekilde, tehdit edilen ama henüz ihlal edilmeyen bir toplumsal düzeni merak uyandıracak şekilde canlandırdığı görülür. Artık konunun merkezi haline gelen, dedektifi harekete geçiren neredeyse yegâne suç olan cinayet, karakteristik biçimde düzenli olan bir ortamı -bir kır evi ya da birbirini tanıyan insanlardan oluşan bir ortam- kesintiye uğratır ve o çürük elmalardan birine doğru iz sürülür ve diğerlerinin sağlamlığı doğrulanmış olur. Aklın soruna uygulanmasıyla, kendisi de aynı çevrenin bir temsilcisi olan dedektif (genellikle erkektir) düzeni yeniden sağlar. Belki de bu nedenle *özel* müfettiş üzerinde ısrar edilir. Bu kişi, aynı türden olmadığı polisin aksine, üst ve orta sınıfların bir üyesidir. Bu tür, gene özgüvenli olmakla birlikte, yüzyılın ikinci yarısında büyük bir geleceğe sahip olan bir türün, daha histerik çağdaş gizli ajan romanlarının aksine, derin biçimde tutucuydu. Bu türün yazarları, edebi yetenekleri mütevazı olan erkekler, genellikle kendi ülkelerinin gizli servislerinde uygun işler buldular.*

1914'te modern ölçekte kitle iletişim araçları bir çok Batılı ülkede benimsenebiliyordu. Bununla birlikte, tufan çağında bu araçlar olağanüstü bir gelişme kaydettiler. ABD'de gazete dolaşımı 1920 ile 1950 arasında ikiye katlanarak, nüfustan daha hızlı arttı. O sırada, bu tipik "gelişmiş" ülkede, her 100 erkek, kadın ve çocuğa 300 ile 350 arası gazete satılıyordu. İskandinavyalılar ve Avusturyalılar daha çok yayın tüketiyorlar ve kentlileşmiş İngilizler, muhtemelen basınları yerel olmaktan çok ulusal olduğu için, şaşırtıcı bir sayıda, her yüz kişi başına altı yüz kopya satın alıyorlardı (*UN Statistic Yearbook*, 1948). Basın, okur yazarlara hitap ediyordu. Bununla birlikte eğitimin kitlesel olduğu ülkelerde, entelektüellerde henüz hayranlık uyandırmayan resimler ve komik bantlar aracılığıyla ve son derece renkli, dikkat çekici, fazla heceli sözcüklerden

---

*) Modern "sert"romanın ya da "private eye" öyküsünün edebi ataları halka çok daha yakındı. Dashiell Hammett (1894-1961) bir Pinkerton hafiyesi olarak başladı ve ucuz dergilerde yayımlandı. Hattâ dedektif öyküsünü gerçek edebiyata dönüştüren yegâne yazar, Belçikalı Georges Simenon (1903-89) kendini yetiştirmiş, para için yazan bir yazardı.

kaçınan el yazısı taklidi bir üslup geliştirerek yeterince okuma yazma bilmeyenleri tatmin etmek için elinden geleni yaptı. Bunun edebiyat üzerinde yarattığı etki ihmal edilemez. Öte yandan, sinema, pek az okur yazarlık gerektiriyordu ve 1920'lerin sonunda konuşmayı öğrendikten sonra, İngilizce konuşan kamuoyundan hiçbir şey talep etmedi.

Ne var ki, dünyanın çoğu bölgesinde sadece küçük bir elitin ilgilendiği basının aksine, sinema, neredeyse başından itibaren bir uluslararası kitle aracı oldu. Kültürleri kesen iletişim için test edilmiş kodlarıyla birlikte sessiz sinemanın yarattığı potansiyel olarak evrensel dilin terk edilmesi konuşma İngilizcesini uluslararası düzeyde tanıttı ve böylece bu dilin yirminci yüzyılın küresel dili olarak yerleşmesine yardımcı oldu. Çünkü Hollywood'un altın çağında sinema filmleri, neredeyse ABD'deki kadar film yapılan Japonya dışında esas olarak Amerikan idi. Dünyanın geri kalan kısmına gelince, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Hollywood, Japonya'daki kadar kalabalık ve nerdeyse ABD'dekine yakın bir izleyici kitlesi için yılda yaklaşık 170 sinema filmi üreten Hindistan da dahil, bütün öteki sinema endüstrilerinin toplamı kadar film üretiyordu. 1937'de Hollywood 567 ya da haftada ondan fazla filme ulaştı. Bu sayı ile SSCB'nin 1938'de ürettiğini iddia ettiği kırk bir film arasındaki fark kapitalizmin hegemonik kapasitesi ile bürokratikleşmiş sosyalizm arasındaki farkı ortaya koyar. Bununla birlikte, dille ilgili bilinen nedenlerden ötürü, tek bir endüstrinin küresel düzeyde kurduğu böylesine olağanüstü bir hakimiyet süremezdi. Bu hâkimiyet, kitlesel düş ürten bir makine olarak bu dönemde zirveye ulaşan, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra çöken "stüdyo sistemi"nin dağılmasıyla birlikte sona erdi.

Kitle iletişim araçlarının üçüncüsü tamamen yeniydi: radyo. Diğer ikisinin aksine radyo, oldukça karmaşık bir makinenin özel olarak sahiplenilmesine bağlıydı ve bu nedenle de esas olarak görece yüksek refah düzeyine sahip "gelişmiş" ülkelerle sınırlıydı. İtalya'da radyo setlerinin sayısı 1931'e kadar otomobil sayısını aşmadı (Isola, 1990). İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce radyo seti sayısının en çok olduğu yerler, ABD, İskandinavya, Yeni Zelanda ve Britanya idi. Ne var ki, bu tür ülkelerde radyo görülmemiş bir gelişme gösterdi. Yoksullar bile radyo seti alabiliyorlardı. 1939'da Britanya'daki dokuz milyon radyo setinin yarısı, haf-

talık geliri 2.5 ile 4 sterlin arasında olan -mütevazı bir gelir- iki milyon kadarı ise geliri daha da az olan insanlar tarafından satın alınmıştı (Briggs, II, s. 254). Radyo izleyicilerinin, bu sektörün büyüme oranının, öncesinden ya da sonrasından daha hızlı olduğu Büyük Çöküş yıllarında katlanması şaşırtıcı olmayabilir. Çünkü radyo, yoksulların, özellikle de eve bağlı yoksul kadınların hayatını, daha önce hiçbir şeyin yapmadığı kadar dönüştürdü. Dünyayı insanların oturma odalarına getirdi. Artık en yalnız kişi bile bir daha asla tam bir yalnızlık içinde olmayacaktı. Ve şarkı, oyun ya da sesle ifade edilen bütün bir seçenekler yelpazesi onların emrindeydi. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde henüz bilinmeyen bir aracın, ABD'de, borsa krizinin gerçekleştiği yıl on milyon, 1939'da yirmi yedi milyonun üzerinde, 1950'de kırk milyonun üzerinde kişiyi kendine bağlaması şaşırtıcı mıdır?

Sinemanın, hattâ büyük atılım yapan kitlesel basının aksine radyo, insanların gerçekliği algılama tarzlarını derin biçimde dönüştürmedi; duygusal izlenimler ile fikirler arasındaki ilişkileri görmeyi ya da oluşturmayı sağlayan yeni tarzlar yaratmadı (bk. *Age of Empire*). Bu sadece bir araçtı, mesaj değil. Ancak radyonun, her biri bir birey olarak kendisine hitap edildiğini hisseden sessiz milyonlara aynı anda seslenme özelliği, hem yöneticilerin hem de satıcıların hemen anladıkları gibi, onu propaganda ve reklamcılık için kavranamayacak kadar güçlü bir kitle enformasyon aracı haline getirdi. 1930'ların başında ABD Başkanı radyonun "ocak başı sohbeti" potansiyelini, Britanya kralı ise kraliyet Christmas yayınını (1932 ve 1933) keşfetmişti. Sonsuz bir haber talebine yol açan İkinci Dünya Savaşı'nda radyo, tek başına bir siyasal araç ve bir enformasyon aracı oldu. Kıta Avrupasında radyo setlerinin sayısı, savaşın en kötü bazı kurbanları dışında bütün ülkelerde büyük bir artış gösterdi (Briggs, III, Ek C). Bazı durumlarda bu sayı katlandı ya da iki katını aştı. Avrupalı olmayan ülkelerin çoğunda da bu sayı artıyordu. Ticaret, başından itibaren ABD üzerindeki radyo dalgalarına hâkim oldu. Ancak başka yerlerde bunu gerçekleştirmek çok zordu, çünkü geleneksel hükümetler yurttaşları etkileyen böylesine güçlü bir araç üzerindeki denetimden vazgeçmek istemiyorlardı. BBC bu alanda kurduğu tekeli sürdürdü. Ticari yayınların hoşgörüldüğü yerlerde, gene de resmi sese itaat edilmesi bekleniyordu.

Radyo kültürünün getirdiği yenilikleri kavramak zordur, çünkü onun

öncülük ettiği pek çok şey gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir - spor yorumu, haber bülteni, tanınmış kişilerle söyleşi, sabun köpüğü oyunlar ya da her türden arkası yarın programı. Radyonun gerçekleştirdiği en derin değişim, o zamana kadar sadece çalışma alanını değil boş zamanı da belirleyen kesin bir tarifeye göre hayatı eşzamanlı olarak özelleştirmesi ve yapılandırması idi. Ancak bu aracın -ve video ile VCR'nin yükselişine kadar, onun ardılı televizyonun- birey ve aile üzerinde odaklanmasına rağmen, kendi kamu alanını yaratması oldukça ilginçtir. Tarihte ilk kez birbirini tanımayan insanlar, önceki gece her birinin muhtemelen neyi dinlediğini (ve daha sonra seyrettiğini) biliyorlardı. Bu, önemli bir maç, beğenilen bir komedi programı, Winston Churchill'in konuşması, o geceki haber bülteninin içeriği olabiliyordu.

Radyonun en çok etkilediği sanat, müzikti, çünkü ses alanı üzerindeki akustik ya da mekanik sınırlamaları kaldırdı. Sözlü iletişimi sınırlayan bedensel hapisaneden firar eden sanatların sonuncusu olan müzik, 1914'ten önce, kitleler henüz kolayca ulaşamıyor olsalar da gramofonla birlikte mekanik üretim alanına girmişti. İki savaş arası yıllar, hem gramofonu hem de ses kayıt araçlarını kitlelere ulaştırdı, ancak "ırk plakları" yani tipik yoksul halk müziği piyasasının Amerikan ekonomik krizi sırasında fiilen çöküşü bu büyümenin ne kadar kırılgan olduğunu kanıtlar. Ancak teknik kalitesi yaklaşık 1930'dan sonra geliştirilen plak, sadece uzunluk bakımından olsa bile, sınırlı bir araçtı. Ayrıca ne kadar satılırsa o kadar geniş bir alana ulaşabiliyordu. Radyo ilk kez müziği beş dakikadan fazla bir süreyle ve teorik olarak sınırsız sayıda dinleyici tarafından işitilir hale getirdi. Böylece azınlık müziğinin (klasik müzik dahil) popülerleşmesinde eşsiz bir araç ve o zamana kadar görülen en güçlü plak satma aracı oldu ve hâlâ da öyledir. Radyo, müziği değil -aslında onu, tiyatrodan ve müziği yeniden üretmeyi hemen öğrenen sinemadan kesinlikle daha az etkiledimüziğin, onsuz kavranamayan çağdaş hayat içinde oynadığı rolü, gündelik hayatın işitsel fonu olarak oynadığı rolü dışlamadan, değiştirdi.

Popüler sanatlara hâkim olan güçler öncelikle teknolojik ve endüstriyel idi: basın, kamera, film, plak ve radyo. Ancak daha geç ondokuzuncu yüzyıldan itibaren özerk yaratıcılık alanında görülen otantik bir yenilik, bazı büyük kentlerin popüler ve eğlence merkezlerinde gözle görülür biçimde yükselmekteydi (bk. *Age of Empire*). Bu yenilik tü-

kenmedi ve kitlesel iletişim devrimi bu alanda yaratılan ürünleri özgün çevrelerinin ötesine taşıdı. Nitekim, danstan şarkıya geçen ve özellikle yaygınlık kazanan Arjantin tangosu, 1920'lerde ve 1930'larda, belki de en yüksek başarı ve etkinlik düzeyine ulaştı ve tangonun en büyük yıldızı Carlos Gardel (1890-1935) bir uçak kazasında öldüğü zaman, bütün İspanyol Amerikası yas tuttu ve bu sanatçı (plakları sayesinde) sürekli bir varlık kazandı. Arjantin tangosu gibi, Brezilya'yı simgeleyen samba da 1920'lerde demokratikleştirilen Rio karnavalının çocuğudur. Ne var ki, bu türün en etkileyici ve uzun dönemde en etkin gelişimi, güney eyaletlerinden orta batı ve kuzey doğudaki büyük kentlere göçen zencilerin etkisi altında cazın ABD'de gösterdiği gelişmeydi. Caz profesyonel (genellikle siyah) icracıların yaptıkları özerk bir sanat müziği idi.

Bu popüler yenilik ve gelişmelerden bazılarının etkisi o zamana kadar doğal ortamlarıyla sınırlıydı. Bu etki, aynı zamanda, yüzyılın ikinci yarısına kıyasla daha az devrimciydi. Bu tarihte -bilinen bir örnek verelim- doğrudan doğruya Amerikan Zenci blueslarından türetilen bir deyim, rock-and-roll, gençlik kültürünün küresel dili haline geldi. Bununla birlikte, hem kitle iletişim araçlarının hem de popüler yaratının etkisi -sinema dışında- yüzyılın ikinci yarısına kıyasla daha mütevazı olsa da (bu konu aşağıda ele alınacak) özellikle ABD'de nicelik bakımından muazzam ve nitelik bakımından çarpıcı durumdaydı. ABD, olağanüstü ekonomik üstünlüğü, ticaret ve demokrasiye sıkı bağlılığı ve Büyük Çöküş'ten sonra Rooseveltçi popülizmin etkisi sayesinde, bu alanda meydan okunamaz bir hegemonya uygulamaya başladı. Popüler kültür alanında dünya ya Amerikan ya da taşralıydı. Bazı önemli bölgesel etkilere (örneğin İslam dünyasında Mısır müziği) ve dans müziğinin Karaib ve Latin Amerika bileşenlerinde olduğu gibi, egzotik bir etkinin zaman zaman küresel ticari popüler kültüre girmesine rağmen, başka hiçbir ulusal ya da bölgesel model, küresel olarak oluşmadı. Tek istisna spordu. Popüler kültürün bu dalında -ve Brezilya takımını en muhteşem günlerinde gören biri, bunun bir sanat olduğu iddiasını reddedebilir mi?- ABD etkisi Washington'un siyasal hâkimiyet alanıyla sınırlı kaldı. Kriketin bir zamanlar sadece İngiliz bayrağının dalgalandığı yerlerde bir kitle sporu olarak oynanması gibi, beyzbol da Amerikan denizcilerinin bir zamanlar ayak bastıkları yerler dışında pek tutulmadı. Bütün dünyanın benimsediği spor, Britanya'nın küresel ekonomik varlığının çocuğu olan futbol idi.

Britanya, İngiliz firmalarının isimlerini taşıyan ya da kutuplardan Ekvator'a kadar kendi ülkesini terk etmiş Britonlardan oluşan (örneğin, Sao Paulo Atletik Kulübü gibi) takımlar çıkarmıştı. Karmaşık kuralların ve ekipmanın engellemediği ve sadece yeterince büyük, az çok düz bir alan gerektiren bu basit ve zarif oyun bütün dünyaya yayıldı ve 1930'da Dünya Kupası'nın kurulmasıyla birlikte (o sene kupayı Uruguay kazandı) gerçek anlamda uluslararası oldu.

Ve gene, kitle sporları küresel olsalar da bizim standartlarımıza göre son derece ilkel durumda kaldılar. Bu sporları yapanlar henüz kapitalist ekonomi tarafından özümlenmemişlerdi. Büyük yıldızlar, teniste olduğu gibi hâlâ amatördü (yani geleneksel burjuva statüsü içinde özümlenmişlerdi) ve profesyonellere ödenen para, İngiliz futbolunda görüldüğü gibi, kalifiye bir sanayi işçisine ödenenden çok fazla değildi. Oyunlar hâlâ yüz yüze izleniyordu, çünkü radyo bile bir oyunun ya da yarışın görüntüsünü ancak sunucunun yükselen ses desibelleriyle aktarabiliyordu. Televizyon çağına ve film yıldızları kadar ücret alan sporculara daha bir kaç yıl vardı. Ancak, aşağıda göreceğimiz gibi (bölüm 9-11) bu kadarla kalmadı.

7

İmparatorlukların Sonu

1918'de devrimci terörist oldu. Gurusu evlendiği gece ortaya çıktı ve 1928'de ölene kadar on yıl asla karısıyla birlikte yaşamadı. Kadınlardan uzak durmak devrimcilerin demir kuralıydı... Bana hep İrlanda savaşı sayesinde Hindistan'ın özgürlüğüne nasıl kavuşacağını anlatırdı. Onunla birlikte olduğum sıralarda Dan Breen'in My Fight for Irish Freedom'ını (İrlanda'nın Özgürlüğü İçin Verdiğim Savaş) okudum. Dan Breen Masterda'nın idealiydi. Kendi örgütüne, İrlanda Cumhuriyet Ordusu anısına, Hindistan "Cumhuriyet Ordusu, Chittagong kolu" adını taktı.

Kalpana Dutt (1945, s. 16-17)

Her şeye gücü yeten sömürge yöneticisi soyu, rüşvet-yolsuzluk sistemini hoşgörüyle karşıladı, hattâ teşvik etti, çünkü bu sistem, hoşnutsuz ve genellikle muhalif insanlar üzerinde ucuz bir denetim mekanizması sağlıyordu. Bunun anlamı, bir kişinin kendi isteklerine (örn., açılan bir davayı kazanmak, bir hükümet bağlantısı kurmak, bir doğum günü kutlaması ya da resmi bir iş bulmak) iktidarda bulunan ya da iktidarı elde tutan adamın kayırmasıyla ulaşabilmesidir. Bu "kayırma"nın parasal bir ödül olması gerekmez (bu bir kabalık olur ve Hindistan'daki pek az Avrupalı bu şekilde elini kirletmiştir). Bu bir dostluk ve saygı armağanı, cömert bir konukseverlik ya da "uygun bir amaç" için fon sağlamak, ama en önemlisi, Raca'ya sadakat olabilirdi.

M. Carritt (1985, s. 63-64)

I

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca birkaç ülke -çoğu Kuzey Atlantik kıyısında- Avrupalı olmayan dünyanın geri kalan kısmını gülünç denecek kadar kolayca fethetti. Batı ülkeleri bu kesimi işgal etmekte ve yönetmekte zahmet çekmedikleri sürece, kendi ekonomik ve toplumsal sistemleriyle ve bu sistemin örgütleme yeteneği ve teknolojisiyle meydan

okunmaz bir üstünlük kurdular. Kapitalizm ve burjuva toplumu dünyayı dönüştürdü ve yönetti ve tarihin bu karşı konulmaz mabudu tarafından yok edilmek ya da bir kenara atılmak istemeyenler için bir model oluşturdu -1917'ye kadar *yegâne* model. 1917'den sonra Sovyet komünizmi, alternatif bir model, özel girişim ve liberal kurumlara yol verme dışında, esas olarak aynı tipte bir model oluşturdu. Batılı olmayan, daha doğrusu kuzey batılı olmayan dünyanın yirminci yüzyıl tarihi, bu nedenle, esas olarak bu dünyanın ondokuzuncu yüzyılda kendilerini insan türünün lordları olarak kabul ettirmiş ülkelerle olan ilişkileriyle belirlenir.

Bu ölçüde Kısa Yirminci Yüzyıl Tarihi coğrafi olarak başka bir anlam kazanır ve ancak küresel dönüşümün dinamikleri üzerinde yoğunlaşmak isteyen tarihçi tarafından yazılabilir. Bu, tercih edilen ülkelerde hâlâ yaygın olan küçümseme ve çoğu kez etnik merkezli hattâ ırkçı üstünlük duygusunu ve tamamen haksız kendinden hoşnutluğu paylaşmak anlamına gelmez. Aslında bu anlayış, tarihçi E. P. Thompson'ın dünyanın geriliğine ve yoksulluğuna karşı "muazzam küçümseme" dediği şeye kesinlikle karşı çıkar. Bununla birlikte, Kısa Yirminci Yüzyıl'da dünya tarihinin daha büyük bir bölümünün dinamiklerinin özgün değil türetilmiş olduğu gerçeği değişmez. Bu dinamikler esas olarak, burjuva olmayan toplumlardaki elitlerin Batı'da öncü olan modeli taklit etmek için yaptıkları girişimlerden ibarettir. Bu model, esas olarak, kapitalist ya da sosyalist bir varyantta ekonomik ve tekno-bilimsel "gelişme"nin ilerlemeye yol açtığı toplumların, servet ve kültür biçiminin modeli olarak görüldü.* "Batılılaşma" ya da "modernleşme," ya da her ne denirse, dışında hiçbir hazır model yoktur. Tam tersine, "gerilik"in (Lenin'in kendi ülkesini betimlemekte duraksamadığı gibi "geri" ve ayrıca "sömürge ve geri ülkeler") uluslararası diplomasinin sömürgesizleşmiş bir dünyaya yaydığı

*) "Kapitalist"/ "sosyalist" şeklindeki basit dikotominin analitik olmaktan çok siyasal olduğunu görmek gerekir. Bu dikotomi, toplumsal ideolojisi pratikte şimdiki tersyüz edilmiş toplum ("kapitalizm") anlayışından pek farklı olmayan kitlesel siyasal işçi hareketlerinin oluşumunu yansıtır. Bu anlayış Ekim 1917'den sonra Kısa Yirminci Yüzyıl'ın uzun kızıl/anti-kızıl Soğuk Savaş'ıyla pekiştirildi. Söz gelimi, ABD, Güney Kore, Avusturya, Hong Kong, Batı Almanya ve Meksika'nın ekonomik sistemlerini "kapitalizm" başlığı altında sınıflandırmak yerine çeşitli başlıklar altında sınıflandırmak mümkün olacaktır.

çeşitli siyasal eşanlamlılarını ("az gelişmiş", "gelişmekte olan" vb.) birbirinden ayıran sadece siyasal sözcüklerdir.

Geçerli "gelişme" modeli çeşitli inanç ve ideoloji setleriyle birleştirilebilir. Bunun ön şartı bu setlerin modele müdahale etmemesi, yani ilgili ülkenin, söz gelimi havaalanı inşaatını Kuran'a ya da İncil'e ters düştüğü ya da ortaçağ şövalyeliğinin esinlendirici geleneğine aykırı olduğu veya Slav ruhunun derinlikleriyle bağdaşmadığı için yasaklamamasıdır. Öte yandan, bu türden inanç setlerinin "gelişme" sürecine sadece teoride değil pratikte de ters düştüğü yerde bunlar başarısızlığı ve yenilgiyi garanti ettiler. Büyünün makineli tüfek mermilerini etkisiz hale getireceğine duyulan inanç ne kadar güçlü ve içten olursa olsun sonucu pek değiştirmez. Telefon ve telgraf kutsal kişinin telepati gücünden çok daha iyi araçlardır.

Bu, "gelişme"nin yeni dünyasıyla temas eden grupların, sayesinde bir kanaate vardıkları, değişmeyen ya da değişime uğrayan inançları ya da ideolojileri reddetmek değildir. Hem gelenekçilik hem de sosyalizm, muzaffer ekonomik -ve siyasal- kapitalist liberalizmin merkezindeki boş moral alanı keşfetmekte uzlaşırken, liberal kapitalizm, Adam Smith'in "takas eğilimi"ni temel alanlar ve kendi kişisel doyumlarını ve çıkarlarını kollayanlar dışındaki bireylerin kendi aralarındaki bütün bağları tahrip etti. Bir moral sistem, insanların dünya içindeki yerlerini belirleme tarzı, "gelişme" ve "ilerleme"nin ne kadar şeyi ve nasıl tahrip ettiğini anlama tarzı olarak kapitalizm öncesi ya da kapitalizm dışı ideolojiler ve değer sistemleri, savaş gemilerini, tüccarları, misyonerleri ve sömürge yöneticilerini beraberlerinde getiren inançlardan genellikle üstündü. Geleneksel toplumlarda, ister kapitalist olsun ister sosyalist, modernleşmeye ya da daha kesin olarak modernleşmeyi ithal eden dışlanmışlara karşı kitleleri harekete geçirme araçları olarak bunlar, bazı durumlarda gayet etkili olabiliyorlardı. Bununla birlikte 1970'lerden önce geri dünyadaki başarılı kurtuluş hareketlerinin hiçbiri geleneksel ya da yeni-geleneksel ideolojilerden esinlenmedi ya da bunlarla kazanılmadı. Böyle bir hareketin, Britanya Hindistanı'nda Türk Sultanı'nın bütün inananların halifesi olarak korunmasını, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 sınırları içinde muhafaza edilmesini, Müslümanların İslam'ın kutsal yerleri (Filistin dahil) üzerinde denetim kurmasını telep eden kısa ömürlü (1920-21) Hi-

lafet ajitasyonunun, kitleleri, tereddüt içindeki bir Hindistan Ulusal Kongresi ile işbirliği yapmamaya ve sivil itaatsizliğe zorlamasına (Minault, 1982) rağmen, gerçek budur. Dinin himayesi altında gerçekleştirilen - "Kilise" sıradan insanları "Kral"dan daha iyi denetim altında tutuyordu-en karakteristik kitle seferberlikleri, sekülerleştirici Meksika devrimine karşı "Kral İsa" bayrağı altında gerçekleştirilen, başlıca tarihçisi tarafından "Hıristiyan" olarak betimlenen köylü direnişi (1926-32) gibi, zaman zaman çok inatçı ve kahramanca olmakla birlikte, artçı eylemlerdi (Meyer, 1973-79). Başarılı kitle seferberliğinin başlıca gücü olarak köktenci din, eğitim görmüş büyükbabalarının boşinanç ve barbarlık olarak betimleyebilecekleri şeye bazı entelektüellerin bir moda olarak garip bir dönüş yapmalarına tanık olan yirminci yüzyılın son on yıllarına aittir.

Tam tersine, bağımlı ülkeleri bağımlılıktan, geri ülkeleri gerilikten kurtulmaya esinlendiren ideolojiler, programlar, hattâ yöntem ve siyasal örgütlenme biçimleri batılı idi. Bunlar, sosyalist, komünist ve/veya ulusalcı ve sekülarist olabiliyor ve ruhbanlığı kuşkuyla karşılıyor; burjuva toplumlarında kamu hayatının amaçları için geliştirilen, basın, mitingler, partiler, kitlesel kampanyalar gibi araçları kullanıyorlardı. Bu araçlar, söylemin benimsenmesi için kitlelerin kullandığı dinsel sözlüğü kullanıyor ya da kullanmak zorunda kalıyordu. Bunun anlamı, bu yüzyılda Üçüncü Dünya'da yaşanan dönüşümleri gerçekleştirenlerin tarihinin elit, bazen görece çok küçük azınlıkların tarihi olmasıdır, çünkü -neredeyse hiçbir yerde demokratik siyasal kurumların bulunmamasından ayrı olarak- sadece ince bir tabaka, gerekli bilgiye, eğitime ya da temel okuma yazma bilgisine sahipti. Bununla birlikte bağımsızlıktan önce Hindistan altkıtasında nüfusun % 90'dan fazlası okur yazar değildi. Bir Batı diliyle (yani İngilizce) okur yazarların sayısı daha da azdı -sözgelimi 1914'ten önce üç yüz milyonda yarım milyon kadar ya da altı yüzde bir kişi.* Bağımsızlık sırasında (1949-50) o zamana kadar büyük bir eğitim açlığı çeken bölgede (Batı Bengal) bile, her 100 000 kişiye, Kuzey Hindistan'ın iç bölgelerindekinin beş katı kadar, sadece 272 kolej öğrencisi düşüyordu. Sayısal olarak önemsiz olan bu azınlıkların oynadıkları rol muazzamdı.

*) Batılı tipte orta öğrenim görenlerle ilgili veriler temel alındı (Anil Seal, 1971, s. 21-22).

Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Britanya Hindistanının esas idari bölümlerinden biri olan Bombay Başkanlığı'ndaki üçte birinden fazlası *İngilizce* okur yazar olan otuz sekiz bin Parsi, doğal olarak bütün altkıtanın elit tüccar, sanayici ve maliyecileri haline geldi. 1890 ile 1900 arasında Bombay Yüksek Mahkemesi'ne bağlı 100 avukat arasında bağımsız Hindistan'ın en önemli iki ulusal önderi (Mohandas Karamçad Gandhi ve Vallabhai Patel) ve Pakistan'ın gelecekteki kurucusu, Muhammed Ali Cinnah (Seal, 1968, s. 884; Misra, 1961, s. 328) yer alıyordu. Yazarın tanıdığı bir Hintli aile bu türden batılı eğitim görmüş elitlerin bütün amaçlarını aydınlatabilir. Bir toprak sahibi ve İngiliz yönetimi altında zengin bir avukat olan baba önce diplomat, 1947'den sonra da eyalet valisi oldu. Anne, 1937'den sonra Hindistan Ulusal Kongresi bölge hükümetlerinin ilk kadın bakanıydı. Dört çocuğun üçü (hepsi Britanya'da eğitim görmüştü) Komünist Partisi'ne katıldı, biri Hindistan ordusunda Genel Kurmay Başkanı oldu; diğeri kendi partisinden Meclis'e girdi; üçüncüsü - siyasal şansını değerlendirdikten sonra- Mrs Gandhi'nin hükümetinde bakan olurken, dördüncüsü iş dünyasına girdi.

Bu durum, Batılılaşmış elitlerin model olarak benimsedikleri devletlerin ve kültürlerin bütün değerlerini ister istemez kabul ettikleri anlamına gelmez. Onların kişisel görüşleri % 100 asimilasyonculuktan Batı'ya karşı derin bir güvensizliğe kadar değişebiliyor, Batı'nın yeniliklerini ancak benimseyerek yerel uygarlığın özgül değerlerinin korunabileceği ya da restore edilebileceği kanaatiyle birleşiyordu. En içten ve başarılı "modernleşme" projesinin, Meiji Restorasyonu'ndan sonraki Japonya'nın hedefi, Batılılaşma değil, tam aksine, geleneksel Japonya'yı yaşanabilir hale getirmekti. Aynı şekilde, Üçüncü Dünya eylemcilerinin benimsedikleri ideoloji ve programlarda okudukları şey, kendi altmetinleri kadar açık değildi. Nitekim bağımsızlık döneminde sosyalizmin sömürgelikten kurtulmuş hükümetlere cazip gelmesinin nedeni (yani Sovyet komünist uyarlaması) metropollerdeki solun daima benimsediği antiemperyalizm davası değil, SSCB'yi planlı sanayileşme yoluyla geriliğin üstesinden gelme modeli olarak görmeleriydi. Bu mesele onlar için kendi ülkelerinde "proletarya" olarak betimlenebilecek şeyin özgürleşmesinden çok daha önemliydi (bk. s. 350 ve 376). Aynı şekilde Brezilya Komünist Partisi, Marksizm'e sarsılmaz bağlılığını sürdürürken, 1930'ların başından itibaren belirli bir tür kalkınmacı ulusalcılığı, başka çıkarlardan ay-

rılan emeğin çıkarlarına ters düştüğünde bile, kendi parti siyasetinin "temel unsur"u olarak kabul etti (Martins Rodrigues, s. 437). Bununla birlikte, geri dünyanın tarihini biçimlendirenlerin bilinçli ya da bilinçsiz hedefleri ne olursa olsun, modernleşme, yani Batı'dan türetilen modellerin taklidi, bu hedeflere ulaşmak için zorunlu ve kaçınılmazdı.

Üçüncü Dünya elitleri ile bu ülkelerdeki halk kitlelerinin bakış açıları kalıcı bir biçimde farklılaştıktan sonra bu durum daha da belirginleşti. Bunun tek istisnası, beyaz (yani Kuzey Atlantik) ırkçılığın mihraceler ve çöpçüler tarafından aynı anda paylaşılabilen ortak bir hoşnutsuzluk yaratmasıydı. Gene de bu durum, derilerinin rengine bakılmaksızın erkekler ve her toplumda ikincil statüde olmaya alışmış kadınlar tarafından, pek hissedilmeyebiliyordu. İslam dünyası -inançsızlara karşı değişmez bir üstünlük duygusunun var olduğu- dışında ortak bir dinin bu türden bir bağ oluşturduğuna pek rastlanmadı.

II

İmparatorluk çağında kapitalizmin dünya ekonomisi, Ekim Devrimi'nden sonra SSCB'nin sınırlarında geçici olarak dursa da, yeryüzünün neredeyse bütün bölümlerine nüfuz etti ve buraları dönüştürdü. 1929-33 Büyük Çöküş'ünün, anti-emperyalizmin ve Üçüncü Dünya kurtuluş hareketlerinin tarihinde böyle bir sınır taşı olmasının nedeni budur. Ülkelerin Kuzey Atlantik ahtapotunun menziline girmeden önceki ekonomileri, servetleri, kültürleri ve siyasal sistemleri ne olursa olsun ve dışa kapalı doğal ortamlarında petrol ya da doğal gaz bulunmadan önceki büyük çöl bedevileri gibi ne kadar renkli olurlarsa olsunlar, Batılı işadamları ve hükümetler tarafından ekonomik bakımdan önemsiz görülmedikleri sürece dünya pazarı içinde emildiler. Bunların dünya piyasası için taşıdıkları değer esas olarak temel ürün -sanayi için hammadde, enerji, çiftlik ve hayvancılık ürünleri- arzından, bu ülkelerin esas olarak hükümet borçlanmaları ve ulaşım, iletişim ve kent altyapıları için kuzey sermaye yatırımlarına bir çıkış oluşturmasından kaynaklanıyordu. Bu yatırımlar olmadan bağımlı ülkelerin kaynakları etkin biçimde sömürülemezdi. 1913'te Britanya'nın bütün denizaşırı yatırımlarının dörtte üçünden fazlası -ve Britanya dünyanın geri kalan kıs-

mından daha fazla sermaye ihraç ediyordu- devlet hisseleri, demiryolları, limanlar ve gemicilik alanlarına gidiyordu (Brown, 1963, s. 153).

Bağımlı dünyanın sanayileşmesi henüz hiç kimse için oyun planının bir parçası değildi. Bu durum, Latin Amerika'nın yerel olarak üretilen et gibi gıda maddelerinin konserve olarak daha kolay ulaştırılabilir biçimde işlenmesinin mantıklı göründüğü güney konisi için bile geçerliydi. Konserve sardalya ve şişelenmiş porto şarabı Portekiz'i sanayileştirmemişti ne de Portekiz'in böyle bir niyeti vardı. Aslında, pek çok kuzey hükümetinin ve işadamının kafasındaki temel model, bağımlı dünyanın kendi temel mallarını satarak mamul ürünlerin ithali için ödeme yaptıkları bir modeldi. Bu model 1914 öncesi dönemde İngilizlerin hâkim oldukları dünya ekonomisinin temelini oluşturmuştu (*Age of Empire*, bölüm 2). Bununla birlikte, "yerleşik kapitalizm" denen ülkeler dışında, bağımlı dünya, imalatçılar için özellikle ödüllendirici bir ihracat piyasası değildi. Hindistan altkıtasında yaşayan üç yüz milyon kişi ve dört yüz milyon Çinli çok yoksuldu ve gündelik ihtiyaçlarının pek çoğunu bir başkasından satın alarak karşılıyordu. Kendi ekonomik hegemonya çağlarında İngilizler şanslıydı, çünkü bu ülkelerin yedi yüz milyon penilik katkıları Lancashire pamuk endüstrisinin faaliyetini sürdürmesini sağlayacak ölçüdeydi. Kuzeydeki bütün üreticiler gibi Britanya'nın da çıkarı, olduğu kadarıyla tamamen kendi üretimine bağımlı bir piyasa oluşturmak, bu piyasayı tarımsallaştırmaktı.

Bunu hedeflemiş olsalar da olmasalar da başarılı olamadılar. Bunun nedeni kısmen, ekonomilerin bir dünya piyasası toplumu, yerel olarak kurulduğunda daha ucuza gelen, yerel tüketim malları üretimini teşvik eden bir alım satım toplumu içinde özümlenmeleri ve kısmen de bağımlı bölgelerdeki özellikle de Asya'daki pek çok ekonominin uzun bir imalat tarihine, oldukça gelişmiş ve etkin teknik ve insani kaynaklara ve potansiyele sahip son derece karmaşık yapılar olmasıydı. Böylece Kuzey ile bağımlı dünya arasında -Buenos Aires ve Sidney'den, Bombay, Şanghay ve Saygon'a- karakteristik bağlantı noktaları haline gelen dev antrepo liman kentleri, yöneticilerin niyeti bu olmasa da, ithalattan geçici korunma sığınağı altında yerli endüstriyi geliştirdiler. Çok geçmeden Ahmedabad ya da Şanghay'daki yerli ya da yabancı bir firmanın acenteleri durumundaki yerli tekstil üreticileri, o zamana kadar uzak ve yüksek ma-

liyetli Lancashire'dan ithal edilen pamuklu malları yakındaki Hint ya da Çin piyasasına arz etmeye başladılar. Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda ortaya çıkan ve İngiliz pamuk endüstrisinin boynunu kıran gelişme budur.

Ve gene, Marx'ın sanayi devriminin nihai olarak dünyanın geri kalan kısmına yayılacağı kehanetinin ne kadar mantıklı göründüğünü düşündüğümüzde, imparatorluklar çağı sona ermeden önce ve aslında 1970'lerden önce, gelişmiş kapitalizm dünyasına bu kadar küçük bir endüstrinin kalması şaşırtıcıdır. 1930'ların sonunda dünyanın endüstrileşme haritasındaki yegâne büyük değişiklik Sovyet beş yıllık planları sayesinde oldu (bk. bölüm 2). 1960'lar gibi geç bir tarihte Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki eski sanayi merkezleri gayrisafi dünya çıktısının % 70'inden fazlasını ve dünyanın "imalat alanındaki katma değeri"nin, yani sanayi çıktısının neredeyse % 80'ini üretiyordu (Harris, 1987, s. 102-3). Eski Batı'da gerçekten dramatik olan değişiklik -1960'da dünya sanayi üretiminin yaklaşık olarak sadece % 4'ünü sağlayan Japon endüstrisinin büyük yükselişi dahil- yüzyılın son üçte birinde meydana geldi. 1970'lere kadar ekonomistler "yeni uluslararası iş bölümü," yani eski merkezlerin sanayisizleşmesinin başlangıcı üzerine kitap yazmaya başlamadılar.

Açıktır ki, emperyalizm, eski "uluslararası işbölümü," eski çekirdek ülkelerin sanayi tekelini güçlendirecek bir eğilimi kapsıyordu. Bu nedenle 1945'ten sonra çeşitli tonlarda "bağımsızlık teorisyenleri"ne katılan iki savaş arası dönem Marksistlerinin geri ülkelerin sürekli geri kalmalarını sağlayan bir tarz olarak emperyalizme saldırmalarının gerekçeleri vardı. Ancak sanayiyi kendi anavatanında yerleşik durumda tutan, paradoksal biçimde, kapitalist dünya ekonomisinin, daha doğrusu ulaşım ve iletişim teknolojisinin gelişmesindeki göreli olgunlaşmamışlık idi. Kâr yapan girişimin ya da sermaye birikiminin mantığında Pensilvanya ya da Ruhr'daki çelik imalatını sonsuza kadar sürdürmenin hiçbir mantığı yoktu. Bununla birlikte, sanayi ülkelerindeki hükümetlerin özellikle korumacılığa eğilimli olmaları ya da büyük sömürge imparatorluklarına sahip olmaları halinde potansiyel rakiplerinin kendi ülkelerindeki sanayiye verdikleri zararı durdurmak için ellerinden geleni yapmaları şaşırtıcı değildir. Ancak emperyal hükümetlerin bile, kendi sömürgelerini sanayileştirmeleri için nedenleri olabiliyordu. Gene de bu faaliyetin, ulu-

sal sanayileşmeye doğrudan hizmet etmesi için sistematik biçimde sürdürüldüğü yegâne örnek Japonya idi. Japonya, Kore'de (1911'de ilhak edildi) ve 1931'den sonra Mançurya ve Tayvan'da, zengin kaynakları olan bu sömürgeler küçük ve hammadde yoksulu anavatana oldukça yakın olduğu için, ağır sanayiler geliştirdi. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında sömürgelerin en büyüğü olan Hindistan'ın bile endüstriyel yeterliliği sağlayabilecek ve askeri savunmayı gerçekleştirebilecek bir konumda olmadığının keşfedilmesi bir hükümet korumacılığı siyasetine ve ülkenin sanayi gelişmesine doğrudan katılıma yol açtı (Misra, 1961, s. 239, 256). Nasıl ki savaş yetersiz sömürge endüstrisinin engellerini emperyal yönetimlerin karşısına çıkardıysa, 1929-33 çöküşü de aynı şekilde onları mali baskı altına aldı. Tarımsal gelirler düşerken, sömürge hükümetinin geliri, mamul malları, İngiliz, Fransız ya da Hollandalı ana ülkenin kendisini de kapsayacak şekilde getirilen yüksek gümrük vergileriyle desteklendi. O zamana kadar serbestçe ithalat yapan Batılı firmalar ilk kez bu marjinal piyasalarda yerel üretim imkânları sağlamak için güçlü bir uyarıcıya sahip oldular (Holland, 1985, s. 13). Gene de, savaş ve çöküş hesaba katılsa bile, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın ilk yarısında bağımlı dünya ağırlıklı olarak tarımsal ve kırsal olmaya devam etti. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünya ekonomisindeki "büyük ileri atılım"ın bağımlı dünyanın kaderinde böylesine dramatik bir dönüm noktası olarak ortaya çıkmasının nedeni budur.

Pratik olarak Asya, Afrika ve Latin/Karaib Amerikası'nın bütün bölgeleri kuzey yarıküredeki birkaç devlete bağımlıydı ve bu bölgeler kendilerini bağımlı hissediyorlardı, ancak (Latin Amerika dışında) bu bölgelerin büyük kısmı bu devletlerce sahiplenildi, yönetildi ya da bu devletlerin hâkimiyeti altına girdi ve onlar tarafından yönlendirildi. Bu durum yönetimin yerli otoritelere bırakılması halinde bile geçerliydi (örn., "himaye edilen" ya da prenslikle yönetilen devletler gibi) çünkü yerel emir, bey, raca, kral ya da sultanın sarayındaki İngiliz ya da Fransız temsilciden gelen "tavsiye"nin zorlayıcı olduğu gayet açıktı. Bu durum Çin gibi biçimsel olarak bağımsız devletler için bile geçerliydi. Bu ülkedeki yabancılar yerel kanunları aşan haklara ve egemen devletlerin, gelirlerin toplanması gibi bazı merkezi işlevleri üzerinde gözetim hakkına sahiptiler. Bu bölgelerde yabancı hâkimiyetinden kurtulma sorunu ortaya çıkmaya başladı. ABD'nin -bir başkasının değil- özellikle yüzyılın birinci

ve üçüncü çeyreğinde daha küçük Orta Amerika ülkelerini *de facto* himaye altına alma eğilimine rağmen, neredeyse tamamı egemen devletlerden oluşan Orta ve Güney Amerika'da durum böyle değildi.

Sömürge dünya 1945'ten itibaren ismen egemen devletlerden oluşan bir topluluğa dönüştürüldü. Geriye bakıldığında bu gelişmenin sadece kaçınılmaz olmadığını, aynı zamanda sömürge halkları tarafından da istendiğini anlamak gerekir. Bu durum siyasal varlıklar olarak uzun bir tarihleri olan ülkeler, büyük Asya imparatorlukları -Çin, İran ve Osmanlılar- ve belki de Mısır gibi bir iki ülke için, özellikle bu ülkeler Han Çinlileri gibi ya da İran'ın neredeyse ulusal dini olan Şii İslamına inananlar gibi kalıcı bir "*staatvolk*" ya da "devlet halkı" çevresinde inşa edildiklerinde, neredeyse kesinlikle geçerlidir. Bu türden ülkelerde halkın yabancılara karşı beslediği duygular kolayca siyasallaştırılabiliyordu. Çin, Türkiye ve İran'ın önemli yerel devrimlere sahne olması rastlantı değildir. Ne var ki bu türden örnekler istisnadır. Genellikle köy düzenini temel alan sürekli bir bölgesel siyasal varlığın, bu varlığı diğerlerinden ayıran sabit sınırların ve bu varlığın sadece sürekli bir otoriteye, yani bizim de benimsediğimiz bağımsız egemen devlet fikrine bağlı olmasının (sürekli ve sabit tarım bölgelerinde bile) anlamı yoktu. Aslında, kendisini açıkça tanımlayan, Avrupalıların "kabile" olarak betimlemekten hoşlandıkları bir "halk"ın varolduğu yerlerde bile, bu halkı birarada varolduğu ve iç içe geçtiği ve ayrı işlevlere sahip olduğu öteki halklardan ayrı tutma düşüncesini kavramak zordur, çünkü bunun pek anlamı yoktur. Bu türden bölgelerde yirminci yüzyılın bağımsız devlet düşüncesinin yegâne temelini, emperyal fetih ve rekabetin, genellikle yerel yapılara hiçbir referansta bulunmaksızın böldüğü bölgeler oluşturdu. Böylece sömürge sonrası dünya neredeyse tamamen emperyalizmin çizdiği sınırlarla bölünmüştür.

Ayrıca Üçüncü Dünya'nın Batılılara öfke duyan sakinleri (onları inançsızlar ya da yozlaştırıcı ve allahsız modern icatların taşıyıcıları ya da sıradan halkın giderek kötüleşeceği düşünülen hayat tarzındaki her türlü değişime direnen kişiler olarak gördüler), elitlerin modernleşmenin kaçınılmaz olduğu şeklindeki kanaatlerine de aynı ölçüde karşı çıktılar. Bu durum, tebaa durumundaki halkın bütün kesimlerinin, sömürgecilerin aşağı ırkı küçümsemelerinin bütün yükünü taşıdıkları sömürge ülkelerde

bile, emperyalistlere karşı ortak bir cephe oluşturmalarını zorlaştırdı.

Bu türden ülkelerde orta sınıf ulusalcı halkların başlıca görevi, esas olarak, kendi modernleştirici projelerini tehlikeye sokmadan gelenekçi ve moderniteye karşı çıkan kitlelerin desteğini kazanmaktı. Hint ulusalcılığının ilk günlerinde dinamik Bal Ganghadar Tilak (1856-1920) alt orta sınıflar arasında bile, kitle desteği kazanmanın en iyi yolunun ineklerin kutsallığını ve on yaşında kızların evlenmelerini savunmak ve *ancient* Hindu ya da "Aryan" uygarlık ve dininin modern "Batılı" uygarlığa ve onun yerli hayranlarına ruhsal bakımdan üstün olduğunu kabul etmek olduğunu düşünmekte haklıydı. Hint ulusalcı militanlığının 1905'ten 1910'a kadar süren ilk önemli aşaması Bengal'in genç teröristlerince benimsenmese de, bu türden "yerlici" anlayışlarla yürütüldü. Nihayet Mohandas Karamçand Gandhi (1869-1948) Hindu maneviyatçılığından ibaret olan ulusalcılığa bağlı on milyonlarca kişinin yaşadığı Hint köyünü ve pazarlarını harekete geçirmeyi başardı. Ancak bunu yaparken, modernlik yanlılarının (aslında kendisi de onlardan biriydi -bk. *Age of Empire*, bk. 13) ortak cephesini dağıtmamaya ve ulusalcılığa militanca Hindu yaklaşımında daima üstü kapalı olarak varolan Muhammedçi Hindistan düşüncesine ters düşmekten kaçınmaya özen gösterdi. Gandhi politikacıyı aziz, devrimi ise kolektif pasiflik eylemi ("ne şiddet ne işbirliği") haline getirdi ve kast sisteminin reddedilmesi anlamına gelen toplumsal modernleşmeyi, gelişen bir Hinduizmin sonsuz değişken ve her şeyi kapsayan belirsizliklerinin içerdiği reformcu potansiyeli kullanarak yeniden üretti. Bununla birlikte, hayatının sonunda, Hindu kapalılığı içindeki Tilak geleneğine mensup bir militan tarafından katledilmeden önce kabul ettiği gibi, Gandhi, temel girişiminde başarısızlığa uğramıştı. Uzun dönemde, kitleleri harekete geçiren şeyi yapılması gereken şey ile bağdaştırmak imkânsızdı. Sonunda, özgür Hindistan "ancient zamanların Hindistan'ını yeniden canlandırmak istemeyen," "yüzünü Batı'ya çeviren ve Batılı anlamda ilerlemeye fazla bağlılık duyanlara... hiçbir sempati beslemeyen ya da anlayış göstermeyen" kişiler tarafından yönetilecekti (Nehru, 1936, s. 23-24). Ancak, bu kitap yazıldığı sırada, artık militan BJP Partisi'nin temsil ettiği Tilak anti-modernizminin geleneği halk muhalefetinin başlıca odağı olmaya devam ediyordu. Bu hareket, geçmişte olduğu gibi bugün de Hindistan'da, sadece kitleler arasında değil, entelektüeller arasında da başlıca bölücü güçtür. Mahatma Gandhi'nin hem

halkçı hem de ilerici bir Hinduizm için yaptığı girişim kısa ömürlü olmuştur.

Benzer bir model Müslüman dünyasında ortaya çıktı. Gene de, bu dünyada yer alan (başarılı devrimlerden sonra yaşanan dönemler dışında) bütün modernlik yanlıları, özel inançları ne olursa olsun evrensel halk dindarlığına saygı göstermek zorundaydılar. Ne var ki İslam'da reformcu ve modernleştirici bir mesaj bulma girişimleri, Hindistan'ı bir yana bırakırsak, kitleleri seferber etmek için tasarlanmadı. İran, Mısır ve Türkiye'de, Cemal el-Din el Afgani'nin (1839-97), Mısır'da onun yolunu izleyen Muhammed Abduh'un (1849-1905), Cezayirli Abdül Hamid Ben Badis'in (1889-1940) öğrencileri, köylerde değil, Avrupalı güçlere direniş mesajının her durumda sempatizan bulacağı okullarda ve özel mekteplerde yer aldılar.* Bununla birlikte İslami dünyanın gerçek devrimcileri ve bu dünyada en yüksek noktaya ulaşanlar, yukarda gördüğümüz gibi (bölüm 5) İslami olmayan seküler modernlik yanlıları idi. Bunlar Türk fesinin (bir ondokuzuncu yüzyıl icadı) yerine siperli şapkayı, İslami Arap harflerinin yerine romen harflerini geçiren ve aslında İslam, Devlet ve Yasa arasındaki bağlantıları koparan Kemal Atatürk gibi kişilerdi. Bununla birlikte, yakın tarihin bir kez daha doğruladığı gibi, kitlesel seferberlik en kolay biçimde moderniteye karşı kitlesel dindarlık ("İslami köktencilik") temelinde gerçekleştirildi. Özetle, derin bir çatışma, aynı zamanda ulusalcı (asla geleneksel olmayan bir kavram) olan modernlik yanlıları ile Üçüncü Dünya halkını birbirinden ayırdı.

Bu nedenle 1914'ten önceki anti-emperyalist ve anti-sömürge hareketler Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını izleyen yarım yüzyıl içinde Batılı ve Japon sömürge imparatorluklarının neredeyse toptan tasfiye edilmelerinin ışığında düşünüldüğünde, o kadar önemli değildi. Latin Amerika'da bile genelde ekonomik bağımlılığa ve özelde bölgede askeri baskı uygulayan yegâne emperyal devlet olan ABD'ye duyulan düşmanlık yerel siyasette önemli bir değer oluşturmuyordu. Bazı bölgelerde ciddi sorunlarla -yani polis operasyonlarıyla üstesinden gelinemeyen sorunlarla- yüz yüze gelen yegâne imparatorluk Britanya idi. 1914'te Britanya,

*) Fransız Kuzey Afrikas'ında kırsal dindarlığa, reformcuların özellikle karşı çıktıkları çeşitli Sufi din adamları ("Marabutlar") hâkim oldu.

1907'den itibaren beyazların kitle halinde yerleştikleri, "dominyonlar" olarak bilinen kolonilere (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika) içsel özerklik tanımış ve her zaman sorunlu İrlanda için özerklik ("İç Yönetim") sözü vermişti. Hindistan ve Mısır'da emperyal çıkarların ve yerel özerklik, hattâ bağımsızlık taleplerinin siyasal çözümler gerektirebileceği açıktı. 1905'ten sonra Hindistan ve Mısır'da ulusalcı hareketin kitlesel destek kazandığından söz edilebiliyordu.

Ne var ki Birinci Dünya Savaşı, iki imparatorluğu devirmenin (Almanya ve eski mülkleri esas olarak İngilizler ve Fransızlar arasında bölünen Osmanlı) ve bir üçüncüsünü, Rusya'yı (Asya'daki sömürgelerini birkaç yıl içinde yeniden kazandı) geçici olarak yere sermenin yanı sıra, dünya sömürgeciliğinin yapısını ciddi biçimde sarsan ilk olaylar seti idi. Savaşın, Britanya'nın kaynaklarına ihtiyaç duyduğu bağımlı ülkeler üzerinde yarattığı gerilimler, huzursuzluğu yaygınlaştırdı. Ekim Devrimi'nin ve eski rejimlerin yaşadıkları genel çöküşün etkisi ve bunu yirmi altı Güney Kontluğu için *de facto* İrlanda bağımsızlığının izlemesi, (1921) ilk kez yabancı imparatorlukların geçici olduğunu gösterdi. Savaşın sonunda bir Mısır partisi, Said Zaghlul'un Başkan Wilson'ın retoriğinden esinlenen Wafd'ı ("delegasyon") ilk kez tam bağımsızlık talep etti. Üç yıllık mücadele (1919-22) İngilizleri, o zamana kadar sürdürdükleri himayeciliği İngiliz denetimi altında yarı bağımsız bir Mısır'a dönüştürmeye zorladı. Bu aynı zamanda Britanya'nın Türk imparatorluğundan devraldığı Asya bölgelerinin biri olan Irak ve Ürdün dışında kalanları yönetmek için uygun gördüğü bir formüldü. (Savaş sırasında İngilizlerin hem Almanya'ya karşı desteklenen Siyonist Yahudilere, hem de Türklere karşı desteklenen Araplara yapılan vaatlerle boş yere bağdaştırmaya çalışarak doğrudan yönettikleri Filistin bir istisna oluşturuyordu.)

Britanya'nın en büyük sömürge olan Hindistan üzerinde denetim kurmak için basit bir formül bulması o kadar kolay olmadı. Hindistan'da Ulusal Kongre'nin 1906'da ilk kez benimsediği "öz yönetim" sloganı (*Swaraj*) giderek tam bağımsızlığa yaklaşıyordu. 1918-22 arasında yaşanan devrimci yıllar kısmen Müslüman kitleleri İngilizlerin karşısına çıkararak, kısmen de karışıklıklarla geçen 1919 yılında kapalı bir alanda silahsız bir kalabalığı yüzlerce kişiyi öldürerek katliamdan geçiren

("Amritsar Katliamı") kana susamış bir İngiliz generalinin histerisi yüzünden, ama esas olarak bir grevler dalgasının Gandhi ve radikalleşen Kongre (Partisi) tarafından yapılan kitlesel sivil itaatsizlik çağrısıyla birleşmesi nedeniyle alt kıtadaki kitlesel ulusalcı siyasetleri dönüşüme uğrattı. Bin yıllık bir ruh hali neredeyse bir anda değişerek ulusal kurtuluşu kavradı: Gandhi, *Swaraj*'ın 1921'in sonunda kazanılacağını ilan etti. Hükümet "durumun yol açtığı büyük endişeyi herhangi bir biçimde azaltmaya çalışmadı." Bu arada iletişim kopukluğu şehirleri felç etti. Kuzey Hindistan, Bengal, Orissa ve Assam'ın geniş kırsal bölgeleri karışıklıklar içindeydi ve "bütün ülkede Muhammedçi nüfusun büyük kısmı acılar içinde içten içe kaynıyordu" (Cmd 1586, 1922, s. 13). O andan itibaren Hindistan zaman zaman yönetilemez hale geldi. Muhtemelen, Gandhi dahil pek çok kongre önderinin ülkelerini kitlelerin denetlenemez ayaklanmasının vahşi karanlığına sürüklemekte duraksaması, kendilerine yeterince güvenmemeleri ve pek çok ulusalcı önderin İngilizlerin Hindistan'da gerçekten reform yapmak istediklerine dair sarsılan ama asla yıkılmayan kanaatleri, İngiliz Racası'nı kurtardı. 1922'nin başında Gandhi sivil itaatsizlik kampanyasını, bir köyde polisin katliamına yol açtığı gerekçesiyle durdurduktan sonra, Hindistan'daki İngiliz yönetiminin -polis ve ordudan çok- Gandhi'nin insafına kaldığı rahatlıkla iddia edilebilir.

Bu kanaat yersiz değildi. Britanya'da, Winston Churchill'in bizzat sözcülüğünü yaptığı güçlü ve inatçı bir emperyalizm bloku varken, 1919'dan itibaren İngiliz yönetici sınıfının ağır basan görüşü, "dominyon statüsü"ne benzeyen bir Hindistan özyönetiminden nihai olarak kaçınılamayacağı idi ve Britanya'nın Hindistan'daki geleceği ulusalcılar da dahil Hintli elitle anlaşmaya bağlıydı. Dolayısıyla Hindistan'daki tek yanlı İngiliz yönetimine son vermek sadece zamanla çözülecek bir sorundu. Hindistan bütün Britanya İmparatorluğu'nun çekirdeği olduğu için, bir bütün olarak bu imparatorluğun geleceği bu durumda artık belirsiz görünüyordu. Pederşahi yönetime hâlâ meydan okunamayan Afrika, dağınık Karaib ve Pasifik Adaları, bunun dışındadır. Britanya'nın yeryüzünün geniş bir alanı üzerindeki resmi ya da gayriresmi denetimi hiçbir zaman iki dünya savaşı arasındaki kadar büyük olmamıştır, ancak Britanya'nın yöneticileri eski emperyal üstünlüklerini sürdürme konusunda da asla bu kadar büyük bir güven kaybına uğramamışlardır. İkinci Dünya Sa-

vaşı'ndan sonra durum dayanılmaz hale geldiğinde İngilizlerin sömürgesizleştirmeye genelikle direnmemelerinin önemli bir nedeni buydu. Aynı zamanda bu, belki de, öteki imparatorlukların, daha çok Fransızların -ama aynı zamanda Hollandalıların- 1945'ten sonra sömürge mevzilerini korumak için silahlı savaşa girmelerinin nedeniydi. Onların imparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda sarsılmamıştı. Fransızların yegâne büyük başağrısı Fas'ın fethini henüz tamamlamamış olmalarıydı, ancak Atlas Dağları'nın savaşçı Berberi klanları özünde siyasal olmaktan çok askeri bir sorun oluşturuyordu ve aslında İspanya'nın Fas sömürgesi daha büyük bir sorundu. Burada dağlık bölgelerde yaşayan yerli bir entelektüel, Abd-el-Kerim 1923'te bir Rif Cumhuriyeti ilan etti. Fransız komünistlerinin ve solda yer alan diğerlerinin coşkuyla destekledikleri Abd-el-Kerim 1926'da Fransızların yardımıyla yenilgiye uğratıldı. Bundan sonra dağ Berberileri, her zamanki işlerine, ülke dışında Fransız ve İspanyol sömürge ordularında savaşma, ülke içinde her türlü merkezi hükümete karşı direnme görevlerine geri döndüler. Tunus'taki mütevazı beklentiler dışında, Fransız İslami sömürgelerinde ve Fransız Hindiçini'nde, Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar modernleşme yanlısı bir anti-sömürge hareket gelişmedi.

IV

Devrim yılları esas olarak Britanya İmparatorluğu'nu sarsmıştı, ancak 1929-33 Büyük Çöküş'ü bütün bağımlı dünyayı sarstı. Bu dünyanın tamamı için emperyalizm çağı, çoğunun uzağında kaldığı dünya savaşı tarafından bile kesintiye uğratılmayan neredeyse sürekli bir büyüme çağı olmuştu. Kuşkusuz, bu bölgede yaşayanların çoğu, genişleyen dünya ekonomisinin kapsamı içinde henüz yer almıyordu ya da bu kapsamın içinde yeni bir tarzda yer aldıklarını hissetmiyorlardı. Oluşturdukları küresel bağlam içinde başından beri esas yükü üzerlerinde taşıyan yoksul erkekler ve kadınlar için fark eden neydi? Emperyalist ekonomi hâlâ esas olarak ihracata yönelik temel üretim bölgelerinde sıradan insanların hayatlarına önemli değişiklikler getiriyordu. Bu değişiklikler zaman zaman yerli ve yabancı yöneticilerin kabul ettikleri türden siyasetlerle yüzeye çıkmıştı. Nitekim, Peru *haciendaları*, 1900 ile 1930 arasında kıyısal şeker fab-

rikalarına ve yüksek bölgelerde ticari koyun çiftliklerine dönüştürülürken, kıyılara ve kentlere yerli işgücü göçü bir akın haline gelirken, yeni fikirler de geleneksel iç bölgelere sızıyordu. 1930'ların başında, 3 700 metre yüksekliğindeki aşılmaz And dağlarında yer alan, "özellikle uzak" bir topluluk, iki ulusal radikal partiden hangisinin kendi çıkarlarını en iyi şekilde temsil edeceğini tartışıyordu (Smith, 1989, özellikle s. 175). Yerliler dışında henüz hiç kimse ne kadar büyük bir değişiklik geçirdiklerini bilmiyor ya da buna dikkat etmiyordu.

Örneğin, Hint-Pasifik denizlerinde olduğu gibi fazla para kullanmayan ya da sadece sınırlı amaçlarla kullanan ekonomiler için evrensel değişim araçlarına sahip bir ekonomiye geçmek ne anlama geliyordu? Malların, hizmetlerin ve insanlar arasında yapılan işlemlerin anlamı dönüştürüldü ve sonuç olarak toplumun moral değerleri ve aslında toplumsal dağıtım formu da dönüştürüldü. Negri Sembilan'ın (Malezya) kuşaklar boyu pirinç yetiştiren anasoylu köylüleri arasında, esas olarak kadınlar tarafından işlenen atadan kalma topraklar sadece kadınlarca ya da onlardan geçerek miras yoluyla devralınabiliyordu, ancak erkeklerin cangılda açtıkları ve üzerlerinde sebze ve meyve gibi bütünleyici ürünlerin yetiştirildiği yeni topraklar doğrudan erkeklere aktarılabiliyordu. Ancak pirinçten çok daha kârlı bir ürün olan kauçuğun yükselişiyle birlikte, mirasın erkekten erkeğe geçmesi zemin kazanırken, cinsiyetler arasındaki denge değişti. Ve bu da ortodoks İslam'ın pederşahi zihniyetli önderlerini güçlendirdi. Bu önderler, yerel hükümdar ve soydaşları, yerel anasoylu göl içinde babasoylu ataların oluşturduğu ada dışında, yerel düzeydeki göreneksel hukuka da her durumda üstün bir ortodoksluk anlayışını kabul ettirmeye çalışıyorlardı (Firth, 1954). Bağımlı dünya, daha geniş dünya ile doğrudan bağlantıları en az düzeyde olan halk toplulukları içinde bu türden değişim ve dönüşümlerle doluydu. Dış dünya ile bağlantı, bu örnekte belki de sadece köken olarak bir köylü ya da bir zanaatkâr olan Fukienli bir göçmen Çinli tüccar sayesinde kuruluyordu. Fukien'in kültürü bu tüccarı, tutarlı bir çaba harcamaya, ama daha önemlisi para meselelerine önem vermeye alıştırmıştı. Aksi halde köylü, Henry Ford'un ve General Motors'un dünyasından eşit derecede uzak kalacaktı (Freedman, 1959).

Ve gene de dünya ekonomisi aslında uzak görünüyordu, çünkü onun dolaysız, anlaşılabilir etkisi, Hindistan ve Çin gibi hızlı büyüyen, emeğin

ucuz olduğu bölgeler dışında çok büyük olmadı. Bu bölgelerde işçi mücadeleleri, hattâ Batı modeline uygun işçi örgütlenmesi 1917'den itibaren yayıldı ve bağımlı dünyanın, kendi kaderini belirleyen dünya ekonomisiyle iletişim kurduğu, Bombay, Şanghay (nüfusu ondokuzuncu yüzyılın ortalarında 200 000'den 1930'larda üç buçuk milyona çıktı), Buenos Aires ya da daha küçük ölçekte, modern bir liman olarak faaliyete geçmesinden sonra yaklaşık otuz yıl içinde nüfusu 250 000'e ulaşan Casablanca gibi dev limanları ve endüstri kentleri oluştu (Bairoch, 1985, s. 517, 525).

Büyük Çöküş bu durumu değiştirdi. İlk kez bağımlı ve metropol ekonomilerin çıkarları gözle görülür biçimde sarsıldı. Bunun nedeni Üçüncü Dünya'nm bağımlı olduğu temel ürün fiyatlarının Batı'dan satın alınan mamul mal fiyatlarından çok daha dramatik biçimde düşmesiydi (bölüm 3). İlk kez sömürgecilik ve bağımlılık o zamana kadar bundan yarar sağlayanlar için bile kabul edilemez hale geldi. "Kahire, Rangoon ve Cakarta'daki (Batavia) öğrenciler, uzun bir siyasal istikrar döneminin çok uzakta olduğunu hissettikleri için değil, depresyon ana babalarının kuşağı için sömürgeciliği kabul edilebilir hale getiren destekleri ansızın devirdiği için ayaklandılar" (Holland 1985, s. 12). Dahası var: ilk kez (savaş dönemleri dışında) sıradan insanların hayatları doğadan kaynaklanmayan depremlerle sarsıldı ve bu durum duadan çok protestoyla karşılandı. Özellikle Batı Afrika kıyısı üzerindeki ya da Güneydoğu Asya'daki gibi, köylülerin dünya piyasasına peşin parayla ürün satarak girdikleri yerlerde siyasal seferberlik için gerekli bir kitle temeli ortaya çıktı. Aynı zamanda Çöküş bağımlı dünyanın hem ulusal hem de uluslararası siyasetini istikrarsızlaştırdı.

Bu nedenle 1930'lar, Çöküş'ün siyasal radikalleşmeye yol açması nedeniyle değil, daha çok, siyasallaşmış azınlıklar ile sıradan halk arasında bağlantı sağlaması nedeniyle Üçüncü Dünya için hayati bir on yıl oldu. Bu durum, ulusalcı hareketin kitle desteğini seferber ettiği Hindistan gibi ülkelerde çok açıktı. 1930'ların başlarında kitlesel itaatsizliğin ikinci dalgası, İngilizlerin hazırladıkları yeni bir uzlaşma anayasası ve 1937'de gerçekleştirilen ilk ulusal eyalet seçimleri, Kongre'nin ulusal çapta desteklendiğini kanıtladı. Ganj çevresinde, partinin üye sayısı 1935'te yaklaşık altmış binden 1930'ların sonunda bir buçuk milyona çıktı (Tom-

lison, 1976, s. 86). O zamana kadar harekete geçmemiş ülkelerde bu gelişme daha da belirgindi. Geleceğin kitle siyasetlerinin anahatları silik ya da belirgin biçimde oluşmaya başladı: kentli işçilerden destek sağlamaya çalışan otoriter önderlere dayanan Latin Amerikan populizmi; İngiliz Karaibleri'ndeki gibi, geleceğin parti önderleri olan işçi sendikası önderlerinin gerçekleştirdikleri siyasal seferberlik; Cezayir'deki gibi, Fransa'ya giden ya da oradan dönen işçi göçmenler arasında güçlü bir taban edinen devrimci bir hareket; Vietnam'daki gibi tarımsal alanla güçlü bağları olan komünist tabanlı bir ulusal direniş. Depresyon yılları, en azından, Malaya da olduğu gibi, gelecekte yükselecek siyasetçilere yer açarak, sömürge yetkilileri ile köylü kitleler arasında bağları kopardı.

1930'ların sonunda sömürgeciliğin krizi öteki imparatorluklara yayılmıştı. Ancak bunların ikisi, İtalyan (Etyopya'yı henüz fethetmişti) ve Japon imparatorlukları (Çin'i fethetmeye çalışıyordu) fazla uzun sürmeyecek olsa da, hâlâ büyümeye devam ediyorlardı. Hindistan'da, Hint ulusalcılığının yükselen güçleriyle mutsuz bir uzlaşma sağlayan yeni 1935 Anayasası'nın, Kongre'nin neredeyse ulusal çapta seçim zaferi kazanmasıyla, ulusalcılığa verilen büyük bir taviz olduğu görüldü. Fransız Kuzey Afrikasında ciddi siyasal hareketler ilk kez Tunus'ta, Cezayir'de -Fas'ta da bazı hareketler vardı- ortaya çıkarken, ortodoks ve muhalif komünist önderlik altında kitlesel ajitasyon ilk kez Fransız Hindiçini'nde önem kazandı. Hollanda, Endonezya'da denetimi sağlamayı başardı. Bu bölge "Doğu'daki hareketleri diğer pek çok ülke gibi algılamıyordu" (Van Asbeck, 1939). Bunun nedeni, bölgenin sakin olması değil, esas olarak muhalefet güçlerinin -İslami, komünist, seküler ulusalcı- kendi aralarında bölünmüş ve karşı karşıya gelmiş olmalarıydı. Sömürge bakanlarının uyuşuk Karaib olarak gördükleri yerde bile, Trinidad'ın petrol alanlarında ve Jamaica'nın plantasyonlarında ve kentlerinde 1935 ile 1938 arasında meydana gelen bir dizi grev, o zamana kadar farkına varılmayan kitle hoşnutsuzluğunu açığa çıkararak, ayaklanmalara ve ada çapında çatışmalara dönüştü.

Sadece alt Sahra Afrikası hâlâ sükûnet içindeydi. Ancak burada bile Çöküş yılları, 1935'ten sonra orta Afrika'nın bakır kuşağında başlayan ilk kitlesel işçi grevlerine yol açtı ve Londra, kırsal insanların köylerden madenlere göç etmelerine yol açan mevcut sistemin toplumsal ve siyasal ba-

kımdan istikrarsızlık yarattığını kabul ederek, sömürge hükümetlerini çalışma bakanlıkları kurmaları, işçilerin yaşam koşullarını iyileştirmek ve işçi hareketlerini yatıştırmak amacıyla adım atmaları için zorlamaya başladı. 1935-40 grev dalgası Afrika çapında gerçekleşti. Ancak siyahlara yönelen Afrikalı kiliselerin ve peygamberlerin, dünyevi hükümetleri bakır kuşağı üzerindeki bin yıllık Gözetleme Kulesi (Amerikan türevli) olarak görerek reddedenlerin yayılmasını siyasal bir gelişme olarak görmediğimiz taktirde, bu dalganın henüz anti-sömürgecilik anlamında siyasal olmadığı sonucuna varırız. Sömürge hükümetleri ilk kez, kırsal Afrika toplumundaki -o sırada dikkat çekici bir refah döneminden geçiyordu- ekonomik değişimin istikrarı bozucu etkisi üzerinde düşünmeye ve sosyal antropologları bu konuda araştırma yapmaları için teşvik etmeye başladılar.

Ne var ki siyasal olarak tehlikenin uzak olduğu görülüyordu. Kırsal kesimde bu dönem, sömürge yönetiminin "dolaylı" olduğu yerlerde zaman zaman bu amaçla yaratılan uysal "şef" ile birlikte ya da onsuz olan beyaz yöneticinin altın çağıydı. Kentlerde, eğitim görmüş kentli Afrikalılardan oluşan hoşnutsuz bir sınıf Altın Sahil'de (Gana) *African Morning Post*, Nijerya'da *West African Pilot* ve Fildişi Sahili'nde *Éclaireur de la Cote d'lvoire* gibi örnekleri olan ve giderek gelişen bir siyasal basını sürdürecek kadar genişti (bu basın "senyör şeflere ve polise karşı bir kampanyaya önderlik etti; toplumsal yeniden inşa önlemleri talep etti; işsizlerin ve ekonomik krizin vurduğu Afrikalı çiftçilerin davasını savundu") (Hodgkin, 1961, s. 32). Yerel siyasal ulusalcılığın önderleri, ABD'deki siyah hareketinden, Halk Cephesi döneminin Fransa'sından gelen fikirlerin, Londra'daki Batı Afrikalı Öğrenciler Birliği'nde dolaşan, hattâ komünist* hareketten gelen fikirlerden etkilenerek ortaya çıkıyorlardı. Geleceğin Afrika cumhuriyetlerinin gelecekteki başkanlarının bazıları artık sahneye çıkmışlardı-Kenya'nın Jomo Kenyatta'sı (1889-1978); daha sonra Nijerya'nın cumhurbaşkanı olan Dr. Namdi Azikiwe. Bunların hiçbiri henüz Avrupalı sömürge bakanlarının uykularını kaçırmıyordu.

*) Ne var ki tek bir öncü Afrikalı sima bile komünist olmadı ya da komünist olarak kalmadı.

1919'da sömürge imparatorluklarının evrensel düzeyde sonu, muhtemel olmakla birlikte, yakın mı görülüyordu? Yazarın o yıl İngiliz ve "sömürge" öğrenci komünistleri için açılan bir "okul"a dair anıları, bu konuda bir ipucu sağlayabilir. O sırada belki de hiç kimsenin ateşli ve umutlu genç Marksist militanlar kadar yüksek beklentileri yoktu. Bu durumu dönüştüren, İkinci Dünya Savaşı oldu. Bundan çok daha fazla olsa da, bu savaş tartışmasız biçimde emperyalistlerarası bir savaştı ve büyük sömürge imparatorlukları 1943'e kadar kaybeden tarafta yer aldılar. Fransa itibarını kaybederek çöktü ve ona bağımlı ülkelerin çoğu Mihver güçlerinin izniyle yaşamlarını sürdürdüler. Japonlar, Güneydoğu Asya ve Batı Pasifik'teki İngiliz, Felemenk ve öteki Batılı sömürgelerin bulundukları yerleri işgal etti. Kuzey Afrika'da bile Almanlar İskenderiye'nin birkaç mil batısına kadar uzanan ve denetim altında tutmayı tercih ettikleri bölgeyi işgal ettiler. İngilizler bir ara Mısır'dan çekilmeyi ciddi biçimde düşündüler. Sadece Afrika'nın çöllerle kaplı güneyi Batı'nın kesin denetimi altında kaldı ve aslında İngilizler Afrika Boynuzu'ndaki İtalyan İmparatorluğu'nu fazla sorunla karşılaşmadan tasfiye etmeyi başardılar.

Eski sömürgecileri öldürücü biçimde tahrip eden, beyaz adamların ve onların devletlerinin utanç verici ve onur kırıcı bir biçimde yenilgiye uğratılabileceklerinin ve eski sömürge güçlerinin aslında muzaffer bir savaştan sonra bile eski konumlarını yeniden elde edemeyecek kadar zayıf olduklarının kanıtlanması oldu. Hindistan'daki İngiliz Racası'nın sınavı, Kongre'nin 1942'de "Serbest Hindistan" sloganı altında örgütlediği büyük ayaklanma değildi, çünkü bu ayaklanmayı fazla zorluk çekmeden bastırdılar. Asıl sınav, ilk kez, elli bin kadar Hintli askerin, Hindistan'ın bağımsızlığı için Japonlardan destek almaya karar veren solcu bir Kongre önderi, Subhas Chandra Bose'nin yönetimi altında bir "Hint Ulusal Ordusu" oluşturmak için düşman saflarına geçmesiydi (Bhargava/Singh Gill, 1988, s. 10; Sareen, 1988, s. 20-21). Japon politikası, muhtemelen, sıradan askerlerden daha bilgili olan donanmanın etkisi altında, bir sömürge kurtarıcısı gibi görünmek için kendi halkının deri rengini kullandı ve önemli bir başarı kazandı (denizaşırı Çinliler ve Fransız yönetiminin sürdüğü Vietnam dışında). Hattâ 1943'te Tokyo'da, Japonların himayesi altında, Çin, Hindistan, Tayland, Burma ve Mançurya (ancak savaş kaybedildiğinde Japonların "bağımsızlık" teklif ettikleri Endonezya değil)

"devlet başkam" ve "başbakanları"nın katıldığı bir "Büyük Doğu Asya Ulusları Meclisi" örgütlediler.* Sömürge ulusalcıları, Japonya'dan gelen desteği, bu destek özellikle Endonezya'da olduğu gibi önem kazandığında değerlendirmekle birlikte, Japon yanlısı olma konusunda çok gerçekçi davrandılar. Japonların kaybedecekleri anlaşıldığında, onların karşısında yer aldılar, ancak eski Batılı imparatorlukların zayıflıklarının kanıtlanmış olduğunu asla unutmadılar. Ne de Mihver güçlerini fiilen yenilgiye uğratan iki gücün, Roosevelt'in ABD'si ile Stalin'in SSCB'sinin, Amerikan anti-komünizmi kısa süre içinde Washington'u Üçüncü Dünya'da tutuculuğun savunucusu haline getirdiyse de, farklı nedenlerden ötürü eski sömürgeciliğe düşman oldukları gerçeğini gözden kaçırdılar.

V

Eski sömürge sistemleri ilk kez Asya'da parçalandı. Suriye ve Lübnan (daha önce Fransız Lübnan'ı) 1945'te; Hindistan ve Pakistan 1947'de; Burma, Seylan (Sri Lanka), Filistin (İsrail) ve Hollanda Doğu Hint Adaları (Endonezya) 1948'de bağımsız oldu. 1946'da ABD, 1898'den beri işgal altında olan Filipinlere resmen bağımsızlık statüsü vermişti. Japon İmparatorluğu, kuşkusuz, 1945'te ortadan kalkmıştı. İslami Kuzey Afrika sallanıyor ama hâlâ ayakta kalmaya devam ediyordu. Alt Sahra Afrikası'nın büyük kısmı ile Karaib ve Pasifik Adaları görece sakindi. Bu sömürgesizleştirmeye ciddi biçimde direnen sadece Güneydoğu Asya bölgeleri, özellikle de Fransız Hindiçini (şimdiki Vietnam, Kamboçya ve Laos) oldu. Bu bölgede komünist direniş, soylu Ho Şi-minh'in önderliği altında kurtuluştan sonra bağımsızlığını ilan etti. İngilizlerin, daha sonra ABD'nin desteklediği Fransızlar bu ülkeyi muzaffer devrime karşı yeniden fethetmek ve elde tutmak için umutsuz bir artçı eylemi yürüttüler. Yenilgiye uğradılar ve 1954'te geri çekilmek zorunda kaldılar, ancak ABD ülkenin birleşmesini engelledi ve bölünmüş Vietnam'ın güney bölgesinde uydu bir rejim kurdu. Daha sonra hâkimiyeti zayıflayan ABD,

*) "Asya" terimi, bilinmeyen nedenlerden ötürü, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geçerlik kazandı.

Vietnam'da on yıl kadar savaştı ve bu mutsuz ülkenin üzerine bütün İkinci Dünya Savaşı'nda kullandığından çok daha fazla patlayıcı bırakarak nihayet yenilgiye uğradı ve 1975'te çekilmek zorunda kaldı.

Güneydoğu Asya'nın geri kalan kısmında direniş parçalı oldu. Hollanda (kendi Hint İmparatorluğu'nu bölmeden sömürgesizleştirme konusunda İngilizlerden daha iyi olduğunu gösterdi) dev Endonezya takımadalarında yeterli askeri güç bulunduramayacak kadar zayıftı. Ellerindeki adaların çoğu, elli beş milyonluk güçlü Javalıların üstünlüğünü dengelemeleri için hazır tutulacaktı. Hollandalılar, ABD'nin Endonezya'yı dünya komünizmine karşı önemli bir cephe olarak görmediğini keşfettiklerinde bu tutumu terk ettiler. Aslında komünist önderlik altında olmayan Endonezyalı yeni ulusalcılar yerel Komünist Partisi'nin 1948'de gerçekleştirdiği bir ayaklanmayı henüz bastırmışlardı. Bu olay ABD'yi, Hollanda askeri gücünün varsayılan Sovyet tehdidine karşı Avrupa'ya yerleşmesinin kendi imparatorluğunu muhafaza etmesinden daha iyi olacağı konusunda ikna etti. Böylece Hollanda, Yeni Gine'nin büyük Melanezya adasının batı yarısında bir sömürge dayanağını muhafaza ederek geri çekildi. 1960'larda bu adayı da Endonezya'ya teslim etti. Malaya'daki İngilizler imparatorluğun dışında kalmak için ellerinden geleni yapan geleneksel sultanlar ile iki farklı ve birbirinden kuşkulanan, her ikisi de farklı biçimlerde radikalleşen iki topluluk, Malaylar ve Çinliler arasında sıkıştılar. Çinlileri radikalleştiren, Japonlara karşı direnen yegâne güç olarak büyük bir nüfuz kazanan Komünist Partisi oldu. Soğuk Savaş başladığında, Çinliler dışında kalan komünistlerin eski sömürgelerde iktidara gelmelerine ya da katılmalarına izin verilmesi artık söz konusu olamazdı, ancak 1948'den sonra İngilizler'in esas olarak Çinlilerin gerilla ayaklanmasını ve verdikleri savaşı yenilgiye uğatmaları, on iki yılı, elli bin askeri, altı bin polisi ve iki yüz bin kişilik bir iç muhafız gücünü gerektirdi. Malaya'nın kalay ve kauçuğu sterline istikrar kazandıran güvenilir bir dolar kaynağı olmasaydı, Britanya bu askeri harekâtların maliyetlerini öder miydi, diye sorulabilir. Ne var ki Malaya'nın sömürgesizleşmesi her durumda daha karmaşık bir sorun oluşturabilirdi ve 1957'ye kadar Malay tutucularını ve Çinli milyonerleri tatmin edecek bir sonuca ulaşılamadı. 1965'te esas olarak Çinlilerin yaşadığı Singapur adası, bağımsız ve çok zengin bir kent devleti oluşturmak üzere ayrıldı.

Fransa ve Hollanda'nın aksine Britanya, Hindistan'da yaşadığı uzun deneyim sayesinde, ciddi bir ulusalcı hareket bir kez ortaya çıktığında, imparatorluğun yararına olacak tek yolun resmi iktidarın serbest bırakılmasından ibaret olduğunu öğrenmişti. İngilizler, artık denetimi sağlayamadıkları açıkça ortaya çıkmadan önce ve en küçük bir direnişle karşılaşmadan 1947'de Hint altkıtasından çekildiler. Seylan (1972'de Sri Lanka adını aldı) ve Burma'ya da bağımsızlıkları verildi. Birincisi bu sürprizi hoşnutlukla karşılarken, ikincisi duraksadı, çünkü Anti-faşist Halk Özgürlük Birliği'nin önderliğine rağmen Burmalı ulusalcılar Japonlarla da işbirliği yapmışlardı. Aslında Britanya'ya öylesine düşmandılar ki, bütün sömürgesizleşen İngiliz mülkleri içinde yalnızca Burma, Londra'nın en azından Britanya İmparatorluğu'nun hatırasını korumak için öne sürdüğü İngiliz Devletler Topluluğu'na katılmayı reddetti. İrlanda da bu konuda erken davranarak aynı yıl içinde kendisini Devletler Topluluğu'nun dışında bir cumhuriyet olarak ilan etti. Bununla birlikte, Britanya'nın insanlığın daima yabancı bir fatih tarafından boyun eğdirilen ve yönetilen bu en büyük blokundan hızlı ve barışçı bir biçimde geri çekilmesi İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda iktidara gelen İngiliz İşçi Hükümeti'ne itibar kazandırırken, kesin bir başarı olmaktan çok uzaktı. Bu sonuca Hindistan'ın, bir Müslüman Pakistan ile isimlendirilmese de ezici çoğunluğunu Hinduların oluşturduğu bir Hindistan arasında kanlı biçimde bölünmesi pahasına ulaşıldı. Bu bölünme sırasında belki de yüz binlerce insan dini muhalifler tarafından katledildi ve milyonlarca kişi atalarından kalan yurtlarından ayrılarak artık yabancı bir ülke olan bir bölgeye sürüldüler. Bu ne Hint ulusalcılığının ne Müslüman hareketlerinin ne de emperyal yöneticilerin hazırladıkları planın bir parçası olmuştu.

Kavram ve isim olarak ilk kez 1932-33'te bazı öğrenciler tarafından ortaya atılan ayrı bir "Pakistan" düşüncesinin 1947'de nasıl gerçeklik haline geldiği sorusu, bilginlerin ve tarih hakkında "keşke" diyerek düş kuranların zihinlerini meşgul etmeye devam ediyor. Geçmişe baktığımızda Hindistan'ın dinsel çizgiler boyunca bölünmesi, dünyanın geleceği için uğursuz bir örnek oluşturduğu için, bu konu açıklama gerektirir. Bu bir bakıma hiç kimsenin hatası değildir ya da herkesin hatasıdır. 1935 Anayasası uyarınca yapılan seçimlerde Kongre, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgelerde bile zafer kazanmıştı ve azınlık durumundaki cemaati temsil etme iddiası taşıyan ulusal parti, Müslüman Birliği, oldukça

zayıf bir oluşumdu. Seküler ve sekter olmayan Hint Ulusal Kongresi'nin yükselişi, çoğu (tıpkı Hinduların çoğu gibi) hâlâ oy hakkına sahip olmayan pek çok Müslüman'ın doğal olarak Hindu iktidarından rahatsız olmasına yol açmıştı. Oysa çoğunluğu Hinduların oluşturduğu bir ülkede Kongre önderlerinin de çoğunlukla Hindu olması doğaldı. Bu korkuların anlaşılması ve Müslümanların özel olarak temsil edilmeleri gerekiyordu. Ne var ki seçimlerin Kongre'nin hem Hinduları hem de Müslümanları temsil eden *tek* ulusal parti olma iddialarını güçlendirdiği görüldü. Müslüman Birliği'nin, büyük önderi Muhammed Ali Cinnah yönetiminde, Kongre'den ayrılarak potansiyel ayrılıkçılık yoluna girmesine neden olan budur. Gene de Cinnah, 1940'a kadar, ayrı bir Müslüman devletin kurulması fikrine muhalefet etmekten vazgeçmedi.

Hindistan'ı ikiye bölen, savaş oldu. Bir bakıma bu İngiliz racasının son büyük zaferi ve aynı zamanda son nefesiydi. Raca son kez Hindistan insanlarını ve ekonomisini, 1914-18'dekinden çok daha büyük bir ölçekte ve bu kez bir ulusal kurtuluş partisinin arkasında yer alan kitlelerin muhalefetine ve -Birinci Dünya Savaşı'nın aksine- Japonya'nın doğrudan askeri işgaline karşı Britanya için seferber etti. Başarı şaşırtıcı, ancak maliyetler yüksek oldu. Kongre'nin savaşa muhalefeti bu partinin önderlerini siyasetin dışına sürdü ve 1942'den sonra hapse girmelerine neden oldu. Savaş ekonomisinin gerilimleri Raca'nın Müslümanlar arasındaki, özellikle Pencap'taki siyasal taraftarlarının önemli bir kısmını yabancılaştırdı ve onların artık kitlesel bir güç haline gelen Müslüman Birliği'ne geçmelerine yol açtı. Bu sırada Kongre'nin savaş faaliyetini sabote etmesinden korkan Delhi'deki hükümet, ulusal hareketi durdurmak için bilinçli ve sistemli biçimde Hindu Müslüman rekabetini körüklüyordu. Bu kez haklı olarak Britanya'nın "yönetimi böldüğü" söylenebilir. Raca savaşı kazanmak için son bir çaba gösterirken sadece kendisini değil ahlaki meşruluğunu da yok etti. Bütün cemaatlerin tek bir tarafsız yönetim ve hukuk altında görece barış içinde bir arada yaşayabilecekleri tek bir Hint altkıtasının gerçekleştirilmesi imkânı ortadan kalktı. Savaş sona erdiğinde cemaat siyasetleri mekanizması artık tersine çevrilemiyordu.

1950'de Asya'nın sömürgesizleşmesi Hindiçini dışında tamamlandı. Bu arada Persiya'dan (İran) Fas'a kadar batılı İslam bölgesi, İran'da Batılı petrol şirketlerinin ulusallaştırılması (1951) ve o sırada güçlü olan Tudeh (Komünist) Partisi'nin desteklediği Dr. Muhammed Musaddık'ın (1880-

1967) yönetimi altında bu ülkenin popülizme kaymasıyla başlayan bir dizi halk hareketi, devrimci darbe ve ayaklanmalarla dönüştürüldü. (Ortadoğu'daki *komünist partilerin* büyük Sovyet zaferinden sonra önem kazanmaları şaşırtıcı değildir.) Musaddık 1953'te bir Anglo-Amerikan gizli servis darbesiyle devrilecekti. Mısır'da Cemal Abdül Nasır'ın (1918-70) önderliğinde gerçekleştirilen Özgür Subaylar devrimi (1952) ve ardından Irak (1958) ve Suriye'deki Batı yanlısı rejimlerin devrilmesi, İngiliz ve Fransızların yeni anti-Arap İsrail devletiyle birleşerek 1956 Süveyş Savaşı sırasında (bk. s. 359) Nasır'ı devirmek için ellerinden geleni yapmaya çalışmalarına rağmen geri çevrilemiyordu. Ne var ki Fransızlar, Güney Afrika ve -farklı bir anlamda- İsrail gibi yerli nüfusun kalabalık bir Avrupalı grupla birarada yaşamasının sömürgesizleştirme sorununu özellikle denetimden çıkardığı bölgelerden birinde, Cezayir'de, ulusal bağımsızlık hareketinin (1954-62) yükselişine sert bir tutumla karşı çıktılar. Nitekim Cezayir Savaşı, uygar olduğu iddia edilen ülkelerin ordu, polis ve güvenlik güçlerinde işkencenin kurumsallaşmasına yardımcı olan alışılmamış ölçüde vahşi bir çatışma oldu. Bu savaş, daha sonra yaygınlaşan ve kötü şöhret kazanan dil, göğüs ucu ve cinsel organlara elektrik verilerek yapılan işkenceyi yaygınlaştırdı ve Cezayir'in General de Gaulle'ün uzun süredir kaçınılmazlığını anladığı bağımsızlığı kazanmasından önce Dördüncü Cumhuriyet'in yıkılmasına (1958) yol açtı ve beşincisini de yıkılmanın eşiğine getirdi (1961). Bu arada Fransız hükümeti özerkliği ve Kuzey Afrika'daki diğer iki ülkenin, Tunus (cumhuriyet oldu) ve Fas'ın (monarşi olarak kaldı) bağımsızlığını sessizce müzakere etmişti. Aynı yıl içinde İngilizler, Mısır üzerindeki denetimlerini kaybetmelerinden sonra savunulması imkânsız hale gelen Sudan'dan sessizce çıktılar.

Eski imparatorlukların İmparatorluk Çağı'nın kesinlike sona erdiğini ne zaman anladıkları açık değildir. Geriye bakıldığında, Britanya ve Fransa'nın 1956 Süveyş macerasında kendilerini yeniden küresel emperyal güçler olarak kanıtlama girişimlerinin, Albay Nasır'ın devrimci Mısır hükümetini İsrail ile bağlantı içinde devirmek için askeri bir operasyon planlayan Londra ve Paris hükümetlerinin sandıklarından daha fazla başarısızlığa mahkûm olduğu görülür. Bu olay felaket türünden bir başarısızlık (İsrail bakışaçısı dışında), İngiliz başbakanı Anthony Eden'in kararsızlık, duraksama ve ikna edici olmayan ikiyüzlülük bileşimi ne-

deniyle daha çok gülünç bir olaydı. Güçlükle başlatılan operasyon ABD'nin baskısıyla iptal edildi, Mısır'ı SSCB'ye doğru itti ve 1918'den beri bölgede süren tartışmasız İngiliz hegemonyası çağını, "Britanya'nın Ortadoğu'daki Nüfuzu" denilen şeyi tamamen sona erdirdi.

Her halükârda, hayatta kalan eski imparatorluklar formel sömürgeciliğin tasfiye edilmesi gerektiğini 1950'lerin sonunda anlamışlardı. Sadece Portekiz kendi imparatorluğunun dağılmasına karşı direnmeyi sürdürdü, çünkü sahip olduğu geri, siyasal olarak tecrit edilmiş ve marjinalleşmiş metropol ekonomisi yeni sömürgeciliğin üstesinden gelemiyordu. Portekiz'in Afrika'daki kaynaklara ihtiyacı vardı ve ekonomisi rekabetçi olmadığı için bunu ancak doğrudan denetim aracılığıyla yapabiliyordu. Güney Afrika ve Güney Rodezya ve önemli sayıda beyaz nüfusu olan Afrika devletleri de (Kenya dışında) kaçınılmaz biçimde Afrikalıların hâkim oldukları rejimlere yolaçacak siyasetleri izlemeyi reddettiler ve Güney Rodezya bu akıbetten kaçınmak için beyaz nüfusun Britanya'dan bağımsızlığını ilan etti (1965) Ne var ki, Paris, Londra ve Brüksel (Belçika Kongosu) ekonomik ve kültürel bağımlılık sürerken gönüllü olarak biçimsel bağımsızlık vermenin, solcu rejimler altında bağımsızlıkla sonuçlanması muhtemel uzun mücadelelere tercih edilebilir olduğuna karar verdiler. Sadece Kenya'da genellikle yerli halkın, Kikuyu'nun (Mau Mau hareketi, 1952-56) çeşitli kesimleriyle sınırlı olmasına rağmen önemli bir halk ayaklanması ve gerilla savaşı vardı. Başka yerlerde koruyucu sömürgesizleştirme siyaseti başarıyla yürütüldü. Belçika Kongosu bunun dışında kalıyordu. Burada aynı siyaset neredeyse hemen, anarşi, iç savaş ve uluslararası güç siyasetleri içinde çöktü. İngiliz Afrikasmda, yetenekli bir politikacı ve bir pan-Afrika entelektüeli olan Kwame Nkrumah'ın önderliğinde bir kitle partisinin faaliyet gösterdiği Altın Sahil'e (şimdiki Ghana) 1957'de bağımsızlık verildi. Fransız Afrikası'nda Gine ki önderi Sekou Touré, de Gaulle'ün, özerkliği Fransız ekonomisine sıkı bir bağımlılıkla birleştiren bir "Fransız topluluğu"na katılma teklifini reddettiğinde ve böylece -siyah Afrikalı önderler arasında ilk kez- Moskova'dan yardım istemek zorunda kaldığında, erken ve güçsüz bir bağımsızlığa savruldu. Geri kalan neredeyse bütün İngiliz, Fransız ve Belçika sömürgeleri, 1960-62'de, bir kısmı da bu tarihten kısa süre sonra serbest bırakıldı. Sadece Portekiz ve bağımsız göçmen devletleri bu trende direndiler.

Daha büyük İngiliz Karaib sömürgeleri 1960'larda, küçük adalar bu tarih ile 1981 arasında, Hint ve Pasifik adaları 1960'ların sonu ile 1970'lerde sessizce sömürgesizleştirildiler. Aslında, 1970'te Orta ve Güney Afrika -ve kuşkusuz savaş halindeki Vietnam- dışında eski sömürgeci güçler ya da onların göçmen rejimleri tarafından doğrudan yönetilen önemli büyüklükte hiçbir bölge kalmadı. Emperyal dönem sona edi. Yüzyılın başlarında bu güç yıkılmaz görünmüştü. Otuz yıl kadar önce bile yeryüzü halklarının büyük çoğunluğunu kapsıyordu. Geçmişin artık telafi edilemeyecek bir bölümü eski emperyal devletlerin duyarlı edebi ve sinematik anılarının bir parçası haline gelirken, eski sömürge ülkelerden çıkan yeni bir yerli yazarlar kuşağı, bağımsızlık çağıyla birlikte yeni bir edebiyat üretmeye başladılar.

Kısım II

ALTIN ÇAĞ

8

Soğuk Savaş

Sovyet Rusya'nın elindeki bütün araçlarla nüfuzunu yayma niyetinde olmasına rağmen, dünya devrimi artık bu ülkenin programının bir parçası değildir ve Birlik'in içsel koşullarında eski devrimci geleneğe dönüşü teşvik edecek hiçbir şey yoktur. Savaştan önceki Alman tehditi ile bugünkü Sovyet tehditi arasında yapılacak her kıyaslamanın... temel farklılıkları hesaba katması gerekir... Bu nedenle Ruslarla ani bir çatışma tehlikesi Almanlarla olandan sonsuz biçimde daha azdır.

-Frank Roberts, Britanya'nın Moskova Elçisi, Londra, 1946

(Jensen, 1991, s.56)

Savaş ekonomisi, her gün nükleer silahlar hazırlamak ya da nükleer savaş planları yapmak için büroya giden üniformalı ya da üniformasız on binlerce bürokrata rahat mevkiler; görevleri nükleer terörizm sistemine bağlı olan milyonlarca işçi; tam bir güvenlik sağlayabilecek nihai "teknolojik hamle" için araştırmalar yapmak üzere kiralanmış bilimci ve mühendisler; kolay kârlardan vazgeçmek istemeyen müteahhitler; tehdit satan ve savaşları kutsayan savaşçı entelektüeller sağlar.

-Richard Barnet (1981, s.97)

I

Atom bombasının kullanılmasından Sovyetler Birliği'nin sona erişine kadar geçen kırk beş yıl, dünya tarihi içinde tek bir homojen dönem oluşturmaz. İlerki bölümlerde göreceğimiz gibi, bu dönem erken 1970'lerin oluşturduğu sınırın iki tarafında onar yıllık iki bölüme ayrılır (bk. bölüm 9 ve 14). Bununla birlikte, bütün bu dönemin tarihi, SSCB'nin dağılmasına kadar bu tarihe hâkim olan alışılmamış bir uluslararası durum nedeniyle, tek bir model içinde kaynaştı: İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkan iki süper gücün "Soğuk Savaş" denilen bir mücadele içinde sürekli karşı karşıya gelmesi.

İkinci Dünya Savaşı, insanlığın, haklı olarak çok özel bir biçimde Üçüncü Dünya Savaşı olarak görülebilecek şeye doğru sürüklendiği bir sırada güçbelâ sona ermişti. Büyük felsefeci Thomas Hobbes'un gözlemlediği gibi, "Savaş sadece meydan muharebesinden ya da çatışma eyleminden ibaret değildir: savaş iradesinin hangi yönde olduğu ancak bir zaman dilimi içinde yeterince anlaşılabilir" (Hobbes, bölüm 13). Kısa Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısında uluslararası sahneye tamamen hâkim olan ABD ve SSCB'nin oluşturduğu iki kamp arasındaki Soğuk Savaş tartışmasız biçimde böyle bir zaman dilimiydi. Bütün kuşaklar her an patlak vereceğine ve insanlığı tahrip edeceğine geniş çapta inanılan küresel nükleer savaşların gölgesi altında yetiştiler. Aslında her iki tarafın da diğer tarafa saldırmak niyetinde olmadığına inananlar bile kötümserlikten tam olarak kurtulamadılar, çünkü Murphy Yasası ("işlerin kötüye gideceği varsa, er ya da geç kötüye gider") insanlığı ilgilendiren sorunlarda en güçlü genellemelerden biridir. Zaman geçtikçe, taraflardan birinin ya da diğerinin uygarlığın planlı intiharı için düğmeye basmasını ancak "karşılıklı yoketme garantisi"nin (doğru biçimde MAD harfleriyle ifade edilen)[1] önleyeceği varsayımını temel alan sürekli bir nükleer karşılaşma durumunda işler, gerek siyasal gerekse teknolojik olarak daha kötüye gidebilecek bir noktaya geldi. Bu intihar gerçekleşmedi, ancak kırk yıl kadar her gün gerçekleşebilecekmiş gibi göründü.

Nesnel konuşmak gerekirse, Soğuk Savaş'ın özelliği dünya savaşı tehlikesinin yakın oluşu değildi. Dahası vardı: her iki tarafın, özellikle Amerikan tarafının kıyamet retoriğine rağmen, her iki süper gücün hükümetleri, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkan, oldukça eşitsiz ancak kimsenin meydan okuyamadığı bir güç dengesine yol açan küresel güç dağılımını kabul ettiler. SSCB yerkürenin bir bölümünü -Kızıl Ordu'nun ve/veya öteki komünist silahlı kuvvetlerin savaşın sonunda işgal ettikleri mıntıka- denetim altına aldı ya da hâkim oldu ve etki alanını askeri güç kullanarak genişletme girişiminde bulunmadı. ABD, önceki sömürge güçlerinin eski emperyal hegemonyasından geri kalan ne varsa ele geçirerek batı yarıküresi ve okyanusların yanı sıra kapitalist dünyanın geri

---

*) MAD, İng., çılgın. "Mutually assured destruction" (karşılıklı yoketme garantisi) sözcüklerinin baş harflerinden oluşan kısaltma -çn.

kalanı üzerinde denetim ve hâkimiyet kurdu. O da Sovyet hegemonyasının kabul edildiği mıntıkaya müdahale etmedi.

Gerek Roosevelt, Churchill ve Stalin arasında yapılan çeşitli zirve toplantılarında varılan anlaşmalarla, gerekse Kızıl Ordu'nun Almanya'yı fiilen yenilgiye uğratabilmesi gerçeğinden hareketle Avrupa'nın sınır çizgileri 1943-45'te çizilmişti. Daha çok Almanya ve Avusturya konusunda birkaç belirsizlik vardı. Bu belirsizlikler Almanya'nın doğulu ve batılı işgal güçlerinin oluşturdukları hatlar boyunca bölünmesiyle ve bütün savaşçı güçlerin Avusturya'dan geri çekilmesiyle giderildi. Avusturya bir tür ikinci İsviçre -tarafsızlığa bağlı, sürekli refahına gıpta edilen ve bu nedenle (haklı olarak) "sıkıcı" diye betimlenen küçük bir ülke- haline geldi. SSCB, Batı Berlin'i duraksayarak da olsa -bu yüzden savaşmaya hazır değildi- batılıların Alman bölgesi içinde ayrı bir mıntıka olarak kabul etti.

Avrupa'nın ötesinde durum, Japonya dışında daha az belirgindi. Japonya'da ABD daha başından itibaren sadece SSCB'yi değil, birlikte savaştığı bütün öteki tarafları da dışlayan tamamen tek taraflı bir işgal oluşturdu. Sorun, eski sömüŗge imparatorluklarının sona erişinin öngörülebilir ve aslında 1945'te Asya kıtası için son derece yakın olmasıydı, ancak sömürge sonrası yeni devletlerin gelecekteki yönelimi asla belirgin değildi. İlerde göreceğimiz gibi (bölüm 12 ve 15) bu bölge iki süper gücün Soğuk Savaş boyunca savunma ve nüfuz için sürekli rekabet ettikleri, dolayısıyla iki güç arasında sürekli bir sürtüşme bölgesi, silahlı çatışmanın en mümkün olduğu ve fiilen de gerçekleştiği bölgeydi. Avrupa'nın aksine, gelecekte komünist denetim altına girecek bölgenin sınırları bile önceden kestirilemiyordu ve sorunların çözümü ne kadar geçici ve belirsiz olursa olsun ilerde yapılacak müzakerelerle sağlanacaktı. Nitekim SSCB Çin'de bir komünist iktidarın kurulmasını pek istemedi, ancak bu iktidar gerçekleşti.*

*) Eylül 1947'de Komünist Enformasyon Bürosu'nun (Kominform) kuruluş konferansını açarken Jdanov'un sunduğu dünya durumu üzerine raporda, Endonezya ve Vietnam "anti-emperyalist kampa dahil" ülkeler, Hindistan, Mısır ve Suriye "sempatizan ülkeler" olarak sınıflandırılırken, Çin'e yapılan göndermelerde -her bağlamda- görülmemiş bir eksiklik vardı (Spriano, 1983, 286). Nisan 1949 gibi geç bir tarihte Çang Kay-şek başkenti Nanking'i terk edip Kanton'a çekilirken, Sovyet büyükelçisi -öteki diplomatlar arasında tek *başına-* ona eşlik etti. Altı ay sonra Mao, Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilân etti (Walker, 1993, s. 63).

Ne var ki, bir süre sonra "Üçüncü Dünya" denecek bölgede bile, birkaç yıl içinde sömürge sonrası pek çok yeni devletin, ABD ve onun kampına sempati duymasalar da, genellikle kendi iç siyasetlerinde antikomünist ve dışişlerinde "tarafsız" (yani Sovyet askeri bloğunun dışında) oldukları açığa çıktıkça, uluslararası istikrar koşulları oluşmaya başladı. Özetle, "komünist kamp", Çin devrimi ile.Komünist Çin'in artık bu kampın içinde olmadığı 1970'ler arasında hiçbir önemli yayılma belirtisi göstermedi (bk. bölüm 16).

Aslında dünya durumu savaştan hemen sonra önemli ölçüde istikrar kazandı ve uluslararası sistemle bu sistemi oluşturan birimlerin yeni bir uzun süreli siyasal ve ekonomik krize girdikleri 1970'lerin ortasına kadar öyle kaldı. O zamana kadar her iki süper güç de dünyanın eşitsiz bölünmüşlüğünü kabul ettiler ve sorunları aralarında bir savaşa yol açabilecek açık silahlı çatışmalar olmaksızın çözmek için her türlü çabayı harcadılar ve ideoloji ile Soğuk Savaş retoriğinin aksine, kendi aralarında uzun süreli bir barış içinde bir arada yaşama durumunun mümkün olduğunu göstermeye çalıştılar. Aslında, kriz anlarında, savaşın eşiğine geldikleri hattâ savaşa girdikleri sırada bile birbirinin itidâline güvendiler. Nitekim, Rusların değil de Amerikalıların resmen girdikleri 1950-53 Kore Savaşı sırasında Washington 150 kadar Çin uçağının aslında Sovyet pilotlarının kullandığı Sovyet uçakları olduğunu gayet iyi biliyordu (Walker, 1993, s. 75-77). Bu bilgi gizli tutuldu, çünkü Moskova'nın isteyebileceği en son şeyin savaş olduğu doğru olarak tahmin ediliyordu. 1962'de Küba'da patlak veren füze krizi sırasında, şimdi biliyoruz ki (Ball, 1992; Ball, 1993), her iki tarafın da esas kaygısı askeri hareketlerin fiili savaş olarak yorumlanmasının nasıl önleneceği idi.

1970'lere kadar Soğuk Savaş'ı bir Soğuk Barış olarak görmek için yapılan bu zımni anlaşma geçerliliğini korudu. 1953 gibi erken bir tarihte, Sovyet tanklarının Doğu Almanya'daki ciddi bir işçi sınıfı ayaklanmasına karşı komünist denetimi yeniden kurmasına sessizce izin verildiğinde, SSCB, Birleşik Devletler'in komünizmi "devirme" çağrılarının sadece aşırı duygusal bir radyo yayını olduğunu biliyordu (ya da öğrenmişti). O zamandan itibaren, 1956 Macar devriminin gösterdiği gibi, Batı, Sovyetler'in hâkim olduğu bölgeden uzak duracaktı. Bir üstünlük ya da imha mücadelesi retoriği geliştirerek yaşamını sürdürmeye çalışan Soğuk Savaş, temel kararların hükümetler tarafından alındığı bir mücadele değil,

bilinen ve bilinmeyen çeşitli gizli servisler arasında karanlıkta süren bir rekabet idi. Bu gizli servisler Batı'da uluslararası gerilimin en karakteristik yan ürününü, casusluk ve gizli cinayet kurgusunu ürettiler. Bu türde İngilizler, Ian Fleming'in James Bond'u ve John Le Carrè'ın tatlı-sert kahramanları ile -her iki yazar da bir ara İngiliz gizli servislerinde çalışmışlardı- ülkelerinin gerçek güçler dünyasında uğradığı zayıflamayı telafi ederek, sürekli bir üstünlüğü muhafaza ettiler. Ne var ki, Üçüncü Dünya'nın bazı zayıf ülkeleri dışında, KGB, CIA ve benzerlerinin operasyonları, ne kadar dramatik olurlarsa olsunlar, gerçek güç siyasetleri bakımından önemsizdiler.

Bu koşullarda, bu uzun gerilim döneminin herhangi bir anında gerçek bir dünya savaşı tehlikesi -ince buz üzerinde paten kayanları kaçınılmaz biçimde tehdit eden türde bir kaza dışında- var mıydı? Söylemek zordur. Belki de en tehlikeli dönem, Mart 1947'de "Truman Doktrini"nin resmen ilan edilmesiyle ("İnanıyorum ki, silahlı azınlıklar ya da dış baskılarla boyunduruk altına alınmaya çalışılan özgür halkları desteklemek, Birleşik Devletler'in siyaseti olmalıdır") aynı Birleşik Devletler başkanının Kore Savaşı (1950-53) sırasında ABD güçlerinin komutanı olan ve askeri hırslarında fazla ileri giden General Douglas MacArthur'u azlettiği Nisan 1951 arasında yaşandı. Bu dönem, Amerikalıların, Avrasya'nın Sovyetler'in dışında kalan bölümlerinde toplumsal parçalanma ya da devrim korkusunun tamamen fantastik olmadığı bir dönemdi - ne de olsa 1949'da komünistler Çin'i ele geçirmişlerdi. Tam tersine, Tito'nun Yugoslavyasının ayrılmasıyla (1948) birlikte Sovyet bloğunda ilk çatlaklar görülürken, SSCB, nükleer silah tekeline sahip, militan ve tehdit edici anti-komünizm deklarasyonlarını arttıran bir ABD ile karşı karşıya kaldı. Ayrıca 1949'dan itibaren Çin, sadece Kore'de büyük bir savaşa hazır olmakla kalmayan, ancak -bütün öteki hükümetlerin aksine- nükleer bir felakete karşı mücadele etmeye ve böyle bir savaşa rağmen hayatta kalmaya kararlı bir hükümetin yönetimi altındaydı.* Her şey olabilirdi.

---

*) Mao'nun İtalyan Komünist Partisi'nin önderi Togliatti'ye şöyle dediği söylenir: "İtalya'nın hayatta kalması gerektiğini size kim söyledi? Üç yüz milyon Çinli hayatta kalacak ve bu, insan soyunun devamı için yeterli olacak." "Mao'nun bir nükleer savaşın kaçınılmazlığını ve böyle bir savaşın kapitalizmin nihai yenilgisini sağlayacak bir yol olarak muhtemel yararını memnuniyetle kabul etmesi [1957'de] öteki ülkelerden yoldaşlarını çok şaşırttı." (Walker, 1993, s. 126).

SSCB bir kez nükleer silahları edindiğinde -atom bombasında Hiroşima'dan dört yıl sonra (1949), hidrojen bombasında ABD'den dokuz ay sonra (1953)- her iki süper güç savaşı birbirine karşı siyaset aracı olarak kullanmaktan vazgeçtiler, çünkü bu karşılıklı intihardan farksızdı. Üçüncü taraflara karşı -1951'de Kore'de ve 1954'te Vietnam'da Fransızları kurtarmak için ABD; 1969'ta Çin'e karşı SSCB- nükleer eylemi ciddi biçimde düşünüp düşünmedikleri tam olarak bilinemez, ancak hiçbir durumda bu silahlar kullanılmadı. Ne var ki, her ikisi de bazı durumlarda, kullanma niyeti nerdeyse kesinlikle olmasa da nükleer tehdite başvurdu: Kore ve Vietnam'da (1953, 1954) barış görüşmelerini hızlandırmak için ABD, Britanya ile Fransa'yı 1956'da Süveyş'ten çekilmeye zorlamak için SSCB. Ne yazık ki, her iki süper gücün de nükleer düğmeye basmak istememesi, her iki tarafı da, öteki tarafın bunu istemediği düşüncesinin verdiği güvenle, müzakere amaçları için ya da (ABD'de) iç politika hedefleri uğruna mükleer jestler yapma yönünde ayarttı. Bu güvenin haklı olduğu kanıtlandı, ancak kuşakların sinirlerini harap etme pahasına. 1962'de Küba'da çıkan füze krizi, bu türden bir egzersiz olarak, bir kaç gün için dünyayı gereksiz bir savaşın eşiğine getirdi ve en üst düzeyde karar alanları bile bir süre için haklı olarak korkuttu.*

II

O halde yerkürenin her an bir dünya savaşına yol açacak kadar istikrarsız olduğu ve bunun ancak sürekli bir karşılıklı caydırmayla önlenebileceği şeklindeki, inandırıcı olmayan ve bu örnekte tamamen yersiz bir varsayım temelinde kırk yıl süren karşılıklı silahlanma ve seferberliği nasıl açıklayacağız? İlk planda Soğuk Savaş geriye bakıldığında anlamsız, ancak İkinci Dünya Savaşı ertesinde oldukça doğal bir Batılı inanışı temel

*) Sovyet lideri N. S. Kruşçev, Amerikalıların Türkiye'nin Sovyet sınırına füze yerleştirmelerine karşılık Küba'ya Sovyet füzeleri yerleştirmeye karar verdi (Burlatskiy, 1992). ABD savaş tehdidiyle Kruşçev'i füzeleri çekmeye zorladı, ancak kendisi de Türkiye'deki füzeleri geri çekti. Başkan Kennedy'nin o sırada söylediği gibi, Sovyet füzeleri, başkanın halkla ilişkileri bakımından önemli olmakla birlikte, stratejik dengede hiçbir değişiklik yaratmadı (Ball, 1992, s. 18; Walker, 1988). Geri çekilen ABD füzelerinin "eskimiş" olduğu söylendi.

alıyordu. Buna göre Felaket Çağı hiçbir şekilde sona ermemişti ve dünya kapitalizmi ile liberal toplumun geleceği güvence altına alınmış olmaktan çok uzaktı. Pek çok gözlemci, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olanlarla benzeşmeler kurarak ABD'de bile ağır bir savaş sonrası ekonomik kriz bekliyordu. Geleceğin Nobel ödüllü iktisatçısı, 1943'te, ABD'de "o güne kadar hiçbir ekonominin yaşamadığı kadar büyük bir işsizlik ve endüstriyel altüst oluş"un mümkün olduğundan söz ediyordu (Samuelson, 1943, s. 51). Aslında ABD hükümetinin savaş sonrası planları çok daha somut biçimde bir başka savaşı önlemekten çok bir başka Büyük Çöküş'ü önlemekle ilgiliydi. Washington savaşın önlenmesine zaferden sonra sadece sınıflandırılmış ve geçici bir ilgi gösteriyordu (Kolko, 1969, s. 244-46).

Washington "dünyadaki istikrarı -toplumsal, siyasal ve ekonomik" (Dean Acheson, alıntı, Kolko içinde, 1969, s. 485) zayıflatan "savaş sonrası büyük sorunlar" bekliyor idiyse, bunun nedeni, savaşın sonunda, ABD dışında savaşa katılan ülkelerin, hem ABD'nin hem de dünyanın sayesinde kurtulacağı uluslararası özgür girişim, serbest ticaret ve yatırım sistemiyle bağdaşmayan ekonomik siyasetlere ve toplumsal devrime kulak verebilecek, aç, umutsuz ve belki de radikalleşmiş halkların yaşadığı bir yıkıntılar alanı olmasıydı. Üstelik, savaş öncesi uluslararası sistem, ABD'yi Avrupa'nın geniş bölgeleri, hattâ Avrupa dışındaki dünyanın daha da geniş bölgeleri boyunca son derece güçlü bir Komünist SSCB ile yüz yüze bırakarak çökmüştü. Bu bölgelerin siyasal geleceği tamamen belirsizdi. Belli olan tek şey, bu patlayıcı ve istikrarsız dünyada meydana gelen her olayın, ABD'yi ve kapitalizmi zayıflatmaktan çok, devrimin gene devrim için ortaya çıkardığı gücün daha da artmasına yol açacağıydı.

Kurtarılmış ve daha önce işgal edilmiş ülkelerin pek çoğunda savaş sonrası durumun ılımlı politikacıların konumunu zayıflattığı görülüyordu. Bu politikacılar Batılı müttefikler dışında pek az destek görüyorlar, her yerde savaştan geçmişe nazaran çok daha güçlü ve zaman zaman kendi ülkelerinin en büyük partileri ve seçim güçleri olarak çıkan komünistlerin kurdukları hükümetlerin içinde ve dışında kuşatılıyorlardı. Fransa'nın (sosyalist) başbakanı, ekonomik yardım yapılmazsa muhtemelen komünistlerin eline düşeceği uyarısında bulunmak için Washington'a geldi.

1946 yılının kötü hasadı ve ardından çok sert geçen 1946-47 kışı, hem Avrupalı politikacıları hem de Amerikan başkanlık danışmanlarını daha da endişelendirdi.

Bu koşullar altında kapitalist ve artık kendi nüfuz alanının başında olan sosyalist güçler arasında savaş sırasında yapılan ittifakın, genellikle savaşların sonunda kurulan daha az heterojen koalisyonlar olarak bile dağılması şaşırtıcı değildir. Ne var ki, bu bile Birleşik Devletler siyasetinin - Washington'ın müttefikleri ve müşterileri, muhtemelen Britanya dışında, bu konuda fazla ateşli değildiler - en azından halka yaptığı duyurularda, yerküreyi fethedecek ve hür dünyayı yıkmaya hazır bir allahsız "komünist dünya komplosu"na yönelen Moskof süpergücüne dair bir kâbusu andıran senaryoyu temel almasını açıklamaya yeterli değildir. Bu, Britanya Başbakanı Harold Macmillan'ın "modern hür toplumumuz- kapitalizmin yeni biçimi" (Horne, 1989, c. II, s. 283) dediği şeyin acil bir sorunla yüz yüze olduğunu söylemenin akla uygun olmadığı bir sırada, 1960'ta, J.F. Kennedy'nin seçim kampanyası sırasında kullandığı retoriği açıklamak bakımından daha da yetersizdir.*

Savaşın ertesinde "dışişleri bakanlığındaki profesyoneller"in bakışı, neden "dünyanın sonunu ilan eden" görüşler olarak betimleniyordu? (Hughes, 1969, s. 28). SSCB'yi Nazi Almanyası ile herhangi bir şekilde kıyaslamayı reddeden sakin bir İngiliz diplomatının o sırada Moskova'dan, dünyanın, "Sovyet komünizminin Batı sosyal demokrasisine ve Amerikan tarzı kapitalizme karşı dünya hâkimiyeti için mücadele edeceği, onaltıncı yüzyılın din savaşlarının modern eşdeğerini oluşturan bir tehlike"yle yüz yüze olduğunu öne süren bir rapor göndermesinin sebebi neydi? (Jensen, 1991, s. 41, 53-54; Roberts, 1991.) Zira günümüzde ve muhtemelen 1945-47'de de biliniyordu ki, SSCB ne yayılmacıydı -hattâ daha az saldırgandı- ne de 1943-45 zirvelerinde kararlaştırılanın ötesinde bir komünist yayılma umuyordu. Aslında Moskova'nın kendisine bağlı rejimleri ve komünist hareketleri denetlediği yerlerde, komünistler SSCB'yi

---

*) "Düşman komünist sistemin kendisidir - amansız, açgözlü, durmaksızın dünya hâkimiyeti peşinde koşan... Bu sadece silah üstünlüğü için verilen bir mücadele değildir. Bu aynı zamanda birbiriyle çatışan iki ideoloji arasındaki üstünlük mücadelesidir: Tanrı'nın emrettiği özgürlüğe karşı acımasız, tanrısız tiranlık" (Walker, 1993, s. 12).

model alan devletler değil, özgül olarak çok partili parlamenter demokrasilerin yönetiminde karma ekonomiler kurmaya giriştiler. Bu parlamenter demokrasiler "proletarya diktatörlüğü"nden ve tek bir partinin "sürekli yönetimi"nden ayrılıyorlardı. Bu yönetim biçimleri parti içi dokümanlarda "ne yararlı ne de gerekli" olarak betimleniyordu (Spriano, 1983, s. 265). (Bu çizgiyi izlemeyi reddeden yegâne komünist rejimler, Stalin'in fiilen engellemeye çalıştığı devrimleri Moskova'nın denetiminden kurtulanlar, örneğin Yugoslavya idi.) Ayrıca, fazla dikkati çekmese de, Sovyetler Birliği, birliklerini -başlıca askeri varlığı- neredeyse ABD kadar hızlı biçimde terhis ederek, 1945'te Kızıl Ordu'nun en yüksek düzeye ulaşan yaklaşık 12 milyon askerini 1948'in sonunda üç milyona indirdi (*New York Times*, 24/10/1946; 24/10/1948).

Akılcı bir değerlendirmeyle SSCB, Kızıl Ordu'nun işgal güçlerinin ulaşabileceği menzilin dışında hiç kimse için doğrudan bir tehlike oluşturmuyordu. Savaştan bir harabe halinde, kan kaybetmiş ve tükenmiş, barış dönemindeki ekonomisi parçalanmış olarak, halkın güvenmediği bir hükümetle çıkmıştı. Bu halkın Büyük Rusya'nın dışında yaşayan büyük bir bölümü, rejime karşı açık ve anlaşılabilir bir güvensizlik göstermişti. Ülkenin batı uçlarında yıllardır Ukraynalı ve başka ulusalcı gerillalarla başı dertteydi. Doğrudan denetlediği bölgenin dışında, içerde amansız bir yönetimi sürdüren, ancak riskten kaçındığı kanıtlanmış bir diktatör, J. V. Stalin (bk. bölüm 13) tarafından yönetiliyordu. Hiç kuşkusuz Stalin, bir komünist olarak komünizmin kaçınılmaz biçimde kapitalizmin yerini alacağına ve bu kapsamda iki sistemin herhangi bir şekilde bir arada yaşamasının sürekli olmayacağına inanıyordu. Ne var ki, Sovyet plancıları aslında İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda kapitalizmi kriz içinde görmüyorlardı. Kapitalizmin, serveti ve gücü muazzam bir artış kaydeden ABD'nin hegemonyası altında uzun süre varlığını koruyacağından hiçbir kuşkuları yoktu (Loth, 1988, s. 36-37). Aslında SSCB'nin kuşkulandığı ve korktuğu şey tam da budur.* Savaştan sonraki temel duruşları saldırıya değil savunmaya yönelikti.

*) ABD kurmay başkanlığının savaşın bitiminden on hafta sonra en büyük yirmi Sovyet kentine atom bombası atmayı planladıklarını biselerdi daha çok kuşkulanırlardı (Walker, 1993, s. 26-27).

Ne var ki, her iki tarafın da izlediği karşı karşıya gelme siyaseti, kendi durumlarından kaynaklandı. Kendi konumunun belirsizliğinin ve taşıdığı riskin bilincinde olan SSCB, orta ve batı Avrupa'nın içinde bulunduğu belirsizliğin ve taşıdığı riskin ve Asya'nın büyük bir kısmı için geleceğin ne kadar belirsiz olduğunun farkında olan ABD'nin dünya gücü ile karşı karşıya geldi. Bu çatışma ideoloji olmasaydı da gelişebilirdi. 1946'nın başında Washington'ın coşkuyla benimsediği "çevreleme" siyasetini formüllendiren Amerikalı diplomat George Kennan, Rusya'nın haçlı seferine çıktığına inanmıyor ve -sonraki kariyerinin gösterdiği gibi- bu ülkenin ideoloji uğruna savaşmaktan (geleneğine sahip olmadığı demokratik siyasetlere karşı olma dışında) çok uzak olduğunu düşünüyordu. Kennan, eski tarz diplomatik güç siyasetleri okulundan yetenekli bir Rusya uzmanı olarak, ister Çarist ister Bolşevik olsun, Rusya'yı "geleneksel ve içgüdüsel Rus güvensizlik duygusu"nun yönlendirdiği insanlarca yönetilen geri ve barbar bir toplum olarak görüyordu. Bu toplum kendisini daima dış dünyadan ayırmış, otokratlar tarafından yönetilmiş, rakip gücün topyekûn yenilgisi için sabırlı ve ölümüne bir mücadele vererek "güvenlik" sağlamaya çalışmış, rakibiyle asla anlaşmaya ve uzlaşmaya girmemiş ve sonuç olarak daima aklın değil sadece "zorun mantığı" ile karşılık vermişti. Kennan'a göre komünizm, hiç kuşkusuz, Rusya'yı, yani büyük güçlerin en vahşisini, en amansız ütopyacı, yani dünyayı fethetmeyi amaçlayan ideolojilerle takviye ederek daha da tehlikeli hale getirmişti. Ancak bu tezin sonucu, Rusya'nın karşısındaki yegâne "rakip gücün," yani ABD'nin, Rusya komünist olmasaydı bile uzlaşmaz bir direnişle baskı yaparak onun baskısını "çevrelemek" zorunda kalacağı idi.

Öte yandan, Moskova'nın bakış açısından, yegâne akılcı savunma ve uluslararası güç olarak büyük ama kırılgan yeni konumunu kullanma stratejisi değişmemişti: hiçbir şekilde uzlaşmamak. Oynamak zorunda olduğu kartın ne kadar zayıf olduğunu hiç kimse Stalin'den daha iyi bilmiyordu. Hitler'in yenilmesi için Sovyet çabasının önemli olduğu ve Japonya'nın yenilmesi için de önemli olduğuna inanıldığı bir sırada Roosevelt ve Churchill'in sağladıkları konumlar hiçbir şekilde müzakere edilemezdi. SSCB, 1943-45 zirve toplantıları ve özellikle Yalta'da varılan anlaşmayla saptananın ötesindeki her türlü konumdan -örneğin, 1945-46'da İran ve Türkiye sınırlarındaki- geri çekilmeye hazır olabilirdi, ancak yeni bir Yalta için yapılacak her türlü girişim ancak reddedilebilirdi. Aslında

Yalta'dan sonra yapılan bütün uluslararası toplantılarda Stalin'in dışişleri bakanı Molotov, hep "hayır" dediği için kötü bir şöhret kazandı. Amerikalılar tam o sırada büyük bir güce sahip oldular. Aralık 1947'ye kadar on iki hazır atom bombasını ya da bunları bir araya getiren askeri yeteneği ulaştırabilecek uçakları yoktu (Moisi, 1981, s. 78-79). SSCB böyle bir güce sahip değildi. Washington tavizler karşılığında hiçbir şey vermeyecekti, ancak bu tavizler de, Moskova'nın çok ihtiyaç duyduğu ekonomik yardım karşılığında bile veremeyeceği tavizlerdi. Amerikalılar, Sovyetler'in Yalta'dan önce yaptığı savaş sonrası kredi ricasının "geçersiz" olduğunu iddia ederek onlara ekonomik yardımda bulunmak istemiyorlardı.

Özetle, ABD gelecekte muhtemel bir Sovyet dünya üstünlüğü tehlikesinden endişelenirken, Moskova yerkürenin Kızıl Ordu'nun işgalinde olmayan bütün bölümlerinde fiili ABD hegemonyasından endişeleniyordu. Tükenmiş ve yoksul düşmüş bir SSCB'nin ABD ekonomisi için o sırada dünyanın geri kalan kısmının tamamından daha güçlü olan bir başka müşteri bölgesine dönüşmesi kısa süre içinde gerçekleşebilirdi. En mantıklı taktik uzlaşmamaktı. Moskova'nın blöfüne aldırmadılar.

Ne var ki, karşılıklı uzlaşmazlık, hattâ sürekli güç rekabeti siyasetleri savaş tehlikesinin çok yakın olduğu anlamına gelmez. Ondokuzuncu yüzyıl Çarlık Rusyası'nın yayılmacı dürtülerini Kennanvari bir biçimde sürekli olarak "çevrelemek" gerektiğine inanan İngiliz dışişleri bakanları, açık çatışma anlarının pek az olduğunu, savaş krizlerinin daha da az olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Gene de karşılıklı uzlaşmazlık ölüm kalım mücadelesi ya da dinsel savaş siyasetleri anlamına geliyordu. Ne var ki, iki unsur çatışmanın akıl alanından duygusal alana taşınmasına yardımcı oldu. Tıpkı SSCB gibi, ABD de, çoğu Amerikalının dünya için bir model olduğuna samimi olarak inandıkları bir ideolojiyi temsil eden bir güçtü. SSCB'nin aksine ABD bir demokrasi idi. Ne yazık ki, ikincisinin belki daha da tehlikeli olduğunu söylemek gerekir.

Sovyet hükümeti de küresel uzlaşmazlığı şiddetlendirdi. Ancak bu hükümetin Kongre'de ya da başkanlık ve kongre seçimlerinde oy kazanmak gibi dertleri yoktu. ABD hükümetinin ise böyle dertleri vardı. Hem kongre hem de hükümet için, gelecekteki büyük felaketi haber veren bir antikomünizm, yararlı ve bu nedenle de kendi retoriğine içtenlikle inanmayan

ya da Başkan Truman'ın hastanedeki penceresinden Rusların geldiğini görüp intihar edecek kadar klinik anlamda deli olan Deniz Kuvvetlerinden Sorumlu Dışişleri Bakanı James Forestall (1882-1949) gibi politikacılar için bile cezbediciydi. ABD'yi tehdit eden bir dış düşman, haklı olarak ABD'nin artık bir dünya gücü -aslında dünyanın o zamana kadar görülen en büyük gücü- olduğu sonucuna varan ve "tecrit siyaseti"ni ya da savunmaya dönük bir korumacılığı karşısındaki başlıca iç engel olarak gören Amerikan hükümetleri için elverişliydi. Amerika bile güvenli olmadığına göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, dünya önderliğinin gerektirdiği sorumluluklardan -ve ödüllerden- geri durmak olmazdı. Daha somut olarak, kamusal histeri, başkanların, vergi ödeme isteksizliği nedeniyle adı çıkmış bir yurttaşlar topluluğundan sağlanan ve Amerikan siyaseti için gerekli olan büyük meblağları arttırmalarını kolaylaştırıyordu. Ve anti-komünizm, bireyciliği ve özel girişimi temel alan bir ülkede sahici biçimde ve içselleşerek popüler oldu. Bu ülkede bizzat ulusun kendisi, komünizmin neredeyse zıt kutbu olarak, özellikle ideolojik terimlerle ("Amerikancılık") tanımlanıyordu. (Sovyetleştirilmiş Doğu Avrupa'dan gelen göçmenlerin oylarını da unutmamalıyız.) Kızıl *cadı avının yol açtığı sefil ve akıldışı cinneti başlatan* Amerikan hükümetleri değil, içerdeki düşmanı toptan lanetlemenin taşıdığı siyasal potansiyeli keşfetme dışında hiçbir önemi olmayan demagoglardı - içlerinden, kötü şöhretli Joseph McCarthy gibi bazıları, özellikle anti-komünist bile değildiler.* Bürokratik potansiyel, uzun süreden beri, Federal Soruşturma Bürosu'nun (FBI) yerinden edilemez şefi J. Edgar Hoover (1895-1972) tarafından keşfedilmişti. Soğuk Savaş'ın başlıca mimarlarından birinin "İlkellerin saldırısı" (Acheson, 1970, s. 462) dediği şey, özellikle Çin'de komünistlerin doğal olarak Moskova'nın sorumlu tutulduğu zaferini izleyen yıllarda Washington siyasetinin aşırı uçlara doğru itilmesini hem kolaylaştırdı hem de zorladı.

Oya duyarlı politikacıların hem "komünist saldırı" dalgasını tekrarlayacak, parayı koruyacak, hem de Amerikalıların rahatını mümkün olduğu kadar bozmayacak şekilde müdahaleci olacak bir siyaset için öne

*) Cadı avlarının yeraltı dünyasından çıkan, gerçek bir cevhere sahip yegâne politikacı, savaş sonrası Amerikan başkanlarının en renksizi olan Richard Nixon idi (1968-74).

sürdükleri şizoit talep, müttefikleriyle birlikte Washington'ı, sadece askerden çok nükleer bombaların önem kazandığı bir stratejiye değil, 1954'te ilan edilen uğursuz "kitlesel misilleme" stratejisine bağladı. Potansiyel saldırgan sınırlı bir konvansiyonel saldırı durumunda bile nükleer silahlarla tehdit edilecekti. Özetle ABD kendisini taktik esnekliği asgari düzeyde olan bir saldırı tutumuna bağlı durumda buldu.

Böylece her iki taraf da kendisini karşılıklı yıkım için çılgınca bir silahlanma yarışına, nükleer generaller ve nükleer entelektüellere bağlanmış durumda buldu. Bu kişilerin mesleği bu çılgınlığı açıkça ortaya koymamalarını gerektiriyordu. Her iki taraf da kendilerini, etkisine girmese de bu deliliğe nezaret etmek zorunda kalan eski okuldan ılımlı bir askeriye adamının, Başkan Eisenhower'in "askeri-endüstriyel kompleks" dediği şeye, yani savaş hazırlığının harekete geçirdiği insanların ve kaynakların giderek geniş biçimde birleştirilmesine bağlı durumda buldular. Büyük güçler bu alana istikrarlı barış zamanlarına kıyasla daha büyük bir ilgi gösterdiler. Umulacağı gibi, hem askeri hem de endüstriyel kompleksler, hem kapasite fazlalarından kurtulmak ve müttefikler ile müşterileri silahlandırmak için ve hem de en yeni silahları ve bu arada kuşkusuz nükleer silahları kendilerine ayırırlarken kârlı ihracat pazarlarını elde tutmak için hükümetler tarafından teşvik edildi. Süper güçler nükleer silahlar üzerindeki tekellerini korudular. İngilizler, ironik biçimde ABD'ye olan bağımlılıklarını azaltmak amacıyla kendi bombalarını 1952'de; Fransızlar (nükleer cephanelikleri fiilen ABD'den bağımsızdı) ve Çinliler ise 1960'larda gerçekleştirdiler. Soğuk Savaş sürerken, bunların hiç biri hesaba katılmadı. 1970'ler ve 1980'ler boyunca bazı başka ülkeler, özellikle İsrail, Güney Afrika ve muhtemelen Hindistan, nükleer silah yapma kapasitesine ulaştılar, ancak bu türden nükleer üreme süpergüçlerin iki kutuplu dünya düzeninin 1989'da sona erişine kadar ciddi bir uluslararası sorun haline gelmedi.

Bu durumda Soğuk Savaş'tan kim sorumluydu? Bu soru üzerine yapılan tartışma, suçu özellikle SSCB üzerine atanlar ile bunun özellikle ABD'nin hatası olduğunu söyleyen (belirtmek gerekir ki, esas olarak Amerikalı) muhalifler arasında uzun süren bir ideolojik tenis maçı olmuştur. "İki askeri kamp(ın) birbirinin karşısında yer alan bayrakları altında seferber olmaya başladı(ğı)" (Walker, 1993, s. 55) ana kadar tırmandırılan

karşılıklı korkuyu kaydeden tarihsel arabulucuları bu maça katmak cezbedicidir. İki kampın birbirine karşı seferber olduğu doğrudur, ancak bütünüyle değil. Bu sadece, 1947-49'da cephelerin "dondurulması" denilen şeyi; 1947'den 1961'de Berlin Duvarı'nın inşa edilmesine kadar Almanya'nın adım adım bölünmesini; Batı tarafındaki anti-komünistlerin ABD'nin hâkim olduğu askeri ittifaka (Fransa'da General de Gaulle dışında) tam olarak katılmaktan kaçınmayı başaramamalarını; ve bölünmeden sonra Doğu tarafında kalanların Moskova'ya tam olarak boyun eğmekten kaçınmayı (Yugoslavya'da Mareşal Tito dışında) başaramamalarını açıklar. Ancak Soğuk Savaş'ın bir kıyamet beklentisini yansıtan *ruh halini* açıklamaz. Bu ruh hali Amerika'dan geldi. Büyük komünist partileri olan ya da olmayan bütün Batı Avrupa hükümetleri, istisnasız olarak yürekten anti-komünist ve muhtemel bir Sovyet askeri saldırısına karşı kendilerini korumaya kararlı idiler. Hiçbiri, tarih, siyaset ya da müzakereler yoluyla tarafsızlığı benimsemiş olanlar bile, ABD ile SSCB arasında bir tercih yapmaları istense duraksamazdı. Ancak "komünist dünya komplosu," en azından savaşı hemen izleyen yıllarda, siyasal demokrasi olma iddiasını taşıyanların hiçbirinin iç siyasetlerinin önemli bir parçası değildi. Demokratik ülkeler arasında *sadece* ABD'de başkanlar komünizme karşı seçiliyorlardı (1960'da John F. Kennedy gibi). Bu ülkede komünizm, iç siyaset bakımından İrlanda'da Budizm kadar önemsizdi. Eğer biri uluslararası güç karşılaşmasının *realpolitik*'ine savaşçı bir unsur katmak ve bu unsuru orada tutmak istese, bu ancak Washington olabilirdi. Aslında, J. F. Kennedy'nin seçim retoriği, parlak bir hitabet örneği sergilerken, konu akademik komünist dünya hâkimiyeti tehdidi değil, gerçek bir ABD üstünlüğünün muhafaza edilmesiydi.* Ne var ki, NATO ittifakı hükümetlerinin, Amerikan siyasetinden pek hoşnut olmasalar da, nefret uyandıran bir siyasal sistemin askeri gücüne karşı, bu sistem var olmaya devam ettiği sürece korunmanın bedeli olarak Amerikan üstünlüğünü kabul etmeye hazır olduklarını da kabul etmek gerekir. Washington gibi onların da SSCB'ye güvenleri yoktu. Özetle, herkesin benimsediği siyaset, komünizmin yok edilmesi değil, "çevreleme" siyasetiydi.

---

*) "Gücümüzü toplayacağız ve gene birinci olacağız. Belki değil, kesinlikle birinci olacağız. Dünyanın Bay Kruşçev'in ne yapmakta olduğunu merak etmesini istemiyorum. Onların Birleşik Devletler'in ne yapmakta olduğunu merak etmelerini istiyorum" (Beschloss, 1991, s. 28).

III

Soğuk Savaş'ın en bariz yüzü askeri karşılaşma ve Batı'da daima coşkuyla karşılanan nükleer silahlanma yarışı olsa da, yarattığı başlıca etki bu değildi. Nükleer silahlar kullanılmadı. Nükleer güçler üç büyük savaşa girdiler (ancak birbirine karşı değil). Komünistlerin Çin'de kazandıkları zaferle sarsılan ABD ve müttefikleri (Birleşmiş Milletler kılığına bürünmüşlerdi) bölünmüş ülkenin Kuzey'indeki komünist rejimin güneye yayılmasını önlemek için 1950'de Kore'ye müdahale etttiler. Sonuç, araya çekilen bir çizgi oldu. Vietnam'da aynı hedefe bir kez daha ulaşamadılar ve kaybettiler. SSCB 1988'de Amerikan destekli ve Pakistan'dan yardım gören gerillalara karşı Afganistan'daki dost hükümete sekiz yıl askeri destek sağladıktan sonra geri çekildi. Özetle, yüksek teknolojili pahalı silahlarla süren süper güç rekabetinin kararsız olduğu görüldü. Sürekli savaş tehditi, özellikle nükleer silahlara yönelik uluslararası barış hareketlerine yol açtı. Bu hareketler zaman zaman Avrupa'nın çeşitli yerlerinde kitle hareketleri haline geldi ve Soğuk Savaş haçlıları tarafından komünistlerin gizli silahları olarak görüldü. Nükleer silahsızlanma hareketleri de, özgül bir savaş karşıtı hareket olmakla birlikte kararlı değildi. Vietnam Savaşı (1965-75) için askere alınmaya karşı mücadele eden genç Amerikalıların hareketi daha etkili oldu. Soğuk Savaş'ın sonunda bu hareketler, arkalarında iyi davaların anısını ve bunun yanı sıra, 1968 sonrası karşı-kültürlerin benimsedikleri anti-nükleer logoyu ve çevreciler arasında her türlü nükleer enerjiye karşı köklü bir önyargıyı ilginç çevresel yadigârlar olarak bıraktı.

Çok daha belirgin olan, Soğuk Savaş'ın siyasal sonuçlarıydı. Soğuk Savaş süpergüçlerin denetlediği dünyayı, kısa süre içinde, birbirinden kesin biçimde ayrılan iki "kamp" şeklinde kutuplaştırdı. Savaş sırasında bütün Avrupa'ya önderlik eden ulusal anti-faşist birlik hükümetleri (anlamlı biçimde, savaşa giren üç büyük devlet, SSCB, ABD ve Britanya dışında) 1947-48'de komünist yanlısı ve anti-komünist homojen rejimlere bölündü. Batıda komünistler siyasal bakımdan toplumun dışında tutulmak üzere hükümetlerden çıkarıldılar. ABD, komünistlerin İtalya'da 1948 seçimlerini kazanmaları halinde uygulanmak üzere askeri müdahale planları hazırladı. SSCB çok partili "halk demokrasileri"nden komünist olmayanları tasfiye ederek aynı çizgiyi izledi. Bu demokrasiler bundan

sonra "proletarya diktatörlükleri" yani Komünist Partiler'in diktatörlükleri olarak yeniden sınıflandırıldı. Garip bir biçimde sınırlanmış ve Avrupa merkezli bir Komünist Enternasyonal ("Kominform" ya da Komünist Enformasyon Bürosu) ABD'ye karşı durmak için kuruldu, ancak 1956'da, uluslararası hararetin düştüğü bir sırada, sessizce kapatıldı. Doğrudan Sovyet denetimi rastlantı sonucu Finlandiya'yı dışarda bırakarak, bütün Avrupa'yı sıkıca kavradı. Finlandiya, Sovyetler'in insafına kalmış ve güçlü Komünist Partisi'ni 1948'de hükümetten çıkarmıştı. Stalin'in burada uydu bir hükümet kurmaktan neden kaçındığı hâlâ bilinmemektedir. Büyük olasılıkla Finlilerin bir kez daha silaha sarılabilecekleri düşüncesi (1939-40'ta ve 1941-44'te yaptıkları gibi) onu caydırdı, çünkü denetleyemeyeceği bir savaş riskine girmeyi kesinlikle istemiyordu. Tito'nun Yugoslavyası üzerinde Sovyet denetimi kurmayı denediyse de başarılı olamadı. Sonuç olarak Yugoslavya, 1948'de karşı tarafa katılmaksızın Moskova'dan koptu.

Komünist blokun siyasetleri bundan sonra monolitik oldu. Ancak bu monolitikliğin kolay kırılabilir olduğu 1956'dan sonra giderek açığa çıktı (bk. bölüm 16). ABD ile aynı çizgide olan Avrupa devletlerinin izledikleri siyasetler bu kadar tek renkli değildi, çünkü komünistler dışında neredeyse bütün yerel partiler Sovyetler'e karşı duydukları hoşnutsuzlukta birleşiyorlardı. Dış siyaset bakımından kimin bakan olduğu önemli değildi. Ne var ki ABD iki eski düşman ülkede, Japonya ve İtalya'da, sürekli bir tek parti sistemine varan yapıyı yaratarak sorunları basitleştirdi. Tokyo'da Liberal Demokratik Parti'nin (1955) kuruluşunu destekledi ve İtalya'da doğal muhalefet partisinin komünist olduğu gerekçesiyle iktidardan tamamen dışlanması için ısrar ederek, ülkeyi Hıristiyan Demokratlara teslim etti ve fırsattan yararlanarak sistemi bir dizi cüce partiyle -Liberaller, Cumhuriyetçiler vb.- destekledi. 1960'ların başından itibaren, kalıcı olan öteki parti, sosyalistler, komünistlerle kurdukları uzun süreli ittifaktan ayrılarak koalisyon hükümetine katıldılar. Her iki ülkede de sonuç hem başlıca muhalefet partisi olarak komünistlerin (Japonya'da sosyalistler) istikrar kazanmaları hem de kurumsal olarak çürümüş bir hükümet rejiminin yerleşmesi oldu. Bu çürüme öylesine büyük boyutlardaydı ki, 1992-93'te nihayet açığa çıktığında, İtalyanları ve Japonları bile şaşırttı. Hem hükümet hem de muhalefet hareketsizlik içinde dondu ve kendilerini ayakta tutan süper güç dengesiyle birlikte çöktü.

ABD, Rooseveltçi danışmanlarının işgal altındaki Almanya ve Japonya'ya başlangıçta zorla dayattıkları reformcu anti-tekel siyasetleri kısa süre içinde ve Amerika'nın müttefiklerinin huzuru bakımından talihsiz biçimde iptal etttiyse de, savaş, Nasyonal Sosyalizm'i, faşizmi, açık Japon ulusalcılığını ve siyasal yelpazenin sağcı ve ulusalcı kesiminin büyük kısmını kabul edilebilir kamu alanından tasfiye etmişti. Bu nedenle, tartışmasız biçimde anti-komünist olan bu unsurları "hür dünya"nın "totaliterliğe" karşı mücadelesi için, büyük Alman şirketlerinin ve Japonların *zaibatsu*'sunun yapabildiği ölçüde seferber etmek henüz imkânsızdı.* Batılı Soğuk Savaş hükümetlerinin siyasal temeli, bu nedenle, ancak savaş öncesi sosyal demokrat soldan, savaş öncesinin ulusalcı olmayan ılımlı sağına kadar uzanıyordu. Burada Katolik Kilisesi ile bağlantılı olan partilerin özellikle yararlı olduğu görüldü, çünkü Kilise'nin anti-komünist ve tutucu temsilcileri kimseden geri kalmıyorlardı, ancak "Hıristiyan-Demokrat" partiler (bk. bölüm 4) hem sağlam bir anti-faşist sicile, hem de (sosyalist olmayan) bir toplumsal programa sahiptiler. Nitekim bu partiler 1945'ten sonra Batı siyasetinde, geçici olarak Fransa'da, daha sürekli olarak Almanya, İtalya, Belçika ve Avusturya'da önemli rol oynadılar.

Ne var ki, Soğuk Savaş'ın Avrupa'nın uluslararası siyasetlerinde yarattığı etki kıtanın iç siyasetleri üzerinde yarattığı etkiden daha çarpıcıydı. Bu etki, bütün sorunlarıyla birlikte "Avrupa Topluluğu"nu; daha önce görülmemiş bir siyasal örgütlenme biçimini, yani bir çok bağımsız ulus-devletin ekonomileri ve bir ölçüde hukuk sistemleri için sürekli (ya da en azından uzun vadeli) bir düzenlemeyi yarattı. Bu düzenleme başlangıçta (1957) altı devlet (Fransa, Almanya Federal Cumhuriyeti, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg) tarafından oluşturuldu, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda, Soğuk Savaş'ın bütün öteki ürünleri gibi sistem sendelemeye başladığında, öteki altısı (Britanya, İspanya, Portekiz, Danimarka, Yunanistan) katıldı ve teoride ekonomik bütünleşmenin yanı sıra daha yakın bir siyasal bütünleşme kararlaştırıldı. Bu yapı, "Avrupa"yı sürekli federal ya da konfederal bir siyasal birliğe götürecekti.

---

*) Ne var ki, eski faşistler başından itibaren istihbarat servislerinde ve kamuoyuna açık olmayan öteki faaliyetlerde sistematik biçimde kullanıldılar.

"Topluluk," 1945 sonrası Avrupa'nın öteki pek çok ürünü gibi, hem ABD tarafından hem de ABD'ye karşı yaratıldı. Bu kuruluş, bu ülkenin hem gücünü ve belirsizliğini hem de sınırlarını yansıtır; hem de bütün anti-Sovyet ittifakı saran korkuların gücünü gözler önüne serer. Bunlar sadece SSCB'den duyulan korkular değildir. Fransa için Almanya başlıca tehlike olarak kaldı ve Orta Avrupa'daki devin yeniden canlanmasından duyulan korku Avrupa'nın savaşa katılmış ya da işgale uğramış öteki devletleri tarafından da, daha küçük bir ölçüde olmakla birlikte, paylaşıldı. Bu devletlerin hepsi şimdi kendilerini hem ABD hem de ekonomik olarak yeniden canlanan ve biraz budanmış olmakla birlikte yeniden silahlanan Almanya ile birlikte NATO ittifakına kilitlenmiş durumda buldular. Kuşkusuz, SSCB'ye karşı vazgeçilmez bir müttefik olan, ancak hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde Amerikan dünya üstünlüğünün çıkarlarını bütün öteki çıkarların üzerinde tuttuğu için güvenilmez bir şüpheli olan ABD'nin yol açtığı korkular da vardı. Unutulmamalı ki, savaş sonrası dünya hakkında yapılan bütün hesaplamalarda ve savaş sonrası alınan bütün kararlarda , "bütün siyaset oluşturanların öncülü Amerikan ekonomik üstünlüğü idi" (Maier, 1987, s. 125).

Amerika'nın müttefikleri için bir şans eseri olarak, 1946-47'de Batı Avrupa'nın durumu oldukça kritik görünüyordu. Bu durumda Washington güçlü bir Avrupa ve kısa bir süre sonra güçlü bir Japon ekonomisinin gelişmesini en acil öncelik olarak gördü ve Avrupa'nın iyileşmesini amaçlayan muazzam bir tasarıyı, Marshall Planı'nı, Haziran 1947'de yürürlüğe koydu. Açıkça saldırgan ekonomik diplomasinin parçası olan daha önceki yardımların aksine, Marshall Planı, krediden çok bağış biçimini aldı. Ancak ABD'nin hâkim olduğu serbest ticarete, serbest döviz kurlarına ve serbest piyasalara dayanan bir savaş sonrası dünya ekonomisi kurmak için hazırlanan özgün Amerikan planının, sürekli dolar kıtlığı çeken Avrupa ve Japonya'nın korkunç ödeme güçlükleri nedeniyle hiçbir şekilde gerçekçi olmadığı görüldü. Bu da serbest ticaret ve ödemeler konusunda yakın gelecekte hiçbir umut olmadığını gösteriyordu. Birleşik Devletler de Avrupalı devletlere gelişim halindeki serbest girişim ekonomisinin yanı sıra siyasal yapı olarak ABD'yi model alacak ideal bir tek Avrupa planını kabul ettirecek konumda değildi. Ne kendilerini hâlâ bir dünya gücü olarak gören İngilizler, ne de zayıf ve bölünmüş bir Almaya düşleri kuran Fransa bu durumdan hoşnuttu. Ne var ki, Amerikalılar için etkin bi-

çimde restore edilmiş, Marshall Planı'nın tamamlayıcısı olan anti-Sovyet askeri ittifakının - 1949 Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO)- parçası olan bir Avrupa, gerçekçi olarak Almanya'nın yeniden silahlanmasıyla pekiştirilmiş bir Alman ekonomik gücüne dayanmak zorundaydı. Fransızların yapabilecekleri en iyi şey, Batı Alman ve Fransız sorunlarını, bu iki eski rakibin çatışmasını imkânsız hale getirecek şekilde karıştırmaktı. Bu nedenle Fransızlar kendi Avrupa birliği versiyonlarını, "Avrupa Kömür ve Çelik Birliği"ni (1950) önerdiler. Bu örgüt, önce "Avrupa Ekonomik Topluluğu ya da Ortak Pazarı" (1957), bir süre sonra "Avrupa Topluluğu" ve 1993'ten itibaret "Avrupa Birliği" olarak gelişti. Örgütün karargâhı Brüksel'deydi, ancak Fransız-Alman birliği çekirdeği oluşturuyordu. Avrupa Topluluğu, Avrupa'nın bütünleşmesi için hazırlanan ABD planına bir *alternatif* olarak kuruldu. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Avrupa Topluluğu ve Fransız-Alman ortaklığının üzerinde inşa edildiği temeli, 1990'da Almanya'nın birleşmesiyle her ikisinin de dengesini bozarak ve beklenmedik ekonomik sorunlara yol açarak, zayıflatacaktı.

Ne var ki, ABD kendi siyasal-ekonomik planlarım Avrupalılara ayrıntılı olarak dayatamasa da, onların uluslararası davranışlarına hâkim olacak kadar güçlüydü. SSCB'ye karşı ittifak siyaseti ABD'ye aitti ve dolayısıyla askeri planlar da ona aitti. Almanya yeniden silahlandırıldı, özlemi çekilen Avrupa tarafsızlığı önlendi ve Batılı güçlerin ABD'den bağımsız bir dünya siyaseti uygulamak için gerçekleştirdikleri yegâne girişim, yani 1956'da Mısır'a karşı Anglo-Fransız Süveyş savaşına müdahale, Amerikan baskısı altında durduruldu. Müttefik ya da müşteri bir devletin en fazla yapabileceği, askeri ittifakla bütünleşmeyi, tamamen ayrılmaksızın (General de Gaulle gibi) reddetmekti.

Ve gene, Soğuk Savaş dönemi uzadıkça, Washington'ın ittifaka daha çok askeri ve bu nedenle siyasal hâkimiyeti ile ABD'nin dereceli olarak zayıflayan ekonomik üstünlüğü arasında genişleyen bir uçurum oluştu. Dünya ekonomisinin ağırlığı artık ABD ekonomisinden, ABD'nin bizzat kurtardığını ve yeniden inşa ettiğini düşündüğü Avrupa ve Japon ekonomilerine kayıyordu (bk. bölüm 9). 1947'de çok az bulunan dolar, büyüyen bir sel halinde ABD'nin dışına akıyordu. Amerika'nın küresel askeri faaliyetlerinin, özellikle Vietnam Savaşı'nın (1965'ten sonra)

muazzam maliyetlerini, bunun yanı sıra ABD tarihinin en iddialı sosyal refah programını açık vererek finanse etme eğilimi, bu dolar akımını hızlandırdı. Savaş sonrası dünya ekonomisinin ABD tarafından planlanan ve garanti altına alınan temelini oluşturan dolar giderek zayıfladı. Dolar, teoride dünya altın rezervlerinin neredeyse dörtte üçünü tutan Fort Knox külçesiyle destekleniyordu ve pratikte giderek artan banknot ya da hesap akışından ibaretti, ancak doların istikrarı verili altın miktarıyla olan bağlantısıyla garanti edildiği için, aşırı tedbirli ve külçe-düşkünü Fransızların başını çektikleri tedbirli Avrupalılar, potansiyel olarak devalüe edilmiş banknotu sağlam külçeyle değiştirmeyi tercih ettiler. Bu nedenle altın Fort Knox'un dışına aktı ve fiyatı talep ölçüsünde yükseldi. Altmışlı yıllarda doların ve onunla birlikte uluslararası ödemeler sisteminin istikrarı, artık ABD'nin kendi rezervlerini değil, Avrupa merkez bankalarının -ABD'nin baskısı altında- kendi dolarlarını altına çevirmemek ve piyasadaki altın fiyatlarını istikrarlı hale getirmek için bir "Altın Havuzu"na katılma isteğini temel alıyordu. Bu durum uzun sürmedi. 1968'de artık küçülen "Altın Havuzu" eritildi. Dolar konvertibilitesi *de facto* sona erdi. Uygulama resmen Ağustos 1971'de terk edildi ve böylece uluslararası ödemeler sisteminin istikrarı ve ABD'nin ya da herhangi bir başka tek ulusal ekonominin bu sistem üzerindeki denetimi sona erdi.

Soğuk Savaş sona erdiğinde ABD hegemonyasından geriye o kadar az şey kaldı ki, askeri hegemonya bile artık ülkenin kendi kaynaklarıyla finanse edilemiyordu. Önemli bir ABD askeri harekâtı olan, Irak'a karşı 1991 Körfez Savaşı, Washington'ı destekleyen öteki ülkeler tarafından, isteyerek ya da duraksamalarla ödendi. Bu, büyük bir gücün fiilen kârlı çıktığı nadir savaşlardan biriydi. Bereket, bu savaş mutsuz Iraklılar dışında herkes için sadece birkaç gün içinde sona erdi.

IV

1960'ların başında bir süre, Soğuk Savaş konusunda deneme niteliğinde birkaç makul adımın atıldığı görüldü. 1947'den Kore Savaşı'nın dramatik olaylarına (1950-53) kadar süren birkaç tehlikeli yıl, dünya çapında bir patlama olmaksızın geçmişti. Stalin'in ölümünden (1953) sonra, özellikle ellili yılların ortasında Sovyet blokunu sarsan sismik altüst oluş-

lar da aynı şekilde atlatıldı. O zamana kadar toplumsal krizler yaşayan Batı Avrupa ülkeleri, ummadıkları bir dönemden geçmekte olduklarını ve genel bir refah ortamında yaşadıklarını görmeye başladılar. Bu durumu bir sonraki bölümde daha bütünlüklü olarak tartışacağız. Azalan gerilim, eski tarz diplomatların geleneksel jargonuyla, "detant" olarak ifade ediliyordu. Bu sözcüğü artık herkes biliyor.

Bu durum ilk kez 1950'lerin son yıllarında, N. S. Kruşçev, Stalinizm sonrası tehlike işaretlerinin ve gidip gelmelerin (1958-64) ardından SSCB içinde üstünlük sağladığında su yüzüne çıktı. Bu hayranlık verici yontulmamış elmas, Stalin'in toplama kamplarını derhal boşaltan reform ve barış içinde bir arada yaşama savunucusu, birkaç yıl uluslararası sahneye hâkim oldu. O güne kadar büyük bir devleti yöneten belki de tek köylü çocuğuydu. Ne var ki, detant ilk önce, Kruşçev'in blöf düşkünlüğü ile yüzyılın en çok önemsenen ABD başkanı John F. Kennedy'nin (1960-63) jest politikası arasında alışılmamış ölçüde şiddetli bir söz çatışması gibi görünen şeyi yaşamak zorunda kaldı. İki süpergüç, kapitalist Batı'nın 1950'lere kıyasla daha hızlı büyümekte olan komünist ekonomiler karşısında mevzi kaybettiğini hissettiği bir sırada -bu pek hatırlanmaz- yüksek risk alan iki uygulayıcı tarafından yönetiliyordu. Tam da o sırada Sovyet uydularının ve kozmonotlarının kazandıkları dramatik zafer komünist ekonomilerin teknolojik üstünlüğünü (kısa süre için) kanıtlamamış mıydı? Üstelik Florida'dan sadece birkaç mil uzaktaki bir ülkede, Küba'da, komünizm -herkesi şaşırtarak- zafer kazanmamış mıydı? (bk. bölüm 15).

Tam tersine, SSCB sadece Washington'ın belirsiz, ama oldukça kavgacı retoriğinden değil, Çin ile yaşadığı temel kopuştan da endişeliydi. Çin o sırada Moskova'yı kapitalizm karşısında yumuşamakla suçluyor ve böylece barışçı düşünceleri olan Kruşçev'i kamuoyu önünde Batı'ya karşı daha uzlaşmaz bir tutum almaya zorluyordu. Aynı zamanda, sömürgesizleşme ve Üçüncü Dünya devriminde görülen ani hızlanmanın (bk.bölüm7, 12 ve 15) Sovyetler'in lehine olduğu görülüyordu. Böylece, sinirli ama kendine güvenen ABD, kendine güvenen ama sinirli SSCB ile Berlin'de, Kongo'da ve Küba'da karşı karşıya geldi.

Aslında, bu karşılıklı tehdit ve risk aşamasının net sonucu görece istikrarlı bir uluslararası sistem oldu ve iki süper gücün birbirini ve dünyayı

korkutmamak için yaptıkları üstü kapalı bir anlaşma şimdi (1963) Beyaz Saray'ı Kremlin'e bağlayan "kırmızı telefon" hattıyla simgeleniyordu. Berlin Duvarı (1961) Avrupa'da Doğu ile Batı arasındaki son tanımlanmamış sınırı kapattı. ABD yambaşında komünist bir Küba'nın varlığını kabul etti. Latin Amerika'da Küba devriminin, Afrika'da sömürgesizleştirme dalgasının yaktığı küçük özgürleşme ve gerilla savaşı ateşleri bir orman yangınına dönüşmedi ve titrek alevler olarak görüldü (bk. bölüm 15). Kennedy 1963'te katledildi; Kruşçev 1964'te siyasete fazla aceleci olmayan bir yaklaşımı tercih eden Sovyet Kurulu Düzeni tarafından uzaklaştırıldı. Altmışlarda ve yetmişlerin başında nükleer silahları denetlemek ve sınırlamak için bazı önemli adımların atıldığı görüldü: nükleer denemeleri yasaklayan antlaşmalar; nükleer çoğalmayı durdurma girişimleri (kendi nükleer cephaneliklerini inşa etmekte olan, Çin, Fransa ve İsrail gibi ülkeler tarafından değil, o sırada nükleer silahlara sahip olan ya da sahip olması asla beklenmeyen ülkeler tarafından gerçekleştirildi); ABD ile SSCB arasında imzalanan bir Stratejik Silahları Sınırlama Antlaşması (SALT); hattâ her iki tarafın, Anti-Balistik Füzeleri (ABM'ler) hakkında bir anlaşma. Belirtmek gerekir ki, ABD ile SSCB arasındaki, her iki tarafın da uzun süre siyasal nedenlerle daralttığı ticaret, 1960'lar 1970'lere doğru evrilirken gelişmeye başladı. Umutların arttığı görüldü.

Bu umutlar gerçekleşmedi. 1970'lerin ortasında dünya İkinci Soğuk Savaş denilen döneme girdi (bk. bölüm 15) Bu dönem, dünya ekonomisinde meydana gelen büyük bir değişiklikle, 1973'te başlayan yirmi yıllık bir süreyi niteleyen ve 1980'lerin başında en yüksek noktaya ulaşan uzun bir kriz dönemiyle çakıştı (bölüm 14). Ne var ki, ekonomik iklimde görülen değişiklik, başlangıçta, süper güç oyununu oynayanların dikkatini çekmedi. Bunun tek istisnası petrol üreticileri karteli OPEC'in başarılı bir darbesiyle enerji fiyatlarının ani fırlayışı idi. Bu olay ABD'nin uluslararası hâkimiyetinin zayıflamasına yol açan çeşitli gelişmelerden biriydi. Bu sırada her iki süper güç de kendi ekonomilerinin sağlamlığından haklı olarak memnundular. ABD ekonomide görülen yavaşlamadan Avrupa'ya kıyasla açık biçimde daha az etkilendi; SSCB -onun tanrıları önce takdir ettikleri şeyi daha sonra yıkmak isterlerdi- işlerin yolunda gittiğini düşünüyordu. Sovyet reformcularının "durgunluk dönemi" olarak adlandırdıkları yirmi yıl boyunca ülkeyi yöneten, Kruşçev'in ardılı Leonid Brejnev'in iyimser olması için haklı nedenler vardı. En azından, 1973 pet-

rol krizi sayesinde, 1960'ların ortasından itibaren SSCB'de keşfedilen muazzam yeni petrol ve doğal gaz yataklarının uluslararası piyasa değeri dörde katlanmıştı.

Ancak, ekonomi bir yana, iç içe geçmiş iki gelişmenin süper güçler dengesini değiştirdiği görülüyordu. Birincisi, ülke büyük bir savaşa girerken, ABD'de yenilgi ve istikrarsızlık olarak değerlendirilen gelişmeydi. Vietnam savaşı, televizyon ekranlarına yansıyan isyan ve savaş karşıtı gösterilerle birlikte ulusu böldü ve moral bozukluğu yarattı; bir Amerikan başkanını tahrip etti; on yılın (1965-75) ardından genel bir yenilgi ve gerileme beklentisine götürdü; daha da önemlisi, ABD'nin tecrit olduğunu gösterdi. Amerika'nın Avrupalı müttefiklerinden bir teki bile, sembolik de olsa, ABD güçleriyle birlikte savaşmak için asker göndermedi. ABD'nin, hem müttefikleri, hem tarafsız ülkeler, hattâ SSCB tarafından bile* uyarılmasına rağmen sonu belli bir savaşa neden girdiğini anlamak, bütün bunları Soğuk Savaş'ın başlıca aktörlerinin yol açtıkları, kavrayışsızlık, şaşkınlık ve paranoyanın oluşturduğu kesif bulutun parçası olarak görmek dışında, imkânsızdır.

Ve Vietnam Savaşı Amerika'nın tecrit durumunu yeterince ortaya koymadıysa, bunu açıkça gözler önüne seren, ABD'nin Ortadoğu'daki en yakın müttefiki İsrail ile Mısır ve Suriye'nin Sovyet destekli güçleri arasındaki 1973 Yom Kippur savaşı oldu. Uçak ve cephane yetersizliği yüzünden zor durumda kalan İsrail acil destek için ABD'ye başvurduğunda, savaş öncesi faşizmin son direnme noktasını oluşturan Portekiz dışında Avrupalı müttefikler, ABD uçaklarının kendi topraklarındaki ABD havaalanlarını bu amaç için kullanmalarına izin vermediler. (Destek Azor Adaları üzerinden İsrail'e ulaştırıldı.) ABD hayati çıkarlarının tehikede olduğuna inanıyordu -nedenini kimse tam olarak bilmese de. Aslında ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger (Başkanı Richard Nixon bu konuda Kongre'den gelen suçlamaları boş yere savuşturmaya çalıştı) Küba'daki füze krizinden sonra ilk kez nükleer alarm ilan etti. Bu hareket, sergilediği kaba samimiyetsizliği bakımından bu yetenekli ve sinik uy-

*) "İstiyorsanız, Vietnam cangıllarına gidip savaşın. Fransızlar orada yedi yıl savaştılar ve sonunda çekilmek zorunda kaldılar. Amerikalılar belki daha uzun süre tutunabilecekler, ama sonunda çekilmek zorunda kalacaklar." - 1961'de Kruşçev'den Dean Rusk'a (Beschloss, 1991, s. 649).

gulayıcının karakteristik bir eylemiydi. Bu gelişme, Amerika'nın müttefiklerini etkilemedi. Müttefikler, Washington'ın komünizme karşı küresel mücadele bakımından çok önemli olduğunu ikna edici olmayan biçimde iddia ettiği bölgesel bir ABD desisesini desteklemekten çok, Ortadoğu'dan sağladıkları petrolle ilgilendiler. Ortadoğu'daki Arap devletletleri İsrail'in desteklenmesini önlemek için, OPEC aracılığıyla, petrol arzını keserek ve petrol ambargosu tehditinde bulunarak ellerinden geleni yapmışlardı. Bunu yaparken dünya petrol fiyatlarını yükseltme yeteneklerini keşfettiler. Ve her şeye gücü yeten ABD'nin bu konuda hiçbir şey yapamadığı ya da hemen yapamadığı, dünyanın bütün dışişleri bakanlarının gözünden kaçmadı.

Vietnam ve Ortadoğu, küresel süper güç dengesini ya da Soğuk Savaş'ın çeşitli bölgesel sahnelerindeki karşılaşmaların niteliğini bizzat değiştirmediyse de, ABD'yi zayıflattı. Ne var ki, 1974 ile 1979 arasında yeni bir devrimler dalgası yerkürenin daha büyük bir kısmını kapladı (bk. bölüm 15). Kısa Yirminci Yüzyıl'da görülen bu türden ayaklanmaların üçüncü raundunu oluşturan bu dalganın süpergüç dengesini ABD aleyhine bozabileceği görüldü, çünkü Afrika, Asya ve hattâ Amerika topraklarında bile bir çok rejim Sovyet tarafına doğru çekildi ve -daha somut olarak- SSCB'ye kendi kapalı kara parçasının dışında, askeri üsler, özellikle deniz üsleri sağladı. Ancak bu üçüncü dünya devrimi dalgasının Amerika'nın başarısızlığı ve yenilgisiyle çakışması İkinci Soğuk Savaş'ı üretti. Bu dalga aynı zamanda 1970'lerde Brejnev SSCB'sinin iyimserliği ve kendinden hoşnutluğuyla da çakıştı. Bu aşama, Üçüncü Dünya'da yeni bir Vietnam hatasından kaçman ABD'nin dolaylı olarak girdiği bir yerel savaşlar bileşimiyle ve nükleer silahlanma yarışında olağanüstü bir hızlanmayla başladı; birinci aşama, ikincisi kadar akıldışı değildi.

Avrupa'daki durum belirgin bir biçimde istikrarlı olduğu -ne 1974 Portekiz devrimi, ne de İspanya'da Franco rejiminin sona ermesi bu durumu değiştirdi- ve çizgiler çok açık biçimde çizildiği için, aslında her iki süpergüç, rekabetlerini üçüncü dünyaya kaydırmıştı. Avrupa'da detant Nixon (1968-74) ve Kissinger yönetimindeki ABD'ye iki büyük başarı kazanma fırsatı sağlamıştı: Sovyetler'in Mısır'dan çıkarılması ve daha önemlisi, Çin'in anti-Sovyet ittifaka gayriresmi girişi. ABD'nin küresel düzeyde savunuculuğunu yaptığı tutucu rejimlere karşı olan yeni devrimler dalgası

SSCB'ye inisiyatif geliştirme şansı kazandırdı. Portekiz'in Afrika imparatorluğu (Angola, Mozambik, Gine-Cape Verde) çökerek komünist yönetim altına girerken ve Etyopya imparatorunu deviren devrim doğuya yönelirken; hızla büyüyen Sovyet donanması Hint Okyanusu'nun her iki tarafında büyük yeni üsler kazanırken; İran Şahı devrilirken, histeriye yakın bir ruh hali, Amerikan kamu ve özel düşünce alanına hâkim oldu. O sırada ciddi biçimde öne sürülen Amerikan görüşünü başka türlü (kısmen, Asya topoğrafyası hakkında şaşırtıcı bir cehalet dışında) nasıl açıklarız? Bu görüşe göre, Sovyet birliklerinin Afganistan'a girişi kısa süre içinde Hint Okyanusu'na ve Basra Körfezi'ne ulaşacak bir Sovyet ilerleyişinin ilk adımını oluşturuyordu.*

Sovyetlerin yersiz biçimde kendinden hoşnut olması bu türden kasvetli düşünceleri teşvik etti. Amerikan propagandistlerinin ABD'nin karşıtını iflas ettirerek Soğuk Savaş'ı nasıl kazandığını *ex post facto* açıklamalarından çok önce, Brejnev rejimi, savunma harcamalarını 1964'ten sonraki yirmi yıl için yıllık ortalama % 4-5 oranında arttıran bir silahlanma programına sürüklenerek iflas etmeye başlamıştı. Bu yarış, 1971'de füze rampaları sayısında ABD'ye ulaştığını, 1976'da % 25 öne geçtiğini (savaş başlıkları sayısında ABD'nin henüz çok gerisindeydi) iddia edebildiği için SSCB'ye gereksiz de olsa bir doyum sağladı. Ayrıca küçük Sovyet nükleer cephaneliği Küba krizi sırasında ABD'yi caydırmıştı ve her iki taraf da uzun süredir birbirini moloz yığınına dönüştürebilecek yeteneğe sahipti. Okyanuslarda -ya da esas güç nükleer denizaltılarda olduğu için okyanusların altında- dünya çapında varlık gösterecek bir donanma inşa etmek için sürdürülen sistematik Sovyet çabası stratejik bakımdan pek makul değildi, ama en azından, bütün dünyada bayrak gösterme iddiasında bulunan küresel bir süper gücün siyasal jesti olarak kavranabilirdi. Ancak SSCB'nin artık bölgesel sınırlar içinde kapalı kalmayı kabul etmemesi, Amerikan soğuk savaşçılarını, bir güç gösterisi yapılmazsa batı üstünlüğünün sona ereceğine dair açık bir kanıt olarak çarptı. Moskova'yı uluslararası meselelerde Kruşçev sonrası tedbirli tutumu terketmeye yönelten ve giderek artan güven duygusu bu soğuk savaşçıları doğruluyordu.

---

*) Nikaraguah Sandinistaların Texan sınırında yaptıkları birkaç günlük bir kamyon yolculuğunun askeri tehlike oluşturduğu iddiası, okul atlası jeopolitiğinin bir başka ve karakteristik parçasıdır.

Washington'daki histeri, kuşkusuz, gerçekçi bir akıl yürütmeyi temel almıyordu. Gerçek anlamda ABD'nin gücü, bu ülkenin prestijinden ayrı olarak, Sovyet gücünden kesinlikle daha üstün olmaya devam etti. İki kampın ekonomi ve teknolojisine gelince, Batının (ve Japonların) üstünlüğü her türlü hesaplamanın ötesindeydi. Sovyetler rafine ve esnek olmayan muazzam bir çabayla 1890'lar modeline uygun en iyi ekonomiyi inşa etmeyi başarmış olabilirdi (Jowitt, 1991, s. 78), ancak bu ekonominin, silikon ve software'e bağımlı bir ekonomiyle uyumlu hale getirilmediği sürece, 1980'lerin ortasında ABD'den % 80 daha fazla çelik, iki misli pig-demir ve beş kat daha fazla traktör üreten bir SSCB'ye sağladığı yarar neydi? (bk. bölüm 16). SSCB'nin, Batı'ya askeri bir saldırı planlaması şöyle dursun, savaş istediğini gösteren hiç bir bulgu ya da böyle bir olasılık kesinlikle yoktu. 1980'lerin başında Batılı soğuk savaşçıların ve hükümetlerin ateşli nükleer saldırı senaryoları kendi kendine çoğalıyordu. Bu senaryolar, Sovyetler'in Batı'nın SSCB'ye ilk nükleer saldırıyı gerçekleştirmesinin mümkün, hattâ -1983'te görüldüğü gibi- yakın olduğu (Walker, 1993, bölüm 11) konusunda ikna edilmesinde, Soğuk Savaş'ın Avrupa'da görülen en kitlesel anti-nükleer barış hareketinin oluşmasında, Avrupa'ya yeni füzelerin yerleştirilmesine karşı kampanya açılmasında etkili oldu.

Yirmibirinci yüzyılın, 1970'lerin ve 1980'lerin canlı anılarından uzak tarihçileri, bu askeri heyecan patlamasının deliliği andıran görünümü, bu kıyamet retoriği ve ABD hükümetlerinin özellikle Başkan Reagan'ın (1980-88) ilk yıllarında sergiledikleri garip uluslararası davranışlar karşısında şaşıracaklardır. Bu tarihçiler, 1970'lerde ABD'nin siyasal düzenini yaralayan ve Richard Nixon'ı (1968-74) adi bir skandal üzerine istifa etmek zorunda bırakan, Amerikan başkanlığının uğradığı ve Nixon'ın iki ardılının döneminde de devam eden gözle görülür bozulma nedeniyle daha da acılaşan, yenilginin, güçsüzlük ve rezaletin yol açtığı öznel travmaların derinliğini değerlendirmek zorunda kalacaklardır. Bu travmalar, ABD diplomatlarının devrimci İran'da rehin alınmalarının, iki küçük Amerikan devletinde meydana gelen Kızıl devrimin ve OPEC'in petrol fiyatlarını bütün zamanların en yüksek noktasına bir kez daha yükseltmesiyle patlak veren ikinci bir uluslararası petrol krizinin yarattığı utanç verici olaylarla doruğa yükseldi.

1980'de başkan seçilen Ronald Reagan'ın izlediği siyasetler, Karaibler'de küçük bir ada olan Grenada'nın işgalinde (1983), Libya'ya karadan ve denizden gerçekleştirilen muazzam saldırıda (1986) ve hattâ Panama'nın daha da muazzam ve gereksiz işgalinde görüldüğü gibi, kolay hedeflere karşı jest niteliğinde askeri güç kullanarak, böylece ABD'nin meydan okunmaz üstünlüğünü ve incinmezliğini kanıtlayarak, herkesin hissettiği utancın lekesini silme girişimleri olarak anlaşılabilir. Reagan, belki de sıradan bir Hollywood aktörü olduğu için, kendi halkının ruh halini ve özsaygısında açılan yaraların derinliğini anladı. Sonunda, travma ancak büyük düşmanın, yani SSCB'nin, ABD'nin tek başına küresel güç olmasını sağlayarak, önceden görülemeyen ve beklenmeyen nihai çöküşüyle iyileşti. O zaman bile, örneğin Irak'a karşı 1991 Körfez Savaşı'nda, dünyanın en büyük gücünün zayıf Üçüncü Dünya ülkelerinin oluşturdukları bir konsorsiyumun petrol arzını kesme tehdidine hiçbir karşılık veremediği 1973 ve 1979'da yaşanan o korkunç anların gecikmiş telafisini sezinleyebiliriz.

Başkan Reagan hükümetinin "Şeytanın İmparatorluğu"na karşı -en azından kamuoyu nezdinde- bütün enerjisini kullanarak savaşması, dünya güçler dengesini yeniden kurmak için pratik bir girişimden çok, ABD için bir terapi olarak tasarlandı. Aslında dünya dengesi 1970'lerin sonunda sessizce kurulmuştu. Bu sırada NATO -Demokrat bir ABD başkanının ve Almanya ile Britanya'da Sosyal Demokrat İşçi hükmetlerinin yönetimi altında- yeniden silahlanmaya başlamış ve Afrika'daki yeni solcu devletler başından itibaren, ABD destekli hareketler ya da devletler tarafından denetim altında tutulmuştu. Bu siyaset, ABD'nin Güney Afrika Cumhuriyeti'nin korkunç ırkçı rejimiyle birlikte hareket edebildiği Orta ve Güney Afrika'da oldukça başarılı, Afrika boynuzunda ise daha az başarılı olmuştu. (Her iki bölgede de Ruslar, Küba'dan gönderilen ve Fidel Castro'nun SSCB ile olan ittifakının yanı sıra, Üçüncü Dünya devrimine de bağlı olduğunu kanıtlayan keşif güçlerinden büyük yardım gördü.) Soğuk Savaş'a Reagancı katkı farklı türdendi.

Bu katkı, ideolojik olduğu ölçüde pratik değildi; daha çok dünyanın Altın Çağ'ın sona ermesiyle birlikte (bk. bölüm 14) sürüklendiği görülen sorunlar ve belirsizlikler döneminin meseleleri karşısında Batı'nın gösterdiği tepkinin parçasıydı. Merkezci ve ılımlı sosyal demokrat yönetimin uzun dönemi sona ererken, Altın Çağ'ın ekonomik ve toplumsal si-

yasetlerinin başarısızlığa uğradığı görüldü. İdeolojik sağın, ekonomi alanında aşırı bir bencilliğe ve *laissez-faire*'e bağlı olan hükümetleri, 1980'lerde çeşitli ülkelerde iktidara geldi. Reagan ve Britanya'da kendine güvenli ve korkunç Mrs Thatcher bunların en önde gidenleriydi. Bu yeni sağ için 1950'lerin ve 1960'ların, 1973'ten beri artık ekonomik başarıyla desteklenmeyen devlet gözetimindeki refah kapitalizmi, her zaman sosyalizmin bir alt-türü (ekonomist ve ideolog von Hayek'in dediği gibi "serfliğe giden yol") gibi görünmüştü. SSCB'yi bunun mantıksal nihai ürünü olarak görüyorlardı. Reagancı Soğuk Savaş, sadece ülke dışında "şeytanın imparatorluğu"nu değil, zamanla ülke içinde Franklin D. Roosevelt'in anısını, her türlü zorlayıcı devletin yanı sıra Refah Devleti'ni hedef aldı. Komünizm kadar liberalizm de (başkanlık seçimi kampanyalarında iyi bir etki yaratmak için kısaca "L" olarak geçiyordu) Refah Devleti'nin düşmanıydı,

SSCB Reagan döneminin hemen ertesinde çöktü. Amerikalı siyaset yazarları doğal olarak bu sonucun onu parçalamak ve tahrip etmek için sürdürülen militan bir kampanya sayesinde gerçekleştiğini iddia edeceklerdi. ABD, Soğuk Savaş'ı açmış ve kazanmış, sonunda düşmanını yenilgiye uğratmıştı. Haçlıların bu 1980 versiyonunu ciddiye almamız gerekmiyor. ABD hükümetinin SSCB'nin yakın zamanda çökmesini beklediğini ya da tasarladığını ya da gerçekleştiğinde bunun için herhangi bir biçimde hazırlıklı olduğunu gösteren hiçbir belirti yoktur. Sovyet ekonomisini baskı altına alacağını kesinlikle umuyordu, ancak kendi istihbaratı tarafından bu ülkenin ABD ile silahlanma yarışını sürdürebilecek olanak ve yeteneğe sahip olduğu şeklinde (yanlış biçimde) bilgilendirilmişti. 1980'lerin başında SSCB'nin hâlâ tereddütsüz bir küresel saldırıya girişebileceği (gene yanlış biçimde) düşünülüyordu. Aslında, bizzat Başkan Reagan, konuşmalarını yazan kişilerin önüne koydukları retorik ne olursa olsun, kendi aklından ne geçerse geçsin, ABD ve SSCB'nin, bir arada yaşaması, ancak bu bir arada yaşamanın iğrenç bir karşılıklı nükleer terör dengesini temel almaması gerektiğine inanıyordu. Düşlediği şey nükleer silahlardan bütünüyle arındırılmış bir dünya idi. Ve 1986 güzünde kutba yakın İzlanda'nın kasvetli havasında yapılan garip ve heyecan verici zirve toplantısında açığa çıktığı gibi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin yeni Genel Sekreteri Mikhail Sergeyeviç Gorbaçev de aynı görüşteydi.

Soğuk Savaş, her iki süper güç nükleer silahlanma yarışının meşum anlamsızlığını ve biri ya da her ikisi diğerinin bu savaşa son verme arzusunda samimi olduğunu kabul ettiklerinde sona erdi. Bir Sovyet önderinin bu konuda inisiyatif göstermesi muhtemelen bir Amerikan önderine kıyasla daha kolaydı, çünkü Soğuk Savaş Moskova tarafından asla Washington'da olduğu gibi savaş şartları içinde değerlendirilmemişti ve gene heyecanlı bir kamuoyunun hesaba katılması gerekmiyordu. Öte yandan, tam da bu nedenle bir Sovyet önderinin kendi niyetleri konusunda Batı'yı ikna etmesi daha zor olacaktı. Bu nedenle dünya Mikhail Gorbaçev'e çok şey borçludur. Gorbaçev sadece bu inisiyatifi göstermekle kalmadı, tek başına ABD hükümetini ve Batı'daki diğer hükümetleri samimi olduğu konusunda ikna etmeyi de başardı. Basit düşüncelere dayanan idealizmiyle, çevresindeki ideologların, fanatiklerin, kariyeristlerin, felaket tellallarının ve profesyonel savaşçıların onu ikna etmek için oluşturdukları görülmemiş derecede yoğun perdeyi yaran Başkan Reagan'ın katkısını da küçümsemeyelim. Reykavik (1986) ve Washington'da (1987) yapılan iki zirve toplantısında Soğuk Savaş, uygulamaya dönük kararlarla sona erdi.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyet sisteminin de sona ermesini mi gerektirdi? İki fenomen, açık biçimde bağlantılı olsalar da tarihsel olarak birbirinden ayrılabilirler. Sovyet tipi sosyalizm kapitalist dünya sistemine küresel bir alternatif olma iddiasındaydı. Kapitalizm çökmediği ya da çökme durumunda görülmediği için -bütün sosyalist ve Üçüncü Dünya borçluları 1981'de Batı'ya olan borçlarını ödememek için aynı anda birleşmiş olsalardı ne olurdu bilinmez- bir dünya alternatifi olarak sosyalizm umutları, SSCB'nin, Büyük Çöküş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden biçimlenen ve 1970'lerde iletişim ve enformasyon teknolojisinde gerçekleştirilen "sanayi sonrası" devrimle dönüştürülen dünya kapitalist ekonomisiyle rekabet etme yeteneğine bağlıydı. Sosyalizm 1960'tan beri herkesin görebileceği biçimde hızlanan bir oranda gerilemekteydi. Artık rekabet yeteneği yoktu. Bu rekabet iki siyasal, askeri ve ideolojik süper gücün karşı karşıya gelmesi biçimini aldığı ölçüde bu ikincil durum tahrip edici hale geldi.

Her iki süper güç muazzam ve son derece pahalı bir silahlanma yarışıyla ekonomilerini aşırı zorladılar ve çarpıttılar, ancak dünya kapitalist sistemi, o sırada dünyanın en büyük kredi veren devleti olan ABD'nin

1980'lerde içine gömüldüğü üç trilyon dolarlık borcu -esas olarak askeri harcamalar için- özümleyebildi. Ülke içinde ve dışında hiç kimse Sovyet harcamalarını eşit ağırlıkta almadı. Her durumda, Sovyet harcamaları Sovyet üretiminin, dev ABD GSYH'sinin 1980'lerin ortasında savaş harcamalarına giden % 7'sinden çok daha yüksek bir oranını -belki de dörtte birini- temsil ediyordu. ABD tarihsel şans ve siyasetin bileşimi sayesinde kendisine bağımlı ülkelerin kendi ekonomisini aşacak ölçüde gelişen ekonomilere dönüştüğünü görmüştü. 1970'lerin sonunda Avrupa Topluluğu ve Japonya, ABD ekonomisinden % 60 daha büyüktüler. Öte yandan Sovyetler'in müttefikleri ve ona bağımlı ülkeler asla kendi ayakları üzerinde yürüyemediler. Bunlar, SSCB üzerinde on milyar dolar gibi sürekli ve geniş bir yıllık yük oluşturmaya devam ettiler. Coğrafi ve demografik olarak dünyanın geri ülkeleri dünyanın % 80'ini temsil ediyordu. Moskova bu ülkelerdeki devrimci seferberliğin bir gün kapitalizmin küresel hâkimiyetine ağır basacağını umuyordu. Bu ülkeler ekonomik bakımdan periferal (çevresel) idi. Teknolojiye gelince, Batı'nın üstünlüğü neredeyse kendi potansiyelinin ötesinde geliştikçe, yarışma söz konusu bile değildi. Özetle, Soğuk Savaş başından itibaren eşit olmayanlar arasında bir savaştı.

Ne var ki sosyalizmi zayıflatan, kapitalizmle ve onun süper gücüyle karşı karşıya gelmesi değildi. Bunun nedeni daha çok onun giderek açığa çıkan ve sakatlayıcı ekonomik kusurları ile sosyalist ekonominin, çok daha dinamik, ileri ve başat kapitalist dünya ekonomisi tarafından hızla işgal edilmesi idi. Soğuk Savaş retoriği kapitalizmi ve sosyalizmi, "hür dünya"yı ve "totaliterizm"i aşılmaz bir uçurumun iki yakası olarak gördükçe ve arada bir köprü kurulması için her türlü girişimi reddettikçe,* nükleer savaşın karşılıklı intiharı gerçekleşmediği sürece daha zayıf rakibin hayatta kalması garanti altına alınmıştı. Çünkü, demir perdelerin ardında mevzilenen merkezi olarak planlanmış komuta ekonomisi etkisiz ve gerilemekte olsa bile yaşayabilirdi -belki biraz bel veriyordu, ama kısa süre içinde çökmesi asla beklenmiyordu.** Sovyet tipi ekonomilerin

*) Amerikalıların "Finlandiyalılaştırma" terimini nasıl kötüye kullandıklarına bk.

**) Uç bir örnek vermek gerekirse, dağlık Arnavutluk'un küçük komünist cumhuriyeti, yoksul ve geriydi, ancak kendisini fiilen dünyadan ayırdığı otuz ya da daha çok yıl içinde ayakta durabildi. Ancak onu dünya ekonomisinden koruyan duvarlar yıkıldığında, bir ekonomik moloz yığın halinde çöktü.

1960'lardan itibaren kapitalist dünya ekonomisiyle etkileşmeleri sosyalizmi incinebilir hale getirdi. 1970'lerde sosyalist önderler kendi ekonomik sistemlerinde reform yapmak gibi zor bir sorunla yüz yüze gelecek yerde dünya piyasasının yeni kaynaklarını (petrol fiyatları, kredi olanakları vb.) kullanmayı seçtikleri zaman, kendi mezarlarını kazdılar (bk. bölüm 16). Soğuk Savaş'ın paradoksu, SSCB'yi yenilgiye uğratan ve sonunda tahrip eden şeyin, karşı karşıya gelme durumu değil, detant olmasıydı.

Gene de Washington'ın Soğuk Savaş aşırıları bir anlamda tamamen yanılmış değillerdi. Gerçek Soğuk Savaş, geriye doğru baktığımızda kolayca görebileceğimiz gibi, 1987 Washington zirvesinde sona erdi, ancak SSCB gözle görülür biçimde bir süper güç ya da aslında herhangi türden bir güç olmaktan çıkana kadar gerçek Soğuk Savaş'ın sona erdiği evrensel olarak *kabul edilemezdi.* Korku ve kuşkuyla, askeri-endüstriyel ejderhaların karşılıklı diş göstermesiyle geçen kırk yıl o kadar kolayca tersine çevrilemezdi. Savaş makinesine hizmet eden çarklar her iki tarafta da dönmeye devam ediyordu. Profesyonel olarak paranoyak gizli servisler, karşı tarafın her hareketinden, düşmanı yenilgiye uğratmaktansa onun uyanıklılığını ortadan kaldırmak için zekice düşünülmüş bir hile olarak kuşkulanmaya devam ettiler. Hiçbir şeyin değişmediğine inanmak bir yana, hiçbir şey değişmemiş gibi davranmayı bile imkânsız hale getiren, 1989'da Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşü, 1989-91'de SSCB'nin kendisini dağıtması ve çözülmesi idi.

V

Tam olarak ne değişmişti? Soğuk Savaş uluslararası sahneyi üç bakımdan dönüştürmüştü. Birincisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce dünya siyasetini biçimlendiren rekabet ve çatışmaları biri dışında tamamen tasfiye etmiş ya da gölgelemişti. Emperyal çağın imparatorlukları ve onlarla birlikte sömürge güçlerin kendi yönetimlerindeki bağımlı bölgeler üzerindeki rekabetleri yok olduğu için bazı çatışmalar ortadan kalktı. Ötekiler devam etti, çünkü ikisi dışında bütün "büyük güçler" uluslararası siyasetin ikinci ya da üçüncü bölümlerine indirgenmişlerdi ve birbiriyle olan ilişkileri artık özerk değildi ya da yöresel çıkarların ötesindeydi.

Fransa ve (Batı) Almanya savaş baltasını 1947'den sonra gömdüler. Bunun nedeni, Fransız-Alman çatışmasının artık düşünülemez hale gelmesi değil -Fransız hükümetleri bu konuyu hep düşündüler- ABD kampına ortak üye olmalarının ve Washington'ın Batı Avrupa üzerindeki hegemonyasının Almanya'nın işleri karıştırmasına izin vermemesiydi. Gene de büyük savaşların ardından devletlerin başlıca kaygılarının, yani kazananların, kaybedenlerin iyileşme planları hakkında duydukları endişe ve kaybedenlerin, uğradıkları yenilgiyi nasıl tersine çevirecekleri hakkındaki planlarının hızla ortadan kaybolması şaşırtıcıydı. Batıda birkaç ülke, Batı Almanya ve Japonya'nın dramatik biçimde yeniden büyük güç statüsünü kazanmaları ve ABD ittifakının ikincil üyeleri olarak kaldıkları sürece nükleer olmasa da silahlanmaları karşısında ciddi biçimde kaygılıydı. SSCB ve müttefikleri bile acı deneyini yaşadıkları Alman tehlikesini açığa vurmakla birlikte bunu gerçek bir korkudan çok propaganda için yaptılar. Moskova'nın korktuğu şey Alman silahlı kuvvetleri değil, Alman topraklarındaki NATO füzeleriydi. Ancak Soğuk Savaş'tan sonra başka güç çatışmaları oluşabilirdi.

İkincisi, Soğuk Savaş uluslararası durumu dondurmuştu ve bunu yaparken de esas olarak kararsız ve geçici durumları istikrarlı hale getirmişti. En bariz örnek Almanya idi. Almanya kırk altı yıl dört kesime - *de facto* değilse de, uzun süre *de jure* - bölünmüş olarak kaldı: 1949'da Federal Cumhuriyet haline gelen Batı; 1954'te Alman Demokratik Cumhuriyeti haline gelen orta kesim; ve Doğu, bölgede yaşayan Almanların çoğunu süren ve Polonya ile SSCB'nin parçası haline gelen Oder-Neisse hattının ötesi. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin parçalanması iki batı kesimini yeniden birleştirdi ve Doğu Prusya'nın Sovyetler'in ilhak ettiği ayrılmış ve tecrit edilmiş bölgelerini artık bağımsız olan Litvanya devletiyle birlikte Rusya'dan ayırdı. Geriye Almanya'nın Polonyalılara 1945 sınırlarının kabul edileceği vaadinin yerine getirilmesi kalıyordu, ancak bu gerçekleşmedi. İstikrar barış anlamına gelmiyordu. Avrupa dışında Soğuk Savaş savaşmanın unutulduğu bir dönem değildi. 1948 ile 1989 arasında bir yerde ciddi bir silahlı çatışmanın olmadığı neredeyse tek bir yıl bile olmadı. Bununla birlikte, çatışmalar süper güçler arasında açık -yani nükleer- bir savaşı kışkırtabileceği endişesiyle denetim altında tutuldu ya da bastırıldı. Irak'ın, Kuveyt -Basra Körfezi'nin tepesinde İngilizlerin himayesinde kurulan, 1961'den beri bağımsız, petrol zengini

küçük bir ülke- ile ilgili iddiaları geçmişte de hep tekrarlanırdı. Bu durum, Basra Körfezi süper güçlerin neredeyse otomatik parlama noktalarından biri olmaktan çıkana kadar savaşa yol açmadı. 1989'dan önce Irak'ın başlıca silahtarı olan SSCB'nin, Bağdat'ı bu bölgede her türlü maceradan güçlü biçimde caydırdığı kesindir.

Devletlerin iç siyasetlerinin gelişmesi, kuşkusuz, aynı şekilde dondurulmuş değildi -bir devletin, hâkimiyetinde olduğu süper güçe sadakatini öteki süper güce yönelttiği ya da yöneltmiş gibi göründüğü durumlar dışında. ABD, İtalya, Şili ya da Guatemala'da komünistlerin ya da komünistleri destekleyenlerin işbaşına gelmelerini hoşgörüyle karşılama eğiliminde değildi. Aynı şekilde SSCB de, Macaristan ya da Çekoslovakya gibi muhalif hükümetleri olan kardeş devletlere asker gönderme hakkından feragat etmeye hazır değildi. SSCB'nin kendi dost ve uydu rejimlerinde değişikliğe daha az hoşgörülü olduğu doğrudur, ama öte yandan bu rejimlere dayatmada bulunma kapasitesi çok daha azdı. 1970'ten önce bile Yugoslavya, Arnavutluk ve Çin üzerindeki denetimini tamamen kaybetmişti; Küba ve Romanya önderlerinin çok bireyci bazı davranışlarını hoşgörüyle karşılamak zorunda kaldı; ve silah sağladığı, Amerikan emperyalizmine karşı düşmanlıklarını paylaştığı Üçüncü Dünya ülkelerine gelince, onların üzerinde asla gerçek bir denetim kuramadı. Bu ülkelerin pek azı yerel komünist partilerin legal varlığını hoşgörüyle karşılıyordu. Bununla birlikte, iktidar, siyasal nüfuz, rüşvetçilik ve iki kutupluluğun mantığı ve anti-emperyalizm, dünyanın bölünmüşlüklerini az çok istikrarlı durumda tuttu. Süpergüçlerin ne gerçekleştirebilecekleri ne de engelleyebilecekleri, ülke içinde gelişen bir devrim olmadıkça, hiçbir önemli devlet saf değiştirmedi. Bunun tek istisnası Çin idi. Kendi siyasetlerinin ittifak tarafından daha çok kısıtlandığını gören ABD müttefikleri, tıpkı 1969'dan sonra Ostpolitik meselesinde kısıtlanan Alman hükümetleri gibi, giderek daha sorunlu hale gelen gruplaşmadan çekilmediler. Gerçek bir uluslararası cangılda yaşama yeteneğinden yoksun, siyasal bakımdan güçsüz, istikrarsız ve savunmasız siyasal varlıklar - Kızıl Deniz ile Basra Körfezi arasındaki bölge bunlarla doluydu- her nasılsa varlıklarını sürdürdüler. Mantar biçimindeki bulutun gölgesi, sadece Batı Avrupa'daki liberal demokrasilerin değil, Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi rejimlerin de hayatta kalmalarını garanti ediyordu. Soğuk Savaş bir mini devlet olarak var

olmak için en uygun dönemdi. Çözülen sorunlar ile rafa kaldırılan sorunlar arasındaki farklılık Soğuk Savaş'tan sonra ortaya çıktı.

Üçüncüsü, Soğuk Savaş, dünyayı güveni sarsacak ölçüde silahla doldurmuştu. Bu durum, başlıca sanayileşmiş ülkelerin her an patlak verebilecek bir savaşa karşı sürekli bir silahlanma yarışı içinde olduklarıı; süper güçlerin bütün yerküreye silah dağıtarak dost kazanmak ve halkları etkilemek için rekabet ettikleri; zaman zaman büyük çatışmaların patlak verdiği sürekli bir "düşük yoğunluklu" savaşla geçen kırk yılın doğal sonucuydu. Her durumda muazzam ve etkin askeri endüstriyel komplekslerle donatılarak askerileştirilen ekonomilerin ürünlerini ülke dışına satmakta ekonomik çıkarları vardı. Bu durum, aynı zamanda yollarına devam etmeleri için astronomik ve ekonomik olarak üretken olmayan askeri bütçelere *sadece* katlanmak gerekmediğini göstererek hükümetleri rahatlatıyordu. Görülmemiş biçimde küresel askeri hükümetler modası, (bk. bölüm 12) sadece süper güç cömertliğiyle değil, ancak -petrol fiyatı devriminden sonra- erken Üçüncü Dünya sultanlarının ve şeyhlerinin hayal gücünün ötesinde artan yerel gelirlerle de beslenen mükemmel bir piyasa sağlıyordu. Herkes silah ihraç ediyordu. Sosyalist ekonomilerin ve Britanya gibi zayıflamakta olan bazı devletlerin dünya pazarında rekabet etmek için başka bir şey ihraç etmeleri pek gerekmiyordu. Hükümetlerin depolarındaki yegâne kullanılabilir malzeme ölüm ticareti değildi. Bir gerilla savaşı ve terörizm çağı da, hafif, taşınabilir, yeterince yıkıcı ve öldürücü aletlere büyük bir talep yarattı ve geç yirminci yüzyılın kentlerinin yeraltı dünyaları bu türden ürünler için büyük bir sivil pazar sağlayabildi. Böyle bir ortamda Uzi makineli tabancası (İsrail), Kalaşnikov tüfeği (Rus) ve Semtex patlayıcısı (Çek) herkesin bildiği isimler haline geldi.

Bu anlamda Soğuk Savaş kendini tekrarladı. Bir süper gücün müşterilerini öteki süpergücün karşısına yerleştiren küçük savaşlar, eski çatışma yerel düzeyde sona erdikten sonra bile, bu çatışmaları başlatmış olanlara ve artık onlara son vermek isteyenlere direnerek devam etti. Angola'daki UNITA isyancıları, Güney Afrikalı ve Kübalıların bu mutsuz ülkeden çekilmelerine ve ABD ile Birleşmiş Milletler'in onları değil karşı tarafı tanımış olmalarına rağmen, hükümete karşı savaş meydanında kalmaya devam ettiler. Silahları tükenmeyecekti. Önce, Etyopya imparatoru ABD'nin safında yer aldığı zaman Ruslar tarafından, daha sonra devrimci

Etyopya yüzünü Moskova'ya çevirdiği zaman ABD tarafından silahlandırılan Somali, Soğuk Savaş sonrası dünyaya, anarşik klan savaşlarının yaşandığı, neredeyse sınırsız silah, cephane, kara mayını ve askeri ulaşım olanakları dışında her şeyin kıt olduğu, açlık çeken bir bölge olarak girdi. ABD ve BM gıda maddesi ve barış sağlamak için harekete geçti. Bunun, ülkeye silah akışını sağlamaktan daha zor olduğu görüldü. Afganistan'da ABD, anti-komünist kabile gerillalarına büyük miktarda omuzdan atılan "Stinger" uçaksavar füzeleri ve fırlatıcı dağıtmıştı. Haklı olarak bunun, Sovyet hava kontrolunu dengeleyeceğini hesaplıyorlardı. Ruslar geri çekildiklerinde savaş hiçbir şey olmamış gibi devam etti. Uçaklar olmasa da, kabile üyeleri artan Stinger talebinden bu kez kendileri için yararlanıyor, füzeleri uluslararası silah pazarında kârlı fiyatlarla satıyorlardı. Çaresiz kalan ABD, parça başına 100 000 dolar ödeyerek füzeleri geri almayı önerdi ve görülmemiş bir başarısızlığa uğradı (*International Herald Tribune*, s. 24, 5.7.93; *Repubblica*, 6.4.94). Goethe'nin büyücü çırağının haykırdığı gibi: *"Die ich rief die Geister, werd' ich nun nicht los"*.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi uluslararası yapıyı ve henüz değerlendirilemeyen bir ölçüde dünyanın iç siyasal sistem yapılarını ayakta tutan payandaları ansızın çekiverdi. Ve geriye kalan, karışıklıklar ve kısmî çöküntü içinde bir dünya oldu, çünkü öncekinin yerini tutacak hiçbir şey yoktu. Amerikan sözcüleri tarafından kısaca ortaya konulan düşünce, eski iki kutuplu düzenin, varlığını sürdüren ve bu nedenle her zamankinden daha güçlü görünen tek süper güç temelinde bir "yeni dünya düzeni" ile yer değiştirebileceği idi. Ancak bu düşüncenin gerçekçi olmadığı kısa süre içinde görüldü. Soğuk Savaş öncesi dünyaya herhangi bir biçimde dönüş olamazdı, çünkü çok şey değişmiş, pek çok şey ortadan kalkmıştı. Bütün sınır taşları düşmüş, bütün haritalar değiştirilmişti. Siyasetçiler ve ekonomistler, başka türden sorunların niteliğini değerlendirmeyi zorlaştıran ya da imkânsız hale getiren türde bir dünyaya alıştılar. 1947'de ABD, Batı Avrupa ekonomilerini restore etmek için acil ve dev bir projenin gerekli olduğunu kabul etmişti, çünkü bu ülkelerin karşı karşıya oldukları düşünülen tehlike -komünizm ve SSCB- kolayca tanımlanıyordu. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'nın çöküşünün ekonomik ve siyasal sonuçları Batı Avrupa'nın sorunlarından çok daha dramatikti ve daha geniş kapsamlı oldukları görülecekti. Bunlar, 1980'lerin

sonunda yeterince kestirilebiliyor, hattâ açıkça görülebiliyorlardı, ancak kapitalizmin zengin ekonomilerinin hiçbiri bu yaklaşan krizi acil ve kapsamlı eylem gerektiren bir küresel acil durum olarak değerlendirmedi, çünkü bunun siyasal sonuçlarını kesinlikle belirlemek o kadar kolay değildi. Belki sadece Batı Almanya'nın oluşturduğu istisnaya rağmen, bu ülkeler yavaş tepki gösterdiler ve Almanlar bile, eski Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin ilhakıyla ortaya çıkan kendi sorunlarının kanıtlayacağı gibi, sorunun niteliğini tamamen yanlış anladılar ve önemini azımsadılar.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin sonuçları, kapitalizmin dünya ekonomisinde görülen büyük bir krizle ve Sovyetler Birliği ile onun sisteminin nihai kriziyle çakışmasaydı da muazzam olabilirdi. Tarihçinin dünyası, olayların farklı gelişmesi halinde ne olabileceğini değil, ne olduğunu temel aldığı için, öteki senaryoların gerçekleşme olasılığını burada ele almamıza gerek yok. Soğuk Savaş'ın sonu bir uluslararası çatışmanın değil, bir dönemin, sadece Doğu için değil, bütün dünya için sona erdiğini gösterdi. Çağdaşları tarafından bile bir çağın sonu olarak değerlendirilebilen tarihsel anlar vardır. 1990'lı yıllar açık biçimde bu türden bir seküler dönüm noktasıydı. Ancak herkes, eskinin sona erdiğini görebilirken, yeninin niteliği ve yol açtığı beklentiler hakkında tam bir belirsizlik vardı.

Ancak bu belirsizliklerin orta yerinde sabit ve geri çevrilemez bir şey vardı: dünya ekonomisinin ve sonuç olarak insan toplumlarının Soğuk Savaş'la birlikte başlayan dönemde uğradıkları, olağanüstü, beklenmedik temel değişiklikler. Bu değişiklikler, üç bin yıllık tarih kitaplarında, Kore Savaşı'ndan, Berlin ve Küba krizlerinden ve Cruise füzelerinden çok daha geniş bir yer tutacaktır ya da tutması gerekir. Şimdi bu dönüşümleri ele almalıyız.

9

Altın Yıllar

Son kırk yıl içinde Modena'nın gerçekten büyük bir ileri hamle yaptığı görüldü. İtalyan Birleşmesi'nden o zamana kadar geçen dönem, dönüşüm aydınlanmanın hızını arttırmadan önce, uzun bir bekleme ya da yavaş ve kesintili bir dönem olmuştu. Şimdi halk daha önce sadece küçük bir seçkinler zümresiyle sınırlı olan bir hayat standardından yararlanacak duruma geldi.

G. Muzzioli (1993, s. 323)

Aynı zamanda makul olan hiçbir aç insan son dolarını yiyecekten başka bir şey için kullanmaya ikna edilemez. Ancak, iyi beslenmiş, iyi giyinmiş, barınağı olan ve iyi yönlendirilmiş bir kişi, elektrikli traş makinesi ile elektrikli diş fırçası arasında tercih yapmaya ikna edilebilir. Fiyatlar ve maliyetlerle birlikte tüketici talebi de yönetime tabi hale gelir.

J. K. Galbraith, The New Industrial State (1967, s. 24)

I

İnsanların çoğu tarihçiler gibi davranır: kendi deneyimlerinin niteliğini ancak geriye doğru bakarak tanırlar. 1950'lerin gidişatı içinde pek çok insan, özellikle giderek daha da zenginleşen "gelişmiş" ülkelerde, özellikle anıları İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllara uzanıyorsa, yaşadıkları koşulların aslında çarpıcı biçimde iyileştiğinin farkına vardılar. Bir İngiliz Muhafazakâr başbakanı 1959 genel seçimlerinde "Asla bu kadar iyi durumda olmadınız" sloganıyla mücadele etti ve kazandı. Bu sözler hiç kuşkusuz doğruydu. Gene de gözlemciler -önceleri daha çok ekonomistler- dünyanın, özellikle gelişmiş kapitalizm dünyasının, tarihinin olağanüstü, daha önce belki de hiç görülmemiş bir döneminden geçmiş olduğunu, büyük gelişme dönemi karışıklıklarla dolu yetmişli yıllarda ve travmatik seksenli yıllar beklenirken sona erene kadar, anlamaya başlamadılar. Bu dönemi betimleyecek isimler aradılar: Fransızların "otuz

muhteşem yıl"ı (*les trente glorieuses*), Anglo-Amerikanların çeyrek yüzyıllık Altın Çağ'ı (Marglin ve Schor, 1990). Altın, sonraki kriz on yıllarının kasvetli ya da karanlık geriplanı karşısında daha parlak biçimde ışıldadı.

Bu dönemin olağanüstü niteliğini anlamanın bu kadar uzun sürmesinin çeşitli nedenleri vardır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ekonomisine hâkim olan ABD için devrimci bir gelişme söz konusu değildi. Daha önce gördüğümüz gibi bu ülke için benzersiz biçimde gerçekleşen savaş yıllarındaki büyüme devam etti. ABD hiçbir hasara uğramamış, GSMH'sini üçte iki oranında arttırmış (Van der Wee, 1987, s. 30) ve savaştan dünya endüstriyel üretiminin neredeyse üçte ikisini gerçekleştirerek çıkmıştı. Ayrıca, ekonomisinin büyüklüğü ve ileriliği nedeniyle ABD'nin Altın Yıllar'daki fiili performansı, çok daha küçük bir temelden başlayan öteki ülkelerin büyüme oranları kadar etkileyici değildi. 1950 ile 1973 arasında Britanya dışında öteki sanayileşmiş ülkelerden daha yavaş büyüdü ve daha da önemlisi, bu büyüme, gelişmesinin en dinamik erken dönemlerindekinden daha yüksek değildi. Gerileyen Britanya dahil, bütün öteki sanayileşmiş ülkelerde Altın Çağ, önceki bütün rekorları kırdı (Maddison, 1987, s. 650). Aslında ABD için bu, ekonomik ve teknolojik ilerlemeden çok göreli bir gerileme dönemiydi. Onunla öteki ülkeler arasında bir saatlik çalışmanın sağladığı üretkenlik açığı küçüldü ve 1950'de adam başına ulusal serveti (GSYH) Fransa ve Almanya'nın iki, Japonya'nın beş katı ve Britanya'nın yarısından fazla olduğu halde, öteki ülkeler 1970'lerde ve 1980'lerde hızla ona ulaşmakta ve bu yönde yollarına devam etmekteydiler.

Savaşın yarattığı etkilerden kurtulmak Avrupa ülkeleri ve Japonya'nın en büyük önceliğini oluşturdu ve bu ülkeler, 1945'i izleyen ilk yıllarda, başarılarını, geleceğe değil, geçmişe göre belirlenen bir hedefe ne kadar yaklaştıklarına göre ölçüyorlardı. Komünist olmayan devletlerde de iyileşme, savaşın ve direnişin mirası olan toplumsal devrim ve komünist ilerleme korkusunu geride bırakmak anlamına geliyordu. Pek çok ülke (Almanya ve Japonya'dan başka) 1950'de savaş öncesi düzeylerine geri dönerlerken, erken Soğuk Savaş ve Fransa ile İtalya'da güçlü komünist partilerin direnci coşkuyu azalttı. Her durumda, büyümenin sağladığı maddi yararları bizzat hissetmeleri biraz zaman aldı. Britanya'da bu ya-

rarlar 1950'lerin ortasına kadar hissedilir hale gelmedi. Daha önce hiçbir politikacı Harold Macmillan'ın sloganıyla bir seçim kazanamazdı. İtalya'nın Emilia-Romagna gibi görülmemiş derecede zengin bir bölgesinde bile "bolluk toplumu"nun sağladığı yararlar 1960'lara kadar yaygınlaşmadı (Francia, Muzzioli, 1984, s. 327-29). Üstelik, bir *popüler* bolluk toplumunun gizli silahı, yani tam istihdam, 1960'lara, Batı Avrupa'da işsizlik ortalaması % 1.5'te durana kadar genelleşmedi. 1950'lerde İtalya'da hâlâ % 8 oranında işsiz vardı. Özetle, 1960'lara kadar Avrupa olağanüstü refahını garanti altına alamadı. Aslında o sırada, ince düşünceli gözlemciler, ekonomideki her şeyin bir biçimde sonsuza kadar ileri ve yukarı doğru gideceğini düşünmeye başladılar. 1972 tarihli bir Birleşmiş Milletler raporunda, 1970'lerin başında ve ortasında temel büyüme trendlerinin 1960'lardaki gibi devam edeceğinden kuşkulanmak için hiçbir özel neden yoktur, deniyordu. "Avrupa ekonomilerinin dışsal ortamlarını keskin biçimde değiştirecek hiçbir özel etki artık öngörülemez." Sanayileşmiş ileri kapitalist ekonomilerin klübü, OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) gelecekte büyümenin 1960'lardaki gibi yukarı doğru olacağı tahminini tekrarladı. Erken 1970'lerde büyümenin ("ortalama") % 5'in üzerinde olmasını bekliyorlardı (Glyn, Hughes, Lipietz, Singh, 1990, s. 39). Bu tahmin gerçekleşmedi.

Altın Çağ'ın esas olarak gelişmiş kapitalist ülkelere özgü olduğu artık anlaşılmıştır. Bu ülkeler bu on yıllar boyunca dünya üretiminin yaklaşık dörtte üçünü ve mamul ihraç ürünlerinin % 80'inden fazlasını temsil ettiler (OECD, Impact, 1979, s. 18-19). Dönemin bu özelliğinin bu kadar yavaş anlaşılmasının bir diğer nedeni, 1950'lerde ekonomik yükselişin dünya çapında ve ekonomik rejimlerden bağımsız görünmesiydi. Aslında başlangıçta, dünyanın yakın zamanda genişleyen sosyalist kesimi avantajlıymış gibi göründü. 1950'lerde SSCB'nin büyüme oranı herhangi bir Batılı ülkeninkinden daha hızlıydı ve Doğu Avrupa ekonomileri neredeyse aynı ölçüde hızlı büyüyordu -o zamana kadar geri kalmış ülkelerden daha hızlı, henüz sanayileşmiş ya da kısmen sanayileşmiş ülkelerden daha yavaş. Ne var ki, komünist Doğu Almanya komünist olmayan Federal Almanya'nın gerisinde kalıyordu. Avrupa'nın Doğu Bloku 1960'larda hızını kaybetmiş olsa da, bütün Altın Çağ boyunca kişi başına GSYH'sı başlıca sanayileşmiş kapitalist ülkelerden biraz daha hızlı (ya da SSCB örneğinde biraz daha yavaş) büyüyordu (IMF, 1990, s.

65). Gene de 1960'larda kapitalizmin sosyalizmin önüne geçmekte olduğu açıktı.

Bununla birlikte, Altın Çağ, genel bolluk dünya nüfusunun çoğunluğunun -yoksulluğuna ve geriliğine Birleşmiş Milletler uzmanlarının diplomatik açıklamalar getirmeye çalıştıkları ülkelerde yaşayanlar- görüş alanına asla girmediyse de, dünya çapında bir fenomendi. Bu arada Üçüncü Dünya'nın nüfusu görülmemiş oranda arttı. Afrikalıların, Doğu Asyalıların ve Güney Asyalıların sayısı 1950'den sonraki otuz beş yıl içinde iki katını aştı, Latin Amerikalıların sayısı daha da hızlı arttı (World Resources, 1986, s. 11) 1970'ler ve 1980'ler bir kez daha kitlesel açlığa aşina oldu. Bu açlığın klasik imgesini oluşturan aç çocuklar Batı'daki bütün televizyon ekranlarında akşam yemeğinden sonra seyredildi. Altın on yıllar boyunca, savaşların ve Çin'de olduğu gibi siyasal çılgınlığın dışında, kitlesel açlık olmadı. Aslında nüfus çoğalırken yaşam süresi ortalama yedi yıl -geç 1930'ları geç 1960'larla kıyaslarsak on yedi yıl- uzadı (Morawetz, 1977, s. 48). Bu gelişme, hem gelişmiş dünyada hem de sanayileşmemiş dünyanın belli başlı alanlarında, besin maddesi üretiminin nüfustan daha hızlı arttığı anlamına gelir. 1950'lerde besin maddesi üretimi, Latin Amerika dışında gelişmekte olan dünyanın her bölgesinde kişi başına yılda % 1'den fazla arttı. Latin Amerika'da bile, daha ılımlı düzeyde olsa da kişi başına artış görüldü. Besin maddesi üretimi 1960'larda sanayileşmemiş dünyanın bütün kesimlerinde çok az miktarda olmakla birlikte (gene, bu kez öne geçen Latin Amerika dışında) yükselmeye devam ediyordu. Bununla birlikte yoksul dünyanın hem 1950'lerde hem de 1960'larda toplam besin maddesi üretimi gelişmiş dünyadakinden daha hızlı yükseldi.

1970'lerde yoksul dünyanın farklı kesimleri arasındaki oransızlıklar bu türden küresel sayıları yararsız hale getirir. O sırada Uzak Doğu ve Latin Amerika gibi bazı bölgeler nüfus artışında öne geçerlerken, Afrika yılda % 1 kadar geride kalıyordu. 1980'lerde yoksul dünyanın kişi başına besin maddesi üretimi Güney ve Doğu Asya dışında hiçbir surette artış göstermedi (burada bile bazı ülkeler 1970'lere kıyasla kişi başına daha az ürettiler -Bangladeş, Sri Lanka, Filipinler). Bazı bölgeler, özellikle Afrika, Orta Amerika ve Yakın Doğu Asya, 1970'lerdeki düzeylerinin oldukça altında kaldı, hattâ düşmeye devam etti (Van der Wee, 1987, s. 106; FAO, *The State of Food*, 1989, Ek, Tablo 2, s. 113-15).

Bu arada gelişmiş dünyanın sorunu, ne yapacağını bilemediği çok fazla artı besin maddesi üretmekti ve 1980'lerde, gelişmiş ülkeler, daha az üretmeye ve yoksul ülkelerdeki üreticileri zor durumda bırakarak, kendi "tereyağı dağları"nı ve "süt gölleri"ni maliyetinin altında satmaya karar verdiler. Hollanda peyniri Karaib Adaları'nda Hollanda'dakinden daha ucuz oldu. İlginçtir, bir yanda besin maddesi fazlaları ile, öte yanda aç insanlar arasındaki, 1930'ların büyük depresyonu sırasında dünyayı çok öfkelendiren zıtlık, geç yirminci yüzyılda daha az yoruma neden oldu. Bu, zengin ile yoksul arasındaki, 1960'lardan itibaren giderek belirgin hale gelen kopukluğun bir yönüydü.

Sanayileşmiş dünya, kuşkusuz, her yere, kapitalist ve sosyalist bölgelere ve "Üçüncü Dünya"ya yayılıyordu. Eski Batı'daki sanayi devriminin İspanya ve Finlandiya gibi dramatik örnekleri vardı. "Reel olarak varolan sosyalizm" dünyasında (bk. bölüm 13) Bulgaristan ve Romanya gibi tamamen tarımsal ülkeler muazzam sanayi sektörleri geliştirdiler. Üçüncü Dünya'da "yeni sanayileşen ülkeler"in (YSÜ) en büyük gelişimi Altın Çağ'dan sonra gerçekleşti, ancak her yerde, çeşitli ülkelerden yaptıkları ithalatı finanse etmek için öncelikle tarıma bağımlı ülkelerin sayısı keskin bir düşüş gösterdi. 1980'lerin sonunda sadece on beş devlet ithalatlarının yarısını ya da daha fazlasını tarım ürünleri ihracatıyla ödüyordu. Bir istisna dışında (Yeni Zelanda) bu ülkelerin hepsi alt-Sahra Afrikasında ya da Latin Amerika'da idi (FAO, *The State of Food*, 1989, Ek, Tablo 11, s. 149-51).

Dünya ekonomisi böylece patlamayı andıran bir oranda büyüyordu. 1960'larda benzer bir durumun daha önce asla görülmediği açıktı. Dünya çapında mamul mal çıktısı erken 1950'ler ile erken 1970'ler arasında dört kat ve daha da önemlisi dünya çapında yapılan imal edilmiş ürün ticareti on kat arttı. Gördüğümüz gibi, dünya tarımsal çıktısı aynı ölçüde olmasa da hızla büyüdü. Bunun nedeni (geçmişte olduğu gibi) yeni toprakların tarıma açılması değil, daha çok üretkenliğin artması idi. 1950-52 ve 1980-82 arasında hektar başına tahıl üretimi neredeyse iki katına çıktı - Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Doğu Asya'da daha da fazla. Bu arada dünya balıkçılığı yeni bir düşüşten önce üç katına çıktı (World Resources, 1986, s. 47, 142).

Bu olağanüstü patlamanın yan ürünü olan kirlenme ve ekolojik bozulma, geçmişe bakıldığında da tehdit edici görünmekle birlikte, pek fark edilmedi.

Altın Çağ'da bu gelişme, vahşi hayat tutkunları, insani ve doğal kaynakların öteki koruyucuları dışında fazla dikkati çekmedi, çünkü hâkim ilerleme ideolojisi, insanın doğa üzerindeki artan hâkimiyetini insanlığın ilerleme ölçüsü olarak kabul ediyordu. Bu nedenle sosyalist ükelerde sanayileşme, demir ve dumanı temel alan oldukça arkaik bir endüstriyel sistemin muazzam ölçülerde inşa edilmesinin ekolojik sonuçlarına özellikle göz yumdu. Batı'da bile, eski ondokuzuncu yüzyıl işadamının düsturu, "Nerede pislik, orada para", özellikle, hata yapılmaması halinde spekülasyon sayesinde inanılmaz kârlar sağlanabileceğini yeniden keşfeden karayolu müteahhitleri ve taşınmaz mal "geliştirenler" için hâlâ inandırıcıydı. Yaptıkları tek şey, statosfere uzanan binalar dikmek için uygun inşaat alanlarının değer kazanmasını beklemekti. Uygun yerde inşa edilen tek bir bina bir kişiyi neredeyse hiçbir maliyet olmaksızın mültimilyoner yapabiliyordu, çünkü bir sonraki inşaatı teminat göstererek borç para bulabiliyor, inşaatın değeri (tamamlanmış ya da tamamlanmamış, işgal edilmiş ya da boş) yükselmeye devam ettikçe, bu miktarı artırabiliyordu. Sonunda, her zaman görüldüğü gibi, bir çöküş meydana geliyordu. Altın Çağ daha erken ekonomik patlamalar gibi bir taşınmaz mal artı banka iflasları ile sona erdi, ancak o zamana kadar, büyük ya da küçük kent merkezleri, Britanya'daki Worcester gibi ortaçağ katedral kentlerini ya da Peru'daki Lima gibi İspanyol sömürge başkentlerini tahrip ederek bütün dünyada birden ortaya çıktı ve "yapsatçılık" geliştirildi. Hem Doğu'da hem de Batı'daki yetkililer kentlerin eteklerini anlamsız apartman bloklarıyla doldurarak hızla ve ucuz halk konutları inşa etmek için fabrika benzeri yöntemlerin kullanılabileceğini keşfettikleri için, 1960'lar, kentleşme tarihinin belki de en feci on yılı olarak tarihe geçecektir.

Aslında çevreyle ilgili endişeler ortaya çıktıktan sonra, ondokuzuncu yüzyıl kirlenmesinin sonuçları yirminci yüzyılın teknolojik ve ekolojik vicdanına devredilirken sevindirici bazı gelişmeler de oldu. 1953'ten itibaren Londra'da Charles Dickens'ın romanlarından bilinen, zaman zaman kentin üzerini örten kalın duman perdesini ortadan kaldırmak için kömür yakılması tek bir kararla yasaklanmadı mı? Birkaç yıl sonra som balıkları bir zamanlar öldükleri Thames nehrinde yeniden yüzmüyorlar mıydı? Birkaç yıl sonra kırsal çevrelerde, daha önceleri "sanayi"nin göstergesi olan bacasından duman tüten dev fabrikaların yerini, daha temiz, daha küçük ve daha sessiz fabrikalar almadı mı? Havaalanları, ulaşımı temsil eden

simgesel yapılar olarak tren istasyonlarının yerini aldı. Kırsal kesim boşalırken, terk edilmiş köylere ve çiftliklere taşınan insanlar ya da en azından orta sınıf halk kendini doğaya daha yakın hissedebiliyordu.

Gene de insan faaliyetlerinin doğa üzerindeki, öncelikle kentsel ve endüstriyel ama aynı zamanda tarımsal etkisinin, yüzyılın ortalarından itibaren hızla arttığı reddedilemez. Bu daha çok fosil yakıtların (kömür, petrol, doğal gaz vb.) kullanımında görülen muazzam artıştan ötürüydü. Bu yakıtların potansiyel tükenişi ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren geleceğe bakanları endişelendiriyordu. Yeni kaynaklar, kullanıma girişlerinden daha hızlı keşfediliyordu. Toplam enerji tüketimi arttı -1950 ile 1973 arasında ABD'de üç katma çıkması (Rostow, 1978, s. 256; Tablo III, s. 58) şaşırtıcı değildir. Altın Çağ'ın altın olma nedenlerinden biri bir varil Suudi petrolüne verilen fiyatın 1950'den 1973'e kadar uzanan bütün bir dönemde ortalama 2 dolardan daha az olması idi. Bu fiyat enerjiyi gülünç denecek kadar ucuzlatıyordu. Ancak 1973'ten sonra, petrol üreten ülkeler karteli OPEC petrol trafiğinin sorumluluğunu yüklenmeye karar verdiği zaman (bk. s. 473-4) ekoloji gözlemcilerinin petrol trafiğinde meydana gelen patlamanın gelecekte yaratacağı etkileri ciddi biçimde ele almaları ironiktir. Bu trafik o sırada dünyanın motorize kentlerinin ve özellikle de Amerikan kesimlerindeki büyük kentlerin üzerini duman bulutlarıyla karartıyordu. Duman insanları endişelendiriyordu ve bunun nereden kaynaklandığı biliniyordu. Ne var ki, atmosferi ısıtan karbon dioksit emisyonları 1950 ile 1973 arasında neredeyse üçe katlandı. Bu, atmosferdeki karbon dioksit yoğunluğunun her yıl % 1'e yakın bir oranda arttığını gösteriyordu (World Resources, Tablo 11.1, s. 318; 11.4, s. 319; V. Smil, 1990, s. 4, Şk. 2). Kloroflor karbonların, ozon tabakasını etkileyen kimyasal maddelerin üretilmesi neredeyse dikey bir artış gösterdi. Savaşın sonunda bunlar nadiren kullanılıyorlardı, ancak 1974'ten itibaren her yıl bir bileşimde 300 000 tonun ve bir diğerinde 400 000 tonun üzerinde atmosfere bırakılıyorlardı. (World Resources, Tablo 11.3, s. 319). SSCB'nin görülmemiş derecede kirli sanayileşmesi neredeyse ABD kadar karbon dioksit üretiyor olsa da, bu kirlenmenin aslan payı doğal olarak zengin Batılı ülkelere düşüyordu. Kirlenme, 1985'te, 1950'dekinin yaklaşık beş katına çıkmıştı (nüfus başına hesaplandığında ABD kuşkusuz çok öndeydi). Bu dönemde sadece Britanya kişi başına düşen yayılım miktarında fiilen düşük düzeyde kaldı (Smil, 1990, Tablo 1, s. 14).

II

Ekonomide görülen bu şaşırtıcı patlama başlangıçta, daha önce olanların dev bir versiyonu, aslında, 1945'ten önceki ABD'nin kapitalist endüstriyel toplum için model alınarak küreselleştirilmesi olarak görüldü. Bu bir ölçüde doğruydu. Otomobil çağı Kuzey Amerika'da çok önce başlamıştı, ancak ucuz yakıt kamyon ve otobüsü yeryüzünün büyük kara parçalarının başlıca ulaşım aracı haline getirirken, otomobil çağı Avrupa ve daha mütevazı ölçülerde sosyalist dünya ve Latin Amerika orta sınıflarına da ulaştı. Batılı refah toplumunun yükselişi özel araba sayısındaki artışla - İtalya'da 1938'de 750 000'den, 1975'te on beş milyona (Rostow, 1978, s. 212; UN *Statistical Yearbook*, 1982, Tablo 175, s. 960)- ölçülebiliyorsa, bir Üçüncü Dünya ülkesinin ekonomik gelişmesi de kamyon sayısındaki artış oranıyla anlaşılabilir.

Bu büyük patlama ya da ABD'deki eski trendlerin devamı böylece bütün dünyayı kapladı. Henry Ford'un kitlesel üretim modeli yeni oto endüstrileri yaratarak okyanusları aştı. Bu arada ABD'deki Fordist ilke, inşaattan hazır gıdaya kadar (McDonald'mki bir savaş sonrası başarı öyküsüydü) yeni üretim türlerini kapsadı. Daha önce sadece azınlıkların yararlanabildikleri mal ve hizmetler, tıpkı güneşli kumsallara kitlesel seyahat alanında olduğu gibi, artık kitlesel bir pazar için üretiliyordu. Savaştan önce bir yıl içinde Orta Amerika ve Karaibler'e seyahat eden Kuzey Amerikalıların sayısı asla 150 000'den fazla olmamıştı, ancak 1950 ile 1970 arasında bu seyahati yapanların sayısı üç yüz binden yedi milyona çıktı (US Hist Statistics I, s. 403). Avrupa sayılarının çok daha fazla olması şaşırtıcı değildir. 1950'lere kadar kitlesel turizmin neredeyse hiç görülmediği İspanya, 1980'lerin sonunda her yıl elli dört milyon yabancıyı ağırlıyor, İtalya elli beş milyonla bu sayıyı biraz aşıyordu (Stat. Jahrbuch, 1990, s. 262). Bir zamanlar lüks olan, buzdolabı, özel çamaşır makinesi, telefon vb., bütün zengin ülkelerde rahat bir hayatın alışılmış standardı haline geldi. 1971'de bütün dünyada, çoğu Kuzey Amerika ve Avrupa'da olmak üzere 270 milyondan fazla telefon vardı ve hızla yaygınlaşıyordu. On yıl sonra bu sayı neredeyse ikiye katlanmıştı. Gelişmiş piyasa ekonomilerinde her iki kişiye birden fazla telefon düşüyordu (UN World Situation, 1985, Tablo 19, s. 63). Özetle, bu ülkelerde yaşayan or-

talama bir yurttaş için, ana babalarına kıyasla çok daha zengin bir hayat sürmek artık mümkündü; tek fark, özel hizmetçilerin yerini bu kez makineleşmenin almış olmasıydı.

Ne var ki, bu dönemle ilgili olarak bize en çarpıcı gelen şey, teknolojik devrimin canlandırdığı ekonomik atılımın kapsamıdır. Bu gelişme, sadece eski tip değerli ürünleri değil, hiç beklenmeyen, çoğunun savaştan önce hayal bile edilmediği pek çok ürünün çoğalmasına yol açtı. Bazı devrimci ürünler, örneğin "plastik" olarak bilinen sentetik maddeler, iki savaş arası dönemde geliştirilmiş ya da naylon (1935), polistren ve politen gibi ürünler ticari üretime girmeye başlamıştı. Televizyon ve ses kayıt aracı gibi bazı ürünler deney aşamasından henüz çıkmıştı. Savaş, yüksek teknoloji için, bilimsel zihniyetli Almanlardan çok İngilizler arasında (daha sonra ABD) yarattığı talep nedeniyle, sonraki devrimci sivil kullanım süreçlerinin bir çoğunu hazırladı. Bunlar, radar, jet motoru, savaş sonrası elektronik ve enformasyon teknolojisinin zeminini hazırlayan çeşitli fikirler ve tekniklerdi. Bunlar olmasaydı transistör (1947'de icat edildi) ve ilk sivil amaçlı dijital bilgisayarlar (1946) kesinlikle çok sonra ortaya çıkabilirdi. Belki şans eseri, ilk kez savaş sırasında yoketmek için harekete geçirilen nükleer enerji, dünya elektrik enerjisine (şimdiye kadar) marjinal katkısı -1975'te % 5- dışında, genellikle sivil ekonominin dışında yer aldı. Bu icatların iki savaş arası dönemin bilimini mi, yoksa savaş sonrası bilimi mi ya da iki savaş arası teknik ya da ticari öncülüğü mü, yoksa 1945 sonrası büyük ileri hamleyi mi - 1950'lerde geliştirilen entegre devreler, 1960'ların laserleri ya da uzay roketlerinin çeşitli yan ürünleri- temel aldığı, amacımız açısından pek önemli değil. Bunun bir tek istisnası var. Altın Çağ en ileri ve genellikle gizli bilimsel araştırmayı önceki dönemlerin herhangi birinden çok daha fazla temel alıyordu. Bu bilimsel araştırma artık sadece birkaç yıl içinde pratik uygulama alanı buluyordu. Sanayi hattâ tarım ilk kez kesin bir biçimde ondokuzuncu yüzyıl teknolojisinin ötesine geçti (bk. bölüm 18).

Bu teknolojik depremle ilgili üç şey gözlemciyi şaşırtır. *Birincisi*, zengin dünyadaki ve bir ölçüde yoksul dünyadaki gündelik hayatın bütünüyle değişmesiydi. Yoksul dünyada radyo, transistör ve iyice küçültülmüş uzun ömürlü pil sayesinde artık en uzak köylere bile ulaşabiliyordu. Bu-

ralarda "yeşil devrim" pirinç ve buğday ekimini dönüştürdü. Çıplak ayaklarda artık plastik sandaletler vardı. Bu kitabın, kişisel olarak sahip olduğu şeylerin kısa bir envanterini çıkaran her Avrupalı okuru bunu doğrular. Buzdolabı ve dondurucunun (1945'te aile evlerinin çoğunda bunların ikisi de yoktu) içindekilerin çoğu yeniydi: Dondurulmuş gıda maddeleri; fabrika benzeri yerlerde üretilen kümes hayvanları; tadını değiştirmek için enzimler ve çeşitli kimyasal maddelerle doldurulmuş etler, hattâ "kemiksiz yüksek kaliteli kesimlerin benzeştirilmesi" ile imal edilmiş et (Considine, 1982, s. 1164 vd.). Yerkürenin öteki ucundan hava yoluyla getirilen ithal et ürünlerinden söz etmeye gerek yok. Bütün bunlar bir zamanlar imkânsızdı.

1950'ye kıyasla, doğal ya da geleneksel malzemelerin -ağaç, eski tarz işlenmiş metal, doğal lifler ya da dolgu malzemeleri, hattâ seramik ürünler- mutfaklarımızda, ev eşyalarında ve kişisel giyimimizdeki payı, kişisel hijyen ve güzellik endüstrisinin ürettiği her şeyi kuşatan reklam yöntemleri muazzam biçimde artan ve çeşitlenen çıktının yenilik derecesini (sistematik abartmayla) belirsizleştirse de, dramatik biçimde azalmıştır. Teknolojik devrim tüketici bilincine öylesine girdi ki, yenilik, sentetik deterjanlardan (1950'lerde ortaya çıktı) dizüstü bilgisayarlara kadar her şeyin satışında başlıca cazibe unsuru haline geldi. "Yeni" her zaman daha iyi olmasa da, tercih ediliyordu.

Teknolojik yeniliği gözle görülür biçimde temsil eden ürünlere gelince, bunların listesi sonsuzdur ve yorum gerektirmez: televizyon; vinil plaklar (LP'ler 1948'de ortaya çıktı); daha sonra teypler (teyp kasetleri 1960'larda ortaya çıktı) ve kompakt diskler; taşınabilir transistörlü radyolar -bu kitabın yazarı ilk transistörlü radyosunu 1950'lerin sonunda bir Japon arkadaşından hediye olarak aldı- dijital saatler, cepte taşınabilen, önce pille daha sonra güneş enerjisiyle çalışan hesap makineleri; ve daha sonra ev içinde kullanılan diğer elektronik araçlar, fotoğraf makinesi ve video ekipmanı. Bu icatlarla ilgili hiç de önemsiz olmayan şey, bu türden ürünlerin sistematik olarak minyatürleştirilmesi, yani *taşınabilir* hale getirilmesiydi. Bu süreç, ürünlerin etki alanını ve pazarını büyük ölçüde genişletti. Ne var ki, dış görünüşü pek değişmeyen ürünler teknolojik devrimi daha çok sembolize ediyordu. Bu ürünler, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, yelkenli teknelerde görüldüğü gibi, tepeden tırnağa dönüştürülmüştü.

Bu teknelerin direkleri ve tekne kısımları, yelkenleri, donanımları ve seyir ekipmanı, biçimleri ve işlevleri dışında iki savaş arası dönemin tekneleriyle hiçbir ortak özellik taşımıyordu ya da pek az taşıyordu.

İkincisi, teknoloji karmaşıklaştıkça, keşif ya da icattan ürüne giden yol da karmaşıklaşıyor ve geliştirme süreci daha detaylı ve pahalı hale geliyordu. "Araştırma ve Geliştirme" (Ar-Ge) ekonomik büyüme için merkezi hale geldi ve bu nedenle, "gelişmiş piyasa ekonomileri"nin öteki ekonomiler üzerinde sağladıkları muazzam avantaj güçlendirildi. (16. bölümde göreceğimiz gibi teknolojik icat sosyalist ekonomilerde gelişmedi.) Tipik "gelişmiş" ülkede 1970'lerde her bir milyon kişiye bin kadar bilim insanı ve mühendis düşüyordu; bu sayı, Brezilya'da 250, Hindistan'da 130, Pakistan'da yaklaşık altmış, Kenya ve Nijerya'da yaklaşık otuz kadardı (UNESCO, 1985, Tablo 5.18). Ayrıca, icat süreci öylesine sürekli hale geldi ki, ürün geliştirmenin maliyeti üretim maliyetinin giderek büyüyen ve zorunlu bir parçası haline geldi. İtiraf edildiği gibi paranın önemli olmadığı silah sanayinin oluşturduğu uç örnekte, yeni aygıtlar, yerlerini daha ileri (ve kuşkusuz çok daha pahalı) ekipman parçalarına bırakarak ıskartaya çıkarılmadan önce, şirketlerin büyük mali çıkarlar sağlamaları için pratik kullanıma pek sokulmuyorlardı. Kitlesel piyasaya daha fazla yönelik endüstrilerde, örneğin ilaç üretiminde kullanılan kimyasal madde endüstrilerinde yeni ve gerçekten ihtiyaç duyulan bir ilaç, özellikle patent haklarıyla rekabetten korunduğunda, çeşitli maddi imkânlar sağlayabiliyor ve bunlar üreticiler tarafından daha ileri araştırmalar için son derece önemli bulunuyordu. O kadar kolay korunmayan mucitler çok daha kısa süre içinde para kazanmak zorundaydılar, çünkü öteki ürünler piyasaya girer girmez fiyatlar düşüyordu.

Üçüncüsü, yeni teknolojiler, karşı konulmaz biçimde, sermaye yoğundu. Emekten tasarruf ediliyor (yüksek düzeyde kalifiye bilim insanları ve teknisyenler dışında), hattâ emek ikâme ediliyordu. Altın Çağ'ın başlıca özelliği, sürekli ve büyük yatırım gerektirmesi ve giderek, tüketiciler dışındaki insanlara ihtiyaç duymamasıydı. Ne var ki, ekonomik kabarışın gücü ve hızı öyleydi ki, bir kuşak boyunca bu durum tam olarak anlaşılmadı. Tam aksine ekonomi, sanayileşmiş ülkelerde bile çok hızlı büyüdü ve endüstriyel işçi sınıfı çalışan nüfus içindeki payını korudu ya da arttırdı. ABD dışında bütün ileri ülkelerde, savaş öncesi depresyon ve

savaş sonrası terhis sırasında dolan rezerv işçi gölleri çekildi, yeni emek arzı kırsal kesimden ve göçmenlerden sağlandı ve o zamana kadar işgücü piyasasının dışında tutulan evli kadınlar, artan sayılarla pazara girdi. Bununla birlikte, Altın Çağ'ın esinlendirdiği ideal, dereceli olarak gerçekleştiyse de, insansız üretim ya da hizmet idi: arabaları monte eden robotlar, enerji çıktısını denetleyen bilgisayar kümeleriyle dolu sessiz ve insansız mekânlar, sürücüsüz trenler. İnsanlar böyle bir ekonomi için ancak tek bir bakımdan önemliydiler: mal ve hizmet alıcıları olarak. Esas sorun burada yatmaktadır. Altın Çağ'da bu, tıpkı Victoria çağı bilim insanlarının gelecekte evrenin entropi nedeniyle öleceğine dair yaptıkları uyarı gibi, hâlâ gerçek dışı ve uzak görülüyordu.

Tam aksine, felaket çağında kapitalizmin üzerine karabasan gibi çöken bütün sorunların çözüldüğü ve ortadan kaybolduğu görülüyordu. İki savaş arası dönemde öylesine tehlikeli olan, müthiş ve kaçınılmaz ısınma ve çöküş çevrimi, zeki makro-ekonomik yönetim -ya da artık hükümetlere danışmanlık yapan Keynesçi ekonomistler- sayesinde birbirini izleyen yumuşak dalgalanmalar haline geldi. Kitlesel işsizlik mi? 1960'larda, Avrupa'daki işsizlik oranının % 1.5 ve Japonya'da % 1.3 olduğu bir sırada (Van der Wee, 1987, s. 77) gelişmiş dünyanın neresinde işsizlik vardı? Sadece Kuzey Amerika'da işsizlik henüz ortadan kaldırılmamıştı. Yoksulluk mu? Kuşkusuz, insanlığın büyük bir kısmı yoksul olmaya devam etti, ancak sanayi iş gücünün eski merkezlerinde, *Enternasyonal*'in "Uyan, artık uykundan uyan/ Uyan, ey açlar dünyası" mısraları, araba satın almayı ve yıllık ücretli iznini İspanya kumsallarında geçirmeyi düşünebilen işçiler için ne ifade ediyordu? Ve bu insanlar zor zamanlar geçirseler bile, gittikçe daha evrensel ve cömert olan refah devleti, hastalık ve kaza gibi durumlarda, hattâ yoksulun dehşet verici yaşlılık döneminde bile, daha önce rüyalarında görmedikleri bir koruma sağlamıyor muydu? Gelirleri her yıl, neredeyse otomatik biçimde artmıyor muydu ve sonsuza kadar yükselmeye devam etmeyecek miydi? Üretim sisteminin sağladığı mal ve hizmet çeşitleri ve bunlara ulaşma olanağı, daha önce lüks olan pek çok şeyi günlük hayatın parçası haline getirmemiş miydi? Bu mal ve hizmet çeşitleri her yıl biraz daha artmıyor muydu? Dahası insanlık, bazı ülkelerin kayırılan halklarının yararlanmakta oldukları olanakların, dünyanın hâlâ insanlığın çoğunluğunu oluşturan ve "kalkınma" ya da "mo-

dernleşme" sürecine henüz girmemiş kesimlerinde mutsuz biçimde yaşayanları da kapsamasını istemiyor muydu?

Geriye sorun olarak çözülmesi gereken ne kalıyordu? Son derece zeki ve tanınmış bir İngiliz sosyalist politikacı 1956'da şöyle yazıyordu:

> "Geleneksel sosyalist düşünceye, kapitalizmin oluşturduğu ekonomik sorunlar, yoksulluk, kitlesel işsizlik, sefalet, istikrarsızlık ve hattâ bütün sistemin çöküş ihtimali hâkim olmuştur... Kapitalizm her türlü tahminin ötesinde reformdan geçirilmiştir. Zaman zaman görülen küçük resesyonlara ve ödemeler dengesi krizlerine rağmen, tam istihdam ve en azından katlanılabilir bir istikrar derecesi muhtemelen muhafaza edilecektir. Otomasyonun eksik üretim sorunlarını sürekli olarak çözmesi beklenebilir. İleri doğru bakıldığında, şimdiki büyüme oranımız bize elli yıl içinde üç misli yüksek bir ulusal çıktı verecektir" (Crosland, 1956, s. 517).

III

Bir ömrün yarısında yıkılmanın eşiğinde olduğu görülen bir sistemin bu olağanüstü ve hiç beklenmedik zaferini nasıl açıklayabiliriz? Açıklanması gereken, kuşkusuz, sadece ekonomik ve başka sorunlar ve karışıklıklarla geçen bir dönemi izleyen uzun bir ekonomik büyüme ve iyileşme dönemi olgusu değildir. Yaklaşık yarım yüz yıl süren "uzun dalgalar"ın birbirini izlemesi geç onsekizinci yüzyıldan beri kapitalizmin ekonomik tarihinin temel ritmini oluşturmuştur. Daha önce gördüğümüz gibi (bölüm 2) Felaket Çağı, niteliği belirsiz kalan bu seküler dalgalanmalar modeline dikkati çekmişti. Bu dalgalanmalar genellikle Rus iktisatçısı Kondratiyev'in adıyla bilinir. Uzun perspektifte Altın Çağ, tıpkı 1850-73'te Victoria döneminin büyük ekonomik gelişmesi -tarihler arasında tam bir yüz yıl olması ilginçtir- ve geç Victoria dönemi ile Edward dönemini yaşayanların *belle époque*'u gibi bir başka Kondratiyev yükselişi idi. Bu türden daha erken yükselişler gibi, bunun da öncesinde ve sonrasında "alçalışlar" oldu. Açıklanması gereken bu değil, bu seküler

ısınmanın neredeyse önceki krizler ve depresyonlar dönemi kadar olağanüstü bir ölçek ve derinlikte olmasıdır.

Kapitalist dünya ekonomisinin bu "Büyük İleri Atlılım"ının ve sonuç olarak ortaya çıkan beklenmedik toplumsal sonuçların gerçekten tatminkâr açıklamaları yoktur. Kuşkusuz öteki ülkeler, erken yirminci yüzyıl sanayi toplumunun, ABD'nin, yani Büyük Çöküş sırasında uğradığı kısa süreli sarsıntı dışında ne savaştan, ne de yenilgi ya da zaferden hasar görmüş bir ülkenin örnek oluşturan ekonomisini yakalamak için muazzam bir fırsata sahiptiler. Öteki ülkeler aslında sistematik biçimde ABD'yi taklit etmeye çalıştılar. Bu, ekonomik kalkınmayı hızlandıran bir süreçti, çünkü mevcut bir teknolojiyi uyarlamak yeni bir teknolojiye yatırım yapmaktan daima daha kolaydır. Bu, Japon örneğinin göstereceği gibi, daha geç bir tarihte gerçekleşecekti. Ne var ki, Büyük Atılım kesinlikle bunun da ötesindeydi. Kapitalizm yeniden yapılanıyor ve reformdan geçiriliyordu ve ekonominin küreselleşmesi ve uluslararasılaşmasında görülmemiş bir ilerleme vardı.

Birincisi, hem devletlerin plan yapmalarını hem de ekonomik modernleşmeyi gerçekleştirmelerini kolaylaştıran ve aynı zamanda talebi muazzam biçimde arttıran bir "karma ekonomi" üretti. Kapitalist ülkelerin savaş sonrası büyük ekonomik başarı öyküleri, nadir istisnalar (Hong Kong) dışında, hükümetlerin desteklediği, denetlediği, yönlendirdiği ve bazen planladığı ve yönettiği sanayileşmenin öyküleridir: Avrupa'da Fransa ve İspanya'dan, Japonya, Singapur ve Güney Kore'ye kadar. Aynı zamanda hükümetlerin tam istihdama ve -daha az ölçüde- ekonomik eşitsizliğin azaltılmasına, yani refahın ve toplumsal güvenliğin sağlanmasına siyasal bağlılığı, artık zorunluluk olarak kabul edilebilen lüks mallar için ilk kez kitlesel bir tüketici piyasası sağladı. Daha yoksul insanlar, gelirlerinin daha yüksek bir oranını besin maddesi gibi vazgeçilmez kalemler için harcamak zorunda olanlardı ("Engel Yasası" olarak bilinen duyarlı bir gözlem). 1930'larda, zengin ABD'de bile hane halkının yaptığı harcamaların yaklaşık üçte biri besin maddesine gidiyordu, ancak bu oran 1980'lerde sadece yüzde on üç kadardı. Gelirin geri kalan kısmı öteki harcama kalemleri için kullanılıyordu. Altın Çağ piyasayı demokratikleştirdi.

İkincisi, dünya ekonomisinin üretim kapasitesi, çok daha incelikle işlenmiş ve daha karmaşık hale gelmiş bir uluslararası iş bölümünü müm-

kün kılarak çoğaltıldı. Başlangıçta bu, genellikle "gelişmiş piyasa ekonomileri" denilen kolektifle, yani ABD kampı içindeki ülkelerle sınırlıydı. Dünyanın sosyalist kesimi genellikle ayrıydı (bk. bölüm 13) ve 1950'lerde Üçüncü Dünya'daki en dinamik kalkınmacılar, kendi üretimlerini ithal edilmiş mamul mallarla ikâme ederek, birbirinden ayrılmış ve planlanmış bir sanayileşmeyi tercih ettiler. Batı kapitalizminin çekirdek ülkeleri, kuşkusuz, şartlar kendileri için uygun olduğu sürece - kendi hammaddelerini ve besin maddelerini daha ucuza satın alabiliyorlardı- denizaşırı dünya ile ticaret yaptılar ve büyük avantaj sağladılar. Gene de asıl patlama esas olarak sanayileşmiş çekirdek ülkeler arasındaki sanayi ürünleri ticaretinde görüldü. Dünya mamul ticareti 1953'ten sonraki yirmi yıl içinde on kat arttı. Ondokuzuncu yüzyıldan beri dünya ticaretinin yarıya yakın bir bölümünü oluşturan imalatçılar şimdi % 60'ı geçecek şekilde boy attılar (W. A. Lewis, 1981). Altın Çağ, çekirdek kapitalist ülkelerin ekonomilerine demirlemiş durumda kaldı - sadece niceliksel bakımdan olsa bile. 1975'te kapitalizmin yedi büyükleri (Kanada, ABD, Japonya, Fransa, Federal Almanya, İtalya ve Büyük Britanya) tek başlarına yeryüzündeki bütün yolcu taşıyan arabaların dörtte üçüne ve yaklaşık aynı oranda telefon cihazına sahiptiler (UN *Statistical Yearbook*, 1982, s. 955 vd., 1018 vd.) Bununla birlikte, yeni sanayi devrimi bir bölgeyle sınırlı kalamazdı.

Kapitalizmin yeniden yapılanması ve ekonomik uluslararasılaşmadaki ilerleme belirleyici oldu. Teknolojik devrimin, her ne kadar büyük ilerleme kaydettiyse de, Altın Çağ'ın nedenlerini açıkladığı söylenemez. Görüldüğü gibi, bu on yıllarda yeni endüstrileşmenin büyük kısmı eski teknolojileri temel alan eski endüstrilerin yeni ülkelere; ondokuzuncu yüzyılın kömür, demir ve çelik endüstrilerinin sosyalist tarım ülkelerine; yirminci yüzyılın Amerikan petrol ve içten yanmalı motor endüstrilerinin Avrupa ülkelerine yayılmasıydı. Sivil endüstri alanında yüksek düzeyde araştırmalarla geliştirilen teknolojinin etkisi 1973 sonrası Kriz Onyılları'na kadar etkili olmadı. İletişim teknolojisi ve genetik mühendisliğinde meydana gelen büyük atılım, bilinmeze doğru yapılan pek çok atılımla birlikte bu dönemde gerçekleşti. Neredeyse savaş sona erer ermez dünyayı dönüştürmeye başlayan belki de başlıca icatlar kimya ve farmakoloji alanlarındaydı. Bunlar Üçüncü Dünya'nın demografisi üze-

rinde dolaysız bir etki yarattı (bk. bölüm 12). Bunların kültürel etkileri fazla gecikmese de biraz ertelendi, çünkü 1960'ların ve 1970'lerin Batılı cinsel devrimi ancak antibiyotikler sayesinde -İkinci Dünya Savaşı'ndan önce bilinmiyorlardı- mümkün hale geldi. Antibiyotikler zührevi hastalıkların kolayca tedavi edilmesini sağladı ve 1960'larda yaygınlaşan doğum kontrol hapı cinsel ilişkinin başlıca risklerini ortadan kaldırdı. (Risk 1980'lerde AIDS'le birlikte cinselliğe geri döndü.)

Ne olursa olsun, yenileştirici bir yüksek teknoloji kısa süre içinde büyük ekonomik ısınmanın öylesine büyük bir parçası haline geldi ki, onu tek başına belirleyici olarak görmesek de, her açıklamanın ayrılmaz parçasını oluşturması gerekir.

Savaş sonrası kapitalizm, Crosland'dan yapılan alıntının da gösterdiği gibi, tartışmasız biçimde "her türlü tahminin ötesinde reformdan geçirilmiş" bir sistem ya da İngiliz Başbakanı Harold Macmillan'ın sözleriyle eski sistemin "yeni" bir versiyonu idi. Olan şey, sistemin, iki savaş arasında görülen kaçınılabilir bazı "hatalar"dan, "hem... yüksek bir istihdam düzeyini muhafaza etme(nin) ve hem de... küçümsenemez bir ekonomik büyüme oranından yararlanma(nın)" "normal" ortamına dönüşün çok daha ötesindeydi (H. G. Johnson, 1972, s. 6). Esas olarak bu, ekonomik liberalizm ile sosyal demokrasi (ya da Amerikan terimiyle, Rooseveltçi New Deal politikası) arasında, ekonomik planlama fikrinin öncüsü olan SSCB'den ödünç alınan bazı kalıcı unsurlarla gerçekleştirilen bir tür evlilik idi. Teolojik serbest piyasacıların buna gösterdikleri tepkinin, 1970'lerde ve 1980'lerde, bu evliliği temel alan politikaların artık ekonomik başarıyla korunmadığı bir sırada, böylesine ateşli olmasının nedeni budur. Avusturyalı iktisatçı Friedrich von Hayek (1899-1992) gibi adamlar asla, *laissez-faire*'e müdahale eden ekonomik faaliyetlerin işlediğine ikna edilmeye (gönülsüzce de olsa) hazır pragmatistler olmamışlar; bu faaliyetlerin işleyebileceğini sağlam argumanlarla inkâr etmişlerdir. Bunlar "Serbest Piyasa = Kişisel Özgürlük" eşitliğine inanan kişilerdi ve sonuç olarak bu eşitlikten her sapışı, Hayek'in 1944 tarihli kitabının başlığı gibi, "*The Road to Serfdom*" (Serfliğe Giden Yol) olarak mahkûm ettiler. Büyük Çöküş sırasında piyasanın saflığını savundular. Dünya zenginleştikçe ve kapitalizm (artı siyasal liberalizm) karma piyasalar ve hükümetler temelinde yeniden geliştikçe Altın Çağ'ı altın

yapan siyasetleri mahkûm etmeye devam ettiler. Ancak 1940'lar ile 1970'ler arasında hiç kimse bu türden eski müminleri dinlemedi.

Kapitalizmin, savaşın son yıllarında, genellikle ABD ve Britanya'da uygun konumda olan insanlar tarafından bilinçli olarak reformdan geçirildiğinden de kuşkulanamayız. Halkın tarihten asla öğrenmediğini düşünmek yanlış olur. İki savaş arası deneyim ve özellikle Büyük Çöküş öylesine felaketli olmuştu ki, hiç kimse, hava akınlarını haber veren sirenlerin olmadığı döneme kısa süre içinde dönmenin mümkün olduğunu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kamu hayatı içinde yer alan pek çok insan gibi düşleyemezdi. Bizzat umut ettikleri şeyin, savaş sonrası dünya ekonomisinin ilkeleri ve küresel ekonomik düzenin geleceği olacağını tasarlayan bütün adamlar (kadınlar kamu hayatının ilk bölümüne henüz zar zor kabul edilmişlerdi) Büyük Çöküş'ü yaşamışlardı. J. M. Keynes gibi bazıları 1914 öncesinden beri kamu hayatının içinde olmuşlardı. Ve 1930'ların ekonomik anısı onların kapitalizmi reformdan geçirme isteklerini arttırmamış olsa bile, bunu yapmamanın öldürücü siyasal riskleri, Büyük Çöküş'ün çocuğu olan Hitler Almanyası ile henüz savaşmış olan herkes için aşikârdı ve onlar, komünizm ve Sovyet iktidarının işlemeyen kapitalist ekonomilerin harabeleri üzerinden geçip batıya doğru ilerleme umuduyla karşı karşıyaydılar.

Karar alma durumunda olanlar dört konuda hemfikirdi. Geri gelmesine izin verilmemesi gereken iki savaş arası çöküş, genellikle küresel ticari ve mali sistemin dağılmasından ve sonuç olarak dünyanın sözde otarşik ulusal ekonomiler ve imparatorluklara bölünmesinden ötürüydü. Küresel sistem, hegemonya ya da en azından İngiliz ekonomisinin ve onun parası olan *pound sterlin*'in merkeziliği sayesinde bir süre istikrarlı hale getirilmişti. İki savaş arasında Britanya ve *sterlin* artık bu yükü taşıyabilecek kadar güçlü değildi. Bu yük ancak ABD ve dolar tarafından devralınabilirdi. (Sonuç, doğal olarak, Washington'da başka yerlere kıyasla daha sahici bir coşkuya yol açtı.) Üçüncüsü, Büyük Çöküş sınırlanmamış serbest piyasanın başarısızlığından ötürü olmuştu. Dolayısıyla piyasa kamu planlaması ve ekonomik yönetim tarafından ya da bu çerçeve içinde işleyecek şekilde tamamlanabilirdi. Nihayet, toplumsal ve siyasal nedenlerden ötürü kitlesel işsizliğin geri gelmesine izin verilmemeliydi.

Anglo-Sakson ülkeler dışındaki karar sahipleri, dünya ticari ve mali sisteminin yeniden yapılandırılması konusunda pek az şey yapabildiler, ancak eski serbest piyasa liberalizmini reddetmeyi uygun gördüler. Ekonomik meselelerde güçlü devlet rehberliği ve devlet planlaması Fransa'dan Japonya'ya kadar uzanan çeşitli ülkelerde yeni değildi. Sanayinin devlet mülkiyeti ve yönetiminde olması bile yeterince alışılmış bir uygulamaydı ve 1945'ten sonra Batı ülkelerinde geniş çapta yaygınlaşmıştı. Bu, hiçbir bakımdan sosyalistler ile anti-sosyalistler arasında özel bir sorun olmadı. Bununla birlikte savaş zamanı Direniş siyasetlerinin genellikle sola dönük olması, 1946-47 Fransız ve İtalyan anayasalarında görüldüğü gibi, bu konuya savaş öncesindekinden daha büyük önem kazandırdı. Nitekim, on beş yıllık sosyalist hükümetten sonra bile Norveç 1960'ta ulusallaştırmaya düşkün bir ülke olmayan Batı Almanya'dan oransal olarak (ve kuşkusuz mutlak olarak da) daha küçük bir kamu sektörüne sahipti.

Savaştan sonra Avrupa'da önem kazanan sosyalist partilere ve işçi hareketlerine gelince, bunlar yeni reformdan geçirilmiş kapitalizme seve seve uyum sağladılar, çünkü pratik amaçlar nedeniyle komünistler dışında kendilerine ait hiçbir ekonomik siyasete sahip değildiler. Komünistlerin izledikleri siyaset de iktidarı ele geçirmekten ve SSCB'yi izlemekten ibaretti. Pragmatik İskandinavyalılar kendi özel sektörlerine dokunmadılar. 1945'in İngiliz İşçi Partisi hükümeti de bunu yapmadı, ancak özel sektörü reformdan geçirmek için de hiçbir şey yapmadı. Bu hükümetin planlamaya hiç ilgi göstermemesi, özellikle çağdaş (ve sosyalist olmayan) Fransız hükümetlerinin planlı modernleşme karşısında duydukları coşkuyla karşılaştırıldığında, şaşırtıcıydı. Aslında sol, işçi sınıfına mensup kendi seçmenlerinin koşullarını iyileştirmek ve bu amaçla toplumsal reformlar yapmak sorunu üzerinde yoğunlaştı. Kapitalizmin ortadan kaldırılması için çağrı yapmak dışında hiçbir alternatif çözümleri olmadığı için servet yaratan güçlü bir kapitalist ekonomiye, kendi hedeflerini finanse etmek için dayanmak zorunda kaldılar. Hiçbir sosyal demokrat hükümet kapitalizmin nasıl yıkılacağını bilmiyordu ve bunu denemeye de kalkışmadı. Aslında işçilerin ve sosyal demokratların taşıdıkları özlemlerin önemini kabul eden reformdan geçirilmiş bir kapitalizm onlara gayet iyi uyuyordu.

Özetle, savaş sonrası Batı'nın politikacıları, resmi görevlileri ve hattâ pek çok işadamı *laissez-faire*'e bir dönüşün ve kısıtlanmamış serbest piyasanın söz konusu olmadığı konusunda çeşitli nedenlerden ötürü ikna olmuştu. Belirli siyasal hedefler -tam istihdam, komünizmin kuşatılması, gerileyen ya da zayıflayan ya da tahrip olmuş ekonomilerin modernleştirilmesi- mutlak önceliğe sahipti ve en güçlü hükümetlerin varlığını haklı çıkarıyordu. Ekonomik ve siyasal liberalizme adanmış rejimler bile kendi ekonomilerini artık bir zamanlar "sosyalist" olarak reddedilmiş yöntemlerle yönetebiliyor ya da yönetmek zorunda kalıyorlardı. Ayrıca Britanya ve hattâ ABD kendi savaş ekonomilerini bu şekilde yönetmişlerdi. Gelecek "karma ekonomi"de yatıyordu. Parasal dürüstlük, istikrarlı para ve istikrarlı fiyatlardan oluşan eski ortodoksluğun hâlâ hesaba katıldığı anlar olsa da, bunlar artık mutlak anlamda zorlayıcı değildi. 1933'ten beri enflasyon ve mali açıkların oluşturduğu bostan korkulukları artık kuşları ekonomi tarlalarından uzak tutmuyor, ancak ekinlerin buna rağmen boy verdikleri görülüyordu.

Bunlar küçük değişiklikler değildi. Bunlar, bir kapitalist olarak sağlam bir kimliği olan ABD'li bir devlet adamını -Averell Harriman- 1946'da hemşerilerine şöyle söylemeye yöneltti: "Bu ülkedeki insanlar artık 'planlama' gibi sözcüklerden rahatsızlık duymuyorlar... insanlar, hükümetin tıpkı bu ülkede yaşayan bireyler gibi plan yapmasını kabul etmişlerdir" (Maier, 1987, s. 129). Bunlar, bir ekonomik liberalizm şampiyonu ve ABD ekonomisinin bir hayranı olan Jean Monnet'nin (1888-1979) Fransız ekonomik planlamasının ateşli bir taraftarı haline gelmesini doğal hale getirdi. Bunlar, bir zamanlar Keynes'e karşı ortodoksiyi savunmuş olan ve London School of Economics'te Hayek'le birlikte seminer veren Lionel (lord) Robbins'i yarı-sosyalist İngiliz savaş ekonomisinin direktörü haline getirdi. Otuz yıl ya da daha uzun bir süredir, "batılı" düşünürler ve karar oluşturanlar arasında, özellikle ABD'de, komünist safta olmayan ülkelerin ne yapabileceklerini ya da ne yapmayacaklarını belirleyen bir mutabakat vardı. Hepsi üretimi arttıran, dış ticareti geliştiren, tam istihdamı, sanayileşme ve modernleşmeyi gerçekleştiren bir dünya istiyorlardı ve hepsi, eğer gerekliyse, sistematik hükümet denetimi ve karma ekonomiler aracılığıyla ve komünist olmadıkları sürece örgütlü işçi hareketleriyle de işbirliği yaparak bunu gerçekleştirmeye hazırdı. Bu mutabakat olmasaydı kapitalizmin Altın Çağı imkânsız olurdu. Özel girişim ekonomisinin (ter-

cih edilen terim "hür teşebbüs" idi)* hayatta kalabilmek için kendisinden kurtarılması gerekiyordu.

Ne var ki, kapitalizm kendisini kesinlikle reformdan geçirdiyse de, o zamana kadar düşünülemeyenin yapılmasına genelde hazır olunması ile yeni ekonomi restoranlarının yaratmakta oldukları yeni özgül yemek tariflerinin fiili etkinliği arasında açık bir ayrım yapmamız gerekir. Bu konuda bir yargıya varmak zordur. Ekonomistler, tıpkı politikacılar gibi, başarıyı daima kendi siyasetlerinin marifetine bağlama eğilimindeydiler ve İngiliz ekonomisi gibi zayıf ekonomilerin bile gelişip büyüdüğü Altın Çağ'da bol miktarda kendi kendini kutlama fırsatının var olduğu görüldü. Gene de bilinçli siyaset bazı çarpıcı başarılar kaydetti. Örneğin 1945-46'da Fransa, Fransız endüstriyel ekonomisini modernleştirmek için tamamen bilinçli bir ekonomik planlama çizgisi oluşturdu. Sovyet fikirlerinin bir kapitalist karma ekonomiye bu şekilde uyarlanmasının bir etkisi olmalıydı, çünkü o zamana kadar ekonomik gecikmenin bir örneğini oluşturan Fransa, 1950 ile 1979 arasında, ABD üretkenliğini başlıca sanayileşmiş ülkelerin herhangi birinden hattâ Almanya'dan bile daha başarılı biçimde yakaladı (Maddison, 1982, s. 46). Bununla birlikte, çeşitli hükümetlerin çeşitli siyasetlerinin (çoğu 1946'da ölen J. Maynard Keynes'in adıyla anılır) faziletlerini ve faziletsizliklerini ve etkinliklerini tartışmayı, dikkat çekici biçimde iddialı bir kabileye, ekonomistlere bırakmalıyız.

IV

Sınırsız niyet ile ayrıntılı uygulama arasındaki farklılık özellikle uluslararası ekonominin yeniden inşasında belirgindi, çünkü burada, Büyük Çöküş'ün "dersi" (bu sözcük 1940'ların söyleminde hep vardır) kısmen de olsa somut kurumsal düzenlemelere tercüme edildi. ABD'nin üs-

*) Kamu söyleminde, "kapitalizm" sözcüğünden, tıpkı "emperyalizm" sözcüğü gibi kamu düşüncesinde olumsuz çağrışımlar yarattığı için sakınıldı. 1970'lere kadar politikacıların ve kamu oyunu oluşturan kişilerin kendilerini gururla "kapitalist" olarak ilan ettiklerini görmeyiz. İş dünyasına hitap eden ve Amerikalı komünist jargonu ters çevirerek kendisini "kapitalist araç" olarak betimleyen Forbes dergisi, 1965'ten itibaren bu sürecin başladığını hissettirdi.

tünlüğü, kuşkusuz, bir olguydu. Siyasal eylem için yapılan baskı Washington'dan geldi ve fikirlerle inisiyatiflerin çoğu Britanya'dan geldiğinde ve yeni Uluslararası Para Fonu (IMF) konusunda Keynes ile Amerikan sözcüsü Harry White* arasında görüldüğü gibi farklı fikirler ortaya çıktığında, ABD'nin görüşü ağır bastı. Gene de yeni liberal ekonomik dünya düzeninin özgün planı onu yeni bir uluslararası siyasal düzenin parçası olarak gördü ve savaşın son yıllarında Birleşmiş Milletler gibi düşündü ve özgün Birleşmiş Milletler modeli Soğuk Savaş içinde çökene kadar *de facto* ABD siyasetine bağımlı olmayan sadece iki uluslararası kurum vardı: 1944 Bretton Woods Antlaşmaları'yla kurulan ve ikisi de hâlâ var olan, Dünya Bankası ("Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası") ve IMF. Bu kurumlar uzun vadeli uluslararası yatırımı besleyecek ve uluslararası ödemeler dengesi sorunuyla ilgilenmenin yanı sıra kur istikrarını koruyacaktı. Uluslararası programdaki öteki maddeler, özel kurumlar (örn., ilksel emtiaların fiyatlarını denetlemek ve tam istihdamı koruyacak uluslararası önlemler) yaratmadı ya da sadece yetersiz biçimde uygulandı. Öneri olarak ortaya atılan Uluslararası Ticaret Örgütü, çok daha mütevazı olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'yla (GATT), periyodik pazarlık yoluyla ticaret engellerini indirmeyi amaçlayan bir çerçeveyle sonuçlandı.

Özetle, cesur yeni dünyanın plancıları kendi projelerine gerçeklik kazandırmak için işleyen bir kurumlar seti oluşturmaya çalıştıkça, başarısızlığa uğradılar. Dünya, savaştan işleyen bir uluslararası çok yönlü serbest ticaret ve ödemeler sistemi biçimini kazanarak çıkmadı ve bunu gerçekleştirmek için yapılan Amerikan girişimleri zaferden sonraki iki yıl içinde işlemez hale geldi. Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler'in aksine, uluslararası ticaret ve ödemeler sistemi özgün olarak öngörülen ve amaçlanan tarzda olmasa da işledi. Pratikte Altın Çağ, savaş zamanı plancılarının zihninde, serbest ticaret, serbest sermaye hareketleri ve istikrarlı döviz çağı idi. Hiç kuşkusuz, bu öncelikle ABD'nin ve doların yaygın ekonomik hâkimiyetinden ötürüydü. Dolar, geç 1960'larda ve erken 1970'lerde, sistem bozulana kadar belirli bir altın miktarıyla bağlantılı ol-

*) İronik biçimde White daha sonra, gizli bir Komünist Partisi sempatizanı olduğu iddiasıyla ABD cadı avının kurbanı oldu.

duğu için istikrar sağlayıcı bir unsur olarak gayet iyi işledi. Şu nokta unutulmamalı ki, 1950'de ABD tek başına bütün ileri kapitalist ülkelerin bütün sermaye stoklarının % 60'ını ya da daha fazlasını içeriyor, bütün çıktıların % 60'ını ya da daha fazlasını üretiyor ve Altın Çağ'ın en yüksek noktasında bile (1970) bütün bu ülkelerin toplam sermaye stoğunun % 50'den fazlasını hâlâ elde tutuyor ve çıktılarının yaklaşık yarısını üretiyordu (Armstrong, Glyn, Harrison, 1991, s. 151).

Bu aynı zamanda komünizm korkusu yüzündendi. Zira, Amerikan kanaatlerinin aksine, ticaretin serbest olduğu bir uluslararası kapitalist ekonominin karşısındaki başlıca engel yabancıların korumaci içgüdüleri değil, geleneksel ABD yüksek gümrük tarifeleri ile Amerikan ürünlerinin ihracatında büyük bir artış sağlama dürtüsünün bileşimiydi. Washington'daki savaş zamanı plancıları, ihracatı, "ABD'de tam ve etkin istihdamın sağlanması için elzem" görüyorlardı (Kolko, 1969, s. 13). Savaş sona erdiğinde, saldırgan büyüme, Amerikalıların zihninde önemli bir yer işgal ediyordu. Onları gelecekteki rakiplerinin mümkün olduğu kadar hızlı büyümesine yardım etmenin siyasal aciliyeti konusunda ikna ederek daha uzun vadeli düşünmeye teşvik eden Soğuk Savaş'tı. Bu anlamda şunu da öne sürmek gerekir ki, Soğuk Savaş büyük küresel ekonomik ısınmanın başlıca motoruydu (Walker, 1993). Bu belki bir abartmadır, ancak Marshall yardımının muazzam cömertliği, yardımı alanların onu amaca uygun biçimde kullanmaları halinde -Avusturya ve Fransa'nın sistematik olarak yaptıkları gibi- modernleşmelerine yardımcı oldu ve Amerikan yardımı, Batı Almanya ve Japonya'nın daha hızlı dönüştürülmesini belirledi. Hiç kuşkusuz bu iki ülke her durumda büyük ekonomik güçler haline geleceklerdi. Yenilgiye uğramış devletler olarak kendi dış politikalarını belirlememeleri olgusu onlara avantaj sağladı, çünkü bu durum kaynaklarının ancak çok az bir kısmını kısır askeri harcamalar için kullanmalarına yol açtı. Bununla birlikte, iyileşmesi onun varlığından korkan Avrupalılara kalsaydı Alman ekonomisine ne olurdu, sorusunu sormamız gerekir. ABD, Kore Savaşı için ve gene 1965'ten sonra Vietnam Savaşı için bir sanayi üssü olarak Japonya'yı bizzat inşa etmeseydi, Japon ekonomisi ne kadar hızlı iyileşirdi? Amerika 1949 ile 1953 arasında Japonya'nın imalat çıktısını ikiye katlayacak şekilde yatırım yaptı ve 1966-70'in, Japon büyümesinin en yüksek noktaya ulaştığı - yıllık en az % 14.6-yıllar olması rastlantı değildi. Devletlerin kaynakları silahlanma ya-

rışına yöneltmesinin uzun vadeli ekonomik etkileri zarar verici olsa da, Soğuk Savaş'ın rolü azımsanmamalıdır. Öteki uçta yer alan SSCB için bu silahlanma yarışı belki de öldürücü oldu. Ne var ki ABD bile artan ekonomik zayıflık nedeniyle askeri gücünü azaltmak zorunda kaldı.

Böylece ABD'nin çevresinde bir kapitalist dünya ekonomisi gelişti. ABD, üretim faktörlerinin uluslararası hareketlerine Victoria döneminin ortalarından beri görülenden çok daha az engel çıkardı. Bunun bir istisnası vardı: uluslararası göç, iki savaş arası dönemde yaşanan tıkanmadan çıkmak için yavaşlatıldı. Bu kısmen bir optik yanılsamaydı. Altın Çağ'ın büyük ekonomik ısınması sadece önceki işsizlerin emeğiyle değil, iç göçün -kırdan kente, çiftçilikten (özellikle toprağın yetersiz olduğu yüksek bölgelerden) ve daha yoksul bölgelerden daha zengin bölgelere- oluşturduğu muazzam bir dalgayla ateşlendi. Böylece İtalya'nın güneyinde yaşayanlar Lombardiya ve Piedmont'taki fabrikalara akın ettiler ve Toskana'daki dört yüz bin ortakçı yirmi yıl içinde mülklerini terk etti. Doğu Avrupa'nın sanayileşmesi esas olarak bir kitlesel göç süreciydi. Ayrıca, bu içsel göçmenlerin bazıları fiilen uluslararası göçmenlerdi. Bunun dışında, kendilerini kabul eden ülkeye, iş arayan kişiler olarak değil, 1945'ten sonraki müthiş kitlesel mülteci ve sürgün göçünün parçası olarak gelenler vardı.

Bununla birlikte, görülmemiş bir ekonomik büyüme ve artan iş gücü açığı döneminde ve ekonomide serbestliği benimsemiş Batı dünyasında, hükümetlerin serbest göçe direnmeleri ve denetimi kaybettiklerini fark ettikleri anda (Karaibler ve yasal olarak İngiliz oldukları için yerleşme hakkına sahip olan İngiliz Devletler Topluluğu'nun öteki sakinlerinin verdikleri örnekte olduğu gibi) bunu durdurmaya çalışmaları dikkat çekicidir. Pek çok durumda, çoğu daha az gelişmiş Akdeniz ülkelerinden gelen bu türden göçmenlerin yerleşmelerine sadece koşullu ve geçici olarak izin verildi. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun çeşitli göçmen ülkeleri (İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan) kapsayacak şekilde genişlemesi bunu zorlaştırdıysa da, göçmenler kolayca memleketlerine iade edilebiliyorlardı. Gene de 1970'lerin başında yaklaşık yedi buçuk milyon kişi gelişmiş Avrupa ülkelerine göç etmişti (Potts, 1990, s.146-47). Altın Çağ'da bile göç siyasal olarak duyarlı bir konuydu. 1973'ten sonraki zor on yıllarda bu durum Avrupa'daki yabancı düşmanlığında keskin bir artışa yol açacaktı.

Ne var ki, Altın Çağ'da dünya ekonomisi *ulusötesi* olmaktan çok *uluslararası* olmaya devam etti. Ülkeler birbiriyle daha büyük çapta ticaret yaptılar. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce genellikle kendine yeterli olan ABD bile 1950 ile 1970 arasında dünyanın geri kalan kısmına yaptığı ihracatı dört kat arttırdı, ancak 1950'lerin sonundan itibaren büyük bir tüketici malları ithalatçısı haline geldi. Hattâ 1960'ların sonunda otomobil ithal etmeye başladı (Block, 1977, s. 145). Ancak, sanayileşmiş ekonomiler birbirinin ürünlerini giderek daha fazla alıp satsalar da, ekonomik faaliyetlerinin büyük kısmı ülke merkezli olmaya devam etti. Altın Çağ'ın en yüksek noktasında ABD, GSYH'sinin sadece % 8'inin altında ihracat yapıyordu ve daha şaşırtıcısı, ihracat yönelimli Japonya'da bu oran sadece biraz daha fazlaydı (Marglin ve Schor, s. 43, Tablo 2.2).

Bununla birlikte, giderek bir *ulusötesi* ekonomi, yani devlet topraklarının ve devlet sınırlarının temel çerçeve değil, sadece zorlaştırıcı faktörler olduğu bir ekonomik faaliyetler sistemi, özellikle 1960'lardan itibaren oluşmaya başladı. En uç noktada, "dünya ekonomisi" fiilen tanımlanabilir bir bölgesel temeli ya da sınırları olmayan, çok büyük ve güçlü devlet ekonomilerinin bile yapabileceği şeyi belirleyen ya da daha çok sınırlar getiren bir varlık haline geldi. 1970'lerin başında bir ara böyle bir ulusötesi ekonomi etkin bir küresel güç oldu ve 1973'ten sonraki Kriz Onyılları sırasında, önceki kadar hızlı olmasa da büyümeye devam etti. Aslında bu on yılların sorunları daha çok bu oluşumdan kaynaklandı. Kuşkusuz, bu gelişme artan bir *uluslararasılaşma* ile el ele gitti. 1965 ile 1990 arasında dünya üretiminin ihraç edilen oranı ikiye katlanacaktı (World Development, 1992, s. 235).

Bu ulusötesileşmenin özellikle belirgin üç yönü vardır: ulusötesi firmalar (genellikle "çokuluslular" olarak bilinir), yeni uluslararası iş bölümü ve kıyı bankacılığının yükselişi. Bunların sonuncusu sadece ulusötesiliği geliştiren en erken biçimlerden biri değildir, aynı zamanda, kapitalist ekonominin ulusal ya da bir başka denetimden kurtuluşunu en canlı biçimde kanıtlar.

"Kıyı bankacılığı" terimi, işadamlarının kendi ülkelerinin dayattığı vergilerden ve öteki kısıtlamalardan muaf oldukları, genellikle küçük ve mali olarak verimli bir bölgede yasal iş yerleri kurma uygulamasını betimlemek için 1960'larda sözlüklere girdi. Ne var ki, kâr etme öz-

gürlüğünü tanıyan her ciddi devlet ya da bölge, yüzyılın ortalarında, meşru iş alanına kendi halkının çıkarlarına uygun bazı denetim ve kısıtlamalar getirmişti. Bu mini bölgelerin -örneğin Curaçao, Virgin Adaları ve Liechtenstein- iş ve çalışma yasalarında, uygun biçimde, karmaşık ve zekice oluşturulan boşluklar bir firmanın bilançosu için mucizeler yaratabiliyordu. Çünkü "kıyı bankacılığının esası, yasalardaki muazzam boşlukların şirketin kurallarını ihlal etmeden geçerli hale getirilmesinde yatar" (Raw, Page ve Hodgson, 1972, s. 83). Bilinen nedenlerden ötürü kıyı bankacılığı özellikle mali işlemlere uygundu. Bununla birlikte Panama ve Liberya uzun süre kendi politikacılarına başka ülkelerin ticaret gemilerinin tescilinden sağlanan gelirleri kazandırdı. Bu ticaret gemilerinin sahipleri kendi yerel işgücü ve güvenlik yönetmeliklerini çok sıkıcı buluyorlardı.

1960'larda bir ara küçük bir yaratıcılık, "Eurocurrency"nin, yani esas olarak "Eurodolarlar"ın müdahalesiyle, eski uluslararası finans merkezi City of London'ı, önemli bir küresel kıyı bankacılığı merkezine çevirdi. Esas olarak ABD bankacılık yasasının kısıtlamalarından sakınmak için ABD'li olmayan bankalarda tutulan ve bu ülkeye iade edilmeyen dolarlar tartışmalı bir mali enstrüman haline geldi. Artan Amerikan dış yatırımları ve ABD hükümetinin muazzam siyasal ve askeri harcamaları sayesinde çok büyük miktarlarda biriken ve serbestçe yüzen dolarlar, esas olarak kısa vadeli krediler halinde bütünüyle denetimdışı bir küresel piyasanın temeli haline geldi. Bu yükseliş son derece dramatikti. Net Eurocurrency piyasası 1964'te yaklaşık on dört milyar dolardan 1973'te yaklaşık 160 milyara ve beş yıl sonra neredeyse beş yüz milyara yükseldi. O sırada bu piyasa, OPEC ülkelerinin ansızın nasıl harcayacaklarını ve nereye yatıracaklarını bilemedikleri petrol kârlarının oluşturduğu ve tekrar tekrar işletilen altın madeninin başlıca mekanizması haline geldi (bk. s. 473). ABD kendisini, geniş, hiçbir yere bağlı olmadan her yönden akan, çabuk kâr arayarak paradan paraya yerküreyi dolaşan bu sermayenin insafına terk edilmiş ilk ülke durumunda bulacaktı. Sonunda bütün hükümetler onun kurbanı olacaklardı, çünkü döviz kurları ve dünya para arzı üzerinde denetimlerini kaybetmişlerdi 1990'ların başında öncü merkez bankalarının ortak eylemi bile güçsüz kaldı.

Bir ülkeyi temel alan, çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren firmaların fa-

aliyetlerini yaymaları doğaldı. Bu türden "çokuluslular" yeni de değildi. Bu türden ABD şirketleri ülke dışındaki yan şirketlerini 1950'de yaklaşık yedi bin beş yüzden 1966'da yirmi üç binin üzerine çıkardılar. Bu yan şirketlerin çoğu Batı Avrupa'da ve batı yanküresinde idi (Spero, 1977, s. 92). Ne var ki giderek başka ülkelerdeki firmalar da aynı yolu izledi. Örneğin, Alman kimya şirketi Hoechst, altısı dışında hepsi 1950'den sonra olmak üzere, kırk beş ülkede 117 fabrika kurdu ya da kurulmuş olanlarla birleşti (Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1086, Tabelle IIIA, s. 281 vd.). Yenilik daha ziyade bu ulusötesi varlıkların yaptıkları operasyonların ölçeğinde yatar. 1980'lerin başında ABD'deki ulusötesi şirketler kendi ülkelerinin dörtte üçünden fazlasını ve ithalatlarının neredeyse yarısını gerçekleştiriyorlardı ve bu şirketler (hem İngiliz hem de yabancı) İngiliz ihracatının % 80'inden fazlasından sorumluydular (UN Transnational, 1988, s. 90).

Bunlar bir bakıma konu ile ilgisi olmayan rakamlardır, çünkü bu türden şirketlerin başlıca fonksiyonu "ulusal sınırların içinden geçerek piyasaları içselleştirmek," yani kendilerini devletten ve onun bölgesinden bağımsızlaştırmaktı. İstatistiklerin (esas olarak ülkeleri temel alarak toplanırlar) ihracat ya da ithalat olarak gösterdikleri şeyin büyük kısmı, aslında, kırk ülkede faaliyet gösteren General Motors gibi bir ulusötesi varlığın içindeki *içsel* ticarettir. Bu tarzda faaliyet gösterme yeteneği, doğal olarak, Karl Marx'tan beri bilinen sermayenin yoğunlaşma eğilimini güçlendirdi. 1960'ta (sosyalist olmayan) dünyadaki en büyük iki yüz firmanın yaptığı satışların dünyanın bu kesimindeki GSMH'nın % 17'sine eşit olduğu saptandı ve 1984'te bu oranın % 26'ya çıktığı belirtildi.* Bu türden ulusötesi oluşumların çoğu "gelişmiş" ülkelerde üstleniyordu. Aslında "en büyük 200"ün % 85'i, ABD, Japonya, Britanya ve Almanya'da üstleniyor geri kalanını on bir ülkeden firmalar oluşturuyordu. Ancak, bu türden süper devlerin kendi hükümetleriyle çok sıkı bağlantıları olsa da, Altın Çağ'ın sonunda, Japon firmaları ve esas olarak bazı askeri firmalar dışında, bunlardan herhangi birinin kendi hükümetlerinin ya da ulusunun çıkarlarıyla *özdeşlenmiş* olarak betimlenebileceği kuşkuludur. ABD hü-

---

*) Bu türden hesaplamaları ihtiyatla karşılamak gerekir ve en iyisi bunları sadece büyüklük sıralamaları olarak almaktır.

kümetine katılan Detroitli bir aşırı zenginin "General Motors için iyi olan ABD için de iyidir," sözlerinin eskisi kadar geçerli olduğu söylenemez. Nasıl olabilirdi? Bunların ülke içindeki faaliyetleri, söz gelimi Mobil Oil'in faaliyet gösterdiği yüz piyasanın biri ya da Daimler-Benz'in temsil edildiği 170 piyasanın biri kadardı. İş mantığı uluslararası bir petrol firmasının kendi ülkesine yönelik stratejisini ve siyasetini Suudi Arabistan ve Venezuela'ya yönelik olanla aynı şekilde hesaplamaya zorlayacak, yani bir yanda kâr ve zarar, öte yanda şirket ile hükümetin kıyaslamalı gücü yer alacaktı.

Yapılan işlemler ve girişimler -bunlar asla bir kaç dev şirkete özgü değildi- sanayi üretimine, sanayileşmeye ve kapitalist gelişmeye önderlik etmiş olan Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin, önce yavaş sonra hızlanarak dışına çıkmaya başladıkça, geleneksel ulus devletten kurtulma eğilimi daha da belirginleşti. Bu ülkeler Altın Çağ'daki büyümenin güç merkezi olmaya devam ettiler. 1950'lerin ortasında sanayi ülkeleri ihracatlarının yaklaşık beşte üçünü, 1970'lerin başında ise dörtte üçünü kendi aralarında yapmışlardı. Ne var ki tam da o sırada durum değişmeye başladı. Gelişmiş dünya kendi ürünlerini biraz daha fazla miktarlarda dünyanın geri kalan kısmına ihraç etmeye, ancak -daha önemlisi- Üçüncü Dünya da kendi imal edilmiş mallarını büyük bir ölçekte gelişmiş sanayi ülkelerine ihraç etmeye başladı. Geri bölgelerin geleneksel olarak ihraç ettikleri ilksel ürünlerde bir gerileme olurken (OPEC devriminden sonra madeni yakıtlar dışında) aynı ülkeler, düzensiz ama hızlı biçimde sanayileşmeye başladılar. 1970 ile 1983 arasında Üçüncü Dünya'nın o zamana kadar yaklaşık % 5 olan küresel endüstriyel ihracat payı iki katını aştı (Fröbel et al, 1986, s. 200).

Böylece yeni bir uluslararası iş bölümü eskisinin altını oymaya başladı. Alman firması Wolkswagen, Arjantin, Brezilya (üç adet), Kanada, Ekvador, Mısır, Meksika, Nijerya, Peru, Güney Afrika ve Yugoslavya'da -genellikle 1960'ların ortasından sonra- araba fabrikaları kurdu. Yeni Üçüncü Dünya endüstrileri sadece genişleyen yerel piyasalara değil, dünya piyasasına da açıldılar. Bunu, hem bütünüyle yerli sanayi tarafından üretilen ihraç kalemleriyle (çoğu 1970'te eski ülkelerden "gelişmekte olan" ülkelere göç eden tekstil ürünleri gibi) hem de *ulusötesi bir imalat sürecinin parçası haline gelerek* yapabiliyorlardı.

Daha geç bir tarihe kadar tam olarak gerçekleşmediyse de, bu gelişme, Altın Çağ'ın belirleyici yeniliğiydi. Tek bir mal kalemi üretiminin, söz gelimi Houston, Singapur ve Tayland arasında bölünmesini mümkün ve ekonomik bakımdan uygun hale getiren, kısmen tamamlanmış ürünün bu merkezler arasında havadan taşınmasını ve bütün sürecin merkezi olarak modern enformasyon teknolojisiyle denetlenmesini sağlayan ulaşım ve iletişim devrimi olmasaydı, bu gelişme de olmazdı. Belli başlı elektronik üreticileri 1960'ların ortasından itibaren kendilerini küreselleştirmeye başladılar. Üretim hattı artık tek bir tesisteki dev hangarlardan geçmiyor, bütün yerküreyi katediyordu. Bunların bazıları, tek bir devletin denetiminden kurtulmak için artık bir başka ve yeni aygıta, ucuz ve esas olarak genç kadın emeğine sahip yoksul ülkelere yayılmaya başlayan, yasaların geçerli olduğu bölgenin dışındaki "serbest üretim mıntıkaları"nda ya da kıyı bankacılığının geçerli olduğu yerlerdeki fabrikalarda durdu. Nitekim, bunların en erkenlerinden biri, Amazon cangılının derinliklerindeki Manaus, ABD, Hollanda ve Japon firmaları için, tekstil, oyuncak, kâğıttan yapılmış mallar, elektronik aletler ve dijital saatler imal etti.

Bütün bunlar dünya ekonomisinin siyasal yapısında paradoksal bir değişime yol açtı. Yerküre tek bir birim haline geldikçe, büyük devletlerin ulusal ekonomileri, eski sömürge imparatorlukları ayrılırken uygun biçimde çoğaltılan, genellikle küçük ya da zayıf mini-devletlere yerleşmiş bu türden kıyı bankacılığı merkezlerine yöneldiler. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda dünya, Dünya Bankası'na göre, nüfusları iki buçuk milyondan daha az olan (on sekizinin nüfusu 100 000'den daha az) yetmiş bir ekonomiyi içeriyordu. Bu da resmen "ekonomiler" olarak görülen bütün siyasal birimlerin beşte ikisi demektir (World Development, 1992). İkinci Dünya Savaşı'na kadar bu türden birimler, ekonomik şaka olarak görülmüşler ve gerçekten de asla sahici devletler olmamışlardır.* Bunlar uluslararası cangılda ismen sahip oldukları bağımsızlığı savunacak yetenekte değildiler ve kesinlikle değildirler, ancak Altın Çağ'da bunların, küresel ekonomiye doğrudan hizmet sağlayarak büyük ulusal ekonomiler kadar ve bazen onlardan daha da iyi gelişebilecekleri anlaşıldı. Böylece

*) Erken 1990'lara kadar Avrupa'nın ancient devletçiklerine -Andorra, Liechtenstein, Monaco, San Marino- Birleşmiş Milletler'in potansiyel üyeleri gibi davranıldı.

yeni kent devletleri (Hong Kong, Singapur), en son ortaçağda görülen bir yönetim biçimi ortaya çıktı; Basra Körfezi'ndeki çöllerin bazı bölümleri küresel yatırım piyasasında (Kuveyt) önemli oyunculara dönüştü ve pek çok kıyı bankası devlet yasalarından kurtularak buralara sığındı.

Bu durum geç yirminci yüzyıl ulusalcılığının çok yönlü etnik hareketlerini, bağımsız bir Korsika ya da Kanarya Adaları'nın geçerliliği için ikna edici olmayan argümanlarla donattı. Argümanlar ikna edici değildi, çünkü bağımsızlığın ayrılarak kazanılması, bu türden bölgelerin daha önce birleştirildikleri ulus devletten ayrılması anlamına geliyordu. Ayrılık, ekonomik olarak bunları, bu tür meseleleri giderek belirleyen ulusötesi varlıklara daha bağımlı hale getirecekti. Çokuluslu devler için en uygun dünya küçük devletlerin oluşturduğu ya da hiçbir devletin olmadığı dünyadır.

V

Sanayinin yüksek maliyetli yerleşim yerlerinden emeğin ucuz olduğu yerlere, teknik bakımdan mümkün ve maliyet bakımından etkin olur olmaz yöneltilmesi doğaldı ve beyaz olmayan iş gücünün en azından beyazlar kadar kalifiye ve eğitilmiş olduğunun (pek sürpriz oluşturmayacak şekilde) keşfedilmesi, yüksek teknolojili endüstrilere ek bir imkân sağladı. Gene de Altın Çağ'daki ekonomik ısınmanın eski sanayileşmenin çekirdek ülkelerinden bir uzaklaşmaya neden yol açtığı konusunda yapılan açıklama kısmen ikna edicidir. Bu, kapitalist bir ekonomide tam istihdamın sağladığı kitlesel tüketimi ve iş gücünün hem daha iyi korunmasını hem de ona giderek daha iyi para ödenmesini temel alan özel "Keynesçi" bileşimdi.

Bu bileşim, gördüğümüz gibi, siyasal bir yapıydı. Bu yapı en "batılı" ülkelerde, sağ ile sol arasında etkin bir mutabakatı, uç faşist-aşırı ulusalcı sağın İkinci Dünya Savaşı'yla, uç komünist solun Soğuk Savaş'la tasfiye edilmesini temel alıyordu. Aynı zamanda işverenler ile işçi örgütleri arasında, işçi taleplerini, kârları aşındırmayan, kâr beklentisini dev yatırımları haklı çıkaracak ölçüde yükselten sınırlar içinde tutacak kapalı ya da açık bir mutabakatı temel alıyordu. Bu yatırımlar olmasaydı Altın

Çağ'da emek üretkenliğinde görülen muazzam artış gerçekleşmeyebilirdi. Aslında, en sanayileşmiş piyasa ekonomilerinin on altısında yatırımlar yıllık % 4.5 oranında, 1870 ile 1913 arası yıllara kıyasla yaklaşık üç kat daha hızlı arttı. Gene de bu oran, genel ortalamayı aşağı doğru iten Kuzey Amerika'daki kadar etkileyici değildi (Maddison, 1982, Tablo 5.1, s. 96). En azından Almanya'da, artık "toplumsal partnerler" olarak betimlenen sermaye ile emek arasındaki kurumsallaştırılmış müzakerelere hükümetlerin resmen ya da gayriresmi olarak hâkim olmasıyla üç taraflı *de facto* anlaşmalar yapıldı. Altın Çağ'ın sona ermesiyle birlikte bu anlaşmalara, yükselen serbest piyasa teologları tarafından "korporatizm" adı altında vahşice saldırıldı. "Korporatizm" sözcüğü o sırada neredeyse unutulmuştu ve iki savaş arası dönemin faşizmiyle hiçbir benzerlik taşımıyordu.

Bu, bütün tarafların kabul edebileceği bir anlaşmaydı. Yüksek kâr sağlayan uzun bir ekonomik ısınma dönemi sırasında ücretlerin yüksek olmasına pek aldırmayan işverenler ilerde yapılacak planlamayı kolaylaştıran önceden görme yeteneğini memnunlukla karşıladılar. İşçi ücretleri ve ücret dışı imkânlar düzenli biçimde yükseldi. Refah Devleti sürekli yaygınlaşıyor ve giderek daha cömert oluyordu. Komünist partiler zayıflarken (İtalya dışında) hükümetler istikrar kazanıyor ve artık bütün devletlerin uyguladıkları makro-ekonomik yönetimin koşulları oluşuyordu. Ve sanayileşmiş kapitalist ülkelerin ekonomileri, o sırada görkemli bir biçimde yükselen kamu gelirleriyle ödenen sosyal güvenlikle desteklendi. Aslında bunun nedeni, ilk kez (Kuzey Amerika ve belki de Avustralasya dışında) tam istihdam ve gerçek gelirlerde düzenli bir artış temelinde bir kitlesel tüketim ekonomisinin kurulmuş olmasıydı. Aslında enerji dolu 1960'larda, bazı tedbirsiz hükümetler, işsizlere -o sırada az sayıdaydılar- önceki ücretlerinin % 80'ini garanti edecek kadar ileri gittiler.

Geç 1960'lara kadar Altın Çağ'ın politikacıları bu durumu yansıttılar. Savaşın ardından her yerde güçlü reformist hükümetler kurulmuştu. ABD'de Rooseveltçi bir hükümet, işgal altındaki Batı Almanya (1949'a kadar ne bağımsız kurumlar oluştu ne de seçimler yapıldı) dışında savaşa katılan neredeyse bütün Batı Avrupa'da sosyalistlerin hâkim oldukları ya da sosyal demokrat hükümetler kuruldu. 1947'ye kadar komünistler bile hükümetteydiler. Direniş yıllarının radikalizmi oluşum halindeki tutucu

partileri bile etkiledi ya da en azından akıntıya karşı yüzmeyi zorlaştırdı. İngiliz Muhafazakâr Partisi 1945 İşçi hükümetinin reformlarına sahip çıktı.

Mutabakat değilse de reformizm, kısa süre içinde oldukça şaşırtıcı biçimde geri çekildi. 1950'lerin büyük ekonomik ısınması sırasında, neredeyse her yerde ılımlı tutucuların kurdukları hükümetler iş başındaydı. ABD'de (1952'den itibaren), Britanya'da (1951'den itibaren), Fransa'da (kısa koalisyon dönemleri dışında), Batı Almanya, İtalya ve Japonya'da sol tamamen iktidarın dışında kaldı. Bununla birlikte İskandinavya sosyal demokrat olmaya devam etti ve sosyalist partiler öteki küçük ülkelerde koalisyon hükümetlerinde yer aldılar. Solun gerilediği kuşku götürmez. Bunun nedeni, sosyalistlerin, hattâ komünistlerin, büyük işçi sınıfı partilerinin bulunduğu Fransa ve İtalya'da kitle desteğini kaybetmeleri değildi.* Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) Alman birliği konusunda "sağlıksız" olduğu Almanya ve solun hâlâ komünistlerle ittifak halinde olduğu İtalya dışında, bu durum, Soğuk Savaş'tan ötürü de değildi. Komünistler dışında herkes güvenilir biçimde anti-Rus idi. Ekonomik ısınma on yılının ruh hali sola karşıydı. Bu bir değişim zamanı değildi.

1960'larda mutabakatın çekim merkezi sola kaydı. Bunun nedeni belki kısmen, Keynesçi yönetimden önce Belçika ve Batı Almanya gibi anti-kolektivist direnme noktalarında bile ekonomik liberalizmin giderek gerilemesi, belki de kısmen kapitalist sistemin istikrar kazanmasına ve yeniden canlanmasına nezaret eden yaşlıca beylerin sahneden çekilmiş olmalarıydı - 1960'ta Eisenhower (d. 1890), 1965'te Konrad Adenauer (d. 1876), 1964'te Harold Macmillan (d. 1894). Sonunda (1969) büyük General de Gaulle bile (d. 1890) görevinden ayrıldı. Siyaset alanında belirli bir gençleşme yaşandı. Aslında Altın Çağ'ın en yüksek noktaya ulaştığı yıllar, pek çok Batı Avrupa ülkesinde ılımlı solun 1950'lerdeki gibi bir kez daha hükümetlerde yer alması için uygun görülüyordu. Bu sola kayış kısmen Batı Almanya, Avusturya ve İsveç'te olduğu gibi seçimlerle ilgili

*) Ne var ki, bütün sol partiler, büyük olanları bile, seçmenleri bakımından azınlıktılar. Bu türden bir partinin aldığı en yüksek oy 1951'de İngiliz İşçi Partisi'nin kazandığı % 48.8 idi. Bu seçimde, küçük bir farkla daha az oy alan muhafazakârların İngiliz seçim sisteminin gariplikleri sayesinde seçimi kazanmaları ironiktir.

değişikliklerden ötürüydü. 1970'lerde ve 1980'lerin başında, gerek Fransız sosyalistleri gerekse İtalyan komünistlerinin ulaşabilecekleri en yüksek noktaya ulaştıkları, ancak oy verme eğilimlerinin istikrarlı olmaya devam ettiği bir sırada daha da çarpıcı değişiklikler bekleniyordu. Seçim sistemleri görece küçük değişikliklerin önemini arttırıyordu.

Ne var ki, bu on yılın en önemli kamusal gelişmeleri, yani sözcüğün gerçek anlamında refah devletlerinin oluştuğu, yani refah için yapılan harcamaların -gelir düzeyinin korunması, sağlık hizmetleri, eğitim vb.- toplam kamu harcamalarının *daha büyük bir bölümünü oluşturduğu* ve refah faaliyetlerine katılan insanların bütün kamusal istihdamın en geniş gövdesini, örneğin 1970'lerde Britanya'da % 40'ı ve İsveç'te % 47'yi (Therborn, 1983) oluşturduğu devletlerin ortaya çıkışı ile sola doğru kayış arasında belirgin bir parallelik vardır. Bu anlamda ilk refah devletleri 1970 civarında ortaya çıktı. Kuşkusuz detant yıllarında askeri harcamaların azalması öteki başlıklar altında yapılan harcamaların oranını otomatik olarak yükseltti, ancak ABD'nin verdiği örnek gerçek bir değişiklik olduğunu gösterir. 1970'te Vietnam Savaşı en şiddetli dönemindeyken ABD'de okul çalışanlarının sayısı ilk kez "askeri ve sivil savunma personeli"nin sayısını büyük çapta aştı (Statistical History 1976, II, s. 1102, 1104, 1141). 1970'lerin sonunda bütün ileri kapitalist ülkeler bu türden "refah devletleri" haline gelmişti ve altı devlet (Avustralya, Belçika, Fransa, Batı Almanya, İtalya, Hollanda) toplam kamu gelirlerinin % 60'ından fazlasını refah için harcıyorlardı. Bu durum, Altın Çağ'ın sonunda önemli sorunlara yol açacaktı.

Bu arada "gelişmiş piyasa ekonomileri"nin siyasetleri uyku halinde değilse de sakin görünüyordu. Komünizm, nükleer savaş tehlikesi ve ülke dışındaki emperyal faaliyetlerin ülke içine taşıdığı, Britanya'da 1956 Süveyş macerası, Fransa'da Cezayir savaşı (1954-61) ve 1965'ten sonra ABD'de Vietnam dışında heyecan uyandıran ne vardı? 1968'de ve o sıralarda aniden ve neredeyse dünya çapında patlak veren öğrenci radikalizminin politikacılar ve daha yaşlı entelektüeller için büyük bir sürpriz oluşturmasının nedeni buydu.

Bu, Altın Çağ'ın oluşturduğu dengenin süremeyeceğini gösteren bir belirtiydi. Ekonomik olarak bu denge üretkenlikteki artış ve kârları istikrarlı tutan kazançlar arasındaki eşgüdüme bağlıydı. Sürekli üretkenlik

artışındaki bir düşüş ve/ya da ücretlerde oransız bir yükseliş istikrarsızlıkla sonuçlanacaktı. Bu iki savaş arasında hiçbir şekilde var olmayan şeye, üretim artışı ile tüketicilerin satın alma yeteneği arasındaki dengeye bağlıydı. Ücretlerin piyasayı suyun yüzeyinde tutacak kadar, ancak kâr üzerinde bir baskı yaratmayacak ölçüde hızlı yükselmesi gerekiyordu. Ancak bir iş gücü eksikliği döneminde ücretler ya da, daha genel olarak, talebin olağanüstü yükseldiği bir sırada fiyatlar nasıl denetlenecekti? Başka deyişle, enflasyon nasıl denetim altına alınacak ya da en azından belirli sınırlarda tutulacaktı? Son olarak, Altın Çağ, dünya ekonomisine istikrar kazandıran bir unsur ve onun garantörü olarak davranan -bazen istemeden- ABD'nin muazzam siyasal ve ekonomik hâkimiyetine bağlıydı.

1960'larda bütün bunlar eskime ve yıpranma belirtileri gösteriyordu. ABD'nin hegemonyası zayıfladı ve bu sırada altın-doları temel alan dünya para sistemi bozuldu. Çeşitli ülkelerde emek üretkenliğinde bazı yavaşlama belirtileri ve iç göçün endüstriyel ısınmayı beslemiş olan büyük işgücü deposunun neredeyse tükenmekte olduğunu gösteren kesin belirtiler vardı. Yirmi yıl sonra yeni bir kuşak artık yetişkin olmuştu. Onlar için iki savaş arası dönemin deneyimi -kitlesel işsizlik, güvensizlik, istikrarlı ya da düşen fiyatlar- deneyimin bir parçası değil, sadece tarihti. Kendi beklentilerini sadece kendi yaş gruplarının deneyimine, tam istihdam ve sürekli enflasyona uydurmuşlardı (Friedman, 1968, s. 11). 1960'ların sonunda "dünya çapında ücret patlaması"nın tetiğini çeken özgül durum ne olursa olsun - iş gücü eksikliği, işverenlerin gerçek ücretleri aşağıda tutmak için gösterdikleri artan çabalar ya da, Fransa ve İtalya'da olduğu gibi, büyük öğrenci isyanları- bunların hepsi, iş sahibi olmaya ya da iş bulmaya alışmış bir işçiler kuşağının, sendikalarıyla yaptıkları müzakereler sonunda sağladıkları düzenli ve uygun ücret artışlarının aslında piyasanın sağlayabileceğinden çok daha az olduğunu keşfetmelerine dayanıyordu. Piyasa gerçekliklerinin bu şekilde tanınmasında sınıf mücadelesine bir dönüş arasak da aramasak da (1968 sonrası "yeni sol"un pek çok savunucusunun yaptığı gibi) 1968 öncesi ücret görüşmelerinin ılımlılığı ve sükûneti ile altın çağ'ın son yılları arasında çarpıcı bir değişiklik olduğu kuşku götürmez.

İşçilerin ruh halindeki değişiklik doğrudan doğruya ekonominin iş-

leyiş biçimiyle ilintili olduğu için, 1968 yılında ve o sıralarda, öğrenci hoşnutsuzluğunun yol açtığı büyük patlamadan çok daha önemliydi. Bununla birlikte, öğrenciler medyaya daha fazla dramatik malzeme ve yorumculara daha çok gıda sağladı. Öğrenci isyanı ekonominin ve siyasetin dışında bir fenomendi. Nüfusun görece azınlıkta olan bir kesimini seferber etti. Bu kesim kamu hayatında özel bir grup olarak pek az tanınıyor -çünkü üyelerinin çoğu henüz eğitim görüyorlardı- ve rock plaklarının alıcıları olma dışında genellikle ekonominin dışında bulunuyorlardı. Bu kesim (orta sınıf) gençlikti. Onun kültürel önemi, kalıcı olmayan siyasal öneminden çok daha büyüktü -Üçüncü Dünya'da ve diktatörlükle yönetilen ülkelerdeki benzer hareketlerin aksine. Gene de bu hareket Batı toplumunun sorunlarını çözdüğüne yarı yarıya inanan bir kuşağa bir uyarı, bir tür *memento mori* (ölüm simgesi olarak kuru kafa -çn.) olarak hizmet etti. Altın Çağ reformizminin, hepsi 1956 ile 1960 arasında yazılan başlıca metinleri, Crosland'ın *The Future of Socialism*'i; J. K. Galbraith'in *The Affluent Society*'si; Gunnar Myrdal'ın *Beyond the Welfare State*'i; ve Daniel Bell'in *The End of Ideology*'si, bir toplumun, geliştirilmesi halinde temelde tatmin edici olan ve artan içsel uyumu varsayımına, yani örgütlü toplumsal mutabakat ekonomisine duyulan güvene dayanıyordu. Bu mutabakat 1960'lardan sonra yaşamadı.

Böylece 1968 ne bir son ne de bir başlangıç değil, sadece bir sinyal oldu. Ücret patlaması, Bretton Woods uluslararası mali sisteminin 1971'de çöküşü, 1972-3'ün emtia patlaması ve 1973'ün OPEC petrol krizinin aksine, 1968, iktisat tarihçilerinin Altın Çağ'ın sonu hakkında yaptıkları açıklamalarda fazla yer almaz. Bu sonuç kesinlikle beklenmiyordu. 1970'lerin başında ekonominin büyümesi, hızla yükselen enflasyonla, dünya para arzında görülen muazzam artışla ve Amerikan bütçesinde görülen büyük açıklarla canlılığını sürdürüyordu. Ekonomistin jargonuna göre sistem "aşırı ısınmış" idi. Temmuz 1972'den itibaren, iki ay içinde, OECD ülkelerinin gerçek GSYH'si % 7.5, gerçek sanayi üretimi ise % 10 oranında yükseldi. Victoria çağının ortalarında yaşanan büyük ekonomik ısınmanın nasıl sona erdiğini unutmayan tarihçiler sistemin çöküşe doğru gidip gitmediğini merak edebiliyorlardı. Haklı olabilirlerdi, ancak 1974 çöküşünü önceden görebilen kimse tanımıyorum. Göstergeler, açığa çıkarılmayı gerektirecek kadar ciddiye de alınmadı, çünkü, ileri sanayi ülkelerinin GSMH'sinin fiilen önemli ölçüde *düşmesine* rağmen -böyle bir

şey savaştan beri olmamıştı- insanlar hâlâ ekonomik krizleri 1929'ların terimleriyle düşünüyorlardı ve hiçbir felaket belirtisi yoktu. Şoka uğrayan çağdaşların ilk tepkisi, her zamanki gibi, önceki ekonomik ısınmada meydana gelen çöküşün özgül nedenlerini, OECD'den yapılan bir alıntıyla, "aynı ölçüde tekrarlanması muhtemel olmayan, kaçınılabilir bazı hataların aynı anda gerçekleşmesiyle etki eden talihsiz karışıklıkların alışılmamış biçimde biraraya gelişi"ni araştırmak oldu. (McCracjen, 1977, s. 14). Daha basit düşünenler, bütün bunları OPEC petrol şeyhlerinin açgözlülüğüne bağladılar. Dünya ekonomisinin görünümündeki başlıca değişiklikleri talihsizlikle ve kaçınılabilir rastlantılarla açıklayan bir tarihçinin bir kez daha düşünmesi gerekir. Bu büyük bir değişiklikti. Dünya ekonomisi kırılmanın ardından eski hızını bir daha bulamadı. Bir dönem sona erdi. 1973'ten sonraki on yıllar gene bir kriz çağı olacaktı.

Altın Çağ'ın yaldızı döküldü. Bununla birlikte, tarihin kaydettiği en dramatik, hızlı ve derin devrimi başlatmış ve büyük çapta gerçekleştirmişti. Şimdi bu konuyu ele almalıyız.

10

Toplumsal Devrim: 1945-1990

LILY: Büyükannem bize hep Depresyon'dan söz ederdi. Bu konuda da bir şeyler okuyabilirsin.

ROY: Bize hep, yiyeceğimiz ve her şeyimiz olduğu için memnun olmamız gerektiğini söylüyorlar. Anlattıklarına bakılırsa otuzlu yıllarda insanlar aç kalıyorlarmış, ne iş bulabiliyorlarmış ne de başka şey.

* * *

BUCKY: Hiç Depresyon görmedim. Bu yüzden benim için sorun değil.

ROY : İşittiklerine bakılırsa, o dönemde yaşamış olma düşüncesinden nefret ediyorsun.

BUCKY: O dönemde yaşamıyorum ki.

-Studs Terkel, Hard Times (1970, s. 22-23)

[General de Gaulle] iktidara geldiğinde Fransa'da bir milyon televizyon seti vardı... Ayrıldığında bu sayı on milyondu... Devlet daima bir tür seyirlik gösteri olmuştur. Ancak dünün tiyatro-devleti bugünün tv-devletinden çok farklıydı.

-Regis Debray (1994, s. 34)

I

İnsanlar kendi geçmişlerinde hazırlanmadıkları bir şeyle karşılaştıkları zaman, bilinmeyeni adlandırmak için el yordamıyla sözcük ararlar. Karşılaştıkları şeyi tanımlayamadıkları, hattâ anlayamadıkları zaman bile bu böyledir. Yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde bu sürecin, bir süre kadar

Batı'nın entelektüelleri arasında işlediğini görebiliriz. Birkaç kuşak boyunca yirminci yüzyılın zihinsel hayatını anlatmak için kullanılan anahtar sözcük, "sonra" edatıdır ve genellikle bir önek olarak, Latince deyişle "post" biçiminde kullanılır. Bu sözcük ya da aynı anlama gelen biçimleri, post-endüstriyel, post-emperyal, post-modern, post-yapısalcı, post-Marksist, post-Gutenberg vb. halini alır. Tıpkı cenaze törenleri gibi, bu önekler de, ölümden sonraki hayatın niteliği hakkında herhangi bir mutabakat ya da kesinlik taşımaksızın ölümün resmi kabulü anlamına geliyordu. İnsanlık tarihinin en büyük ve en dramatik, en hızlı ve evrensel toplumsal dönüşümü onu yaşayan zihinlerin bilincine böylece girmiş oluyordu.

Bu dönüşümün yeniliği hem olağanüstü hızında hem de evrenselliğinde yatar. Doğrudur, dünyanın gelişmiş kesimleri, daha açık ifade etmek gerekirse, Avrupa'nın orta ve batı kesimleri ile Kuzey Amerika, artı, başka yerlerdeki kozmopolit zenginlerden ve güçlülerden oluşan ince bir tabaka uzun süre, sürekli bir değişim, teknolojik dönüşüm ve kültürel yenilik dünyasında yaşamıştı. Onlar için küresel toplumun geçirdiği devrim, ilkesel olarak zaten alışık oldukları hareketin hızlanması ya da etkinleşmesi anlamına geliyordu. Ne de olsa, 1930'ların ortasında New Yorklular, yüksekliği 1970'lere kadar aşılmayan ve o zaman da mütevazı bir ölçüde, sadece otuz metre kadar aşılan bir gökdeleni, Empire State Building'i (1934) seyrediyorlardı. Dünyanın bu bölümlerinde bile niceliksel maddi büyümenin hayatın niteliksel yükselişine dönüşmesini fark etmek için bir süre ve onu ölçmek için daha da uzun bir süre gerekti. Ancak bu değişiklikler yerkürenin büyük kısmı için hem ani hem de deprem gibi sarsıcı oldu. İnsanlığın % 80'i için ortaçağ, 1950'lerde ansızın sona erdi; ya da belki daha doğrusu, onlar 1960'larda sona erdiğini hissettiler.

Bu dönüşümleri, meydana geldikleri anda yaşayanlar, bunların kapsamını pek çok bakımdan kavramadılar, çünkü onları azar azar alışarak ya da bireylerin hayatlarında meydana gelen ve ne kadar dramatik olurlarsa olsunlar sürekli devrimler olarak kavranamayan değişiklikler olarak yaşıyorlardı. Kırsal kesimde yaşayan insanların kentte iş aramaya karar vermeleri onların zihninde neden iki dünya savaşı sırasında İngiliz ya da Alman erkek ve kadınlarının yaptıkları gibi silahlı kuvvetlere ya da savaş ekonomisinin bir dalına katılmaktan daha kalıcı bir dönüşüm anlamına ge-

liyordu? Onlar, altüst olsa bile hayat tarzlarını temelli olarak değiştirmek niyetinde değildiler. Değişikliğin ne kadar büyük olduğunu fark edenler, bu tür dönüşümlerin meydana geldiği sahneleri, aralıklı ziyaretlerle dışardan görenlerdir. Örneğin, 1980'lerin başındaki Valencia, yazarın İspanya'nın bu bölgesini son kez gördüğü 1950'lerin başındaki kent ve bölgeden nasıl da farklıydı. Sicilyalı bir köylü olan Rip Van Winkle -aslında 1950'lerin ortasından itibaren yirmi yıl kadar hapiste kalan yerel bir haydut- o sırada kent binalarıyla tanınmaz hale gelen Palermo yöresine döndüğü zaman, nasıl da yolunu kaybetmişti. "Bir zamanlar üzüm bağlarının olduğu yerde şimdi bir sürü *palazzi* var," diyordu bana, inanmıyormuş gibi başını sallayarak. Aslında değişim öylesine hızlıydı ki, tarihsel zaman daha kısa aralıklarla bile ölçülebiliyordu. On yıldan daha kısa süre içinde (1962-71) kent sınırlarının dışında, çoğu Kızılderili'nin hâlâ geleneksel giysiler içinde olduğu bir Cuzco (*Peru kenti*), *Kızılderililerin* büyük bir bölümünün artık *cholo*, yani Avrupalı giysiler içinde olduğu bir Cuzco'dan ayrılıyordu. 1970'lerin sonunda bir Meksika köyünün gıda pazarındaki bir hayvancı, müşteri masraflarını, on yılın başında oralarda bilinmeyen cepte taşınabilir Japon yapımı küçük hesap mekineleriyle hesaplıyordu.

1950'den beri gerçekleşen tarihi değişimi görecek kadar yaşlı ve hareketli olmayan okurlar için bu deneyimin tekrarlanması hiçbir şekilde mümkün değildir. Bununla birlikte, 1960'lardan beri genç batılılar Üçüncü Dünya ülkelerine seyahat etmenin hem yararlı hem de modaya uygun olduğunu keşfettikleri zaman, küresel dönüşümü bir çift açık gözle izlemek mümkün olmuştur. Gene de tarihçiler, ne kadar önemli olursa olsun imgelerle ve anektodlarla yetinemezler. Ayrıntılara girmeleri ve değerlendirmeleri gerekir.

Bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en dramatik ve uzun erimli ve bizi geçmişin dünyasından koparan toplumsal değişim köylülüğün ölümüdür. Neolitik çağdan beri insanların çoğu toprak ve hayvancılıkla yaşadı ya da balıkçı olarak denizden yararlandı. Köylü ve çiftçi yirminci yüzyıla kadar, Britanya dışında kalan sanayileşmiş ülkelerde bile yerleşik nüfusun büyük bir bölümünü oluşturmaya devam etti. Öyle ki, yazarın öğrencilik yıllarında, yani 1930'larda köylülüğün sönümlenmeyi reddetmesi hâlâ Karl Marx'ın onların sönümleneceği kehanetine karşı geçerli

bir argüman olarak kullanılıyordu. Gene de, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Britanya dışında, tarım ve balıkçılığın nüfusun % 20'sinden daha azını istihdam ettiği sadece tek bir sanayileşmiş ülke vardı: Belçika. Almanya ve ABD'de, tarımsal nüfusun sürekli biçimde azaldığı en büyük sanayi ekonomilerinde bile, bu oran toplam nüfusun kabaca dörtte birine ulaşıyordu. Fransa, İsveç ve Avusturya'da hâlâ % 35 ile 40 arasındaydı. Geri tarım ülkelerine -sözgelimi, Avrupa'da Bulgaristan ya da Romanya- gelince her beş kişiden dördü toprakta çalışıyordu.

Şimdi yüzyılın üçüncü çeyreğinde neler olduğuna bakalım. 1980'lerin başında her 100 Briton ya da Belçikalıdan en çok üçünün tarımda çalışması şaşırtıcı olmayabilir. Öyle ki, ortalama Briton'un gündelik hayatında Birleşik Krallık'ta çiftçilik yapmış birinden çok bir zamanlar Hindistan ya da Bangladeş'te çiftçilik yapmış biriyle karşılaşması çok daha muhtemeldi. ABD'nin çiftçi nüfusu aynı oranda azalmıştı, ancak süreç uzun sürdüğü için, işgücünün bu küçük kesiminin ABD'yi ve dünyayı sayılamayacak kadar çeşitli besin maddeleri akınına uğratacak bir konumda olması daha da şaşırtıcıdır. 1940'larda pek az kişinin bekleyebileceği şey, 1980'lerin başında "Demir Perde" sınırlarının dışındaki hiçbir batı ülkesinde nüfusun % 10'undan fazlasının çiftçilikle uğraşmıyor olmasıydı. Bunu istisnası, İrlanda Cumhuriyeti (bu sayının sadece biraz üstündeydi) ve İberya devletleri idi. Ancak 1950'de tarımla uğraşan ve nüfusun yarısının biraz altında olan İspanyol ve Portekiz halkının otuz yıl sonra sırasıyla % 14.5 ve 17.6'ya düşmesi, durumu açıklamaya yeterlidir. İspanyol köylülüğü 1950'den sonraki yirmi yıl içinde, Portekiz köylülüğü ise 1960'tan sonraki yirmi yıl içinde yarı yarıya azaldı (ILO, 1990, Tablo 2A; FAO, 1989).

Bunlar şaşırtıcı sayılardır. Örneğin Japonya'da çiftçiler 1947'de nüfusun % 52.4'ünden 1985'te % 9'una indi. Bu iki tarih, genç bir askerin İkinci Dünya Savaşı'ndan dönüşü ile daha sonra sivil hayattaki işinden emekliye ayrıldığı zaman aralığını oluşturur. Finlandiya'da bir çiftçinin kızı olarak doğan ve ilk evliliğini bir çiftçiyle yapan bir kadın -yaşam tarihini yazarın bildiği bir örnek- daha orta yaşa ulaşmadan kendisini kozmopolit bir entelektüele ve siyasal bir simaya dönüştürebiliyordu. Ancak, 1940'ta babası Rusya'ya karşı verilen kış savaşında anne ve bebeği çiftlikte bırakarak öldüğünde Finlilerin % 57'si çiftçi ya da ormancıydı. Kırk

beşine geldiğinde bu oran % 10'un altına düşmüştü. Bu koşullar altında Finlilerin çiftçilikle işe başlamaları ve çok farklı koşullarda çiftçiliği bırakmalarından daha doğal ne olabilir?

Ancak Marx'ın, sanayileşmenin köylülüğü tasfiye edeceği kehaneti sonunda başlıca sanayileşmiş ülkelerde gerçekleştiyse de, gerçekten olağanüstü olan gelişme, bu tür gelişmeden yoksun kalan, Birleşmiş Milletler'in "geri" ya da "yoksul" sözcükleri yerine daha hafif bir dizi terimle farklı göstermeye çalıştığı ülkelerde de çiftçilikle uğraşan nüfusun azalmasıdır. Umut dolu genç solcuların Mao Zedung'un kırlarda yaşayan milyonları statükonun kuşatılmış kent tahkimatlarına karşı seferber ederek devrimi zafere ulaştırma stratejisini benimsedikleri bir sırada, bu milyonlar köylerini terk ediyorlar ve kentlere taşınıyorlardı. Latin Amerika'da köylülerin oranı yirmi yıl içinde Kolombiya'da (1951-73), Meksika'da (1960-80) ve -yaklaşık olarak- Brezilya'da (1960-1980) yarı yarıya azaldı. Bu nüfus, Dominik Cumhuriyeti'nde (1960-81), Venezuela'da (1961-81) ve Jamayka'da (1953-81) üçte iki ya da buna yakın bir oranda azaldı. Bütün bunlar, Venezuela dışında, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda köylülerin yerleşik nüfusun yarısını ya da mutlak bir çoğunluğunu oluşturdukları ülkelerdi. Ancak 1970'ler gibi erken bir tarihte, Latin Amerika'da -orta Amerika kıyı şeridindeki mini-devletler ve Haiti dışında- köylülerin azınlıkta kalmadıkları hiçbir ülke yoktu. Batıdaki İslam ülkelerinde de aynı durum vardı. Cezayir'de tarım kesimi nüfusun % 75'inden % 20'sine; Tunus'ta otuz yıl içinde % 68'den 23'e indi; Fas, bu kadar dramatik biçimde olmasa da, on yıl içinde (1971-82) köylü çoğunluğunu kaybetti. Suriye ve Irak nüfusunun yaklaşık yarısı 1950'lerin ortasında hâlâ toprakta çalışıyordu. Suriye'de bu oran yaklaşık yirmi yıl içinde yarıya indi, Irakta ise üçte birin altına düştü. İran'da köylülerin oranı 1950'lerin ortasında yaklaşık % 55'ten, 1980'lerin ortasında % 29'a düştü.

Bu arada, kuşkusuz, tarımsal Avrupa'nın köylüleri de toprağı işlemeyi bıraktılar. 1980'lerde kıtanın doğu ve güneydoğusunda köylü tarımının *ancient* kalelerinde bile çiftçilikle uğraşanlar iş gücünün üçte birinden fazla değildi (Romanya, Polonya, Yugoslavya, Yunanistan) ve bu oran bazılarında, örneğin Bulgaristan'da (1985'te % 16.5) önemli ölçüde azdı. Ancak Avrupa ve Ortadoğu yöresinde sadece bir köylü kalesi kaldı: Tür-

kiye. Burada köylülük zayıfladı, ancak 1980'lerin ortasında hâlâ mutlak bir çoğunluk olmaya devam ediyordu.

Yerkürenin ancak üç bölgesine esas olarak köyler ve tarlalar hâkim oldu: alt-sahra Afrikası, Güney ve kıtasal Güney-doğu Asya ve Çin. Sadece bu bölgelerde tarımdaki zayıflamanın önemsiz olduğu ülkeler bulmak mümkündü. Buralarda ekin yetiştiren ve hayvan besleyenler fırtınalı on yıllar boyunca nüfusun sabit bir oranını oluşturmaya devam ettiler. Bu oran, Nepal'de % 99'dan fazla, Liberya'da % 70, Gana'da % 60 civarında, hattâ bağımsızlıktan sonraki yirmi beş yıl içinde Hindistan'da % 70 ya da daha fazla -oldukça şaşırtıcı bir olgu- ve 1981'de bile bu orandan biraz daha az (% 66.4) idi. İtiraf edildiği gibi, köylülerin hâkim olduğu bu bölgeler dönemimizin sonunda hâlâ insan türünün yarısını temsil ediyordu. Ne var ki, onlar bile ekonomik kalkınmanın yarattığı baskılar altında parçalanmanın eşiğindeydiler. Hindistan'daki yoğun köylü bloku çiftçilikle uğraşan nüfusların gözle görülür bir hızla zayıflamakta olduğu ülkelerle çevrelenmişti: köylülerin uzun süredir çoğunluk oluşturmadıkları Pakistan, Bengladeş ve Sri Lanka. 1980'lerde, Malezya, Filipinler ve Endonezya'da ve kuşkusuz, Doğu Asya'nın yeni sanayileşmiş devletleri, Tayvan ve 1961 gibi erken bir tarihte halkının % 60'tan daha fazlasının tarlalarda olduğu Güney Kore de köylülüğün artık çoğunluğu oluşturmadığı ülkelerdi. Ayrıca Afrika'da çeşitli güney ülkelerindeki köylü hâkimiyeti çeşitli yerli kabile gruplarının yarattığı bir yanılsamaydı. Genellikle kadınlar tarafından yürütülen çiftçilik daha çok erkek göçmen işçilerin beyaz kentlerine ve güneydeki madenlere sevkedilmelerine bağımlı olan bir ekonominin görünür yanıydı.

Dünyadaki kıtaların büyük kısmındaki, hattâ adaların çoğundaki* topraklardan yapılan bu kitlesel ve sessiz göçle ilgili garip bir nokta, bunun, en azından daha önceki köylü bölgelerinde tarımda yaşanan kısmi ilerlemeden ötürü olmasıydı. Yukarda gördüğümüz gibi (bk. bölüm 9) bir ya da iki istisna dışında gelişmiş sanayi ülkeleri de kendilerini dünya piyasası için başlıca tarımsal mal üreticilerine dönüştürdü ve bunu çiftçilikle uğraşan kendi nüfuslarını sürekli azaltarak ve bazen kendi halklarının önemsiz denecek kadar küçük bir yüzdesine indirerek yaptılar. Bu

*) Meskûn olmayan Antarktika kıtası dışında, yerkürenin yaklaşık beşte üçü.

gelişme belirgin biçimde tarımcı başına sermaye yoğun üretkenlikte olağanüstü bir hamleyle gerçekleştirildi. Bu gelişmenin en dolaysız görülebilen özelliği, zengin ve gelişmiş ülkelerdeki çiftçinin artık kendi emrinde olan ve mekanik tarım sayesinde bolluk rüyalarını gerçekleştiren tam bir makineleşmeden yararlanmasıydı. Bu tür tarım, genç Sovyet cumhuriyetinin propaganda fotoğraflarındaki gibi göğsü açık traktör sürücülerine esin veriyordu. Ancak Sovyet tarımı bu propagandayı gerçeğe dönüştürmeyi başaramadı. Daha az görülebilir ama aynı derecede önemli olan, tarımsal kimyanın, türlerin ıslah edilmesinin ve bio-teknolojinin giderek etkin kazanımlar sağlamasıydı. Bu koşullar altında çiftçilik artık teknoloji öncesi günlerde hasadın onsuz olamayacağı çok sayıda el ve kol ya da düzenli olarak çalışan çok sayıda çiftçi aile ve onların sürekli hizmetkârlarını gerektirmiyordu. Ve onlara ihtiyaç duyulduğunda da modern ulaşım bu insanların belirli bir bölgede tutulmalarını gereksiz hale getiriyordu. Nitekim 1970'te Perthshire'daki (Scotland) koyun besicileri, doğal olarak güney yarıküredekiyle çakışmayan (daha kısa) yerel kırkma sezonu için Yeni Zelanda'dan uzman kırkıcılar ithal etmeyi maliyet açısından uygun buluyorlardı.

Dünyanın yoksul bölgelerinde tarımsal devrim, derme çatma da olsa tamamen yok değildi. Aslında, uzun vadeli sonuçları tartışmalı da olsa "yeşil devrim"* denilen süreç içinde sağlanan *bilim* girdisi ve sulama olmasaydı, Güney ve Güney-doğu Asya'nın geniş kesimleri hızla artan nüfusu besleyemeyebilirdi. Gene de bir bütün olarak Üçüncü Dünya ülkeleri ve İkinci Dünya'nın (eskiden ya da hâlâ sosyalist) çeşitli bölgeleri, tarımsal ülkelerden beklenebilecek ihraç edilebilir fazla besin maddesini tek başlarına üretmeleri bir yana, kendilerini besleyemiyorlardı. En iyi durumda, gelişmiş dünyanın piyasaları için özelleştirilmiş ihracat ürünleri üzerinde yoğunlaşmaya teşvik edildiler. Bu arada kendi köylüleri, Kuzey'den gelen ihraç besin maddelerinin düşük fiyatlı fazlalarını satın almadıkları zaman, eski emek-yoğun tarzda toprağı çapalıyor ve sabanla sürüyorlardı. Belki de toprağı kıtlaştırabilen nüfus patlaması dışında, emeklerine ihtiyaç duyulan tarımı terketmeleri için uygun bir neden

*) Özel yöntemlerle yetiştirilen yüksek verimli yeni ürün çeşitlerinin Üçüncü Dünya'nın çeşitli bölgelerine sistematik girişi. Esas olarak 1960'larda başladı.

yoktu. Ancak, köylülerin terk ettikleri bölgeler genellikle, Latin Amerika'da görüldüğü gibi, yerleşimin seyrek olduğu yerlerdi. Buraları, Kolombiya ve Peru'da olduğu gibi, küçük oranda kırsal kesim insanlarının serbestçe gelip yerleştiği, yerel gerilla hareketlerine siyasal üs sağlayan açık sınır bölgeleri oluşturuyordu. Öte yandan köylülüğün varlığını sürdürdüğü Asya bölgeleri mil kare başına nüfus yoğunluğunun 250 ile 2000 arasında değiştiği (Güney Amerika ortalaması 41.5'tir) dünyanın belki de en yoğun yerleşim bölgeleriydi.

Toprak boşaldığında kentler dolar. Yirminci yüzyılın ikinci yarısının dünyası daha önce görülmemiş ölçüde kentleşmişti. 1980'lerin ortasında dünya nüfusunun % 42'si kentseldi ve Asya'daki kırsal insanların dörtte üçünü barındıran Çin ve Hindistan'ın muazzam kırsal nüfuslarının ağırlığı olmasaydı, kent nüfusu çoğunluğu oluşturabilirdi (Population, 1984, s. 214). İç kırsal bölgelerde bile insanlar kırdan kente, özellikle de büyük kente doğru yer değiştiriyorlardı. 1960 ile 1980 arasında Kenya'nın kent nüfusu, 1980'de sadece % 14.2'ye ulaşmış olsa da, ikiye katlandı; ancak şimdi her on kentlinin yaklaşık altısı Nairobi'de yaşarken yirmi yıl önce bu oran sadece onda dörttü. Asya'da milyonlarca insanın yaşadığı kentler vardı ve bunlar genellikle başkentti: Seul, Tahran, Karaçi, Cakarta, Manila, Yeni Delhi, Bangkok gibi kentlerde 1980'de kabaca 5 ile 8.5 milyon arası insan yaşıyordu. 2000 yılında buralarda 10 ile 13.5 milyon kişinin yaşayacağı tahmin ediliyor. 1950'de bu kentlerin hiçbiri (Cakarta dışında) yaklaşık bir buçuk milyondan fazla nüfusa sahip değildi (World Resources, 1986). Aslında 1980'lerin sonunda kalabalık nüfuslu, devleşmiş kentler Üçüncü Dünya'da bulunacaktı: Kahire, Mexico City, Sao Paulo ve Şanghay. Bu kentlerin nüfusları sekiz haneli rakamlarla ifade ediliyordu. Paradoksal olarak, gelişmiş dünya yoksul dünyadan (Latin Amerika ve İslam kuşağının bazı bölgeleri dışında) çok daha fazla kentleşmişken, gelişmiş dünyanın dev kentleri eriyordu. Bunlar, dış semtlere göç ve şehir dışında yer alan uydu cemaatler hız kazanmadan önce, yirminci yüzyılın başlarında en yüksek noktaya ulaşmışlardı ve artık geceleri, işçiler, satış mağazalarında çalışanlar ve eğlence peşinde koşanlar evlerine çekildiklerinde boşalıyorlardı. Mexico City 1950'den sonraki otuz yıl içinde neredeyse beş kat büyürken, New York, Londra ve Paris, büyük kentler liginden yavaşça çekilmeye ya da daha alt sıralarda yer almaya yüz tuttular.

Gene de eski ve yeni dünyalar garip bir biçimde birbirine yaklaştı. Gelişmiş dünyanın tipik "büyük kent"i birbirine bağlı bir kentsel yerleşimler bölgesi haline geldi. Bu bölge genellikle, yukardan bakıldığında bir tür yüksek bina ve gökdelen sıradağları olarak ayırt edilebilen bir merkezi alan ya da iş ve yönetim alanlarında odaklanıyordu. Bu tür binalara izin verilmeyen yerler (Paris gibi) bir istisna oluşturuyordu.* Bunların birbirine bağlanması ya da belki de otomobil sahipliğindeki muazzam artışın yarattığı baskı nedeniyle özel motorlu araç trafiğinin işlemez hale gelmesi, 1960'lardan itibaren kamu ulaşımında yeni bir devrimle sonuçlandı. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda kent tramvaylarının ve yeraltı demiryolu sistemlerinin ilk inşasından bu yana, Viyana'dan San Francisco'ya, Seul'den Meksika'ya kadar, pek çok yerde asla bu kadar çok alt geçit ve semtlerarası bu kadar çok transit sistemi inşa edilmemişti. Pek çok yerleşim yeri ve semt kompleksi kendi alışveriş ve eğlence hizmetlerini, özellikle (Amerikalıların öncülük ettiği) "shopping mall"lar aracılığıyla geliştirirken, merkez giderek dağılmaya başladı.

Öte yandan Üçüncü Dünya kenti, kamu ulaşım sistemleri ve çok sayıda kırık dökük özel otobüs ve "dolmuş" ile iç bağlantıyı sağlamış olsa da, on ya da yirmi milyon insanın birarada bulunması ancak dağınık ve plansız bir biçimde mümkün olabiliyordu. Buralarda ek yerleşim yerlerinin çoğu, tamamen boş bir alanın işgaliyle değil, kente bağlı gecekondu semtleri olarak hayata başlamıştı. Bu tür kentlerde yaşayanlar her gün işe gidip gelmek için uzun saatler harcayabilirler (düzenli iş nadirdir) ve Carioca'ların *futebol*'un ilahlarına tapındıkları Rio de Janeiro'nun Maracanà Stadyumu gibi (iki yüz bin sandalyeli) yerlere kamu ritüeli için gitme isteği duyabilirler. Aslında hem eski hem de yeni dünyanın birleşik şehirleri, giderek ismen -ya da Batı örneğinde olduğu gibi genellikle resmen- özerk cemaatlerin toplanma yeri oldu. Gene de zengin Batı'da, en azından kentin eteklerinde, yoksul ve aşırı kalabalık Doğu ve Güney'dekinden daha fazla yeşil alan vardı. Yoksul semtlerinde ve gecekondu bölgelerinde insanlar fareler ve hamamböcekleriyle ortakyaşam

---

*) Bu tür bölgelerdeki arazi fiyatlarının yüksek olması nedeniyle, yüksek binalı merkezlere 1950'den önce pek az rastlanıyordu. New York neredeyse benzersiz bir örnek oluşturuyordu. Bu olgu, 1960'lardan itibaren yaygınlaştı. Los Angeles gibi, düz ve merkezi olmayan kentlerin bile artık bir "şehir merkezi" vardı.

sürerlerken, gelişmiş dünyanın "iç kentleri"ni kuşatan, kent ile kır arasında kalan garip bir insansız bölge, sansar, tilki ve rakun gibi yabanlardan oluşan bir faunayla kolonileştirildi.

II

Orta ve yüksek öğrenimi gerektiren mesleklerin yükselişi, neredeyse köylülüğün zayıflaması ve çöküşü kadar dramatik ve çok daha evrenseldi. Genel ilköğretim, yani temel okuma yazma öğretimi neredeyse bütün hükümetlerin özlemiydi, öyle ki 1980'lerin sonunda ancak en dürüst ya da çaresiz devletler nüfuslarının yarıdan fazlasının okur yazar olmadığını itiraf ettiler ve ancak onu -Afganistan dışında hepsi Afrika'da- nüfuslarının % 20'sinden daha azının okuyup yazabildiğini kabul edebildiler. Ve okur yazarlık, sadece bu alanda en başarılı sonuçlar elde eden komünist yönetim altındaki ülkelerde değil, cehaleti kısa süre içinde "tasfiye etme" iddialarının ne kadar iyimser olduğu görüldüğünde bile, çarpıcı bir ilerleme kaydetti. Ancak, kitlesel okur yazarlık yaygınlaşsa da yaygınlaşmasa da, orta ve özellikle yüksek öğretime olan talep olağanüstü biçimde arttı. Ve böylece çok sayıda insan bu öğretimden geçti ya da bu öğretimi veren kurumlara girdi.

Sayılardaki bu patlama özellikle üniversite eğitiminde çok büyük oldu. O zamana kadar yüksek öğretim görenlerin sayısı, ABD dışında, demografik olarak ihmal edilebilecek kadar azdı. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, toplam nüfusu 150 milyon olan en büyük, en gelişmiş ve eğitimli üç ülke, Almanya, Fransa ve Britanya bile kendi aralarında 150 000'den ya da ortak nüfuslarının onda birinden fazla üniversite öğrencisi içermiyordu. Ancak 1980'lerin sonunda, Brezilya, Hindistan, Meksika, Filipinler ve kuşkusuz, kitlesel kolej eğitiminin öncüsü olmuş ABD'den başka, Fransa, Federal Almanya Cumhuriyeti, İtalya, İspanya ve SSCB'de (sadece Avrupa ülkeleri olarak) öğrencilerin sayısı milyonları buluyordu. Bu sırada, eğitim konusunda iddialı ülkelerde öğrenciler *toplam* nüfusun % 2.5'inden fazlasını -erkekler, kadınlar ve çocuklar- ya da istisnai durumlarda % 3'ten fazlasını oluşturuyordu. Yirmi ile yirmi dört yaş grubu için resmi eğitim kurumlarında olmak olağan sayılıyordu. Akademik olarak en tutucu ülkeler -Britanya ve İsviçre- bile % 1.5'e yükselmişlerdi.

Ayrıca, görece en kalabalık öğrenci grupları, Ekvador (% 3.2), Filipinler (% 2.7) ya da Peru (% 2) gibi, ekonomik bakımdan ileri ülkelerin çok uzağında bulunuyordu.

Bütün bunlar sadece yeni değil, aynı zamanda çok ani oldu. "1960'ların ortasında Latin Amerikalı üniversite öğrencileri üzerine yapılan araştırmanın ortaya koyduğu en çarpıcı olgu, bu öğrencilerin çok az sayıda olmasıdır" (Liebman, Walker, Glazer, 1972, s. 35). Bu on yılı yazan ABD'li bilimciler, bu durumun Rio Grande'nin güneyinde uygulanan elitist-Avrupalı yüksek öğretim modelini yansıttığını düşünüyorlardı. Ve bu olguya rağmen öğrenci sayısı yılda yaklaşık % 8 oranında artmaktaydı. Aslında 1960'lara kadar öğrencilerin gerek toplumsal gerekse siyasal olarak öncekinden çok daha önemli bir güç haline geldikleri inkâr edilemezdi. Öğrenci radikalizminin 1968'de dünya çapında yükselişi istatistiklerden çok daha yüksek sesle durumu ortaya koydu. Ancak istatistikleri gözden kaçırmak da imkânsızdı. 1960 ile 1980 arasında, Avrupa'daki gelişmiş öğretim kurumlarına bağlı öğrencilerin sayısı en tipik ülkede üçe ya da dörde katlandı; Federal Almanya, İrlanda ve Yunanistan gibi ülkelerde beş ve dört; Finlandiya, İzlanda, İsveç ve İtalya gibi ülkelerde yedi ve beş; İspanya ve Norveç'te yedi ve dokuz kat arttı (Burloi, Unesco, 1983, s. 62-63). Genellikle üniversitelere yönelik bu akının, Mao'nun Çin'i dışında kitlesel öğretimle gururlanmalarına rağmen sosyalist ülkelerde bu kadar belirgin olmaması, ilk bakışta garip görünür. Çin'in Büyük Kaptanı, Kültür Devrimi (1966-76) sırasında bütün yüksek öğretimi fiilen ortadan kaldırdı. 1970'lerde ve 1980'lerde sosyalist sistemlerin sorunları artarken, bu ülkeler bu alanda Batı'nın daha da gerisine düştüler. Macaristan ve Çekoslovakya'da öteki Avrupa ülkelerine kıyasla nüfusun daha küçük bir yüzdesi yükseköğretim görüyordu.

Bu durum ikinci bakışta o kadar garip gelir mi? Belki de gelmez. Yüksek öğretimdeki olağanüstü gelişme, 1980'lerin başında en azından yedi ülkede üniversite düzeyinde *öğretmen* sayısının 100 000'den fazla olması, sosyalist sistemlerin karşılayacak durumda olmadıkları tüketici baskısından ötürüydü. Plancılar ve hükümetler için modern ekonominin geçmiştekinden daha fazla yönetici, öğretmen ve teknik uzman gerektirdiği açıktı. Bunların bir yerlerde eğitilmeleri gerekiyordu. Üniversiteler ya da benzer yüksek öğretim kurumları, *ancient* gelenekte genellikle kamu hiz-

metleri ve uzmanlaşmış meslekler için eğitim okulları olarak işlev görmüşlerdi. Ancak bu durum, genel bir demokratik eğilimin yanı sıra, yükseköğrenimin önemli ölçüde yaygınlaştığını da gösterirken, öğrenci patlamasının ölçeği akılcı planlamanın tasarlayabileceği düzeyi çok aştı.

Aslında aileler imkân ve şansa sahip oldukları durumlarda çocuklarını yükseköğretim kurumlarına göndermekte çok istekliydiler, çünkü daha iyi gelir, bundan da önemlisi daha yüksek toplumsal statü elde etmenin en iyi yolu büyük farkla yükseköğretimden geçiyordu. 1960'ların ortasında ABD'li araştırmacıların görüşme yaptıkları Latin Amerikalı öğrencilerin %,79 ile % 95'i, öğretimin on yıl içinde daha yüksek bir toplumsal sınıfa girmelerini sağlayacağına inanmışlardı. Yükseköğretimin kendilerine ailelerininkinden daha yüksek bir ekonomik statü sağlayacağını düşünenlerin oranı sadece % 21 ile 38 arasındaydı (Liebman, Walker, Glazer, 1972). Aslında, kuşkusuz, bu durum onlara diploma sahibi olmayanlarınkinden kesinlikle daha yüksek bir gelir sağlayacaktı ve diplomanın devlet mekanizması içinde bir yer, dolayısıyla, güç, etkinlik ve haraç imkânı sağladığı ülkelerde yükseköğrenim gerçek servet için anahtar olabilirdi. Öğrencilerin çoğu, kuşkusuz, çok zengin olmasalar da hali vakti yerinde ailelerden geliyorlardı -aksi halde çalışma çağına gelmiş genç yetişkinlerin birkaç yıl eğitim görmelerini parasal olarak nasıl kaldırabilirlerdi? Ana babalar çoğu kez gerçek anlamda fedakârlık yapıyorlardı. Kore'de yaşanan eğitim mucizesi, denildiği gibi, küçük köylülerin çocuklarını bilginlerin şerefli ve ayrıcalıklı saflarına sokmak için sattıkları ineklerin leşleri üzerinde yükseliyordu. (Sekiz yıl içinde -1975-83- Koreli öğrenciler nüfusun 0.8'inden yaklaşık olarak % 3'üne çıktılar.) Aile içinde ilk kez üniversiteye tam gün devam etme deneyimini yaşayanların hiçbiri onların motivasyonlarını anlamakta güçlük çekmeyecekti. Dünyadaki büyük ekonomik ısınma, sayısız orta halli ailenin -Batıda beyaz yakalılar ve kamu görevlileri, satış mağazalarında çalışanlar ve küçük işadamları, çiftçiler, hattâ hali vakti yerinde kalifiye işçiler- çocuklarına tam gün öğretim sağlamalarını mümkün kıldı. Batılı refah devleti, ABD'nin 1945'ten sonra ordudan terhis olmuş eski öğrencilere tahsisat ayırmasıyla başlayarak, öğrencilerin çoğu hâlâ çok iyi koşullarda yaşamıyor olsa da, şu ya da bu biçimde önemli miktarda öğrenci yardımı sağladı. Demokratik ve eşitlikçi ülkelerde, orta okullardan yüksek okullara geçmek genellikle bir tür hak olarak kabul edildi. Öyle ki, Fransa'da

bir devlet üniversitesine seçilerek girmek 1991'de anayasal olarak hâlâ imkânsız görülüyordu. (Sosyalist ülkelerde böyle bir hak yoktu.) Genç erkekler ve kadınlar yükseköğretime akın ederlerken, hükümetler -ABD, Japonya ve diğer birkaç ülke dışında, üniversiteler, çoğunlukla özel kurumlara değil devlete aitti-* onları içine alacak yeni kurumları çoğalttılar ve dünya üniversitelerinin sayısı iki katını aştı. Ve kuşkusuz, 1960'larda sayıları artan yeni bağımsız eski sömürgeler, nasıl ki bir bağımsızlık sembolü olarak bir bayrağa, bir havayollarına ve bir orduya sahip olmak istedilerse, aynı şekilde kendi yükseköğretim kurumlarına da sahip olmak istediler.

Genç erkek ve kadınlardan oluşan kitleler ve onların öğretmenleri çok küçük ve olağanüstü geri ülkeler dışında milyonlarla ya da en azından yüz binlerle ifade ediliyorlardı. Bunların giderek büyük ve genellikle tecrit edilmiş kampüslerde ya da "üniversite kentleri"nde toplanmaları, hem kültür hem de siyaset alanında yeni bir faktördü. Bunlar fikirleri ve deneyimleri kolayca ve hızla sınırlar ötesine taşıyarak ve ileterek ulusötesi oldular ve bu işi muhtemelen iletişim teknolojisine sahip hükümetlerden daha kolay yaptılar. 1960'ların açığa vurduğu gibi, bunlar sadece siyasal olarak radikal ve patlayıcı değildiler, aynı zamanda siyasal ve toplumsal hoşnutsuzluğa ulusal, hattâ uluslararası bir ifade kazandırmakta da eşsiz biçimde etkili oldular. Diktatörlük ülkelerinde kolektif siyasal eylem yeteneği olan *yegâne* yurttaşlar topluluğunu oluşturuyorlardı ve öteki Latin Amerikalı öğrenci nüfusları artarken, 1973'ten sonra askeri diktatör Pinochet'nin Şili'sinde öğrenci sayısının azalması önemsiz değildi. Bu dönemde Şili'de öğrencilerin toplam nüfusa oranı % 1.5'ten 1.1'e düştü. Ve eğer 1945'ten sonraki altın yıllarda, devrimcilerin 1917'den sonra düşünü gördükleri eşzamanlı ayaklanmaya denk düşen tek bir an var idiyse, bu an kuşkusuz 1968 idi; kıta çapında ayaklanmanın merkezi olan Paris'te 1968 Mayısındaki olağanüstü isyanın harekete geçirdiği öğrenciler, Batı'da ABD ve Meksika'dan, sosyalist Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya'ya kadar her yerde ayaklandılar. Raymond Aron gibi kıdemli gözlemcilerin dedikleri gibi "psikodrama" ya da "sokak tiyatrosu"nun çok

*) Burada da, sosyalist dünya, daha az baskı altındaydı.

ötesinde olsa da, bu gelişme, bir devrim olmaktan uzaktı. Bununla birlikte, 1968, Fransa'da General de Gaulle dönemini, ABD'de ise Demokrat başkanlar dönemini, komünist Orta Avrupa'da liberal komünizm umutlarını sona erdirdi ve Meksika siyasetinde (Tlatelolco öğrenci katliamının sessiz yan etkilerine rağmen) yeni bir çağın başlangıcını belirledi.

1968'in (1969 ve 1970'e kadar sürdü) devrim olmamasının ve asla bir devrim olarak görülmemesinin ve görülemeyecek olmasının nedeni, sayıları ve eylem yetenekleri ne olursa olsun öğrencilerin tek başlarına bir devrim yapamayacak olmalarıdır. Siyasal etkinlikleri, daha büyük ama tutuşması o kadar kolay olmayan gruplar için bir işaret ve ateşleyici olma yeteneklerine dayanıyordu. 1960'lardan bu yana öğrenciler zaman zaman bunu yapmayı başardılar. Fransa ve İtalya'da 1968-69'da muazzam işçi sınıfı grevlerinin kıvılcımı oldular, ancak tam istihdam ekonomilerinde ücretliler için o zamana kadar görülmemiş bir ilerlemeyle geçen yirmi yılın ardından, proleter kitlelerin akıllarına gelecek en son şey devrimdi. 1980'lere kadar, Çin, Güney Kore ve Çekoslovakya gibi demokratik olmayan çok farklı ülkelerde yaşanan öğrenci isyanları, devrimi ateşleme potansiyellerini gerçekleştirecek gibi görünmedi ya da en azından hükümetler tarafından, Beijing'deki Tienanmen Meydanı'ndaki gibi büyük çapta katledilmelerine yol açacak kadar ciddi bir tehlike olarak görülmedi. 1968'in büyük düşlerinin başarısızlığa uğramasından sonra, bazı radikal öğrenciler küçük grup terörizmiyle tek başlarına devrim yapma girişiminde bulundular, ancak bu türden hareketler kamuoyunda büyük ilgi uyandırdıysa da (başlıca hedeflerinden biri de buydu) ciddi bir siyasal etki yaratmadı. Ciddi bir tehdit oluşturdukları yerlerde de, yetkililer bir kez harekete geçmeye karar verdiklerinde, büyük bir hızla bastırıldılar: Güney Amerika'daki "kirli savaşlar"da görülmemiş bir vahşet ve sistemli işkenceyle, İtalya'da rüşvet ve şantajla. Yüzyılın son on yılı içinde bu inisiyatiflerden hâlâ hayatta olan en önemlileri, terörist ulusalcı Bask örgütü ETA ve Ayacucho Üniversitesi'nin öğretim görevlileri ve öğrencilerinin kırsal kesimde yaşayan insanlara onlar istemeseler de bir armağan olan verdikleri, teorik olarak komünist köylü gerilla hareketi, *Sendero Luminoso* idi.

Bununla birlikte, bu gelişmeler bize şaşırtıcı bir soru bıraktı: altın çağın yeni ya da eski toplumsal aktörleri arasında, sadece öğrencilerden

oluşan bu yeni toplumsal hareketin sol radikalizmi seçmesinin sebebi neydi? Zira (komünist rejimlere karşı isyan edenleri bir yana bırakırsak) ulusalcı öğrenci hareketleri bile 1980'lere kadar bayraklarının üzerinde bir yerlere, Marx, Lenin ya da Mao'nun kızıl rozetini iliştirme eğilimindeydiler.

Bazı bakımlardan bu bizi toplumsal tabakalaşmanın ötesine götürür, çünkü yeni öğrenci oluşumu, tanımı gereği, bir gençlik grubu, yani insan hayatında geçici bir duraktı ve aynı zamanda, hızla büyüyen ve oransız biçimde geniş, yaşlarının süreksizliği ile cinsiyetlerinin sürekliliği arasında kalmış kadınlar bileşenini içeriyordu. Özel gençlik kültürlerinin gelişmesini daha sonra inceleyeceğiz. Bu kültürler, öğrencileri kendi kuşaklarından olan diğer insanlara ve gene üniversitelerin ötesine ulaşan yeni kadınlık bilincine bağladı. Yetişkinliğin getirdiği yerleşikliğin uzağında bulunan gençlik grupları, ortaçağdaki üniversite rektörlerinin bile bildikleri gibi, yüksek ruhların, isyan ve itaatsizliğin geleneksel alanıdır ve Avrupa'daki burjuva ana baba kuşaklarının kuşkucu erkek ve (daha sonra) kız çocuklarının oluşturdukları kuşaklardan söz ederlerken dedikleri gibi, devrimci heyecanlar yirmi beşinden çok on sekizinde yaşanır. Aslında bu inanış Batı kültürüne öylesine yerleşmişti ki, çeşitli ülkelerdeki -belki de daha çok Atlantik'in öteki tarafındaki Latin ülkeleri- Kurulu Düzen daha genç kuşakta görülen öğrenci militanlığını silahlı gerilla mücadelesi noktasına kadar itti. Bir fark varsa o da bunun uyuşuk değil de canlı bir kişiliğin belirtisi olmasıydı. Lima'daki (Peru) San Marcos Üniversitesi'nin öğrencileri sağlam ve siyasetle ilgisi olmayan mesleklere girmeden önce, şaka niyetine söylenen bir sözle, aşırı Maocu bir sekt içinde "devrimci hizmet verdiler" ve o mutsuz ülkede hayat aynı şekilde devam etti (Lynch, 1990). Meksikalı öğrenciler, a. devlet ve parti aygıtlarının kadrolarını esas olarak üniversitelerden aldıklarını, ve b. öğrenciler ne kadar devrimci olurlarsa, mezun olduktan sonra kendilerine o kadar iyi iş imkânı sunulduğunu, kısa süre içinde öğrendiler. Ancak, saygıdeğer Fransa'da bile devlet hizmetinde parlak bir kariyer yapan erken 1970'lerin sabık Maoist'i herkesçe tanınır hale geldi.

Gene de bütün bunlar, açıkça ana babalarından ya da öğrenci olmayanlardan çok daha iyi bir geleceğe yönelen genç insanların neden siyasal radikalizmin -birkaç istisna dışında- cazibesine kapıldıklarını açık-

lamaz.* Aslında öğrencilerin büyük bir kısmı, muhtemelen, geleceklerini garanti eden diplomaları edinme konusunda yoğunlaşmayı tercih ediyorlardı. Bu öğrenciler fiilen siyasal hareketlerin içinde olan az sayıdaki - gene de sayısal olarak büyük- öğrenci kadar dikkati çekmiyorlardı. Sadece öğrencilikle uğraşanlar, duvarları boyayan, afiş yapıştıran, mitinglere, yürüyüşlere katılan, gözcülük yapan öğrenciler gibi üniversite hayatının göze çarpan bir bölümünü oluşturmuyorlardı. Gene de, bu ölçüde sol radikalleşme bile, geri ve bağımlı ülkelerde değilse de, gelişmiş ülkelerde yeniydi. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Orta ve Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'da öğrencilerin büyük çoğunluğu siyaset dışı ya da sağcı olmuştu.

Öğrenci sayısındaki büyük patlama bir yanıtı mümkün kılar. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Fransa'daki öğrencilerin sayısı 100 000'den azdı. 1960'ta bu sayı 200 000'i aştı ve on yıl içinde üç katına çıkarak 651 000'e ulaştı (Flora, s. 582; *Deux Ans*, 1990, s. 4). (Bu on yıl içinde beşeri bilimlerdeki öğrencilerin sayısı yaklaşık üç buçuk kat, toplumsal bilimlerdeki öğrenci sayısı ise dört kat arttı.) En yakın ve doğrudan sonuç, ansızın üniversiteleri dolduran bu ilk kuşak öğrenci kitlesi ile böyle bir akına ne fiziksel ne örgütsel ne de entelektüel olarak hazır olan kurumlar arasındaki kaçınılmaz gerilim idi. Ayrıca bu yaş grubunun giderek artan bir bölümü öğrenim görme şansına sahip olurken -Fransa'da 1950'de % 4, 1970'te % 15.5- üniversiteye giriş olağanüstü bir ayrıcalık olmaktan çıktı. Üniversite öğretiminin genç (ve genellikle yoksul) yetişkinlere sağladığı olanakların azalması ve getirdiği kısıtlamalar daha büyük bir öfkeye yol açtı. Bir tür otoriteye, üniversitenin otoritesine içerlemek kolayca her türlü otoriteyi kapsayacak şekilde genişledi ve böylece (Batı'da) öğrencileri sola bağladı. 1960'ların öğrenci huzursuzluğunun *par excellence* (belli başlı -çn.) on yılı olması şaşırtıcı değildir. Özel nedenler - ABD'de Vietnam Savaşı'na (yani askerlik hizmetine) duyulan düşmanlık, Peru'da ırkçılığın yol açtığı sorunlar (Lynch, 1990, s. 32-37)- bu huzursuzluğu çeşitli ülkelerde şiddetlendirdi, ancak ortaya çıkan fenomen özel açıklamaları gerektirmeyecek kadar geneldi.

---

*) Bu nadir istisnalar arasında, Doğu Avrupa'nın öteki komünist ülkeleri ve Çin'in aksine Rusya'da, bir grup olarak öğrencilerin komünizmin dağılma yıllarında ne önemli ne de etkin olduklarını belirtmeliyiz. Rusya'daki demokratik hareket siyaset dışı ve morali bozuk bir gençliğin sadece seyrettiği "kırk yaşındakilerin devrimi" olarak betimlenmiştir (Riordan, 1991).

Ve gene, daha az tanımlanabilir, daha genel bir anlamda bu yeni öğrenciler kitlesi toplumun geri kalan kısmına uygun düşmeyen bir açıda duruyordu. Başka ve daha eski yerleşik sınıflar ve toplumsal gruplaşmaların aksine, bu öğrenciler, toplumun içinde belirli bir yere ya da onunla ilişki kurabilecek bir modele sahip değildiler. Bu durumda yeni öğrenci orduları, orta sınıf hayatın sadece bir tecrübesizlik dönemini yaşayan görece küçük (1939 Almanyasında iyi eğitim görmüş kırk bin kişi vardı) savaş öncesi öğrenci gruplarıyla nasıl kıyaslanabilirdi? Yeni kitlelerin varlığı pek çok bakımdan onları doğuran toplum hakkında sorulara yol açıyordu. Bu topluma nasıl uyum sağlayacaklardı? Bu ne tür bir toplumdu? Bu öğrenci gruplarının çok genç insanlardan oluşması, savaş sonrası dünyanın çocukları ile savaş dönemini hatırlayan ve şimdiki zamanla kıyaslayan ana babaları arasındaki, farklı kuşaklara özgü kopukluğun genişliği, onların sorularını çok acil, tutumlarını daha eleştirel hale getirdi. Gençlerin hoşnutsuzluğu, hayatta düşe kalka ilerlemenin oluşturduğu bilinçle örtülmediği için, onlar ana babalarının yaşadığından çok daha iyi bir dönemin geleceği beklentisi içindeydiler. Yeni zamanlar, okula giderek bilgilenen genç kadın ve erkeklerin zamanıydı. Öte yandan bunlar, nasıl olacağını tam olarak bilmeseler de, işlerin farklı ve daha iyi olabileceğini hissediyorlardı. Zor zamanları ve işsizliği yaşamış olan, en azından hatırlayan büyükleri, gelişmiş ülkelerde kendileri için sağlanan ekonomik teşvik azaldığında kitlesel radikal hareketlerin patlak vereceğini düşünmemişlerdi. Ancak öğrenci huzursuzluğu büyük küresel ekonomik ısınmanın tam da en yüksek noktasında patlak verdi, çünkü ne kadar belirsiz ve körce olsa da, eski toplumun yeterince ilerlemeyemediği gerçeğini değil, *bu* toplumun özelliği olarak gördüğü şeyi hedef alıyordu. Ancak paradoksal olarak, yeni radikalizmin hızının ekonomik hoşnutsuzluktan etkilenmemiş gruplardan gelmesi gerçeği, yeni toplumdan tahayyül ettiklerinden çok daha fazlasını isteyebileceklerini keşfetmek için ekonomik nedenlerle seferber olmaya alışmış grupları da harekete geçirdi. Avrupa'daki öğrenci isyanının en dolaysız etkisi, daha yüksek ücretler ve daha iyi koşullar için gerçekleştirilen bir işçi sınıfı grevleri dalgası oldu.

III

Kırsal ve okullu nüfusun aksine, endüstriyel işçi sınıfları, dikkat çekici biçimde zayıflamaya başladıkları 1980'lere kadar hiçbir demografik deprem yaşamadılar. 1950'lerden itibaren bir "post-endüstriyel toplum" hakkında ne kadar çok konuşulduğu, üretimin insan emeğinden tasarruf sağlayan, onu atlayan ya da tasfiye eden teknik dönüşümlerinin nasıl da devrimci olduğu ve işçi sınıfını temel alan siyasal partilerin ve hareketlerin 1970'ten sonra ya da o sıralarda nasıl krize girdikleri düşünülürse, bu durum şaşırtıcıdır. Gene de eski endüstriyel işçi sınıfının her nasılsa ölmekte olduğuna dair yaygın izlenim, en azından küresel ölçekte ele alındığında istatistiksel olarak yanlıştı.

İmalat alanında istihdam edilen insan oranının 1965'ten itibaren azalmaya başladığı ve bu azalmanın 1970'ten sonra çok bariz hale geldiği ABD dışında, endüstriyel işçi sınıfları eski sanayi ülkelerinde bile* istikrarlarını sürdürdü. Aslında yirmi bir OECD -en gelişmişlerin klübü- ülkesinin sekizinde, 1960 ile 1980 arasında bu sayı yükselmeye devam etti. Doğal olarak bu yükselme Avrupa'nın yakın zamanda sanayileşmiş (komünist olmayan) kesimlerinde oldu ve 1980'e kadar istikrarlı kaldı. Bu arada Japonya'da dramatik biçimde artarak 1970'lerde ve 1980'lerde istikrar kazandı. Hızlı sanayileşmeyi gerçekleştiren, özellikle Doğu Avrupa'daki komünist ülkelerdeki proleterler her zamankinden daha hızlı çoğaldılar. Aynı gelişme, Üçüncü Dünya'nın kendi sanayileşme süreçlerini yaşayan kesimlerinde de -Brezilya, Meksika, Hindistan, Kore ve diğerleri- gerçekleşti. Özetle, altın yılların sonunda dünyada eskisine nazaran mutlak rakamlarla daha çok işçi vardı ve küresel nüfus içinde imalat alanında çalışanların oranı neredeyse kesinlikle daha yüksekti. Britanya, Belçika ve ABD gibi birkaç istisna dışında, büyük kitlesel sosyalist partilerin ondokuzuncu yüzyılın sonunda proleter bilinç temelinde ansızın ortaya çıktıkları bütün ülkelerde, işçiler, 1970'te 1890'lara kıyasla toplam nüfusun daha büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı. İşçi sınıfında büyük bir azalmanın belirtilerini ancak 1980'lerde ve 1990'larda görebiliriz.

(*) Belçika, (Batı) Almanya, Britanya, Fransa, İsveç, İsviçre.

Çöküş halinde bir işçi sınıfı yanılsaması, demografik kan kaybından çok sınıfın kendi içinde ve üretim sürecinde meydana gelen değişmelerden ötürüydü. Ondokuzuncu ve erken yirmi yüzyılların eski endüstrileri zayıfladı ve bir bütün olarak "endüstri"yi sembolize eden geçmişteki görünümleri zayıflamalarını özellikle dramatik hale getirdi. Bir zamanlar yüz binlerle, Britanya'da milyonlarla ifade edilen kömür madencileri artık üniversite mezunlarından daha az sayıdaydı. ABD çelik endüstrisi McDonald'ın hamburger restoranlarında çalışanlardan daha az insanı istihdam ediyordu. Bu türden geleneksel endüstriler tamamen ortadan kalkmasa da, eski endüstri ülkelerinden yeni endüstri ülkelerine taşındı. Tekstil, giyim ve ayakkabı endüstrileri topluca göç etti. Federal Alman Cumhuriyeti'nde tekstil ve giyim endüstrilerinde istihdam edilen insanların sayısı 1960 ile 1984 arasında yarıdan fazla düştü, ancak 1980'lerin başında Alman giyim endüstrisi her 100 Alman işçiye karşılık otuz dört yabancı işçiyi istihdam ediyordu. 1966'da bile bu sayı üçten daha az olmuştu. Demir, çelik ve gemi imalatı erken sanayileşme bölgelerinde fiilen ortadan kalktı, ancak Brezilya ve Kore'de, İspanya, Polonya ve Romanya'da su yüzüne çıktı. Eski sanayi bölgeleri "pas kuşağı" haline geldi *-1970'lerde ABD'de icat edilen bir terim- ya da Büyük Britanya* gibi sanayileşmenin erken aşamasıyla özdeşlenen bütün ülkeler, girişimcilerin turistleri cezbetmek için başarıyla kullandıkları, kayıp bir geçmişin canlı ve ölü müzelerine dönüşerek genellikle endüstrisizleştirildi. Son kömür madenleri, İkinci Dünya Savaşı'nın başında 130 000'den fazla kişinin geçimlerini madenci olarak kazandıkları South Wales'ten silinip giderken, hâlâ hayatta olan yaşlılar, o sonsuz karanlığın içinde neler yaptıklarını turist gruplarına göstermek için ölü ocaklara iniyorladı.

Ve yeni endüstriler eskilerin yerini aldıklarında bile aynı endüstriler değildiler. Genellikle aynı yerde kurulmuyorlar ve farklı biçimde yapılandırılıyorlardı. 1980'lerin "post-Fordizm" jargonu çok şeyi açıklar.* Bir taşıma kayışının çevresinde inşa edilmiş, kitlesel üretim yapan dev fabrika; Detroit ya da Turin'deki otomobil endüstrisi gibi, tek bir endüstri

*) Sanayi toplumu hakkında yapılan sol analizleri yeniden ele alma girişimlerinden kaynaklanan bu deyim, "Fordizm" terimini İtalyan Marksist düşünür Gramsci'den alan Alain Lipietz tarafından popülerleştirildi.

dalmın hâkim olduğu tek bir kent ya da bölge; çok başlı bir birim içinde ama ayrı yerlerde tutularak birleştirilen yerel işçi sınıfı -bütün bunlar, klasik endüstriyel dönemin özellikleri olarak görülüyordu. Yeni sanayileşen ve Fordist üretim tarzını (bilerek) uygulayan Üçüncü Dünya ükelerinde ya da sosyalist sanayi ekonomilerinde geç yirminci yüzyılda gelişen eski endüstriyel yapıların, iki savaş arası dönemle ya da 1914 öncesi Batı endüstriyel dünyasıyla olan benzerlikleri açıkça ortadaydı. Bu benzerlikler, büyük oto-imalatını (Sao Paulo) ya da tersaneleri (Gdansk) temel alan büyük sanayi merkezlerinde güçlü işçi örgütlerinin oluşumu bakımından da geçerliydi. Şimdi ABD'nin Orta Batı'sının pas kuşağı olan yerde, 1937'de yapılan büyük grevlerden Birleşik Oto İşçileri ve Çelik İşçileri sendikaları çıkmıştı. Firma ve büyük fabrika otomatlatmış ve değişmiş de olsa büyük kitlesel üretim 1990'lara kadar yaşamını sürdürdü. Ancak yeni endüstriler çok farklıydı. Klasik "post-Fordist" sanayi bölgeleri -örneğin, Veneto, Emilia-Romagna, Kuzey ve Orta İtalya'da Toskana- büyük endüstriyel kentlerden, hâkim firmalardan ve dev fabrikalardan yoksundu. Bunlar, şehir ve kırsal kesime yayılmış küçük işyerlerinden mütevazı (ama yüksek teknolojili) imalathanelere kadar değişen bir girişimler mozayiği ya da şebekesiydi. Nasıl oluyordu da, Avrupa'nın en büyük firmalarından biri, Bologna gibi bir kentin belediye başkanına, başlıca fabrikalarından birini oraya yerleştirmeyi teklif ediyordu? Belediye başkanı öneriyi nazik bir biçimde reddetmişti.* Bu belediye başkanının, refah içinde, inceliklerle donatılmış ve tesadüfen komünist olan kenti ve bölgesi, yeni tarımsal-endüstriyel yapının yarattığı ekonomik ve toplumsal durumla nasıl başedeceğini biliyordu: kendi endüstriyel kentlerinin sorunlarıyla başa çıkmak Torino ve Milano'nun işiydi.

Kuşkusuz sonunda -ve çok açık biçimde 1980'lerde- işçi sınıfları gözle görülür biçimde yeni teknolojilerin kurbanı oldular. Özellikle kitlesel üretim hatlarında çalışan, kalifiye olmayan ya da yarı-kalifiye erkek ve kadınlar otomat makinelerle kolayca yer değiştirebiliyorlardı. Ya da daha doğrusu, 1950'lerin ve 1960'ların büyük küresel ekonomik ısınmanın yaşandığı on yılları, 1970'lerin ve 1980'lerin dünya çapında büyük ekonomik zorluklarla dolu dönemine evrilirken, üretimde emekten daha

*) Bana kendisi söyledi.

fazla tasarruf sağlayabilecek hale gelmesine rağmen işgücüyle şişirilen sanayi, artık önceki oranlarda büyümüyordu (bk. bölüm 14). Erken 1980'lerin ekonomik krizleri Avrupa'da kırk yıldır ilk kez kitlesel işsizlik yarattı.

Bazı tedbirsiz ülkelerde kriz gerçek bir endüstriyel faciaya yol açtı. Britanya 1980-84'te imalat sanayiinin % 25'ini kaybetti. 1973 ile 1980'lerin sonu arasında Avrupa'nın altı eski sanayi ülkesinde imalat alanında istihdam edilen toplam işçi sayısı yedi milyon kadar ya da yaklaşık dörtte bir oranında azaldı. Bu sayının yaklaşık yarısı, 1979 ile 1983 arasında kaybedildi. 1980'lerin sonunda eski sanayi ülkelerindeki işçi sınıfları aşınır ve yenileri yükselirken, imalat alanında istihdam edilen iş gücü, ABD dışında batıdaki bütün gelişmiş bölgelerdeki toplam istihdamın yaklaşık dörtte birine düştü. O sırada ABD'de bu oran % 20'nin altındaydı (Bairoch, 1988). Endüstrinin gelişmesiyle nüfusun, halkın çoğu işçileşene (kol emekçisi olana) kadar aşamalar halinde proleterleşeceğine dair eski Marksist rüya çok uzaklarda kalmıştı. En dikkat çekicisini Britanya'nın oluşturduğu nadir örnekler dışında, endüstriyel işçi sınıfı daima çalışan nüfus içinde bir azınlık olmuştu. Bununla birlikte, özellikle eski endüstriyel dünyada işçi sınıfı ve onun hareketlerinin görünür krizi, ciddi bir azalma sorunu -küresel olarak- olmadan çok önce bile açıkça ortaya çıktı.

Bu sınıfın değil, onun bilincinin kriziydi. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda (bk. *İmparatorluk Çağı*, bölüm 5) gelişmiş ülkelerde kol güçlerini ücret karşılığında satarak geçinen çeşitli ve homojen olmaktan uzak nüfus grupları kendilerini tek bir işçi sınıfı olarak görmeyi ve bu olguyu toplum içinde yaşayan insanlar olarak kendi durumlarına dair en önemli şey olarak değerlendirmeyi öğrenmişlerdi. Ya da en azından, onlara işçi olarak hitap eden (isimlerinden de anlaşıldığı gibi -İşçi Partisi, Labour Party, Parti Ouvrier vb.) parti ve hareketleri bir kaç yıl içinde dev siyasal güçlere dönüştürmek için bu sonuca vardılar. Kuşkusuz, sadece ücretli oldukları ve ellerini işle kirlettikleri için bir arada değildiler. Onlar, ezici bir çoğunlukla, yoksul ve ekonomik bakımdan güvencesiz kesime mensuptular, çünkü, işçi hareketlerinin esas dayanakları yoksulluk ve sefaletten uzak olsa da, sıradan işçilerin hayattan bekledikleri ve aldıkları şey, mütevazı ve orta sınıf beklentilerinin oldukça altındaydı. Aslında,

kitleler için dayanıklı tüketim malları üreten ekonomi 1914'ten önce her yerde ve iki savaş arası dönemde Kuzey Amerika ile Avusturalasya dışında her yerde onların yanından geçip gitmişti. Savaş sırasında hem militan hem de refah içinde olan Coventry silah fabrikalarına gönderilen bir İngiliz komünist örgütçü hayretler içinde kalmıştı: "Düşünebiliyor musunuz," demişti, benim de aralarında bulunduğum Londralı arkadaşlarına, "oradaki yoldaşların *arabaları* var?"

Onları aynı zamanda muazzam bir toplumsal ayrımcılık, ayrı hayat tarzları, hatta giyinişleri ve fırsatların azlığı birleştiriyordu. Bütün bunlar, işçileri, ekonomik olarak baskı altında olsalar da toplumsal olarak daha hareketli olan beyaz yakalı tabakadan ayırıyordu. İşçi çocuklarının üniversiteye gitme beklentileri yoktu ya da nadiren gidebiliyorlardı. Çoğunun asgari öğretim yaşından (genellikle on dört) sonra okula devam etme beklentileri yoktu. Savaş öncesi Hollanda'da on ile on dokuz yaşında olanların % 4'ü yükseköğretim görüyordu ve demokratik İsveç ile Danimarka'da bu oran daha da küçüktü. İşçiler farklı beklentilerle, farklı yerlerde ve başkalarından farklı yaşıyorlardı. Onların (İngiliz) en erken tarihte üniversite öğretimi görmüş oğullarından birinin, bu ayrımcılığın hâlâ çok belirgin olduğu 1950'lerde dediği gibi: "bu türden insanların ayrı bir yerleşim biçimi vardır...kendilerine ait evlerde değil, kiralık evlerde otururlar" (Hoggart, 1958, s. 8).*

Son olarak onları hayatlarının merkezi unsuru olan kolektiflik birleştiriyordu: "biz"in "ben" üzerindeki hâkimiyeti. İşçi hareketlerine ve partilerine özgün gücünü kazandıran şey, işçilerin, bu türden insanların bireysel değil ancak kolektif eylemle, ister karşılıklı yardımlaşma, ister grev ya da oy verme yoluyla olsun tercihan örgütler aracılığıyla durumlarını iyileştirebileceklerine haklı olarak inanmış olmalarıydı. Ve öte yandan, ücretli kol emekçilerinin sayısı ve özel durumu kolektif eylemi kavramalarını sağlıyordu. ABD'de olduğu gibi işçilerin kendi sınıflarından özel kaçış yolları bulabildikleri yerlerde, ne düzeyde olursa olsun sınıf bilinçleri, sahip oldukları kimliği benzersiz biçimde tanımlayan bir özellik

---

*) Karşılaştırınız: " Sanayinin hâkimiyeti, işçiler ile yönetim arasında kesin bir ayrım yaparak, farklı sınıfları birbirinden ayrı yaşamaya teşvik etme eğilimi gösterir, öyle ki, bir şehrin belirli bir bölgesi, tahsis edilmiş bir yer ya da getto haline gelir" (Allen, 1968, s. 32-33).

olmaktan uzaktı. Ancak "biz", "ben"e sadece araçsal nedenlerle değil, işçi sınıfının yaşadığı hayat kamusal olmak zorunda olduğu için, özel alan oldukça yetersiz kaldığı için hâkim oluyordu. Bu kamusallığın tek istisnası, dört duvar arasında hapsolan evli işçi kadınının oluşturduğu başlıca ve genellikle trajik örnekti. Ve işçi kadını da , pazar, sokak ve yakındaki parklarda oluşan kamu hayatında bir paya sahipti. Çocukların sokaklarda ya da parklarda oynaması gerekiyordu. Genç erkek ve kadınların dansa gitmeleri, flört etmeleri gerekiyordu. Erkekler "halk evleri"nde toplumsallaşıyorlardı. Eve hapsolmuş işçi sınıfı kadınının hayatını iki savaş arası dönemde dönüştüren radyo ortaya çıkana kadar -o sırada sadece birkaç tercihli ülkede-- özel partilerin dışındaki bütün eğlence biçimlerinin kamusal olması gerekiyordu ve yoksul ülkelerde televizyon bile, ilk yıllarında, bir kamu alanında seyredilmekteydi. Futbol maçından siyasal toplantıya ya da tatil gezisine kadar, hayat en zevkli amaçlar için topluca yaşanan bir şeydi.

İşçi sınıfının bu bilinçli bağlılığı, pek çok bakımdan eski gelişmiş ülkelerde, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda zirveye ulaştı. Altın on yıllarda bu bağlılığın neredeyse bütün unsurları zayıfladı. Ekonomik ısınmanın, tam istihdamın ve gerçek bir kitlesel tüketim toplumunun bileşimi, gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfının hayatını tamamen dönüştürdü ve dönüştürmeye devam etti. Ana babalarının standartlarına göre ve eğer hatırlayabilecek yaştaysalar kendi belleklerine göre artık yoksul değildiler. Amerikalı ya da Avustralasyalı olmayan birinin bekleyebileceğinden ölçülemeyecek kadar yüksek bir refah düzeyindeki hayatlar hem parayla satın alınan teknoloji, hem de piyasa mantığıyla özelleştirildi: televizyon, futbol maçına gitmeyi gereksiz hale getirdi, tıpkı tv ve videonun sinemaya gitmeyi ya da telefonun bir *piazza*'da ya da pazarda arkadaşlarla dedikodu yapmayı gereksiz hale getirmesi gibi. Bir zamanlar şube toplantılarında ya da herkese açık siyasal ortamlarda, bütün bunlar diğer şeylerin yanı sıra bir vakit geçirme ya da eğlence biçimi olduğu için boy gösteren sendikacılar ya da parti üyeleri, artık, anormal biçimde militan olmadıkça daha cazip vakit geçirme yolları düşünebiliyorlardı. (Öte yandan, yüz yüze ilişki, geleneğe uymak ya da giderek tipik özelliklerin dışına çıkan parti eylemcilerini hoşnut etmek için sürdürülse de, seçim kampanyalarının etkin bir biçimi olmaktan çıktı.) Refah ve özelleşme, kamu alanında yoksulluk ve kolektifliği birbiriyle kaynaştıran şeyi parçaladı.

Değişim geçiren sadece işçiler değildi. İlerde göreceğimiz gibi, yeni bağımsız gençlik kültürü de geç 1950'lerden itibaren gerek giyim gerekse müzik bakımından işçi sınıfı gençliğinden ayrılarak kendi modasını yarattı. Bir tür refah artık çoğunluğun ulaşabileceği yerdeydi. Pahalı arabalar (teorik olarak) aylık taksitlerle alınabiliyorsa, bir Wolkswagen Beetle sahibi ile bir Mercedes sahibi arasındaki farklılık, arabası olmayan biri ile arabası olan biri arasındaki farklılıktan çok daha azdı. İşçiler, özellikle evlenmeden ve ev masrafları bütçeye hâkim olmadan önce, yani gençlik dönemlerinin son yıllarında lüks harcamalar yapabiliyorlardı ve 1960'lardan itibaren giyim ile güzellik endüstrileşiyordu. O sırada gelişmeye başlayan yüksek teknolojili lüks pazarların en üst ve en alt ucu arasında -örn., kullanıcının statüsünü belirleyen en pahalı Hasselblad kamera ile en ucuz Olympus ya da Nikon arasında- sadece bir derece farkı vardı. Televizyonla birlikte, o zamana kadar milyonlarca insana sadece kişisel hizmet olarak sunulan eğlenceler artık en mütevazı oturma odalarına bile giriyordu. Özetle, tam istihdam ve sahici bir kitle pazarını hedefleyen bir tüketici toplumu, eski gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfının büyük bölümünü, en azından hayatlarının bir kısmı için geçerli olmak üzere, babalarının ya da kendilerinin bir zamanlar yaşadıkları, gelirin öncelikle temel ihtiyaçlar için harcandığı düşük seviyenin oldukça üzerine yerleştirdi.

Ayrıca, çeşitli önemli gelişmeler işçi sınıflarının farklı kesimleri arasındaki kopuklukları genişletti. Ancak bu durum, 1970'lerin ve 1980'lerin ekonomik krizi sırasında tam istihdam sona erene kadar ve daha zayıf işçi kesimlerine kalıcı bir sığınak sağlayan refah siyasetleri ve "korporatist" sanayi ilişkileri üzerinde neo-liberalizmin baskısı hissedilene kadar açığa çıkmadı. İşçi sınıfının en üst ucu -kalifiye işçiler ya da denetçiler- yüksek teknik gerektiren modern üretim dönemine daha kolay uyum sağladılar.* Bu işçiler daha az kayırılan kardeşleri zemin kaybederlerken bir serbest piyasadan fiilen yararlı çıkabilecek konumdaydılar. Nitekim Mrs Thatcher'ın Britanyasında, uç bir örnek olarak itiraf edildiği gibi, hükümet ve sendika koruması ortadan kalktıkça, işçilerin en dipteki beşte biri işçilerin geri kalan kısmına kıyasla bir yüzyıl önce olduklarından daha kötü du-

*) Nitekim ABD'de "usta işçiler ve ustabaşılar" 1950 ile 1990 arasında toplam çalışan nüfusun % 16'sından 13'üne düşerken, "emekçiler"in sayısı aynı dönem içinde % 31'den 18'e düştü.

ruma geldiler. İşçilerin, en dipteki onda birinden üç kat daha fazla kazanan en tepedeki % 10'u halinden memnundu ve bunlar, zamanla, muhtemelen 1980'lerde, ulusal ve yerel vergi mükellefleri olarak, meşum bir terimle "altsınıf" denilen şeyi desteklemekte olduklarını anlamaya başladılar. Bu altsınıf sosyal yardım sistemi sayesinde yaşıyor, acil durumlar dışında hiç çalışmadan bu şekilde yaşayabileceğini düşünüyordu. Victoria dönemindeki "saygıdeğer" ve "saygıdeğer olmayan" ayrımı belki de daha acı bir biçimde yeniden canlandı. Küresel ekonomik ısınmanın muhteşem günlerinde, tam istihdamın emekçinin maddi ihtiyaçlarının çoğunu karşıladığı görüldüğünde, sosyal yardım ödenekleri cömertçe yükseltilmişti. Öyle ki, kitlesel refah taleplerinin yükseldiği yeni dönemde bu ödeneklerin "saygıdeğer olmayanlar"dan oluşan bir orduya, eski Victoria dönemi fakirlik "ödeneği"ne kıyasla çok daha iyi bir "refah" sağlayabildiği görüldü. Sıkı çalışan vergi mükelleflerinin fikrine göre bu yoksullar hakettiklerinden çok daha iyi durumdaydılar.

Böylece kalifiye ve saygıdeğer olanlar, belki de ilk kez kendilerini siyasal sağın potansiyel taraftarları* olarak buldular. Bu arada, kamusal koruma ihtiyacı duyanların sayısı arttıkça, geleneksel işçi ve sosyalist örgütleri, doğal olarak, yeniden bölüşüm ve sosyal yardım sistemine bağlı kalmaya devam ettiler. Britanya'da Thatcher hükümetleri başarıyı esas olarak kalifiye işçileri İşçi Partisi'nden ayırmakta gördüler. Ayrımcılığın kaldırılması, daha doğrusu ayrımcılıkta değişiklik yapılması, işçi bloğundaki bu parçalanmayı arttırdı. Böylece kalifiye olanlar ve toplumun üst kesimlerine tırmananlar kentlerin dış semtlerinden taşındılar -özellikle sanayi tesisleri, eski işçi sınıfı semtlerini ya da "kızıl kuşaklar"ı gettolaştırarak periferiye ya da kırsal kesime taşındıkça. Bu arada, yeni uydu şehirler ya da yeşil alan endüstrileri aynı ölçekte tek bir sınıf yoğunlaşması yaratmadı. Dış semtlerde, bir zamanlar işçi sınıfının sağlam çekirdeği için, aslında doğal olarak düzenli kira ödeyebilecek olanlar için inşa edilen toplu konutlar bu kez marjinal, toplumsal bakımdan sorunsal ve sosyal yardıma bağımlı kişilerin oturdukları yerleşim yerlerine dönüştü.

---

*) Yeniden bölüşümün, Refah Devleti'nin sosyalizmi... yetmişlerin ekonomik kriziyle birlikte ağır bir darbe yedi. İyi ücret alan işçiler kesiminin yanı sıra orta sınıfın önemli kesimleri demokratik sosyalizm alternatifleriyle bağlarını kestiler ve muhafazakâr hükümetler için yeni çoğunluklar oluşturacak şekilde oy kullandılar" (Programma 2000, 1990).

Bu arada kitlesel göç, o zamana kadar, en azından Habsburg İmparatorluğu'nun sona ermesinden bu yana sadece ABD ile ve daha küçük ölçüde Fransa ile sınırlı kalan bir fenomene yol açtı: işçi sınıfının ırksal bölünmesi ve bunun işçi sınıfı içinde çekişmelere yol açması. Rengi farklı olan ya da bu şekilde sınıflandırılabilen (Fransa'daki Kuzey Afrikalılar gibi) insanların göçü, İtalya ve İsveç gibi bu konuda bağışık gibi görünen ülkelerde bile daima gizil bir ırkçılığa yol açmış olsa da, sorun, etnik ayrılıkla çok fazla ilgili değildir. Geleneksel sosyalist işçi hareketlerinin zayıflaması bu ayrımı kolaylaştırdı, çünkü bu kuruluşlar bu türden ayrımcılığa hararetle karşı çıkmışlar ve böylece kendi seçmenlerindeki ırkçı duyguların daha anti-sosyal ifadesini yatıştırmışlardı. Ne var ki, saf anlamda ırkçılığı bir yana bırakırsak, geleneksel olarak -ve ondokuzuncu yüzyılda bile- işçi göçü işçi sınıflarını bölen farklı etnik gruplar arasında doğrudan rekabete nadiren yol açmıştı, çünkü her özel göçmen grubu o sırada iyice yerleşen hattâ tekelleşen ekonomideki kendi yerini ya da yerlerini bulma eğilimindeydi. Pek çok batı ülkesinde göçmen Yahudiler, kitle halinde, söz gelimi motor imalatına değil de giyim endüstrisine yöneldiler. Daha tekil bir örnek vermek gerekirse, gerek Londra gerekse New York'taki ve kuşkusuz Asya kültürel yayılmasının bu biçiminin Hint altkıtasının dışında ulaştığı her yerdeki Hint restoranlarının personeli, 1990'larda bile esas olarak Bangladeş'in belirli bir bölgesinden (Sylhet) gelen göçmenlerden oluşuyordu. Ya da başka göçmen grupları aynı endüstrinin belirli bölgelerinde ya da fabrikalarında ya da işliklerinde ya da sınıflarında yoğunlaşıyorlar, geri kalanını başkalarına bırakıyorlardı. Bu türden bir "bölümlere ayrılmış emek piyasası" içinde (jargon bir terim kullanmak gerekirse) farklı etnik gruplardan işçiler arasında dayanışmayı geliştirmek ve sürdürmek daha kolaydı, çünkü gruplar birbiriyle rekabet etmiyorlardı ve koşullarındaki değişkenlikler öteki gruptan işçilerin öz çıkarlarına atfedilemiyordu -ya da nadiren atfediliyordu.*

Çeşitli nedenlerden ötürü, ki savaş sonrası Batı Avrupa'da göçün genellikle iş gücü eksikliğine devlet gözetimi altında bir çare olması bu nedenlerden biriydi, yeni göçmenler aynı iş gücü piyasasına yerliler gibi ve aynı haklarla girdiler. Göçmenlerin geçici ve bu nedenle ikinci sınıf "mi-

*) Giderek Protestan tekelleri haline gelen kalifiye endüstriyel mesleklerin sistematik biçimde dışına itilen Katoliklerin bulunduğu Kuzey İrlanda bir istisnadır.

safir işçiler" olarak diğer işçilerden resmen ayrı tutuldukları yerler bu konuda bir istisna oluşturuyordu. Her iki durum da gerilim yarattı. Resmen ikincil haklara sahip olan erkekler ve kadınlar kendi çıkarlarının yüksek statülü insanlarınkiyle pek özdeş olmadığını görüyorlardı. Öte yandan, Fransız ya da İngiliz işçiler, Faslılar, Hintliler, Portekizliler ya da Türklerle aynı şartlarda yan yana çalışmaya aldırmadıklarında bile, özellikle doğdukları yer yüzünden topluca ikinci sınıf görülen yabancıların üst basamaklarda yer almalarına asla hazır değildiler. Ayrıca ve benzer nedenlerden ötürü, farklı göçmen grupları arasında da gerilimler oluyor, yerli işçilerin yabancılara davranışından topluca rahatsız olmaları bu durumu değiştirmiyordu.

Özetle klasik işçi partileri ve hareketlerinin oluşturulduğu dönemde, bütün işçi kesimleri (aşılması olanaksız ulusal ve bölgesel engellerle bölünmüş olmadıkça), aynı siyaset, strateji ve kurumsal değişikliklerin her kesimin çıkarına uygun olduğunu düşünebiliyorlardı. Oysa bu kez durum farklıydı. Aynı zamanda, gerek üretimde meydana gelen değişiklikler, "üçte iki toplum"un ortaya çıkışı ve gerekse "kol emeği" olarak kabul edilen şeyle "kol emeği" olarak kabul edilmeyen şey arasındaki değişen ve giderek belirsizleşen sınır, "proletarya"nın önceki belirgin hatlarını dağıttı ve çözdü.

IV

Gelişmiş toplumların öteki kesimlerinin yanı sıra işçi sınıfını da etkileyen bir büyük değişiklik, kadınların ve özellikle de evli kadınların - yeni ve devrimci bir fenomen- işçi sınıfı içinde çarpıcı biçimde daha büyük bir rol oynamalarıydı. Aslında değişim dramatikti. 1940'ta kocalarıyla birlikte yaşayan ve ücret karşılığında çalışan evli kadınlar ABD'deki toplam kadın nüfusunun % 14'ünden daha azını oluşturuyorlardı. 1980'de yarıdan fazlasını oluşturuyorlardı: oran 1950 ile 1970 arasında yaklaşık iki katına çıktı. Artan sayıda kadının iş gücü piyasasına girmesi, kuşkusuz yeni değildi. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren büro işleri ve tezgâhtarlık ve bazı hizmet türleri, örneğin telefon bağlama ve çocuk bakımı, kadınlarca gerçekleştirildi ve bu üçüncü sınıf meslekler, birinci ve ikinci sınıf olanlar, yani tarım ve endüstri karşısında yaygınlaştı

ve çoğaldı (önce göreli ve sonra mutlak olarak). Aslında üçüncü sektörün bu yükselişi yirminci yüzyılın en çarpıcı eğilimlerinden biriydi. İmalat sanayiinde yer alan kadınlar hakkında genellemeler yapmak o kadar kolay değildir. Eski sanayi ülkelerinde, kadınların özellikle yoğunlaştığı tekstil ve giyim gibi emek-yoğun endüstriler zayıflamaktaydı; ama gene de, yeni pas kuşağı bölge ve ülkelerinde ağır ve mekanik sanayilerde -madenler, demir ve çelik, gemi inşa, araba ve kamyon imalatı- çalışanlar, maço bir bileşim denmese de, büyük çoğunlukla erkekti. Öte yandan, henüz gelişmekte olan ülkelerde ve Üçüncü Dünya'da imalatın geliştiği bölgelerde kadın emeğine (geleneksel olarak daha az ödeme yapılıyordu ve erkekler kadar isyankâr değildi) susamış emek-yoğun endüstriler gelişti. Yerel iş gücü içinde kadınların payı, böylece yükseldi. Gene de kadınların iş gücü içindeki oranının 1970'lerin başında yaklaşık % 20'den 1980'lerin ortasında % 60'ın üzerine çıktığı Mauritius oldukça uç bir örnek oluşturur. Gelişmiş sanayi ülkelerinde kadın emeğinin artması ya da istikrarlı kalması ulusal koşullara bağlıydı. Pratikte, imalat alanındaki kadınlar ile üçüncü sektördeki kadınlar ayrımı önemli değildi, çünkü her iki alanda da kadınların büyük kısmı ikincil konumlardaydı ve kadınların çoğunlukta oldukları çeşitli hizmet meslekleri, özellikle de kamu ve sosyal hizmetler kapsamındakiler, güçlü biçimde sendikalaşmıştı.

Kadınlar da, artık (önemli) mesleklere yegâne giriş kapısı haline gelen yükseköğretime çarpıcı sayılarla katılıyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra gelişmiş ülkelerin çoğunda kadınlar, bütün öğrencilerin % 15 ile 30'u arasında yer alıyorlardı. Bir istisna oluşturan Finlandiya'da -kadın özgürleşmesinin işaret feneri- yaklaşık % 43'ü oluşturuyorlardı. 1960'ta bile Avrupa ve Kuzey Amerika'nın hiçbir yerinde kadınlar öğrencilerin yarısını oluşturmuyorlardı. Sadece Bulgaristan -pek bilinmese de bir başka kadın yanlısı ülke- bu sayıya neredeyse ulaşmış durumdaydı. (Sosyalist devletler kadınların eğitimi konusunda genellikle daha hızlıydılar -DAC, bu konuda Federal Cumhuriyet'i geride bıraktı- ancak bunun dışında feminist sicilleri pek parlak değildi.) Ne var ki, 1980'de ABD, Kanada ve DAC ile Bulgaristan başta olmak üzere altı sosyalist ülkede bütün öğrencilerin yarısı ya da yarıdan fazlası kadındı ve o sırada sadece dört Avrupa ülkesinde kadınlar % 40'ın altındaydı (Yunanistan, İsviçre, Türkiye ve Birleşik Krallık). Tek sözcükle, yüksek öğretim kızlar arasında oğlanlar arasındaki kadar yaygındı.

Evli kadınların -yani, genellikle anne olan kadınlar- iş gücü piyasasına kitle halinde girişleri ve yükseköğretimin çarpıcı biçimde yaygınlaşması, en azından gelişmiş tipik Batı ülkelerinde, 1960'lardan itibaren feminist hareketlerin güçlü biçimde canlanmasına zemin oluşturdu. Aslında kadın hareketleri bu gelişmeler olmasaydı açıklanamazdı. Çünkü Avrupa ve Kuzey Amerika'nın pek çok bölgesinde kadınlar Birinci Dünya Savaşı ve Rus Devrimi sonrasında seçme ve seçilme hakkı ve eşit medeni haklar hedefine ulaşmışlardı (*İmparatorluk Çağı*, bölüm 8) ve feminist hareketler, faşist ve gerici rejimlerin kazandıkları zaferin onları tamamen yok edemedikleri yerlerde, günışığından gölgelere çekilmişlerdi. Bu hareketler anti-faşizmin ve (Doğu Avrupa'da ve Asya'nın çeşitli kesimlerinde) devrimin zaferine rağmen gölgede kaldılar. Devrim, 1917'den sonra kazanılan hakları, bunlardan henüz yararlanmayan pek çok ülkeye yaydı; en bariz biçimde Batı Avrupa'da Fransa ve İtalya'daki kadınlara ve yeni komünist olmuş bütün ülkelerdeki, neredeyse bütün eski sömürge ülkelerdeki ve (savaşı izleyen ilk on yıl içinde) Latin Amerika'daki kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı. Aslında, seçimlerin yapıldığı yerlerde, bazı İslam ülkeleri ve gariptir ki İsviçre dışında , dünyanın her yerindeki kadınlar, 1960'larda seçme ve seçilme haklarını kazanmışlardı.

Ancak bu değişiklikler ne feminist baskıyla kazanıldı, ne de kadınların durumunda hemen önemli bir değişiklik yarattı. Seçme ve seçilmenin siyasal etkiler yarattığı görece pek az ülkede bile durum buydu. Ne var ki, 1960'lardan itibaren feminizmin ABD'den başlayarak, zengin Batı ülkelerine hızla yayılarak ve bağımlı dünyadaki -ancak başlangıçta sosyalist dünyanın merkezlerinde değil- eğitim görmüş kadınların oluşturdukları elitin ötesine geçerek, çarpıcı biçimde yeniden canlandığını görüyoruz. Bu hareketler önceleri esas olarak eğitim görmüş orta sınıf çevreleri kapsarken, 1970'lerde ve özellikle de 1980'lerde, kadın bilincinin siyasal ve ideolojik bakımdan daha az özgül olan bir biçimi bu cinsiyetten (ideologlar artık buna "gender\toplumsal cinsiyet" denilmesini istiyorlardı) kitleler arasında, feminizmin ilk dalgasının kazanımlarının da ötesine geçerek, yayıldı. Aslında bir grup olarak kadınlar, daha önce olmadıkları ölçüde önemli bir siyasal güç haline gelmişlerdi. Bu yeni toplumsal cinsiyet bilincinin ilk ve belki de en çarpıcı örneği, Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı ülkelerde, geleneksel olarak dindar kadınların, Kilise'nin artık rağbet görmeyen öğretilerine karşı gerçekleştirdikleri isyandı. İtalya'da bo-

şanma hakkı (1974) ve daha liberal kürtaj yasaları (1981) için yapılan referandumlar; daha sonra Katolik ahlak yasasının liberalleştirilmesi için verdiği mücadeleyle tanınan bir kadın avukatın, Mary Robinson'un dindar İrlanda'nın devlet başkanlığına seçilmesi bu isyanın dikkat çekici göstergelerini oluşturuyordu. 1990'ların başında pek çok ülkede yapılan kamuoyu araştırmaları cinsiyetler arasındaki çarpıcı siyasal görüş farklılığını ortaya koydu. Hiç kuşku yok ki, politikacılar, özellikle işçi sınıfı bilincindeki zayıflama yüzünden seçmenlerinin bir kısmından yoksun kalan soldaki politikacılar, kadınların edindikleri bu yeni bilinci hesaba katmaya başladılar.

Ne var ki, kadınlık ve onun çıkarları konusunda edinilen yeni bilincin genişliği karşısında, kadınların ekonomideki değişen rollerini temel alan basit açıklamalar yetersiz kalır. Her durumda, toplumsal devrim içinde değişen şey, sadece kadınların toplum içindeki faaliyetlerinin niteliği değil, kadınlara düşen rollerin ve bu rollerin ne olması gerektiğine dair beklentilerin ve özellikle kadınların kamusal rolleri ve kamusal önemleri hakkındaki varsayımların niteliğiydi. Evli kadınların iş gücü piyasasına kitle halinde girişleri gibi büyük değişikliklerin, aynı anda ya da sonuç olarak başka değişikliklere yol açması beklenebilirdi. Ancak SSCB'deki gelişmelerin gösterdiği gibi, böyle olmadı. Burada (1920'lerin başlangıçtaki ütopyacı devrimci özlemleri terk edildikten sonra) evli kadınlar, genellikle kendilerini, cinsiyetler arasındaki ilişkilerde ya da kamu ve özel alanlardaki ilişkilerde hiçbir değişiklik olmaksızın, hem hane halkının hem de yeni işlerinin oluşturduğu çifte yük altında buldular. Her durumda, genelde kadınların ve özellikle de evli kadınların ücretli işlerde çalışmalarının nedenleri, kadınların toplumsal konumları ve haklarıyla ilgili görüşleriyle hiçbir zorunlu bağlantı taşımıyordu. Bu, yoksulluktan, işverenlerin daha ucuz ve daha uysal oldukları için kadın işçileri tercih etmelerinden ya da sadece kadınların başında bulundukları ailelerin sayısındaki artıştan -özellikle bağımlı dünyada- ötürü olabiliyordu. Erkek emekçilerin, kırsal kesimden Güney Afrika'nın kentlerine, Afrika ve Asya'nın çeşitli bölgelerinden Basra Körfezi ülkelerine kitle halinde göç etmeleri, kadınların ister istemez aile ekonomilerinin başına geçmelerine yol açtı. Büyük savaşların 1945'ten sonra Rusya'da her üç erkeğe beş kadının düşmesine yol açan korkunç ve cinsiyet ayrımcısı cinayetlerini de unutmamalıyız.

Gene de, kadınların kendileriyle ilgili beklentilerinde ve dünyanın onların toplum içindeki yerlerine dair beklentilerinde meydana gelen önemli, hattâ devrimci değişikliklerin belirtileri reddedilemez. Bazı kadınların siyaset alanında kazandıkları önem, bir bütün olarak kadınların ilgili ülkelerdeki durumlarının doğrudan bir göstergesi olarak kullanılamazsa da, aşikârdı. Gene de, 1980'lerde maço Latin Amerika'nın seçimle oluşmuş parlamentolarında kadınların oranı (% 11) gözle görülür biçimde daha "özgürleşmiş" Kuzey Amerika'daki benzer meclislerdeki kadınların oranından önemli ölçüde daha yüksekti. Gene, kendilerini ilk kez bağımlı dünyanın devlet ya da hükümet başkanları olarak bulan kadınların önemli bir bölümü bu görevlere veraset yoluyla gelmişlerdi: İndira Gandhi (Hindistan,1966-84) ve Benazir Butto (Pakistan, 1988-90; 1994) ve Aung San Suu Kyi - askeriye veto etmeseydi Burma'nın başkanı olacaktı- gibi kız çocukları; Sirimavo Bandranake (Sri Lanka, 1960-65; 1970-77) ve Corazon Acquino (Filipinler, 1986-92) ve İsabel Peron (Arjantin, 1974-76) gibi dullar. Bu örnekler, çok önce Habsburg ve Britanya İmparatorluklarının tahtlarına Maria Theresa ve Victoria'nın geçmesinden daha devrimci değildi. Aslında, Hindistan, Pakistan ve Filipinler gibi ülkelerin kadın hükümdarları ile dünyanın bu bölümlerinde yaşayan bastırılmış ve ezilmiş kadınlar arasındaki karşıtlık bu örneklerin birer istisna olduğunu gösterir.

Ve gene, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, *herhangi* bir kadının *herhangi* bir durumda, *herhangi* bir cumhuriyetin önderliğine gelmesi siyasal olarak düşünülemezdi. 1945'ten sonra bu siyasal olarak mümkün oldu - Sri Lanka'da, Srimavo Bandranake 1960'ta dünyanın ilk kadın başbakanı oldu- ve 1990'da kadınlar on altı devletin hükümet başkanıydılar ya da başkanı olmuşlardı (World's Women, s. 32). 1990'larda bile kariyer sahibi bir politikacı olarak zirveye çıkan kadın, çok yaygın olmasa da, dünyanın önemli bir bölümünde kabul görüyordu: İsrail (1969); İzlanda (1980); Büyük Britanya (1979); Litvanya (1990); ve Fransa'da (1991) başbakan olarak; feminist olmaktan çok uzak bir ülke olan Japonya'da (1986) ana (sosyalist) muhalefet partisinin önderi olarak. Kadınların kamusal planda onaylanması (sadece bir siyasal baskı grubu olarak bile) en "ileri" ülkelerin çoğunda bile, kamu kurumlarında sembolik ya da gösterge olarak temsil edilme biçimini almış olsa da, siyasal dünya aslında hızla değişiyordu.

Ne var ki, kadınların kamu alanındaki rolleri ve kadınların siyasal hareketlerinin buna tekabül eden kamusal özlemleri hakkında küresel düzeyde genellemeler yapmak pek anlamlı olmaz. Bağımlı dünya, gelişmiş dünya ve sosyalist ya da eski sosyalist dünya ancak marjinal olarak kıyaslanabilir. Üçüncü Dünya'da, Çarlık Rusyası'ndaki gibi, alt sınıftan ve yeterince eğitim görmemiş büyük bir kadınlar kitlesi, modern "batılı" anlamda kamu alanının dışında kaldı. Ancak bu ülkelerin bazıları, Çarlık Rusyası'ndaki kadın entelijansiya ve eylemcileri andıran, istisnai olarak özgürleşmiş ve "ileri" kadınlardan, esas olarak yerli üst sınıfların ve burjuvazinin eşleri, kızları ya da akrabalarından oluşan küçük bir tabaka geliştirdi ya da böyle bir tabakaya sahipti. Bu tabaka, Hint İmparatorluğu'nda sömürge zamanlarında bile vardı. Bu tabakanin, Müslüman köktencilik kadınları yeniden belirsizliğe itene kadar, sertlik yanlısı olmayan bazı İslam ülkelerinde de -özellikle Mısır, İran, Lübnan ve Magrip- oluştuğu görülür. Bu özgürleşmiş azınlıklar için kendi ülkelerinin üst toplumsal katmanlarında bir kamusal alan mevcuttu. Bu alanda Avrupa ve Kuzey Amerika'daki kadınlarla aynı tarzda davranabiliyor ve hissedebiliyorlardı. Gene de muhtemelen cinsel sözleşmeleri ve kendi kültürlerinin geleneksel aile yükümlülüklerini terk etme konusunda, Batılı kadınlardan ya da en azından Katolik olmayan kadınlardan daha yavaştılar.* Bu bakımdan "batılılaşmış" bağımlı ülkelerdeki özgürleşmiş kadınlar, söz gelimi sosyalist olmayan Uzak Doğu'daki kızkardeşlerinden daha iyi durumdaydılar. Bu Uzak Doğu ülkelerinde elit kadınların bile uymak zorunda oldukları geleneksel rollerin ve sözleşmelerin gücü muazzam ve boğucuydu. Özgürleşmiş Batı'da birkaç yıl kalan eğitim görmüş Japon ve Koreli kadınlar kendi uygarlıklarına ve ancak marjinal olarak aşınmış ikincil konumlarına geri dönmekten genellikle korkuyorlardı.

Sosyalist dünyada durum paradoksaldı. Doğu Avrupa'da bütün kadınlar fiilen ücretli iş gücü içinde yer alıyorlardı. Ya da bu kesim, en azın-

---

*) İtalya, İrlanda, İspanya ve Portekiz'de boşanma ve yeniden evlenme oranlarının 1980'lerde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki oranlardan görülmemiş derecede düşük olması rastlantı olamaz. Boşanma oranları şöyledir: diğer dokuz ülkenin (Belçika, Fransa, Federal Almanya, Hollanda, İsveç, İsviçre, Birleşik Krallık, Kanada, ABD) binde 2.5 olan ortalamasına karşılık binde 0.58. Yeniden evlenmeler (bütün evlenmelerin yüzdesi olarak): 18.6 olan dokuz ülke ortalamasına karşılık 2.4.

dan, başka yerlere kıyasla çok daha yüksek bir oranı, neredeyse erkekler (% 90) kadar çok sayıda kadını içeriyordu. Bir ideoloji olarak komünizm kadınların eşitlik ve özgürlüğüne coşkuyla bağlıydı. Lenin'in rastgele cinsel ilişkilerden hoşlanmamasına rağmen, erotik eşitlik de bu özgürlüğe dahildi.* (Ne var ki, hem Krupskaya hem de Lenin ev işlerinin cinsiyetler arasında paylaşılmasına taraftar olan ender devrimciler arasında yer alıyorlardı.) Ayrıca, Narodniklerden Marksistlere kadar devrimci hareket, kadınlara, özellikle entelektüel olanlarına son derece sıcak davranmış ve onlara olağanüstü bir faaliyet alanı sağlamıştı. 1970'lerde kadınların bazı sol terörist hareketlerde orantısız biçimde temsil edilmeleri bu durumun açık bir göstergesiydi. Gene de, bazı ender istisnalar dışında (Rosa Luxemburg, Ruth Fischer, Anna Pauker, La Passionaria, Federica Montseny) kendi partilerinin ilk siyasal saflarında ön planda ya da herhangi bir biçimde yer almadılar** ve hükümette komünistlerin bulunduğu yeni ülkelerde kadınlar daha az görülür hale geldiler. Aslında öncü siyasal işlevleri olan kadınlar fiilen ortadan kayboldular. Gördüğümüz gibi, bir ya da iki ülke, özellikle Bulgaristan ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti, kendi kadınlarına yüksek öğrenim görerek kamusal hayatta öne çıkmaları için büyük fırsatlar sağladı, ancak komünist ülkelerdeki kadınların kamusal konumu, genellikle gelişmiş kapitalist ülkelerdekinden önemli ölçüde farklı değildi ve farklı olduğu yerlerde de, her zaman avantaj sağlamıyordu. Kadınlar, tıp mesleğinin genellikle kadınlara bırakıldığı SSCB'de görüldüğü gibi, kendilerine açık bir meslek alanına girdiklerinde, o meslek statü ve gelir kaybına uğruyordu. Uzun zamandır hayatlarını ücretli çalışmayla kazanan evli Sovyet kadınlarının çoğu, Batılı feministlerin karşı çıktıkları, evde oturma ve sadece tek bir iş yapma lüksünü hayal ediyordu.

---

*) Nitekim Alman Medeni Kanunu'nun yasakladığı kürtaj hakkı, Alman Komünist Partisi için önemli bir ajitasyon konusuydu. Bu ajitasyonun nedeni Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin, Federal Almanya Cumhuriyeti'ndekinden (Hıristiyan Demokrat etki altındaydı) çok daha liberal bir kürtaj yasasına sahip olmasıydı. Bu durum 1990'da Almanya'nın birleşmesi sırasında hukuksal sorunlar yarattı.

**) Alman Komünist Partisi'nde, 1929'da, Merkez Komitesi'nin altmış üç üyesi ve aday üyesi içinde sadece altı kadın vardı. 1924-29'da 504 öncü parti üyesinin sadece % 7'si kadındı.

Aslında, özgün devrimci düş, yani cinsiyetler arasındaki ilişkileri dönüştürme ve eski erkek egemenliğini cisimleştiren kurum ve alışkanlıkların değiştirilmesi, ciddi biçimde gerçekleştirilmeye çalışıldığı yerlerde bile -genel olarak 1944'ten sonraki yeni Avrupa komünist rejimlerinde değil de, SSCB'nin ilk yıllarında- buz üzerine yazılan yazı gibiydi. Bu çabalar geri ülkelerde ve bu tür ülkelerde kurulan komünist rejimlerin çoğunda, geleneksel nüfusun işbirliği yapmama biçimindeki pasif tutumuyla tıkandı. Bu insanlar, yasalar ne derse desin, kadınlara erkekler kadar önem verilmemesi için direndiler. Kadın özgürleşmesinin kahramanca çabaları, kuşkusuz, boşa gitmedi. Kadınlara eşit hukuksal ve siyasal hakların verilmesi, eğitim kurumlarına girmeleri, erkeklerin yaptıkları işlerde çalışmaları ve erkeklerin üstlendikleri sorumlulukları taşımaları, örtünmemeleri, kamusal alanda serbestçe hareket etmeleri için ısrar edilmesi, kadınların dinsel köktenciliğin hüküm sürdüğü ya da yeniden uygulamaya sokulduğu ülkelerdeki durumları dikkate alındığında, hiç de küçük değişiklikler değildir. Ayrıca, kadın gerçekliğinin teorinin gerisinde kaldığı komünist ülkelerde, hükümetlerin aileyi sağlamlaştırmaya ve kadınları temelde çocuk bakıcısı haline getirmeye çalışan bir fiili ahlaki karşı-devrimi dayattıkları zamanlarda bile (1930'larda SSCB'de olduğu gibi) yeni sistem altında onlara sağlanan, cinsel seçim özgürlüğünü de kapsayan zayıf kişisel seçme özgürlüğü, yeni rejimden önce sahip olabildikleriyle kıyaslanamayacak kadar daha büyüktü. Bu özgürlüğün gerçek sınırları hukuksal ya da göreneksel olmaktan çok, planlı ekonominin başka jinekolojik ihtiyaçların yanı sıra çok az sağladığı doğum kontrol aygıtlarının kıtlığı gibi, maddi idi.

Gene de, sosyalist dünyanın kazanımları ve başarısızlıkları ne olursa olsun, bu durum özgül feminist hareketleri doğurmadı ve 1980'lerin ortasından önce devlet ve partinin denetiminde olmayan her türlü siyasal inisiyatifin fiilen imkânsız oluşu nedeniyle doğuramazdı da. Ne var ki, Batı'daki feminist hareketleri meşgul eden konuların bu tarihten önce komünist devletlerde çok fazla yankı bulması da muhtemel değildi.

Başlangıçta bu konular Batı'da ve özellikle de feminizmin yeniden canlanmasına öncülük eden ABD'de, esas olarak orta sınıf kadınları etkileyen sorunlarla ya da bu sorunların esas olarak onları etkileyen biçimiyle ilgiliydi. Feminist baskının büyük bir hamleyi gerçekleştirdiği

ABD'deki mesleklere göz attığımızda bu durum açıkça ortaya çıkar ve bu çabaların yoğunluğunu yansıtır. 1981'de kadınlar, erkekleri, aslında saygıdeğer olmakla birlikte alt düzeyde olan büro işleri ve beyaz yakalı mesleklerden fiilen tasfiye etmekle kalmadılar, emlâk acente ve komisyoncularının yaklaşık % 50'sini, banka çalışanlarının ve mali yöneticilerin yaklaşık % 40'ını oluşturdular ve entelektüel mesleklerde hâlâ yetersiz varlık gösterseler de, hukuk ve tıp gibi geleneksel mesleklerde sağlam bir köprübaşı tuttular. Ancak kolej ve üniversite öğretmenlerinin % 35'i, bilgisayar uzmanlarının dörtte birinden fazlası ve doğal bilimlerle uğraşanların % 22'si artık kadınlardan oluştuğuna göre, erkeklerin kalifiye ya da kalifiye olmayan kol emeğinde kurdukları tekel fiilen devam ediyor demekti: kamyon şoförlerinin sadece % 2.7'si, elektrikçilerin % 1.6'sı ve otomobil tamircilerinin % 0.6'sı kadındı. Onların bu kadın akını karşısında gösterdikleri direniş, kadınların sadece % 14'üne geçit veren erkek doktor ve avukatların direnişinden kesinlikle daha zayıf değildi; ancak bu erkeklik kalelerini fethetmek için yeterince baskı yapılmadığını düşünmek de mantıksız değildir.

1960'larda yeni feminizmin Amerikalı öncülerinin gelişigüzel okunması bile kadınların sorunları üzerine ayrı bir sınıf perspektifini ortaya koyar (Friedan, 1963; Degler, 1987). Bunlar ağırlıklı olarak, "bir kadın, kariyer ya da işi, evlilik ve aile ile nasıl bağdaştırabilir?" sorusuyla ilgilendiler. Bu soru sadece böyle bir tercihle yüzyüze gelenler için merkezi önem taşıyordu; dünya kadmlarının çoğu için ve yoksul kadınlar için böyle bir sorun yoktu. Onlar haklı olarak erkeklerle kadınlar arasındaki *eşitlikle* ilgileniyorlardı. Bu kavram, özgün olarak sadece ırk ayrımcılığını yasaklama niyetini taşıyan 1964 Amerikan Medeni Haklar Sözleşmesi'ne "cinsiyet" sözcüğü girdiğinden beri, Batılı kadınların hukuksal ve kurumsal ilerleyişinin başlıca aracı haline geldi. Ancak "eşitlik" ya da "eşit muamele" ve "eşit fırsat" kadınlarla erkekler arasında, toplumsal ya da başka türlü hiçbir önemli farklılığın olmadığını farzeder. Oysa dünya kadınlarının çoğunun, özellikle yoksul kadınların toplumsal olarak ikincil konumda olmaları kısmen erkeklerle olan cinsiyet farklılıklarından ötürüydü ve bu nedenle cinsiyetle ilgili çareler gerektirebiliyordu -örneğin, gebelik ve annelikle ilgili özel koşullar ya da fiziksel olarak daha güçlü ve daha saldırgan cinsiyetin saldırılarına karşı özel koruma. Feminizmin daha sonraki bir aşaması aslında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yanı sıra

toplumsal cinsiyet farkı üzerinde durmayı öğrendi. Bununla birlikte liberal soyut bireycilik ideolojisinin kullanılması ve bir araç olarak "eşit haklar" yasası, kadınların erkekler gibi olmadıkları ve bunun gerekli de olmadığı düşüncesinin kabulüyle tam olarak bağdaşmayabiliyordu.*

Ayrıca 1950'lerde ve 1960'larda ev alanından çıkarak ücretli iş gücü piyasasına girme talebi, hali vakti yerinde evli orta sınıf kadınlar arasında güçlü bir ideolojik ağırlığa sahipti. Bu ortamlarda yer alan kadınları harekete geçiren nedenler nadiren ekonomik olduğu için, aynı ideolojik ağırlık öteki kadınlar için geçerli değildir. Yoksul ya da dar bütçeli olanlar arasında, evli kadınlar, 1945'ten sonra işe girdiler, çünkü kabaca belirtmek gerekirse, çocuklar artık işe gitmiyorlardı. Çocuk emeği Batı'da neredeyse tamamen oratadan kalkmıştı. Tam aksine, daha iyi bir gelecek beklentisiyle çocukların okutulması ana-babalar için geçmiştekinden daha büyük bir parasal yük oluşturuyordu. Özetle, denildiği gibi, "geçmişte çocuklar, annelerinin evde kalıp ev işi ve yeniden üretim sorumluluklarını yerine getirmeleri için çalışmışlardı. Artık aileler ek gelire ihtiyaç duyduklarında, çocuklar yerine anneler çalışıyorlardı" (Tilly/Scott, 1987, s. 219). Bu ancak çocukların sayısı az ise mümkün olabiliyordu. Gene de ev işlerinin makineleşmesi (özellikle evde kullanılabilen çamaşır makineleri sayesinde) ve hazır ya da hemen pişirilebilecek besin maddelerinin artışı durumu daha da kolaylaştırdı. Ancak kocaları kendi statülerine uygun bir gelir kazanan evli orta sınıf kadınlar işe girdiklerinde aile gelirine nadiren büyük bir katkıda bulunuyorlardı, çünkü kadınlara, erkeklere özgü işlerde çalışan kocalarından çok daha az para ödeniyordu. Bunun, kadınların dışarda kazanmalarını sağlayan, ev işlerine ve çocuklara bakacak birilerine (temizlikçiler ve Avrupa'da *au pair* kızlar) ödeme yapılması halinde aileye hiçbir net katkısı olmayabiliyordu.

---

*) Bu "olumlu eylem", yani bir gruba bir toplumsal imkân ya da faaliyete girişte tercihli muamele edilmesi, ancak geçici bir önlem olması, bazı özellikler taşıması, yani tercihli muamelenin aynı türe girenler üzerindeki haksız bir engellemeyi ortadan kaldırması halinde, eşitlik ile tutarlıdır. Bu, kuşkusuz, bazen sorun oluşturur. Ancak sürekli farklılıklar söz konusu olduğunda sorun bu değildir. Koloratür şarkı kursuna girişte erkeklere öncelik vermek ya da demografik gerekçelerle ordudaki generallerin % 50'sinin kadın olması konusunda ısrar etmek saçmadır. Öte yandan, her erkeğe istek ve potansiyel meziyetlerine göre *Norma*'yı söyleme ve her kadına gene istek ve potansiyel meziyetlerine göre bir orduya önderlik etme şansı vermek tamamen meşrudur.

Bu çevrelerde evli kadının evin dışına çıkmasını teşvik eden bir şey var idiyse, o da özgürlük ve özerklik talebiydi: evli kadının ev halkının ya da kocasının bir uzantısı değil, hakları olan bir kişi, dünyanın bir türün ("ev kadını ya da anne") üyesi olarak değil bir birey olarak kabul ettiği biri olması. Gelir, ihtiyaç duyulduğu için değil, kadının kocasından izin almadan harcayabileceği ya da biriktirebileceği bir şey olduğu için kazanılıyordu. Kuşkusuz, iki kişinin çalıştığı ev halkı modeli yaygınlaştıkça aile bütçeleri giderek iki gelire göre hesaplandı. Aslında orta sınıftan çocukların yükseköğrenim görmeleri yaygınlaştıkça ve ana babalar yirmili yaşların sonunda ya da daha yaşlı çocuklarına mali katkıda bulunmak zorunda kaldıkça, orta sınıf kadınların ücretli çalışmaları bir bağımsızlık deklerasyonu olmaktan çıktı ve yoksullar için özlenen şey, ucu ucuna bir geçim tarzı haline geldi. Gene de, buradaki bilinçli özgürleştirici unsur, her iki eşin de çalıştığı evliliklerdeki artışın da gösterdiği gibi, ortadan kalkmadı. Her bir çiftin genellikle birbirinden çok uzak yerlerde, çalışmasının maliyeti (sadece parasal değil) yüksekti. Bununla birlikte ulaşım ve iletişimdeki devrim 1970'lerden itibaren örneğin akademik mesleklerde bu türden evlilikleri giderek yaygınlaştırdı. Gene orta sınıf evli kadınların (belirli bir yaşın üzerinde çocukları yoksa) yeni iş bulan kocalarının peşinden neredeyse otomatik olarak başka yere gitmeleri, ki günümüzde bu en azından orta sınıf entelektüel çevrelerde düşünülemez, kadınların kendi kariyerlerini ve nasıl davranacaklarına karar verme haklarını kesintiye uğratıyordu. Sonunda kadınların ve erkeklerin bu konuda birbirine eşit davrandıkları görüldü.*

Bununla birlikte, dünyanın gelişmiş ülkelerinde, orta sınıf feminizm ya da eğitim görmüş veya entelektüel kadınların hareketi, kadın kurtuluşu ya da en azından kadınların kendilerini kanıtlama zamanı geldiğinde, bir tür cinsiyet duygusu kazanarak genişledi. Özgül erken orta sınıf feminizmin, zaman zaman öteki Batılı kadınların kaygılarıyla doğrudan ilgili olmasa da, her konuda sorulara yol açmasının nedeni buydu: ve bu sorular, kısaca tanımladığımız toplumsal altüst oluş, derin ve pek çok

*) Nadiren de olsa erkeklerin evli oldukları kadının yeni bir işe girmesi halinde onu izleme sorunuyla yüz yüze geldikleri durumlarda sıklaştı. 1990'ların eğitim görmüş her insanı, kendisinin ya da eşinin tanıdıkları arasında bu konuda birkaç örnek bulabilir.

bakımdan ani, ahlâki ve kültürel devrime, toplumsal ve kişisel davranış sözleşmelerinde dramatik bir dönüşüme yol açtıkça zorlayıcı hale geldi. Kadınlar bu kültürel devrim için çok önemliydiler, çünkü bu devrim daima kadınların merkezi unsurunu oluşturdukları geleneksel aileyi ve hane halkını eksen alıyor, onun içinde ifadesini buluyor ve bu alanda değişiklikler yaratıyordu.

Şimdi bu konuyu ele almalıyız.

11

Kültürel Devrim

Filmde, Carmen Maura ameliyat geçirmiş transseksüel bir adamı oynuyor. Adam ya da kadın, babasıyla mutsuz bir aşk macerası yaşadığı için erkeklerden vazgeçiyor ve bir kadınla (sanırım) lezbiyen ilişkiye giriyor. Filmde kadını Madritli meşhur bir travesti oynuyor.

- Village Voice'te film eleştirisi, Paul Berman (1987, s. 572)

Başarılı gösteriler mümkün olan en çok sayıda insanı harekete geçirenler değil, gazeteciler arasında en büyük ilgiyi uyandıranlardır. Biraz abartarak denebilir ki, TV'de beş dakikalık başarılı bir "gösteri" yapabilen elli tane zeki insan, yarım milyon gösterici kadar büyük bir siyasal etki yaratabilir.

-Pierre Bourdieu (1994)

I

Bu kültürel devrime en iyi yaklaşım, aile ve hane halkı, yani cinsiyetler ve kuşaklar arasındaki ilişkilerin yapısı dolayımıyla sağlanabilir. Pek çok toplumda bu yapı ani değişikliklere direnmiştir. Ancak bu, söz konusu yapının durağan olduğu anlamına gelmez. Ayrıca, aksini gösteren örneklere rağmen, modeller dünya çapındaydı ya da en azından çok geniş alanlarda temel benzerlikler vardı. Bununla birlikte, sosyo-ekonomik ve teknolojik zeminlerde Avrasya (Akdeniz'in her iki tarafını da kapsayarak) ile Afrika'nın geri kalan kısmı arasında büyük bir farklılık olduğu öne sürülmüştür (Goody, 1990, XVII). Nitekim, Avrasya'daki bazı imtiyazlı gruplar ve Arap dünyası dışında neredeyse hiç olmadığı ya da çok fazla olmadığı söylenen çokeşlilik, bütün evliliklerin dörtte birinden fazlasının çokeşli olduğu söylenen Afrika'da gelişmişti (Goody, 1990, s. 379).

Bununla birlikte, bütün değişkenliklere rağmen insanlığın büyük çoğunluğu, çiftler için ayrıcalıklı cinsel ilişkilerle resmi evliliğin varlığı ("evlilik dışı cinsel ilişki" evrensel düzeyde bir suç olarak görülmüştür); kocaların karılarına ("patriyarşi") ve ana babanın çocuklara, eski ku-

şakların yeni kuşaklara üstünlüğü, hane halkının farklı insanlardan oluşması ve benzeri gibi bir çok ortak özelliği paylaştı. Akrabalık şebekesinin ve bu şebeke içindeki karşılıklı hak ve yükümlülüklerin kapsamı ve karmaşıklığı ne olursa olsun, her yerde genelikle bir çekirdek yapı -bir çift artı çocuklar- vardı. Birlikte ya da işbirliği yaparak yaşayan insanlardan oluşan daha geniş bir grup ya da hane halkı olduğunda bile bu durum değişmiyordu. Ondokuzuncu ya da yirminci yüzyıl Batı toplumunda standart model haline gelen çekirdek ailenin, gelişen burjuvazinin ya da bir başka bireyciliğin parçası olarak, daha geniş aile ya da akrabalık birimlerinin dışında geliştiği düşüncesi, sanayi öncesi toplumlardaki toplumsal işbirliği ve bu işbirliğinin taşıdığı mantığın niteliğine dair tarihsel bir yanlış anlamaya dayanır. Balkan Slavlarının *zadrugası* ya da ortak aile gibi komünist bir kurumda bile, "kadın, sözcüğün dar anlamında ailesi, yani kocası ve çocukları, ama aynı zamanda, topluluğun evli olmayan üyeleri ve öksüzler için çalışır" (Guidetti/Stahl, 1977, s. 58). Böyle bir aile ve hane halkı çekirdeğinin varlığı, kuşkusuz, bunun içinde yer alan akraba gruplarının ya da toplulukların başka bakımlardan benzer oldukları anlamına gelmez.

Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında, uzun süredir devam eden bu temel düzenlemeler, Batı ülkelerinde eşitsiz de olsa büyük bir hızla değişmeye başladı. Nitekim İngiltere ve Wales'te -itiraf edildiği gibi daha dramatik bir örnek- 1938'de her elli sekiz evliliğin biri boşanmayla sonuçlanırken (Mitchell, 1975, s. 30-32), 1980'lerin ortasında her 2.2 yeni evlilikten biri boşanmayla sonuçlanıyordu (*UN Yearbook*, 1987). Ayrıca bu trendin 1960'ların serbest ortamında hızlandığını görebiliyoruz. 1970'lerin sonunda İngiltere ve Wales'te her bin evli çiftin onundan fazlası, yani 1961'dekinin beş katı kadar insan boşandı (*Social Trends*, 1980, s. 84).

Bu trend asla Britanya ile sınırlı kalmadı. Aslında, çok büyük bir değişim, Katolik ahlakı gibi güçlü biçimde zorlayıcı geleneksel ahlak anlayışlarının bulunduğu ülkelerde en açık biçimde görülür. Belçika, Fransa ve Hollanda'da ham boşanma oranı (bin kişi başına yıllık boşanma oranı) 1970 ile 1985 arasında kabaca üç kat arttı. Ne var ki, Danimarka ve Norveç gibi bu konuda özgür bir geleneğe sahip ülkelerde bile bu sayı iki misli ya da iki misline yakın olabiliyordu. Batı'daki evliliğe olağanüstü

bir şeyler olduğu açıktı. 1970'lerde California'da bir jinekoloji kliniğine giden kadınlar "resmi evlilikte önemli bir düşüş, çocuk sahibi olma isteğinde bir azalma...ve biseksüel uyarlamanın kabulüne yönelik bir davranış değişikliği" olduğunu gösteriyorlardı (Esman, 1990, s. 67). Çeşitli kesimlerden kadınların gösterdikleri bu türden bir tepkinin bu on yıldan önce herhangi bir yerde, California'da bile kaydedilmesi muhtemel değildir.

Tek başına yaşayan insanların (yani çift olarak ya da geniş bir aile içinde yaşamayanlar) sayısı da hızla arttı. Britanya'da bunlar yüzyılın başlarında aynı düzeyde, ailelerin yaklaşık % 6'sı kadardılar. Bu oran daha sonra yukarı doğru çıktı. Ancak 1960 ile 1980 arasında bütün ailelerin yaklaşık % 12'sinden 22'sine çıkarak ikiye katlandı ve 1991'de dörtte birden daha fazlaydı (Abrams, Carr Saunders, *Social Trends*, 1993, s. 26). Batı'daki pek çok büyük kentte bütün ailelerin yaklaşık yarısını oluşturuyorlardı. Öte yandan klasik batılı çekirdek ailede, çocuklu evli çiftlerde açık bir gerileme görüldü. ABD'de bu türden aileler yirmi yıl içinde (1960-90) % 44'ten 29'a; 1980'lerin ortasında bütün doğumların yaklaşık yarısının evli olmayan kadınlar tarafından yapıldığı İsveç'te (Worlds Women, s. 16) % 37'den 25'e düştü. 1960'ta gelişmiş ülkelerde bile (Kanada, Federal Almanya, Hollanda, Britanya) bütün ailelerin yarısını ya da yarıdan fazlasını oluşturan çekirdek aile artık belirgin biçimde azınlığı oluşturuyordu.

Özel durumlarda, çekirdek aile ismen bile tipik olmaktan çıktı. Nitekim 1991'de ABD'de bütün siyah ailelerin % 58'inin başında tek bir kadın ve bütün çocukların % 70'inin sadece annesi vardı. 1940'ta "beyaz olmayan" ailelerin % 11.3'ünün başında sadece anneler vardı ve bu oran kentlerde bile % 12.4 kadardı (Franklin Fraizer, 1957, s. 317). 1970'te bile bu sayı sadece % 33 olmuştu (*New York Times*, 5. 10. 92).

Ailenin krizi, cinsel davranışı, partnerliği ve doğurmayı belirleyen kamu standartlarında meydana gelen gayet dramatik değişikliklerle bağlantılıydı. Bunlar hem resmi hem de gayriresmi idi. Her iki alanda da meydana gelen değişiklik istatistiksel olarak belirtilebilir ve 1960'lar ve 1970'lerle çakışır. Resmi olarak bu dönem, kültürel-cinsel faklılığın diğer biçimlerinin yanı sıra, heteroseksüellerin (esas olarak erkeklerden çok daha az özgür olan kadınlar için) ve homoseksüellerin de olağanüstü öz-

gürleştikleri bir dönemdi. Britanya'da, homoseksüellik ABD'den birkaç yıl sonra, 1960'ların ikinci yarısında suç olmaktan çıkarıldı. ABD 1961'de erkek homoseksüelliğini legalleştiren ilk devlet oldu (Hohansson/Percy, s. 304, 1349). Papa'nın İtalyasında boşanma 1970'te yasal, 1974'te referandumla onaylanan bir hak haline getirildi. Gebelikten koruyucu aygıt ve ilaçların satışı ve doğum kontrol bilgisi 1971'de yasallaştırıldı ve 1975'te yeni bir aile yasası faşist dönemden beri yürürlükte olan eski yasanın yerini aldı. Nihayet, kürtaj 1978'de yasallaştırıldı ve 1981 referandumuyla onaylandı.

Serbestlik yasaları hiç kuşkusuz o zamana kadar yasaklanan davranışları kolaylaştırdı ve bu meseleleri kamuoyuna daha açık hale getirdi. Ancak yasa, yeni bir cinsel serbestlik iklimi yaratmaktan çok, mevcut durumun tanınması anlamına geliyordu. 1951'de İngiliz kadınlarının sadece % 1'inin evlilikten önce gelecekteki kocalarıyla belirli bir süre için birlikte yaşamaları, ya da 1980'lerin başında % 21'inin bunu yapması olgusu, yasalardan ötürü değildi (Gillis, 1985, s. 307). O zamana kadar, sadece yasa ve din tarafından değil, aynı zamanda yerleşik ahlak anlayışı, görenek ve komşuluk düşüncesi tarafından da yasaklanan şeylere artık izin veriliyordu.

Bu eğilimler, kuşkusuz, dünyanın bütün kesimlerini aynı şekilde etkilemedi. Boşanma, mümkün olduğu (evliliğin resmi bir eylemle biçimsel olarak ortadan kalkmasının her yerde aynı anlama geldiğini şimdilik farzedelim) bütün ülkelerde artarken, evlilik bir bakıma daha az istikrarlıydı. 1980'lerde evlilik (komünist olmayan) Roma Katolik ülkelerde sürekliliğini korudu. Boşanma, İberya Yarımadası'nda ve İtalya'da çok daha az yaygın ve Latin Amerika'da oldukça azdı. Dünya işlerindeki tecrübeleriyle gurur duyan ülkelerde bile durum buydu. Örneğin, Meksika'da her yirmi iki evlilikten biri, Brezilya'da her otuz üç evlilikten biri boşanmayla sonuçlanıyordu (ancak Küba'da bu oran % 2.5 kadardı) Güney Kore hızla ilerleyen bir ülke için çok geleneksel kalıyordu (on bir evlenmeden biri), ancak 1980'lerin başında Japonya bile Fransızlarınkinin üçte birinden daha az ve İngilizler ile Amerikalılarınkinden çok daha az bir boşanma oranına sahipti. Sosyalist dünyada bile (o sırada), kapitalist ülkelerdeki kadar olmasa da değişiklikler oldu. Yurttaşlarının evlilik ilişkisini bozmaya hazır oluşları bakımından ABD'den sonra ikinci olan

SSCB bu ülkeler arasında bir istisna oluşturuyordu. (UN World Situation, 1989, s. 36). Bu türden değişkenlikler şaşırtıcı değildir. Burada çok daha ilginç olan, bu dönüşümlerin, az ya da çok, "modernleşen" bütün yerkürede izlenebilmesidir. Bu gelişme, hiç bir yerde popüler kültür ya da daha özgül olarak belirtmek gerekirse gençlik kültürü alanındakinden daha çarpıcı değildi.

II

Boşanma, nikâhsız yaşama, evlilik dışı çocuk doğurma (daha çok sadece annenin olduğu aileler) nasıl cinsiyetlerarası ilişkide bir krizi gösteriyor idiyse, özgül ve olağanüstü güçlü bir gençlik kültürünün yükselişi de, kuşaklar arasındaki ilişkide derin bir değişikliği gösteriyordu. Ergenlik çağından -gelişmiş ülkelerde önceki kuşaklara kıyasla birkaç yıl önce gerçekleşiyordu (Tanner, 1962, s. 153)- yirmili yaşların ortasına kadar uzanan öz bilinçli bir grup olarak gençlik, artık bağımsız bir toplumsal ajan haline geldi. Özellikle 1960'larda ve 1970'lerde meydana gelen en dramatik siyasal gelişmeler, daha az siyasallaşmış ülkelerde, müzik topluluklarının yarattıkları hareketlerdi. Bu hareketler, çıktısının -rock müzik- % 75-80'ini neredeyse sadece on dört ile yirmi beş yaş arasındaki tüketicilere satan plak endüstrisini zenginleştirdi (Hobsbawm, 1993, s. xxviii-xxix). Kültürel muhaliflerin ya da dışlanmışların 1960'larda çeşitli etiketler altında oluşturdukları daha küçük grupların haber verdiği siyasal radikalleşme, çocuk, hattâ genç (yani, henüz tam yetişkin olmamış) statüsünü reddeden, arada bir ortaya çıkan gurular dışında otuz yaşın üstündeki bir kuşağa hiç önem vermeyen bu genç insanlara aitti.

Mao'nun gençliğe uyguladığı seferberliğin korkunç etkiler yarattığı (bk. bölüm 16) Çin dışında, genç radikallere kendi gruplarındaki akranları önderlik etti -önderliği kabul ettikleri ölçüde. Bu durum dünya çapındaki öğrenci hareketleri için de tam olarak geçerliydi, ancak Fransa ve İtalya'da 1968-69'da olduğu gibi bu hareketlerin kitlesel işçi ayaklanmalarını ateşlediği yerlerde inisiyatif genç işçilerden geldi. Gerçek hayatın sınırları hakkında çok asgari deneyimi olan, yani gerçek anlamda yetişkin olmayan bir kişi bile, Paris'te 1968 Mayıs günlerinin ya da 1969 İtalyan

"sıcak sonbahar"ının şu güven dolu, ama bir o kadar da anlamsız sloganını düşünemezdi: "*tutto e subito,*" her şeyi ve hemen şimdi istiyoruz (Albers/Goldschmidt/Oehlke, s. 59, 184).

Ayrı bir toplumsal tabaka olarak gençliğin yeni "özerkliği", ondokuzuncu yüzyılın romantik çağından beri muhtemelen bu ölçüde eşi görülmemiş bir fenomenle sembolleştirildi: hayatı ve gençliği birarada sona eren kahraman. 1950'lerde film yıldızı James Dean'ın haber verdiği bu figür, gençlik kültürünün ayırt edici kültürel ifadesi haline gelen rock müziğinde yaygın, hatta belki de tipik bir biçimde ideal haline geldi. Buddy Holly, Janis Joplin, *Rolling Stones*'tan Brian Jones, Bob Marley, Jimi Hendrix ve daha pek çok ilah erken ölümün tasarlandığı bir hayat tarzının kurbanı oldular. Bu türden ölümleri sembolik hale getiren, gençliğin ve onun temsil ettiği şeylerin tanımı gereği sürekli olmayışıydı. Bir aktör hayat boyu süren bir kariyer yapabilir, ancak bir *jeune premier* olamazdı.

Bununla birlikte, gençlik durumu sürekli değişse de -bir öğrenci "kuşağı" ne yazık ki en fazla üç ya da dört yıl sürer- saflar sürekli olarak yeniden dolduruluyordu. Genç insanın bilinçli bir toplumsal aktör olarak oluşumu, tüketici mallarını imal edenler tarafından coşkuyla, yaşça büyük olanlar tarafından bazen istemeye istemeye kabul edildi. Bu kişiler "çocuk" etiketini benimsemeye istekli olanlar ile "yetişkin" etiketinde diretenler arasındaki uçurumun giderek genişlediğini görüyorlardı. Altmışların ortalarında Baden Powell'm hareketi, English Boy Scouts (İngiliz Erkek İzciler) bile, zamanın ruh haline uyarak isminin ilk bölümünden vazgeçti ve eski izci şapkasını, o kadar sıkıcı olmayan bereyle değiştirdi (Gillis, 1974, s. 197).

Toplumlarm içinde yaş gruplarının varlığı yeni bir şey değildir ve burjuva uygarlığında bile cinsel olarak olgunlaşmış, ancak fiziksel ve entelektüel gelişime henüz ulaşmış ve yetişkin hayatının deneyiminden yoksun olanların oluşturdukları bir tabakanın varlığı kabul edilmiştir. Bu grubun ergenliğe ve azami boy uzunluğuna yaşça daha erken ulaşması (Floud et al, 1990) tek başına durumu değiştirmedi. Sadece, genç ile ona hissettiğinden daha az olgunlaşmış biri olarak davranmakta ısrar eden ana baba ve öğretmenler arasında gerilime neden oldu. Burjuva çevreleri, kendi genç adamlarının -genç kadınlarından ayrı olarak- "yerleşik" hayata giden yolda, çalkantılı ve "başında kavak yellerinin estiği" bir dönemden

geçecekleri beklentisini taşımıştı. Yeni gençlik kültürünün yeniliği üç katlıydı.

Birincisi, "gençlik" yetişkinliğe bir hazırlık aşaması olarak değil, bir bakıma bütün insani gelişmenin nihai aşaması olarak görüldü. Gençlikte en yüksek düzeye çıkan ve günümüzde daha çok insanın tutkusu haline gelen insan faaliyetinde, sporda olduğu gibi hayat otuz yaşından sonra yokuş aşağı gidiyordu. En iyi durumda bile bu yaştan sonra insanın ilgi olanı biraz daralıyordu. Aslında bunun, servetin yanı sıra, güç, yetki ve başarının yaşla birlikte arttığı bir toplumsal gerçekliğe tekabül etmemesi (spor, bazı eğlence biçimleri ve belki de saf matematik dışında) dünyanın yetersiz biçimde örgütlendiğini gösteren kanıtlardan biriydi. Savaş sonrası dünya, 1970'lere kadar, daha yakın dönemlere kıyasla daha büyük ölçüde fiilen gerontokrasi (yaşlılar tekeli -çn.), yani Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda ya da başında yetişkinliğe ulaşmış erkekler tarafından -henüz kadınlar tarafından değil- yönetildi. Bu durum hem kapitalist dünyada (Adenauer, de Gaulle, Franco, Churchill) ve hem de komünist dünyada (Stalin, Kruşçev, Mao, Ho-Şi-Minh, Tito), ayrıca büyük sömürge sonrası devletlerde (Gandhi, Nehru, Sukarno) geçerliydi. Kıdemlilere kıyasla kaybedecek daha az şeyi olan küçük rütbeli subayların gerçekleştirdikleri siyasal değişimin ortaya çıkardığı bir tip, kırkyaşın altındaki lider, askeri darbelerden kaynaklanan rejimlerde bile nadiren görülüyordu. İktidarı otuz iki yaşında ele geçiren Fidel Kastro bu nedenle büyük bir uluslararası etki yarattı.

Bununla birlikte, toplumun gençleşmesine sessiz ve belki de her zaman bilinçli olmayan tavizler, birkaç gelişmiş ülkenin servet birikiminden oransız biçimde yararlanarak gelişen kozmetik ve kişisel hijyen endüstrilerinin* yanı sıra, eskinin kurulu düzeni tarafından verildi. 1960'ların sonundan itibaren oy verme yaşım on sekize indirme yönünde bir eğilim -örn., ABD, Britanya, Almanya ve Fransa'da- ve aynı zamanda (heteroseksüel) cinsel ilişkiyi kabul etme yaşının düştüğünü gösteren bir belirti vardı. Paradoksal olarak, yaşam süresi beklentisi ve yaşlılık oranı,

*) 1990'da küresel "kişisel ürünler" piyasasının % 34'ü komünist olmayan Avrupa'da, % 30'u Kuzey Amerika'da ve % 19'u Japonya'da idi. Dünya nüfusunun geri kalan % 85'i bu pazarın zengin üyeleri arasında % 16-17 oranında dağıldı (Financial Times, 11/4/1991).

en azından üst ve orta sınıflar arasında arttıkça ve yaşlılık çöküntüsü ertelendikçe, emekliliğe daha kolay ulaşılıyor ve zor zamanlarda, "erken emeklilik" iş gücü maliyetini azaltmak için uygun bir yöntem haline geliyordu. İşlerini kaybeden kırk yaşın üzerindeki şirket yöneticilerinin iş bulmaları, kol emekçileri ve beyaz yakalı işçilerin yeni bir iş bulmaları kadar zor oluyordu.

Gençlik kültürünün ikinci yeniliği birincisinden çıkar: bu kültür "gelişmiş piyasa ekonomiler"nde görülüyor ya da buralarda hâkim oluyordu, çünkü kısmen yoğunlaşan bir kitlesel satın alma gücünü temsil ediyordu, kısmen de, her yeni yetişkinler kuşağı öz bilinçli bir gençlik kültürünün parçası olarak toplumsallaşmıştı ve ayrıca teknolojik değişimin şaşırtıcı hızı gençliğe daha tutucu ya da uyum sağlaması daha güç bir yaş grubu üzerinde ölçülebilir bir avantaj sağlıyordu. IBM ya da Hitachi yönetiminin yaş yapısı ne olursa olsun, yeni bilgisayarlar ve yazılımlar yirmili yaşlardaki insanlar tarafından tasarlanıyordu. Bu tür makine ve programlar iyice akıllı hale getirildiklerinde bile, gelişimini onlarla birlikte sürdürmemiş olan kuşak, bunlara sahip olan kuşak karşısında ikincil konumda olduğunu kesinlikle farkediyordu. Çocukların ana babalarından öğrenebildikleri şeyler, ana babaların bilmedikleri ve çocukların yaptıkları şeyler kadar belirgin değildi. Kuşakların rolleri değişti. Amerikan kolej kampüslerinde büyükleri gibi görünmek istemeyen öğrencilerin giydikleri, kasıtlı biçimde sıradan bir giysi, blue jeans, hafta sonlarında ya da tatillerde ya da "yaratıcı" veya yeni bazı iş uğraşılarında, saçlarına ak düşmüş pek çok insanın üzerinde görüldü.

Yeni gençlik kültürünün kent toplumlarındaki üçüncü özelliği şaşırtıcı enternasyonalizmi idi. Blue jeans ve rock müziği, resmen hoşgörüyle karşılandığı her ülkede ve SSCB gibi hoşgörüyle karşılanmadığı bazı ülkelerde de, 1960'lardan itibaren, "modern" gençliğin, çoğunluk haline gelmeye yazgılı azınlıkların, ayırt edici işareti haline geldi (Starr, 1990, bölümler 12, 13). İngilizce rock şiirlerinin genellikle çevrilmesine bile gerek kalmıyordu. Bu durum popüler kültür ve hayat tarzlarında ABD'nin büyük kültürel hegemonyasını yansıtıyordu. Ancak şu da belirtilmelidir ki, Batılı gençlik kültürünün kendi iç ortamları, özellikle müzik zevki bakımından kültürel şovenistin karşısındaydı. Bu ortamlar Karaibler'den, Latin Amerika'dan ve 1980'lerden itibaren giderek Afrika'dan stil ithal etmekten hoşnuttular.

Bu kültürel hegemonya yeni değildi, ancak onun *modus operandi*'si (hareket tarzı) değişmişti. İki savaş arası dönemde bu hegemonyanın başlıca taşıyıcısı, küresel düzeyde kitlesel bir dağıtımı olan Amerikan film endüstrisi idi. Bu endüstrinin İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra azami büyüklüğe ulaşarak yüz milyonlarca insana hitap ettiği görüldü. Televizyonun, uluslararası film üretiminin yükselişiyle ve Hollywood stüdyo sisteminin sona ermesiyle birlikte, Amerikan endüstrisi üstünlüğünün ve hitap ettiği kitlenin bir kısmını kaybetti. 1960'ta Japonya ve Hindistan'ı hesaba katmazsak bu endüstri dünya film çıktısının artık altıda birinden daha fazlasını üretmiyordu (*UN Statistical Yearbook*, 1961). Ancak sonunda hegemonya alanının büyük kısmını yeniden kazanacaktı. ABD, geniş ve linguistik olarak daha fazla bölünmüş televizyon piyasalarını aynı ölçüde ele geçirmeyi asla başaramadı. Onun gençlik modaları, uğrak noktası olan Britanya'dan geçerek, doğrudan ya da sinyallerinin bir tür enformel geçişme sayesinde büyütülmesiyle yayıldı. Eskiden olduğu gibi, o sırada da esas olarak eski tip radyolarla tanıtılan plaklar ve daha sonra kasetlerle yayıldı. İmgelerin bütün dünyaya dağıtılmasıyla; küçük ama giderek çoğalan ve etkin bir blue jeansli genç erkekler ve kadınlar akımını bütün yerküreye dağıtan uluslararası gençlik turizminin sağladığı kişisel ilişkilerle; hızlı uluslararası iletişim kapasitesi 1960'larda açığa çıkan dünya üniversiteler şebekesiyle yayıldı. Gene, artık kitlelere ulaşan tüketim toplumu içinde, akran grupları arasında oluşan baskının abarttığı modanın gücüyle yayıldı. Küresel bir gençlik kültürü oluşmuştu.

Bu kültür daha önceki bir dönemde oluşamaz mıydı? Neredeyse kesinlikle hayır. Onu oluşturanlar, göreli ve mutlak olarak daha küçük olurdu, çünkü tam gün eğitimin uzunluğu ve özellikle üniversitelerde bir yaş grubu olarak bir arada yaşayan geniş genç erkek ve kadın nüfuslarının oluşması bu kültürü dramatik biçimde yaygınlaştırdı. Ayrıca, okul sonrasında tam gün çalıştıkları iş gücü piyasasına giren gençler (tipik "gelişmiş" ülkede on dört ile on altı arası) bile Altın Çağ'ın refahı ve tam istihdamı sayesinde, kendi çocuklarının aile bütçesine katkıda bulunmasına daha az ihtiyaç duyan ana babalarının daha büyük bir refah içinde olmaları sayesinde öncellerinden çok daha bağımsız bir harcama gücüne sahiptiler. 1950'lerin ortasında bu gençlik piyasasının keşfedilmesi pop müzik işini ve Avrupa'da moda endüstrilerinin kitlesel piyasa hedefini devrimcileştirdi. Bu sırada başlayan İngiliz "ilk gençlik patlaması" gi-

derek yaygınlaşan bürolarda ve satış mağazalarında çalışarak görece iyi para kazanan genç kızların kentlerde yoğunlaşmasına dayanıyordu. O sırada bu kızlar erkeklerden daha çok harcama yapabiliyorlardı ve erkeklere özgü bira ve sigaraya yönelik geleneksel harcama modellerini henüz benimsememişlerdi. Bu patlama, "gücünü ilk olarak kızların bluz, etek, kozmetik ve pop müzik plakları gibi öncelikli harcama alanlarında gösterdi" (Allen, 1968, s. 62-63). Kızların en önde giden ve duyarlı katılımcılarını oluşturdukları pop konserlerini belirtmeye gerek yok. Genç paranın gücü, rock müziğin ortaya çıktığı 1955'te 277 milyon dolardan, 1959'da altı yüz milyon dolara ve 1973'te iki milyar dolara çıkan plak ve kaset satışlarıyla ölçülebilir (Hobsbawm, 1993, s. xxix). ABD'de beş ile on dokuz yaş grubunun her üyesi plak ve kaset için 1970'te 1955'tekinin en az beş katı kadar harcama yapıyordu. Ülke ne kadar zenginse, plak ve kaset işi o kadar büyük oluyordu: ABD, İsveç, Batı Almanya, Hollanda ve Britanya'da ilk gençlik çağını yaşayan insanlar, İtalya ve İspanya gibi daha yoksul ama hızlı gelişen ülkelerde yaşayan akranlarına göre kişi başına yedi ve on kat daha fazla harcama yapıyorlardı.

Bağımsız piyasa gücü gençliğin maddi ya da kültürel kimlik sembollerini keşfetmelerini daha da kolaylaştırdı. Ne var ki, kimlik hatlarını keskinleştiren şey, söz gelimi 1925'ten önce doğan kuşaklarla, gene söz gelimi 1950'den sonra doğan kuşakları birbirinden ayıran muazzam tarihsel uçurumdu. Bu ana babalar ile çocuklar arasında geçmişte görülenden daha geniş bir uçurumdu. İlk gençlik çağını yaşayan çocuklara sahip çoğu ana baba 1960'larda ve sonrasında bu durumun kesinlikle farkındaydı. Gençler, ister Çin, Yugoslavya ya da Mısır gibi devrim yoluyla, ister Almanya ve Japonya gibi fetih ve işgal yoluyla ya da sömürgelikten kurtuluşla olsun, kendi geçmişlerinden kopmuş toplumlarda yaşıyorlardı. Büyük tufandan önceki döneme ait hiçbir anıları yoktu. Rusya ve Britanya'da bir süre için yaşlı ve genç herkesi kaynaştıran büyük bir ulusal savaşın paylaşılan deneyimi dışında, yaşlıların neler yaşadıklarını ve hissettiklerini anlamanın belki de hiçbir yolu yoktu -pek çok Alman, Japon ve Fransız'ın duraksayarak geçmişten söz etmeleri için uygun ortamlar oluştuğunda bile. Kongre'yi sadece bir hükümet ya da bir siyasal mekanizma olarak gören genç bir Hintli, onun özgürlük için verilen bir ulusal mücadelenin ifadesi olduğunu nasıl anlayabilirdi? Hattâ dünyanın çeşitli üniversitelerinde bulunmuş genç ve parlak bir Hintli ekonomist kendi öğretmenlerini nasıl anlayabilirdi? O öğretmenlerin sömürge dönemindeki

özlemlerinin yüksekliği, ancak kendi metropolitan modelleri kadar değil miydi?

Altın Çağ en azından 1970'lere kadar bu uçurumu genişletti. Bir tam istihdam çağında yetişen genç erkekler ve kızlar 1930'ların deneyimini nasıl anlayabilirlerdi ya da tam tersine, daha yaşlı bir kuşak, iş bulmayı fırtınalı denizlerden sonra güvenli bir liman (özellikle emeklilik haklarıyla birlikte bir güvence) olarak görmeyen genci ve bir kişinin herhangi bir anda her şeyi bırakarak birkaç aylığına Nepal'e gitme isteğini nasıl anlayabilirdi? Kuşaklar arasındaki uçurumun bu uyarlaması sadece sanayileşmiş ülkelerle sınırlı değildi, çünkü köylülüğün yaşadığı dramatik zayıflama, kırsal ile eski kırsal, el emeği kullanan ile makine kullanan kuşaklar arasında benzer bir uçurum yarattı. Her çocuğun bir çiftlikten geldiği ya da tatilini orada geçirdiği bir Fransa'da büyüyen Fransız tarih profesörleri, 1970'lerde, sütçü kızların ne yaptıklarını ve ortasında gübre yığını olan bir çiftlik avlusunun neye benzediğini öğrencilerine açıklamak zorunda olduklarını keşfettiler. Dahası, bu kuşaklararası uçurum, yüzyılın büyük siyasal olaylarını bizzat yaşamamış ya da kendi özel hayatlarını etkilemediği durumda bu olaylar hakkında hiçbir özel fikri olmayanları bile -*dünya sakinlerinin* çoğunluğu- etkiledi.

Ama kuşkusuz, bu olayları yaşamış olsunlar ya da olmasınlar, dünya nüfusunun çoğunluğu artık her zamankinden daha gençti. Yüksek doğum oranından düşük doğum oranına geçişin henüz gerçekleşmediği Üçüncü Dünya'nın büyük bir bölümünde, yüzyılın ikinci yarısının herhangi bir anında yaşayanların beşte ikisi ile yarısı arasında bir kesim muhtemelen on dört yaşın altındaydı. Aile bağları ve onları kuşatan geleneğin ağları ne kadar güçlü olursa olsun, onların hayatı anlayışları, deneyimleri ve beklentileri ile daha yaşlı kuşaklarınki arasında ancak geniş bir uçurum olabilirdi. 1990'ların başında ülkelerine dönen Güney Afrikalı siyasal sürgünler, Afrika Ulusal Kongresi için savaşmayı, Afrika kasabalarında aynı bayrağı taşıyan genç "yoldaşlar"dan farklı biçimde anlamışlardı. Öte yandan, Nelson Mandela'nın hapse girişinden çok sonra doğan Soweto'daki çoğunluk, onu bir sembol ve bir ikon haline getirmekten başka ne yapabilirdi? Bu ülkelerdeki kuşaklar arası uçurum, pek çok bakımdan, sürekli kurumların ve siyasal sürekliliğin yaşlıları ve gençleri birbirine bağladığı Batı'dakinden daha da genişti.

III

Gençlik kültürü, tavır ve adetlerde, boş zamanı harcama biçimlerinde ve kentli erkek ve kadınların soludukları atmosferi giderek daha fazla oluşturan ticari sanatlarda, daha geniş anlamda bir kültürel devrimin matrisi haline geldi. Üst toplumsal tabakaların "halk"ın içinden çıkan bir şeyden esinlenmeleri tek başına bir yenilik değildi. Sütçü kız rolünü oynayan Kraliçe Marie Antoinette'i bir yana bıraksak bile, romantikler kırsal halk kültürüne, halk müziğine ve halk danslarına hayran olmuşlardı ve onların hiper entelektüellerinde (Baudelaire) muhayyel bir kentsel *nostalgie de la boue* (çamur özlemi) vardı ve bir Victorialı genellikle daha alt tabakalardan biriyle cinsel ilişkiyi, zevke bağlı toplumsal cinsiyeti, olağandışı biçimde ödüllendiriyordu. (Bu türden duygular geç yirminci yüzyılda tamamen ortadan kalkmış değildi.) İmparatorluk Çağı'nda kültürel etkiler, gerek yeni gelişen plebyen sanatların gerekse sinemanın, kitlesel eğlence piyasasının güçlü etkisiyle, ilk kez sistematik biçimde yukarı tabakalara doğru hareketlenmeye başladı (bk. *Age of Empire*, bölüm 9). Gene de iki savaş arası dönemde popüler ve ticari eğlencelerin çoğu pek çok bakımdan orta sınıfın hegemonyası altında kalmaya devam etti ya da onun şemsiyesi altına girdi. Klasik Hollywood sinema endüstrisi, her şeyden önce, *saygıdeğerdi*; onun toplumsal idealleri sağlam "aile değerleri"nin ABD versiyonundan, ideolojisi ise yurtseverlik belâgatinden geliyordu. Ne zaman bilet kuyruğunda, "Amerikan hayat tarzını geliştirdiği" için Akademi Ödülü kazanan on beş "Andy Hardy" filminin (1937-47) ahlaki evreniyle bağdaşmayan bir tür keşfedildiyse, ki suçluları idealleştirme riskini taşıyan erken dönem gangster filmleri buna bir örnekti, Sinema endüstrisi, Hollywood Üretim Yasası'nın (1934-66) güvenli ellerine teslim edildi ve böylece ahlak düzeni kısa süre içinde yeniden sağlandı. Bu yasa perdede öpüşme süresini (ağız kapalı olarak öpüşülüyordu) azami otuz saniye ile sınırlıyordu. Hollywood'un en büyük zaferleri -söz gelimi, *Rüzgâr Gibi Geçti*- az kültürlü orta sınıf okurlar için tasarlanan romanları temel alıyordu ve Thackeray'in *Vanity Fair* ya da Edmond Rostand'ın *Cyrano de Bergerac*'ı kadar katı kültürel evrenlere aitti. Vodvil ve sirklerden doğan film komedisinin anarşik ve çılgın türü bu ortasınıflaştırmaya bir süre direndiyse de, 1930'larda, parlak bir bulvar türünün, Hollywood "çılgın komedi"sinin baskısı altında geriledi.

Gene, iki savaş arası dönemin muzaffer Broadway "müzikali" ve ona dayanak olan dans müzikleri ve baladlar, cazın etkisi olmadan düşünülemez olsa da, bir burjuva tarzıydı. Bunlar librettolarla birlikte bir orta sınıf New York kamuoyu için yazıldı ve şarkı sözleri kendisini ince zevkleri olan özgürleşmiş bir kentli olarak gören yetişkin bir dinleyiciye hitap etti. Cole Porter'ın şarkı sözlerini Rolling Stones'unkiyle karşılaştırmak yerinde olacaktır. Hollywood'un altın çağı gibi, Brodway'in altın çağı da, plebyen ve saygıdeğer, ama çılgınca olmayan bir ortakyaşamaya dayanıyordu.

1950'lerin yeniliği, en azından Anglo-Sakson dünyada giderek küresel bir nitelik kazanan üst ve orta sınıf gençliğin, kentli alt sınıfların müziğini, giysilerini, hattâ dilini ya da örnek olarak aldıkları şeyleri, model olarak benimsemeye başlamalarıydı. Rock müziği en şaşırtıcı örnekti. 1950'lerin ortasında bu müzik türü, Amerikan plak şirketlerinin ABD'li yoksul siyahları hedefleyen "Race" ya da "Rhythm and Blues" kataloglarının oluşturduğu gettonun ansızın dışına çıktı ve gençliğin, özellikle de *beyaz* gençliğin evrensel tarzı haline geldi. Geçmişte genç işçi sınıfı dandileri kendi tarzlarını zaman zaman daha üst toplumsal tabakadaki yüksek modadan ya da artistik bohem gibi orta sınıf altkültürlerden almışlardı; işçi sınıfından genç kızlar için bu daha da geçerliydi. Şimdi garip bir ters dönüş görülüyordu. Plebyen gençliğin moda piyasası kendi bağımsızlığını yerleştiriyor ve patrisyen piyasa için tarz oluşturmaya başlıyordu. Blue jeans (her iki cinsiyet için) yaygınlaştıkça, Paris *haute couture*'ü geriledi ya da kitlesel piyasaya hitap eden ürünleri doğrudan ya da lisans altında satmak için kendi prestijli isimlerini kullanarak yenilgiyi kabul etti. Böylece 1965, Fransız kadın giyimi endüstrisinin etekten çok pantolon ürettiği ilk yıl oldu (Veillon, s. 6). Genç aristokratlar, Britanya'da şaşmaz biçimde kendi sınıflarının üyeleriyle özdeşlenen aksanı değiştirmeye ve Londralı işçi sınıfının kullandığı ağza yakın bir biçimde konuşmaya başladılar.* Saygıdeğer genç erkekler ve giderek daha çok sayıda genç kadınlar, kol emekçilerinin, askerlerin ve benzerlerinin, bir zamanlar kaba ve maço bulunan konuşma tarzını, zaman zaman müstehcen sözcükleri kopya etmeye başladılar. Edebiyat da buna ayak uydurdu: par-

---

*) Eton'daki genç adamlar, bu seçkin kurumun dekan yardımcısına göre, 1950'lerin sonunda bu şekilde konuşmaya başladılar.

lak bir tiyatro eleştirmeni "sikmek" sözcüğünü bir radyo yayınında kullandı. Cindirella, peri masalları tarihinde ilk kez, harikulâde elbiseler giymeden balonun en güzel kızı oldu.

Batı dünyasında orta ve üst sınıf gençlerin zevklerindeki bu çılgınca dönüşün, ki Brezilyalı entelektüellerin *samba** düşkünlüğü dikkate alınırsa Üçüncü Dünya'da da bazı benzer gelişmeler vardı, orta sınıf öğrencilerin birkaç yıl sonra devrimci siyaset ve ideolojiye akın etmelerinde bir etkisi olabilir ya da olmayabilir. Moda genellikle geleceği haber verir ve kimse bunun nasıl olduğunu bilemez. Moda ve sanatta trend oluşturan tek başına önemli bir homoseksüel altkültür, yeni liberalizm iklimi içinde erkek gençlik arasında neredeyse kesinlikle güçlendi. Ne var ki, bu çılgın tarzın, ana babaların oluşturdukları kuşakların değerlerini reddetmenin uygun bir yolu ya da, daha özel olarak, gençlerin kendilerinden yaşlı olanların kurallarının ve değerlerinin artık geçerli görülmediği bir dünya ile ilişki kurabilmek için el yordamıyla arayabildikleri bir dilden başka bir şey olduğunu düşünmek belki de gerekmez.

Yeni gençlik kültürünün özünde ahlak kurallarına karşı çıkışı, en açık biçimde, entelektüel bir ifade kazandığı zaman ortaya çıktı. 1968'de Paris'te yaşanan Mayıs günlerinin meşhur afişlerinde denildiği gibi: "Yasaklamak yasaktır." Ya da Amerikan pop radikali Jerry Rubin'in deyişindeki gibi: bir süre hapisanede bulunmamış bir kişiye asla güvenmemek gerekir (Wiener, 1984, s. 204). İlk bakışta görülenin aksine, bunlar, geleneksel anlamda siyasal ifadeler değildi -baskıcı yasaların ortadan kaldırılmasını amaçlayan dar anlamda bile. Onların itirazı bu değildi. Bunlar özel duygu ve arzuların kamuoyuna ilanıydı. Kitlesel bir isyanı andırdığı ve zaman zaman böyle bir etki yarattığında bile, öznellik bunların çekirdeğini oluşturuyordu. "Özel olan politiktir" sözü, yeni feminizmin önemli bir sloganı, radikalleşme yıllarının belki de en kalıcı sonucu haline geldi. Siyasal bağlılığın siyasal motivasyon ve tatminlerden kaynaklandığı ve siyasal başarı ölçütünün insanlar üzerinde yarattığı etkiden ibaret olduğu görüşünün ötesinde bir anlamı vardı bunun. Bazı ağızlarda sadece şu anlama geliyordu: "beni endişelendiren her şeye politik

*) Brezilya pop müziğinin önemli siması Chico Buarque de Holanda, 1930'larda kendi ülkesinin entelektüel–kültürel canlanışında önemli bir kişilik olan seçkin ilerici bir tarihçinin oğluydu.

derim." Tıpkı 1970'lerde piyasaya çıkan bir kitabın başlığı gibi: *Fat Is a Feminist Issue* (Şişmanlık Feminist Bir Sorundur) (Orbach, 1978).

Mayıs 1968'in "Devrimi düşündüğüm zaman sevişmek istiyorum," sloganı, sadece Lenin'i değil, onun saldırdığı (Zetkin, 1968, s. 28 vd.), serbest cinsel ilişkiyi savunan genç Viyanalı komünist militan Ruth Fischer'i de şaşırtırdı. Ama öte yandan, 1960'ların ve 1970'lerin tipik siyasal bilinçli neo-Marksist Leninist radikali için bile, Brecht'in, tıpkı bir ticari satış elemanı gibi, "kafasının içinde başka sorunlarla sevişen" ("*Der Liebe pflegte ich achtlos*" -Brecht, 1976, II, s. 722) Komintern ajanı, anlaşılmaz olacaktı. Onlar için önemli olan, kuşkusuz, devrimcilerin kendi eylemleriyle kazanmayı umdukları şey değil, ne yaptıkları ve bunu yaparken ne hissettikleriydi. Sevişmek ve devrim yapmak birbirinden kesin çizgilerle ayrılamıyordu.

Kişisel kurtuluş ve toplumsal kurtuluş böylece el ele gitti; devletin, ana babanın ve komşuların güçlü bağlarını kırmanın, yasaları ve görenekleri geçersizleştirmenin en belirgin yolu cinsellik ve uyuşturucuydu. Birincisini, çok çeşitli biçimleriyle keşfetmek gerekli değildi. Tutucu şairin o melankolik "Cinsel ilişki 1963'te başladı" sözüyle kastettiği (Larkin, 1988, s. 167), bu faaliyetin 1960'lardan önce yaygın olmadığı ya da kendisinin bunu uygulamadığı değil, Lady Chatterley davası ve "the Beatles"ın ilk uzun çalarıyla birlikte yapılan işin kamusal niteliğinin değişim geçirmesiydi. Bir faaliyetin daha önce yasaklanmış olduğu yerde, eski davranış biçimlerine karşı bu türden jestler yapmak kolaydı. Örneğin lezbiyen ilişkilerde olduğu gibi, bir faaliyetin resmi ya da gayriresmi olarak hoşgörüyle karşılandığı yerde, bunun eskiye karşı bir jest olduğu gerçeğinin özellikle saptanması gerekiyordu. O zamana kadar yasaklanan ya da göreneklere ters düşen (bu şekilde "sunulan") bir kamusal ilişki böylece önemli hale geldi. Öte yandan, alkol ve tütün dışındaki uyuşturucular, yüksek, alt ya da marjinal toplumun küçük altkültürleriyle sınırlı olmuştu ve serbestlik yasalarından yararlanmamıştı. Bunlar sadece bir isyan jesti olarak, mümkün hale getirdikleri heyecanların cazibesi nedeniyle yayılmadı. Bununla birlikte, uyuşturucu kullanımı hukuksal bir tanımı olan yasa dışı bir faaliyetti ve Batı gençliği arasında en yaygın uyuşturucu olan marihuananın muhtemelen alkol ya da tütünden daha zararsız olması olgusu, onu içmeyi sadece bir karşı çıkış eylemi değil, onu

yasaklayanlara karşı bir üstünlük haline getirdi. Amerikan 1960'larının daha vahşi kıyılarında, rock esintilerinin ve öğrenci radikallerin buluştukları yerde, uyuşturucu almakla barikat inşa etmek arasındaki çizginin genellikle belirsiz olduğu görülüyordu.

Cinsel ilişki dahil kamusal olarak kabul edilebilir davranışın yakın zamanda genişleyen alanı, o zamana kadar kabul görmeyen ya da sapma olarak değerlendirilen davranışın denenmesini ve sıklığını ve kesin olarak görünebilirliğini arttırdı. Nitekim ABD'de açık biçimde uygulanan homoseksüel altkültürün kamusal oluşumu, birbirini etkileyen San Francisco ve New York gibi moda oluşturan iki kentte bile, 1960'lara kadar gerçekleşmedi ve bu oluşum 1970'lere kadar bu iki kentte bir siyasal baskı grubu haline gelmedi (Duberman et al, 1989, s. 460). Ne var ki, bu değişikliklerin büyük önemi, bunların toplum içindeki, toplumsal sözleşmeleri ve yasaklamaları ifade eden, onaylayan ve sembolleştiren, uzun sürede oluşmuş ve tarihsel insan ilişkilerini açık ya da kapalı olarak reddetmeleriydi.

Daha da önemli olan, bu reddedişin yerleşik toplumun bir başka kalıbı adına değil, kişisel arzunun sınırsız özerkliği adına yapılmasıydı. Gene de yeni kurtuluşçuluğa bu türden etiketlere ihtiyaç olduğunu hissedenler tarafından ideolojik gerekçeler bulundu.* Göreneklere ve kısıtlamalara isyan edenler, paradoksal olarak, kitlesel tüketici toplumunun temelini oluşturan varsayımları ya da en azından tüketici mal ve hizmetlerini satanların bunların satışında en etkili buldukları psikolojik motivasyonları paylaştılar.

Artık üstü kapalı biçimde dünyanın kendi kişisel arzularını kollamakla tanımlanan milyarlarca insandan ibaret olduğu düşünülüyordu. Bu arzular, o zamana kadar yasak olanları ya da hoş karşılanmayanları, ama artık izin verilenleri kapsıyordu - ahlaki olarak artık kabuledilebilir hale geldikleri için değil, pek çok ego bunları taşıdığı için. Nitekim 1990'lara kadar resmi liberalizasyon uyuşturucu kullanımının yasallaştırılması noktasında durdu. Bu maddeler çeşitli şiddet ve etkinlik derecelerine göre ya-

---

*) Ne var ki, kendiliğinden, örgütsüz anti-otoriter ve liberter eylemin yeni, adil ve devletsiz bir toplum yaratacağına inanılan bir ideolojinin, yani Bakuninci ya da Kropotkinci anarşizmin canlandığını gösteren neredeyse hiçbir belirti yoktu. Oysa bu ideoloji, 1960'larda ve 1970'lerde öğrenci isyancıların çoğunun aktüel fikirlerine o sırada moda olan Marksizm'den çok daha uygun düşüyordu.

saklandılar. Geç 1960'lardan itibaren muazzam bir kokain piyasası, öncelikle Kuzey Amerika'nın, kısa bir süre sonra Batı Avrupa'nın zengin orta sınıfları arasında büyük bir hızla büyüdü. Bu gelişme, eroin piyasasında (gene öncelikle Kuzey Amerika'da) görülen daha erken ve daha plebyen büyümede görüldüğü gibi gibi, suçu sahici olarak ilk kez büyük ticari işletmeye dönüştürdü (Arlacci, 1983, s. 215, 208).

IV

Daha geç yirminci yüzyılın kültürel devrimi, en iyi şekilde, bireyin toplum karşısında kazandığı zafer ya da daha doğrusu, geçmişte insanların toplumsal kumaşını dokuyan ipliklerin kopması olarak anlaşılabilir. Bu türden kumaşlar sadece insanlar ile onların örgütlenme biçimleri arasındaki *fiili* ilişkilerden değil, aynı zamanda bu türden ilişkilerin genel modelleri ve insanların birbirine yönelik beklenen davranış kalıplarından oluşmuştu; insanların rolleri her zaman yazılı olmasa da, önceden belirleniyordu. Eski davranış sözleşmeleri bozulduğunda ya da mantığını kaybettiğinde ortaya çıkan güvensizlik ya da bu kaybı hissedenler ile umutsuz toplumdan başka herhangi bir şeyi bilemeyecek kadar genç olanlar arasındaki kopukluk, genellikle travmatik oldu.

Nitekim Brezilyalı bir antropolog 1980'lerde, kendi ülkesinin Akdenizli şeref ve utanç kültürü içinde yetişen orta sınıftan bir erkeğin kendisinden para isteyen ve kız arkadaşını tecavüzle tehdit eden bir grup soyguncu yüzünden yaşadığı gerilimi betimledi. Eskiden bu koşullar altında bir centilmenin, para bir yana, kendi hayatı pahasına da olsa kadını savunması beklenirdi. Bir leydi ise "ölümden daha kötü" bir akıbete uğramaktansa ölmeyi tercih ederdi. Ancak geç yirminci yüzyılın büyük kentlerinin gerçekliği içinde, böyle bir direnişin ne kadının "şerefi"ni ne de parayı kurtarması muhtemeldi. Bu koşullar altında akılcı siyaset, saldırganların kendilerini kaybetmelerini ve karşılarındaki insanları sakatlamalarını ya da öldürmelerini önlemek için boyun eğmekti. Geleneksel olarak evlilikten önce bekâret ve evlilikten sonra tam bir sadakat olarak tanımlanan kadın şerefine gelince, 1980'lerde eğitim görmüş ve özgürleşmiş insanlar arasında gerek erkeklerin gerekse kadınların cinsel davranışları ve bunların gerçeklikleri hakkında benimsenen varsayımların

ışığında eskisi gibi nasıl savunulabilirdi? Ve gene, bu antropologun araştırmalarının gösterdiği gibi, bu durumun belayı daha az travmatik hale getirmemesi şaşırtıcı değildir. Bu kadar uç olmayan durumlar da benzer bir güvensizlik ve zihinsel acılar üretebiliyordu -örneğin rastgele cinsel ilişkiler. Eski göreneğin alternatifi, ne kadar mantıksız olursa olsun, yeni bir görenek ya da akılcı bir davranış değil, hiçbir kuralın olmaması ya da ne yapılması gerektiğine dair hiçbir mutabakatın bulunmaması idi.

Dünyanın büyük kısmında eski toplumsal dokular ve görenekler, benzeri olmayan bir toplumsal ve ekonomik dönüşüm yüzyılının dörtte biri kadar kısa süre içinde zayıflayarak zorlandı, ama henüz tam bir dağılma durumunda değildi. Bu durum insanlığın büyük çoğunluğu, özellikle yoksullar için bir şanstı, çünkü akrabalık, cemaat ve komşuluk şebekesi ekonomik bakımdan ayakta kalmak ve özellikle değişen bir dünyada başarılı olmak için elzemdi. Üçüncü Dünya'nın büyük kısmında bu şebeke, enformasyon hizmetinin, iş gücü alışverişinin, bir emek ve sermaye havuzunun, bir tasarruf mekanizması ve bir sosyal güvenlik sisteminin bileşimi olarak işlev gördü. Aslında, birbirine bağlı aileler olmaksızın, dünyanın bazı kesimlerinin ekonomik başarılarını -örn., Uzak Doğu- açıklamak zordur.

Daha geleneksel toplumlarda da, esas olarak iş ekonomisinde kazanılan zafer o zamana kadar eşitsizlik temelinde kabul edilmiş toplumsal düzenin meşruluğunu zayıflattığı ölçüde gerilimler görülecekti. Bu zayıflama, gerek özlemlerin daha eşitlikçi hale gelmesi ve gerekse eşitsizliğin işlevsel gerekçelerinin aşınmasından ötürüydü. Nitekim Hint racalarının serveti ve ahlakdışı yaşamları uyruklarını kıskandırmamış ya da rahatsız etmemişti (İngiliz kraliyet ailesinin vergi muafiyetine 1990'lara kadar meydan okunmaması gibi). Onlar toplumsal - belki de kozmik- düzen içinde kendi özel rollerini oynuyorlar ya da bu düzenin alâmetini oluşturuyorlardı. Bu rolün, bir bakıma, ülkenin bekâsını sağladığına, onu istikrara kavuşturduğuna ve kesinlikle sembolleştirdiğine inanılıyordu. Bir ölçüde farklı bir tarzda, Japon iş dünyasının en zenginlerinin büyük ayrıcalıkları ve lüks yaşamları, servetlerini bireysel olarak değil, ekonomi içindeki resmi konumlarına ek olarak edindikleri sürece daha az kabul görüyordu. İngiliz bakanlarının lüksleri -limuziner, resmi konutlar vb.- ise görevden ayrıldıkları anda ellerinden alınıyordu. Japonya'da gerçek gelir

dağılımı, bildiğimiz kadarıyla, Batı iş toplumlarından önemli ölçüde daha az eşitsizdi. Gene de 1980'lerde Japonların durumunu uzaktan da olsa gözlemleyen biri, bu ekonomik ısınma on yılı sırasında kişisel servet birikiminin ve bunun kamuya sergilenişinin, evde yaşayan sıradan Japonların içinde bulundukları -Batı'daki benzerlerinden çok daha mütevazı- koşullar ile Japon zengininin koşulları arasındaki zıtlığı çok daha belirgin hale getirdiği izlenimine kapılmaktan kendini alamaz. Belki de onlar ilk kez devlete ve topluma verilen hizmet karşılığında edinilen meşru ayrıcalıklarla yeterince korunmuyorlardı.

Batı'da toplumsal devrim on yılları daha büyük bir hasar yarattı. Bu bozulmanın en uç noktaları en kolay biçimde kamusal ideolojik batılı *fin de siècle* söyleminde, özellikle hiçbir analitik derinlik taşımazken yaygın biçimde savunulan inançlara göre formüllendirilen kamusal ifadelerde, görülebilir. Bir ara feminist çevrelerde çok yaygın olan, kadınların ev işlerinin bir piyasa oranına göre hesaplanması (ve karşılığının ödenmesi) gerektiği argümanı ya da kürtaj reformunun, bireyin (kadının) soyut ve sınırsız bir "seçme hakkı"na dayandırılarak gerekçelendirilmesi* akla geliyor. Seküler Batılı toplumlarda giderek teolojinin yerini alan neo-klasik ekonomistlerin kapsayıcı etkisi ve (ABD'nin kültürel hegemonyası aracılığıyla) aşırı bireyci Amerikan hukukunun etkisi, bu türden retoriği cesaretlendirdi. Bu durum, siyasal ifadesini, İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher'ın şu sözlerinde bulur: "Toplum yoktur, sadece bireyler vardır."

Gene de, teorinin aşırılıkları ne olursa olsun pratik de genellikle aynı ölçüde aşırıdır. 1970'lerde bir ara Anglo-Sakson ülkelerdeki toplumsal reformcular, kurumsallaşmanın zihinsel olarak hasta ya da yetersiz insanlar üzerinde yarattığı etkiler karşısında haklı olarak şaşırdılar (araştırmacıların da periyodik olarak şaşırdıkları gibi). Araştırma sonuçları, kurumsallaşmanın, bu durumdaki kişilerin pek çoğunu "cemaat içinde bakılma" imkânının dışında bıraktığını ortaya koydu. Ancak Batı'daki kent-

*) Bir talebin meşruluğu, onu haklı çıkarmak için kullanılan argümanlardan kesinlikle ayırt edilmelidir. Bir ev içinde kocanın, kadının ve çocuğun ilişkisi, ne kadar benzetilirse benzetilsin, bir piyasadaki satıcı ve alıcıların ilişkileriyle en ufak bir benzerlik taşımaz. Ne de, tek taraflı alınsa bile çocuk sahibi olma ya da olmama kararı, sadece bu kararı alacak kişiyi ilgilendirir. Bu açıklıkta bir ifade, kadınların ev içindeki rollerini dönüştürme arzusuyla ya da kürtaj hakkını savunmakla mükemmel biçimde bağdaşabilir.

lerde artık onlara bakacak bir cemaat de yoktu. Akraba yoktu. Kimse onları tanımıyordu. Sadece New York gibi kentlerin, birbiriyle anlaşıp konuşan plastik torbalı evsiz dilencilerle dolu caddeleri vardı. Eğer şanslı ya da şanssız idiyseler (bu bakış açısına bağlıydı) sonunda hapisanelere defedilmek üzere hastanelerden çıkıyorlardı. Hapisaneler, ABD'de, Amerikan toplumunun, özellikle bu toplumun siyah kesiminin toplumsal sorunlarının başlıca alıcısı haline geldi. 1991'de, dünyadaki oransal olarak en geniş hapisane nüfusunun -her 100 000 kişinin 426'sı- % 15'inin zihinsel olarak hasta olduğu söyleniyordu (Walker, 1991; Human Development, 1991, s. 32, Şk. 2.10).

Yeni ahlaki bireyciliğin en şiddetli biçimde zayıflattığı kurumlar geleneksel aile ve Batı'daki, yüzyılın son çeyreğinde dramatik biçimde çöken geleneksel ve örgütlü Kiliseler idi. Roma Katolik cemaatlerini birarada tutan çimento şaşırtıcı bir hızla parçalandı. 1960'lar boyunca Quebec'teki (Kanada) Katolik Ayinleri'ne katılanların oranı % 80'den 20'ye düştü, geleneksel olarak yüksek olan Fransız-Kanadalı doğum oranı Kanadalı ortalamasının altına düştü (Bernier/Boily, 1986). Kadınların kurtuluşu, daha özel olarak kadınların kürtaj ve boşanma hakkını da kapsayan doğum kontrolu talebi, Kilise ile ondokuzuncu yüzyılda temel inanç kaynağı haline gelmiş olan şey (bk. Age of Capital) arasına belki de en derin kamayı soktu. İrlanda ve Papa'nın İtalyası ve hattâ -komünizmin düşüşünden sonra- Polonya gibi adı çıkmış Katolik ülkelerde bu durum giderek aşikâr hale geldi. Rahiplik mesleği ve dinsel hayatın öteki biçimleri, fiilen ya da resmen evlenmeme yemini ederek yaşama isteği gibi, dikine düştü. Özetle, iyi ya da kötü, Kilise'nin inananlar üzerindeki ahlaki ya da maddi otoritesi, onun hayat ve ahlak kuralları ile yirminci yüzyıl davranışının gerçekliği arasında açılan bir kara delik içinde kayboldu. Eski Protestan mezheplerin bazıları da dahil, kendi üyelerini elde tutma konusunda daha az zorlayıcı olan Batılı Kiliseler daha da hızlı biçimde zayıfladı.

Geleneksel aile bağlarının gevşemesinin yarattığı maddi sonuçlar belki de daha ağır oldu. Çünkü, gördüğümüz gibi aile her zaman sadece kendisini yeniden üreten bir aygıt değil, aynı zamanda bir toplumsal işbirliği aygıtı idi. Örneğin, aile yerel ve küresel düzeyde hem tarımsal hem de endüstriyel ekonomilerin devamında esas olmuştu. Bunun nedeni kısmen,

kişisel olmayan kapitalist iş yapısının sermaye yoğunlaşmasından önce yeterince gelişmemesi ve büyük işletmenin, modern anonim örgütü, yani Adam Smith'in dediği piyasanın "görünmez" elini tamamlayan "görünür el"i (Chandler, 1977), ondokuzuncu yüzyılın sonunda oluşturmaya başlamasıydı.* Ancak daha da güçlü bir neden piyasanın özel kâr arayan bir sistemdeki merkezi unsuru, yani güveni ya da onun hukuksal eşdeğeri olan sözleşmelerin yerine getirilmesini kendiliğinden sağlamamasıydı. Bu ya devlet gücünü (onyedinci yüzyılın siyasal bireycilik teorisyenlerinin gayet iyi bildikleri gibi) ya da akrabalık veya cemaat bağlarını gerektiriyordu. Nitekim, uluslararası ticaret, bankacılık ve maliye gibi, bazen fiziksel olarak birbirinden uzak olan, büyük ödüller ve büyük güvensizlik taşıyan alanlar en başarılı biçimde, akrabalık ilişkileriyle, tercihen Yahudiler, Quakerlar ya da Huguenotlar gibi özel dini dayanışma gruplarının birbirine bağlı yapıları tarafından yönetildi. Aslında, geç yirminci yüzyılda bile bu türden bağlantılar, sadece yasalara karşı değil, yasaların sağladığı korumanın da dışında olan suç örgütleri için de hâlâ zorunludur. Başka hiçbir şeyin sözleşmeler için güvence oluşturmadığı bir durumda, bunu sadece akrabalık bağı ve ölüm tehditi sağlayabiliyordu. Bu nedenle en başarılı Calabrialı *mafya* aileleri sağlam bir kardeşler grubundan ibaretti (Ciconte, 1992, s. 361-62).

Ancak ekonomik olmayan bu grup bağları ve dayanışma ilişkileri, oluşturdukları ahlak sistemleriyle birlikte zayıflıyordu. Bunlar modern burjuva sanayi toplumundan daha eskiydi, ama aynı zamanda önemli bir parçasını oluşturacak şekilde ona uyum sağlamıştı. Haklar ve görevler, karşılıklı yükümlülükler, günah ve fazilet, fedakârlık, vicdan, ödüller ve cezalar gibi eski ahlaka dair sözcükler artık ulaşılmak istenen hazzın yeni diline çevrilemiyordu. Bu türden uygulamalar ve kurumlar artık, toplumu düzenleyen, insanları birbirine bağlayan, toplumsal işbirliği ve yeniden üretimi sağlayan bir tarzın parçası olarak kabul edilmiyordu. Bunların in-

---

*) Anonim kapitalizm çağından önce büyük girişimin ("tekelci kapitalizm") işleyiş modeli, özel iş deneyiminden değil, devlet ve askeri bürokrasiden alındı -örn., demiryolu çalışanlarının üniformalı olması. Aslında çoğu kez bu model, posta ve en çok telgraf ve telefon hizmetleri gibi, devlet ya da en yüksek kârı amaçlamayan başka kamu yetkilileri tarafından yönetildi ya da yönetilmesi gerekti.

sanların toplumsal hayatlarını yapılandırma kapasitesinin büyük kısmı ortadan kalktı. Bunlar sadece bireylerin tercihlerinin ifadesine ve yasaların bu tercihlerin üstünlüğünü tanıması gerektiği iddialarına indirgendi.* Belirsizlik ve önceden bilinemezlik tehdit ediciydi. Pusulanın ibresi artık Kuzey'i göstermiyor ve haritalar gereksizleşiyordu. Bu durum, 1960'lardan itibaren pek çok gelişmiş ülkede giderek belirgin hale geldi. Bunun ideolojik ifadesi, en uç serbest piyasa liberalizminden "postmodernizm"e ve yargıya varma sorunuyla birlikte bütün değerleri bir yana bırakmaya ya da bunları sınırsız birey özgürlüğünün tek bir paydasına indirgeyen benzerlerine kadar uzanan bir dizi teoride bulunuyordu.

Başlangıçta, hiç kuşkusuz, tam bir toplumsal liberalleşmenin avantajları kökleşmiş gericiler dışında herkese muazzam ve maliyetleri asgari düzeyde göründü. Dünyanın kayırılan bölgelerindeki insanları kapsayan büyük refah dalgası, giderek kapsayıcı ve cömert kamu sosyal güvenlik sistemleriyle takviye edildi, toplumsal parçalanmanın yarattığı enkazın kaldırıldığı görüldü. Ana babadan sadece birinin (genellikle annenin) olması o zamana kadar yoksul bir hayatın en iyi garantisi olmuştu, ancak modern refah devletlerinde bu durum aynı zamanda asgari geçim ve barınmayı garanti ediyordu. Emekli maaşları, refah hizmetleri ve nihayet yaşlı evleri, çocukları ana babalarına bakamayan ya da artık böyle bir yükümlülük hissetmeyen yalnız yaşlıların bakımını sağlıyordu. Bu uygulamanın bir zamanlar aynı biçimde aile düzeninin parçası olan başka olanakları da kapsaması doğal görünüyordu. Örneğin, sosyalistlerin çalışan annelerin ihtiyaçlarıyla ilgili olarak uzun süredir talep ettikleri gibi, bebeklerin bakımıyla ilgili sorumluluk annelerin üzerinden alınarak kamu kreşlerine ve çocuk yuvalarına verildi.

Gerek akılcı hesaplamanın ve gerekse tarihsel gelişmenin, çeşitli türden ilerici ideolojilerin yanı sıra, geleneksel aileyi kadınların ya da çocukların ve ergenlerin ikincil konumunu süreklileştirdiği için ya da başka nedenlerle eleştirenleri de kapsayarak aynı yönde geliştiği görüldü. Maddi bakımdan kamu yardımı, yoksulluk ya da başka nedenlerle kendi üyeleri

*) ABD'de bütün düzeylerde, denetlenemeyen bireycilik toplumunun merkezi haline gelen (yasak ya da anayasal) "haklar"ın dili ile hakların ve yükümlülüklerin aynı paranın iki yüzü olarak görüldüğü eski ahlaki anlayış arasındaki fark budur.

için ailelerin sağlayabildiklerinden çok daha üstündü. Demokratik ülkelerde çocukların dünya savaşlarından, geçmişe kıyasla daha sağlıklı ve daha iyi beslenmiş olarak çıkmaları bunu kanıtlıyordu. Refah devletlerinin, serbest piyasa hükümetlerinin ve ideologlarının sistemli saldırılarına rağmen yüzyılın sonunda en zengin ülkelerde varlığını sürdürmesi bunu doğruluyordu. Ayrıca sosyologlar ve sosyal antropologlar arasında, akrabalık rolünün genelde "hükümet kurumlarının önem kazanmasıyla birlikte azaldığı"na dair ortak bir kanaat vardı. İyi de olsa kötü de olsa, bu rol "sanayileşmiş ülkelerde ekonomik ve toplumsal bireyciliğin gelişmesi"yle birlikte zayıflamıştı (Goody, 1968, s. 402-3). Özetle, çok önceden görüldüğü gibi, *Gemeinschaft, Gesellschaft*'a, cemaatler, anonim toplumlar içinde birbirine bağlı bireylere teslim oluyorlardı.

Cemaatin ve ailenin zayıfladığı bir dünyada yaşamanın maddi avantajları inkâr edilemez ve sürekliydi. Yirminci yüzyılın ortasına kadar modern sanayi toplumunun, eski cemaat ve aile değerleri ile yeni toplum arasındaki bir ortakyaşamaya ne kadar dayalı olduğunu, dolayısıyla bunların hızla parçalanmasının yaratacağı etkilerin ne kadar dramatik olacağını pek az kişi anladı. Bu durum, neo-liberal ideoloji çağında, 1980'lerde o dehşetli "altsınıf" teriminin sosyo-politik sözlüğe girdiği ya da yeniden girdiği sırada açığa çıktı.* Bunlar, tam istihdamın sona ermesiyle birlikte gelişmiş piyasa toplumlarında piyasa ekonomisi içinde (toplumsal güvenlik sistemiyle desteklenmiş) kendileri ve aileleri için bir hayat kuramayan ya da bunu istemeyen insanlardı. Bu piyasa ekonomisinin herhalükârda 1990'lara kadar bu türden ülkelerde yaşayanların üçte ikisi için yeterince iyi işlediği görüldü (bu nedenle "Üçte İki Toplumu" deyişi, bu on yıl içinde, endişeli bir Alman Sosyal Demokrat siyasetçi, Peter Glotz tarafından icat edildi). "Altsınıf" sözcüğü de, tıpkı eski "altdünya" sözcüğü gibi, normal toplumdan bir dışlanmışlığı ifade ediyordu. Esas olarak bu türden "altsınıflar," kendi gelirlerini gri ya da kara ekonomi ya da "suç örgütleri" içinde yaptıkları yağmacılıkla takviye ettiklerinde, yani hükümetlerin mali sistemleri ekonominin bu kesimlerine ulaşamadığında

---

*) Bu terimin Britanya'da geç ondokuzuncu yüzyılda kullanılan eşiti "tortu" sözcüğü olmuştu.

bile, kamu iskânına ve sosyal güvenlik sistemlerine dayanıyorlardı. Ne var ki, bunlar aile dayanışmasının genellikle parçalandığı yerlerdeki tabakalar oldukları için, kayıt dışı ekonomiye yasal ya da yasa dışı akınları bile marjinal ve istikrarsız kalıyordu. Zira, Üçüncü Dünya'nın ve onun kuzey ülkelerine verdiği yeni kitlesel göçün kanıtladığı gibi, gecekondu semtlerinin ve illegal göçmenlerin gayri resmi ekonomisi bile akrabalık şebekeleri sayesinde gayet iyi işliyordu.

ABD'de kentlerde doğmuş Zenci nüfusun yoksul kesimleri, yani ABD'li Zencilerin çoğunluğu* resmi toplumun ya da iş gücü piyasasının gerçek bir parçasını oluşturmayarak -genç erkeklerin çoğu gibi- fiilen onun dışında kalan bir yurttaşlar grubunun, böyle bir "altsınıf"ın standart örneği haline geldi. Aslında, gençlerin, özellikle erkeklerin çoğu, kendilerini fiilen yasadışı toplum ya da anti-toplum olarak görüyorlardı. Bu fenomen teni renkli olanlarla sınırlı değildi. Yüzyılın (ondokuzuncu ve erken yirminci) iş gücü istihdam eden endüstrilerinin zayıflaması ve yokolmasıyla birlikte bu "altsınıflar" birçok kentte görülmeye başladı. Ancak toplumsal olarak sorumlu kamu yetkililerinin konut kiralamaya ya da satın almaya gücü yetmeyenler için yaptıkları ama artık "altsınıf" tarafından mesken tutulan konut projelerinde hiçbir cemaat ilişkisi yoktu ve akrabalık dayanışması çok azdı. Cemaatin son kalıntısı olan "komşuluk" bile, bu Hobbesçu cangılda azametle dolaşan ve giderek silahlanan vahşi genç erkeklerden duyulan genel korku nedeniyle pek bir varlık gösteremiyordu.

Ancak dünyanın, insanların toplumsal varlıklar olarak değil yan yana yaşadıkları evrene henüz girmemiş kesimlerinde, cemaat, bir ölçüde ve çoğu insan için umutsuz biçimde yoksul da olsa bir toplumsal düzenle birlikte varlığını sürdürdü. Brezilya gibi, 1980'lerin ortasında nüfusun en tepedeki % 20'si ülkelerindeki gelirin % 60'ından fazlasını alırken, en dipteki % 40'ının % 10 ya da daha azını aldığı bir ülkede, azınlık durumundaki bir "altsınıf"tan kim sözedebilirdi? (UN World Social Situation, 1984, s. 84). Bu genellikle, gelir kadar statünün de eşitsiz olduğu

*) Yazarken resmen tercih edilen ifade "Afrikan-Amerikalı"dır. Ne var ki, bu isimler değişir -yazarın yaşam süresi içinde pek çok değişiklik ("Renkli", "Zenci", "Siyah") olmuştur ve değişmeye devam edecektir. Amerikalardaki Afrikalı kölelerin atalarına saygı göstermek isteyenler arasında diğerlerinden daha uzun süre geçerli olduğu için bu terimi kullanıyorum.

bir hayattı. Ancak, genellikle bu hayat, eski davranış biçimlerinin kaybolduğu ve yerini belirsiz bir boşluğa bıraktığı "gelişmiş" toplumlardaki kent hayatının kapsayıcı güvensizliğinden hâlâ yoksundu. Yirminci yüzyıl *fin de siècle*'ının üzücü paradoksu şuydu ki, bütün ölçülebilir toplumsal refah ve istikrar kriterlerine göre, toplumsal olarak gerileyen ancak geleneksel olarak yapılanmış Kuzey İrlanda'da işsizlik ve iç savaş benzeri bir şeyle geçen yirmi yılın sonunda yaşamak, Birleşik Krallık'ın büyük kentlerinin çoğunda yaşamaktan daha iyi ve fiilen daha güvenliydi.

Çökmüş gelenek ve değerlerin dramı, genellikle, bir zamanlar aile ve cemaat tarafından sağlanan toplumsal ve kişisel hizmetlerden mahrum olmanın maddi dezavantajlarında değildir. Bunlar, insanlığın büyük bölümünün hâlâ akrabalık, himaye ve karşılıklı yardım dışında güvenebilecekleri pek az şeye sahip oldukları dünyanın yoksul kesimlerinde olmasa da, zengin refah devletlerinde sağlanabiliyordu (dünyanın sosyalist kesimleri için bk. bl. 13 ve 16). Dram, hem eski değer sistemlerinin ve adetlerin, hem de insan davranışlarını denetleyen sözleşmelerin dağılmasında yatar. Bu kayıp hissediliyordu. Bu, sorunsal olmayan eski bir farazi düzen ve güvenlik çağını geri getirmeye çalışan militanca nostaljik hareketlerin, "kimlik politikaları" denilen şeyin (gene bu fenomenin 1960'ların sonundan itibaren dikkat çekici hale geldiği ABD'de) genellikle etnik/ulusal ya da dinsel yükselişinde yansıyordu. Bu türden hareketler program savunucuları olmaktan çok yardım çığlıklarıydı - güvensiz bir dünyada mensup olunacak bir "cemaat" çağrısı; toplumsal olarak tecrit edilmiş bir dünyada mensup olunacak bir aile; cangılda bir sığınak çağrısı. Her gerçekçi gözlemci ve çoğu hükümet, suçun ceza yasalarının uzun maddelerine göre suçlular infaz edilerek ya da caydırılarak azaltılmadığını, hattâ kontrol altına bile alınmadığını biliyordu, ancak her politikacı, sıradan yurttaşların anti-sosyal olanın cezalandırılması için öne sürdükleri kitlesel talebin, akılcı olsun olmasın muazzam ve duygu yüklü gücünü de biliyordu.

Bunlar eski toplumsal dokularda ve değer sistemlerinde meydana gelen yıpranma ve yırtılmaların yol açtığı siyasal tehlikelerdi. Ne var ki, 1980'ler ilerledikçe, genellikle saf piyasa egemenliğinin bayrağı altında, bunun muzaffer kapitalist ekonomi için de bir tehlike oluşturduğu giderek açığa çıktı.

Çünkü kapitalist sistem, piyasa işlemleri üzerinde inşa edilmiş olsa da, Adam Smith'e göre onun motoruna yakıt sağlayan birey çıkarının kollanmasıyla hiçbir sahici bağlantısı olmayan bir çok eğilimi de taşıyordu. O, Adam Smith'in insan davranışının temel dürtülerinden biri olduğunu düşündüğü "emek alışkanlığı"na, insanların dolaysız hazzı uzun bir dönem erteleme, örneğin gelecekte kazanmak için biriktirme ve yatırım yapma arzusuna, karşılıklı güven alışkanlıklarına ve herhangi birinin kendi çıkarlarının akılcı biçimde maksimizasyonu için gerekli gördüğü başka tavırlara dayanıyordu. Aile, erken kapitalizmin bütünleyici bir parçası haline geldi, çünkü ona bu motivasyonların pek çoğunu sağlıyordu. Böylece, "emek alışkanlığı," kendi firmalarının yaptıklarına sadakati de kapsayan itaat ve sadakat alışkanlıkları, maksimizasyon temelinde akılcı biçimde seçilmiş teoriye tam olarak uymayabiliyordu. Kapitalizm bunların yokluğunda da işleyebiliyordu, ancak o zaman bizzat iş adamları için bile yabancı ve sorunsal haline geliyordu. Bu, ABD ve 1980'lerde Britanya gibi aşırı serbest piyasa devletlerinin mali bölgeleri silip süpüren ve kârı arayışı ile bir üretim sistemi olarak ekonomi arasındaki bütün bağlantıları fiilen koparan, büyük şirketlerin korsanca "take overs"larının ve öteki mali spekülasyonların moda olduğu sırada gerçekleşti. Büyümenin sadece kârın maksimizasyonuyla gerçekleşmediğini unutmamış olan kapitalist ülkelerin (Almanya, Japonya, Fransa) bu türden yağmacılığı zorlaştırmalarının ya da imkânsızlaştırmalarının nedeni budur.

Karl Polanyi, İkinci Dünya Savaşı sırasında ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının yıkıntılarını inceleyerek bu uygarlığın temelini oluşturan varsayımların ne kadar olağanüstü ve beklenmedik olduğuna işaret etti: kendi kendini düzenleyen ve evrensel olan piyasalar sistemi varsayımları. Polanyi, Adam Smith'in "bir şeyi bir başka şeyle trampa etme, takas etme ve değiştirme eğilimi"nin "bir endüstriyel sistem"i esinlendirmiş olduğunu öne sürdü. Bu sistem, "teorik ve pratik olarak, insan türünün, siyasal, entelektüel ve ruhsal uğraşılarında olmasa da, bütün ekonomik faaliyetlerinde özel bir eğilimden etkilendiğini gösteriyordu." (Polanyi, 1945, s. 50-51). Ancak Polanyi, kendi dönemindeki kapitalizmin mantığını abarttı, tıpkı Adam Smith'in, bütün insanların kendi ekonomik çıkarlarını kollamalarının ulusların zenginliğini otomatik olarak maksimize edişini, tek başına ele alarak abartmış olması gibi.

İçimize çektiğimiz havayı ve bunun faaliyetlerimizi mümkün kıldığını nasıl veri olarak kabul ediyorsak, kapitalizm de içinde faaliyet gösterdiği, geçmişten devraldığı atmosferi aynı şekilde veri olarak kabul eder. Bunun ne kadar hayati olduğu ancak hava azaldığında keşfedildi. Başka deyişle kapitalizm, tam kapitalist olmadığı için başarılı olmuştu. Kâr maksimizasyonu ve birikim bu başarı için gerekli koşullardı, ancak yeterli değildi. Kapitalizmin geçmişten devralınmış tarihsel varlıklarını aşındırmaya ve bunlar olmadan faaliyet göstermenin zorluklarını kanıtlamaya başlayan, yüzyılın son çeyreğinde yaşanan kültür devrimi oldu. 1970'lerde ve 1980'lerde moda olan, komünist rejimlerin yıkıntılarını hor gören neo-liberalizmin, eskisi kadar makul görülmediği bir sırada zafer kazanması tarihsel bir ironiydi. Piyasa, çıplaklığının ve yetersizliğinin artık gizlenemediği bir sırada zafer kazandığını iddia etti.

Kültür devriminin başlıca gücü, doğal olarak, eski kapitalist bölgelerin kentleşmiş "endüstriyel piyasa ekonomileri"nde hissediliyordu. Ne var ki, ilerde göreceğimiz gibi, daha geç yirminci yüzyılda serbest kalan olağanüstü ekonomik ve toplumsal güçler, artık "Üçüncü Dünya" denilen şeyi de dönüştürdü.

12

Üçüncü Dünya

Okunacak kitap olmadan, kırsal bölgelerde [Mısır'ın] akşamları zamanın geçmek bilmediğini [hatırlıyordum]. Bu yüzden serin bir verandada rahat bir koltuk ve iyi bir kitap hayatı çok daha katlanılabilir hale getiriyordu. Arkadaşım bir keresinde şöyle dedi: "Düşünebiliyor musun, bir toprak ağası akşam yemeğinden sonra başının üzerinde parlak bir ışıkla verandada senin gibi oturacak ve kimse onu vurmayacak." Bunu kendim için de düşünebilirdim.

-Russel Paşa, 1949

Köydeki konuşmalar ne zaman karşılıklı yardım, yardımın parçası olarak da nakit kredi sağlama konusuna gelse, köylüler arasında işbirliğinin azaldığından şikâyet eden sözler yükseliyordu... Bu türden sözlere daima, köydeki insanların para meselelerine yaklaşımlarında giderek daha hesapçı hale gelmekte oldukları gerçeğine yapılan değinmeler eşlik ediyordu. O zaman köylüler, şaşmaz biçimde, insanların birbirine yardım etmeye her zaman hazır oldukları "eski günler" dedikleri şeyden söz etmeye başlıyorlardı.

- M. B. Abdül Rahim, 1973

I

Sömürgesizleştirme ve devrim yeryüzünün siyasal haritasını dramatik biçimde dönüştürdü. Asya'da uluslararası alanda resmen tanınmış bağımsız devletlerin sayısı beş kat arttı. Afrika'da, 1939'da bir tane olan bağımsız devletlerin sayısı şimdi neredeyse elliye çıkmıştı. Erken ondokuzuncu yüzyıl sömürgesizleştirmesinin ardında yirmi ya da daha fazla Latin cumhuriyeti bıraktığı Latin Amerika ülkelerinde bile bir düzine ülke sömürgesizleştirme sürecine eklendi. Ne var ki, önemli olan onların sayıları değil, kolektif olarak temsil ettikleri muazzam ve giderek artan demografik ağırlıkları ve bunun yarattığı baskıydı.

Bu gelişme, dünya nüfusunun dengesini değiştiren ve değiştirmeye devam eden İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımlı dünyada meydana gelen şaşırtıcı demografik patlamanın sonucuydu. Birinci sanayi devriminden, muhtemelen onaltıncı yüzyıldan beri bu hareket "gelişmiş" dünyanın, yani Avrupa içindeki ya da kökeni Avrupa olan nüfusların lehine olmuştu. Bunlar 1750'de küresel nüfusun % 20'sinden daha azını oluştururlarken, 1900'de insanlığın yaklaşık üçte birini oluşturacak şekilde yükselmişlerdi. Felaket Çağı durumu dondurdu, ancak yüzyılın ortalarından itibaren dünya nüfusu bütün tahminleri aşan bir oranda büyümüştü. Bu büyüme, daha çok, bir zamanlar bir avuç imparatorluk tarafından yönetilen ya da fethedilmiş olan bölgelerde meydana gelmişti. OECD üyesi zengin ülkeleri "gelişmiş dünya"nın temsilcisi olarak alırsak, bunların toplam nüfusu 1980'lerin sonunda insanlığın sadece % 15'ini temsil ediyordu. Bu oran (göç dışında) kaçınılmaz bir zayıflamayı gösteriyordu, çünkü "gelişmiş ülkeler"in bir çoğu artık kendilerini yeniden üretmeye yetecek kadar çocuk doğurmuyorlardı.

Dünyanın yoksul ülkelerinde meydana gelen, "altın çağ"ın sonunda ilk kez ciddi bir uluslararası endişeye neden olan bu demografik patlama, küresel nüfusun yirmi birinci yüzyılda bir zaman on milyarda (ya da geçerli tahmin her neyse) nihayet istikrar kazanacağını düşünürsek, muhtemelen Kısa Yirminci Yüzyılda yaşanan en temel değişikliği oluşturmaktadır.* 1950'den beri kırk yıl içinde ikiye katlanan bir dünya nüfusu ya da otuz yıldan daha az bir süre içinde ikiye katlanabileceği düşünülen Afrika'nınki gibi bir nüfus, yol açacağı pratik sorunlarla birlikte, tarihsel olarak daha önce görülmemiş bir durumdur. Halkının % 60'ı on beş yaşın altında olan bir ülkenin toplumsal ve ekonomik durumunu düşünmek gerekir.

Yoksul dünyadaki demografik patlama, bu ülkelerdeki temel doğum oranları, aynı tarihsel dönem içinde "gelişmiş" ülkelerdekinden doğal olarak çok daha yüksek olduğu için ve nüfus artışını her zaman aşağıda tutan

---

*) Bu yüzyılda yaşadığımız görülmemiş derecede hızlı büyüme aynı şekilde devam ederse bir felaket kaçınılmaz olacaktır. İnsanlık ilk milyarına yaklaşık iki yüz yıl önce ulaştı. Bir sonraki milyara ulaşmak 120 yıl, üçüncüsüne ulaşmak otuz beş yıl ve dördüncüsüne ulaşmak on beş yıl aldı. 1980'lerin sonunda 5.2 milyara ulaştı ve 2000 yılında altı milyarı aşacağı tahmin edildi.

muazzam ölüm oranları 1940'lardan itibaren yüksekten bırakılan bir taş gibi aşağı düştüğü için böylesine heyecan vericiydi. Ölüm oranlarındaki düşüş ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sındakine kıyasla dört ya da beş kat daha hızlıydı (Kelley, 1988, s. 168). Avrupa'da bu düşüş yaşam ve çevresel standartlarda dereceli bir iyileşmeyi beklemek zorunda kalırken, modern teknoloji "Altın Çağ"'da modern ilaçlar ve ulaşım devrimi biçiminde bir kasırga gibi yoksul ülkeler dünyasını silip süpürdü. 1940'lardan itibaren, tıp ve eczacılık alanında yapılan buluşlar (örn. DDT ve antibiyotikler) ilk kez kitlesel ölçekte hayat kurtaracak konuma geldi. Daha önce, belki de çiçek hastalığı dışında bu ölçüye asla ulaşılmamıştı. Böylece, ne ekonominin ne de onun kurumlarının büyük bir değişikliğe uğramadığı koşullarda, doğum oranları yüksek düzeyde kalırken ya da refah zamanlarında yükselirken, ölüm oranları azaldı -Meksika'da 1944'ten sonraki yirmi beş yıl içinde yarıdan daha aza düştü- ve nüfus yukarı fırladı. Bunun doğal sonuçlarından biri, zengin ile yoksul, ileri ülkeler ile geri olanlar arasındaki uçurumun, her iki bölgenin ekonomileri de aynı oranda büyüdüğü zaman bile, genişlemesiydi. Nüfusu istikrarlı olan bir ülkede otuz yıl öncesinin iki katı olan bir GSYH'yı dağıtmak bir şeydir; onu otuz yıl içinde ikiye katlanan (Meksika'daki gibi) bir nüfus arasında dağıtmak başka şey.

Bir Üçüncü Dünya değerlendirmesine onun demografisini ele alarak başlamak önemlidir, çünkü nüfus patlaması onun varlığının merkezi olgusudur. Gelişmiş ülkelerdeki tarih, uzmanların "demografik geçiş" dediği şeyin, nüfusun düşük doğum oranı ve düşük ölüm oranı, yani ikiden fazla çocuk sahibi olmaktan vazgeçilmesi temelinde nüfusu istikrarlı hale getirerek, er ya da geç sağlanacağını gösterir. Ne var ki, "demografik geçiş"in çeşitli ülkelerde, özellikle Doğu Asya'da gerçekleşme sürecinde olduğuna dair bulgular varken, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda yoksul ülkelerin büyük kısmı, eski Sovyet bloku dışında bu yolda çok ileri gidememişti. Bu durum onların sürekli yoksulluğunun bir nedeniydi. Dev nüfusu olan çeşitli ülkeler beslenmeyi bekleyen on milyonlarca yeni ağız karşısında öylesine zor durumda kaldılar ki, hükümetler zaman zaman kendi yurttaşlarına doğum kontrolu ya da başka türlü aile sınırlamasını zorla dayatmak için amansızca baskı yaptılar (1970'lerde Hindistan'daki kısırlaştırma kampanyası ve Çin'in "tek çocuk" siyaseti gibi). Herhangi bir ülkede nüfus sorununun bu önlemlerle çözülmesi pek mümkün değildir.

II

Ne var ki, savaş sonrası ve sömürge sonrası dünya içinde ortaya çıkan, yoksul dünyanın ilk kaygıları bunlar değildi. Peki bu ilk kaygıları nasıl düzenlemek gerekir?

Yoksul dünya devletlerinin, emperyal efendilerinden ya da bir zamanlar onları fethedenlerden türetilmiş siyasal sistemleri benimsemeleri ya da benimsemek zorunda kalmaları şaşırtıcı değildir. Toplumsal devrimden ya da (aynı şeye varan) uzun süreli kurtuluş savaşlarından çıkan azınlık büyük ihtimalle Sovyet devrimi modelini izleyecekti. Bu nedenle, teoride, dünya giderek partilerin yarıştığı parlamenter cumhuriyetler olarak gösterilen şeyle, artı, tek bir partinin rehberliği altında bir "demokratik halk cumhuriyetleri" azınlığı ile dolduruldu. (Dolayısıyla, sadece komünist ya da toplumsal devrimci rejimlerin, resmi unvanlarında "halkçı" ve/veya "demokratik" olmakta ısrar etmelerine rağmen, teoride herkes demokratikti.)*

Pratikte bu etiketler bu yeni devletlerin kendilerini uluslararası alanda yerleştirmek istedikleri yeri gösteriyordu. Genelde bunlar, Latin Amerika cumhuriyetlerinin uzun süredir eğilim gösterdikleri resmi anayasalar kadar ve aynı nedenlerle gerçek dışıydı: pek çok örnekte, bu düzeye erişecek maddi ve siyasal koşullardan yoksundular. Bu durum, komünist tipteki yeni devletler için de geçerliydi. Ancak bu devletlerin temelde otoriter yapıları ve tek bir "öncü parti"ye bağlı aygıtları onları Batılı bir geriplanı olmayan devletlere, liberal cumhuriyetlerden daha çok yaklaştırıyordu. Nitekim komünist devletlerin sarsılamaz ve sarsılmaz birkaç siyasal ilkesinden biri (sivil) partinin askeriye üzerindeki üstünlüğüydü. Ancak 1980'lerde, devrimci esinli devletler arasında yer alan, Cezayir, Benin, Burma, Kongo Cumhuriyeti, Etyopya, Madagaskar ve Somali -

---

*) Komünizmin çöküşünden önce aşağıdaki devletler, resmi isimlerinde, "halkın", "halkçı", "demokratik" ya da "sosyalist" sözcüklerini kullanıyorlardı: Arnavutluk, Angola, Cezayir, Bangladeş, Benin, Burma, Bulgaristan, Kamboçya, Çin, Kongo, Çekoslovakya, Etyopya, Demokratik Almanya Cumhuriyeti, Macaristan, Kuzey Kore, Laos, Libya, Madagaskar, Moğolistan, Mozambik, Polonya, Romanya, Somali, Sri Lanka, SSCB, Vietnam, Güney Yemen ve Yugoslavya. Guyan kendisini "kooperatif cumhuriyet" olarak ilan ediyordu.

artı, biraz egzantrik Libya- darbelerle iktidara gelmiş askerlerin yönetimi altındaydı. Birbirine rakip uyarlamalar olmakla birlikte, her ikisi de Baas Sosyalist Partisi'nin hükümetlerince yönetilen Suriye ve Irak da aynı durumdaydı.

Aslında, askeri rejimlerin hüküm sürmesi ya da bu rejimlerin eline düşme eğilimi, anayasal ve siyasal eğilimleri ne olursa olsun Üçüncü Dünya devletlerini birleştirdi. Üçüncü Dünya komünist rejimlerinin ana gövdesini (Kuzey Kore, Çin, Hindiçini cumhuriyetleri ve Küba) ve Meksika Devrimi'nden kaynaklanan uzun süreli yerleşik rejimi atlarsak, en azından 1945'ten beri başından askeri rejim olayları geçmemiş herhangi bir cumhuriyet düşünmek zordur. (Bazı istisnalarla (Tayland) birkaç monarşinin daha güvenli olduğu görülür.) Hindistan, kuşkusuz, bu kitap yazılırken, en etkileyici bir Üçüncü Dünya devleti olarak kalmaya devam etmektedir. Bu ülke, hem sivillerin sarsılmaz üstünlüğünü korudu hem de hükümetler görece dürüst seçimlerle sarsılmaz biçimde birbirini izlemeye devam etti. Gene de, bu durumun "dünyanın en büyük demokrasisi" etiketini haklı çıkarıp çıkarmadığı, Lincoln'ün "halkın, halk için, halk tarafından yönetilen hükümeti"ni tam olarak nasıl tanımladığımıza bağlıdır.

Dünyada askeri darbe ve rejimlere -Avrupa'da bile- öylesine alıştık ki, şimdiki ölçekte bunların ayırt edici biçimde yeni bir fenomen olduğunu kendimize hatırlatmamız gerekir. 1914'te Latin Amerika dışında askeri yönetim altında olan tek bir uluslararası egemen devlet yoktu. Latin Amerika'da *coup d'ètat* geleneğin bir parçasıydı ve burada bile o sırada sivil yönetim altında olmayan yegâne büyük cumhuriyet, bir devrimin ve iç savaşın ortasında bulunan Meksika idi. Militarist devletler, askeriyenin daha büyük bir siyasal ağırlık taşıdığı devletler ve subayların hükümetle sürtüşme içinde olduğu -bariz bir örnek olarak Fransa- çeşitli devletler vardı. Bununla birlikte, gereğince yönetilen ve istikrarlı olan devletlerde askerlerin içgüdü ve alışkanlıkları siyasetçilere itaat etmek ve bu alanın dışında kalmak; ya da siyasete ancak resmen söz hakkı olmayan kişilerden oluşan bir başka grup, hâkim sınıf kadınları gibi, yani sahnenin gerisinden ve entrika yoluyla katılmaktı.

Askeri darbe siyasetleri böylelikle yeni bir belirsizlik ya da meşru olmayan hükümetler çağının ürünü oldu. Machiavelli'nin anılarını bir yana bırakırsak, konuya ilişkin ilk ciddi tartışma bir İtalyan gazetecisi ta-

rafından yapıldı. Curzio Malaparte'nin *Coup d'ètat*'sı, felaket yılları yarılanmışken, 1931'de ortaya çıktı. Yüzyılın ikinci yarısında, süpergüçler dengesi sınırları ve daha küçük bir ölçüde rejimleri istikrarlı hale getirmek için ortaya çıkarken silahlı adamlar siyasete daha çok müdahale etmeye başladılar. Çünkü yerküre artık, çoğu yeni olan ve bu nedenle geleneksel bir meşruluktan yoksun olan iki yüz kadar devletle doluydu ve bunların çoğu etkin hükümetlerden çok siyasal karışıklık üretmesi muhtemel siyasal sistemlerle yüklüydü. Bu durumda, silahlı kuvvetler genellikle devlet temelinde siyasal ya da bir başka eylem yapabilecek yegâne yapılardı. Ayrıca, süpergüçler arasındaki uluslararası Soğuk Savaş müşteri ya da müttefik devletlerin silahlı güçleri tarafından yürütüldüğü için, bunlar uygun süpergüç tarafından ya da bazen Somali'de olduğu gibi süper güçlerin önce biri sonra diğeri tarafından destekleniyor ve silahlandırılıyordu. Tanklardaki adamlar için siyasette geçmişe kıyasla daha geniş bir faaliyet alanı vardı.

Komünizmin çekirdek ülkelerinde silahlı kuvvetler, son çılgınlık yıllarında Mao Zedung bu gücü tamamen ortadan kaldırmaya yaklaşmış olsa da, parti aracılığıyla sağlanan sivil üstünlüğün denetimi altında tutuldu. Batı ittifakının çekirdek ülkelerinde askeri siyasetin alanı siyasal istikrarsızlığın yokluğuyla ya da onu denetim altında tutacak etkin mekanizmalarla sınırlandı. Nitekim İspanya'da, Franco'nun ölümünden sonra liberal demokrasiye geçiş, yeni kralın himayesi altında yeterince müzakere edildi ve 1981'de yeterince örgütlü olmayan Franco yanlısı subayların darbe girişimi kralın bunu kabul etmemesi üzerine yarı yolda durduruldu. ABD'nin, güçlü Komünist Partisi'nin iktidara katılma ihtimaline karşı darbe potansiyelini muhafaza ettiği İtalya'da, 1970'lerde askeriyenin, gizli servis ve terörist yeraltı dünyalarının karanlıklarında çeşitli ve hâlâ açıklanamayan dehşet verici eylemlere rağmen, sivil hükümet varlığını sürdürdü. Ancak sömürgesizleştirmenin açtığı yaraların (sömürge ayaklanmalarının yenilgiye uğratılması) dayanılmaz olduğu yerlerde Batılı subaylar askeri darbe ayartısına kapıldılar - 1950'lerde Hindiçini ve Cezayir'i elde tutma mücadelesinin kaybedilmesi sırasında Fransa'da ve sahip olduğu Afrika imparatorluğu 1970'lerde çökerken Portekiz'de (sol siyasal yönelimle) olduğu gibi. Her iki örnekte de silahlı kuvvetler kısa süre içinde yeniden sivil denetim altına girdiler. Avrupa'da ABD'nin fiilen desteklediği yegâne askeri rejim, özellikle idraksiz bir

grup aşırı sağcı Grek albayı tarafından, 1967'de, komünistler ile muhalifleri arasındaki iç savaşın (1944-49) her iki tarafta da çok acı anılar bıraktığı bir ülkede (muhtemelen yerel inisiyatifle) gerçekleştirildi. Muhaliflerine sistematik işkence yapma eğilimiyle ayırt edilen rejim yedi yıl sonra kendi siyasal budalalığının ağırlığı altında çöktü.

Üçüncü Dünya'da, özellikle yabancılar tarafından takviye edilen, zaman zaman onlarla yer değiştiren birkaç yüz silahlı adamın belirleyici bir ağırlık taşıyabildiği, tecrübesiz ve yetersiz hükümetlerin kaos, çürüme ve karışıklık durumlarını tekrar tekrar üretmelerinin muhtemel olduğu, yeni, zayıf ve genellikle küçük devletlerde, askeri müdahale koşulları çok daha cezbediciydi. Çoğu Afrika ülkesinde tipik askeri yönetici, hevesli bir diktatör değil, ortaya çıkan karışıklığı gerçekten düzeltmeye çalışan, kısa süre içinde sivil hükümetin yönetimi devralacağını -çoğu kez boş yere-uman biriydi. Genellikle her iki çabada da başarısız oluyordu. Askeri şeflerin pek azının uzun süre iktidarda kalmasının nedeni budur. Her durumda, hükümetin komünistlerin eline geçebileceğine dair en küçük bir belirti Amerikan desteğini fiilen garanti ediyordu.

Özetle, askeri siyaset, tıpkı askeri istihbarat gibi, sıradan siyasetin ve istihbaratın yokluğu nedeniyle açılan boşluğu doldurma eğilimindeydi. Bu, siyasetin özel bir alâmeti değil, kuşatıcı istikrarsızlık ve güvensizliğin bir işleviydi. Ne var ki giderek bütün Ortadoğu'yu kapladı, çünkü yerkürenin bu eski sömürge ya da bağımlı kesiminde yer alan nerdeyse bütün ülkeler, pek azının sahip olduğu o istikrarlı, işlevli ve etkin devletleri gerektiren siyasetleri şu ya da bu biçimde izlediler. Ekonomik bağımsızlığı ve "kalkınma"yı benimsediler. Dünya savaşının ikinci raundu, dünya devrimi ve onun sonucu olarak küresel sömürgesizleştirme sırasında, emperyalist ülkelerin dünya piyasası için öncelikli üreticiler olarak sahip oldukları eski refah programının, örneğin, Maksika'da Porfirio Diaz ve Peru'da Leguia tarafından büyük umutlarla taklit edilen Arjantin ve Uruguay *estancieros* programının, artık geleceğinin olmadığı görülüyordu. Bu program, her durumda, Büyük Çöküş'ten sonra uygun olmaktan çıkmıştı. Ayrıca, gerek ulusalcılık gerekse anti-emperyalizm eski imparatorluklara daha az bağımlı siyasetleri gerektiriyor ve SSCB örneği, alternatif bir "kalkınma" modeli sağlıyordu. Bu örnek asla 1945'ten sonraki yıllardaki kadar etkileyici olmamıştı.

Bu nedenle daha iddialı devletler, ister merkezi olarak planlanmış Sovyet modeli ister ithal ikamecilikle olsun sistemli sanayileşmeyle tarımsal geriliğe son vermek istediler. Her ikisi de farklı biçimlerde devlet eylemine ve devlet denetimine dayanıyordu. Gelecekte devasa barajların gölgelediği dev hidroelektrik tesislerden beslenen büyük tropikal çelik fabrikalarıyla ilgili düşler görmeyen daha az iddialı devletler bile, kendi ulusal kaynaklarını bizzat geliştirmek ve denetlemek istiyorlardı. Petrol geleneksel olarak emperyal güçlerle çok yakın ilişkileri olan özel Batılı şirketlerce üretilmişti. Artık hükümetler, 1938 Meksika örneğini izleyerek, onları ulusallaştırıyor ve devlet girişimleri olarak işletiyorlardı. Ulusallaştırmadan kaçınan devletler, petrol ve doğal gaza fiziksel olarak sahip olmanın yabancı şirketlerle yapılan görüşmelerde kendilerine üstünlük sağladığını (özellikle ARAMCO'nun Suudi Arabistan'a o zamana kadar hayal bile edilemeyen % 50 oranında bir irat sağladığı 1950'den sonra) keşfettiler. Nihayet 1970'lerde dünyayı rehin alan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurmak mümkün hale geldi, çünkü dünya petrolünün mülkiyeti, şirketlerden görece daha az sayıdaki üretici hükümetlere geçmişti. Özetle, sömürgelikten kurtulan ya da bağımsız olan devletlerin o zamana kadar eski ya da yeni yabancı kapitalistlere (çağdaş sol terminolojiyle "yeni-sömürgecilik") rahatça güvenen hükümetleri bile bunu devlet denetimi altındaki bir ekonomi içinde yapıyorlardı. 1980'lere kadar bu türden devletlerin belki de en başarılı olanı, daha önce Fransız sömürgesi olan Fildişi Sahili'ydi.

En az başarılı olanlar muhtemelen geriliğin getirdiği zorlukları - kalifiye ve deneyimli uzmanların, yöneticilerin ve ekonomi kadrolarının yokluğu; cehalet; ekonomik modernleşme programlarına yabancılık ya da sempati eksikliği- küçümseyen yeni ülkelerdi. Bu durum, özellikle hükümetler önlerine gelişmiş ülkelerin bile zorlanacağı, merkezi olarak planlanmış sanayileşme gibi hedefler koyduklarında görülüyordu. Nitekim, bağımsızlık verilen ilk alt-Sahra Afrika ülkesi olan Sudan'la birlikte Gana, yüksek kakao fiyatları ve savaş zamanı kazançları sayesinde biriktirdikleri iki yüz milyonluk bir rezervi, Kwame Nkrumah'ın pan-Afrika birliği planlarının yanı sıra, devlet denetiminde sanayileşmiş bir ekonomi inşa etme girişiminde harcadı. Sonuç tam bir felaketti ve 1960'larda kakao fiyatlarının çökmesiyle birlikte durum daha da kötüleşti. 1972'de büyük projeler başarısızlığa uğramıştı; bu küçük ülkedeki yerli

sanayi yüksek gümrük vergisi duvarlarının, fiyat denetimlerinin ve ithalat lisanslarının ardında yaşayabiliyordu. Bütün bunlar hâlâ ortadan kaldırılamayan bir kara ekonominin gelişmesine ve genelleşmiş bir çürümeye yol açtı. Bütün ücretli çalışanların dörtte üçü kamu sektöründe istihdam edilirken, geçimlik tarım (pek çok başka Afrika ülkesinde olduğu gibi) ihmal edildi. Nkrumah'ın askeri darbeyle devrilmesinden sonra (1966) ülke, hayal kırıklığı yaratan bu çizgiyi birbirini izleyen askeri ve zaman zaman sivil hükümetlerle sürdürdü.

Alt-Sahra Afrikasımn yeni devletlerinin kasvetli sicili bizi, devletin denetlediği ya da desteklediği planlı ekonomi yolunu seçen, daha elverişli yerlerdeki eski sömürge ya da bağımlı ülkelerin önemli kazanımlarını küçümsemeye yöneltmemelidir. Uluslararası görevlilerin jargonunda 1970'lerden itibaren YSÜ (Yeni Sanayileşen Ülkeler) olarak bilinen şey, Hong-Kong kent devleti dışında, bu siyasetleri temel aldı. Brezilya ve Meksika' yı çok az tanıyan biri bile, bu ülkelerin ürettiği bürokrasiye, görülmemiş yolsuzluklara ve büyük israfa tanıklık edecektir, ancak bu iki ülkenin yıllık büyüme oranı on yıllarca % 7 oldu: özetle, her ikisi de arzuladıkları modern sanayi ekonomilerine geçişi başardılar. Aslında, Brezilya bir süre komünist olmayan dünyanın en büyük sekizinci sanayi ülkesi oldu. Her iki ülke de büyük bir iç pazar sağlayacak kadar geniş bir nüfusa sahipti, öyle ki ithal ikamesiyle sanayileşme hiç olmazsa oldukça uzun bir süre için anlam taşıyordu. Bir süre kadar Brezilya kamu sektörü gayri safi ulusal hasılanın yaklaşık yarısını ele geçirdi ve en büyük yirmi şirketin on dokuzunu temsil etti. Bu arada Meksika kamu sektörü toplam iş gücünün beşte birini istihdam etti ve ulusal ücret faturasının beşte ikisini ödedi (Harris, 1987, s. 84-85). Uzak Doğu'da devlet planlamacılığı, doğrudan kamu girişimine daha az, kredi ve yatırımları denetleyen hükümetin hâkim olduğu iş gruplarına daha çok dayanma eğilimindeydi, ancak ekonomik kalkınmanın devlete bağımlılığı aynıydı. 1950'lerde, 1960'larda ve 1990'lara kadar YSÜ'lerde oyunun adı, planlama ve devlet inisiyatifi idi. Bu ekonomik kalkınma biçiminin tatmin edici ya da düşkırıcı sonuçlara yol açıp açmaması, yerel koşullara ve insan hatalarına bağlıydı.

III

Devlet denetimi altında olsun olmasın kalkınma kendi besin maddelerini yetiştirerek yaşayan Üçüncü Dünya sakinlerinin büyük çoğunluğunun dolaysız biçimde çıkarına uygun değildi; çünkü kamu gelirlerinin başlıca bir ya da iki ihraç ürününe -kahve, muz ya da kakao- bağlı olduğu ülkelerde ya da sömürgelerde bu ürünler sadece birkaç bölgede yoğunlaşıyordu. Alt-Sahra Afrikası'nda ve Çin'in yanı sıra Güney ve Güney Doğu Asya'nın büyük kısmında halk kitleleri tarımla yaşamaya devam ettiler. Sadece batı yarıkürede ve batılı İslam'ın kuru topraklarında kırsal kesimin dev kentlere akışı, bir kaç dramatik on yıl içinde kırsal toplumları kentsel toplumlara dönüştürdü (bk. bl. 10). Siyah Afrika'nın büyük kısmı gibi, verimli ve nüfusu çok yoğun olmayan bölgelerde çoğu insan, kendilerine kalsa biraz daha iyi yaşamayı başaracaklardı. Burada yaşayanların çoğunun kendi devletlerine ihtiyaçları yoktu. Bu devletler genellikle fazla zarar veremeyecek kadar zayıftı ve fazla sorun çıkarmaları halinde köydeki geçimlik hayata geri çekilerek devre dışı bırakılabiliyordu. Birkaç kıta bağımsızlık çağına, kısa süre içinde elden kaçırılan daha büyük avantajlarla başladı. Asyalı ve Müslüman köylülerin çoğu daha da yoksuldu ve en azından daha kötü besleniyordu -zaman zaman Hindistan'daki gibi umutsuz ve tarihsel olarak yetersiz biçimde- ve yetersiz topraklar üzerinde yaşayan erkekler ve kadınlar çok daha şiddetli bir baskı altındaydılar. Bununla birlikte, bu durumdaki insanların pek çoğu, çözümü, kendilerine ekonomik kalkınmanın görülmemiş bir servet ve zenginlik getireceğini söyleyenlerin peşine takılmakta değil, onları kendilerinden uzak tutmakta görüyordu. Uzun bir deneyim onlara ve onlardan önce atalarına dışardan iyi bir şey gelmediğini göstermişti. Sessizce hesaplamalar yapan kuşaklar onlara asgari risklerin azami kârlardan daha iyi bir siyaset olduğunu öğretmişti. Bu anlayış onları küresel ekonomik devrimin tamamen dışında tutmadı. Bu devrim plastik sandaletler, petrol varilleri, eski kamyonlar ve kâğıtlarla dolu hükümet büroları biçiminde en tecrit edilmiş durumda olanlarına bile ulaştı, ancak bu bölgelerde insanlığı, yazı ve bürolar dünyası içinde ya da aracılığıyla faaliyet gösterenler ile diğerleri arasında bölme eğilimi gösterdi. Kırsal Üçüncü Dünya'nın büyük kısmında mer-

kezi bölünme "kıyı" ile "iç bölge" ya da kent ile kırsal kesim arasındaydı.*

Sorun, modernite ve hükümet birlikte yol aldığı için, "iç" olanın "kıyı" tarafından, kırsal kesimlerin kent tarafından, cahillerin eğitim görmüşler tarafından yönetilmesiydi. Başlangıçta söz vardı. Kısa süre içinde Gana'nın bağımsız devleti haline gelecek olan şeyin Meclis'inin 104 üyesi arasında ilk okuldan sonra bir biçimde eğitim görmüş altmış sekiz kişi vardı. Telegana'nın (Güney Hindistan) Yasama Meclisi'nin 106 üyesi orta ya da yüksek öğrenim görmüş doksan yedi kişiyi kapsıyordu. Bu bölgelerin her ikisinde de herhangi bir zamanda insanların büyük çoğunluğu cahildi (Hodgkin, 1961, s. 29; Gray, 1970, s. 135). Dahası, Üçüncü Dünya devletlerinin *ulusal* hükümeti içinde faaliyet göstermek isteyen herhangi birisinin sadece bölgede en yaygın dili (bu her zaman kendi cemaatinin dili olmayabiliyordu) değil, uluslararası dillerden birini de (İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Arapça, Mandarin Çincesi) ya da en azından yeni hükümetlerin yazılı "ulusal" diller olarak (Swahili, Bahasa, Pidgin) geliştirmek istedikleri bölgesel *lingua franca*'yı (ticaret dili -çn.) bilmesi gerekiyordu. Tek istisna, resmi yazı dilinin (İspanyolca ya da Portekizce) çoğunluğun konuşma diliyle çakıştığı Latin Amerika bölgeleriydi. 1967 genel seçimlerinde Haydarabad'daki (Hindistan) devlet memurluğu adaylarının sadece üçü (kırk dördü içinde) İngilizce bilmiyordu (Bernstorff, 1970, s. 146).

Bu durumda daha uzak ve geri halklar bile giderek daha yüksek eğitimin avantajlarını, kendileri bu imkâna sahip olmasalar ya da olamasalar bile anladılar. Bilgi tam anlamıyla iktidar demekti. Bu durum en bariz biçimde devletin kendi tebaına, onların kaynaklarını toplayan ve daha sonra bu kaynakları devlet çalışanlarına dağıtan bir makine olarak görüldüğü ülkelerde geçerliydi. Eğitim kamu hizmetinde iş bulmayı sağlıyordu. Bu iş, genellikle güvenceli ve insanların rüşvet ve komisyon almalarını, aile üyelerine ve dostlarına da iş bulmalarını sağlayan bir kariyere ulaşma şansı veriyordu.** Söz gelimi Orta Afrika'da bir köy kendi gençlerinden

*) Benzer bölünmeler sosyalist devletlerin geri bölgelerinde, örneğin Sovyet Kazakistanı'nda da görülmekteydi. Burada bölge sakinlerinin, çiftçilik ve hayvancılıktan vazgeçmekte, sanayileşmeyi ve kentleri geniş bir (Rus) göçmenler kitlesine terk etmekte hiçbir çıkarları yoktu.

**) Örn., 1980'lerin ortalarına kadar, Benin, Kongo, Gine, Somali, Sudan, Mali, Ruanda ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nde (World Labour, 1989, s. 49).

birinin eğitimine yaptığı yatırımın, eğitimin sağlayacağı hükümet görevinden bütün topluluğa gelir ve koruma biçiminde geri döneceğini umut ediyordu. Başarılı kamu görevlisi, her durumda o nüfus içinde geliri en iyi olan kişiydi. 1960'larda Uganda gibi bir ülkede böyle bir kişi kendi ülkesindeki insanların adam başına ortalama gelirinden 112 kez daha fazla (yasal) maaş alabiliyordu (bu oran Büyük Britanya'da 10:1 oranındaydı) (UN World Social Situation, 1970, s.66).

Kırsal kesimden yoksul insanların eğitimin avantajlarından bizzat yararlanabildikleri ya da çocukları için bu olanağı sağlayabildikleri yerlerde (moderniteye en yakın ve sömürgecilikten en uzak Üçüncü Dünya bölgesi, Latin Amerika'daki gibi) öğrenim görme arzusu çok yaygındı. Mapuche yerlileri arasında çalışan Şilili bir komünist örgütçü 1962'de yazara "Bütün istekleri bir şeyler öğrenmek" demişti. "Ben bir entelektüel değilim ve onlara okul bilgisi veremem, bu yüzden onlara futbol öğretiyorum." Bu öğrenme açlığı Güney Amerika kıtasının kırsal kesimini 1950'lerden itibaren boşaltan köyden kente şaşırtıcı kitlesel göçü açıklar. Bütün araştırmalar, kentin taşıdığı cazibenin çocukların daha iyi bir eğitim ve öğretim şansı yakalamalarında yattığını gösterir. Burada " başka bir şey olabiliyorlardı." Okula gitmek doğal olarak en iyi geleceği sağlıyordu, ancak geri tarım bölgelerinde, motorlu bir aracı kullanmak gibi basit bir beceri bile daha iyi bir hayatın anahtarı olabiliyordu. And Dağları'ndaki bir Quechua köyünden gelen bir göçmenin, modern dünyada kendilerine bir yol bulma umuduyla kente gelip ona katılan kuzenlerine ve yeğenlerine öğrettiği ilk şey buydu, çünkü ambulans şoförü olarak yaptığı iş kendi ailesinin kazandığı başarının temelini oluşturuyordu (Julca, 1992).

Latin Amerika dışındaki kırsal insanlar, muhtemelen 1960'larda ya da sonrasında moderniteyi bir tehditten çok bir vaat olarak görmeye başladılar. Ve gene ekonomik kalkınma politikasının, tarımla geçinen insanların beşte üçünü ya da daha fazlasını doğrudan etkilediği için onlara hitap eden bir yönü vardı: tarım reformu. Tarım ülkelerinde bu genel siyaset sloganı, büyük tarım işletmelerinin bölünmesinden ve köylülerle topraksız emekçilere yeniden dağıtılmasından, feodal ayrıcalıkların ya da köleliğin kaldırılmasına; toprak kiralarının azaltılmasından ve toprağın devrimci yöntemlerle ulusallaştırılması ve kolektifleştirilmesinden, ki-

racılıkla ilgili çeşitli reformlara kadar akla gelebilecek her şeyi kapsayabiliyordu.

Bu uygulamalar belki de en çok İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini izleyen on yıl içinde görülmüştü, çünkü bütün bir siyasetler yelpazesi boyunca uygulandı. 1945 ile 1950 arasında insan türünün neredeyse yarısı bir tür toprak reformunun yapıldığı ülkelerde yaşıyordu - Doğu Avrupa'daki komünist tipteki ülkelerde, 1949'dan sonra Çin'de, eski İngiliz Hint İmparatorluğu'nun sömürgesizleştirilmesinin bir sonucu olarak ve Japonya'nın yenilgisi ya da daha çok Amerikan işgal siyasetinin bir sonucu olarak, Japonya, Tayvan ve Kore'de. 1952 Mısır Devrimi Batılı İslam dünyasında etkisini hissettirdi: Irak, Suriye ve Cezayir, Kahire örneğini izledi. 1952 Bolivya Devrimi tarım reformunu Güney Amerika'ya getirdi; 1910 devriminden sonra ya da daha kesin olarak 1930'larda bu devrimin yeniden canlanışından itibaren Meksika uzun süre *agrarismo*'nun en önde giden savunucusu olmuştu. Gene de, konuya ilişkin siyasal deklarasyonların ve istatistiksel araştırmaların bolluğuna rağmen, Fidel Castro'nun Küba Devrimi (toprak reformunu adaya getirdi) sorunu siyasal gündeme getirene kadar Latin Amerika gerçek bir toprak reformu için birkaç devrim ve sömürgesizleştirme geçirmiş ya da bu uğurda birkaç savaş kaybetmişti.

Modernlik yanlıları için toprak reformu olayı, siyasal (devrimci rejimler ya da başarısız bir devrim veya buna benzer bir şeyi yapabilenler için köylü desteğini kazanarak) ideolojik (toprağı işleyenlere vererek) ve bazen de ekonomikti. Bununla birlikte, çoğu devrimci ya da reformcu, toprağın geleneksel köylülere ve topraksızlara ya da yeterli toprağı olmayanlara sadece dağıtılmasından çok fazla şey beklemiyordu. Aslında, topraktan elde edilen çıktı, Bolivya ve Irak'ta bu ülkelerde sırasıyla 1952 ve 1958'de yapılan toprak reformlarının ardından büyük ölçüde düştü. Bununla birlikte, doğruyu söylemek gerekirse, köylünün beceri ve üretkenliğinin yüksek olduğu yerlerde toprak reformu, Mısır, Japonya ve daha çarpıcı biçimde Tayvan'da görüldüğü gibi, şüpheci köylüler tarafından o zamana kadar engellenen üretken potansiyelin büyük kısmını kısa süre içinde serbest bırakabiliyordu (Land Reform, 1968, s. 570-75). Geniş bir köylülüğün bulunduğu durumlarda toprak reformu ekonomik değildi ve şimdi de değildir, çünkü modern dünya tarihinde tarımsal çık-

tıdaki muazzam yükseliş tarımcıların sayısında ve oranında eşit derecede büyük bir azalmayla birlikte gelişmiş, bu yönde en dramatik gelişme İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra görülmüştür. Ne var ki, toprak reformu, özellikle büyük ve modern anlayışla kurulmuş çiftliklerde yapılan çiftçiliğin, toprağa dayalı geleneksel mülk ve emperyalist plantasyon kadar ve aslında Sovyet tipi dev devlet çiftliklerinde ve 1945'ten sonra İngilizlerin Tanganika'da (şimdiki Tanzanya) yerfıstığı üretme planlarında görüldüğü gibi tarımı yarı endüstriyel bir temelde yürütmek için yapılan çok iyi düşünülmemiş modern girişimler kadar etkili, hattâ bunlardan daha esnek olabildiğini kanıtlayabiliyordu ve kanıtladı da. Bir zamanlar esas olarak plantasyon üretimi olduğu düşünülen kahve ya da şeker ve kauçuk gibi ürünler, plantasyon bazı durumlarda hâlâ küçük ölçekli ve kalifiye olmayan üretime kıyasla daha avantajlı olsa da, artık başka biçimlerde üretilebiliyordu. Gene de, savaştan sonra Üçüncü Dünya tarımının başlıca avantajları, bilimsel olarak seçilmiş yeni ürünlerin yarattığı "Yeşil Devrim," Pencap'taki gibi işletmeci zihniyetli çiftçiler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ne var ki, toprak reformu konusunda en güçlü ekonomik sorun üretkenliğe değil eşitliğe dayanır. Genellikle ekonomik kalkınma ulusal gelir dağılımındaki eşitsizliği önce arttırma daha sonra küçültme eğilimi göstermiştir. Bununla birlikte ekonomik zayıflama ve serbest piyasaya duyulan teolojik inanç bu eğilimi çeşitli yerlerde tersine çevirmeye başlamıştır. Altın Çağ'ın sonunda eşitlik gelişmiş Batılı ülkelerde Üçüncü Dünya'dakinden çok daha büyüktü. Ancak gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu yer Latin Amerika, onun ardından Afrika iken, bu oran bir çok Asya ülkesinde alışılmamış biçimde düşüktü. Bu ülkelerde, yani Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da, çok radikal bir toprak reformu Amerikan işgal güçlerinin himayesi altında ya da onlar tarafından dayatılmıştı. (Ne var ki, bunların hiçbiri Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkeleri ya da bir ara Avustralya kadar eşitlikçi değildi.) (Kakwani, 1980). Bu ülkelerin sanayileşmede kazandıkları zaferleri gözlemleyenler, bu durumun sağladığı toplumsal ya da ekonomik avantajları hep merak etmişlerdir. Tıpkı güney yarıkürenin ABD'si olarak kendi kaderini tayin etmenin daima eşiğinde olan ama bunu asla gerçekleştiremeyen Brezilya ekonomisinin çok daha kesintili ilerleyişini gözlemleyenlerin, gelir dağılımındaki görülmemiş eşitsizliğin -sanayi ürünleri iç piyasasını kaçınılmaz biçimde daraltır- bu

gelişmeyi ne kadar engellediğini merak etmeleri gibi. Aslında Latin Amerika'nın çarpıcı toplumsal eşitsizliği bu ülkelerin çoğunda sistemli tarım reformunun aynı derecede çarpıcı yokluğu ile fazla bağlantılı değildir.

Toprak reformu Üçüncü Dünya'nın köylülüğü tarafından, en azından komünist ülkelerde görüldüğü gibi kolektif çiftçiliğe ya da kooperatif üretime dönüştürülene kadar, hiç kuşkusuz hoşnutlukla karşılandı. Ne var ki, modernlik yanlılarının bu reformda gördükleri şey köylülerin buna verdikleri anlamla aynı şey değildi. Köylüler makro- ekonomik sorunlarla ilgilenmiyorlar, ulusal siyasetleri kentli reformcularınkinden farklı bir bakışaçısından görüyorlardı. Toprak talepleri genel ilkeleri değil özgül sorunları temel alıyordu. Nitekim 1969'da Peru'da ülkenin büyük mülk sistemini (*hacienda*lar) bir darbede yıkan bir reformcu generaller hükümeti tarafından kurumsallaştırılan radikal toprak reformu bu nedenle başarısızlığa uğradı. Yerlilerin yaşadığı dağlık bölgelerde, emekçi olarak çalıştıkları geniş And çiftlikleriyle istikrarsız bir ortak hayat süren cemaatler için reform, toprakların ortak olduğu "yerli cemaatler"e ve bir zamanlar toprak sahipleri tarafından ellerinden alınan, yüzyıllar sonra bile sınırları tam olarak hatırlanan ve kaybedildiği asla kabul edilmeyen otlaklara geri dönmek anlamına geliyordu (Hobsbawm, 1974). Bunlar, cemaat içi geleneksel karşılıklı yardım -eşitlikçi olmaktan çok uzak- dışında, kooperatif deneyimlerle ya da başka tarımsal yeniliklerin uygulandığı bir üretken birim olarak (bu kez *communidade*'lerin ve buralarda daha önce çalışan iş gücünün mülkiyeti altında) eski girişimin muhafaza edilmesiyle ilgilenmiyorlardı. Reformdan sonra cemaatler kooperatifleştirilmiş mülklerin topraklarını "işgal etmek" için geri döndüler. Mülk ile cemaat arasındaki (ve kendi toprakları hakkında da anlaşmazlık içinde olan cemaatler arasındaki) çatışmada sanki hiçbir şey değişmemişti (Gomez Rodriguez, s. 242-55). Onları ilgilendirdiği kadarıyla değişen hiçbir şey yoktu. Köylü idealine en yakın toprak reformu muhtemelen 1930'larda Meksika'da yapılan reformdu. Bu devrim ortak toprağı elden çıkarılamayacak şekilde istedikleri gibi örgütlemeleri (*ejidos*) için köy topluluklarına verdi ve köylülerin geçimlik tarım için mücadele ettikleri düşünüldü. Bu dev bir siyasal başarıydı, ancak Meksika tarımının daha sonraki gelişmesini ekonomik bakımdan etkilemedi.

IV

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan düzinelerce sömürge sonrası devletin, Latin Amerika'nın eski emperyal ve endüstriyel dünyaya bağımlı olan bölgelerinin büyük kısmıyla birlikte kısa süre içinde kendilerini "Üçüncü Dünya" olarak gruplaşmış halde bulmaları şaşırtıcı değildi -bu terimin 1952'de icat edildiği söylenir (Harris, 1987, s. 18). Gelişmiş kapitalist ülkeler "Birinci Dünya"yı, komünist olanlar ise "İkinci Dünya"yı oluşturuyorlardı. Mısır ve Gabon'u, Hindistan ve Papua-Yeni Gine'yi aynı türden toplumlar olarak görmenin bariz saçmalığına rağmen, bu sınıflandırma bütünüyle akıldışı değildi. Çünkü bütün bu ülkeler ("gelişmiş" dünyaya kıyasla) yoksuldu,* hepsi bağımlıydı ve hepsinin hükümetleri "kalkınma" istiyorlardı ve hiçbiri, Büyük Çöküş ve İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde kapitalist dünya piyasasının (yani iktisatçıların "kıyaslamalı üstünlük" doktrininin) ya da ülke içindeki kendiliğinden gelişen özel girişimin bu sonuca ulaşabileceğine inanmıyordu. Ayrıca, Soğuk Savaş'm demir ızgarası bütün yerküreyi kavradığında, eylem özgürlüğüne sahip olan herkes iki ittifak sisteminden birine katılmaktan kaçınmak, yani herkesin korktuğu Üçüncü Dünya Savaşı'nın dışında kalmak istedi.

Bu durum, "bağlantısızlık"ın Soğuk Savaş'ta her iki tarafa da eşit derecede karşı olduğu anlamına gelmez. Harekete (Endonezya'daki Bandung'da 1955'te ilk uluslararası konferansından sonra bu şekilde adlandırıldı) esin verenler ve onu vargüçleriyle savunanlar eski sömürgelerin radikal devrimcileriydi -Hindistan'da Javaharlal Nehru, Endonezya'da Sukarno, Mısır'da Albay Cemal Abdül Nasır ve Yugoslavya'da muhalif bir komünist Başkan, Tito. Bütün bunlar, eski sömürge rejimlerin pek çoğu gibi, Kamboçya'daki kralcı Budist sosyalizm de dahil olmak üzere kendi tarzında (yani Sovyet olmayan bir tarzda) sosyalist idi ya da öyle olduğunu iddia ediyordu. Hepsi Sovyetler Birliği'ne sempati duyuyordu ya da en azından ondan ekonomik ve askeri yardım al-

*) Birkaç istisnayla. Bunların içinde en dikkate değer olanı, zengin olmasına rağmen Britanya İmparatorluğu'nun zayıflamasının ve düşüşünün yarattığı etkilerden kurtulamayan Arjantin idi. Britanya bu ülkeye 1929'a kadar besin maddesi ihracatçısı olarak refah sağlamıştı.

maya hazırdı. Birleşik Devletler eski anti-sömürge geleneklerini dünyanın bölünmesinden sonra terk ettiği ve Üçüncü Dünya'nın en tutucu unsurları arasında gözle görülür biçimde destek aradığı için bu durum şaşırtıcı değildi. Bu tutucu ülkeler şunlardı: Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nı (CENTO) oluşturan, Irak (1958 devriminden önce), Türkiye, Pakistan ve Şah'ın İranı; Güney Doğu Asya Antlaşma Örgütü (SEATO) içindeki Pakistan, Filipinler ve Tayland. Her iki örgüt de ana dayanağı NATO olan anti-Sovyet askeri sistemi tamamlamak için tasarlandı (ikisinin de fazla askeri değeri yoktu). Afro-Asya bağlantısız grubu 1959 Küba Devrimi'nden sonra üç kıtalı hale geldiğinde, grubun Latin Amerikalı üyeleri, doğal olarak, Kuzeyli Büyük Ağabey'e en azından sempati duyan batı yarıküresindeki cumhuriyetlerden geliyordu. Bununla birlikte Üçüncü Dünya'daki batılı ittifak sistemine fiilen katılabilecek ABD sempatizanlarının aksine, komünist olmayan Bandung devletleri süper güçler arasındaki küresel bir karşılaşmaya katılmak niyetinde değildiler, çünkü Kore ve Vietnam Savaşı ile Küba füze krizinin ortaya koyduğu gibi, bunlar böyle bir çatışmada sürekli potansiyel bir cephe hattı oluşturuyorlardı. İki kamp arasındaki fiili sınır (Avrupa'da) istikrarlı hale geldikçe, eğer silahlar ateşlenecek, bombalar düşecek idiyse, bu büyük ihtimalle Asya dağlarında ya da Afrika bozkırlarında olacaktı.

Ancak süper güçlerin karşı karşıya gelişi, devletler arası ilişkilere dünya çapında hâkim olmuş ve bir ölçüde istikrar kazanmış olsa da bu devletleri tam bir denetim altına almadı. Soğuk Savaş ile bağlantısı olmayan yerel Üçüncü Dünya gerilimlerinin periyodik olarak savaş halinde patlak veren sürekli çatışma koşulları yarattığı başlıca iki bölge vardı: Ortadoğu ve Hint altkıtasının kuzey kesimi. (Her iki bölgenin de emperyal bölünme planlarının mirasçısı olması rastlantı değildi.) İkinci çatışma mıntıkası, Pakistan'ın 1980'lerin Afgan Savaşı'na kadar (bk. bl. 8 ve 16) başarısızlığa uğrayan Amerikalıları işin içine sokma girişimlerine rağmen, küresel Soğuk Savaş'ın tamamen dışında kaldı. Bu nedenle Batı üç bölgesel savaş hakında pek az şey işitti ve bunları şimdi de pek hatırlamaz: iki ülke arasındaki sınır belirsizliği nedeniyle 1962'de çıkan ve Çin'in kazandığı Çin-Hint Savaşı; 1965 Hint-Pakistan Savaşı (Hindistan tarafından kolayca kazanıldı); ve Hindistan'ın desteklediği Doğu Pakistan'ın (Bangladeş) ayrılmasıyla patlak veren 1971 ikinci Hint-Pakistan çatışması. ABD ve SSCB yardımsever tarafsızlar ve aracılar olarak dav-

ranmaya çalıştılar. Ortadoğu'da durum aynı ölçüde tecrit edilemezdi, çünkü Amerika'nın çeşitli müttefikleri doğrudan bölgeye müdahale ediyorlardı: İsrail, Türkiye ve Şah'ın İranı. Ayrıca, askeri ve sivil yerel devrimlerin birbirini izlemesi -1952'de Mısır'dan, 1950'lerde ve 1960'larda Irak ve Suriye'ye, 1960'larda ve 1970'lerde Güney Arabistan'dan 1979'da İran'a kadar- bölgenin sürekli toplumsal istikrarsızlık içinde olduğunu gösteriyordu.

Aslında bu bölgesel çatışmaların Soğuk Savaşla hiçbir bağlantısı yoktu: SSCB yeni İsrail devletini ilk tanıyan ülkeler arasında yer almıştı. İsrail daha sonra ABD'nin başlıca müttefiki haline geldi ve Arap ya da öteki İslami devletler, sağ ya da sol, komünizmi kendi sınırları içinde baskı altına almakta birleştiler. Karışıklığın ana gücü İsrail idi. Burada Yahudi yerleşimciler İngilizlerin yaptıkları taksim uyarınca tasarlanmış olandan daha büyük bir Yahudi devleti inşa ettiler (1948'deki Yahudi nüfustan belki de çok daha fazla sayıdaki, yedi yüz bin Yahudi olmayan Filistinliyi sürerek) (Calvocoressi, 1989, s. 215) ve bunu her on yılda bir (1948, 1956, 1967, 1973, 1982) savaşarak yaptılar. En iyi şekilde onsekizinci yüzyılda Prusya kralı Frederick'in komşusu Avusturya'dan çaldığı Silezya'nın kendi mülkü olduğunu kabul ettirmek için verdiği savaşlarla kıyaslanabilecek bu savaşlar sırasında İsrail, bölgenin en korkunç askeri gücü haline geldi ve nükleer silahları elde etti, ancak kendi genişletilmiş sınırları içinde ya da Ortadoğu diasporasında, giderek sertleşen Filistinliler bir yana, komşu devletlerle bile istikrarlı bir ilişki temeli oluşturmayı başaramadı. SSCB'nin çöküşü Ortadoğu'yu Soğuk Savaş'ın cephe hattı olmaktan çıkardı, ancak bölge önceki kadar patlayıcı olmaya devam etti.

Daha küçük üç çatışma merkezi varlığını sürdürdü: Doğu Akdeniz, Basra Körfezi ve Kürtlerin ulusal bağımsızlık kazanmak için boş yere girişimde bulundukları Türkiye, İran, Irak ve Suriye arasındaki sınır. Başkan Wilson 1918'de Kürtleri bağımsızlık talep etmeleri için ihtiyatlı biçimde zorlamıştı. Kürtler güçlü devletler arasında sürekli bir destekleyici bulamayınca, komşuları arasındaki ilişkileri bozdular. 1980'li yıllarda bu komşular, dağ gerillaları olarak şöhret kazanan Kürtleri, direndikleri ölçüde, zehirli gaz da dahil olmak üzere ellerindeki bütün araçlarla katlettiler. Doğu Akdeniz görece daha sakin kaldı, çünkü Yunanistan ve Tür-

kiye, 1974'te bölünen Kıbrıs'ın Türklerce işgaline yol açan çatışmaya rağmen NATO üyeleriydi. Öte yandan batılı güçlerle, Irak ve İran arasında Basra Körfezi'nde süren rekabet, Irak ile devrimci İran arasında 1980-88 arasında vahşi sekiz yıl savaşına ve Soğuk Savaş'ın sonunda, 1991'de, ABD ve müttefikleri ile Irak arasında bir başka savaşa yol açtı.

Üçüncü Dünya'nın bir kesimi Küba devrimi ertesine kadar hem küresel hem de yöresel uluslararası çatışmalardan mümkün olduğu kadar uzak kalmaya devam etti: Latin Amerika. Anakara üzerindeki küçük parçalar dışında (o sırada İngiliz Hondurası olarak bilinen Guyan, Belize adaları ve Karaibler'deki daha küçük adalar) Latin Amerika çok önceden sözürgesizleştirilmişti. Buradaki nüfuslar kültürel ve linguitik olarak Batılıydı. Yoksul sakinlerin bile büyük kısmı Roma Katolik idi ve Andlar ile kıtasal orta Amerika'nın bazı bölgeleri dışında Avrupalıların paylaştıkları bir kültürel dili konuşuyor ya da anlıyorlardı. Bölge İberyalı fatihlerden ayrıntılı bir ırksal hiyerarşiyi, ama aynı zamanda erkek fatihlerden muazzam bir geleneksel melezleşmeyi devraldı. Güney Amerika'da, Avrupalıların kitlesel göçüne uğrayan ve yerlilerin az sayıda olduğu güney konisi (Arjantin, Uruguay, Güney Brezilya) dışında pek az gerçek beyaz vardı. Her iki örnekte de başarı ve toplumsal statü ırka bağlı olmadı. Meksika, Zapotec yerlisi olarak tanınan Benito Juarez'i 1861 gibi erken bir tarihte devlet başkanlığına seçti. Bu kitap yazıldığı sırada Arjantin'de Lübnanlı bir Müslüman göçmen ve Peru'da bir Japon göçmen devlet başkanıdır. Böyle şeyler ABD'de hâlâ düşünülemez. Bugüne kadar Latin Amerika hâlâ öteki kıtaları tahrip eden etnik siyaset ve etnik ulusalcılığın kısır döngüsünün dışında kalmaya devam etmektedir.

Ayrıca, kıtanın büyük bir kısmı tek bir emperyal güce, artık "yeni sömürge" denilen biçimde bağımlı olduğunu açıkça kabul ederken, ABD büyük devletlere savaş gemileri göndermeyecek kadar gerçekçi davranıyordu -bunları daha küçük olanlara karşı kullanmakta duraksamadı- ve Rio Grande'den Cape Horn'a kadar Latin hükümetleri gayet iyi biliyorlardı ki, akılcı tutum Washington'un doğru tarafında yer almaktı. 1948'de kurulan, karargâhı New York'ta bulunan Amerikan Devletleri Örgütü (OAS) ABD ile anlaşmazlık eğilimi taşıyan bir yapı değildi. Küba, devrimini gerçekleştirdiğinde OAS'tan çıkarıldı.

V

Ve gene, Üçüncü Dünya'nın ve onun temel aldığı ideolojilerin en yüksek noktada olduğu bir sırada, konsept çökmeye başladı. 1970'lerde birbirine gittikçe daha muhalif bir ülkeler setini yeterince kapsayabilecek tek bir isim ya da etiketin olmadığı giderek açığa çıktı. Üçüncü Dünya terimi hâlâ dünyanın yoksul ülkelerini zengin ülkelerinden ayırt etmek için uygundu. Genellikle "Kuzey" ve "Güney" denilen iki mıntıka arasındaki açılma gözle görünür biçimde genişledikçe durum açıklık kazandı. "Kalkınmış" ve geri dünya (yani OECD ülkeleri ile "alt ve orta ekonomiler")* arasındaki uçurum kişi başına GSMH bakımından genişlemeye devam etti: 1970'lerde birinci grubun kişi başına GSMH'sı ikinci grubun ortalama 14.5 katıydı, ancak 1990'da bu oran yirmi dört katına çıktı (*World Tables*, 1991, Tablo 1). Ne var ki Üçüncü Dünya görüldüğü kadarıyla artık tek bir varlık değildir.

Üçüncü Dünya'yı bölen öncelikle ekonomik kalkınmaydı. 1973'te OPEC'in kazandığı zafer bir Üçüncü Dünya devletleri kurumu üretti. Her türlü ölçüte göre genellikle geri ve o zamana kadar yoksul olan bu ülkeler, özellikle şeyhlerin ya da sultanların (genellikle Müslüman) yönettiği, nüfusu genellikle az, kumluk ya da ormanlık bölgelerde yer alanlar, artık dünya çapında süper milyonerler haline geldiler. Söz gelimi, her birinde yarım milyon kadar insanın yaşadığı (1975) GSMH payının 13 000 doların üzerinde olduğu - ABD'nin bu tarihteki GSMH'sinin neredeyse iki katı (*World Tables*, 1991, s. 596, 604)- Birleşik Arap Emirlikleri'ni, söz gelimi, kişi başına GSMH'si o sıralarda 130 dolar olan Pakistan'la aynı kümede sınıflandırmak kesinlikle imkânsızdı. Büyük nüfusu olan petrol üreticisi devletler o kadar iyi durumda değildiler, ama gene de, tek bir ilksel emtianın ihracatına bağımlı olan devletlerin, başka bakımlardan ne kadar dezavantajlı olurlarsa olsunlar, kolay kazanılan bu parayı sokağa

---

*) "Kalkınmış" kapitalist ülkelerin çoğunu biraraya getiren OECD, Belçika, Danimarka, Federal Almanya Cumhuriyeti, Fransa, Büyük Britanya, İrlanda, İslanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, İsveç, İsviçre, Kanada ve ABD, Japonya ve Avustralya'yı kapsamaktadır. Bu örgüt Soğuk Savaş sırasında siyasal nedenlerle, Yunanistan, Portekiz, İspanya ve Türkiye'yi de kapsadı.

atma ayartısına kapılsalar bile, son derece zengin olabilecekleri açıkça ortadaydı.* 1990'ların başında Suudi Arabistan bile borçlanmayı başardı.

İkinci planda, Üçüncü Dünya'nın bir kesimi gözle görülür biçimde ve hızla sanayileşiyor ve Birinci Dünya'ya, ondan daha yoksul olmakla birlikte, katılıyordu. Sanayileşme konusunda görülmemiş bir başarı öyküsü olan Güney Kore'nin kişi başına GSMH'si, Avrupa Topluluğu üyelerinin şimdiye kadar en yoksulu olan Portekiz'in biraz üzerindeydi (1989) (World bank Atlas, 1990, s. 7). Gene, niceliksel farklılıklar bir yana, Güney Kore artık söz gelimi Papua-Yeni Gine ile kıyaslanamaz. Bu iki ülkenin kişi başına GSMH'si 1969'da tam olarak aynıydı ve 1970'lerin ortasına kadar da aynı olmaya devam etti. Ancak şimdi Güney Kore'ninki beş kat daha fazladır (World Tables, 1991, s. 352, 456). Gördüğümüz gibi, uluslararası jargona yeni bir kategori, YSÜ'ler (Yeni Sanayileşen Ülkeler) girdi. Bunun kesin bir tanımı yoktu, ancak pratik olarak bütün listeler dört "Pasifik kaplanı"nı (Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore), Hindistan, Brezilya ve Maksika'yı kapsar, ancak Üçüncü Dünya'nın sanayileşme süreci öyledir ki, Malaya ve Filipinler, Kolombiya, Pakistan ve Tayland da bazı başka ülkelerin yanı sıra, bu listede yer alır. Yeni ve hızlı sanayileşenler kategorisi, fiilen üç dünyanın sınırlarından geçer. Bu kategoriye, İspanya ve Finlandiya gibi "sanayileşmiş piyasa ekonomileri"ni (yani kapitalist ülkeleri), Doğu Avrupa'nın eski sosyalist devletlerinin çoğunu ve bu arada, 1970'lerin sonundan itibaren Komünist Çin'i de katmak gerekir.

Aslında 1970'lerde gözlemciler bir "yeni uluslararası iş bölümü"ne dikkati çekmeye başladılar. Dünya piyasası için üretim yapan endüstriler, bunları önceden tekelleştirmiş olan ilk kuşak sanayi ekonomilerinden dünyanın öteki kesimlerine kitle halinde aktarıyorlardı. Bu kısmen firmaların kendi üretim ya da donanımlarının bir kısmını ya da tamamını eski endüstriyel dünyadan İkinci ve Üçüncü Dünyalara bilinçli olarak transfer etmelerinden ötürüydü. Bunu nihayet yüksek teknoloji gerektiren endüstrilerin araştırma ve geliştirme uygulamaları gibi çok karmaşık sü-

*) Bu bir Üçüncü Dünya fenomeni değildir. İngiliz Kuzey Denizi petrol alanlarının zenginliğinden söz edildiğinde, sinik bir Fransız politikacısı, daha sonra doğru çıkan şu sözleri söyler: "Hepsini harcayacaklar ve krize girecekler."

reçlerin aktarılması izledi. Modern ulaşım ve iletişimde gerçekleştirilen devrim dünya çapında üretimi gerçek anlamda hem mümkün hem de ekonomik hale getirdi. Bu aynı zamanda, Üçüncü Dünya hükümetlerinin ihracat piyasalarını ele geçirerek, gerektiğinde (ama tercihan değil) iç piyasaların eskisi gibi korunmasından vazgeçme pahasına, sanayileşmek için gösterdikleri bilinçli çabalardan ötürüydü.

Herhangi bir Kuzey Amerikan satış merkezinde satılan malların ulusal kökenlerini araştırmak isteyen birinin kolayca görebileceği bu ekonomik küreselleşme, 1960'larda yavaş biçimde gelişti ve 1973'ten sonraki ekonomik sorunlarla geçen on yıllarda çarpıcı biçimde hızlandı. Sürecin ne kadar hızlı ilerlediği gene Güney Kore örneğinde izlenebilir. Bu ülkenin nüfusunun yaklaşık % 80'i, 1950'lerin sonunda hâlâ tarımda çalışıyordu ve ulusal gelirin neredeyse dörtte üçü bu kesimden sağlanıyordu (Rado, 1962, s. 740, 742-43). Güney Kore 1962'de beş yıllık kalkınma planlarından ilkini yürürlüğe koydu. 1980'lerin sonunda GSMH'sinin sadece % 10'unu tarımdan sağlıyordu ve komünist olmayan dünyanın en büyük sekizinci sanayileşmiş ekonomisi haline gelmişti.

Üçüncü planda, sanayi istatistiklerinin en dibinde (ya da dibe inen) bir çok ülke ortaya çıktı. Bu ülkeleri, uluslararası alanda kullanılan hafif bir terimle "gelişmekte olan ülkeler" şeklinde betimlemek kolay değildi, çünkü bunlar açıkça hem yoksuldular hem de giderek geriliyorlardı. Üç milyar insanı ayırt etmek için gelir düzeyi düşük ülkelerin içinde dikkatle bir alt grup oluşturuldu. 1989'da bu ülkelerin kişi başına GSMH'si (bilindiği kadarıyla), Dominik Cumhuriyeti, Ekvator ve Guatemala gibi GSMH'si üç kat daha yüksek olan daha az yoksul ülkelerdeki daha şanslı beş yüz milyondan, ortalaması sekiz kat daha fazla olan bir sonraki grubun (Brezilya, Malezya, Meksika vb.) daha iyi durumdaki üyelerine kadar çeşitli ülkelerin ortalaması olarak 330 dolar gibi bir rakamı oluşturuyordu. (Refah düzeyi en yüksek grupta sekiz yüz ya da daha fazla milyon insan, teorik olarak, kişi başına 18 280 dolarlık ya da insanlığın beşte üçünü oluşturan en diptekilerden elli beş kat daha fazla GSMH'den yararlanıyordu) (World Bank Atlas, 1990, s. 10). Aslında, dünya ekonomisi gerçekten ve özellikle Sovyet bölgesinin düşüşünden sonra küreselleştikçe, daha saf anlamda kapitalist ve iş yönelimli yatırımcılar ve işadamları dünya ekonomisinin geniş bir kesiminin kendileri için kârlı ol-

madığını keşfettiler. Kârlı olması için, buralardaki politikacılara ve kamu görevlilerine silahlanmayla ilgili ya da prestijli projelerde kendi yurttaşlarından çekip aldıkları paranın rüşvet olarak verilmesi, böylece israf edilmesi gerekiyordu.*

Bu ülkelerin oldukça büyük bir kısmı mutsuz Afrika kıtasında bulunuyordu. Soğuk Savaş'ın sonu bu türden devletleri, Somali gibi bazılarını silahlı kamplara ve nihayet meydan savaşlarına sürüklemiş olan ekonomik (yani genellikle askeri) yardımdan yoksun bıraktı.

Ayrıca, yoksullar arasındaki bölünmeler arttıkça, küreselleşme, bölgeleri ve sınıflandırmaları birbirinden ayıran çizgileri aşan en belirgin insan hareketlerini beraberinde getirdi. Zengin ülkelerden Üçüncü Dünya'ya daha önce görülmemiş sayılarda bir turist akını oldu. 1980'lerin ortasında (1985) sadece Müslüman ülkeler ele alındığında, on altı milyonluk Malezya yılda üç milyon, yedi milyonluk Tunus iki milyon, üç milyonluk Ürdün iki milyon turist ağırladı (Din, 1989, s. 545). Yoksul ülkelerden zengin ülkelere işçi göçü, siyasal engellerle durdurulmadıkça, dev boyutlara ulaştı. 1968'de Magrip'ten (Tunus, Fas ve daha çok Cezayir) gelen göçmenler Fransa'daki bütün yabancıların neredeyse dörtte birini oluşturuyordu (1975'te Cezayir nüfusunun % 5.5'i göçmendi) ve ABD'ye göç edenlerin üçte biri Latin Amerika'dan -o sırada gene en çok Orta Amerika'dan- geliyordu (Potts, 1990, s. 145, 146, 150). Bu göç sadece eski sanayileşmiş ülkelere doğru değildi. Libya ve Ortadoğu'nun petrol üreticisi devletlerindeki yabancı işçilerin sayısı sadece beş yıl içinde (1975-80) 1.8 milyondan 2.8 milyona fırladı (Population, 1984, s. 109). Göçmenlerin çoğu bu bölgeden, ancak büyük bir kısmı Güney Asya'dan, hattâ daha da uzaktan geliyordu. Ne yazık ki, 1970'lerin ve 1980'lerin zor yıllarında işçi göçünü, açlık, siyasal ya da etnik baskı, savaş ve iç savaşlardan kaçan ya da bu tür olaylarla köklerinden koparılan erkek, çocuk ve kadınların akınından ayırt etmek giderek zorlaştı. Bu insanlar (teorik olarak) mültecilere yardım eden, ancak (pratikte) yoksul ülkelerden göçü, siyasal ve hukuksal bakımdan ağır so-

---

*) "Kural olarak 200 000 doların % 5'i alt düzeydeki görevlilerin yardımını sağlar. 2 milyon doların % 5'i bir müsteşarla ilişki kurmanızı sağlar. 20 milyon dolara bakan ya da çok üst düzeyde bir görevliye ulaşılırken, 200 milyon dolarlık bir miktar 'devlet başkanının ciddi biçimde ilgilenmesini sağlar'" (Holman, 1993).

runlara yol açtığı için yasaklamaya çalışan Birinci Dünya ülkelerine yöneldiler. ABD ve bir ölçüde, Üçüncü Dünya'dan kitlesel göçü teşvik eden ya da buna izin veren Kanada ile Avustralya dışında, bu ülkeler, kendi halkları arasında giderek artan yabancı düşmanlığının baskısı altında bu göçmenleri ülkelerine sokmamayı tercih ettiler.

VI

(Kapitalist) dünya ekonomisinin şaşırtıcı "büyük ileri atılım"ı ve giderek küreselleşmesi Üçüncü Dünya kavramını sadece bölmekle ve bozmakla kalmadı, aynı zamanda bu dünya sakinlerini bilinçli bir biçimde modern dünyaya taşıdı. Bu insanlar yaşanan gelişmeden her zaman hoşnut kalmadılar. Aslında, çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerinde, tek başına olmasa da özellikle İslam bölgesinde giderek güçlenen pek çok "köktenci" ve az sayıda başka gelenekçi hareket, hepsini aynı etiket altında toplamak mümkün olmasa da,* moderniteye özgül olarak başkaldıranlardı. Ancak bunlar, babalarınınkine benzemeyen bir dünyanın parçası olduklarını biliyorlardı. Bu dünya onlara, tozlu yoldaki otobüs ya da kamyon; petrol pompası; dünyayı evlerinin içine getiren transistörlü radyo biçiminde ulaşıyordu. Radyo kente göçenlerin ayrıcalığıydı, ancak kendi konuşma diyalekt ve dillerinde cahil olanlara bile hitap edebiliyordu. Milyonlarca kırsal insanın kentlere göç ettiği bir dünyada ve hattâ üçte bir ya da daha fazla kent nüfusu olan kırsal Afrika ülkelerinde -Nijerya, Zaire, Tanzanya, Senegal, Gana, Fildişi Sahili, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Gabon, Benin, Zambiya, Kongo, Somali, Liberya- hemen herkes kentte çalışmıştı ya da orada yaşayan bir akrabası vardı. Köy ve kent böylece iç içe geçti. En uzak yerlerdeki insanlar bile artık bir plastik örtü, Coca-Cola şişeleri, ucuz dijital saatler ve yapay iplik dünyasında yaşıyordu. Tarihin garip bir dönüşüyle, Üçüncü Dünya'nın geri bir ülkesi bile kendi becerilerini Birinci Dünya'da ticarileştirmeye başladı. Avrupa kentlerinin sokak köşelerinde Güney Amerika Andları'ndan gelen gezginci yerlilerin oluş-

---

*) Nitekim Latin Amerika'da yaygın olan "köktenci" Protestan mezheplere dönüş, yerel Katolisizm'in temsil ettiği *ancient* statükoya karşı "modernist" bir tepkidir. Öteki "köktencilikler", Hindistan'daki gibi etnik ulusalcılığa paraleldir.

turdukları küçük gruplar flütlerinden melankolik nameler döktürüyorlar; New York, Paris ve Roma kaldırımlarında Batı Afrika'dan gelen seyyar satıcılar yöre insanlarına süs eşyası satıyorlardı, tıpkı o insanlarınn atalarının bir zamanlar Kara Kıta'ya ticaret yolculuklarında yapmış oldukları gibi.

Değişimin potası neredeyse kesinlikle büyük kentlerdi. Bunun nedeni, büyük kentin tanımı gereği modern olmasıydı. Andlar'dan gelip toplum içinde yükselen göçmenlerin çocuklarına dedikleri gibi, "Lima'da ilerleme imkânı, insanı teşvik eden (*màs roce*) daha çok şey var" (Julca, 1992). Ne var ki, göçmenler kentsel varoluşlarını yaratmak için eski kırsal cemaatlerini andıran yeni gecekondu semtlerini inşa ve imar ederlerken geleneksel toplumun alet çantasını ne kadar çok kullandılarsa, kentlerde de o kadar çok yeni ve daha önce hiç görmedikleri şey vardı ve kent alışkanlıklarının pek çoğu eski günlerdeki adetlerle çatışıyordu. Bu durum hiçbir yerde, gelenekten kopuşlarının Afrika'dan Peru'ya kadar acı uyandırdığı genç kadınlardan beklenen davranışlardan daha dramatik değildi. Lima'dan geleneksel bir *huayno* şarkısında ("*La gringa*") göçmen bir çocuk şöyle şikâyet eder:

> Memleketten geldiğinde, taşralı bir kız gibi geldin
>
> Şimdi Lima'dasın, sokak ortasında tarıyorsun saçlarını
>
> "Lütfen" bekleyiniz, diyorsun. Ben twist yapmaya gidiyorum.
>
> ...
>
> Kurumlanma, bu kadar mağrur olma
>
> ...
>
> Yok aslında saçlarımızın bile birbirinden farkı.
>
> (Mangin, 1970, s. 31-32.)*

---

*) Ya da Nijerya'da, Onitsha piyasa edebiyatında yeni tip Afrikalı kızın şu imgesi: "Kızlar artık geleneksel, sessiz, ana babalarının mütevazı oyuncakları değiller. Aşk mektupları yazıyorlar. Erkek arkadaşlarından ve kurbanlarından hediye istiyorlar. Hattâ erkekleri aldatıyorlar. Artık ana babaları aracılığıyla kazanılması gereken sağır dilsiz yaratıklar değiller" (Nwoga, 1965, s. 178-79).

Modernite bilinci, çiftçilikte yaşanan dramatik "yeşil devrim" sayesinde, kentten kırsal kesime (kırsal hayatın, yeni ürünler, yeni teknoloji ve yeni örgütlenme ve pazarlama biçimleriyle bizzat dönüştürülmediği yerlerde bile) yayıldı. Bilimsel olarak tasarlanmış ürün çeşitleri 1960'lardan itibaren Asya bölgelerinde yaygınlaştı. Kısa bir süre sonra dünya piyasası için yeni ihracat ürünleri geliştirildi. Bu gelişmeler dayanıksız ürünlerin (tropikal meyveler, çiçekler) hava yoluyla kitle halinde taşınmasını ve "kalkınmış" ülkelerde ortaya çıkan yeni tüketici zevklerinin karşılanmasını mümkün kıldı. Bu türden kırsal değişikliklerin etkisi azımsanmamalıdır. Eski ile yeni hiçbir yerde Columbia'nın Amazon sınırındaki kadar cepheden karşı karşıya gelmedi. Burası, 1970'lerde, Bolivya ve Peru kokasının ulaşımında kullanılan bir yönetim noktası ve koka bitkisinin kokaine dönüştürüldüğü laboratuvarların yerleştirildiği bir bölge haline geldi. Bu gelişme, devletten ve toprak sahiplerinden kaçan sınır köylülerinin bölgeye yerleşmelerinden birkaç yıl sonra ortaya çıktı. Bu köylüler, köylü hayat tarzının savunucuları olarak bilinen kişilerin, FARC (komünist) gerillalarının koruması altına girdiler. Burada, kendi türünün en amansız biçiminde oluşan piyasa, geçimlik çiftçilikle ve bir silah, bir köpek ve bir balık ağıyla yaşayabilen insanların çıkarlarına ters düştü. Bir yuka ve muz arazisi, muazzam fiyatlara -istikrarsız da olsa- hükmeden bir ürünü ekme ayartısıyla ve eski hayat tarzı, küçük havaalanlarıyla ve uyuşturucu imalatçılarının, uyuşturucu trafiğini düzenleyenlerin birden zenginleşen yerleşim yerleriyle ve onların diledikleri gibi davranan silahlı adamlarıyla, barları ve genelevleriyle nasıl rekabet edebilirdi? (Molano, 1988.)

Kırsal kesim aslında dönüştürülmekteydi, ancak bu dönüşümler bile kentteki uygarlığa, oradaki endüstri kollarına bağlıydı, çünkü kırsal kesimin ekonomisi, ırkçı Güney Afrika'nın "siyah yurtları"nda olduğu gibi, genellikle göçmenlerin kazançlarına bağlıydı. Bu bölgeler, orada yaşayanların gelirinin ancak % 10-15'ini sağlıyordu, geri kalan, beyaz bölgelerindeki göçmen işçilerin kazançlarından geliyordu (Ripken ve Wellmer, 1978, s. 196). Birinci Dünya'da olduğu gibi Üçüncü Dünya'da da kent, paradoksal olarak, kırsal ekonominin kurtarıcısı haline gelebiliyordu. Bu ekonominin yarattığı etki olmasaydı, kırsal kesimde yaşayan insanlar, hem kadınlar hem de erkekler için başka alternatiflerin olduğunu göçmenlerin deneyimlerinden -kendi deneyimleri ya da

komşularınınki- öğrenerek yaşadıkları bölgeyi tamamen terk edebilirlerdi. Bu insanlar, atalarının yaptığı gibi, uzak, tükenmiş, taşlı topraklarda zar zor geçinmek için ömür boyu köle gibi çalışmanın kaçınılmaz olmadığını keşfediyorlardı. Yerkürenin romantik ve dolayısıyla tarımsal olarak marjinal bölgelerindeki çok sayıda kırsal yerleşim yeri 1960'lardan itibaren yaşlılar dışında boşaltıldı. Ancak dağlık bölgelerdeki bir cemaat çiftçilikten sağladığı gelirin yerine, göçmenlerin ve yerleşik hane halklarının karmaşık bir ortakyaşama ilişkisi içinde sağladıkları çiftçilik dışı geliri geçirerek kendi kırsal niteliklerini koruyabiliyor ya da yeniden canlandırabiliyordu. Bu ancak kendi içlerinden çıkan göçmenlerin, büyük kentin ekonomisi içinde kendilerine uygun bir yer bulmaları -örneğin meyve ya da daha kesin olarak belirtmek gerekirse, Lima'da çilek satarak- halinde mümkündü (Smith, 1989, bölüm 4). İncelenmesi gereken bu özel durumda göçmenlerin nadiren işçi olmaları belki de anlamlıdır. Küçük tüccarlar olarak Üçüncü Dünya "kayıtdışı ekonomisi"nin büyük şebekesine uyum sağlamayı tercih ediyorlardı. Üçüncü Dünya'da meydana gelen büyük toplumsal değişim nedeniyle, bir ya da birden çok para kazanma yöntemini benimseyen göçmenlerin oluşturdukları yeni ve giderek büyüyen orta ve alt-orta sınıfların beraberlerinde getirdikleri şey -özellikle en yoksul ülkelerde- resmi istatistiklerin gözünden kaçan kayıtdışı ekonomiydi.

Böylece, yüzyılın son çeyreğinde bir zaman, Üçüncü Dünya ülkelerinin modernleşen ve batılılaşan hâkim azınlıklarını bu ülkelerdeki halk kitlelerinden ayıran geniş hendek, bu toplumların genel dönüşümüyle doldurulmaya başladı. Bunun nasıl ve ne zaman olduğunu ya da bu dönüşümün yarattığı yeni bilincin nasıl biçimler aldığını henüz bilmiyoruz, çünkü bu ülkelerin çoğu güvenilir resmi istatistik hizmetlerinden ya da piyasa ve kamuoyu araştırma mekanizmasından ya da araştırma öğrencilerinin çalıştığı akademik toplumsal bilim bölümlerinden henüz yoksundurlar. Her durumda, toplumların tabanında neler olduğunu, iyice ortaya çıkana kadar keşfetmek, dokümanları en iyi düzeyde olan ülkelerde bile güçtür. Gençler arasında yayılan yeni toplumsal ve kültürel modaların erken aşamalarının, önceki kuşak bir yana, popüler kültür endüstrisinde yer alan ve bu işten para kazananlarca bile, kestirilemez, beklenmedik ve çoğu kez anlaşılmaz olmasının nedeni budur. Ancak Üçüncü Dünya kentlerinde elit bilinç düzeyinin altında,

hattâ Belçika Kongosu gibi ilk bakışta tamamen durgun bir ülkede bile, canlanan bir şeyler vardı. Burada, hareketsiz geçen 1950'li yıllarda gelişen popüler müzik türünün 1960'larda ve 1970'lerde Afrika'nın en geçerli müziği haline gelmesini başka türlü nasıl açıklayabiliriz (Manuel, 1988, s. 86, 97-101)? Hattâ Belçikalıların 1960'ta Kongo'ya bağımsızlık vermelerine neden olan siyasal bilinç düzeyini nasıl açıklayabiliriz? O zamana kadar yerli siyasal faaliyetin yanı sıra yerli eğitimin de aynı şekilde düşmanlıkla karşılandığı bu sömürgeyi o sırada pek çok gözlemci "Meiji restorasyonundan önceki Japonya gibi dünyaya kapılarını kapatmış" bir ülke olarak değerlendiriyordu (Calvocoressi, 1989, s. 377)

1950'lerdeki canlanma ne olursa olsun, 1960'larda ve 1970'lerde büyük toplumsal dönüşüm belirtileri Batı yarıküresinde bariz biçimde, İslam dünyasında ve Güney ve Güneydoğu Asya'nın belli başlı ülkelerinde reddedilemez biçimde ortaya çıktı. Bunlar, paradoksal biçimde, sosyalist dünyanın Üçüncü Dünya'ya tekabül eden kesimlerinde, örneğin Sovyet Orta Asyası ve Kafkasya'da pek göze çarpmıyordu. Komünist devrimin bir konserve makinesi olduğu genellikle kabul edilmez. Oysa bu devrim, hayatın belirlenmiş pek çok yönünü -devlet iktidarı, mülkiyet ilişkileri, ekonomik yapı vb.- dönüştürmeye koyulurken, diğerlerini, devrim öncesindeki biçimleriyle dondurdu ya da onları her nasılsa kapitalist toplumların evrensel düzeyde süreklilik gösteren yıkıcılığına karşı korudu. Onun her durumda en güçlü silahı olan devlet iktidarının insan davranışının dönüştürülmesindeki etkisi, "yeni sosyalist insan"a dair olumlu retorikten ya da üzerinde çok düşünülen "totaliterlik"e dair olumsuz retorikten daha azdı. Sovyet-Afgan sınırının kuzeyinde yaşayan Özbekler ve Tacikler sınırın güneyinde yaşayanlardan neredeyse kesinlikle daha okur yazar, daha seküler ve daha iyi durumdaydılar, ancak adetleri bakımından, yetmiş yıllık sosyalizmden beklenecek ölçüde farklı olmayabiliyorlardı. Kan davası, 1930'lardan itibaren Kafkasya'daki yetkililerin zihinlerini meşgul eden başlıca sorun değildi (kolektifleştirme sırasında bir *kolhoz*'da çalışan bir adamın harman makinesine kapılarak ölmesinin Sovyet adli kayıtlarına girmiş bir kan davasına yol açmasına rağmen) ancak 1990'ların başında gözlemciler "Çeçen ailelerin büyük çoğunluğu kan davası tipindeki ilişkilere sürüklendikleri için [Çeçenya'da ortaya çıkan] bir ulusal kendini yok etme tehlikesi" hakkında uyarıda bulunuyorlardı (Trofimov/Djangava, 1993).

Bu toplumsal dönüşümün kültürel sonuçları tarihçileri bekliyor. Bu sonuçlar burada ele alınamaz, ancak şurası açıktır ki, çok geleneksel toplumlarda bile, karşılıklı yükümlülük ve adetler şebekesi giderek artan bir gerilim altındadır. Bir gözleme göre, "Gana'da ve bütün Afrika'da geniş aile, muazzam bir baskı altında işlevini sürdürmektedir. Tıpkı yıllarca çok hızlı bir trafiğin yükünü taşımış bir köprü gibi, temelleri çatlamaktadır... Kırsal yaşlılar ve kentli gençler, yüzlerce kilometre kötü yollarla ve kalkınma yüzyıllarıyla birbirinden ayrılıyorlar" (Harden, 1990, s. 67).

Paradoksal sonuçları siyasal bakımdan değerlendirmek daha kolaydır. Çünkü, nüfus kitlelerinin ya da en azından gençlerin ve kent halkının modern dünyaya girişiyle birlikte, sömürge sonrası tarihin ilk kuşağını biçimlendiren, küçük, batılılaşmış elitlerin tekeli bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Ve onlarla birlikte, programlar, ideolojiler, yeni devletlerin dayanağını oluşturan kamusal söylemin söz dağarcığı ve sözdizimi de meydan okumayla karşılaştı. Çünkü, yeni kentli ve kentlileşmiş kitleler, hattâ muazzam yeni orta sınıflar, ne kadar eğitilmiş olurlarsa olsunlar, eski elitler değildiler ve sayılarından ötürü olamazlardı da. Eski elitler, kendilerine ait olanı, sömürgecilerle ya da Avrupa veya Amerikan okullarından mezun olan kendi akranlarıyla birlikte elde tutabiliyorlardı. Genellikle onlara içerliyorlardı, ki bu Güney Asya'da çok açıktı. Her durumda, yoksul kitleler Batılı ondokuzuncu yüzyıl seküler ilerleme özlemine duyulan inancı paylaşmadılar. Batılı İslam ülkelerinde eski seküler önderler ile yeni kitlesel İslam demokrasisi arasındaki çatışma aşikâr ve patlayıcı hale geldi. Cezayir'den Türkiye'ye kadar, Batılı liberalizmin ülkelerinde anayasal hükümet ve yasaların hâkimiyetiyle birlikte anılan değerler, örneğin kadın hakları -var olduğu kadarıyla- ulusun kurtarıcılarının ya da onların varislerinin askeri gücü tarafından demokrasiye karşı korunmaktaydı.

Ne çatışma İslam ülkeleriyle ne de ilerlemenin eski değerlerine karşı tepki yoksul kitlelerle sınırlıydı. Hindistan'daki BJP partisinin Hindu kapalılığı yeni iş çevreleri ve orta snıflar arasında önemli bir destek buldu. 1980'lerde refah içindeki bir Budist ülkesinde beklenmedik bir anda patlak veren ateşli ve vahşi etno-dinsel ulusalcılık barışçı Sri Lanka'yı ancak El Salvador'la kıyaslanabilecek ölüm tarlalarına çevirdi. Bu durum iki toplumsal dönüşümde kökleniyordu: toplumsal düzeni dağılmış köylerin

derin kimlik krizi ve daha iyi eğitim görmüş kitlesel bir gençlik tabakasının yükselişi (Spencer, 1990). Göç nedeniyle değişim geçiren, nakit ekonomisi nedeniyle zengin ile yoksul arasında artan farklılıklarla bölünen köyler, eğitimi temel alan bir toplumsal eşitsizliğin yol açtığı istikrarsızlıkla tahrip oldu. İnsanları birbirinden ayıran ama aynı zamanda onların konumu hakkında hiçbir kuşkuya yer bırakmayan kast ve statülerin fiziksel ve linguistik işaretleri siliniyordu. İnsanlar ister istemez kendi cemaatleri için endişeleniyorlardı. Bu durum, başka şeylerin yanı sıra, yeni sembollerin ve birliktelik ritüellerinin ortaya çıkışını açıklamak için kullanılmıştır. Bu birliktelik ritüelleri de yeniydi, örneğin, 1970'lerde hane halkının katıldığı eski özel ibadet biçimlerinin yerini aniden cemaat halinde Budist tapınma biçimleri aldı; ya da okullardaki spor gösterileri artık ödünç alınmış teyp kasetleriyle çalınan ulusal marşla açılıyordu.

Bunlar değişen ve kolayca alevlenebilen bir dünyanın siyasetleriydi. Bunları daha az kestirilebilir hale getiren şey, Batı'da Fransız Devrimi'nden beri uygulanan ve kabul gören ulusal çapta siyasetlerin Üçüncü Dünya'nın pek çok ülkesinde asla var olmaması ya da bunların işlevlerini yerine getirmesine izin verilmemiş olmasıydı. Bir tür kitle tabanına dayanan uzun bir siyasal geleneğin olduğu ya da işleri yürüten "siyasal sınıflar"ın meşruluğunun pasif yurttaşlar arasında kabul gördüğü yerlerde, belirli ölçüde bir süreklilik muhafaza edilebiliyordu. Garcia Marquez okurlarının tanıdığı Kolombiyalılar, bir yüzyıldan daha fazla bir süre, küçük liberaller ya da küçük tutucular olarak doğmaya devam ettiler. Gene de şişelerin içindekini etiketlere rağmen değiştirebiliyorlardı. Hint Ulusal Kongresi bağımsızlıktan bu yana geçen yarım yüzyıl içinde değişti, bölündü ve yeniden biçimlendi, ancak 1990'lara kadar Hindistan'da yapılan genel seçimler -sadece birkaç kalıcı olmayan istisnayla- bu örgütün tarihsel hedeflerine ve geleneklerine hitap eden kişilerce kazanıldı. Komünizm her yerde dağılmış olsa da, Hindu (Batı) Bengal'in, yeterli bir yönetimin yanı sıra, derin kökleri olan sol geleneği, İngilizlere karşı verilen ulusal mücadelenin Gandhi ya da Nehru değil teröristler ve Subhas Bose anlamına geldiği bir ülkede, Komünist Parti'nin (Marksist) neredeyse sürekli olarak hükümet içinde kalmasını sağladı.

Ayrıca, bizzat yapısal değişim, siyaseti, Birinci Dünya'nın tarihindeki bilinen yönlere yöneltebiliyordu. Brezilya ve Güney Kore'de, hattâ Doğu

Avrupa'da görüldüğü gibi, "Yeni Sanayileşen Ülkeler" işçi hakları ve işçi sendikaları talep eden endüstriyel işçi sınıflarını geliştirecekti. Bunlar, 1914 öncesi Avrupa'nın kitlesel sosyal demokrat hareketlerini andıran siyasal emek-halk partileri geliştirmek zorunda kalmadılar. Bununla birlikte Brezilya'nın 1980'lerde başarılı bir ulusal parti, İşçi Partisi (İP) çıkarması bu bakımdan önemliydi. (Ancak işçi hareketinin, kendi merkezinde, yani Sao Paulo otomobil endüstrisindeki geleneği, popülist işçi hareketinin ve komünist fabrika militanlarının, sola destek veren entelektüellerin ve desteği sayesinde bu geleneğin kendi ayaklarının üzerinde durmasına yardımcı olan Katolik ruhban ideolojisinin bir bileşimiydi.)* Gene, hızlı endüstriyel büyüme geniş ve eğitim görmüş profesyonel sınıflar çıkarma eğilimindeydi. Yıkıcı olmayan bu sınıflar sanayileşmeyi amaçlayan otoriter rejimlerde yurttaşlık haklarının tanınmasını iyi karşılayacaklardı. Bu türden liberalleşme özlemleri, 1980'lerde, Latin Amerika'da ve Uzak Doğu'daki YSÜ'lerde (Güney Kore ve Tayvan), yanı sıra, Sovyet blokunun içinde farklı bağlamlarda görülecek ve değişik sorunlar yaratacaktı.

Bununla birlikte, toplumsal dönüşümün siyasal sonuçlarını önceden kestirmenin imkânsız olduğu geniş Üçüncü Dünya bölgeleri vardı. Kesin olan, bu dünyanın istikrarsız ve her an tutuşabilir oluşuydu. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen yarım yüzyıl buna tanıklık etti.

Şimdi dünyanın, sömürgesizleşmeden sonra Üçüncü Dünya'nın büyük kısmı için Batı'dan daha uygun ve cesaret verici bir ilerleme modeli oluşturduğu görülen kesimini ele almamız gerekiyor: Sovyetler Birliği'ni model alan sosyalist sistemlerin "İkinci Dünya"sı.

---

*) Birinin sosyalist yönelimi, diğerinin anti-sosyalist ideolojisi dışında, Brezilya İşçi Partisi ile çağdaş Polonya Dayanışma hareketi arasındaki benzerlikler çarpıcıydı: sahici bir proleter önder -bir tersane elektrikçisi ve kalifiye bir oto-işçisi - entellektüelerden oluşan bir danışmanlar grubu ve güçlü bir Kilise desteği. İP'nin karşı çıktığı komünist örgütlenmenin yerini almaya çalıştığım hatırlarsak bu benzerlikler daha da fazladır.

13

"Reel Sosyalizm"

Ekim Devrimi sadece ilk kapitalizm sonrası devlet ve toplumu oluşturarak dünya çapında tarihsel bir bölünmeye yol açmakla kalmadı, aynı zamanda Marksizm ve sosyalist politikaları birbirinden ayırdı... Ekim Devrimi'nden sonra sosyalist strateji ve perspektifler kapitalizmin analizi yerine siyasal örneği temel almaya başladılar.

-Göran Therborn (1985, s. 277)

Günümüzde iktisatçılar... ekonominin işleyişindeki reel ve bunun karşısındaki formel tarzları öncekinden çok daha iyi anlıyorlar. "İkinci ekonomi" hattâ belki bir üçüncüsü hakkında ve var olmadığı taktirde hiçbir şeyin işlemediği kayıtdışı ama yaygın uygulamaların yol açtığı kargaşa hakkında her şeyi biliyorlar.

-Moshe Lewin, Kerblay içinde (1083, s. xxii)

•

I

Savaşın ve iç savaşların kaldırdığı toz erken 1920'lerde çökmüş, cesetlerin ve yaraların kanları kurumuştu. Bütün bunlardan bir imparatorluk olarak çıkan, 1914'ten önceki çarların Ortodoks Rus İmparatorluğu olmuştu, ama bu kez, Bolşeviklerin kurduğu hükümetin yönetimi altında ve dünya sosyalizmine adanmış olarak. Bu imparatorluk, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşamaya devam eden yegâne antik hanedan-din imparaorluklarından biriydi. Aynı Birinci Dünya savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Habsburg İmparatorluğu'nu dağıtmıştı. Birincisinin sultanı bütün inanmış Müslümanların halifesiydi ve ikincisinin Roma Kilisesiyle özel ilişkileri vardı. Her ikisi de yenilginin baskısı altında parçalandı. Rusya'nın batıda, Polonya sınırından doğuda Japonya sınırına kadar uzanan tek bir çoklu etnik varlık olarak yaşaması neredeyse kesinlikle Ekim Devrimi sayesinde oldu. Başka yerlerdeki erken im-

paratorlukları parçalayan gerilimler, 1980'lerin sonunda, 1917'den beri birliği ayakta tutan komünist sistem nihai bir biçimde ortadan kaldırıldığında oluştu ya da ortaya çıktı. Gelecekte ne olursa olsun, erken 1920'lerde oluşan şey, umutsuz biçimde yoksul ve geri olan -Çarlık Rusyası'ndan bile daha geri- ancak muazzam büyüklükte tek bir devletti. Komünistlerin iki savaş arası dönemde övünmekten hoşlandıkları gibi, "yeryüzünün altıda biri" artık kapitalizmden farklı ve ona karşı bir topluma adanmıştı.

1945'te dünya kapitalizminden ayrılan bölgenin sınırları dramatik biçimde genişledi. Avrupa'da bu sınırlar artık, Almanya'da Elbe ırmağından Adriyatik denizine kadar uzanıyor, Yunanistan ve Türkiye'nin bu kıtadaki küçük bir parçası dışında bütün Balkan yarımadasını kaplıyordu. Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk, Almanya'nın savaştan sonra Kızıl Ordu tarafından işgal edilen ve 1954'te "Demokratik Almanya Cumhuriyeti"ne dönüştürülen kesimi, artık sosyalist bölge içinde yer alıyordu. Rusya'nın 1917'de, savaşın ve devrimin ertesinde kaybettiği bölgelerin çoğu ve daha önce Habsburg İmparatorluğu'na ait olan bir ya da iki bölge, 1939 ile 1945 arasında Sovyetler Birliği tarafından geri alındı ya da kazanıldı. Bununla birlikte, gelecekteki sosyalist bölgenin geniş bir yeni uzantısı, iktidarın Çin'de (1949) ve kısmen Kore'de (1945) komünist rejimlere geçmesiyle ve otuz yıl (1945-75) süren savaş sırasında Fransız Hindiçini'nde (Vietnam, Laos, Kamboçya) olanlarla birlikte Uzak Doğu'da gerçekleşti. Bir süre sonra komünist bölgenin batı yarıküresinde -Küba (1959) ve 1970'lerde Afrika'da- birkaç uzantısı daha oldu, ancak yerkürenin sosyalist kesimi kalıcı biçimde 1950'de biçimlenmişti. Çin halkı muazzam nüfusu sayesinde artık dünya nüfusunun neredeyse üçte birini kapsıyordu. Ancak, Çin, SSCB ve Vietnam (elli sekiz milyon) dışındaki sosyalist devletlerin ortalama büyüklüğü fazla değildi. Bunların nüfusu Moğolistan'da 1.8 milyondan, Polonya'da otuz altı milyona kadar değişiyordu.

Dünyanın bu kesiminin toplumsal sistemi, 1960'larda bir ara Sovyet ideolojisinin terminolojisi içinde "reel olarak var olan sosyalizm" diye anılıyordu. Bu belirsiz terim, sosyalizmin başka ve daha iyi bir türünün olabileceğini gösteriyor ya da öne sürüyor, ancak pratikte sosyalizmin sadece fiilen işleyen türünü adlandırıyordu. Bu aynı zamanda, siyasal re-

jimlerin yanı sıra toplumsal ve ekonomik sistemlerin de, 1980'lerden 1990'lara geçilirken Avrupa'da bütünüyle çöktüğü bölgeydi. Doğu'da siyasal sistemler, şimdiye kadar bu rejimlerin anladıkları biçimiyle sosyalizmin çeşitli derecelerde tasfiyesine varan fiili ekonomik yeniden yapılanmaya rağmen, özellikle Çin'de görüldüğü gibi, kendilerini muhafaza ettiler. Dünyanın başka kesimlerinde "reel olarak varolan sosyalizm"i taklit eden ya da ondan esinlenen rejimler ya çökmüşlerdi ya da uzun ömürlü olmadıkları anlaşılmıştı.

Yerkürenin sosyalist bögesi hakkında yapılacak ilk gözlem bu oluşumun hem ekonomik hem de siyasal olarak ayrı ve genellikle içine kapalı bir alt-evren oluşturduğunu ortaya koyuyordu. Dünya ekonomisinin kapitalist ya da gelişmiş ülkelerdeki kapitalizmin hâkim olduğu geri kalan kısmıyla olan ilişkileri şaşırtıcı biçimde yetersizdi. Altın Yıllar'da uluslararası ticarette yaşanan büyük ısınmanın en yüksek noktasında bile, gelişmiş piyasa ekonomilerinin yaptığı ihracatın sadece % 4 gibi bir bölümü "merkezi olarak planlanan ekonomiler"e gidiyordu ve 1980'lerde Üçüncü Dünya ihracatının bu bölgedeki payı daha fazla değildi. Sosyalist ekonomiler dış dünyaya kendi mütevazı ihraç ürünlerinin daha fazlasını gönderiyorlardı, ancak 1960'larda (1965) uluslararası ticaretlerinin üçte iki kadarı kendi sektörlerinin içindeydi* (UN International Trade, 1983, c. I, s. 1046).

Bazı Doğu Avrupa devletleri 1960'lardan itibaren kitle turizmini teşvik etmeye başladılarsa da, "birinci" dünyadan "ikinci" dünyaya, bilinen nedenlerden ötürü çok az insan hareketi oldu. Sosyalist olmayan ülkelere seyahatin yanı sıra göç de sıkı biçimde denetleniyor ve zaman zaman fiilen imkânsız hale geliyordu. Sosyalist dünyanın esas olarak Sovyet sistemini model alan siyasal sistemlerinin başka yerde gerçek bir eşdeğeri yoktu. Bu sistemler, merkezi olarak planlanan komuta ekonomisini işleterek ve (en azından teoride) kendi ülkelerinin sakinlerine tek bir zorunlu Marksist-Leninist ideolojiyi dayatarak devlet iktidarını tekelleştiren -aslında zaman zaman fiilen kendisini devletin yerine geçiren- güçlü biçimde hiyerarşik ve otoriter bir tek partiyi temel aldılar. Ayrı tutulan ya

---

*) Bu veri, kesin olarak konuşmak gerekirse, SSCB ve ona bağlı devletlere aittir, ancak bir büyüklük ölçüsü olarak alınabilir.

da kendisini ayrı tutan "Sosyalist kamp" (geç 1940'lardan itibaren Sovyet terminolojisinde denildiği gibi) 1970'lerde ve 1980'lerde dereceli olarak parçalandı. Bununla birlikte, iki dünya arasında karşılıklı olarak süren kibir ve anlayışsızlık, özellikle bu dönemin seyahat ve bilgi iletişiminde ne kadar ilerlediği düşünülürse, gerçekten de olağandışıydı. Uzun dönemler boyunca bu ülkeler hakkında pek az bilginin dışarı çıkmasına ve dünyanın geri kalanı hakkında pek az bilginin içeri girmesine izin verildi. Öte yandan, Birinci Dünya'nın, konunun uzmanı olmayan ve özel bir ilgi duymayan yurttaşları, geçmişi ve şimdiki zamanı kendilerininkinden bu kadar farklı olan ve dillerine genellikle ulaşamadıkları ülkelerde gördüklerinin ya da işittiklerinin kendileri için pek anlamlı olmadığını düşündüler.

İki "kamp"ın ayrılmasının temel nedeni hiç kuşkusuz siyasaldı. Gördüğümüz gibi, Ekim Devrimi'nden sonra Sovyet Rusya dünya kapitalizmini, dünya devrimiyle kısa süre içinde yıkılabilecek bir düşman olarak gördü. Devrim gerçekleşmedi ve Sovyet Rusya, kapitalist dünya tarafından kuşatılarak tecrit oldu. Kapitalist dünyanın en güçlü hükümetleri küresel yıkıcılığın bu merkezinin sağlamlaşmasını önlemek ve daha sonra onu mümkün olduğu kadar kısa süre içinde tasfiye etmek istiyordu. SSCB'nin 1933'e kadar ABD tarafından diplomatik olarak resmen tanınmaması gerçeği, onun başlangıçtaki yasadışı statüsünü kanıtlar. Üstelik, her zaman gerçekçi olan Lenin, Rusya'nın ekonomik gelişmesine yardım karşılığında yabancı yatırımcılara en geniş kapsamlı tavizleri vermeye hazır ve istekli olduğu sırada bile, kendisine muhatap bulamadı. Böylece genç SSCB dünya ekonomisinin geri kalan kısmından fiilen tecrit olarak, ister istemez içe kapalı bir gelişme çizgisi izlemeye başladı. Bu durum paradoksal olarak ona kısa süre içinde en güçlü ideolojik argümanını sağlayacaktı. SSCB'nin 1929 Wall Street çöküşünden sonra kapitalist ekonomiyi tahrip eden dev ekonomik depresyona bağışık olduğu görüldü.

Siyaset, Sovyet ekonomisinin 1930'larda tecrit olmasına ve daha dramatik biçimde 1945'ten sonra Sovyet alanının yayılmasına bir kez daha yardımcı oldu. Soğuk Savaş iki taraf arasındaki hem ekonomik, hem de siyasal ilişkileri dondurdu. Aralarındaki en önemsiz (ya da beyan edilmeyen) pratik ilişkiler dışında bütün ekonomik ilişkiler her ikisinin da-

yattığı devlet denetiminden geçmek zorundaydı. 1970'lere ve 1980'lere kadar "sosyalist kamp"ın ayrı ekonomik evreninin daha geniş dünya ekonomisiyle bütünleşmekte olduğunu gösteren belirtiler yoktu. Geriye doğru baktığımızda bunun "reel olarak varolan sosyalizm" için sonun başlangıcı olduğunu görebiliyoruz. Ancak Sovyet ekonomisinin, devrim ve iç savaştan çıktığı haliyle, dünya ekonomisinin geri kalan kısmıyla çok daha yakın ilişki kurmamasının hiçbir teorik nedeni yoktur. Merkezi olarak planlanmış ekonomiler ile Batı tipi ekonomiler, bir ara (1983) ithal ürünlerinin dörtte birinden fazlasını SSCB'den alan ve bu ülkeye yakın oranda ihraç ürünü gönderen Finlandiya örneğinin gösterdiği gibi, yakın ilişki içinde olabilirlerdi. Ne var ki, tarihçiyi ilgilendiren "sosyalist kamp," olabilecek değil, fiilen ortaya çıkmış olan kamptır.

Sovyet Rusya'nın gerçeği, onun yeni yöneticilerinin, Bolşevik Partisi'nin, içine kapalı bir kolektivist ekonominin çekirdeği ("tek ülkede sosyalizm") olmak bir yana, ülkelerinin tecrit durumunda yaşamasını bile asla beklememiş olmalarıydı. Marx'ın ya da onu izleyenlerden herhangi birinin bir sosyalist ekonominin kurulması için o zamana kadar elzem gördükleri koşulların hiçbiri, Avrupa'da ekonomik ve toplumsal gerilikle eşanlamlı olan bu muazzam toprak parçasında bulunmuyordu. Marksizm'in kurucuları, bir Rus devriminin, sosyalizmin inşasının önkoşullarının var olduğu daha ileri sanayileşmiş ülkelerdeki devrimci patlamayı ancak ateşleyebileceğini düşünmüşlerdi. Gördüğümüz gibi 1917-18'de gerçekleştiği görülen tam da buydu ve bunun, Lenin'in Rus Bolşeviklerinin Sovyet iktidarı ve sosyalizm çizgisini oluşturmak için aldıkları son derece tartışmalı -en azından Marksistler arasında- kararı haklı çıkardığı görülüyordu. Lenin'e göre Moskova sosyalizmin ancak geçici karargâhı olacak, daha sonra karargâh sosyalizmin sürekli başkenti Berlin'e taşınacaktı. Dünya devriminin genel karargâhı olarak 1919'da kurulan Komünist Enternasyonal'in resmi dilinin Rusça değil de Almanca olması -ve o şekilde kalması- rastlantı değildir.

Sovyet Rusya'nın, uzun süreli olmasa da şimdilik, proletarya devriminin zafer kazandığı yegâne ülke olduğu açığa çıktığı zaman, Bolşeviklerin mantıklı ve aslında inandırıcı siyasetleri bu ülkeyi mümkün olduğu kadar kısa sürede geri bir ekonomi ve toplumdan ileri bir ekonomi ve topluma dönüştürmek olacaktı. Bunu yapmanın bilinen en iyi yolu, adı

çıkmış "kapalı", cahil, boşinançlı kitlelerin kültürel geriliğine karşı tam cepheden gerçekleştirilecek bir saldırıyı, bir teknolojik modernleşme ve endüstriyel devrim atılımıyla birleştirmekti. Böylece Sovyet temelinde sosyalizm, geri ülkeleri ileri ülkelere dönüştürecek öncelikli program haline geldi. Aşırı hızlı ekonomik büyüme üzerinde bu yoğunlaşma, ekonomik dinamizmini yeniden kazanmak için umutsuzca bir yol arayan felaket çağındaki gelişmiş kapitalist dünyada bile yankı buluyordu. Bu yaklaşım, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki dünyanın sorunlarıyla daha doğrudan ilgiliydi. Bu dünyanın büyük kısmı Sovyet Rusya'nın tarımsal geriliğinde kendi imgesini tanıyabiliyordu. Sovyet ekonomik kalkınma reçetesi -bir modern sanayi toplumu için elzem olan temel sanayi ve altyapının aşırı hızlı inşasını hedefleyen merkezileştirilmiş ekonomik devlet planlaması- onlar için tasarlanmış gibiydi. Moskova, antiemperyalizmi savunduğu için sadece Detroit ya da Manchester'dan daha cazip bir model oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda hem özel sermayeden, hem de özel ve kâra yönelik geniş bir endüstri kuruluşundan yoksun olan ülkeler için uygun bir model olarak görülüyordu. Bu anlamda "sosyalizm" İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bağımsız olmuş, hükümetleri komünist siyasal sistemi reddeden eski sömürge ülkeler için bir esin kaynağı oluşturdu (bk. bölüm 12). Bu sisteme katılan ülkeler, Çekoslovakya, gelecekteki Demokratik Almanya Cumhuriyeti ve daha küçük bir ölçüde Macaristan dışında geri ve tarımsal oldukları için, Sovyet ekonomik reçetesinin bunlara uygun olduğu görülüyordu ve bu ülkelerin yeni yöneticileri gerçek bir coşkuyla ekonomik inşa görevine giriştiler. Ayrıca reçetenin etkili olduğu da görülüyordu. İki savaş arasında, özellikle 1930'larda Sovyet ekonomisinin büyüme oranı Japonya dışında bütün öteki ülkeleri geride bıraktı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk on beş yıl içinde "sosyalist kamp"ın ekonomileri Batı ekonomilerinden çok daha hızlı büyüdü, öyle ki, Nikita Kruşçev gibi Sovyet önderleri, büyüme eğrisinin aynı hızla yukarı doğru çekilmesi halinde, yakın gelecekte sosyalizmin kapitalizmi geride bırakacağına içtenlikle inandılar. Aslında Britanya Başbakanı Harold Macmillan da aynı şeye inanıyordu. 1950'lerde pek çok ekonomik gözlemci bunun gerçekleşebileceğini düşünüyordu.

Sosyalizmin başlıca ölçütü haline gelen "planlama" ya da ağır sanayi öncelikli hızlı sanayileşme hakkında Marx ve Engels'in yazılarında hiçbir

tartışmanın bulunmaması oldukça gariptir. Ancak Marksist olsun olmasın sosyalistler, 1917'den önce kapitalizme muhalefet etmekle, onun yerini alacak ekonominin niteliği hakkında çok fazla düşünmeyecek kadar meşguldüler ve Ekim'den sonra bizzat Lenin, kendi deyişiyle, sosyalizmin derin sularına adım attı, ancak bilinmeyene dalma girişiminde bulunmadı. İç Savaş'ın yol açtığı kriz bu sorunu ön plana çıkardı. 1918'in ortalarında bütün endüstri dalları ulusallaştırıldı ve "Savaş Komünizmi"ne geçildi. Savaşa hazırlanan Bolşevik devlet böylece karşı-devrime ve yabancı müdahaleye karşı kendi ölüm kalım mücadelesini örgütledi ve bunun için elindeki kaynakları arttırmaya çalıştı. Bütün savaş ekonomileri, kapitalist ülkelerde bile, devletin planlama ve denetimini gerektirir. Aslında Lenin'in planlama fikri 1914-18 yıllarındaki Alman savaş ekonomisinden esinlendi (gördüğümüz gibi, Almanya'daki bu uygulama muhtemelen kendi döneminin ve türünün en iyi örneği değildi). Komünist savaş ekonomileri doğal olarak özel olanın yerine kamu mülkiyeti ve yönetiminin geçirilmesi ve piyasa ile fiyat mekanizmasından vazgeçilmesi ilkesini temel aldı. Bunların hiçbiri bir ulusal savaş çabasını doğaçlama yoluyla sürdürmek için o zamana kadar kullanılmamıştı. Aslında, iç savaşı bir Komünist Ütopya'nın ana yapılarını oluşturmak, halkın temel ihtiyaçlarının parasız karşılandığı, kıtlığın sürekli ve yaygın olduğu bir kriz ekonomisi kurmak için fırsat biçiminde, bir toplumsal idealin katı ön görünüşü olarak değerlendiren Nikolay Buharin gibi komünist idealistler vardı. Aslında, Sovyet rejimi 1918-20'nin mücadelelerinden muzaffer biçimde çıktığında Savaş Komünizmi'nin, bir süre ne kadar gerekli olsa da, artık sürdürülemeyeceği açıktı. Çünkü köylüler, bu uygulamanın temelini oluşturan, tahıla askeri yöntemlerle el konulmasına, işçiler ise bu uygulamanın yarattığı zorluklara isyan etmek üzereydiler. Ayrıca Savaş Komünizmi fiilen yıkılmış bir ekonominin restore edilmesini sağlayacak hiçbir etkin araç oluşturamıyordu: 1913'te 4.2 milyon ton olan demir ve çelik üretimi 1920'de iki yüz bin tona düştü.

Her zamanki gerçekçiliğiyle Lenin 1921'de Yeni Ekonomik Politika'yı yürürlüğe koydu. Bu uygulama aslında piyasa ilişkilerini yeniden başlattı ve Lenin'in sözleriyle, Savaş Komünizmi'nden "Devlet kapitalizmi"ne doğru geri çekilmeyi sağladı. Ancak, tam da o sırada, Rusya'nın zaten gerileyen ekonomisi savaş öncesi büyüklüğünün % 10'una düştü (bk. bölüm 2); kapsamlı sanayileşme ve bunu hükümet plan-

lamasıyla gerçekleştirme ihtiyacı Sovyet hükümetinin öncelikli görevi haline geldi. Ve Yeni Ekonomik Politika, Savaş Komünizmi'nin yerini alırken, devlet denetimi ve zorlama, bir toplumsallaşmış mülkiyet ve yönetim ekonomisinin bilinen yegâne modeli olarak kalmaya devam etti. İlk planlama kurumu, Rusya'nın Elektrifikasyonu İçin Devlet Komisyonu (GOELRO) 1920'de doğal olarak teknolojinin modernleştirilmesini hedefliyordu, ancak 1921'de kurulan Devlet Planlama Komisyonu'nun (Gosplan) çok daha genel hedefleri vardı. Bu kuruluş, SSCB sona erene kadar bu isim altında varlığını sürdürdü; planlamanın ya da yirminci yüzyıl devletlerinin ekonomi üzerinde makro-ekonomik denetim kurmak için tasarladıkları bütün devlet kurumlarının atası ve esinlendiricisi oldu.

Yeni Ekonomik Politika (NEP) 1920'lerde Rusya'da ve gene 1980'lerde, Gorbaçov'un ilk yıllarında, ama bu kez başka nedenlerle, ateşli tartışmalara konu oldu. 1920'lerde bu uygulama komünizm için açıkça bir yenilgi ya da en azından sosyalizme giden ana yoldan bir sapma olarak kabul edildi. Radikaller, örneğin Trotskiy ve taraftarları, mümkün olduğu kadar kısa süre içinde NEP'ten vazgeçilmesini ve Stalin'in yönetimi altında daha sonra benimsenen sanayileşme siyaseti için kitlelerin seferber edilmesini istiyorlardı. Savaş Komünizmi yıllarında savundukları aşırı radikalizmden vazgeçen Buharin gibi ılımlılar, Bolşevik hükümetin devrim öncesinden daha baskın biçimde köylü tarımının hâkim olduğu bir ülkede yüz yüze geldiği siyasal ve ekonomik zorlukların farkındaydılar. Bu kez aşamalı bir dönüşümü savundular. Lenin'in kendi görüşleri 1922'de felç olması yüzünden yeterince ifade edilemedi -1924'ün başına kadar yaşayacaktı- ancak, görüşlerini ifade ettiği sırada Lenin'in de aşamalı bir uygulamadan yana olduğu görülür. Öte yandan, 1980'lerin tartışmaları, NEP'in ardından gelen Stalinizm'e tarihsel bir sosyalist alternatif bulmak için geriye doğru yapılan araştırmalardı: 1920'lerde Bolşevik sağ ve solun fiilen tasarladığından farklı bir sosyalizme geçiş yolu. Geriye doğru bakıldığında Buharin bir tür ilk Gorbaçov olarak görülür.

Bu tartışmalar artık geçerli değil. Geriye doğru baktığımızda, Rusya'da sosyalizmi inşa etme kararının özgün gerekçesinin, "proletarya devrimi" Almanya'yı fethetmeyi başaramadığı zaman, ortadan kalktığını görebiliriz. Daha da kötüsü, Rusya İç Savaş'tan yıkıntılar içinde ve Çarlık dönemine kıyasla daha da gerilemiş olarak çıktı. Doğrudur, Çar, soylular,

orta sınıf ve burjuvazi ortadan kalkmıştı. İki milyon kişi, daha başında Sovyet devletini eğitimli kadrolardan oluşan geniş bir kesimden yoksun bırakarak göç etmişti. Ancak Çarlık dönemindeki endüstriyel gelişmenin ve Bolşevik Partisi'nin toplumsal ve siyasal temelini oluşturan sanayi işçilerinin çoğu için de aynı şey geçerliydi. Devrim ve iç savaş onları öldürmüş ya da dağıtmış ya da fabrikalardan devlet ve parti bürolarına aktarmıştı. Geriye kalan, restore edilmiş köy cemaatleri içinde hareketsiz kalan, değişime kapalı köylü kitlelerinin geçmişe daha sıkı sarıldıkları bir Rusya idi. Devrim bu köylülere (erken Marksist görüşün aksine) toprak vermişti ya da bu köylülerin 1917-18'de toprakları işgal edip yeniden dağıtmaları zaferin ve hayatta kalmanın zorunlu bedeli olarak kabul edilmişti. Pek çok bakımdan NEP, köylü Rusya'nın kısa altın çağı olmuştu. Bu kitlelerin üzerinde duran güç, artık kimseyi temsil etmeyen Bolşevik Partisi idi. Lenin'in her zamanki berraklığıyla kabul ettiği gibi, parti, ülkenin kabul edilmiş ve yerleşmiş hükümeti olmak ve bu şekilde kalmak istiyordu. Parti bundan başka bir şey değildi. Gene de, ülkeyi fiilen yöneten, önceki kadar kalifiye olmayan, eğitimi yetersiz küçük ya da büyük bürokratlardan oluşan bir topluluktu.

Yabancı hükümetler ve kapitalistler tarafından tecrit ve boykot edilen bu rejimin, Rus varlıklarına ve yatırımlarına devrimin el koyduğu düşünüldüğünde, başka seçenekleri var mıydı? NEP aslında Sovyet ekonomisini 1922'nin tahribatından çıkarmakta parlak bir başarı kazandı. 1926'da Sovyet sanayi üretimi, fazla anlam taşımasa da, az çok savaş öncesi düzeyine ulaşmıştı. SSCB 1913'teki gibi kırsal kalmaya devam etti (her iki durumda da nüfusun % 82'si) (Bergson/Levine, 1983, s. 100; Nove, 1969) ve aslında sadece % 7.5'i tarım dışında istihdam ediliyordu. Köylülerin kentlere ne satmak istedikleri; kentlerin onlardan neyi satın almak istedikleri; gelirlerinin ne kadarını tasarruf etmek istedikleri; ve kentlerdeki yoksulluğu yaşamaktansa köylerde beslenmeyi tercih eden milyonlarca insandan ne kadarının çiftlikleri terk etmek istedikleri: bütün bunlar Rusya'nın ekonomik geleceğini belirledi, çünkü devletin vergi geliri dışında ülkenin başka bir hazır yatırım ve işgücü kaynağı yoktu. Bütün siyasal kaygıları bir yana bırakarak, NEP'in bazı değişikliklerle ya da olduğu gibi sürdürülmesi, en iyi durumda mütevazı oranlarda bir sanayileşmeyi sağlayacaktı. Ayrıca, daha fazla sanayileşme gerçekleşene kadar köylüleri, ihtiyaçlarını kentlerden sağlamaya ve bunun için el-

lerindeki fazlaları yiyip içecek yerde kentlere satmaya teşvik edecek pek az şey vardı. NEP'i sonunda boğacak olan ilmik ("makas krizi" olarak biliniyordu) buydu. Altmış yıl sonra benzer, ama bu kez proleter bir makas, Gorbaçov'un *perestroyka*sını zayıflattı. Sovyet işçileri, ekonomi yüksek ücretlerle satın alabilecekleri malları üretmediği sürece, daha yüksek ücret almak için üretkenliklerini neden arttırsmlardı? Peki, Sovyet işçileri üretkenliklerini arttırmadıkça bu mallar nasıl üretilecekti?

Bu nedenle NEP'in -yani, her şeyi yukardan denetleyen devletin yönlendirdiği bir köylü piyasa ekonomisini temel alan dengeli ekonomik büyümenin- kalıcı bir strateji oluşturması asla muhtemel değildi. Sosyalizme bağlı bir rejim için sosyalizme karşı olan siyasal argümanlar her durumda bunaltıcıydı. Bu durum, bu yeni topluma bağlı küçük güçleri, henüz yıkılan kapitalizmi yeniden canlandıracak küçük emtia üretiminin ve küçük girişimin insafına bırakmayacak mıydı? Ve gene, Bolşevik Partisi'nin duraksamasına yol açan, alternatif maliyet beklentisiydi. Bu, zor kullanarak sanayileşme anlamına geliyordu: ikinci bir devrim, ancak bu kez aşağıdan yükselmeyen, devlet iktidarı tarafından yukardan dayatılan bir devrim.

SSCB'nin bu dönemin ardından gelen demir çağına hükmeden Stalin, denebilir ki, benzersiz, vahşi, acımasız ve hiçbir şeyden çekinmeyen, olağanüstü bir otokrattı. Pek az adam bu kadar yaygın bir terörü tek başına yönlendirmiştir. Hiç kuşku yok ki, Bolşevik Partisi önderlerinden bir başkasının yönetimi altında SSCB halklarının acıları daha hafif, kurbanların sayısı daha az olacaktı. Bununla birlikte, SSCB'de hızlı modernleşmeyi amaçlayan her siyaset, dönemin koşulları altında amansız olmak ve halkın büyük kısmını kapsadığı ve onları büyük fedakârlıklara zorladığı için bir ölçüde baskıcı olacaktı. Ve "planlar" aracılığıyla bu dürtüyü yönlendiren merkezileşmiş komuta ekonomisi, aynı derecede kaçınılmaz biçimde, ekonomik girişimden çok askeri harekâtı andırıyordu. Öte yandan, halk arasında gerçek bir ahlaki meşruluğa sahip olan askeri girişimler gibi, ilk beş yıllık planların (1929-41) kafa göz yaran sanayileşme uygulaması da halka zorla dayatılan "kan, çile, gözyaşı ve ter" sayesinde gerçekleştirildi. Churchill'in bildiği gibi fedakârlık tek başına harekete geçirici olabilir. Ne kadar zor olursa olsun, bir kez daha serf haline getirilen köylüleri toprağa bağlayan ve ekonominin önemli kesimlerini sayıları dört ile on üç milyon arasında değişen tutsak iş gücüne (Gulaglar) bağımlı hale getiren

(Van der Linden, 1993) Stalinist sistem bile, köylülerden gelmese de, büyük bir halk desteğinden nerdeyse kesinlikle yararlandı (Fitzpartick, 1994).

1928'de NEP'in yerini alan beş yıllık planların "planlı ekonomi"si ister istemez kaba bir araç oldu. Bu araç 1920'lerde Gosplan'ın öncü ekonomistlerinin karmaşık hesaplamalarından daha, bu hesaplamalar da yirminci yüzyılın sonunda hükümetlere ve büyük şirketlere sağlanan planlama araçlarından daha kabaydı. Planlama esas olarak endüstri dallarını yönetmekten çok yenilerini kuracak ve kömür, demir-çelik, elektrik, petrol vb. gibi her büyük sanayi ekonomisinin temelini oluşturan ağır sanayi ve enerji üretimine öncelik verecekti. SSCB'nin hammadde bakımından olağanüstü zengin oluşu bu seçimi hem mantıklı hem de elverişli kılıyordu. Bir savaş ekonomisindeki gibi -ve Sovyet planlı ekonomisi bir tür savaş ekonomisiydi- üretim hedefleri maliyet ve maliyet-etkisi düşünülmeksizin oluşturulabilir ve oluşturulmalıdır ve maliyetin karşılanıp karşılanmayacağı ve ne zaman karşılanacağı test edilebilir. Bütün ölüm kalım mücadelelerinde görüldüğü gibi, hedeflere ulaşmanın ve belirli sürelere uymanın en etkin yöntemi her hamle için acil emirler vermektir. Burada kriz, bir yönetim biçimidir. Sovyet ekonomisi yukardan gelen emirlerin yarattı "şok etkileri"yle neredeyse kurumsallaştırılmış biçimde sık sık kırılan bir dizi rutinle istikrar kazandı. Daha sonra Nikita Kruşçev, umutsuz biçimde, "bağırıp çağırarak" tepki gösterme dışında sistemin işlemesini sağlayacak bir tarz arayacaktı (Kruşçev, 1990, s. 18). Stalin, önceki dönemde, gerçekçi olmayan hedefleri kasten oluşturarak insanüstü çabayı teşvik eden "fırtına yaratma" uygulamasını kötüye kullanmıştı.

Ayrıca, bir kez belirlenen hedeflerin iç Asya'daki en uzak üretim noktalarına kadar, en azından bir kuşak içinde tecrübesiz, yeterince eğitim görmemiş ve makineden çok tahta saban kullanmaya alışmış yöneticiler, menacerler, teknisyenler ve işçiler tarafından anlaşılması ve uygulanması gerekiyordu. (1930'ların başında SSCB'yi ziyaret eden karikatür sanatçısı David Low "bir traktörden süt sağmaya çalışan" bir kolektif çiftlik kızını çizmişti.) Bu durum, giderek tam merkezileşmenin sorumluluğunu taşıyan en üst kademe dışında incelikli düşünebilen son unsurları da ortadan kaldırdı. Bir zamanlar Napoleon ve kurmaylarının mareşallerin teknik bilgi açıklarını eğitim görmemiş savaş subaylarını terfi ettirerek telafi

etmek zorunda kalmaları gibi, Sovyet sisteminde de bütün kararlar zirvede yoğunlaştı. Gosplan'ın aşırı merkeziyetçiliği menacer eksikliğini telafi ediyordu. Bu uygulamanın sakıncası, sistemin öteki kesimlerinin yanı sıra ekonomik aygıtın da muazzam biçimde bürokratlaşması oldu.*

Ekonomi yarı geçimlik düzeyde kaldığı ve sadece modern ekonominin temelini oluşturmak zorunda olduğu sürece, esas olarak 1930'larda geliştirilen bu kaba ama işe yarar sistem, işlemeye devam etti. Aynı ölçüde kaba biçimde olmakla birlikte kendi esnekliğini de geliştirdi. Bir çok hedeften birini belirlemek , modern bir ekonominin karmaşık labirentinde olduğu gibi, ister istemez öteki hedeflere ulaşmanın yolunu açmıyordu. Aslında, dış yardımdan yoksun geri ve ilkel bir ülke için komuta yoluyla sanayileşme, bütün israf ve olumsuzluklarına rağmen etkili bir biçimde işledi. Bu yol SSCB'yi birkaç yıl içinde büyük bir sanayi ekonomisine dönüştürdü ve Çarlık Rusyası'nın yapamadığı şeyi, nüfusunun üçte birini barındıran bölgeleri ve pek çok endüstri dalını ve endüstriyel tesislerinin yarısını geçici olarak kaybetmesine rağmen Almanya'ya karşı verdiği savaşı kazanmasını ve varlığını sürdürmesini sağladı. Şu da eklenmelidir ki, pek az rejim, kendi halkını bu savaş faaliyetini (bk. Milward 1979, s. 92-97) ya da 1930'ların görülmemiş fedakârlıklarını yapmaya zorlayabilirdi ya da zorlayacaktı. Ayrıca sistem, halkın tüketimini en alt düzeyde tutmakla birlikte -1940'ta ekonomi SSCB'de yaşayan herkese yetecek miktardan sadece biraz daha fazla ayakkabı üretti- kendi halkına toplumsal bir asgari düzeyi garanti ediyordu. Sistem onlara iş buldu, denetlenen (yani devlet tarafından desteklenen) fiyatlarla yiyecek, giysi ve konut verdi, muhtaçlara gelir, emeklilik maaşı, sağlık hizmeti ve Stalin'in ölümünden sonra "*nomenklatura*"nın özel ayrıcalıklarına dayanan ödüller sistemi denetimden çıkana kadar kaba bir eşitlik sağladı. Çok daha cömert biçimde eğitim olanakları sağladı. Genellikle cahil bir ülkenin modern SSCB'ye gönüştürülmesi, hangi ölçü alınırsa alınsın, büyük bir kazanımdı. Köylerden gelen, en zor zamanlarda bile Sovyet kalkınmasını önlerinde yeni ufukların açılması olarak gören milyonlarca insan için, karanlıktan ve cehaletten, kente, ışığa ve ilerlemeye kaçış, kişisel ilerleme ve meslek sahibi olmanın

---

*) "Belli başlı her üretim grubu ve her üretim birimi için yeterince açık emirler çıkarılırsa ve çok kademeli bir planlama yoksa, merkez, muazzam bir iş yükünün altında kalabilir" (Dyker, 1985, s. 9).

yanı sıra, yeni bir toplum davasını bütünüyle benimsemek anlamına geliyordu. Ayrıca bu insanlar başka bir toplum biçimi tanımıyorlardı.

Ne var ki, bu başarı öyküsü tarımı ve tarımla geçinenleri kapsamıyordu, çünkü sanayileşme sömürülen bir köylülüğe yaslanıyordu. Sovyet köylülerinin ve tarım siyasetinin lehine söylenebilecek pek az şey vardı. Bunun belki de tek istisnası, köylülerin, iddia edildiği gibi, "sosyalist ilkel birikim"in (bunu savunan bir Trotskiy taraftarının sözü)* yükünü taşıyan yegâne kesim olmamasıydı. İşçiler de gelecekteki yatırım için kaynak oluşturma yükünü taşıdılar.

Köylüler -nüfusun büyük çoğunluğu- en azından (tamamen işlevsiz)1936 anayasasına kadar sadece yasal ve siyasal olarak ikincil statüde değildiler; sadece daha yüksek vergi ödemekle ve karşılığında daha düşük bir güvence sağlamakla kalmıyorlardı, NEP'in yerini alan temel tarım siyaseti, yani kooperatif ya da devlet çiftlikleri içinde zorla kolektifleştirme onlar için bir felaket halini almıştı. Bunun dolaysız etkisi, tahıl çıktısını düşürmek, hattâ hayvanların sayısını yarıya indirmek oldu ve bu durum 1932-33'te büyük bir kıtlığa yol açtı. Kolektifleştirme, Rus çiftçiliğinin zaten düşük olan üretkenliğini biraz daha düşürdü. Çiftçilik, 1940'a, İkinci Dünya Savaşı'nın daha büyük felaketleri hesaba katılırsa, 1950'ye kadar NEP düzeyine bir daha ulaşamadı (Tuma, 1965, s. 102). Bu düşüşü telafi etmeye çalışan muazzam makineleşme de büyük çapta etkisiz oldu ve öyle kaldı. Çarlık Rusyası gibi SSCB de büyük bir ihracatçı değildi. Gene de Sovyet tarımı umut verici savaş sonrası dönemin ardından ihracat için mütevazı bir tahıl fazlası üretti. Ama daha sonra Sovyet çiftçiliği kendi nüfusunu besleme yeteneğini kaybetti. Erken 1970'lerden itibaren, zaman zaman kendi ihtiyaçlarının dörtte biri ölçüsünde dünya tahıl piyasasına bağımlı kaldı. Kolektif sistemde köylülerin küçük toprak parçalarında -1938'de tarım alanlarının yaklaşık % 4'ü- piyasa için üretim yapmalarını sağlayan hafif bir gevşeme olmasaydı, Sovyet tüketicisi kara ekmekten başka yiyecek bulamazdı. Özetle, SSCB yetersiz köylü tarımını büyük maliyetler ödeyerek etkin olmayan bir kolektif tarımla değiştirdi.

---

*) Marx'a göre el koyma ve yağma yoluyla sağlanan "ilkel birikim" kapitalizmin daha sonra kendi içsel birikimini gerçekleştiren ilk sermayeyi kazanmasını mümkün kılmak için gerekliydi.

Bu durum genellikle Bolşevik projenin niteliğinden çok, Sovyet Rusya'nın toplumsal ve siyasal koşullarını yansıtıyordu. Çeşitli ölçülerde özel tarımla -ya da İsrail *kibbuzim*'inde olduğu gibi SSCB'dekinden daha komünist bir uygulamayla- birleştirilen kooperatifleştirme ve kolektifleştirme başarılı olabilirdi. Öte yandan, topraktan kâr edecek yerde hükümetten destek görmek saf köylü çiftçiliği için daha iyi olmuştur.* Ne var ki, SSCB'de izlenen tarım siyaseti hiç kuşkusuz başarısızlığa uğradı. Özellikle 1960'ların sonundan itibaren "kara ekonomi"nin hızla büyüdüğünden söz edilir. Kayıtdışı ekonomiler tanımı gereği resmi dokümantasyonun dışında kaldıkları için, bu ekonominin büyüklüğünü ancak tahmin edebiliriz - ancak 1970'lerin sonunda yapılan değerlendirmelere göre Sovyet kent nüfusu, özel tüketim, sağlık ve hukuk hizmetlerine yaklaşık yirmi milyar ruble, artı, çeşitli hizmetlerden yararlanmak için yaklaşık yedi milyar kadar da "bahşiş" ödüyordu (Alexeev, 1990). Bu miktar o sırada ülkenin toplam ithalatıyla kıyaslanabilir bir meblağ oluşturuyordu.

Özetle, Sovyet sistemi çok geri ve az gelişmiş bir ülkeyi mümkün olduğu kadar kısa süre içinde sanayileştirmek için tasarlandı. Bu tasarı, Sovyet halkının toplumsal olarak asgari bir düzeyi garanti eden ve geçimlik düzeyin biraz üstünde bir hayat standardıyla yetineceğini varsayıyordu. Bu da daha ileri düzeyde sanayileşmek için donatılan bir ekonominin genel büyümesinden azar azar damlayan miktara bağlıydı. Etkinlikten yoksun ve savurganca olsa da bu hedeflere ulaşıldı. 1913'te, dünya nüfusunun % 9.4'üne sahip olan Çarlık İmparatorluğu, dünyanın toplam "ulusal gelirleri"nin % 6'sını ve sanayi çıktısının % 3.6'sını üretiyordu. 1986'da küresel nüfusun % 6'sından daha azına sahip olan SSCB dünyadaki "ulusal gelirler"in % 14'ünü ve sanayi çıktısının % 14.6'sını üretiyordu. (Ancak tarımsal çıktıda dünya ortalamasının sadece biraz üstündeydi.) (Bolotin, 1987, s. 148-52). Rusya büyük bir sanayi gücüne dönüştürülmüştü ve aslında, bir süpergüç olarak yaklaşık yarım yüzyıl ko-

---

*) Nitekim 1980'lerin ilk yarısında çiftçiliğin geniş çapta kolektifleştirildiği Macaristan, Fransa'dakinin dörtte birinden daha küçük bir tarım alanından Fransa'dakinden daha fazla ve Polonya, Macaristan'ınkinden neredeyse üç kat büyük bir tarımsal alandan yaklaşık iki kat daha fazla (değer olarak) tarımsal ürün ihraç etti. Polonya çiftçiliği gibi, Fransız çiftçiliği de kolektif değildi. (FAO Production, 1986, FAO Trade, c. 40, 1986.)

ruduğu statünün temelinde bu başarı vardı. Ne var ki, komünistlerin beklentilerinin aksine, Sovyet ekonomik kalkınmasının motoru, araç belirli bir mesafeyi katettikten sonra, sürücü gaz pedalına bastığı zaman hızlanacağı yerde yavaşlayacak şekilde inşa edildi. Taşıdığı dinamizm kendi tükeniş mekanizmasını içeriyordu. Bu, 1944'ten sonra üçüncü bir insan türünün yaşadığı ekonomiler için model haline geldi.

Ne var ki Sovyet devrimi çok özel bir siyasal sistem geliştirdi. Bolşevik Partisi'nin mensup olduğu Marksist işçi ve sosyalist hareketler dahil solun Avrupa'daki halk hareketleri, iki siyasal gelenekten çıktı: seçimleri temel alan ve zaman zaman doğrudan demokrasiyle bazen de Fransız Devrimi'nin Jakoben aşamasından devralınan merkezi eylemle yönlendirilen devrimci faaliyetler. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda Avrupa'nın hemen her yerinde, partiler, işçi sendikaları, kooperatifler ya da bunların bir bileşimi halinde ortaya çıkan kitlesel işçi hareketleri ve sosyalist hareketler, gerek iç yapıları gerekse siyasal özlemleri bakımından güçlü bir biçimde demokratikti. Aslında, geniş çapta oy verme hakkını temel alan anayasaların henüz olmadığı yerlerde bunlar, bu hakların elde edilmesi için baskı yapan başlıca güçlerdi ve anarşistlerin aksine, Marksistler temelde *siyasal* eyleme bağlıydılar. SSCB'nin daha sonra sosyalist dünyaya da aktarılan siyasal sistemi, sosyalist hareketlerin demokratik yanından, teoride ona giderek artan bir akademik bağlılığı sürdürmekle birlikte, kesin biçimde koptu.* Bu sistem, devrimci kararlılık ve acımasız eyleme ne kadar bağlı olursa olsun kişisel diktatörlük yanlısı olmayan Jakoben mirasın bile çok ötesine geçti. Özetle, Sovyet ekonomisi bir komuta ekonomisi olduğu ölçüde Sovyet siyaseti de komuta siyaseti oldu.

Bu evrim kısmen Bolşevik Partisi'nin tarihine, kısmen genç Sovyet rejiminin krizlerine ve acil önceliklerine ve kısmen de, siyasal faaliyetlerinde kendisi için "çelik adam" ismini seçen, sarhoş ayakkabıcının oğlu ve eski ilahiyat öğrencisi J. V. Stalin'in (1879-1953) gariplikilerine

---

*) Nitekim komünist partilerin özelliği olan otoriter merkeziyetçilik "demokratik merkeziyetçilik" ismiyle resmen korundu ve 1936 Sovyet Anayasası, kâğıt üzerinde, çok partili seçimlere, söz gelimi Amerikan anayasası kadar yer veren tipik bir demokratik anayasaydı. Bu sadece bir vitrin de değildi, çünkü anayasanın büyük bir kısmı 1917 öncesi bir Marksist devrimci olarak bu tip bir anayasanın sosyalist bir topluma uygun olduğuna hiç kuşkusuz inanan Nikolay Buharin tarafından tasarlandı.

yansıdı. Lenin'in "Öncü Parti" modeli, merkezi bir önderliğin kendilerine verdiği görevleri yerine getirmeye hazır, son derece disiplinli profesyonel devrimcilerden oluşan bir kadro, aynı derecede devrimci çok sayıda başka Rus Marksistinin başından beri belirttikleri gibi, potansiyel olarak otoriterdi. Partinin önderlik etme iddiasında olduğu kitlelerin "yerine geçmesi"ni durduracak olan neydi? Üyelerden oluşan (seçilmiş) komiteler mi, yoksa üyelerin görüşlerini ifade ettikleri düzenli kongreler mi? Yoksa merkez komitenin fiilen işlevsel önderliği ve sonunda bütün hepsinin yerini alan (teorik olarak seçimle iş başına gelmiş) eşsiz bir önderlik mi? Tehlike, ortaya çıktığı kadarıyla, o kadar gerçek değildi, çünkü Lenin ne diktatör olmak istiyordu ne de olabilecek konumdaydı ya da Bolşevik Partisi, ideolojik solun bütün örgütleri gibi, yani bir askeri kurmay gibi değil de daha çok sınırsız bir tartışma topluluğu gibi davranıyordu. Tehlike Ekim Devrimi'nden hemen sonra ortaya çıktı. Bolşevikler birkaç bin kişilik illegal bir yapıdan, yüz binlerce, sonunda milyonlarca profesyonel militan, yönetici, görevli ve denetleyiciden oluşan bir kitle partisine dönüştüler. "Eski Bolşevikler" ve Leon Trotskiy gibi onlara katılan 1917 öncesi sosyalistler bu kitlenin içinde kayboldular. Bu kitle solun eski siyasal kültürünü hiçbir şekilde paylaşmıyordu. Hepsi partinin daima haklı olduğunu ve eğer devrim kurtarılacaksa yüksek otoritenin aldığı kararların yerine getirilmesi gerektiğini biliyorlardı.

Bolşeviklerin parti içi ve dışı demokrasiye, serbest konuşmaya, insan hakları ve hoşgörüye yönelik tutumları ne olursa olsun, 1917-21 yıllarının koşulları, kırılgan ve mücadele halindeki Sovyet iktidarını muhafaza etmek için gerekli olan (ya da öyle görülen) her türlü eyleme girişen bir parti temelinde (ve içinde) giderek artan bir otoriter yönetim biçimini dayattı. Başlangıçta bu, bir tek parti hükümeti ya da muhalefeti reddeden bir hükümet değildi, ancak İç Savaşı, güçlü bir güvenlik aygıtıyla desteklenmiş ve karşı devrimcilere terör uygulayan bir tek parti diktatörlüğü olarak kazandı. Bizzat parti de, alternatif siyasetlerin kolektif olarak tartışılması yasaklandığında (1921) iç demokrasiyi terk etti. Teorik olarak geçerli olan "demokratik merkeziyetçilik" sadece merkeziyetçilik haline geldi. Artık parti kendi tüzüğüne uygun davranmıyordu. Stalin iş başına gelene kadar her yıl yapılan parti kongreleri düzenini kaybetti. Kongreler artık, tarihi önceden belirlenmeden ve rastgele yapılıyordu. NEP yılları siyaset dışı atmosferi gevşetti, ancak partinin tarihin çizdiği yolda giden ku-

satılmış bir azınlık olduğu, Rus kitlelerinin karşısında yer aldığı duygusu eksilmedi. Sanayi devrimini yukardan başlatma kararı, belki de İç Savaş yıllarından daha amansız biçimde otorite kullanan bir sisteme otomatik olarak teslim edildi, çünkü onun iktidarı sürekli olarak kullanma mekanizması artık çok daha büyüktü. O zaman, güçler ayrımının son unsurları, Sovyet hükümetinin partiden ayrı olarak sahip olduğu mütevazı manevra alanı sona erdi. Tek partinin siyasal önderliği, kendi dışındaki her şeye boyun eğdirerek mutlak iktidarı kendi ellerinde topladı.

Bu noktada sistem, Stalin'in yönetimi altında bir otokrasi, yurttaşlarının hayat ve düşüncelerinin bütün yönleri üzerinde tam bir denetim kurmaya çalışan, onların bütün varlıklarını, yüksek otorite tarafından tanımlanan ve belirlenen hedeflere mümkün olduğu kadar tabi kılan bir sistem haline geldi. Marx ve Engels'in tasarladıkları kesinlikle bu değildi. İkinci (Marksist) Enternasyonal ve onun partilerinin çoğunda da böyle bir anlayış yoktu. Nitekim, Rosa Lüxemburg'la birlikte Alman komünistlerinin önderi olan ve 1919'da onunla birlikte gerici subaylar tarafından katledilen Karl Liebknecht, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin kurucularından birinin oğlu olmasına rağmen, Marksist olduğunu bile iddia etmiyordu. Adlarının da gösterdiği gibi Marx'a bağlı olmalarına rağmen Austro-Marksistler, kendi değişken tarzlarını uygularken hiçbir katı tutum sergilemediler ve kendi içlerinden çıkan Eduard Bernstein gibi biri, "revizyonizm"i nedeniyle resmen sapma olarak damgalandığında bile, meşru bir sosyal demokrat olarak kabul edildi. Aslında Bernstein, Marx ve Engels'in eserlerinin resmi editörü olarak görevine devam etti. Kolektif önderliği ancak bir papada görülebilecek yetkilerle bağlamak (bu işlevi tek bir kişinin yerine getirmesi kesinlikle düşünülemezdi) şöyle dursun, sosyalist bir devletin her yurttaşını aynı şekilde düşünmeye zorlaması gerektiği düşüncesi, 1917'den önce herhangi bir öncü sosyalistin aklından bile geçmezdi.

Marksist sosyalizmin, onu benimseyenler için olsa olsa kişisel bir tutku, bir umut ve inanç sistemi olduğu iddia edilebilir. Bu sistem seküler bir dinin bazı özelliklerini taşır (sosyalist olmayan haçlı gruplarının ideolojisinden daha fazla olmasa da). Ve belki daha da ötede, bu sistem bir kez kitle hareketi haline geldiğinde, incelikle oluşturulan teorik çerçeve, kaçınılmaz olarak en iyi durumda bir kateşizm, en kötü durumda, tıpkı se-

lamlanması gereken bir bayrak gibi, bir kimlik ve sadakat sembolü haline geldi. Bu türden kitle hareketleri, Orta Avrupalı zeki sosyalistlerin çok önce işaret ettikleri gibi, önderlere hayranlık duyma, hattâ onlara tapınma eğilimi gösterdi. Ancak, şu da belirtilmelidir ki, sol partiler içinde çok iyi bilinen tartışma ve rekabet eğilimi, doğal olarak bu tapınma eğilimini belirli bir denetim altında tutacaktı. Lenin mozolesinin Kızıl Meydan'da inşa edilmesi ve büyük önderin mumyalanmış cesedinin burada müminlerin sonsuza kadar görebilecekleri şekilde sergilenmesi, Rus devrimci geleneğinden değil, Hıristiyan azizlerinin ve onlardan kalan değerli eşyaların köylülerden oluşan geri bir halk için taşıdığı cazibeden, bu halkı Sovyet rejimi için seferber etme girişimi olarak, türetildi. Şu da öne sürülebilir ki, Lenin'in kurduğu Bolşevik Partisi'nde ortodoksluk ve hoşgörüsüzlük, bir ölçüde, tek başına birer değer olarak değil, pragmatik nedenlerle uygulandı. Lenin -temelde bir eylem plancısıydı- iyi bir general olarak, parti saflarında pratikteki etkinliği engelleyecek tartışmalar istemezdi. Ayrıca, öteki pratik dahiler gibi Lenin de, en iyisini bildiğine inanıyor ve başka fikirlere pek az zaman ayırıyordu. Teoride bir ortodoks, hattâ köktenci bir Marksist idi, çünkü ona göre özü devrim olan bir teori metniyle oynamak kesinlikle uzlaşmacıları ve reformistleri cesaretlendirmek olacaktı. Oysa pratikte, Marx'ın görüşlerini değiştirmekte duraksamadı ve ustaya lafzi sadakatini daima savunurken, onu serbestçe yorumladı. Lenin, 1917'den önceki yılların çoğunda Rus Solu'nda savaş halinde bir azınlığa önderlik ve bu azınlığı temsil etti ve Rus sosyal demokrasisi içinde bile muhalefete hoşgörüsüzlüğüyle tanındı, ancak durum değiştiğinde, bir zamanlar lanetlediği muhaliflerine kucak açmakta pek duraksamadı ve Ekim'den sonra bile, asla parti içindeki otoritesini değil, daima argümanı temel aldı. Gördüğümüz kadarıyla, Lenin'in konumu onu karşı çıkılmaz biri haline de getirmedi. Yaşasaydı, hiç kuşkusuz muhaliflerini suçlamaya devam edecek ve pragmatik hoşgörüsüzlüğü, iç savaş sırasında olduğu gibi sınır tanımayacaktı. Ancak Lenin'in ölümünden sonra geliştirilen genel ve zorlayıcı, devlet destekli bir tür özel dini bizzat kendisinin tasarladığını ya da bunu hoşgörüyle karşılayabileceğini gösteren hiçbir bulgu yoktur. Stalin de bunu bilinçli olarak inşa etmiş olmayabilir. Geri bir köylü ülkesi olan Rusya'nın ana akımına ve onun otokratik ve ortodoks geleneğine uyum sağlamış olabilir. Ancak Stalin olmasaydı bu sistem muhtemelen geliştirilemezdi ve öteki

sosyalist rejimlere kesinlikle dayatılamaz ve onlar tarafından kopye edilemezdi.

Ancak bir nokta belirtilmelidir. Tek başına yöneten ve yerinden edilemez bir partiyi temel alan her rejimde diktatörlük imkânı üstü kapalı biçimde vardır. Lenin'in Bolşeviklerinin merkezileştirilmiş hiyerarşik yapısını temel alan bir parti örgütlenmesinde bu bir ihtimal haline gelir. Ve yerinden edilemezlik sadece Bolşeviklerin Devrim'in tersine çevrilmemesini, Devrim'in kaderinin başkalarının değil sadece onların elinde olduğuna dair kesin kanaatlerini, ifade ediyordu. Bolşevikler, bir burjuva rejimin Tutucu bir yönetimin yenilgisini ve Liberal bir yönetimin başarısını güvenli biçimde tasarlayabileceğini, çünkü bunun toplumun burjuva karakterini değiştirmeyeceğini, ancak böyle bir rejimin komünist bir rejime hoşgörü göstermeyeceğini ve gösteremeyeceğini; komünist bir rejimin de, aynı nedenle, eski düzeni geri getirecek herhangi bir güç tarafından devrilmeyi hoşgörüyle karşılamayacağını öne sürdüler. Devrimci sosyalistleri de kapsayan devrimciler seçimlerin yapılması anlamında demokrat değildiler, ancak "halk"ın çıkarlarına uygun davrandıklarına içtenlikle inanıyorlardı. Bununla birlikte, partinin "öncü rolü"ne sahip bir siyasal tekel olduğu varsayımı, demokratik bir Sovyet rejimi demokratik bir Katolik Kilisesi kadar ihtimal dışı olsa bile, kişisel diktatörlük anlamına gelmiyordu. Komünist siyasal sistemleri kalıtsal olmayan monarşilere dönüştüren, Josef Stalin idi.*

Ufak tefek,** tedbirli, güvensiz, gaddar, geceleri yaşayan ve her zaman her şeyden kuşkulanan Stalin, pek çok bakımdan, modern siyasetten değil, Suetonius'un *Lives of Caesars*'ından (Sezarların Yaşamı) çıkmış bir figürü andırır. İlk bakışta etkileyici olmayan, hattâ göze çarpmayan, çağdaş bir gözlemcinin (Sukhanov) 1917'de bir "gri leke" olarak gördüğü Stalin, zirveye çıkana kadar kendisini gizledi ve temkinli davrandı; ama

*) Monarşiyle benzerlik, bu türden bazı devletlerde yönetimin kalıtsal yolla el değiştirmesi eğiliminde görülür. Kuzey Kore ve Romanya bu konuda iki örnektir. Böyle bir gelişme erken sosyalistler ve komünistler için bütünüyle saçma ve anlamsızdır.

**) Stalin'in mumyalanmış cesedini, 1957'de başka yere kaldırılmadan önce Kızıl Meydan'daki mozolesinde gören yazar, muazam bir güce sahip olan o adamın öylesine ufak tefek olması karşısında şaşırdığını hatırlıyor. Bütün film ve fotoğrafların , Stalin'in 1.64 boyunda olması gerçeğini gizlemesi anlamlıdır.

kuşkusuz, devrimden önce bile zirveye yakın olmasını sağlayan becerileri vardı. Devrimci hükümetin ardından kurulan ilk hükümette Ulusallıklar Komiser'i olarak yer aldı. Sonunda partinin ve (aslında) devletin karşıkonulmaz önderi haline geldiğinde, Hitler'i kendi partisinin kurucusu ve kabul edilmiş önderi haline getiren, çevresindeki insanları zor kullanmadan kendine bağlamasını sağlayan, hissedilir bir kişisel kader duygusundan, karizma ve özgüvenden yoksundu. Stalin, partisini, kişisel iktidarının erişebileceği her şey gibi, terör ve korkuyla yönetti.

Stalin, kendisini seküler bir çara dönüştürürken, seküler ortodoks inancın savunucusu haline gelirken, kendisini ziyarete gelen hacıları Kremlin'in önünde karşılayan bir seküler aziz gibi davranırken, halkla sağlam ilişkiler kurdu. Zihinsel olarak onbirinci yüzyıldaki Batılı benzerleri gibi yaşayan köylülerin ve hayvancıların gözünde yeni rejime meşruluk kazandırmanın neredeyse kesinlikle en etkili yolu buydu. Bunun yanı sıra, okur yazarlardan oluşan ilk kuşak için ideal bir düşünce sistemi oluşturan "Marksizm-Leninizm"i, basit, niteliksiz ve doğmatik kateşizmlere indirgedi.* Stalin'in terörü de, basitçe bir tiranın sınırsız kişisel gücünü ortaya koyması olarak görülemez. Bu iktidar gücünü, bizzat yaydığı korkuları, yaşatma ya da öldürme yeteneğini kullandığı kuşku götürmez. Onun konumundaki birinin elinin altında olması gereken maddi olanaklara karşı tam bir kayıtsızlık içinde olduğu da kuşku götürmez. Ancak, kişisel psikolojik karmaşası ne olursa olsun, Stalin'in uyguladığı terör, teorik olarak akılcı işlevi olan bir taktikti; denetim kuramadığı yerde çok tedbirli davranabiliyordu. Aslında bu tutum, risklerden kaçınma ilkesini temel alıyordu. Bu aynı zamanda, Lenin'in aksine, durum değerlendirmesi yapma (Bolşevik jargonda "Marksist analiz yapma") yeteneği konusunda kendine pek güvenmediğini ortaya koyuyordu. Dehşet verici kariyeri, ütopyacı bir komünist toplum hedefini, inatla, sarsılmaz biçimde izlemek dışında hiçbir anlam taşımıyordu. Ölümünden önceki birkaç ay içinde yazdığı son kitabı bu hedefin bir kez daha savunulmasını amaçlıyordu.

Bolşevikler Sovyetler Birliği'nde iktidarı Ekim Devrimi'yle birlikte

*) Sadece bu kadar değil. Sovyet Komünist Partisi'nin 1939 tarihli *Short History*'si (Kısa Tarih), içerdiği yalanlara ve entelektüel zayıflığına rağmen, pedagojik açıdan ustaca yazılmış bir metindir.

ele geçirmişlerdi. İktidar sadece toplumu değiştirmek için kullanabilecekleri araçtı. Bu araç, süreklilik kazanan ve sürekli olarak yenilenen zorluklarla kuşatıldı. (Stalin'in, "proletaryanın iktidarı ele geçirmesinden sonraki" on yıllarda sınıf mücadelesinin daha da şiddetleneceği şeklindeki saçma tezi bunu anlatmak istiyordu.) Sonunda kazanılacak başarıyı ancak sürece engel olması muhtemel her şeyi sürekli ve amansız biçimde ortadan kaldırmak için gösterilecek iktidarı kullanma kararlılığı garanti edebilirdi.

Üç şey, bu varsayımı temel alan bir siyaseti caniyane bir anlamsızlığa götürdü.

Birincisi, Stalin'in son tahlilde ne yapılacağını sadece kendisinin bildiği ve amaca ulaşacak kadar kararlı olduğu inancıydı. Çok sayıda politikacı ve general kendileri olmasa işlerin yürümeyeceği duygusunu taşır, ama sadece mutlak iktidara sahip olanlar başkalarını bu inancı paylaşmaya zorlayacak bir konumdadırlar. Nitekim, terörün erken biçimlerinin aksine 1930'ların partiyi ve özellikle onun önderliğini hedef alan büyük temizlikleri, 1920'lerin çeşitli muhalefetleri karşısında Stalin'in yanında yer alan ve Büyük Kolektifleştirme Atılımı ile Beş Yıllık Plan'ı gerçekten destekleyen pek çok katılaşmış Bolşevik'in, dönemin amansız uygulamalarının ve bunların gerektirdiği fedakârlıkların kabul edebilecekleri düzeyi aştığını görmelerinden sonra başladı. Hiç kuşkusuz bunların çoğu, Lenin'in, kendi yerine Stalin'in geçmesini istemediğini, çünkü onu aşırı kaba bulduğunu biliyorlardı. SBKP(b)'nin Onyedinci Kongresi, Stalin'e yönelik güçlü bir muhalefeti açığa çıkardı. Bu muhalefetin onun iktidarına yönelik gerçek bir tehdit oluşturup oluşturmadığını asla bilemeyeceğiz, çünkü 1934 ile 1939 arasında dört ya da beş milyon parti üyesi ve görevlisi siyasal gerekçelerle tutuklandı, dört ya da beş yüz bini yargısız idam edildi ve 1939 baharında toplanan bir sonraki (onsekizinci) Parti Kongresi'nde, 1934'teki onyedinci kongrede hazır bulunan 1827 delegenin yaklaşık otuz yedisi hayatta kalabilmişti (Kerblay, 1983, s. 245).

Bu teröre görülmemiş derecede insanlık dışı bir özellik kazandıran, ne göreneksel ne de başka türlü hiçbir sınır tanımamış olmasıydı. Bütün bunların, büyük bir hedefin ona ulaşmak için gerekli her türlü aracı haklı çıkardığı inancıyla (bu muhtemelen Mao Zedung'un da inancıydı) ya da bir

kuşağa dayatılan fedakârlıkların, ne kadar büyük olursa olsun, sonsuz gelecek kuşakların sağlayacakları kazanımlar karşısında hiç önemli olmadığı inancıyla pek ilgisi yoktu. Bu, topyek°n savaş ilkesinin bütün zamanlara uygulanmasıydı. Leninizm, belki de öteki Marksistlerin Lenin'e "Blanquist" ya da "Jakoben" olarak kuşkuyla bakmalarına yol açan güçlü iradeciliği yüzünden, Lenin'in Clausewitz'e duyduğu hayranlığın da gösterdiği gibi, Bolşevik siyasetin bütün sözlüğü için geçerli olmasa da, esas olarak askeri terimlerle düşünüyordu. "Kim kimin yanında?" Lenin'in temel düsturu buydu: kazananın hepsini aldığı, kaybedenin hepsini kaybettiği bir sıfır-toplam oyunu olarak mücadele. Bildiğimiz gibi, liberal devletler bile her iki dünya savaşını bu ruhla başlattılar, "düşman" halkına ve Birinci Dünya Savaşı'nda kendi silahlı kuvvetlerine bile çektirmeye hazır oldukları acılarda mutlak olarak hiçbir sınır tanımadılar. Aslında, *a priori* gerekçelerle tanımlanan bütün halk bloklarının kurban edilmesi bile, savaşın bir parçası haline geldi: örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında Japon kökenli bütün ABD yurttaşlarının ya da Britanya'daki bütün Alman ve Avusturyalıların, aralarında potansiyel düşman ajanları olabileceği gerekçesiyle enterne edilmeleri gibi. Bu, ondokuzuncu yüzyılda uygarlıkta görülen ilerlemenin, bu kitap boyunca karanlık bir tehdit gibi sürüp giden bir barbarlık rönesansına sapmasıydı.

Bereket, yasaların geçerli, basının özgür olduğu anayasal ve demokratik ülkelerde bazı dengeleyici güçler vardır. Mutlak iktidar sistemlerinde bunların hiçbiri yoktur. Ancak bu sistemlerde bile, iktidarın devamını sağlamak için ve bütün iktidarın kullanılması onu kullananın kendi kendini yenilgiye uğratmasına yol açabileceği için, sonunda iktidarı sınırlayan sözleşmeler geliştirilebilir. Paranoya bu sistemin mantıksal sonucudur. Stalin'in ölümünden sonra, onun yerini alanlar arasında gerçekleştirilen üstü kapalı bir anlaşmayla kanlı döneme son verilmesi kararlaştırıldı. Bununla birlikte (Gorbaçov dönemine kadar) Stalinli yılların yol açtığı insani maliyeti değerlendirmek ülke içinde muhaliflere, ülke dışında bilimcilere ve siyaset yazarlarına kaldı. Bundan sonra Sovyet politikacıları yataklarında öldüler ve zaman zaman çok ileri yaşlara kadar yaşadılar. 1950'lerin sonunda Gulaglar boşaltılırken, SSCB kendi yurttaşlarına Batılı standartlara göre kötü muamele eden bir toplum olmaya devam etti, ancak yurttaşlarını görülmemiş bir kitlesellikle hapse atan ve öldüren bir toplum olmaktan çıktı. Aslında 1980'de ABD'ye kıyasla nü-

fusun daha küçük bir oranı hapisanedeydi (ABD'de 100 000 kişi başına 426'ya karşılık, 100 000 kişi başına 268) (Walker 1991). Ayrıca 1960'lar ve 1970'lerde SSCB, yurttaşlarının cinayet ve iç çatışma sonucunda ya da devlet tarafından kasten öldürülme riskleri, Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindekinden çok daha az olan bir toplum haline geldi. Gene de bir polis devleti, otoriter ve her türlü gerçekçi standarda göre özgür olmayan bir toplum olarak kaldı. Yurttaşlar ancak resmi düzeyde denetlenen ve izin verilen bilgilere ulaşabiliyorlardı -bunun dışındaki bilgiler Gorbaçov'un *glasnost* ("açıklık") siyasetine kadar yasalarla teknik olarak yasaklı olmaya devam etti- seyahat ve yerleşme özgürlüğü resmi izne bağlıydı, SSCB içinde giderek daha fazla ve bir başka "kardeş" sosyalist ülkenin sınırını geçmek söz konusu olduğunda daha da gerçek anlamda kısıtlandı. Bütün bu bakımlardan SSCB ayırt edici biçimde Çarlık Rusyası'nın bile daha altındaydı. Ayrıca, yürürlükteki yasalarla ve idari yetkilerle keyfi hapis ya da ülke içinde sürgün cezaları yürürlükte kaldı.

Rusya'nın demir onyıllarının insani maliyetini yeterince hesaplamak belki de asla mümkün olmayacak, çünkü varolduğu ya da ele geçirilebildiği ölçüde resmi infaz ve Gulag nüfusu istatistikleri bile bütün kayıpları kapsayamaz. Bu durumda çok değişik hesaplamalar bunları yapanların varsayımlarına bağlı kalmaktadır. "Uğursuz bir paradoksla," denilmektedir, "bu dönemde Sovyet hayvancılığında meydana gelen kayıplar hakkında, idam edilen rejim muhaliflerinin sayısından çok daha iyi bilgilere sahibiz" (Kerblay, 1983, s. 26). 1937 nüfus sayımının gizlenmesi bile tek başına muazzam bir engel oluşturmaktadır. Gene de, varsayımlar ne olursa olsun* doğrudan ve dolaylı kurbanların sayısının yedi değil sekiz basamaklı sayılarla ifade edilmesi gerekir. Bu koşullarda, yirmi milyon ya da daha büyük bir sayı yerine on milyona yakın "ılımlı" bir sayıyı seçmemiz ya da seçmememizin fazla önemi yoktur: hepsi utanç vericidir ve mazeret kabul etmez. Şunu da yorumsuz olarak eklemeliyim ki, 1937'de SSCB'nin toplam nüfusunun 164 milyon ya da İkinci Beş Yıllık Plan'ın (1933-38) demografik öngörülerinden 16.7 milyon daha az olduğu söylenmekteydi.

---

*) Bu tür işlemlerin belirsizliği için bk. Kosinski, 1987, s. 151-52.

Ne kadar vahşi ve diktatörce olursa olsun, Sovyet sistemi, 1920'lerde kendi hedeflerini betimlemek için İtalyan faşizmi tarafından icat edilen, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünizmin eleştirmenleri arasında popüler olan bir terimle "totaliter" değildi. O zamana kadar terim neredeyse sadece hem İtalyan faşizmini hem de Alman Nasyonal Sosyalizmi'ni eleştirmek için kullanılmıştı. Sadece kendi halkı üzerinde tam bir fiziksel denetim kurmakla kalmayan, aynı zamanda propaganda ve eğitim tekeli sayesinde kendi değerlerinin halk tarafından içselleştirmesini de başaran, her şeyi kapsayacak şekilde merkezileştirilmiş bir sistemi anlatıyordu. George Orwell'in *1984*'ü (1948'de yayımlandı) bu Batılı totaliter toplum imgesine en güçlü biçimini kazandırdı: "Büyük ağabey"in her şeyi gören, ancak tek başına bir bireyin zaman zaman kurtulabildiği bakışları altında beyni yıkanmış kitlelerden oluşan bir toplum.

Stalin'in başarmak *istediği* şey kesinlikle budur. Marx bir yana, bu Lenin'i ve öteki Eski Bolşevikleri bile müthiş öfkelendirirdi. Önderin neredeyse ilahlaştırılmasını (daha sonra utangaç bir ifadeyle "kişilik kültü" gibi daha yumuşak bir terim bulundu) ya da onu bir faziletler hulâsası olarak yapılandırmayı amaçladığı ölçüde, bu yaklaşım, Orwell'in hicvettiği başarıyı kazanıyordu. Paradoksal olarak bu, Stalin'in mutlak iktidarına pek az şey borçluydu. 1953'te onun öldüğünü öğrendiklerinde sahici gözyaşları döken, "sosyalist" ülkelerin dışındaki komünist militanlar, onun simgeleştirdiğine ve esinlendirdiğine inandıkları harekete gönüllü olarak katıldılar. Pek çok yabancının aksine, Ruslar ne kadar acı çektiklerini ve çekmekte olduklarını gayet iyi biliyorlardı. Ama bir bakıma, Rus topraklarının güçlü ve meşru hükümdarı ve bu toprakları modernleştiren kişi olması nedeniyle o, yakın zamanlarda en azından Büyük Ruslar için gerçek bir ulusal mücadele olan bir savaşa önderlik eden kişi olarak onlara ait bir şeyleri temsil ediyordu.

Sistem bir başka bakımdan da "totaliter" değildi. Bu, terimin yararını önemli ölçüde kuşkulu hale getiren bir olgudur. "Düşüncenin dönüştürülmesi" şöyle dursun, etkin "düşünce denetimi"ni bile sağlayamadı, ama yurttaşları şaşırtıcı biçimde siyasetdışı bıraktı. Marksizm-Leninizm'in resmi doktrinleri nüfusun büyük bir kısmına ulaşmadı, çünkü çok özel bilgi gerektiren bir kariyerle ilgilenmedikleri sürece siyasetle ilgilenmeleri için hiçbir neden yoktu. Marksizm'i benimsemiş bir ülkede,

kırk yıl süren eğitimden sonra Budapeşte'deki Marx meydanından geçen insanlara Karl Marx'ın kim olduğu soruldu. Şu yanıtı verdiler:

Bir Sovyet filozofuydu; Engels onun arkadaşıydı. Başka ne diyebilirim? İleri yaşlarda öldü. (Bir başka ses): Tabiî, bir siyaset adamı. Ve şeydi...neydi onun adı...Lenin, evet Lenin'in eserlerini Macarca'ya çevirdi (Garton Ash, 1990, s. 261).

Sovyet yurttaşlarının büyük kısmı için siyaset ve ideoloji hakkında yukardan gelen bildirilerin çoğu, onların gündelik sorunlarıyla ilgili olmadığı sürece -ki bu nadiren oluyordu- belki de asla bilinçli olarak özümlenmedi. Akılcı ve "bilimsel" olduğu iddia edilen bir ideoloji temelinde ve çevresinde inşa edilen bir toplumda bunları sadece entelektüeller ciddiye almak zorundaydılar. Ancak, paradoksal olarak, bu türden sistemlerin enetelektüellere ihtiyaç duymaları ve açıktan muhalefet etmeyenlere önemli ayrıcalıklar ve avantajlar sağlamaları, devletin denetimi dışında kalan bir toplumsal alan yarattı. Ancak Stalin'inki kadar amansız bir terör resmi olmayan düşünceyi tam olarak susturabilirdi. SSCB'de resmi olmayan düşünce 1950'lerde korku buzları çözülmeye başlar başlamaz yeniden oluştu -*Buzlar Çözülürken* (1954) yetenekli bir tanık olan İlya Ehrenburg'un önemli bir roman *àthèse* (tez romanı) olan eserinin adıdır. 1960'larda ve 1970'lerde, gerek belli belirsiz hoşgörülen komünist reformcular ve gerekse tam bir entelektüel, siyasal ve kültürel karşı koyma biçiminde ortaya çıkan muhalefet, ülke resmen "monolitik" - gözde bir Bolşevik terim- olmaya devam etse de, Sovyet sahnesine hâkim oldu. Bu gelişme 1980'lerde su yüzüne çıkacaktı.

II

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan komünist devletler, yani SSCB dışında hepsi, Sovyet, yani Stalinist modele göre oluşmuş ya da biçimlenmiş komünist partilerin denetimi altındaydı. Bu, bir ölçüde, 1930'larda Mao Zedung'un yönetimi altında Moskova'dan gerçek anlamda özerkleşen Çin Komünist Partisi için de geçerliydi. Ama aynı şey, daha sonra Üçüncü Dünya'dan "sosyalist kampa" geçenler -Fidel Castro'nun Küba'sı, 1970'lerde ortaya çıkan ve yerleşik Sovyet modelini

resmi olarak özümleme eğilimi gösteren daha kısa ömürlü çeşitli Afrika, Asya ve Latin Amerika rejimleri- için bu kadar geçerli olmadı. Bunların hepsinde yüksek düzeyde merkezileşmiş otoriter yapıları olan tek partili siyasal sistemler; siyasal otorite tarafından belirlenen resmen ilan edilmiş kültürel ve entelektüel doğrular; devlet tarafından merkezi olarak planlanan ekonomiler; hattâ Stalinist mirasın en aşikâr kalıntısı olarak güçlü profil veren üstün önderler görüyoruz. Aslında Sovyet ordusunun doğrudan işgal ettiği ülkelerde, Sovyet güvenlik servisleri dahil yerel hükümetler, örneğin, gösteri niteliğinde mahkemeler, yerel komünistlere yönelik Stalin modeline uygun tasfiyeler örgütleyerek, Sovyet örneğini izlemek zorunda kaldılar. Ancak yerel komünist partiler bu modele kendiliğinden hiçbir coşku göstermediler. Hattâ Polonya ve Doğu Almanya'da bu partiler, bu yargılama sürecinin karikatürlerinden sakınmayı başardılar ve hiçbir önder komünist öldürülmedi ya da Sovyet güvenlik servislerine teslim edilmedi. Bununla birlikte, Tito'nun kopuşunun bir sonucu olarak Bulgaristan (Trayko Kostov) ve Macaristan'daki (Laszlo Rajk) önde giden yerel önderler idam edildiler ve Stalin'in son yılında, önder Çek komünistlerinin yargılandıkları, dikkat çekici biçimde antisemitik renk taşıyan akıl almaz bir kitlesel duruşma, yerel partinin eski önderliğini yok etti. Bu olayın, hem fiziksel hem de zihinsel olarak kötüleşen ve en sadık taraftarlarını bile tasfiye etmeyi planlayan Stalin'in artan paranoyak davranışlarıyla bir bağlantısının olup olmadığı bilinmiyor.

1940'ların yeni rejimleri, hepsi Kızıl Ordu'nun zaferi sayesinde kurulmuş olsa da, tek başına ordu gücüne dayanan sadece dört örnek vardı: Polonya'da, Almanya'nın işgal edilen bölgesinde; Romanya'da (buradaki yerel komünist hareket, çoğu etnik Romanyalı olmayan birkaç yüz kişiden ibaretti); ve kalıcı biçimde Macaristan'da. Yugoslavya ve Arnavutluk'taki rejimler daha çok ülke içinden kaynaklandı; Çekoslovakya'da Komünist Parti'nin 1947 seçimlerinde % 40 oranında oy alması o sırada bu partinin sahici bir güce sahip olduğunu neredeyse kesinlikle gösterir; ve Bulgaristan'da komünistlerin nüfuzu bu ülkede çok yaygın olan Russeverlik duygularıyla güçlendirildi. Çin, Kore ve eski Fransız Hindiçini'ndeki komünist iktidarın -daha doğrusu, Soğuk Savaş'ın yol açtığı bölünmeden sonra bu ülkelerin kuzey kesimlerinde- Sovyet ordularına hiçbir borcu

yoktu. Bununla bilikte, 1949'dan sonra bu küçük komünist rejimler bir süre kadar Çin desteğinden yararlandılar. Küba başta olmak üzere "Sosyalist Kamp"a daha sonra katılanlar kendi yollarını izlediler. Ancak Afrika'da ulusal kurtuluş için gerilla mücadelesi veren hareketler Sovyet blokundan ciddi destek sağlayabildiler.

Ancak, komünist iktidarın sadece Kızıl Ordu tarafından dayatıldığı ülkelerde bile, yeni rejim başlangıçta geçici bir meşruluk ve bir süre için sahici bir kitle desteği kazandı. Gördüğümüz gibi (bölüm 5) eskinin gözle görülebilir yıkıntıları üzerinde yeni bir rejim inşa etme düşüncesi, pek çok genç insanı ve entelektüeli esinlendirdi. Parti ve hükümetin arkasında halk desteği olmasa da, bu iki kesimin savaş sonrası yeniden inşa dönemine katılmasını sağlayan enerji ve kararlılık, duraksamalı olmasına rağmen, büyük bir onay sağladı. Aslında, yeni rejimlerin bu görevin gerçekleştirilmesinde kazandıkları başarıyı inkâr etmek kolay değildir. Gördüğümüz gibi, en geri tarım devletlerinde bile, komünistlerin sanayileşmeye, yani ilerleme ve moderniteye bağlılıkları parti saflarının çok ötesinde yankı buldu. Bulgaristan ya da Yugoslavya gibi ülkelerin, savaştan önce tahmin edilenden, hattâ mümkün olandan çok daha hızlı ilerlemekte olduklarından kim kuşku duyabilirdi? Sadece, ilkel ve amansız bir SSCB'nin işgal ettiği ve zorla özümlediği daha az geri bölgelerde ya da 1939-40'ta ele geçirilen bölgelerde ya da Almanya'nın Sovyet mıntıkası gibi (1945'ten sonra Demokratik Almanya Cumhuriyeti) 1945'ten sonra bir süre kadar SSCB'nin kendi yeniden inşası için yağmaladığı, gelişmiş kentleri olan bölgelerde bilanço bütünüyle olumsuz görünüyordu.

İster içerden kurulmuş ister dayatılmış olsun komünist devletler, siyasal olarak başlangıçta SSCB'nin önderliği altında tek bir blok oluşturdular. SSCB, 1949'da Çin'in tamamını denetim altına alan komünist rejim tarafından bile, Batı karşıtı dayanışma zemininde desteklendi. Ancak Moskova'nın Çin Komünist Partisi üzerindeki etkisi 1930'ların ortasında Mao Zedung'un Çin'in karşı konulmaz önderi olmasından sonra zayıflamıştı. Mao SSCB'ye sadakat iddiasında bulunsa da kendi çizgisini izledi ve Stalin, bir gerçekçi olarak, doğusundaki bu dev kardeş partiyle ilişkilerini gerginleştirmemek için dikkatli davrandı. Daha sonra, 1950'lerde Nikita Kruşçev'in ilişkiyi germesi sert bir kopuşmayla sonuçlandı. Bu sırada Çin pek başarılı olmasa da uluslararası komünist ha-

reketin Sovyet önderliğine meydan okuyordu. Stalin'in Avrupa'nın Sovyet ordusu tarafından işgal edilen doğusundaki devletlere ve komünist partilerine yönelik tavrı o kadar uzlaşmacı değildi. Bunun nedeni kısmen ordularının hâlâ Doğu Avrupa'da bulunması, ama aynı zamanda yerel komünistlerin Moskova'ya ve kişisel olarak kendisine gösterdikleri sadakate güvenebilmesiydi. 1948'de, daha birkaç ay önce Belgrad'ı yeniden kurulan Soğuk Savaş Komünist Enternasyonali'nin ("Komünist Enformasyon Bürosu" ya da Kominform) karargâhı haline getirecek kadar büyük bir sadakat gösteren Yugoslav komünist önderlik açık bir kopuşmaya varacak ölçüde Sovyet direktiflerine direndiğinde ve Moskova'nın Tito'yu atlayarak iyi komünistlerin sadakatine başvurması Yugoslavya'da hiçbir ciddi karşılık bulmadığında, Stalin şaşırdı. Gösterdiği tepki, her zamanki gibi, uydu komünist önderlikleri muhafaza etmek için tasfiyelerin ve gösteri niteliğindeki mahkemelerin kapsamını genişletmek oldu.

Bununla birlikte, Yugoslavya'nın ayrılması komünist hareketin geri kalan kısmını etkilemedi. Sovyet blokunun siyasal çöküşü 1953'te Stalin'in ölümüyle, ama özellikle 1956'da SBKP'nin Yirminci Kongresi'nde genelde Stalinist döneme ve daha ihtiyatlı olarak Stalin'in kişiliğine resmi saldırılarla başladı. Son derece sınırlı sayıda Sovyet izleyiciyi hedef almasına rağmen - Kruşçev'in gizli konuşması yabancı komünistlerin gıyabında yapıldı- haberler kısa süre içinde Sovyet monolitinin dışına sızarak yayıldı. Olanların Avrupa'nın Sovyet hâkimiyetindeki bölgesinde yarattığı etkiler doğrudandı. Birkaç ay içinde Polonya'daki reformcu komünist önderlik Moskova tarafından barışçı biçimde (muhtemelen Çin'den gelen tavsiyenin yardımıyla) kabul edildi ve Macaristan'da bir devrim patlak verdi. Burada, bir başka komünist reformcu, İmre Nagy'nin başkanlığında kurulan yeni hükümet tek parti yönetiminin sona erdiğini ve Macaristan'ın Varşova Paktı'ndan çekileceğini ve gelecekte tarafsız kalacağını ilân etti. Sovyetler Birliği, içte farklı görüşler olsa da birincisini hoşgörüyle karşılayabilirdi, ancak ikincisini hoşgöremeyecekti. Devrim, Kasım 1956'da Rus ordusu tarafından ezildi.

Sovyet bloku içindeki bu büyük krizin Batılı ittifak tarafından (propaganda amaçları dışında) kullanılmaması Doğu-Batı ilişkilerinin istikrarını kanıtlıyordu. Her iki taraf da üstü kapalı biçimde karşılıklı etki

mıntıkalarının sınırlarını kabul ettiler ve 1950'ler ile 1960'larda, Küba* dışında hiçbir içsel devrimci değişiklik bu dengeyi bozmadı. Siyasetin çok bariz biçimde denetim altında tutulduğu rejimlerde siyasal ve ekonomik gelişmeler arasında keskin bir çizgi çizilemez. Nitekim Polonya ve Macaristan hükümetleri komünizme büyük bir coşkuyla bağlı olmadığı açıkça görülen halklarına ekonomik tavizler veremediler. Polonya'da tarım kolektifsizleştirildi. Ancak bu uygulama tarımı daha etkin hale getirmedi ve daha önemlisi, işçi sınıfının ağır sanayiye yöneliş nedeniyle artan siyasal gücü üstü kapalı biçimde kabul edildi. 1956 olaylarını başlatan, Poznan'daki işçi hareketiydi. O zamandan, Dayanışma'nın 1980'lerin sonunda zafer kazanmasına kadar Polonya siyaseti ve ekonomisine, karşı konulamayacak ölçüde kitlesel bir işçi sınıfı hareketi ile rejim arasındaki mücadele hâkim oldu. Ancak bu hareketin ideolojisi, Marksistlerin üzüntüyle belirtmek zorunda kaldıkları gibi, anti-kapitalist değil, anti-sosyalistti. Başlangıçta örgütsüz olan işçi sınıfı, her zamanki gibi entelektüellerle ittifak kurarak klasik bir işçi hareketi içinde örgütlendi ve nihayet Marx'ın öngördüğü gibi bir siyasal hareket oluşturdu. Bu mücadeleler, tipik olarak, Polonya hükümetlerinin fiyatları yükselterek temel ihtiyaçlar için verilen yardımı kısmak amacıyla yaptıkları periyodik girişimlerle ilgiliydi. Bu girişimler o sırada grevlere yol açtı, bunu da (bir hükümet krizinin ardından) kararların geri alınması izledi. Macaristan'da 1956 devriminin yenilgiye uğramasından sonra Sovyetler'in dayattığı önderlik daha sahici biçimde reformist ve etkindi. Jànos Kàdàr döneminde (1912-89) sistematik biçimde (ve muhtemelen SSCB'deki etkili çevrelerin üstü kapalı desteğiyle) rejim liberalleştirildi, muhalefet yatıştırıldı ve aslında 1956 hedefleri Sovyetler Birliği'nin kabul edebileceği ölçüler içinde gerçekleştirildi. Bu, 1980'lere kadar dikkat çekici bir başarı olarak kaldı.

1950'lerin başındaki amansız temizliklerden beri siyasal bakımdan tam bir durgunluk yaşayan, ancak Stalinsizleştirmenin ihtiyatlı ve üstü ka-

*) Ortadoğu'da 1950'lerin devrimleri, 1952'de Mısır ve 1958'de Irak, SSCB için daha geniş bir diplomatik başarı alanı sağlamasına rağmen, esas olarak yerel rejimlerin yerli komünistleri Suriye ve Irak gibi etkin oldukları yerlerde amansızca tasfiye etmeleri nedeniyle, Batı'daki korkuların aksine, dengeyi değiştirmedi.

palı biçimde başladığı Çekoslovakya'da durum farklıydı. 1960'ların ikinci yarısında bu süreç, iki nedenle, bir kartopu gibi büyüyerek hızlandı. İki uluslu bir devlet içinde kendilerini asla tam olarak rahat hissetmeyen Slovaklar (KP'nin Slovak bileşeni dahil) parti içinde potansiyel muhalefet oluşturdular. 1968'de gerçekleştirilen bir parti içi darbede genel sekreterliğe seçilen kişinin bir Slovak olan Alexander Dubcek olması rastlantı değildi.

Ne var ki, ekonomiyi reformdan geçirmek ve Sovyet tipi komuta sistemine bir ölçüde akılcılık ve esneklik kazandırmak için yapılan baskıya direnmek 1960'larda giderek zorlaştı. Göreceğimiz gibi, bu durum o sırada bütün komünist blokta hissediliyordu. Tek başına alındığında siyasal bakımdan patlayıcı olmayan ekonomik desantralizasyon, entelektüel ve dahası siyasal liberalleşme talebiyle birleştiğinde patlayıcı hale geldi. Çekoslovakya'da bu talep, sadece Stalinizm burada özellikle sert ve uzun ömürlü olduğu için değil, aynı zamanda bu ülkedeki komünistlerin çoğu (özellikle Nazi işgalinden önce ve sonra sahici kitle desteğine sahip bir partiden çıkan entelektüeller) hâlâ sürdürdükleri komünist umutlarla rejimin gerçekliği arasındaki zıtlık karşısında derinden sarsıldıkları için, çok daha güçlüydü. Bu talep, Parti'nin direniş hareketinin özünü oluşturduğu işgal altındaki Avrupa'da sık sık görüldüğü gibi, böyle bir dönemde partiye büyük bir özveriyle bağlanan genç idealistleri cezbetti. Yazarın bir arkadaşı gibi, 1941'de Prag'daki partiye katılan biri umut etmekten ve belki işkence ve ölümden başka ne bekleyebilirdi?

Her zamanki gibi -komünist devletlerin yapısı nedeniyle aslında kaçınılmaz olarak- reform yukardan, yani parti içinden geldi. Siyasal-kültürel mayalanma ve ajitasyonun öncelediği ve eşlik ettiği 1968 "Prag Baharı" bir başka yerde tartışılan (bk. bl. 10) küresel öğrenci radikalizminin genel yükselişiyle çakıştı. Bu hareket, okyanusları ve toplumsal sistemlerin sınırlarını aşan, Kaliforniya'dan Meksika'ya, Polonya ve Yugoslavya'ya kadar esas olarak öğrenci merkezli ve eşzamanlı toplumsal hareketler yaratan nadir olaylardan biriydi. Çekoslovakya KP'sinin "Eylem Programı" Sovyetler için kabul edilebilir olsa da olmasa da, çoğulcu bir demokrasiye değil, tehlikeli biçimde tek parti diktatörlüğüne yöneldi. Ne var ki, "Prag Baharı" içteki çatlakları açığa çıkarır ve arttırırken, birlik, hattâ Doğu Avrupa Sovyet blokunun varlığı, tehlikedeydi. Bir

yanda, Polonya ve Doğu Almanya gibi, şiddetle eleştirilen Çek örneği karşısında iç istikrarsızlıktan korkan ve kitle desteği olmayan sert rejimler; öte yanda, pek çok Avrupalı komünist partisinin, reformcu Macarların ve blok dışındaki Yugoslavya'da Tito'nun bağımsız komünist rejiminin, ayrıca 1965'ten beri yeni bir önderin, Nikolay Çavuşesku'nun (1918-89) yönetimi altında ulusalcı zeminde Moskova'dan dikkat çekici biçimde uzaklaşmaya başlayan Romanya'nın coşkuyla destekledikleri Çekler vardı. (İç meselelerde Çavuşesku bir komünist reformcu olmaktan çok uzaktı.) Gerek Tito gerekse Çavuşesku Prag'ı ziyaret ettiler ve halk tarafından kahraman gibi karşılandılar. Bunun üzerine Moskova, bazı bölünmelere ve duraksamalara rağmen, Prag rejimini askeri güç kullanarak devirmeye karar verdi. Bu olay, 1956 kriziyle sarsılan Moskova merkezli uluslararası komünist hareketin fiilen sonu olacaktı. Ne var ki, Moskova Sovyet blokunu yirmi yıl daha bir arada tutabildi, ancak bu, Sovyetler'in askeri müdahale tehdidiyle mümkün oldu. Sovyet blokunun son yirmi yılı içinde yönetimdeki komünist parti önderliklerinin bile yapmakta oldukları şeye inançlarını kaybettikleri görülür.

Bununla birlikte ve siyasetten tamamen bağımsız olarak, merkezi planlamaya dayanan Sovyet tipi ekonomik sistemde değişiklik ya da reform ihtiyacı giderek acil hale geldi. Öte yandan, sosyalist olmayan gelişmiş ekonomiler, iki sistem arasında zaten var olan uçurumu daha da genişleterek, daha önce görülmedik ölçüde (bk. nl. 9) büyüdüler ve geliştiler. Bu durum özellikle Almanya'da belirgindi. Burada her iki sistem aynı ülkenin farklı kesimlerinde birarada var oldu. Öte yandan sosyalist ekonomilerin, 1950'lerin sonuna kadar Batılı ekonomileri geride bırakan büyüme oranı gözle görülür biçimde durakladı. 1950'lerde yılda % 5.7 oranında (neredeyse sanayileşmenin ilk on iki yılı, 1928-40 arasındaki kadar hızlı) artan Sovyet GSMH'si, 1960'larda % 5.2'ye, 1970'lerin ilk yarısında % 3.7'ye, ikinci yarısında % 2.6'ya ve Gorbaçov'dan önceki son beş yılda (1980-85) % 2'ye düştü (Ofer, 1987, s. 1778). Doğu Avrupa'da da benzer bir gelişme oldu. 1960'larda Sovyet blokunun neredeyse her tarafında, SSCB'de ise gene bu yıllarda Başbakan Kosigin'in yönetimi altında, sistemi desantralizasyon yoluyla esnekleştirme girişimleri görüldü. Macaristan reformları dışında bunlar, kayda değer bir başarı sağlayamadılar; çeşitli durumlarda zorluklarla karşılaştılar ya da (Çekoslovakya'da olduğu gibi) siyasal nedenlerle gerçekleşmelerine izin

verilmedi. Sosyalist sistemlerin bir ölçüde kendine özgü bir aile üyesi olan Yugoslavya, Stalinizme olan düşmanlığından ötürü, merkezi olarak planlanmış devlet ekonomisinin yerine özerk kooperatif girişimlerinden oluşan bir sistemi geçirdiğinde, ötekilerden daha kayda değer bir başarı kazanamadı. 1970'lerde dünya ekonomisi yeni bir belirsizlikler dönemine girerken, artık ne Doğu'da ne de Batı'da hiç kimse "reel olarak varolan" sosyalist ekonomilerin sosyalist olmayan ekonomileri yakalayıp geçeceğini hattâ başa baş olacağını beklemiyordu. Ne var ki, öncekinden daha sorunsal olsa da, bu ekonomilerin geleceği kısa süre içinde endişe verici görülmüyordu. Bu görüş kısa süre içinde değişecekti.

Kısım III

TOPRAK KAYMASI

14

Kriz On Yılları

Geçen gün bana Birleşik Devletler'in rekabetçiliğini sordular. Bu konuda bir şey düşünmediğimi söyledim. NCR'de[*] çalışan bizler, kendimizi, tesadüfen Birleşik Devletler'de karargâh kurmuş, küresel düzeyde rekabetçi bir takım olarak görürüz.

-Jonathan Schell, N Y Newsday 1993

Belirli bir nevraljik düzeyde ortaya çıkan sonuçlardan biri (kitlesel işsizliğin) gencin içinde yaşadığı topluma ileri derecede yabancılaşması olabilir. Çağdaş araştırmalara göre, bu genç ne kadar zor olursa olsun hâlâ iş bulmak ister ve anlamlı bir karyer yapma umudu taşır. Daha geniş olarak bakıldığında, gelecek on yılda içinde yaşadığımız toplumun, sadece "biz"i "onlar"dan (kabaca iş gücü ve yönetimi temsil eden iki bölüm) önemli ölçüde ayırmakla kalmayan, aynı zamanda çoğunluk durumundaki grupların, işgücünün genç ve görece korumasız olanlarla daha iyi korunan ve daha deneyimli üyeler şeklinde giderek parçalandığı bir toplum haline gelme tehlikesi vardır.

-OECD Genel Sekreteri, (Investing, 1983, s. 15)

I

1973'ten sonraki yirmi yılın tarihi, yönünü kaybetmiş, istikrarsızlığa ve krize sürüklenen bir dünyanın tarihidir. Buna rağmen 1980'lere kadar Altın Çağ'ın temellerinin nasıl geri dönülmez biçimde parçalandığı açık değildi. Dünyanın bir bölümü -SSCB ve "reel sosyalizm"in Doğu Avrupası- bütünüyle çökene kadar, krizin küresel niteliği, komünist olmayan

---

*) National Cash Register Co.. Bilgisayar ve bilgi işlem sistemleri, otomatik banka veznesi, elektronik büro malzemeleri ve yazar kasa üretiminde önde giden ABD şirketi -çn.

gelişmiş bölgelerde itiraf edilmesi bir yana, anlaşılmadı bile. Gene de, ekonomik sorunlar yıllardır "resesyon" olarak adlandırılıyordu. Felaket Çağı'nı hatırlatan "depresyon" ya da "çöküş" gibi terimlerin kullanılması yarım yüzyıldır tabuydu ve bu tabu tamamen kırılmamıştı. 1980'lerde yaşanan "resesyonlar" "elli yılın en ciddi" resesyonları olsa da, bu sözcükleri kullanmak işleri karıştırabilirdi. O dönemi, yani 1930'ları hatırlatacak ifadelerden dikkatle kaçınılıyordu. Reklamcıların sihirli dünyasını ekonominin temel bir ilkesine yükseltmiş olan uygarlık kendi hayal mekanizmasına yakalandı. 1990'larm başına kadar, yaşanmakta olan ekonomik sorunların 1930'lardakinden daha kötü olduğuna dair itiraflar -örneğin, Finlandiya'daki gibi- görmeyiz.

Bu durum pek çok bakımdan şaşırtıcıydı. Dünya ekonomisinin daha az istikrarlı hale gelmesinin sebebi neydi? İktisatçıların gözlemlediği gibi, ekonomiye istikrar kazandıran unsurlar, ABD'de Başkan Reagan ve Bush'unki, Britanya'da Mrs Thatcher ve ardılınınki gibi serbest piyasa hükümetleri bazılarını zayıflatmaya çalışsa bile, artık öncekinden daha güçlüydü (World Economic Survey, 1989, s. 10-11). Bilgisayarla envanter denetimi, daha iyi iletişim ve daha hızlı ulaşım, eski kitlesel üretimin kısa süreli "envanter çevrimi"nin önemini azalttı. Eski kitlesel üretim büyüme zamanlarında ihtiyaç duyulduğu taktirde muazzam stoklar üretiyor ve daralma zamanlarında stokların tamamı satılırken birdenbire duruyordu. Japonların öncülük ettiği ve 1970'lerin teknolojisinin mümkün kıldığı yeni yöntem, envanterlerin çok daha küçük olmasını sağlayacak, satıcılar için "tam zamanında" ve yeterli miktarda üretecek ve her durumda çok daha büyük bir kapasiteyle talepte meydana gelen değişiklikleri karşılamak için kısa süre içinde çıktıyı çeşitlendirecekti. Bu Henry Ford'un değil Benetton'un çağıydı. Aynı zamanda hükümet tüketiminin ve hükümetten sağlanan özel gelir payının (sosyal güvenlik ve refah gibi "transfer ödemeleri") ağırlığı da ekonomiyi istikrarlı hale getirdi. Bunlar GSYH'nin yaklaşık üçte birine varıyordu. Kriz dönemlerinde sadece işsizliğin maliyeti olarak yükselen emekli maaşları ve sağlık hizmeti harcamaları sürekli artış gösterdi. Bu dönem Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda hâlâ devam ederken, ekonomistlerin kapsamlı bir açıklama bulmaları için, tarihçilerin son silahı olan, bir durumun önemini ya da niteliğini daha sonra anlama yeteneğini geliştirebilmelerini birkaç yıl beklemek zorunda kalabiliriz.

Kuşkusuz 1970'lerin-90'ların ekonomik sorunlarını iki savaş arası dönemin sorunlarıyla karşılaştırmak, bir başka Büyük Çöküş korkusu bu onyıllara hâkim olsa da, hatalıdır. "Bir daha olabilir mi?" sorusu, özellikle 1987'de yeni, dramatik Amerikan (ve küresel) borsa krizinin ve 1992'de büyük bir uluslararası döviz krizinin ertesinde pek çok kişinin sorduğu bir soruydu (Temin, 1993, s. 99). 1973'ten sonraki Kriz Onyılları, 1873'ten sonraki on yıllarda yaşanmış olanlardan çok 1930'lardaki gibi, bunlar da o sırada aynı ismi almış olsalar da, bir "Büyük Depresyon" değildi. Altın Çağ'ın 1973-75'te, "gelişmiş piyasa ekonomileri"ndeki sanayi üretimini bir yıl içinde % 10 ve uluslararası ticareti % 13 azaltan klasik çevrimsel çöküş benzeri bir şeyle sona ermesine rağmen, küresel ekonomi kısa süre için bile olsa işlemez hale gelmedi (Armstrond, Glyn, 1991, s. 225). Gelişmiş kapitalist dünyadaki ekonomik büyüme, sanayi devrimleri ancak 1960'larda başlayan "yeni sanayileşen ülkeler" ya da YSÜ'lerin bazıları (esas olarak Asya'daki) dışında (bk. bölüm 12) Altın Çağ dönemine kıyasla ayırt edici biçimde daha yavaş olmakla birlikte devam etti. 1991'e kadar ileri ekonomilerin kolektif GSYH'sindeki büyüme 1973-75 ve 1981-83 resesyon yıllarında kısa stagnasyon (durgunluk) dönemleriyle nadiren kesintiye uğradı (OECD, 1993, s. 18-19). Dünya büyümesinin motoru olan uluslararası sanayi ürünleri ticareti devam etti, hattâ 1980'lerin ısınma yıllarında Altın Çağ'a kıyasla oransal olarak hızlandı. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda gelişmiş kapitalist dünya ülkeleri, bir bütün olarak ele alındığında, 1970'lerin başındakinden çok daha zengin ve daha üretkendi ve bu ükelerin hâlâ merkezi unsurunu oluşturdukları küresel ekonomi geniş çapta daha dinamikti.

Öte yandan yerkürenin belirli bölgelerinde durum o kadar içaçıcı değildi. Afrika'da, Batı Asya'da ve Latin Amerika'da kişi başına GSYH'deki büyüme kesintiye uğradı. Çoğu insan 1980'lerde fiilen yoksullaştı ve bu bölgelerin ilk ikisinde bu on yılların büyük kısmında, sonuncusunda ise bazı yıllarda düştü (UN. World Economic Survey, 1989, s. 8, 26). Dünyanın bu kesimleri için 1980'lerin ağır bir depresyon dönemi olduğu hakkında kimsenin ciddi bir kuşkusu yoktu. Daha önce Batılı "reel sosyalizm"in yer aldığı alana gelince, 1989'dan sonra bu bölgede yer alan ülkelerin 1980'lerde ılımlı bir büyümeyi sürdürmüş olan ekonomileri tamamen çöktü. Bu bölgede 1989'dan sonraki krizi Büyük Çöküş'le karşılaştırmak, erken 1990'ların tahribatını daha az gösterse de,

yerinde olur. Rusya'nın GSYH'si 1990-91'de % 17, 1991-92'de % 19 ve 1992-93'te % 11 oranında düştü. Erken 1990'larda belirli bir istikrar başladıysa da, Polonya 1988-92'de GSYH'sinin % 21'inden fazlasını, Çekoslovakya yaklaşık % 20'sini, Romanya ve Bulgaristan % 30'unu ya da daha fazlasını kaybetmişti. 1992'nin ortasında bunların sanayi üretimi 1989'dakinin yarısı ile üçte ikisi arasındaydı (Financial Times, 24/2/94; EIB belgeleri, Kasım 1992, s. 10).

Doğuda durum böyle değildi. Sovyet bölgesindeki ekonomilerin dağılması ile aynı dönemde Çin ekonomisindeki görülmemiş büyüme arasındaki zıtlıktan daha çarpıcı bir şey yoktu. Bu ülkede ve aslında 1970'lerde dünya ekonomisinin en dinamik bölgesini oluşturan Güney Doğu ve Doğu Asya'nın büyük kısmında "Depresyon" terimi hiçbir anlam taşımıyordu -oldukça garip biçimde, erken 1990'larda Japonya dışında. Ne var ki, kapitalist dünya ekonomisi geliştiyse de, bu çok rahat olmadı. Savaştan önce kapitalizm eleştirisine hâkim olan ve Altın Çağ'ın bir kuşak boyunca genellikle tasfiye etmiş olduğu sorunlar - "yoksulluk, kitlesel işsizlik, sefalet, istikrarsızlık" (bk. s. 268)- 1973'ten sonra yeniden ortaya çıktı. Büyüme, 1974-75, 1980-82'de ve 1980'lerin sonunda meydana gelen "küçük resesyonlar"dan ayrı olarak bir kez daha şiddetli çöküşlerle kesintiye uğradı. Batı Avrupa'da işsizlik 1960'larda ortalama % 1.5'ten 1970'lerde % 4.2'ye yükseldi (Van der Wee, s. 77). 1980'lerde Avrupa Topluluğu ülkelerinde ısınmanın en yüksek noktasında ortalama % 9.2 iken, 1993'te %11 idi. İşsizlerin yarısı (1986-87) bir yıldan, üçte biri iki yıldan daha fazla bir süre işsiz kalmıştı (Human Development, 1991, s. 184). Potansiyel işçi nüfusu artık, Altın Çağ'daki gibi, savaş sonrası bebeklerin büyümesiyle artmadığı ve genç insanlar iyi ve kötü zamanlarda yaşlı işçilerden çok daha yüksek işsizlik oranlarına sahip olma eğilimi gösterdiği için sürekli işsizliğin azalacağı umulabilirdi.*

Yoksulluk ve sefalete gelince, 1980'lerde en zengin ve en gelişmiş ül-

---

*) 1960 ile 1975 arasında on beş ile yirmi dört yaş nüfusu "gelişmiş piyasa ekonomileri"nde yirmi dokuz milyona çıktı, ancak 1970 ile 1990 arasında bu sayı sadece altı milyon kadardı. Ayrıca, 1980'ler Avrupasında genç işsizliğinin oranları, sosyal demokrat İsveç ve Batı Almanya dışında şaşırtıcı biçimde yüksekti. Bu oranlar (1982-88) Britanya için % 20'den İspanya için % 40'a ve Norveç için % 46'ya kadar değişiyordu (UN World Survey, 1989, s. 15-16).

kelerin çoğu bile kendilerini bir kez daha sokaklarda her gün dilencilerle, hattâ polis tarafından görülüp yerlerinden atılmadıkça geçitlerde karton kutular içinde barınan insanların şok edici görüntüsüyle karşılaşırken buldular. 1993 yılında herhangi bir gece New York'ta yirmi üç bin erkek ve kadın sokaklarda ya da halka açık barınaklarda uyuyordu. Bu insanlar beş yıl kadar kent nüfusunun başını sokacak bir yeri olmayan % 3'ünün küçük bir bölümünü oluşturuyorlardı. (*New York Times*, 16/11/93). Birleşik Krallık'ta (1989) 400 000 kişi resmen "evsiz" olarak sınıflandırılıyordu (UN Human Development, 1992, s. 31). 1950'lerde ya da erken 1970'lerde böyle olacağını kim düşünebilirdi?

Evsiz yoksulların yeniden ortaya çıkışı yeni dönemde toplumsal ve ekonomik eşitsizlikteki çarpıcı artışın sonucuydu. Dünya standartlarına göre zengin "gelişmiş piyasa ekonomileri" gelir dağılımında özellikle adaletsiz değildi -ya da henüz değildi. Bunların arasında eşitsizliğin en çok olduğu ülkeler -Avustralya, Yeni Zelanda, ABD, İsviçre- arasında hane halklarının en tepedeki % 20'si en dipteki beşte birin ortalama sekiz ile on katı kadar gelire sahipti ve en tepedeki % 10 genellikle kendi ülkelerinin toplam gelirinin % 20 ile % 25'ini evine götürüyordu; en tepedeki İsveçliler, Yeni Zelandalılar ve Singapur ile Hong Kong'un zenginleri ise daha fazlasını götürüyorlardı. Bu, Filipinler, Malezya, Peru, Jamayka ya da Venezüella gibi en tepedekilerin kendi ülkelerinin toplam gelirinin üçte birinden fazlasını aldıkları ülkelerin eşitsizliğiyle hiçbir şekilde kıyaslanamaz. Öte yandan bunlar, ekonomik eşitsizlikte iddialı dünya şampiyonu Brezilya bir yana, Guatemala, Meksika, Sri Lanka ve Bostwana gibi en tepedekilerin % 40'tan fazlasını evlerine götürdükleri ülkelerle de kıyaslanamaz.* Bir toplumsal eşitsizlik abidesi olan Brezilya'da nüfusun en alttaki % 20'si kendi aralarında ulusun toplam gelirinin % 2,5'ini bölüşürken, en tepedeki % 20 neredeyse bu gelirin üçte ikisinden yararlanıyordu. En tepedeki % 10 tek başına gelirin yarısını

*) Gerçek şampiyonlar, yani Gini katsayısına göre 0.6'dan fazla olanlar, gene Latin Amerika'daki daha küçük bazı ülkelerdi. Eşitsizliğin ölçülmesinde uygun bir araç olan Gini katsayısı, eşitsizliği 0.0'dan -eşit gelir dağılımı- 1.0'a kadar -azami eşitsizlik- derecelendirerek ölçer. Honduras için bu katsayı 1967-85'te 0.62, Jamayka için 0.66 idi (UN Human Development, 1990, s. 158-59).

kendine ayırıyordu (UN World Development, 1992, s. 276-77; Human Development, 1991, s. 152-53, 186).*

Bununla birlikte, Kriz Onyılları'nda eşitsizlik "gelişmiş piyasa ekonomilerinde" tartışmasız biçimde arttı. Altın Çağ'da emekçi sınıfların gerçek gelirlerindeki neredeyse otomatik artış artık sona ermişti. Yoksulluk ile servet ve aradaki gelir dağılımı giderek uçlara çekiliyordu. 1967 ile 1990 arasında 5 000 dolardan az kazanan (1990) Amerikan Negrolarının ve 50 000 dolardan fazla kazananların sayısı daha ortalarda yer alan gelir düzeylerinin zararına artıyordu (*New York Times*, 25/9/92). Zengin kapitalist ülkeler öncekinden çok daha zengindi ve insanlar Altın Çağ'ın cömert refah ve sosyal güvenlik sistemlerinden yararlandıkları için, buralarda beklenenden daha az toplumsal huzursuzluk vardı, ancak hükümet maliyesi muazzam sosyal refah ödemeleri nedeniyle sıkışıyordu. Bu ödemeler ekonomi içinde 1973 öncesine nazaran daha yavaş artan devlet gelirlerinden daha hızlı tırmanıyordu. Büyük çabalara rağmen, sosyal refaha en düşman olanlar dışında, zengin -ve esas olarak demokratik- ülkelerde her ulusal hükümet bu amaçla yapılan harcamaların oranını azaltmaya ya da durdurmaya çalıştı.**

1970'te hiç kimse, niyetlenmek bir yana bütün bunların olacağını bile düşünmemişti. Erken 1990'larda en zengin ülkelerin çoğuna bir güvensizlik ve tedirginlik hali yayılmaya başlamıştı. İlerde göreceğimiz gibi, bu durum söz konusu ülkelerdeki geleneksel siyasal kalıpların kırılmasına katkıda bulundu. 1990 ile 1993 arasında gelişmiş kapitalist dünyanın bile depresyonda olduğunu inkâr etmek için birkaç girişimde bulunuldu. Hiç kimse bunun bir an önce geçip gitmesini umut etme dışında ne yapmak gerektiğini bilemiyordu. Bununla birlikte Kriz Onyılları'nın merkezi gerçeği, kapitalizmin artık Altın Çağ'daki kadar iyi işlemediği değil, çalışma

---

*) En eşitsiz bazı ülkelerle ilgili karşılaştırmalı veriler yoktur. Liste kesinlikle öteki Afrika ve Latin Amerika devletlerini ve Asya'da Türkiye ve Nepal'i de içerecektir.

**) 1972'de bu türden on üç devlet kendi merkezi hükümet harcamalarının % 48'lik bir bölümünü konut, sosyal güvenlik, refah ve sağlık konularında harcadılar. 1990'larda bunlar gelirlerinin % 51'lik bir bölümünü harcıyorlardı. Bu devletler şunlardır: Avusturalya ve Yeni Zelanda, ABD ve Kanada, Avusturya, Belçika, Britanya, Danimarka, Finlandiya, (Federal) Almanya, İtalya, Hollanda, Norveç ve İsveç (UN World Development, 1992, Tablo 11).

tarzının denetlenemez hale geldiğidir. Dünya ekonomisinin kaprisleri karşısında ne yapılacağını ya da bunların hangi araçlarla yönlendirilebileceğini hiç kimse bilmiyordu. Altın Çağ'da bunun için kullanılan başlıca araç, yani ulusal ve uluslararası eşgüdümlü hükümet siyaseti artık işlemiyordu. Kriz on yılları, ulusal devletin ekonomik güçlerini kaybettiği dönemdi.

Bu durum hemen açığa çıkmadı, çünkü -her zamanki gibi- çoğu politikacı, iktisatçı ve iş adamı, ekonomik konjonktürdeki değişikliğin sürekli olduğunu kabul edemedi. 1970'lerde pek çok hükümet ve devlet siyaseti 1970'lerdeki sorunların sadece geçici olduğunu varsayıyordu. Bir ya da iki yıl içinde eski refaha ve eski büyümeye geri dönülecekti. Bir kuşağa gayet iyi hizmet etmiş olan siyasetleri değiştirmeye gerek yoktu. On yılın öyküsü esas olarak zamanı satın alan -üçüncü dünya ve sosyalist devletler örneğinde genellikle kısa vadeli borç bulma umudu- ve Keynesçi ekonomik yönetimin eski reçetelerini uygulayan hükümetlerin öyküsüydü. O sırada, en ileri kapitalist ülkelerin çoğunda sosyal demokrat hükümetler 1970'lerin büyük bir bölümünde görevde kaldılar ya da tutucuların başarısız ara dönemlerinin ardından (1974'te Britanya'da ve 1976'da ABD'de) tekrar göreve geldiler. Bunların Altın Çağ'ın siyasetlerinden vazgeçmeleri muhtemel değildi.

Sunulan yegâne alternatif aşırı liberal ekonomik teologların oluşturdukları azınlık tarafından üretildi. Krizden önce bile sınırsız serbest piyasaya inanan, uzun süredir tecrit olmuş azınlık, Keynesçilere ve karma ekonomiyle tam istihdamın öteki savunucularına karşı saldırıya geçmişti. Bireyciliğin eski şampiyonlarının ideolojik gayreti artık özellikle 1973'ten sonra göreneksel ekonomik politikaların güçsüzlüğü ve başarısızlığıyla pekiştiriliyordu. Yeni oluşturulan (1969) Nobel Ekonomi Ödülü 1974'ten sonra , bu tarihte Friedrich von Hayek'i ve iki yıl sonra ekonomik aşırı liberalizmin aynı ölçüde militan bir savunucusunu, Milton Friedman'ı ödüllendirerek neo-liberal trendi destekledi.* 1974'ten sonra serbest piyasacılar, Şili dışında 1980'lere kadar hükümet siyasetlerini belirleyecek durumda olmasalar da, saldırı halindeydiler. Şili'de 1973'te

*) Ödül 1969'da kurumsallaşmış ve 1974'ten önce ayırt edici biçimde *laissez-faire* ekonomileriyle birlikte anılmayan adamları ödüllendirmişti.

halkçı bir hükümetin devrilmesinden sonra işbaşına gelen terörist bir askeri diktatörlük ABD danışmanlarının sınırsız bir serbest piyasa ekonomisi uygulamalarına izin verdi ve böylece, rastlantıyla, serbest piyasa ile siyasal demokrasi arasında hiçbir sahici bağlantı olmadığını kanıtladı. (Dürüst olmak gerekirse, Profesör von Hayek, Batıdaki sıradan Soğuk Savaş propagandistlerinin aksine, böyle bir bağlantı olduğunu iddia etmedi.)

Keynesçiler ile neo-liberaller arasındaki meydan savaşı ne profesyonel iktisatçılar arasındaki saf anlamda teknik bir karşılaşma ne de yeni ve zor ekonomik sorunlarla başa çıkma tarzları üzerine bir araştırma idi. (Örneğin ekonomik durgunluk ile hızla yükselen fiyatlar bileşimini önceden gören var mıydı? Bu durumu anlatan jargon terim, "stagflasyon" 1970'lerde keşfedilecekti.) Bu, birbiriyle bağdaşması mümkün olmayan ideolojiler arasındaki bir savaştı. Her iki tarafın da ekonomik argümanları vardır. Keynesçiler, yüksek ücretlerin, tam istihdamın ve Refah Devleti'nin, büyümeyi ateşleyen tüketici talebini yarattığını ve ekonomiye daha çok talep pompalamanın ekonomik depresyonlarla başa çıkmanın en iyi yolu olduğunu iddia ettiler. Neo-liberaller Altın Çağ ekonomisi ve siyasetinin enflasyonun denetimini önlediğini ve hem hükümette hem de özel sektörde maliyeti azaltarak kapitalist bir ekonomide ekonomik büyümenin gerçek motoru olan kârların yükselmesini sağladığını öne sürdüler. Her durumda, Adam Smith'in serbest piyasanın "gizli eli" dediği şeyin "Ulusların Zenginliği"nin en yüksek düzeye çıkmasına yol açacağını, bu zenginlik içinde servet ve gelirin en uygun biçimde dağıtılacağını savundular. Keynesçiler bu iddiayı reddettiler. Ancak ekonomistler her iki durumda da ideolojik bir tutumu, *a priori* bir insan toplumu anlayışını akla uygun hale getirdiler. Neo-liberaller, Kriz Onyıllarında büyük zorluklarla karşılaşmadığı -öteki tip ekonomiler gibi- için değil "eşitlik ve dayanışma gibi kolektivist değerleri olan meşhur İsveç ekonomik modeli"ni (*Financial Times*, 11/11/90) temel aldığı için sosyal demokrat İsveç'e güvensizlik gösterdiler ve ondan hoşlanmadılar. Öte yandan Britanya'da Mrs Thatcher'ın hükümeti, ekonomik başarı yıllarında bile a-sosyal, aslında anti-sosyal bir egoizmi temel aldığı için solda popüler değildi.

Bunlar argümana nadiren girebilen konumlardır. Örneğin, tıbbi kul-

lanım için kan arzının en iyi şekilde, kendi kanının yarım litresini piyasa fiyatıyla satmak isteyen herhangi birinin bu kanı elden çıkarmasıyla sağlanabildiğini farzedelim. Bu, R. M. Titmuss'un *"The Gift Relationship"*'da (Titmuss, 1970) öylesine belâgatle ve güçlü biçimde öne sürdüğü İngiliz ücretsiz gönüllü donörler sistemi argümanını zayıflatacak mıydı? Elbette hayır. Gene de Titmuss, İngiliz tarzı kan vermenin ticari tarz kadar etkili ve güvenli olduğunu göstermişti.* Yurttaşların tanımadıkları insanlara karşılık beklemeden yardım etmeye hazır oldukları bir toplum, çoğumuz için, böyle şeylerin olmadığı bir toplumdan daha iyidir. 1990'ların başında İtalyan siyasal sistemi bulaşıcı rüşvete karşı seçmenlerin ayaklanmasıyla dağıldı. Bunun nedeni pek çok İtalyan'ın bu durumdan fiilen etkilenmesi değil -pek çoğu belki de çoğunluğu bu durumdan yararlanıyordu- ahlaki gerekçelerdi. Ahlaki bir çığla silinip süprülmeyen yegâne siyasal partiler sistemin içinde yer almayanlardı. Mutlak bireysel özgürlüğün ateşli savunucuları, ekonomik büyüme olmadığı zaman bile (1980'lerde Brezilya'da olduğu gibi) kısıtlanmamış piyasa kapitalizminin bariz toplumsal adaletsizlikleri nedeniyle hareketsiz kaldılar. Öte yandan eşitliğe ve toplumsal adalete inananlar (bu kitabın yazarı gibi), kapitalist ekonomik başarının bile, Japonya'da görüldüğü gibi, görece eşitlikçi bir gelir dağılımına en sağlam biçimde dayalı olabileceğini öne sürme şansına sahip oldukları için hoşnutluk duydular.** Tarafların her biri aynı zamanda temel inançlarını, örneğin serbest piyasa fiyatlarıyla kaynak tahsisatının optimal olup olmadığı sorununun ikincil olduğuna dair pragmatik argümanlara dönüştürdü. Ama kuşkusuz her iki taraf da ekonomik yavaşlamayla ilgili siyasetler üretmek zorunda kaldı.

Bu bakımdan Altın Çağ ekonomisi savunucuları çok başarılı değildiler. Bunun nedeni kısmen tam istihdama, refah devletlerine ve savaş

---

*) Bu, 1990'ların başında Britanya dışında bazı ülkelerin kan transfüzyon servislerindeki hastaların HIV/AIDS virüsü taşıyan ticari kanla enfekte oldukları keşfedildiğinde doğrulandı.

**) 1980'lerde nüfusun en zengin %20'si en yoksul % 20'sinin toplam gelirinin 4.3 katına sahipti. Yoksulların oranı herhangi bir başka (kapitalist) sanayileşmiş ülkedekinden, İsveç'tekinden bile daha azdı. Avrupa Topluluğu'nun en büyük sekiz sanayileşmiş ülkesinin ortalaması altı idi. Aynı sayı ABD için 8.9 kadardı (Kidron/Segal, 1991, s. 36-37). Bunu başka biçimde belirtmek de mümkündür: 1990'da ABD'de doksan üç, Avrupa Topluluğu'nda elli dokuz, İsviçre ve Lichtenstein'da önemsiz sayıda, otuz üç kadar dolar milyarderi vardı. Japonya'da bu sayı dokuz kadardı (ibid.).

sonrasının mutabakat siyasetlerine olan siyasal ve ideolojik bağlılıklarıydı. Ya da daha çok, Altın Çağ'daki büyüme artık hem kârların hem de iş dışı gelirlerin birbirine uygun olmayan biçimde yükselmesine izin vermediği zaman, sermaye ile emeğin talepleri arasında sıkışıp kaldılar. 1970'lerde ve 1980'lerde, *par excellence* sosyal demokrat devlet, İsveç, endüstriyel teşvikler, çalışmanın yaygınlaştırılması, devlet ve kamu istihdamının dramatik biçinde arttırtılması, böylece refah sisteminin dikkat çekici biçimde genişletilmesinin mümkün hale getirilmesi sayesinde göz dolduran bir başarıyla tam istihdamı korudu. Buna rağmen, bu siyaset, istihdam edilen işçilerin hayat standartları aşağıda tutularak, yüksek gelirden daha çok vergi alınarak ve ağır açıklarla muhafaza edilebildi. Büyük İleri Atılım günlerine dönüşün gerçekleşmediği koşullarda bunlar sadece geçici önlemlerdi ve 1980'lerin ortalarından itibaren işler tersine döndü. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda "İsveç Modeli" kendi ülkesinde bile gerilemekteydi.

Ne var ki, model aynı zamanda, belki de daha temel biçimde 1970'ten sonra ekonominin küreselleşmesiyle zayıflatıldı. Bu gelişme bütün ülkelerin hükümetlerini -muazzam ekonomisi sayesinde belki ABD dışında- denetlenemeyen bir "dünya piyasası'nın insafına terk etti. (Ayrıca, "piyasa"nın tutucu hükümetlerden çok Sol hükümetleri muhtemelen çok daha fazla kuşkulandırması reddedilemez bir olguydu.) 1980'lerin başında, o sırada sosyalist bir hükümetin yönetiminde olan Fransa gibi büyük ve zengin bir ülke bile, kendi ekonomisini tek yanlı olarak pompalamanın imkânsız olduğunu gördü. Başkan Mitterand'ın seçim zaferini izleyen iki yıl içinde bir ödemeler dengesi kriziyle yüz yüze gelen Fransa, parasını devalüe etmek ve Keynesçi talep teşvikini "insani bir sertlik" ile değiştirmek zorunda kaldı.

Öte yandan, neo-liberaller de 1980'lerin sonunda açıkça görüldüğü gibi, kayba uğradılar. Genellikle Altın Çağ'ın hükümet siyasetleriyle korunan katılıklara, verimsizliklere ve ekonomik israfa saldırmakta pek zorlanmadılar. Bu siyasetler artık Altın Çağ refahının, istihdamının ve hükümet gelirlerinin daima yükselen dalgası sayesinde suyun yüzeyinde tutulamıyordu. Neo-liberal temizleyici ajanı yararlı sonuçları olan "Karma ekonomi" gemisinin kabuk bağlamış gövdesine uygulamak için hatırı sayılır bir hareket alanı vardı. İngiliz solu bile Mrs Thatcher tarafından İn-

giliz ekonomisine uygulanan amansız şoklardan bazılarının belki de gerekli olduğunu sonunda teslim edecekti. Devlet yönetimindeki endüstrilerin ve kamu yönetiminin yol açtığı, 1980'lerde büyük bir yaygınlığa ulaşan düşkırıklığının haklı nedenleri vardı.

Bununla birlikte, sadece özel sektörün iyi ve hükümetin kötü olduğuna inanmak (Başkan Reagan'ın sözleriyle "hükümet çözüm değil, sorundur") alternatif bir ekonomi politikası değildi. Ne de, merkezi hükümet harcamalarının GSMH'nin yaklaşık üçte birine ulaştığı ve gelişmiş Avrupa Topluluğu ülkelerinde aynı harcama kaleminin GSMH'nin ortalama % 40'ından fazla olduğu (UN World Development, 1992, s. 239) bir dünyada, Reagancı ABD'de bile, böyle bir şey olabilirdi. Böylesine hantal ekonomiler ancak iş dünyasının tarzına uygun biçimde, tam bir maliyet ve yarar duygusuyla (her zaman böyle olmamıştı) yönetilebilirdi, ancak bunlar, ideologlar sanki öyleymişler gibi davrandıklarında bile piyasalarla aynı tarzda işlemedi ve işleyemezdi. Her durumda, neo-liberal hükümetlerin çoğu, sadece piyasa güçlerini teşvik ettikleri iddia edilirken, kendi ekonomilerini yönetmek ve yönlendirmek zorunda kaldılar. Ayrıca, devletin ağırlığını azaltabilmenin hiç bir yolu yoktu. Serbest piyasa rejimlerinin en ideolojik olanı, Thatchercı Britanya, on dört yıl süren iktidardan sonra yurttaşlarını İşçi Partisi dönemine kıyasla çok daha ağır biçimde vergilendirdi.

Aslında tek bir ya da özgül neo-liberal ekonomi politikası yoktu. Bunun istisnası 1989'dan sonra Sovyet bölgesindeki eski sosyalist devletlerde görüldü. Buralarda, Batılı ekonomik işbitiricilerin tavsiyesi üzerine ekonomik işlemleri bir günden diğerine serbest piyasaya transfer etmek için felakete yol açacağı önceden kestirilebilen bazı girişimlerde bulunuldu. Neo-liberal rejimlerin en büyüğü olan Başkan Reagan'ın ABD'si, resmen mali tutuculuğa (yani dengeli bütçeler) ve Milton Friedman'ın "monetarizm"ine bağlı olmakla birlikte, aslında 1979-82 depresyonundan dev açıklar vererek ve eşit derecede dev silah imalatına girişerek çıkış yolu bulmak için Keynesçi yöntemleri kullandı. O zamana kadar doların değerini bütünüyle parasal dürüstlüğe ve piyasaya terk eden Washington, 1984'ten sonra yeniden diplomatik baskı yoluyla bilinçli yönetime başvurdu. (Kuttner, 1991, s. 88-94). *Laissez-faire* ekonomisine en derin biçimde bağlı olan rejimler de zaman zaman ve dikkat çekici bi-

çimde, en dikkat çekici biçimde Reagan'ın ABD'sinde ve Thatcher'ın Britanya'sında görüldüğü gibi, derin ve içsel olarak ulusalcı oldular ve dış dünyanın kuşkusuna yol açtılar. Tarihçi bu iki tutumun çelişkin olduğunu gözden kaçıramaz. Erken 1990'ların dünya ekonomik gerilemesi ve Sovyet komünizminin düşüşünden sonra yerkürenin en dinamik ve en hızlı büyüyen ekonomisinin Komünist Çin ekonomisi olduğu gerçeğinin beklenmedik biçimde keşfedilmesi ve bu durumun, başlıca Batılı işletme okullarında ders verenleri ve giderek gelişen bir tür literatür oluşturan yönetim el kitaplarını yazanları iş dünyasında başarının sırlarını öğrenmek için Konfüçyüs'ün öğretilerini incelemeye yöneltmesi karşısında, neo-liberal zafer duygusu varlığını sürdüremedi.

Kriz Onyılları'nı alışılmışın dışında sorunlu ve toplumsal olarak yıkıcı hale getiren şey, konjonktürel dalgalanmaların yapısal karışıklıklarla çakışmasıydı. 1970'lerde ve 1980'lerde sorunlarla yüz yüze gelen dünya ekonomisi artık Altın Çağ'ın ekonomisi değildi. Gene de, yukarda gördüğümüz gibi, bu dönemin önceden görülebilir ürünüydü. Onun üretim sistemi teknolojik devrimle dönüştürülmüştü ve dramatik sonuçlar yaratacak şekilde olağanüstü bir ölçüde küreselleştirilmiş ya da "ulusötesileştirilmişti". Ayrıca, 1970'lerde Altın Çağ'ın önceki bölümlerde tartışılan devrimci toplumsal ve kültürel sonuçlarını, bunun yanı sıra potansiyel ekolojik sonuçlarını gözden kaçırmak imkânsız hale geldi.

Bunları en iyi gösteren, iş ve işsizlikti. Genel sanayileşme eğilimi insan becerisinin yerine makinelerin becerisini, insan emeğinin yerine mekanik güçleri geçirmiş, böylece insanları işin dışına fırlatıp atmıştı. Bu sürekli endüstriyel devrimin mümkün hale getirdiği muazzam ekonomik büyümenin otomatik olarak eski işlerin yerini alacak kadar yeni iş yaratacağı haklı olarak düşünüldü. Bununla birlikte böyle bir ekonominin etkin işlemesi için ne kadar büyük bir işsizler kitlesinin gerekli olduğu hakkında farklı fikirler vardı. Altın Çağ bu iyimserliği görünüşte doğrulamıştı. Daha önce gördüğümüz gibi (bk. bölüm 10) sanayinin gelişmesi öylesine büyüktü ki, sanayi işçilerinin sayısı ve oranı en sanayileşmiş ülkelerde bile ciddi bir düşüş göstermedi. Ancak Kriz Onyılları büyüyen endüstrilerde bile iş gücünü görülmemiş biçimde dağıtmaya başladı. 1950 ile 1970 arasında ABD'de uzun mesafe telefon operatörlerinin sayısı, telefon sayısı beş kat artarken % 12 azaldı; ancak 1970 ile 1980 arasında te-

lefon sayısı üç kat artarken operatörlerin sayısı % 40 azaldı (Technology, 1986, s. 328). İşçilerin sayısı, göreli olarak, mutlak olarak ve her durumda hızlı biçimde azaldı. Bu on yılların yükselen işsizliği sadece çevrimsel değil fakat yapısaldı. Kötü zamanlarda kaybedilen işler durum düzeldiğinde geri gelmeyecekti: asla geri gelmeyecekti.

Bunun nedeni sadece yeni uluslararası iş bölümünün, eski sanayi merkezlerini "pas kuşakları"na dönüştürerek endüstrileri eski bölgesel ülkeler ve kıtalardan yenilerine, hattâ daha hayali olarak eski endüstrinin bütün izlerinin sanki bir estetik ameliyatla silindiği kentsel bölgelere tranfer etmesi değildi. Yeni sanayileşmiş ülkelerin yükselişi aslında çarpıcıydı. 1980'lerin ortasında Üçüncü Dünya'da bu türden ülkelerin yedisi tek başlarına dünya çeliğinin -hâla uygun bir sanayileşme göstergesi- % 24'ünü tüketiyor ve % 15'ini üretiyorlardı.* Ayrıca, serbest ekonomik dalgalanmaların -karakteristik olarak iş arayan göçmenler dışında- devlet sınırlarını aştığı bir dünyada emek yoğun endüstriler doğal olarak ücretlerin yüksek olduğu ülkelerden düşük olduğu ülkelere, yani ABD gibi kapitalizmin zengin çekirdek ülkelerinden periferideki ülkelere göç etti. Meksika'daki Juàrez'de ırmağın öte yakasında onda bir ücrete çalışacak, kalifiye olmasa da bir işçi varsa, El Paso'da Texas ölçülerine göre istihdam edilen her işçi bir lükstü.

Sanayi öncesi ve yeni erken sanayi ülkeleri bile makineleşmenin demir mantığıyla ve aslında dünya çapında serbest ticari rekabetin aynı ölçüde demir mantığıyla yönetiliyordu. Makineleşme en ucuz insan emeğini bile er ya da geç onun işini yapabilecek bir makineden daha pahalıya getiriyordu. Brezilya'da emeğin Detroit ve Wolfsburg'a kıyasla daha ucuz olmasına rağmen, Sao Paulo otomobil endüstrisi Michigan ve Aşağı Saksonya'daki gibi makineleşme nedeniyle aynı artan iş gücü fazlalığı sorunlarıyla yüz yüze geldi; ya da bu durum 1992'de yazara sendika önderleri tarafından anlatıldı. Makinelerin performansı ve üretkenliği, teknolojik ilerleme tarafından sürekli olarak ve pratik amaçlarla sonsuzca yükseltilebiliyor ve maliyeti dramatik biçimde azaltılabiliyordu. Hava ulaşım hızındaki gelişme ile 100 metre dünya rekorunun kıyaslanmasının ortaya koyduğu gibi, insanlar için böyle bir performans geçerli değildi.

*) Çin, Güney Kore, Hindistan, Meksika, Venezüella, Brezilya ve Arjantin (Piel, 1992, s. 286-89).

Her durumda insan emeğinin maliyeti, herhangi bir zaman süresi için, insanları kendi toplumlarında kabul edilebilir olan asgari düzeyde ya da herhangi bir düzeyde canlı tutmanın yol açtığı maliyetin altına indirilemez. İnsanlar bir kapitalist üretim sistemi için etkin biçimde dizayn edilmezler. Teknoloji yükseldikçe üretimin insan bileşimi mekanik bileşimine kıyasla pahalılaşır.

Kriz Onyılları'nın tarihsel trajedisi, üretimin artık gözle görülür biçimde insanları, piyasa ekonomisinin onlara yeni iş sağlamasından daha hızlı işten atmasıydı. Ayrıca bu süreç küresel rekabetle, en büyük işvereni oluşturan -doğrudan ya da dolaylı olarak- hükümetlerin üzerindeki mali baskıyla ve en azından 1980'den sonra o sırada hâkim olan serbest piyasa teolojisiyle hızlandırıldı. Bu teoloji istihdamın en yüksek kâr sağlayan işletme biçimlerine, özellikle tanımı gereği kendi parasal çıkarlarından başka hiçbir şey düşünmeyen özel firmalara transfer edilmesi için baskı yaptı. Bunun anlamı, diğer şeylerin yanı sıra, hükümetlerin ve öteki kamu varlıklarının "son tahlilde patron" denilen şey olmaktan çıkmasıydı (World Labour, 1989, s. 48). Sendikaların gerilemesi, hem ekonomik depresyon hem de neo-liberal hükümetlerin düşmanlığıyla zayıflatılması bu süreci hızlandırdı, çünkü iş güvenliği onların en kutsal işlevlerinden biriydi. Dünya ekonomisi büyüyordu, ancak bu büyümenin iş gücü piyasasına özel nitelikler taşımaksızın giren erkekler ve kadınlar için iş yaratmasını sağlayan otomatik mekanizma gözle görülür biçimde işlemez hale geliyordu.

Sorunu başka türlü koymak da mümkün. Bilinen tarih boyunca insan türünün çoğunluğunu oluşturan köylülük tarımsal devrimle çoğalmıştı, ancak artık toprağa ihtiyacı olmayan milyonlarca insan geçmişte her yerde iş gücüne susamış meslekler tarafından özümlenmişti. Bu meslekler, sadece çalışma isteğini, kırsal becerilerin temel kazma ve duvar yapma gibi işlere adaptasyonunu ya da işi öğrenme kapasitesini gerektiriyordu. Gereksiz hale geldiğinde bu mesleklerde çalışan işçilere ne olacaktı? Yayılmaya devam eden enformasyon çağının yüksek dereceli işleri için yeniden eğitilebilseler bile (bu işlerin çoğu giderek daha yüksek eğitim gerektiriyordu) ihtiyacı karşılayacak yeterlilik yoktu. (*Technology*, 1986, s. 7-9, 335). Dahası hâlâ kendi köylerinin dışına taşan Üçüncü Dünya köylülerine ne olacaktı?

Kapitalizmin zengin ülkelerinde insanlar artık güvenebilecekleri refah sistemlerine sahiptiler. Ancak kendilerini çalışarak hayatlarını kazanan kimseler olarak görenler sürekli refah bağımlısı haline gelenlere hem içerliyorlar hem de onlara tepeden bakıyorlardı. Yoksul ülkelerde yaşayanlar büyük ve belirsiz "kayıt dışı" ya da "paralel" ekonomiye katıldılar. Bu ekonomi içinde yer alan erkekler, kadınlar ve çocuklar, kimse nasıl olduğunu tam olarak bilmese de, küçük işler, hizmetler, geçici işler, küçük çaplı alım satımla uğraşarak yaşıyorlardı. Zengin ülkelerdekiler, sorunları sadece küçük bir azınlık oldukları için *de facto* çözümsüz ancak ikincil görünen, giderek ayrı ve tabakalaşan bir "alt sınıf" oluşturmaya ya da yeniden oluşturmaya başladılar. ABD'de yerli zenci nüfusun oluşturduğu getto toplumu* böyle bir toplumsal alt dünyanın tipik örneği haline geldi. "Kara ekonomi" Birinci Dünya'da da eksik değildi. Araştırmacılar, erken 1990'larda Britanya'daki yirmi iki milyon hane halkının kendi aralarında nakit olarak 10 milyar pound ya da hane başına ortalama 460 pounddan fazlasını elde tuttuklarını görünce şaşırdılar. Bu sayının çok yüksek olduğu söyleniyordu, çünkü "kara ekonomi genellikle nakitle iş görür" (*Financial Times*, 18/10/93).

II

Depresyonun ve insan emeğini dışlamak için tasarlanan muazzam ölçülerde yeniden yapılandırılan ekonominin bileşimi Kriz Onyılları'nın siyasetlerine nüfuz eden içten içe kaynayan bir gerilim yarattı. Bir kuşak tam istihdama ya da kişinin istediği türden bir işi kısa süre içinde bir yerlerde bulabileceğinden emin olmaya alışmıştı. Erken 1980'lerde yaşanan Çöküş imalat endüstrilerindeki işçilerin hayatlarına güvensizlik getirirken, erken 1990'larda yaşanan Çöküş'e kadar Büyük Britanya gibi ülkelerdeki beyaz yakalı ve profesyonel sınıfların geniş kesimleri ne işlerinin ne de geleceklerinin güvencede olduğunu hissettiler: ülkenin refah düzeyinin en yüksek olduğu bölgelerde bütün insanların neredeyse yarısı işlerini kaybedebileceklerini düşünüyorlardı. Bu zamanlar, insanların eski

*) ABD'ye Karaiblerden ya da İspanyol Amerikasından gelen siyah göçmenler esas olarak öteki göçmen cemaatler gibi davrandılar ve kendilerinin iş gücü piyasasından ihraç edilmelerine izin vermediler.

hayat tarzlarının zayıfladığı ve her alanda meydana gelen bir çöküşle yönlerini şaşırdıkları zamanlardı (bk. bölüm 10 ve 11). "Uzun bir yalnızlık, düşkırıklığı ve öfkeyle dolmanın" ve kendi hayatlarında işini kaybetme ya da boşanma gibi bir felaket beklentisinin ardından, otuzlu ve kırklı yaşlardaki beyaz erkeklerin tipik eylemi olarak "Amerikan tarihinin en büyük on kitlesel katliamından... sekizinin 1980'den sonra gerçekleşmesi", bir rastlantı mıydı?* Onlara belki de cesaret kazandıran "Birleşik Devletler'de giderek artan nefret kültürü" bir rastlantı mıydı (Butterfield, 1991)? Bu nefret 1980'lerin popüler müziğinin sözlerinde kesinlikle işitilebilir hale geldi ve sinema filmleriyle TV programlarında giderek açığa çıktı.

Bu yönsüzlük ve güvensizlik duygusu, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin çeşitli Batılı parlamenter demokrasilerin taşıdığı istikrarın dayandığı uluslararası dengeyi tahrip etmesinden önce bile, gelişmiş ülkelerin siyasetinde büyük tektonik kırıklara ve kaymalara yol açtı. Ekonomik sorunlar çıktığında seçmenler iktidarda bulunan partiyi ya da rejimi suçlama eğilimi gösterdiler, ancak Kriz Onyılları'nın yeniliği, hükümetlere gösterilen tepkinin her zaman yerleşik muhalefet güçlerinin yararına olmamasıydı. Esas kaybedenler Batı'daki sosyal demokrat partiler ya da işçi partileri oldu. Bu partilerin taraftarlarını tatmin etmek için ellerinde bulunan başlıca araç -ulusal hükümetlerin ekonomik ve toplumsal eylemigücünü kaybetti. Bu arada bu taraftarların merkezi bloku, işçi sınıfı, parçalara ayrıldı (bk. bl.10). Yeni ulusötesi ekonomide, ülke içindeki ücretler öncekinden çok daha doğrudan biçimde yabancı rekabete maruz kaldı ve hükümetlerin ücretleri koruma yeteneği çok azaldı. Aynı zamanda bir depresyon döneminde geleneksel sosyal demokrat seçmenlerin çeşitli kesimlerinin çıkarları farklılaştı: iş güvencesine (görece) sahip olanlar; iş güvencesi olmayanlar; eski ve sendikasızlaşmış bölge ve endüstrilerde olanlar; yeni ve sendikasız bölgelerde daha az tehdit altında olan yeni endüstrilerde yer alanlar; ve "altsınıf"ın saflarına düşerek kötü zamanların her yerde gözden düşmüş kurbanları. Ayrıca, 1970'lerden itibaren çok sayıda (daha çok genç ve/ ya da orta sınıf) taraftarlar, daha özelleşmiş kampanya hareketlerine -özelikle "çevre" hareketi, kadın hareketi ve "yeni

*) Bu özellikle, hayatlarının orta yerinde eşyalarını toplayan ve taşınan milyonlarca insanın bir kısmı için geçerlidir. Bulundukları yerden ayrılıyorlardı ve işlerini kaybetmeleri halinde dönebilecekleri hiçbir yer yoktu."

toplumsal hareketler" denilen diğerleri- katılarak solun başlıca partilerini terk ettiler. Erken 1990'larda işçi ve sosyal demokrat hükümetler 1950'lerde olduklarından daha az yaygın hale geldiler, hattâ sosyalistlerin başında olduğu yönetimler bile isteyerek ya da istemeyerek geleneksel siyasetlerinden vazgeçtiler.

Bu boşluğun içine adım atan yeni siyasal güçler, sağda yabancı düşmanlığı ve ırkçılıktan ayrılıkçı partilere (tek başına olmasa da esas olarak etnik/ulusalcı) oradan solda yer aldıklarını iddia eden çeşitli "Yeşil" partilere ve öteki "yeni toplumsal hareketler"e kadar karma bir yapıdaydılar. Bunların bazıları kendi ülkelerinin siyasal hayatında varlık gösterdiler, zaman zaman bölgesel düzeyde hâkimiyet kurdular. Bununla birlikte Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda hiçbiri eski siyasal yerleşik kurumların yerini fiilen alamamıştı. Ötekilerin desteği çılgınca dalgalanmalar gösterdi. Etkin olanların çoğu bir grup kimliği siyasetleri uğruna demokratik ve sivil siyasetlerin evrenselliğini reddetti ve sonuç olarak, yabancılara ve dışlanmışlara ve Amerikan ve Fransız devrimci geleneğinin herkesi kapsayan ulus-devlet anlayışına duyulan içsel düşmanlığı paylaştı. Yeni "kimlik siyasetleri"nin yükselişini aşağıda ele alacağız.

Ne var ki, bu hareketlerin önemi pozitif içeriklerinden çok "eski siyasetler"i reddetmelerinde yatar. Bu hareketlerin en büyüklerinden bazıları esas olarak bu negatif tutuma dayanıyordu, örneğin İtalya'da ayrılıkçı Kuzey Ligası, 1992'de ABD seçmenlerinin zengin bir Texaslıyı başkanlık için destekleyen % 20'si, hattâ Brezilya ve Peru'nun 1989 ve 1990'da daha önce işitmedikleri ölçüde güvenilir oldukları gerekçesiye bazı insanları başkanlığa seçen seçmenleri. Britanya'daki seçim sistemi tam bir siyasal temsili sistematik biçimde önleyerek erken 1970'lerden beri çeşitli zamanlarda büyük bir üçüncü partinin oluşumunu engelledi. Bu sırada liberaller, tek başlarına İşçi Partisi'nden kopan ılımlı sosyal Demokratlarla birlikte ya da onlarla kaynaştıktan sonra, neredeyse öteki iki büyük partinin biri ya da diğeri kadar -ya da daha fazla- destek kazandılar. Bir başka depresyon dönemi olan erken 1930'lardan itibaren uzun süre hükümette kalan yerleşik partiler için -Fransa'da Sosyalist Parti (1990), Kanada'da Muhafazakâr Parti, İtalya'da hükümette yer alan partiler (1993)- geç 1980'ler ve erken 1990'larda seçmen desteğinde dramatik bir azalma olmamıştı. Kısaca, Kriz Onyılları'nda demokratik ka-

pitalist ülkelerde o zamana kadar istikrarlı olan siyasal yapılar dağılmaya başladı. Dahası, en büyük büyüme potansiyelini gösteren yeni siyasal güçler popülist demagojiyi, gözle görülebilir biçimde kişisel önderliği ve yabancılara düşmanlığı birleştiren hareketlerdi. İki savaş arası dönemi yaşayanların cesaretlerini kaybetmeleri için nedenler vardı.

III

Gene 1970'lerden itibaren "merkezi olarak planlanan ekonomiler"in "İkinci Dünya"sını benzer bir krizin zayıflatmaya başlattığı dikkatlerden kaçmadı. Bu durum önce gizli, daha sonra belirgin biçimde açığa çıktı. Bu ülkelerin siyasal sistemleri esneklikten öylesine yoksundu ki, değişim, 1970'lerin sonunda Çin'de Mao'nun ve 1983-85'te SSCB'de Brejnev'in ölümünden sonra ansızın gerçekleşti (bk. bölüm 16). Ekonomik bakımdan, 1960'ların ortasından itibaren devletin merkezi olarak planladığı sosyalizmin fena halde reforma ihtiyacı olduğu açıktı. 1970'lerden itibaren buralarda güçlü gerileme belirtileri vardı. Bu sırada, bu ekonomiler, diğerleri gibi -aynı ölçüde olmasa da- ulusötesi dünya ekonomisinin denetlenemeyen hareketlerine ve beklenmedik dalgalanmalarına maruz kaldı. SSCB'nin uluslararası tahıl piyasasına büyük çapta girişi ve 1970'lerdeki petrol krizinin etkileri "sosyalist kamp"ın sonunu dünya ekonomisinin kaprislerinden korunmuş fiilen içe dönük bir bölgesel ekonomi olarak gözler önüne serdi.

Doğu ve Batı sadece ikisinin de denetleyemediği ulusötesi ekonomiyle değil, Soğuk Savaş güç sisteminin birbirine garip bağımlılığı nedeniyle de ilişkiliydi. Bu ilişki, daha önce gördüğümüz gibi (bk. bölüm 8) her iki süper gücü ve bunların arasında kalan dünyayı istikrarlı hale getirdi ve çöktüğü zaman her ikisini de karışıklığa sürükledi. Karışıklık sadece siyasal değil, aynı zamanda ekonomikti. Zira, Sovyet siyasal sisteminin ani çöküşüyle birlikte, Sovyet bölgesinde gelişmiş olan bölge içi iş bölümü ve karşılıklı bağımlılık şebekesi de, sisteme bağlı olan ülkeleri ve bölgeleri kendi donanımlarına uygun olmayan bir dünya pazarıyla tek tek uzlaşmaya zorlayarak, çöktü. Ancak batı da eski komünist "paralel dünya sistemi"nden geri kalanı kendi dünya pazarı ile bütünleştirmeye, istese

bile hazır değildi. Avrupa Topluluğu bu bütünleşmeyi sağlayamadı.* Savaş sonrası Avrupa'nın görülmemiş ekonomik başarı öykülerinden biri olan Finlandiya, Sovyet ekonomisinin çöküşüyle birlikte büyük bir çöküş yaşadı. Avrupa'nın en büyük ekonomik gücü olan Almanya kendi ekonomisine ve bir bütün olarak Avrupa'ya muazzam sınırlamalar getirecekti. Bunun nedeni, sadece Alman hükümetinin (belirtmek gerekir ki kendi bankacılarının uyarılarına rağmen) sosyalist ekonominin görece küçük bir parçasını, altı milyonluk bir güç oluşturan Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ni özümlemenin zorluk ve maliyetlerini azımsamasıydı. Ne var ki bunlar Sovyetler Birliği'nin fiilen gerçekleşene kadar hiç kimsenin beklemediği çöküşünün umulmadık sonuçlarıydı.

Bununla birlikte, arada geçen zaman içinde, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da o zamana kadar akla gelmeyen düşünceler düşünülebilir, görülmeyen sorunlar görülebilir hale geldi. Nitekim 1970'lerde gerek Doğu'da gerekse Batı'da çevrenin korunması, ister balinaların ister Sibirya'daki Baykal Gölü'nün korunması biçiminde olsun önemli bir kampanya konusu haline geldi. Halka açık tartışmaların sınırlı olması nedeniyle, eleştirel düşüncelerin bu toplumlardaki gelişimini tam olarak izleyemiyoruz, ancak 1980'de Macaristan'daki Yanoş Kornay gibi birinci sınıf ve daha önce reformcu komünist iktisatçılar, sosyalist ekonomik sistemlerin dikkat çekici biçimde negatif analizlerini yayımlıyorlardı ve Sovyet toplumsal sisteminin seksenlerin ortasında anlaşılmaya başlanan kusurlarına dair amansız incelemeler Novosibirsk ve başka yerlerdeki akademisyenler arasında açık biçimde uzun bir gebelik süresi geçirmişti. Önde giden komünistlerin sosyalizm inancından ne zaman vazgeçtiklerini saptamak zordur, çünkü bu türden insanlar 1989-91'den sonra geriye doğru bakarak yaptıkları dönüşe bir başlangıç tarihi bulmaya çalışmışlardır. Gorbaçov'un perestroika'sının göstereceği gibi, batılı sosyalist ülkelerde, her durumda, ekonomide doğru olan siyasette daha da doğruydu. Lenin'e olan tarihsel hayranlıkları ve bağlılıklarına rağmen, pek çok reform komünistinin Leninizm'in siyasal mirasının büyük bir kıs-

---

*) 1993'te uluslalarası bir kollogyumda bir Bulgar'ın acı dolu feryadını hatırlıyorum: "Ne yapmamızı istiyorsunuz? Eski sosyalist ülkelerdeki pazarlarımızı kaybettik. Avrupa topluluğu ihraç ürünlerimizi almak istemiyor. Birleşmiş Milletler'in sadık üyeleri olarak, Bosna ablukası yüzünden Sırbistan'a bile satış yapamıyoruz. Nereye gidiyoruz?"

mını terk etmek isteyecekleri hakkında hiç bir kuşkuya yer yoktu. Ancak pek azı (Doğudaki reformcuların cazibesine kapılan İtalyan Komünist Partisi dışında) bunu açıkça ifade etmeye hazırdı.

Sosyalist dünyadaki reformcuların çoğunun isteyebileceği şey komünizmi Batılı sosyal demokrasi gibi bir şeye dönüştürmekti. Onların modeli Stockholm'dan çok Los Angeles idi. Hayek ve Friedman'ın Moskova ya da Budapeşte'de gizli hayranlarının bulunduğuna dair hiç bir belirti yoktu. Onların bahtsızlıkları, komünist sistemlerin yaşadıkları krizin, aynı zamanda sosyal demokrat sistemlerin krizi olan Altın Çağ kapitalizminin kriziyle çakışmasıydı. Komünizmin ani çöküşünün bir dereceli dönüşüm programını hem arzulanamaz hem de elverişsiz göstermesi ve saf anlamda serbest piyasa ideologlarının kökten radikalizminin kapitalist batıda (kısa süre için) zafer kazanması onlar için daha da büyük bir talihsizlikti. Bu ideoloji post-komünist rejimlerin teorik esini haline geldi, ancak pratikte bu radikalizmin bu rejimlerde olduğu gibi herhangi bir başka yerde de gerçekleştirilemez olduğu görüldü.

Ne var ki, Doğu ve Batı'daki krizler pek çok bakımdan birbirine paralel ve gerek siyasal gerekse ekonomik bakımdan tek bir küresel kriz içinde birbirine bağlanmış olsa da, önemli bazı bakımlardan farklıydılar. En azından Sovyet alanında esneklikten yoksun ve ikincil olan komünist sistem için bu bir ölüm kalım meselesiydi ve sistem buradan sağ çıkamadı. Ekonomik sistemin yaşaması kapitalizmin gelişmiş ülkelerinde asla bir sorun oluşturmuyordu ve onların siyasal sistemlerinin tahrip olmasına rağmen bu sistemlerin geçerlilikleri de o zamana kadar sorun oluşturmamıştı. Bu durum bir Amerikalı yazarın, komünizmin sona ermesiyle birlikte insanlığın gelecekteki tarihi liberal demokrasinin tarihi olacaktır şeklindeki inanılması güç iddiasını, doğrulamasa da açıklayabilir. Ancak bu sistemler hayati bir konuda riskliydiler: tekil bölgesel devletler olarak gelecekteki varlıkları artık garanti altında değildi. Ne var ki, erken 1990'larda, ayrılıkçı hareketlerin tehditi altında olan Batılı-ulus devletlerin bir teki bile fiilen dağılmadı.

Felaket Çağı'nda, kapitalizmin sonu yakın görünmüştü. Büyük Çöküş, çağdaş bir kitabın başlığı gibi, *This Final Crisis* (Bu Son Kriz) (Hutt, 1935) olarak betimlenebiliyordu. Bir Fransız tarihçisi ve sanat taciri, geçmişte kapitalist dünyayı ileriye taşımış olan ABD ekonomisinin artık gü-

cünü tükettiği gibi savunulması imkânsız bir gerekçeyle Batı uygarlığının sona ereceği kehanetinde bulunmuş olsa da (Gimpel, 1992), gelişmiş kapitalizmin yakın geleceği hakkında ciddi biçimde kıyamet beklentisinde olan pek az kişi vardı. Bu tarihçi şimdiki depresyonun "gelecek bin yıl içinde devam edeceğini" düşünüyordu. Şunu da eklemek gerekir ki, 1980'lerin ortasına ve sonuna kadar SSCB'nin geleceği hakkında da kıyamet beklentisi taşıyan birkaç kişi vardı.

Ne var ki kaptalist ekonominin daha büyük ve daha denetlenemez dinamizmi yüzünden Batılı toplumların sosyal dokusu sosyalist toplumlardan çok daha derin biçimde zayıflamıştı ve sonuç olarak Batı'nın krizi bu bakımdan daha şiddetliydi. SSCB'nin ve Doğu Avrupa'nın sosyal dokusu sistemin bir önkoşulu olarak değil sistemin çöküşünün bir sonucu olarak parçalanacaktı. Batı ve Doğu Almanya arasındaki gibi kıyaslama yapmanın mümkün olduğu yerlerde, geleneksel Almanya'nın değerlerinin ve adetlerinin komünizm kapağı altında Batı'daki ekonomik mucizeler bölgesinden çok daha iyi korunmuş olduğu görüldü. SSCB'den İsrail'e giden Yahudi göçmenler klasik müziği burada yeniden canlandırdılar, çünkü hâlâ konserlerin Yahudilerin kültürel davranışının normal bir parçası olduğu bir ülkeden geliyorlardı. Konserler henüz küçük ve daha çok orta yaşlı ya da yaşlı bir azınlığa indirgenmemişti.* Moskova ve Varşova sakinleri New York ya da Londra'da sorun olan şeyden pek etkilenmiyorlardı: suç oranında, kamu güvensizliğinde ve umutsuz gençlerin önceden kestirilemeyen şiddetinde gözle görülür bir artış. Batı'da bile, bunu uygarlığın çöküşünün bir belirtisi olarak gören ve umutsuzca "Weimar" diye homurdanan toplumsal olarak tutucu ve göreneksel insanları öfkelendiren bu davranış türü hiç kuşkusuz kamuoyunda övgüyle karşılanmıyordu.

Doğu ile Batı arasındaki bu farklılığın ne kadarı Batılı toplumların daha zengin olmalarından ve Doğu'daki çok daha katı devlet denetimini buralarda sağlamanın zorluğundan ötürüydü? Bazı bakımlardan Batı ile Doğu aynı yönde evrilmişti. Her ikisinde de, aileler artık daha küçüktü, evlilikler başka yerlere kıyasla daha özgürce sona eriyordu, devletlerin

*) Dünyanın iki büyük müzik merkezinden biri olan New York'ta klasik müzik konserlerinin erken 1990'larda on milyonlarca insanın sadece yirmi ya da otuz binine hitap ettiği söyleniyordu.

nüfusları -ya da her durumda, onların daha kentleşmiş ve sanayileşmiş bölgelerinin nüfusları- kendilerini yeniden üretemiyorlardı. Her ikisinde de geleneksel Batılı dinlere bağlılık, din konusunda araştırma yapanların post-Sovyet Rusya'da dinsel katılımda değilse de dinsel inançta bir canlanma olduğunu iddia etmelerine rağmen, önemli ölçüde azaldı. 1989'dan sonra yaşanan olayların gösterdiği gibi, Polonyalı kadınlar evlilikle ilgili uygulamaları, İtalyan kadınları gibi Katolik Kilisesi'ne bırakmakta duraksadılar. Oysa komünist dönemde Polonyalılar ulusalcı ve anti-Sovyet bir zeminde Kilise'ye coşkulu bir bağlılık göstermişlerdi. Açıktır ki, komünist rejimler altkültürlere, karşı kültürlere ve her türlü kanunsuzluğa çok daha az toplumsal alan bıraktılar ve muhalefeti ezdiler. Ayrıca bu türden devletlerin çoğunun tarihinde görülen gerçekten amansız ve toptan terör dönemlerinden geçen insanlar iktidar daha nazik hale geldiğinde bile muhtemelen başlarını aşağıda tutmaya devam ettiler. Bununla birlikte, sosyalist hayatın göreli sakinliği korkudan ötürü değildi. Sistem, kendi yurttaşlarını Batı kapitalizminin etkilerinden tecrit ettiği için Batılı toplumsal dönüşümlerin etkilerinden de tecrit etti. Onların yaşadıkları değişim devletten ya da devlete verdikleri tepkiden geldi. Devletin değiştirmeye kalkışmadığı şey eskisi gibi kaldı. İktidardaki komünizmin paradoksu, tutucu olmasıydı.

IV

Geniş Üçüncü Dünya bölgesi (sanayileşmekte olan bölgeler dahil) hakkında genelleme yapmak pek mümkün değildir. Bu sorunlar bir bütün olarak incelenebildikleri ölçüde, 7. ve 12. bölümlerde bunu yapmaya çalıştım. Gördüğümüz gibi Kriz Onyılları bu bölgeleri farklı biçimlerde etkiledi. Televizyon araçları mülkiyetinin 1970'ten 1985'e kadar geçen on beş yıl içinde nüfusun % 6.4'ünden % 99.1'ine çıktığı Güney Kore'yi (Jon, 1003), alt-Sahra Afrikası'nın harap ülkeleri bir yana, Peru gibi nüfusun yarıdan fazlasının yoksulluk sınırının altında yaşadığı - 1972'dekinden daha fazla- ve kişi başına tüketimin düşmekte olduğu (Anuario, 1989) bir ülkeyle nasıl kıyaslayabiliriz? Hindistan gibi bir altkıtadaki gerilimler büyüyen bir ekonominin ve dönüşüm halindeki bir toplumun gerilimleriydi. Somali, Angola ve Liberya gibi bölgelerdeki ge-

rilimler, geleceği hakkında pek az kişinin iyimser olduğu bir kıtada erimekte olan ülkelerin gerilimleriydi.

Ancak tek bir güvenilir genelleme yapılabilir: 1970'ten itibaren bu bölgelerdeki neredeyse bütün ülkeler derin bir borç batağına gömülmüşlerdi. 1990'da bu ülkeler uluslararası borçlu üç devden (60 ile 110 milyar dolar) -Brezilya, Meksika ve Arjantin- her biri 10 milyar dolardan fazla borçlu öteki yirmi sekiz ülkeye, oradan bir ya da iki milyar dolar kadar borçlu olan daha küçüklerine kadar sıralanıyorlardı. Dünya Bankası (konuyu bilmesi için nedenler vardı) izlediği doksan altı "alt" ve "orta gelir" ekonomisi arasında sadece yedisinin bir milyar doların altında dış borcu olduğunu -Lesoto ve Çad gibi ülkeler- ve bu borçların bile yirmi yıl öncesinin bir kaç katı olduğunu hesapladı. 1970'te 1 milyar doların üzerinde borcu olan sadece on iki ülke vardı ve hiçbir ülkenin 10 milyar dolardan fazla borcu yoktu. Daha gerçekçi terimlerle 1980'de altı ülke fiilen toplam GSMH'leri kadar ya da daha büyük bir borç altındaydılar; 1990'da yirmi dört ülke, bölgeyi bir bütün olarak ele alırsak alt-Sahra Afrikası'nın *tamamını* da kapsayacak şekilde, ürettiklerinden çok daha fazlasını borçlanmışlardı. Göreli olarak en ağır borçları yüklenen ülkeler hiç de şaşırtıcı olmayan biçimde Afrika'da bulunuyorlardı (Mozambik, Tanzanya, Somali, Zambiya, Kongo, Fildişi Sahili). Bu ülkeler savaşlar ya da ihraç ürünleri fiyatlarında meydana gelen çöküş nedeniyle karışıklığa itildiler. Ne var ki, en ağır borç yükü altında kalan, yani borçları ülkenin toplam ihracatının dörtte birine ya da daha fazlasına ulaşan ülkeler daha eşit biçimde dağıldılar. Aslında, dünya bölgeleri arasında alt-Sahra Afrikası bu sayının oldukça altında yer alıyordu ve bu bakımdan Güney Asya, Latin Amerika ve Karaibler ve Ortadoğu'dan daha iyi durumdaydı.

Pratikte bu paraların hiç biri muhtemelen geri ödenmeyecekti, ancak bankalar faiz almaya devam ettikleri sürece -1982'de ortalama % 9.6-bunu önemsemediler. Erken 1980'lerde, Meksika'yla başlayarak Latin Amerika'daki borçlu ülkelerin başlıcaları artık ödeyemez hale geldiklerinde gerçek bir panik yaşandı ve Batı bankacılık sistemi iflasın eşiğine geldi, çünkü en büyük bankaların bazıları 1970'lerde (petro dolarların yatırımı zorlayarak aktığı bir sırada) kendi paralarını bu türden yatırımlarda kullandıkları için şimdi teknik olarak iflasın eşiğine gelmişlerdi. Bereket, Latin Amerika'daki borç devi üç ülke zengin ülkelerin

ekonomisi karşısında birlikte hareket etmeyi başaramadılar, ayrı borç ödeme takvimleri düzenlendi ve hükümetlerle uluslararası aracıların desteklediği bankalar kayıp varlıklarını sıfıra indirmek ve ödeme yeteneğini teknik olarak korumak için gerekli zamanı kazandılar. Borç krizi devam etti ama artık potansiyel olarak öldürücü değildi. Bu belki de 1929'dan beri kapitalist dünya ekonomisinin yaşadığı en tehlikeli andı. Bu olayın tam öyküsü henüz yazılmadı.

Borçlar artarken, yoksul devletlerin varlıkları ya da potansiyel varlıkları artmadı. Kâra ya da potansiyel kâra göre değerlendirilen kapitalist dünya ekonomisi, Kriz Onyılları içinde Üçüncü Dünya'nın büyük bir bölümünü defterden silmeye karar verdi. 1970'te kırk iki "düşük gelirli ekonomi"nin on dokuzunda yabancı yatırımlar sıfırdı. 1990'da doğrudan dış yatırım yapanlar yirmi altı ülkede toplam faiz gelirlerini kaybettiler. Aslında Avrupa'nın dışında yaklaşık 100 alt ve alt orta gelir ülkesinin sadece on dördünde önemli miktarda yatırım (500 milyon dolardan fazla) ve sadece sekizinde, ki bunların dördü Doğu ve Güneydoğu Asya'da (Çin, Tayland, Malezya, Endonezya) ve üçü Latin Amerika'da (Arjantin, Meksika, Brezilya) idi, büyük miktarlarda yatırım (yaklaşık bir milyar dolar ya da daha fazlasından başlayarak) vardı.* Giderek bütünleşen ulusötesi dünya ekonomisi dışlanmış bölgeleri bütünüyle ihmal etmedi. Bu ülkeler arasında daha küçük ve daha pitoresk olanlar turist cennetiydi ve hükümet denetiminden kaçan kıyıbankacılığı gibi bir potansiyele sahipti ve o zamana kadar hiç ilgi görmeyen bir bölgede elverişli bir kaynağın keşfi, durumu tamamen değiştirebiliyordu. Ne var ki dünyanın büyük bir kesimi genellikle dünya ekonomisinin dışına düşüyordu. Sovyet blokunun çöküşünden sonra Trieste ile Vladivostok arasındaki bölgede de benzer bir durum görülüyordu. 1990'da dış yatırımları cezbeden Doğu Avrupa'nın yegâne eski sosyalist devletleri Polonya ile Çekoslovakya idi (UN World Development, 1992, Tablo 21, 23, 24). Eski SSCB'nin kapladığı geniş alan içinde önemli miktarda parayı cezbeden, kaynakları zengin, tamamen kendi haline bırakılmış bölgeler ya da cumhuriyetler ve mıntıkalar vardı. Eski İkinci Dünya'nın büyük kısmı şu ya da bu biçimde Üçüncü Dünya statüsü içinde özümlenmekteydi.

---

*) Yatırımlar için öteki cazibe merkezi, biraz şaşırtıcı da olsa Mısır idi.

Kriz Onyılları'nın başlıca etkisi zengin ve yoksul ülkeler arasındaki kopukluğu genişletmek oldu. Alt-Sahra Afrikası'nda kişi başına gerçek GSYH, 1960 ile 1987 arasında, sanayileşmiş ülkelerdekinin % 14'ünden % 8'ine, "az gelişmiş" ülkelerdekinin (hem Afrikalı hem de Afrikalı olmayan ülkeleri kapsıyordu) % 9'undan % 5'ine düştü.*

V

Ulusötesi ekonomi dünyayı pençesine alırken, belli başlı ve 1945'ten beri fiilen evrensel olan bir kurumu zayıflattı: bölgesel ulus devlet. Bu türden bir devlet kendi işlerinin küçülen bir bölümünden fazlasını artık denetleyemiyordu. Eylem alanı etkin biçimde kendi bölgelerinin sınırlarıyla belirlenen, sendikalar, parlamentolar ve ulusal yayın sistemleri gibi örgütler kaybettikçe, ulusötesi firmalar, uluslararası para piyasası ve uydu çağının küreselleşmiş medyası ve iletişim sistemleri kazandı. Kendi uydu devletlerini her durumda denetleyebilen süpergüçlerin ortadan kalkışı bu eğilimi güçlendirecekti. Ulus devletlerin bu yüzyılda geliştirdikleri en yeri doldurulmaz işlev, refah, eğitim ve sağlık hizmetleri ve diğer fon tahsisatlarının, "transfer ödemeleri" aracılığıyla gelirleri kendi nüfuslarına yeniden dağıtmaları, artık teoride bölgesel olarak kendi içine kapalı olamıyordu. Gene de bu işlevin büyük kısmı, Avrupa Topluluğu ya da Birliği gibi bazı bakımlardan bu işlevi yerine getiren ulus ötesi varlıklar dışında, pratikte eskisi gibi kalmak zorundaydı. Serbest piyasa teologlarının en enerjik döneminde devlet, o zamana kadar ilkesel olarak kamu kuruluşlarınca yönetilen faaliyetleri, "piyasa"ya terk ederek parçalara ayırma eğilimi yüzünden önemli ölçüde zayıfladı.

Şaşırtıcı olmasa da paradoks olarak, ulus devletin bu zayıflaması, genellikle bir grubun etnik-linguistik tekel talebini temel alan (daha küçük) yeni devletler kurma iddiasıyla eski bölgesel ulus-devletleri parçalayan yeni bir tarzla birlikte gelişti. Başlangıçta bu türden otonomist ve ayrılıkçı

---

*) "Az gelişmiş uluslar" Birleşmiş Milletler'in oluşturduğu bir kategoridir. Bunların kişi başına yıllık GSMH'si 300 dolardan azdır. "Kişi başına gerçek GSYH", bu sayıyı, sadece resmi kambiyo kuru yerine, "uluslararası satın alma gücü pariteleri"ne göre yerel olarak neyin satınalınabildiği açısından ifade etme tarzıdır.

hareketlerin yükselişi, daha çok 1970'ten sonra, Britanya, İspanya, Kanada, Belçika, hattâ İsviçre ve Danimarka'da, ama erken 1970'lerden sonra aynı zamanda sosyalist devletlerin en az merkezileşmiş olanı Yugoslavya'da gözlemlenebilen, öncelikle Batılı bir fenomendi. Komünizmin krizi bu durumu Doğu'ya, daha yeni ve ismen ulusal devletlerin yirminci yüzyılda daha çok 1991'den sonra oluştukları yerlere yaydı. 1990'lara kadar bu gelişme batı yarıküresinin Kanada sınırının güneyinde kalan bölümünü fiilen etkilemedi. Afganistan ve Afrika'nın çeşitli bölgelerinde görüldüğü gibi, 1980'lerin ve 1990'ların devletlerin çöküş ve dağılmalarına yol açtığı bölgelerde, eski devlete alternatif, yeni devletlere bölünmek değil, sadece anarşiydi.

Gelişme paradoksaldı, çünkü gayet açıktır ki, yeni mini ulus-devletlerin karşılaştıkları engeller eski devletlerin engelleriyle aynıydı. Sadece onlardan daha küçük ve daha çoktular. Bu görüldüğü kadar şaşırtıcı değildir, çünkü geç yirminci yüzyılda yegâne gerçek devlet modeli, kendi özerk kurumları olan, sınırları belli bir devlet modeli -kısaca Devrim Çağı'nın ulus-devlet modeli- idi. Ayrıca, 1918'den beri bütün rejimler "ulusal kendi kaderini tayin" ilkesine bağlı olmuşlardı. Bu ilke giderek etnik-linguistik terimlerle tanımlanmıştı. Bu bakımdan Lenin ve Başkan Wilson aynı görüşteydiler. Gerek Versailles barış antlaşmalarının Avrupası ve gerekse SSCB haline gelen güç, bu türden ulus-devletlerin koleksiyonu olarak kavranıyordu. SSCB'de (ve onun örneğini izleyen Yugoslavya örneğinde) bu türden devletlerden oluşan birlikler vardı. Ne var ki bu devletler teoride -pratikte olmasa da- ayrılma hakkına sahiptiler.* Bunlar dağıldıklarında doğal olarak bu bölünme önceden belirlenen kırılma hatları boyunca olacaktı.

Ne var ki Kriz Onyılları'nın yeni ayrılıkçı ulusalcılığı, aslında ondokuzuncu ve erken yirminci yüzyılların ulus-devlet oluşumundan tamamen farklı bir fenomendi. Aslında bu, üç fenomenin bir bileşimiydi. Biri, mevcut ulus-devletlerin ikincil konuma yerleştirilmelerine karşı direnişleriydi. Bu olgu, Avrupa Topluluğu üyelerinin ya da potansiyel üyelerinin, zaman zaman Norveç ve Mrs Thatcher'ın Britanyası gibi geniş

*) Bu bakımdan ABD devletlerinden ayrılıyorlardı. 1865 Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinden itibaren bu devletlerin Teksas dışında, ayrılma hakları yoktu.

çapta farklı siyasal renklerin önemli gördükleri meselelerde tam bir Avrupa standardizasyonu içinde kendi bölgesel özerkliklerini koruma girişimleriyle birlikte, 1980'lerde giderek açığa çıktı. Ne var ki, ulus-devlet özsavunmasının başlıca geleneksel dayanağının, yani korumacılığın, Kriz Onyılları'nda Felaket Çağı'ndakiyle kıyaslanamayacak kadar zayıf olması anlamlıydı. Küresel serbest ticaret, ideal ve şaşırtıcı bir ölçüde gerçekliğini sürdürmeye -devletin komuta ettiği ekonomilerin düşüşünden sonra daha çok- devam etti. Ancak çeşitli devletler yabancı rekabete karşı kendilerini korumak için bilinmeyen yöntemler geliştirdiler. Japonların ve Fransızların bu konuda uzman oldukları söyleniyordu, ancak muhtemelen İtalyanların otomobil iç piyasasındaki aslan payını İtalyanların elinde tutma (Fiat) başarısı en çarpıcısıdır. Bununla birlikte, bunlar giderek zorlaşan ve ancak bazen başarılı olan artçı eylemlerdi. Konu sadece ekonomik değil, kültürel kimlik olduğunda mücadele belki daha da şiddetli oluyordu. Fransızlar ve daha küçük ölçekte Almanlar kendi köylülerine sağladıkları büyük desteği sürdürmeye çalıştılar. Bunun nedeni sadece çiftçilerin oy deposu olması değil, aynı zamanda ne kadar yetersiz ve rekabet dışı olursa olsun köylü çiftçiliğinin yıkıma uğramasının bir bölgenin, bir geleneğin, ulusun kişiliğinin bir bölümünün yıkımı anlamına geleceğini gerçekten hissetmiş olmalarıydı. Fransızlar, öteki Avrupalıların da desteğini alarak sinema filmlerinin, göze ve kulağa hitap eden ürünlerin ticaretinin serbest olması talebine direndiler. Aksi halde, Amerikan kökenli (artık uluslararası mülkiyet ve denetim sayesinde) eğlence endüstrisi eski Hollywood gücüyle aynı ölçekte potansiyel bir dünya tekelini yeniden kurduğu için, kendi kamu ve özel ekranları Amerikan ürünleriyle dolacaktı. Aynı zamanda ve haklı olarak, kıyaslamalı maliyet ve kârlılık hesaplarının, Fransız dilinde film üretimi sona ereceği için katlanılamaz olduğunu hissettiler. Ekonomik argümanlar ne olursa olsun hayatta korunması gereken bazı şeyler vardır. Herhangi bir hükümet, ülkenin GSMH'sine mevcut turist trafiğinden daha fazla net gelir sağlayacağı gerekçesiyle, Chartres Katedrali'ni ya da Tac Mahal'i yıkmayı (özel alıcılara satarak) ve yerine lüks bir otel, dev bir alışveriş ve konferans merkezi yapmayı düşünebilir mi? Soru yanıtını içinde taşımaktadır.

İkincisi en iyi biçimde kolektif servet egoizmi olarak betimlenebilir ve kıtalar, ülkeler ve bölgeler içinde artan bir ekonomik oransızlığı yansıtır.

Eski tarz, merkezi ya da federal ulus-devlet hükümetleri, bu arada Avrupa Topluluğu gibi ulus ötesi varlıklar, bütün bölgelerinin geliştirilmesi ve böylece bir ölçüde yükleri ve yararları hepsine eşit biçimde dağıtma sorumluluğunu benimsemişlerdi. Bunun anlamı, daha yoksul ve daha geri bölgelerin daha zengin ve daha ileri olanlarca desteklenmesi (bir merkezi dağıtım mekanizması aracılığıyla) ya da yatırım tercihleriyle bölgeler arasındaki açıklığın azaltılması anlamına geliyordu. Avrupa Topluluğu sadece geriliği ve yoksulluğu nedeniyle diğerleri üzerinde büyük bir gerilim yaratmayacak devletleri üyeliğe kabul edecek kadar gerçekçiydi. ABD ve Kanada'yı (1990 yılı GSMH'si kişi başına yaklaşık 20 000 dolardı) kişi başına GSMH'si diğerlerinin sekizde biri kadar olan Meksika ile aynı boyunduruğa koşan 1993 Kuzey Amerika Serbest Ticaret Alanı'nda böyle bir gerçekçiliğin zerresi yoktu.* Zengin bölgelerin daha yoksul olanları desteklemekte duraksamasına, özellikle ABD'deki yerel hükümet uzmanları uzun süredir aşinaydı. Yoksulların yerleştiği "dahili kent" ve dış semtlere kaçış nedeniyle vergi tabanının daralması sorunu genellikle bu durumdan kaynaklanıyordu. Yoksul için para harcamayı kim isterdi? Los Angeles'teki Santa Monica ve Malibu gibi zengin semtler kentin dışını seçtiler ve erken 1990'larda Staten Island aynı nedenle New York'tan ayrılmak için oy kullandı.

Kriz Onyılları'nın ayrılıkçı ulusalcılığı açıkça bu kolektif egoizmden beslendi. Yugoslavya'nın parçalanması için yapılan baskı "Avrupalı" Slovenya ve Hırvatistan'dan, Çekoslovakya'nın gürültülü biçimde bölünmesi "batılı" olan Çek Cumhuriyeti'nden geldi. Katalonya ve Bask ülkesi İspanya'nın en zengin ve en "kalkınmış" kesimleriydi ve Latin Amerika'daki yegâne önemli ayrılıkçılık belirtileri Brezilya'nın en zengin eyaleti olan Rio Grande do Sul'dan geldi. Bu fenomenin en saf örneği, Milano merkezli bölgenin, İtalya'nın "ekonomik başkenti"nin, siyasal başkent olan Roma'dan, ayrılmasını amaçlayan Lombardiya Ligası'nın (daha sonra Kuzey Ligası) geç 1980'lerdeki ani yükselişiydi. Birliğin, muhteşem ortaçağ geçmişine ve Lombard dialektine referansla birleşen retoriği, ulusal ajitasyonun olağan retoriğiydi, ancak asıl sorun, zengin bölgenin kendi kaynaklarına sahip olma arzusuydu.

---

*) Avrupa Birliği'nin en yoksul ülkesi olan Portekiz'in GSMH'si 1990'da, Topluluk ortalamasının üçte biri kadardı.

Üçüncü unsur belki de esas olarak yüzyılın ikinci yarısında yaşanan "kültür devrimi"ne, geleneksel toplumsal normların, dokuların ve değerlerin kalkınmış dünyada yaşayanların çoğunu öksüz ve muhtaç durumda bırakarak olağanüstü biçimde çözülmesine bir yanıttı. Dünya "topluluğu" asla, sosyolojik anlamdaki toplulukların gerçek hayatın içinde görülmelerinin zorlaştığı onyıllardakinden daha ayrımcı -"bilgi topluluğu", "halkla ilişikiler topluluğu", "eşcinseller topluluğu"- ve daha verimsiz olmadı. "Özdeşlik grupları"nın yükselişine, bir kişinin su götürmez biçimde, her türlü belirsizlik ve kuşkunun ötesinde "mensup" olabildiği insan topluluklarının varlığına, daima kendi üzerlerinde gözlemde bulunan ABD'deki yazarlar tarafından geç 1960'lardan itibaren dikkat çekildi. Bunların çoğu, bilinen nedenlerle, ortak bir "etnisite"ye hitap ediyorlardı. Bununla birlikte, kolektif ayrılıkçılık arayışındaki öteki insan grupları aynı ulusalcı dili kullanıyorlardı (eşcinsel eylemcilerin "eşcinseller ulusu"ndan sözetmeleri gibi).

Bu fenomen en sistematik biçimde çok etnili devletlerde ortaya çıkarken, özdeşlik gruplarının siyasetleri "ulusal kendi kaderini tayin" ile, yani ulusalcılığın özünü oluşturan belirli bir "halk"la özdeşlenen bölgesel devletler yaratma arzusu ile, içsel hiçbir bağlantıya sahip değildi. Ayrılma ABD'deki Negrolar ya da İtalyanlar için hiç bir anlam taşımıyordu ne de etnik siyasetlerinin bir parçasıydı. Kanada'daki Ukrayna siyasetleri Ukraynalı değil Kanadalı idi.* Aslında kentlerdeki etnik ya da benzer siyasetlerin, yani neredeyse tanımı gereği heterojen toplulukların özü, bu türden öteki gruplarla, grup sadakatinin sağladığı siyasal manivelayı kullanarak, etnik olmayan devletin kaynaklarından pay almak için rekabet etmekti. New York belediye meclisine seçilen, Latino, oryantal ve eşcinsel oy bloklarınının özgül bir temsilini sağlayacak şekilde davranan politikacılar New York City'nin daha az değil daha çok dışında olmak istiyorlardı.

---

*) Çoğu kez yerel göçmen toplulukları, genellikle bu ülkelerdeki ulusalcı siyasetlerin uçlarını temsil eden kendi özgün ya da seçilmiş yurtları adına "uzun mesafeli ulusalcılık" denilen şeyi geliştirebiliyorlardı. Kuzey Amerikan İrlandalıları ya da Yahudileri bu alanın ilk öncüleriydi, ancak küresel diasporalar bu türden örgütlenmeleri çoğaltan göç yoluyla oluştu, örn. Hindistan'dan göç eden Sih göçmenler gibi. Uzun mesafeli ulusalcılık sosyalist dünyanın çöküşüyle birlikte gerçek yerini buldu.

Etnik kimlik siyasetlerinin fin-de-siècle etnik ulusalcılığıyla ortak olduğu yan, grubun öteki üyeleriyle paylaştığı, başka kimseyle paylaşmadığı varoluşsal, öteden beri var olduğu farzedilen, değiştirilemez ve bu nedenle süreklilik kazanmış bir kişisel özellikten ibaret olan bir grup kimliğinde ısrar etmesiydi. Kapalılık grup için esastı, çünkü insan topluluklarını birbirinden ayıran gerçek farklılıklar zayıftı. Amerikalı genç Yahudiler, olayların kendilerine silinmez biçimde vurduğu Yahudi damgası, en azından İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yılların ayrımcılığı artık Yahudi halkının ayırt edici belirtisi olmaktan çıktığında, kendi "kökleri"ni araştırdılar. Quebec ulusalcılığı bir "ayrı toplum" olma iddiası nedeniyle ayrılıkta ısrar etmişti. Ancak bu ulusalcılık, 1960'lara kadar açık ve kesin biçimde bir "ayrı toplum" oluşturan Quebec bu özelliğini kaybettiği zaman fiilen önemli bir güç olarak ortaya çıktı (Ignatieff, 1993, s. 115-17). Kent toplumlarında etnisitenin çok akıcı olması etnik tercihi grup keyfiliğinin ve yapaylığının yegâne kriteri haline getirdi. ABD'de Siyahlar, Hispanikler, İngiliz ve Alman kökenli olanlar dışında, *bütün* etnik kökenlerden Amerika doğumlu kadınların en az yüzde altmışı kendi gruplarının dışından evlendiler (Lieberson, Waters, 1988, s. 173). Giderek birinin kimliğini ötekilerin kimliksizliğini vurgulayarak oluşturmak zorunlu oldu. Aksi halde Almanya'da, üniforma giyen, kozmopolit gençlik kültürünün saç biçimini ve müzik zevkini benimseyen neo-Nazi dazlaklar, yöredeki Türkleri ve Arnavutları dövme dışında kendi has Almanlıklarını nasıl kabul ettirebilirlerdi? Bir bölgenin "esasında" Hırvat ya da Sırp karakteri, kendilerine "mensup" olmayanların tasfiyesi dışında, tarihinin büyük bir döneminde değişik etnisitelerin ve dinlerin komşu olarak yaşamış olduğu bir bölgede nasıl oluşturulabilirdi?

Bu dışlayıcı kimlik siyasetlerinin trajedisi, bağımsız devletler kurmak için yola çıkmış olsunlar ya da olmasınlar, sürdürülememeleriydi. Sadece sürdürülüyormuş gibi yapılıyordu. İtalyan olduklarını ısrarla belirten (belki giderek daha fazla) ve birbiriyle ana dilleri olarak kabul ettikleri İtalyancayı akıcı olmayan biçimde konuşmaya çalışan* Brooklynli İtalyan-Amerikalılar görece mütevazı bir iş piyasası için anahtar olma dı-

*) New York'taki bir büyük satış mağazasında bu türden konuşmaları işittim. Göçmen ana babalar ya da büyük babalar neredeyse kesinlikle İtalyanca değil, Napolitence, Sicilyaca ya da Kalabriyaca konuşuyorlardı.

şında İtalyanlığa tamamen kayıtsız bir Amerikan ekonomisinde çalışıyorlardı. Grup dışındakiler için anlaşılmaz ve bu nedenle iletişim kurulamaz bir Siyah ya da Hindu ya da Rus ya da kadın varmış gibi düşünmek, yegâne işlevi bu türden düşünceleri teşvik etmek olan kurumlar dışında yaşayamazdı. Fizik öğrenimi gören İslami köktenciler İslami fizik ya da Yahudi mühendisler Hasidim mühendisliği öğrenmiyorlardı; kültürel olarak en ulusalcı Fransız ya da Almanlar bile dünyayı ortaçağ Latincesine benzeyen ve günümüzde İngilizce'yi temel alan tek bir küresel dille iletişim kurmaya muhtaç hale getiren bilimcilerin ve teknik uzmanların küresel köyü içinde faaliyet göstermeyi öğrendiler. Jenosid, kitlesel sürgün ve "etnik temizlik" ile teorik olarak homojen etnik bölgelere bölünmüş bir dünya bile kitlesel insan (işçiler, turistler, işadamları, teknisyenler) hareketleriyle, farklı üsluplarla, küresel ekonominin uzuvlarıyla kaçınılmaz biçimde bir kez daha heterojenleştirildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında "etnik temizliğe tâbî tutulan" Orta Avrupa ülkelerinin başına gelen de budur. Giderek kentlileşen bir dünyada bu gelişme kaçınılmaz biçimde tekrarlanacaktır.

Kimlik siyasetleri ve *fin-de-siècle* ulusalcılığı bu nedenle programlar, geç yirminci yüzyılın sorunlarıyla başa çıkmakta hâlâ yetersiz kalan programlar değil, daha çok bu sorunlara gösterilen duygusal tepkilerdi. Ve gene, yüzyıl sona ererken, bu sorunlarla fiilen başa çıkabilecek kurumların ve mekanizmaların yokluğu giderek açığa çıktı. Ulus-devlet artık bu sorunlarla başa çıkabilecek yetenekte değildi. Bunu yapabilecek olan kimdi ya da neydi?

Birleşmiş Milletler'in 1945'te kurulmasından bu yana, ABD ve SSCB'nin anlayış birliğiyle küresel kararlar almaya devam edeceği şeklindeki, kısa süre içinde düşkırıklığına yol açan görüş temelinde bu amaca ulaşmak için çeşitli araçlar icat edilmişti. Bu örgüt hakkında söylenebilecek en iyi şey, öncülü olan Milletler Cemiyeti'nin aksine, yüzyılın ikinci yarısı boyunca varlığını sürdürmesi ve aslında üyeliği bir devletin uluslararası alanda egemen bir devlet olarak kabul edildiğini kanıtlayan bir kulüp haline gelmesiydi. Kuruluş yasası gereği bu kurum üye uluslar tarafından ona tahsis edilenden bağımsız hiçbir güce ya da kaynağa ve dolayısıyla hiçbir bağımsız eylem gücüne sahip değildi.

Küresel eşgüdüm için duyulan büyük ihtiyaç uluslararası örgütleri kriz

on yıllarındakinden daha hızlı çoğalttı. 1980'lerin ortasında 365 hükümetlerarası ve 4615 kadar ya da erken 1970'lerdekinin iki katından daha fazla hükümetler dışı örgüt vardı (Held, 1988, s. 15). Ayrıca doğal kaynakları ve çevreyi koruma gibi sorunlarda küresel eylemin giderek acilleştiği kabul ediliyordu. Ama ne yazık ki bunu gerçekleştirmenin yegâne resmi işlemi, yani egemen ulus-devletler tarafından ayrı ayrı imzalanacak ve onaylanacak uluslarası antlaşmalar, Antarktika kıtasının korunması ve balina avının sürekli olarak yasaklanmaşı için gösterilen çabaların kanıtladığı gibi, yavaş, hantal ve yetersizdi. 1980'lerde Irak hükümetinin binlerce yurttaşını zehirli gazla öldürmesi, böylece gerçek anlamda evrensel bir kaç uluslararası sözleşmeden biri olan kimyasal silah kullanılmasına karşı 1925 Cenevre Protokolu'nu ihlal etmesi, mevcut uluslararası araçların zayıflığını vurguladı.

Bununla birlikte uluslararası eylemde bulunmanın iki yolu vardı ve Kriz Onyılları her ikisinin de kalıcı biçimde takviye edildiğini gördü. Biri, artık dünyada tek başlarına ayakta duracak kadar güçlü olmadıklarını hisseden orta büyüklükte devletlerin ulusal iktidarı ulusötesi yetkililere gönüllü olarak terk etmeleriydi. Avrupa Ekonomik Topluluğu (1980'lerde Avrupa Topluluğu ve 1990'larda Avrupa Birliği adını aldı) kendi üye devletleri üzerindeki otoritesini pekiştirirken 1970'lerde iki kat büyüdü ve 1990'larda daha da büyümeye hazırlandı. Bu çifte büyüme olgusu, gerek üye ülkelerin hükümetlerinden gerekse bu ülkelerin kamuoyundan gelen önemli ölçüde ulusal direnişe yol açtıysa da, tartışmasızdı. Topluluk/Birlik'in gücü aslında onun Brüksel'deki seçilmemiş merkezi otoritesinin bağımsız siyasal inisiyatif almasında ve demokratik siyasetlerin baskısına fiilen bağışık olmasındaydı. Bununla birlikte (seçilmiş) üye hükümetlerin temsilcilerinin periyodik toplantı ve görüşmelerinde çok dolaylı biçimde baskı yapılabiliyordu. Bu durum örgütün sadece özgül vetolara tâbi etkin bir ulus ötesi otorite olarak işlev görmesini sağlayabiliyordu.

Uluslararası eylemin öteki aracı daha fazla değilse de eşit ölçüde ulus devletlere ve demokrasilere karşı korundu. Bu İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde kurulan uluslararası mali kuruluşların, esas olarak Uluslararası Para Fonu'nun ve Dünya Bankası'nın otoritesiydi. "Yediler Grubu" gibi belirsiz bir etiket altında 1970'lerden itibaren giderek kurumsallaşan belli başlı kapitalist ülkelerin oluşturdukları oligarşinin desteklediği bu ku-

rumlar, küresel borsaların denetlenemeyen kaprisleri, Üçüncü Dünya'nın borç krizi ve 1989'dan sonra Sovyet bloku ekonomilerinin çöküşü giderek daha çok sayıda ülkeyi borç almak için zengin dünyanın isteğine bağımlı hale getirdikçe, Kriz Onyılları sırasında daha büyük bir otorite kazandı. Bu borçlanmalar giderek küresel bankacılık yetkililerinin onaylayabileceği ekonomi politikalarının yerel düzeyde izlenmesinin koşulu haline getirildi. 1980'lerde neo-liberal teolojinin zaferi aslında sistematik özelleştirme ve serbest piyasa kapitalizminin siyasetlerine aktarıldı. Bu siyasetler bunlara direnemeyecek ölçüde iflas durumuna gelmiş hükümetlere, bunların ekonomik sorunlarıyla doğrudan ilintili olsun ya da olmasın (post-Sovyet Rusya gibi) dayatıldı. J. M. Keynes ve Harry Dexter White'ın çok farklı amaçlarla, en azından kendi ülkelerinde tam istihdamı sağlamak amacıyla oluşturdukları bu kurumların geçirdikleri dönüşüm hakkında spekülasyon yapmak ilginç ama bir o kadar da gereksizdir.

Gene de bunlar, zengin ülkelerin yoksullara belirli siyasetleri her halükârda dayatmalarını sağlayan etkin uluslarası otoritelerdi. Yüzyılın sonunda bu siyasetlerin sonuçlarının ne olduğu ve dünyanın gelişmesi üzerindeki etkilerinin ne olacağı görülecektir.

Dünyanın iki büyük bölgesi bu siyasetlerin test edildikleri bir alan haline geldi. Biri, SSCB bölgesi ve onunla bağlantılı olan Avrupalı ve batılı komünist sistemlerin çöküşünden sonra şimdi bir harabe haline gelen Asyalı ekonomilerdi. Öteki, Üçüncü Dünya'nın toplumsal patlayıcı deposu haline gelen büyük bir bölümüydü. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu durum 1950'lerden beri yerkürede siyasal istikrarsızlığın başlıca unsurunu oluşturdu.

15

Üçüncü Dünya ve Devrim

Ocak 1974'te General Beleta Abebe teftiş gezisini sürdürürken yolunun üzerindeki Gode kışlasında durduruldu... Ertesi gün Saray'a inanılmaz bir haber ulaştı: general askerler tarafından tutuklanmıştır. Askerler onu kendi yediklerini yemeye zorlamaktadırlar. Yemek öylesine kokuşmuştur ki, bazıları generalin hastalanıp öleceğinden korkarlar. İmparator [Etyopya] generali kurtarmak ve hastaneye yatırmak için kendi muhafızlarından oluşan bir hava birliğini gönderir.

-Ryszard Kapuscinski, The Emperor (1983, s. 120)

Sığırların [üniversitenin deney çiftliğindeki] öldürebildiğimiz kadarını öldürdük. Ancak biz onları öldürürken köylü kadınlar ağlamaya başladılar: yazık değil mi hayvanlara, onları neden böyle öldürüyorsunuz, onlar size ne yaptı? Bayanlar (senoras) ağlamaya başladıklarında, ah ne kadar zavallıydılar, vazgeçtik, ama o zamana kadar hayvanların yaklaşık dörtte birini, seksen baş kadarını öldürmüştük. Geri kalanını da öldürmek istiyorduk, ama yapamadık, çünkü köylü kadınlar yine ağlamaya başladılar.

Orada bulunduğumuz sırada atlı bir adam Ayachucho'ya giderek olanları anlattı. Böylece ertesi gün La Voz radyo istasyonunun haberlerinde yer aldık. O sırada dönüş yolundaydık. Yoldaşlarımızın birindeki küçük radyodan haberleri dinledik ve çok sevindik, öyle değil mi?

- Sendero Luminoso'nun genç bir üyesi, Tiempos, 1990, s. 198).

I

Ne var ki Üçüncü Dünya'daki değişiklikleri ve bu dünyanın aşamalar halinde parçalanmasını ve bölünmesini, Birinci Dünya'dan temelden farklı olan bir başka açıdan yorumluyoruz. Bu bölge dünya çapında bir devrim -gerçekleşmiş, tehdit eden ya da sadece bir imkân olarak devrim- ku-

şağı oluşturdu. Küresel Soğuk Savaş başladığında Birinci Dünya genellikle siyasal ve toplumsal olarak istikrarlıydı. İkinci Dünya'nın yüzeydeki görünümünün altında içten içe kaynayan her ne olursa olsun, bu dünya parti iktidarı ve potansiyel Sovyet askeri müdahalesinin oluşturduğu bir kapak tarafından bastırılıyordu. Öte yandan, 1950'den (kuruldukları tarih) başlayan dönemi, devrimsiz; devrimi bastıran, önleyen ya da ilerleten askeri darbeler ya da iç silahlı çatışmanın bir başka biçimi olmaksızın geçiren çeşitli büyüklükte pek az Üçüncü Dünya devleti vardı. Bu kitabın yazıldığı tarihe kadar başlıca istisnalar, Hindistan ve Malawi'deki (eski Nysalan sömürgesi) Dr. Banda ve Fildişi Sahili'ndeki (1944'e kadar) yıkılmaz M. Felix Houphouet-Boigny gibi uzun yaşayan ve otoriter pederşahi önderlerin yönettiği birkaç sömürge idi. Üçüncü Dünya'nın sürekli toplumsal ve siyasal istikrarsızlığı onun ortak paydasını oluşturdu.

Bu istikrarsızlık küresel statükonun koruyucusu ABD için de eşit derecede geçerliydi. Statüko, ABD'yi Sovyet komünizmiyle bir tuttu ya da en azından onun büyük küresel üstünlük mücadelesinde öteki taraf için sürekli ve potansiyel bir değer olarak görülmesini sağladı. Neredeyse Soğuk Savaş'ın başlangıcından itibaren ABD, bu tehlikeye karşı, ekonomik yardım ve ideolojik propagandadan resmi ve gayriresmi askeri yıkıcılığa, hattâ savaşa kadar elindeki bütün araçları kullanarak, tercihan yerel rejimle, yerel düzeyde destek sağlayamasa da dostça ilişkiler kurarak ya da onu satın alarak savaşmaya başladı. Birinci ve İkinci Dünyalar ondokuzuncu yüzyıldan beri en uzun barış dönemini yaşarlarken Üçüncü Dünya'yı bir savaş kuşağı haline getiren şey budur. Sovyet sisteminin çöküşünden önce, 1945 ile 1983 arasında fiilen hepsi Üçüncü Dünya'da yaşanan yüzün üzerinde "büyük savaş, askeri eylem ve çatışma"da ölenlerin sayısı yaklaşık on dokuz -belki de yirmi- milyon olarak hesaplandı. Bu sayının dokuz milyondan fazlası Doğu Asya'ya; üç buçuk milyonu Afrika'ya; iki buçuk milyonu Güney Asya'ya; en öldürücü savaşlardan biri olan 1980-88 İran-Irak çatışmasındaki ölümler hesaba katılmaksızın yarım milyondan fazlası Ortadoğu'ya; ve daha az bir kısmı da Latin Amerika'ya aitti (UN World Social Situation, 1985, s. 14). Ölü sayısı üç ile dört milyon arasında hesaplanan (otuz milyonluk bir ülkede) 1950-53 Kore Savaşı (Halliday/Cumings, 1988, s. 200-1) ve otuz yıl süren Vietnam savaşları (1945-1975) en büyük ve Amerikan güçlerinin büyük

çapta doğrudan katıldığı savaşlardı. Bu savaşların her birinde yaklaşık elli bin Amerikalı öldürüldü. Vietnamlıların ve öteki Hindiçini halklarının kayıplarını tahmin etmek zordur, ancak en ılımlı değerlendirme iki milyonu aşar. Ne var ki, dolaylı olarak verilen anti-komünist savaşların bazıları, özellikle Afrika'dakiler bunlarla kıyaslanabilecek ölçüde barbarcaydı. Afrika'da 1980 ile 1988 arasında Mozambik ve Angola (ortak nüfusları yirmi üç milyon kadar) hükümetlerine karşı verilen savaşlarda yaklaşık bir buçuk milyon kişinin öldüğü söylenmektedir. Bunun yanı sıra on iki milyon kişi evlerinden edildiler ve açlık tehdidi altında kaldılar (UN, Afrika, 1989, s. 6).

Üçüncü Dünya'nın devrimci potansiyeli komünist rejimler için de eşit derecede geçerliydi, çünkü, gördüğümüz gibi, sömürge kurtuluş hareketlerinin önderleri kendilerini sosyalist olarak görme eğilimindeydiler, Sovyetler Birliği gibi ve aynı çizgide özgürleşme, ilerleme ve modernleşme projesini benimsediler. Batılı, eğitim görmüşlerse, Üçüncü Dünya'da güçlü komünist partiler (Moğolistan, Çin ve Vietnam dışında) pek görülmese de ve bu partilerin hiç biri ulusal kurtuluş hareketlerinin ana gücü olmasa da, kendilerini Lenin ve Marx'tan esinlenmiş kişiler olarak görebiliyorlardı. Ne var ki, birkaç yeni rejim Leninist parti modelinin yararlı olduğunu düşündü ve kendi Leninist partilerini inşa etti ya da Sun Yat-sen'in 1920'den sonra Çin'de yaptığı gibi bu parti modelini ödünç aldı. Belirli bir güç ve etkinlik kazanan bazı komünist partileri safdışı bırakıldı (1950'lerde İran ve Irak'ta olduğu gibi) ya da 1965'te Endonezya'da olduğu gibi katliamla tasfiye edildi. Endonezya'da yarım milyon kadar komünist ya da komünist olduğu düşünülen kişi komünist yanlısı bir askeri darbe olduğu söylenen bir olayın ardından öldürüldü- tarihin belki de en büyük siyasal katliamı.

SSCB on yıllarca Üçüncü Dünya devrimciliğiyle, radikal hareketler ve kurtuluş hareketleriyle ilişkilerini esas olarak pragmatik bir bakış açısından ele aldı, çünkü Batı'da Sovyet işgali altındaki bölgenin ya da Çinlilerin Doğu'daki müdahale alanının (bu alanı bütünüyle denetleyemiyordu) ötesinde komünist yönetim altındaki bölgeyi ne genişletmek niyetindeydi ne de böyle bir beklentisi vardı. Bu durum Kruşcev döneminde de (1956-64) değişmedi. Bu durum, komünist partilerinin hiçbir önemli rol oynamadıkları bir çok yerel devrim, dikkat çe-

kici biçimde Küba'da (1959) ve Cezayir'de (1962) kendi gücüyle iktidarı ele geçirdiğinde bile değişmedi. Afrikanın sömürgesizleşmesi de güçlü ulusal önderleri iktidara getirdi. Bu önderler anti-emperyalist, sosyalist ve Sovyetler Birliği'nin dostu olarak anılmaktan başka bir şey istemiyorlardı. Özellikle bu sırada eski sömürgeciliğin lekesini taşımayan Sovyetler Birliği bu ülkelere teknik ve başka yardımlar sağlıyordu. Bu önderler şunlardı: Gana'da Kwame Nkrumah, Gine'de Seku Tore, Mali'de Mobido Keita ve Belçika Kongosu'nda, katledildikten sonra bir Üçüncü Dünya ikonu ve martiri haline gelen trajik Patrice Lumumba. (SSCB 1960'ta Üçüncü Dünya'daki ülkeleri öğrenciler için kurduğu Halkların Kardeşliği Üniversitesi'nin adını "Lumumba Üniversitesi" olarak değiştirdi.) Moskova, yeni Afrika devletleri hakkındaki iyimserliğini kısa süre içinde terk etmekle birlikte bu türden yeni rejimlere sempati duydu ve onlara yardım etti. Eski Belçika Kongosu'nda iç savaşta (savaşın ardından bu geniş sömürgeye kısa süre içinde bağımsızlık verildi) ABD ve Belçikalıların müşteri ya da kuklalarına karşı Lumumbist saflara silahlı destek verdi (Birleşmiş Milletler'e bağlı bir askeri gücün her iki süper gücü de eşit ölçüde rahatsız eden müdahalelerine rağmen). Sonuçlar SSCB için düşkırıcı oldu.* Yeni rejimlerden biri, Fidel Castro'nun Küba'sı herkesi şaşırtarak komünist olduğunu resmen ilan ettiğinde SSCB bu ülkeyi ABD ile ilişkilerini sürekli olarak tehlikeye sokmayacak biçimde kanatlarının altına aldı. Bununla birlikte SSCB'nin devrim yoluyla komünizmin sınırlarını 1970'lerin ortasına kadar genişletmeyi planladığına dair hiçbir bulgu yoktur. O zaman bile bulgular SSCB'nin bizzat yaratmaya çalışmadığı uygun bir konjonktürü kullandığını gösterir. Yaşlı okurlar belki hatırlarlar, Kruşçev'in umutları sosyalizmin ekonomik üstünlüğüyle kapitalizmi gömeceği şeklindeydi.

Aslında, Sovyetlerin uluslararası komünist harekete önderliğine, çeşitli muhalif Marksistlerin yanı sıra Çin 1960'ta meydan okuduğunda, Üçüncü Dünya'daki Moskova'ya bağlı partiler bilinçli olarak seçilmiş ılımlılık siyasetlerini sürdürdüler. Bu ülkelerde düşman, varolduğu kadarıyla kapitalizm değil, pre-kapitalizm, yerel çıkarlar ve bunları destekleyen em-

*) Kongo'da yaşanan trajik anarşi hakkında en canlı değerlendirme Lumumbacı bölgeden (teorik olarak) haber geçen parlak bir Polonyalı gazeteci tarafından yapıldı (Kapuszinski, 1990).

peryalizm (ABD) idi. İleriye götürecek yol silahlı mücadele değil, "ulusal" burjuvazinin ve küçük burjuvazinin müttefik oldukları geniş bir halk cephesi ya da ulusal cepheydi. Özetle, Moskova'nın Üçüncü Dünya stratejisi 1930'ların Komintern çizgisini Ekim devrimi davasına hıyanet konusunda yapılan her türlü açıklamaya rağmen sürdürdü (bk. bölüm 5). Silahlı mücadele yolunu tercih edenleri öfkelendiren bu strateji 1960'ların başında Brezilya ve Endonezya'da, 1970'te Şili'de olduğu gibi, zaman zaman başarılı göründü. Ancak pek de şaşırtıcı olmayan biçimde, bu başarı noktasına geldiğinde, 1964'ten sonra Brezilya'da, 1965'te Endonezya'da ve 1973'te Şili'de olduğu gibi askeri darbelerle durduruldu ve ardından terör geldi.

Bununla birlikte, Üçüncü Dünya hâlâ sosyalist devrime inanç besleyenlerin umut ve inançlarının başlıca dayanak noktası idi. Dünyanın bu kesimi infilak etmesi beklenen küresel bir volkan, titreşimleri büyük depremlerin yaklaştığını haber veren bir sismik alan olarak görülüyordu. İstikrarlı, liberal, kapitalist Altın Çağ Batısı'nda "ideolojinin sonu"nu haber veren analizci bile, bin yıllık dönemin ve devrimci umutların bu bölgede ölmediğini teslim etti. Ne de Üçüncü Dünya'nın önemi sadece Ekim geleneğinden eski devrimciler ya da 1950'lerin refah sıradanlığının bayağılığından uzak durmak isteyen romantikler için geçerliydi. Hümanizm yanlısı liberaller ve ılımlı sosyal demokratlar da dahil bütün Sol'un, sosyal güvenlik yasalarından ve yükselen gerçek ücretlerden daha fazla bir şeye ihtiyaçları vardı. Üçüncü Dünya solun ideallerini koruyabilirdi; ve büyük Aydınlanma geleneğinden gelen partilerin pratik siyasetler kadar ideallere de ihtiyaçları vardı. Bunlar olmaksızın varlıklarını sürdüremezlerdi. Aksi halde, devrimci olmayan ilerlemenin kalelerinde, İskandinav ülkelerinde, Hollanda'da ve ondokuzuncu yüzyıldaki misyoner faaliyetinin bir benzerini geç yirminci yüzyılda yapan (Protestan) Dünya kiliseler Konseyi'nde Üçüncü Dünya ülkelerine yardım etmek için duyulan sahici coşkuyu nasıl açıklayabiliriz? Geç yirminci yüzyılda bu durum Avrupalı liberalleri Üçüncü Dünya devrimcilerini ve devrimlerini desteklemeye ya da güçlendirmeye yöneltti.

II

Gerek devrimin gerekse devrimcilerin muhaliflerini şaşırtan şey, 1945'ten sonra Üçüncü Dünya'daki, yani dünyanın herhangi bir yerindeki başlıca devrimci mücadele biçiminin artık gerilla savaşı olarak görülmesiydi. 1970'lerin ortasında çıkarılan "Başlıca gerilla savaşlarının kronolojisi" İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri otuz iki gerilla savaşına yer veriyordu. Bunların üçü dışında (kırkların sonunda Yunan iç savaşı, 1950'lerde Britanya'ya karşı Kıbrıs mücadelesi ve Ulster (1969-)) hepsi Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın dışında verilmişti (Laqueur 1977, s. 442). Liste uzatılabilirdi. Özellikle dağlarda beliren devrim imgesi tam olarak doğru değildi. Bu yaklaşım solcu askeri darbelerin rolünü olduğundan az değerlendiriyordu. Bu darbeler, 1974'te Portekiz'de yaşanan dramatik örneğe kadar Avrupa'da imkânsız görünüyordu, İslam dünyasında oldukça yaygındı ve Latin Amerika'da da beklenmedik değildi. 1952 Bolivya devrimi madencilerin ve ordu içindeki isyancıların birararaya gelmesiyle gerçekleştirildi; Peru toplumunda yaşanan en radikal reform, geç 1960'larda ve 1970'lerde bir askeri rejim tarafından gerçekleştirildi. Bu yaklaşım, kentlerde yaşayan kitlelerin eski tarz eylemlerin taşıdığı devrimci potansiyeli de olduğundan az değerlendirdi. Bu potansiyel 1979 İran devrimiyle ve daha sonra Doğu Avrupa'da kanıtlanacaktı. Ne var ki, yüzyılın üçüncü çeyreğinde bütün gözler gerillaların üzerindeydi. Ayrıca, gerillaların izledikleri taktikler Sovyet siyasetlerini eleştiren radikal solun ideologları tarafından da güçlü biçimde yayıldı. Mao Zedung (SSCB'yle yolları ayırdıktan sonra) ve 1959'dan sonra Fidel Castro ya da onun yoldaşı, yakışıklı ve gezgin Che Guevara (1928-67) bu eylemcilerin esin kaynağı oldu. Gerilla stratejisinin şimdiye kadar görülen en müthiş ve başarılı uygulayıcıları olan ve hem Fransızları hem de ABD'nin gücünü altettikleri için uluslararası alanda büyük hayranlık uyandıran Vietnamlı komünistler, solun birbirini kırıp geçiren ideolojik kavgaları içinde taraf tutmaları için hayranlarını teşvik etmediler.

1950'ler Üçüncü Dünya gerilla mücadeleleriyle doluydu. Bu mücadelelerin hepsi, eski sömürge güçlerinin ya da buralara yerleşenlerin şu ya da bu nedenle sömürgelikten barışçı yöntemlerle çıkılmasına di-

rendikleri sömürge ülkelerde gerçekleşti -Malaya, Kenya (Mau Mau hareketi) ve Britanya İmparatorluğu'nun çözülmesi sırasında Kıbrıs; Fransa'nın çözülmesi sırasında Cezayir ve Vietnam'da yaşanan çok daha ciddi savaşlar. Gerilla stratejisini dünyanın ön sayfalarına çıkaran, gariptir ki, görece küçük, tipik olmayan ama başarılı -Malaya isyanından kesinlikle daha küçük (Thomas, 1971, 1040)- bir hareket oldu: Karaibler'deki Küba adasında 1 Ocak 1959'da iktidarı ele geçiren devrim. Fidel Castro (1927 -) Latin Amerika siyasetinde alışılmamış bir sima değildi: toprak sahibi bir aileden gelen güçlü ve karizmatik bir adam. İzlediği siyaset biraz belirsizdi, ancak kişisel cesaretini kanıtlamaya kararlıydı ve tirana karşı her türlü özgürlük davasının bir kahramanı olarak uygun bir anda ortaya çıktı. Sloganları bile ("Vatan ya da Ölüm" -özgün olarak "Ya Zafer ya Ölüm"- ve "Kazanacağız") daha eski bir kurtuluş çağına aitti: hayranlık verici ama kesinlikten uzak. Havana Üniversitesi'nin tabanca taşıyan öğrenci politikacılarının oluşturdukları çeteler arasında geçirdiği karanlık bir dönemden sonra Castro, 1952'de yeniden iktidara gelen ve Anayasa'yı iptal eden General Fulgencio Batista (1933'te o zamanlar çavuş Batista olarak bir askeri darbeyle sahneye çıktığından beri Küba siyasetinin tanınmış ve düzenbaz bir siması) hükümetine karşı isyan etmeyi seçti. Fidel'in yaklaşımı eylemciydi: 1953'te askeri bir kışlaya saldırı, hapisane, sürgün ve ikinci girişim olarak bir gerilla gücüyle Küba'ya çıkarma, uzak ve dağlık bir bölgeye yerleşme. Fazla hazırlık yapılmadan oynanan bir kumardı bu. Salt askeri bakımdan ele alındığında, meydan okuma oldukça zayıftı. Arjantinli bir doktor ve son derece becerikli bir gerilla önderi olan Che Guevara sayıları daha sonra 300'e çıkan 148 adamla Küba'nın geri kalanını işgal etmeye başladı. Fidel'in kendi gerillaları sadece Aralık 1958'de 1000 kişinin yaşadığı ilk kasabayı ele geçirdi (Thomas, 1971, s. 997, 1020, 1024). 1958'de kanıtladığı şey, düzensiz bir gücün geniş bir "kurtarılmış bölge"yi denetleyebileceği ve onu morali bozulmuş bir ordunun saldırısına karşı savunabileceğiydi. Batista rejimi, rahatlığın ve çıkarların korunması dışında her türlü gerçek destekten yoksun olduğu ve uzun süreli bir çürümenin tembelleştirdiği bir adamın önderliğinde, sallantıda olduğu için Fidel kazandı. Demokrat burjuvaziden komünistlere kadar bütün siyasal sınıfların muhalefeti Batista'ya karşı birleştiğinde ve diktatörün kendi ajanları, askerleri, polisleri ve işkencecileri Batista'nın sonunun geldiğine karar verdiklerinde rejim çöktü. Fidel, rejimin zamanının

dolduğunu gösterdi ve ona bağlı güçler doğal olarak hükümeti devraldılar. Pek az desteği olan kötü bir rejim yıkılmıştı. İsyancı ordunun zaferi, çoğu Kübalı tarafından ordunun genç komutanında cisimleşen bir kurtuluş ve sonsuz bir vaat anı olarak hissedildi. Balkonlarda önlerinde mikrofonla görünen, kitlelerin idolleştirdiği karizmatik simalarla dolu bir çağ olan Kısa Yirminci Yüzyıl'da muhtemelen hiçbir önderin, buruşuk savaş giysilerinin içinde her defasında saatlerce konuşan, oldukça karışık düşüncelerini anında ve sorgulamadan kendisini dinleyen kalabalıklarla (ben de aralarındaydım) paylaşan bu iri yarı, sakallı ve her işi tam zamanında yapan adam kadar az sayıda kuşkucu ya da düşman izleyicisi olmadı. Bu kez devrim kolektif bir balayı olarak yaşanıyordu. Peki devrim nasıl bir yol izleyecekti? Daha iyi bir yol izlemesi gerekiyordu.

1950'lerin Latin Amerikan isyanları kendilerini sadece Bolivar'dan Küba'nın kendi Josè Marti'sine kadar uzanan tarihsel kurtarıcıların retoriğine değil, aynı zamanda 1917 sonrasının, solun anti-emperyalist ve toplumsal devrimci geleneğine kapılmış durumda buldular. Bunlar, özellikle yoksul ve Meksikalı eski güçlü adam Porfirio Diaz'ın sözleriyle, Tanrı'dan çok uzak ABD'ye çok yakın yoksul orta Amerika'da, hem çeşitli anlamlara gelen "tarım reformu"ndan yanaydılar hem de en azından üstü kapalı biçimde ABD'ye karşıydılar. Radikal olmalarına rağmen, ne Fidel ne de yoldaşlarından herhangi biri komünistti ne de herhangi bir biçimde Marksist sempatizanı olduklarını (birkaç istisna dışında) iddia ediyorlardı. Aslında, Şili dışında Latin Amerika'nın bu türden yegâne kitle partisi olan Küba Komünist Partisi, bazı kesimleri oldukça geç bir tarihte Fidel'in kampanyasına katılana kadar bu harekete sempati duymadı. Aralarındaki ilişki belirgin biçimde soğuktu. ABD'li diplomatlar ve siyasal danışmanlar, hareketin komünist yanlısı olup olmadığını sürekli tartıştılar -olsaydı, 1954'te Guatemala'daki reformcu hükümeti devirmiş olan CIA ne yapacağını bilirdi- ve sonunda açıkça olmadığı kanaatine vardılar.

Ne var ki, devrimi gerçekleştirenlerin muhtemelen silahlı gerilla ayaklanmalarını taahhüt eden genel toplumsal devrimci ideolojisinden, Senatör McCarthy'nin hüküm sürdüğü on yıl içinde anti-emperyalist Latin isyancılarını otomatik olarak Marx'a yatkın görmeye eğilimli ABD'nin coşku dolu anti-komünizmine kadar hemen her şey Fidelist hareketi komünizme doğru itiyordu. Küresel Soğuk Savaş tabloyu tamamladı. Yeni

rejim ABD'yle uzlaşmazlığa düşmesi halinde, ki bunun için sadece ABD yatırımlarını tehdit etmesi bile yeterliydi, ABD'nin büyük karşıtının neredeyse garanti olan sempati ve desteğine güvenebilirdi. Ayrıca, Fidel'in milyonların önünde önceden hazırlıksız monologlarla hükümet etme biçimi küçük bir ülkeyi ya da bir devrimi uzun süre yönetmek için uygun bir yol değildi. Popülizm bile örgütlenmeyi gerektirir. Komünist Partisi devrimci safta ona bu imkânı sağlayabilecek yegâne yapıydı. İkisinin birbirine ihtiyacı vardı ve birleştiler. Ne var ki, Mart 1960'ta Fidel'in Küba'nın sosyalizme doğru gittiğini ve kendisinin de, kendine özgü olmakla birlikte, bir komünist olduğunu keşfetmesinden çok önce ABD, ona komünist muamelesi yapmaya karar vermiş ve CIA'ye onu devirmesi için yetki vermişti (Thomas, 1971, s. 1271). 1961'de Domuzlar Körfezi'ne Kübalı sürgünlerden oluşan bir grupla çıkarma yapmaya çalıştılar ve başarısızlığa uğradılar. ABD ablukasıyla tecrit edilmiş ve giderek SSCB'ye bağımlı hale gelen komünist bir Küba, Key West'ten yetmiş mil uzakta yaşamaya devam etti.

Küresel bir tutuculuk on yılının sonunda hiçbir devrim batı yarıküresi ve gelişmiş ülkelerin soluna hitap etmek ya da gerilla stratejisine daha iyi bir şöhret kazandırabilmek için bundan daha iyi tasarlanamazdı. Küba devrimi her şeye sahipti: romans, dağlarda kahramanlık, gençliklerini fedakârca ortaya koyan eski öğrenci önderler -en yaşlısı otuzunu biraz geçmişti- tropikal bir turist cennetinde kalbi rumba ritmleriyle çarpan zafer sarhoşu bir halk. Dahası, bu devrim bütün sol devrimcilerce selamlanabiliyordu.

Aslında bu devrim Sovyetler'in kapitalizmle barış içinde birarada yaşamaya verdiği öncelikten uzun süredir hoşnutsuz olan Moskova'daki eleştirmenlerce de muhtemelen selamlanıyordu. Fidel'in verdiği örnek, Latin Amerika'nın, özellikle kahramanlık gerektiren durumlarda tetiğe basmaya ve fedakârca yiğitliğe hazır insanların yaşadığı bu kıtanın her yerinde militan entelektüellerin esin kaynağı oldu. Bir süre sonra Küba, pan-Latin Amerikan devriminin önde giden savunucusu ve "iki, üç, daha fazla Vietnam" sloganının yaratıcısı Che Guevara'nın zorlamasıyla kıtasal ayaklanmayı teşvik etmeye başladı. Parlak bir Fransız solcusu (kim olabilir?) uygun bir ideoloji sağladı ve devrim için olgunlaşmış bir kıtada gerekli olan tek şeyin, küçük silahlı militan grupları bu işe uygun dağ-

larda "fokolar" kurmak üzere harekete geçirmekten ibaret olduğu fikrini sistematikleştirdi (Debray, 1965).

Latin Amerika'nın her yerinde genç adamlardan oluşan coşkulu gruplar, Fidel ya da Trotskiy ya da Mao Zedung'un bayrağı altında gerilla mücadelelerine giriştiler. Silahlı çetelere köylü desteğinin gelenek haline geldiği Orta Amerika ve Kolombiya dışında, bu türden girişimlerin çoğu, arkada tanınmış -Bolivya'da bizzat Che Guevara; Kolombiya'da, onun kadar yakışıklı ve karizmatik rahip-isyancı Peder Camilo Torres- ve tanınmamış pek çok ceset bırakarak, neredeyse hemen çöktü. Bu görülmemiş derecede yanlış kavranmış bir stratejiydi. Bu ülkelerin pek çoğunda, 1964'ten bu kitabın yazıldığı tarihe kadar (resmen komünist) FARC'ın (Kolombiya Devrimi Silahlı Güçleri) ve 1980'lerde Peru'da (Maoist) Aydınlık Yol hareketinin (*Sendero Luminoso*) kanıtladığı gibi, uygun koşullarda, etkin ve uzun süreli gerilla hareketlerinin mümkün olması bu durumu daha da açık biçimde ortaya koyar.

Ne var ki köylüler gerilla yolunu tuttuklarında bile gerillalar nadiren -Kolombiya'daki FARC bir istisnaydı- bir köylü hareketi oluşturdular. Bu hareketler, başlangıçta kendi ülkelerinin yerleşik orta sınıflarından gelen, daha sonra yükselen kırsal küçük burjuvazinin öğrenci oğul ve (nadiren) kızlarından oluşan yeni kuşakla takviye edilen genç entelektüellerce Üçüncü Dünya'nın kırsal kesimine taşındı. Bu saptama, devrimci Üçüncü Dünya solunun bazı kesimlerinin (örn. Arjantin'de, Brezilya ve Uruguay'da ve Avrupa'da) geç 1960'lardan itibaren yapmaya başladığı gibi, gerilla taktiği kırsal geri bölgeden büyük kentlerin dünyasına aktarıldığında da geçerliydi.* Kent gerilla faaliyetleri, görüldüğü kadarıyla, kırsal olandan daha kolay gerçekleştiriliyor, çünkü kitlesel dayanışma ya da yardımı gerektirmiyor, ancak büyük kentin anonimliğinde, paranın satın alma gücünden ve çoğu orta sınıfa mensup asgari sayıda sempatizandan yararlanabiliyor. Bu "kent gerillaları" ya da "terörist" gruplar, para için yapılan soygunlar dışında, herkesi sarsan dramatik darbelerin ve büyük yankı uyandıran cinayetlerin (Franco'nun ardılı olduğu iddia edilen

---

*) Başlıca istisna Ulster'deki Bölgesel IRA, ABD'deki kısa ömürlü "Kara Panterler" ve Filistinli gerillalar, mülteci kampları diasporasının çocukları gibi "getto" gerillası denebilecek hareketlerin eylemcileridir. Sonuncular, özellikle gettoların önemli bir orta sınıfı kapsamadığı yerlerde, genellikle ya da tamamen okul değil sokak çocuklarından geliyorlardı.

Amiral Carrero Blanco'nun 1973'te Bask ETA tarafından; İtalyan başbakanı Aldo Moro'nun 1978'de İtalyan Kızıl Tugaylar tarafından öldürülmesi gibi) ülkelerini devrimcileştirmekten daha kolay olduğunu gördüler.

Latin Amerika'da bile siyasal değişimin başlıca güçleri sivil politikacılar ve ordular idi. 1960'larda Güney Amerika'nın geniş kesimlerini kaplamaya başlayan sağcı askeri rejimler dalgası -devrimci Meksika ve 1948'de gerçekleştirilen bir devrimden sonra kendi ordusunu fiilen tasfiye eden küçük Kosta Rika dışında, Orta Amerika'daki askeri hükümet modası asla sona ermedi- öncelikle silahlı isyancılara yönelik bir tepki değildi. Arjantin'de, gücünü işçi örgütlenmesinden ve yoksulların seferber edilmesinden (1955) alan popülist devlet başkanı Juan Domingo Peron'u (1895-1974) devirdiler. Sonra kendilerini kısa aralıklarla tekrar iktidarda buldular, çünkü Peronist kitle hareketi kolayca yıkılamayacağını göstermişti ve istikrarlı bir sivil yönetim kurulamıyordu. Uruguaylılar, kendi geleneklerini, askeri yöneticilerin yaptıkları kısıtlayıcı anayasaya oy vermeyerek korudular ve 1985'te sivil yönetime dönüldü.

Latin Amerika, Asya ve Afrika'da dramatik başarılar kazanmış olmasına ve muhtemelen daha da fazlasını kazanabilecek olmasına rağmen, gelişmiş ülkelerde devrime giden gerilla yolu pek anlamlı değildi. Ne var ki, kır ya da kent gerillaları sayesinde Üçüncü Dünya'nın artan sayıda genç isyancı ve devrimciye ya da sadece Birinci Dünya'nın kültürel muhaliflerine esin kaynağı olması şaşırtıcı değildir. Rock müzik muhabirleri Woodstock müzik festivalindeki genç kitleleri "barışçı bir gerillalar ordusu" olarak tanımladılar (Chapple ve Garofalo, 1977, s. 144). Che Guevara posterleri Paris ve Tokyo'daki öğrenci göstericiler tarafından ikon gibi taşındı ve onun sakallı, bereli ve tartışmasız biçimde erkeksi özellikleri karşı-kültürün siyasal olmayan yüreklerini bile titretti. 1968'in küresel "Yeni Sol"u üzerinde yapılan gayet bilgilendirici bir araştırmada (Katsaficas, 1987) hiç kimsenin adı (filozof Marcuse'ninki dışında) onunki kadar sık geçmiyordu. Öte yandan, pratikte, Vietnamlı önder Ho Şiminh'in ismi ("Ho-Ho-Ho Şi-minh") Birinci Dünya Solu'nun gösterilerinde daha sık anılıyordu. Çünkü bu slogan Üçüncü Dünya gerillalarını ve 1965'ten sonra ABD'de onlarla savaşmak için gönderilmeye karşı direnişi destekliyordu. Bu direniş hareketi, Sol'u, nükleer silahlara

karşı sergilediği düşmanlık dışında bütün diğer konulardan daha fazla seferber etti. Cezayir kurtuluş savaşına katılmış Karaibli bir psikoloğun yazdığı *The Wretched of the Earth*, ezilenlerin manevi kurtuluş biçimi olarak şiddete düzdüğü övgülerle heyecanlanan entelektüel eylemciler arasında muazzam etki yaratan bir metin haline geldi.

Kısaca, tropikal bitkilerin arasında yüzlerini boyamış gerillalar imgesi, 1960'larda Birinci Dünya'da görülen radikalleşmenin önemli bir parçası, belki de başlıca esinlendiricisiydi. "Üçüncü Dünyacılık," giderek gelişen bir literatürde "dünya sistemi" denilen şeyin "çekirdek ülkeleri" tarafından sömürülen ve "bağımlılığa" zorlanan yoksul ve tarımsal "periferi"nin kurtuluşuyla dünyanın özgürleşeceği inancı, Birinci Dünya solunun teorisyenlerinin büyük kısmını ele geçirdi. Eğer, "dünya sistemi" teorisyenlerinin kastettikleri gibi, dünyada yaşanan sorunların kökleri modern sanayi kapitalizminin yükselişinde değil de Üçüncü Dünya'nın onaltıncı yüzyılda Avrupalı sömürgeciler tarafından ele geçirilmesinde yatıyor idiyse, bu durumda yirminci yüzyılda bu tarihsel sürecin tersine çevrilmesi, Birinci Dünya'nın güçsüz devrimcilerine bu güçsüzlükten çıkış yolu sağlayacaktı. Bu alanda en güçlü argümanlardan bazılarının ABD'de sosyalizmin yerel güçlerle zafer kazanabileceğine güvenemeyen Amerikalı Marksistlerden gelmesi şaşırtıcı değildir.

III

Gelişen sanayi kapitalizmi ülkelerinde hiç kimse, ayaklanma ve kitlesel eylem yoluyla klasik toplumsal devrim beklentisini artık ciddiye almıyordu. Ve gene, Batı'da refahın en yüksek noktaya ulaştığı yerde, kapitalist toplumun çekirdeğinde, hükümetler ansızın, beklenmedik ve ilk bakışta açıklanamayacak biçimde kendilerini, sadece eski tip devrimlere benzememekle kalmayan, görünüşte sağlam rejimlerin zayıflığını da açığa vuran bir gelişmeyle karşı karşıya buldular. 1968-69'da bir isyan dalgası üç dünyayı ya da bunların büyük bir kısmını silip süpürdü. Bu dalgayı, esas olarak, sayıları orta büyüklükteki batılı ülkelerde bile artık yüz binlerle sayılan ve kısa süre sonra milyonlarla sayılacak olan (bk. bölüm 10) öğrencilerin oluşturduğu yeni toplumsal güç taşıyordu. Üstelik sayılarının yanı sıra, siyasal etkinliklerini çoğaltan üç siyasal özellik onlara

güç kazandırıyordu. İçinde yer aldıkları muazzam ve onlara dev fabrikalarda çalışan işçilere kıyasla daha çok boş zaman sağlayan bilgi fabrikalarında daha kolay harekete geçebiliyorlardı. Genellikle başkentlerde, politikacıların ve medya kameralarının gözü önünde bulunuyorlardı. Ve eğitim görmüş sınıfların üyeleri, çoğu kez yerleşik orta sınıfın çocukları ve -hemen her yerde ama en tipik olarak Üçüncü Dünya'da- içinde bulundukları toplumun yönetici elitinin geldiği kaynağı oluşturdukları için, onları daha alt gruplar gibi sokak ortasında vurmak kolay değildi. Batı ve doğu Avrupa'da, hattâ 1968 Mayısı'nda Paris'te yaşanan büyük ayaklanmalar ve sokak çatışmalarında bile büyük kayıplar olmadı. Yetkililer martirlerin olmaması için dikkatliydiler. Büyük bir katliamın olduğu yerde, 1968'de Mexico City'de - resmi rakamlara göre ordunun bir mitingi dağıtması üzerine yirmi sekiz ölü ve iki yüz yaralı- Meksika siyasetinin daha sonraki gidişatı sürekli bir değişikliğe uğradı.

Böylece öğrenci isyanları orantısız biçimde etkili oldu; özellikle Fransa'da 1968'de ve 1969'da İtalya'da yaşanan "sıcak sonbahar"da, bütün ülkelerin ekonomisini geçici olarak felce uğratan dev işçi sınıfı dalgalarını serbest bıraktı. Ve bunlar, kuşkusuz, ne sahici devrimlerdi ne de böyle bir gelişmeye yol açmaları mümkündü. Harekete katılan işçiler için bütün bunlar sadece son yirmi yıl içinde dikkati çekmeden birikmiş olan endüstriyel toplu pazarlık gücünü keşfetmeleri için bir fırsat oldu. Onlar devrimci değildiler. Birinci Dünya öğrencileri, hükümetleri devirmek ve iktidarı ele geçirmek gibi önemsiz meselelerle nadiren ilgilendiler. Bununla birlikte, Fransız öğrencileri Mayıs 1968'de General de Gaulle'ü devirmeye çok yaklaştılar ve onun görev süresini kesinlikle kısalttılar (bir yıl sonra emekliye ayrıldı) ve Amerikalı öğrencilerin savaş karşıtı protestoları aynı yıl içinde başkan L. B. Johnson'ı yerinden etti. (Üçüncü Dünya öğrencileri iktidarın gerçekliklerine daha yakındılar: İkinci Dünya öğrencileri ise bu gerçekliklerden ister istemez uzak olduklarını biliyorlardı.) Batılı öğrencilerin isyanı daha çok kültürel bir devrim, "orta sınıf" ana baba değerlerinin toplum içinde temsil ettiği her şeyin, 10. ve 11. bölümlerde tartışıldığı gibi, reddi idi.

Gene de bu hareket isyancı öğrenci kuşağının büyük kısmının siyasallaşmasına yardımcı oldu. Bu öğrenciler, doğal olarak, radikal devrimin ve topyekûn toplumsal dönüşümün kabul edilmiş esin kaynaklarına

döndüler - Marx, Ekim Devrimi'nin Stalinist olmayan ikonları ve Mao. Anti-faşist dönemden beri ilk kez, artık Moskova ortodoksisi ile sınırlı olmayan Marksizm, genç Batılı entelektüellerin çoğunu cezbediyordu. (Bu durum kuşkusuz Üçüncü Dünya'nın onlar için taşıdığı cazibeye asla son vermedi.) Bu Marksizm, o sırada geçerli olan başka akademik modaların bir karışımıyla, bazen öteki ulusalcı ya da dinsel ideolojilerle birleşti, çünkü çalışan insanların deneyiminden değil dersliklerden kaynaklanıyordu. Aslında bunun, analiz gerektirmeyen bir tür radikal militanlık çağrısında bulunan bu yeni Marx müritlerinin pratik siyasal davranışıyla pek az ilgisi vardı. İsyanın başlangıçtaki ütopyacı beklentileri buharlaşıp uçtuğunda, pek çoğu gençlik heyecanından yararlanarak kısmen canlanan eski sol partilere (bu dönemde yeniden inşa edilen Fransız Sosyalist Partisi ya da İtalyan Komünist Partisi gibi) hemen ya da zamanla geri döndü. Hareket genellikle bir entelektüeller hareketi olduğu için, çoğu meslek olarak akademiyi seçti. Böyleçe ABD'de üniversite beklenmedik bir siyasal kültürel radikaller topluluğu kazandı. Diğerleri kendilerini Ekim geleneği içinde yer alan devrimciler olarak gördüler ve kitle hareketlerine sızmak için ya da terörist amaçlarla, Leninist çizgide, küçük, disiplinli, tercihen gizli "öncü" kadro örgütlerine katıldılar ya da bu tür örgütler kurdular. Burada batı, küçük grup şiddetiyle kitlesel yenilgiyi aşma umudu taşıyan illegal savaş örgütleriyle dolu olan Üçüncü Dünya ile kaynaştı. 1970'lerde çeşitli İtalyan "Kızıl Tugaylar"ı Bolşevik kökenli Avrupalı gruplar arasında belki de en önemlileriydi. Ulusalcı ve toplumsal devrimci ideolojiyi, bazen her ikisini benimseyen doğrudan eylem gruplarının uluslararası bir şebeke halinde birbirine bağlandığı garip bir gizli komplolar dünyası oluştu. Bu şebeke, Filistinlilerden, Bask-lı isyancılardan, Ira ve diğerlerinden oluşan, çok çeşitli -genellikle zayıf-ve öteki illegal şebekelerle örtüşen, istihbarat servislerinin sızdığı, Arap ya da doğulu devletlerin koruduğu ve gerektiğinde yardımcı olduğu "Kızıl Ordular"dan ibaretti.

Casusluk öyküleri ya da terör yazarları için ideal bir ortam oluşmuştu. 1970'ler onların Altın Çağı idi. Aynı zamanda bu, Batı tarihinin en karanlık işkence ve karşı-terör çağıydı. Bu, modern işkence ve açıkça dile getirilmeyen "kirli savaşlar" tarihinin o zamana kadar kaydedilen en karanlık dönemiydi. İsmi bilinmeyen kişilerden oluşan "ölüm müfrezeleri," sahte plakalı arabalarla insanları kaçırıp öldüren, insanları "kaybeden" çe-

teler vardı.* Bunların, ordu ve polisin, demokratik denetime tâbî olmak şöyle dursun, hükümetten bile bağımsız davranan, devlete hizmet eden silahlı grupların, istihbarat ya da güvenlik servislerinin uzantısı olduklarını herkes biliyordu. Bu tür olaylar Büyük Britanya gibi eski ve güçlü hukuk ve anayasa gelenekleri olan bir ülkede bile görülebiliyordu. Burada, Kuzey İrlanda'daki çatışmanın ilk yılları, uluslararası Af Örgütü'nün işkence raporunda (1975) dikkat çekilen bazı ciddi suçların işlenmesine yol açtı. En kötüsü muhtemelen Latin Amerika'da yaşandı. Fazla dikkat çekmediyse de, sosyalist ülkeler bu uğursuz modadan pek etkilenmediler. Onların terör çağı geride kalmıştı ve kendi sınırlarının içinde hiçbir terörist hareket yoktu. Sadece, içinde bulundukları koşullarda kalemin kılıçtan, daktilonun (artı Batı kamuoyunun protestosu) bombadan daha tehlikeli olabildiğini bilen zayıf muhalif gruplar vardı.

Geç 1960'ların öğrenci isyanı eski dünya devriminin son hamlesi oldu. Bu isyan, gerek *ancient* ütopyacı anlamda değerlerin sürekli olarak altüst edilmesine, yeni ve mükemmel bir toplumun kurulmasına çalışan, gerekse işlevsel anlamda sokak ve barikat eylemleriyle, bombalarla ve dağlarda kurulan pusularla amacına ulaşmaya çalışan devrimci bir isyandı. Küreseldi. Bunun nedeni sadece 1789'dan 1917'ye kadar uzanan devrimci geleneğin taşıdığı ideolojinin evrensel ve enternasyonalist olması değil -1960'ların tipik ürünü olan ayrılıkçı Bask örgütü ETA gibi özellikle ulusalcı bir hareket bile bir anlamda Marksçı olduğunu iddia ediyordu- dünyanın ya da en azından öğrenci ideolojilerinin yaşadığı dünyanın gerçekten küresel olmasıydı. Buenos Aires, Roma ve Hamburg'da aynı kitaplar (1968'de neredeyse kesinlikle Herbert Marcuse'nin kitapları dahil) neredeyse eş zamanlı olarak öğrenci kitapçılarında ortaya çıktı. Aynı devrim turistleri Paris'ten Havana'ya, Sao Paulo ve Bolivya'ya kadar okyanusları ve kıtaları aşıyorlardı. Hızlı hava ulaşımı ve iletişim imkânlarından yararlanan ilk insanlık kuşağı, geç 1960'ların öğrencileri, Kanadalı guru Marshall McLuhan'a göre (1960'ların bir başka moda ismi) hep birlikte içinde yaşadığımız aynı küresel köyün parçası olarak, Sorbonne'da, Berkeley'de ve Prag'da olanları öğrenmekte hiç zorluk çekmiyorlardı.

---

*) 1976-82 yıllarında Arjantin'de yaşanan "kirli savaş"ta "kaybedilen" ya da öldürülen insanların sayısı en iyi tahminlere göre yaklaşık on bin kadardır (Las Cifras, 1988, s. 33).

Ve gene bu, 1917 kuşağının anladığı gibi bir dünya devrimi değil, artık varolmayan bir şeyin rüyasıydı; sebep ne olursa olsun sihirli bir sempatiyle hemen barikatlar kurmak, çoğu kez oyun benzeri bir davranıştan başka şey değildi. Zeki muhafazakâr Raymond Aron bile "1968 Paris olayları"nı, pek de yanlış olmayan bir biçimde, sokak tiyatrosu ya da psikodrama olarak betimledi.

Artık hiçkimse Batı dünyasında toplumsal devrim beklemiyordu. Çoğu devrimci, Marx'ın "kapitalizmin mezar kazıcısı" dediği endüstriyel işçi sınıfını artık, ortodoks doktrine sadık kalmama pahasına, temelde devrimci olarak görmüyordu. Batı yarıkürede, ister Latin Amerika aşırı soluna teorik bağlılık duyanlar ya da Kuzey Amerika'nın teorik olmayan öğrenci isyancıları arasında olsun, radikalizme düşman eski "proletarya," kayırılan bir işçi aristokrasisi ya da Vietnam savaşının yurtsever destekçisi olarak küçümsendi. Devrimin geleceği Üçüncü Dünya'nın (artık hızla boşalan) kırsal kesimlerinde gerçekleşecekti, ancak burada yaşayanların Castroların ve Guevaraların çok uzaktan silahlı ayaklanma havariliğiyle sarsılmaları gerektiği gerçeği, Enternasyonal marşında denildiği gibi, "yeryüzünün lanetlileri"ne garanti edilen tarihsel kaçınılmazlığın onların zincirlerini kıracağına dair eski inanışta belirli bir zayıflama olduğunu gösterdi.

Ayrıca, bir devrim gerçeklik ya da bir olasılık olduğunda bile artık sahiden dünya çapında mıydı? 1960'ların devrimcilerinin umut bağladıkları hareketler evrenselliğin tam karşısındaydı. Vietnamlılar, Filistinliler, sömürge kurtuluşunun çeşitli gerilla hareketleri, sadece kendi ulusal sorunlarıyla meşguldüler. Bu hareketler, dış bağlantıları olan komünistler tarafından yönetildiği ya da Soğuk Savaş dünya sisteminin iki kutuplu yapısı otomatik olarak onların düşmanlarının düşmanlarını dostları haline getirdiği ölçüde kendi dışlarındaki dünyayla kapsamlı bağlantılar kurdular. Eski evrenselci yaklaşımın ne kadar önemsizleştiği Komünist Çin tarafından kanıtlandı. Küresel devrim retoriğine rağmen, izlediği ben merkezci ulusal siyaset 1970'lerde ve 1980'lerde bu ülkeyi, Komünist SSCB'ye karşı ABD ile ittifak ve hem SSCB'ye hem de Komünist Vietnam'a karşı fiilen silahlı çatışma siyasetine götürecekti. Ulusal sınırların ötesini hedefleyen devrim ancak, pan-Afrika, pan-Arap ve özellikle pan-Latin Amerika gibi bölgesel hareketler biçiminde varolabildi. Bu türden

hareketlerin, en azından aynı dili (İspanyolca, Arapça) konuşan ve ülkeden ülkeye sürgün ya da isyan plancıları olarak serbestçe hareket eden entelektüel militanlar için belirli bir gerçekliği vardı. Bazılarının -dikkat çekici biçimde Fidelista türünün- sahiden küreselci unsurlar içerdiği öne sürülebilir. Ne de olsa, bizzat Che Guevara bir süre Kongo'da savaştı ve Küba 1970'lerde Afrika Boynuzu ve Angola'daki devrimci rejimlere yardım etmek için kendi birliklerini gönderdi. Ve gene, Latin Amerika solunun dışında topyekûn bir Afrika ya da Arap sosyalist özgürleşme zaferini gerçekten bekleyen kaç kişi vardı? Mısır ve Suriye'nin kurduğu, Yemen'in gevşek biçimde bağlandığı kısa ömürlü Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılması ve Suriye ile Irak'taki aynı ölçüde pan-Arap ve sosyalist olan Baas parti rejimleri arasındaki sürekli sürtüşme, ulusötesi devrimlerin kırılganlığını hattâ siyasal bakımdan gerçek dışı olduklarını kanıtlamadı mı?

Aslında dünya devriminin sönümlendiğini gösteren en dramatik kanıt ona adanan uluslararası hareketin dağılmasıydı. 1956'dan sonra SSCB ve onun önderliğindeki uluslararası hareket devrimci cazibe ve onu birarada tutan teori ve ideoloji tekelini kaybetti. Artık pek çok farklı Marksist türü, çeşitli Marksist-Leninistler ve hattâ 1956'dan sonra kendi bayraklarının üzerinde Jozef Stalin'in resmini taşımaya devam eden birkaç komünist partisi arasında iki ya da üç farklı tür (Çinliler, Arnavutlar, ortodoks Hint Komünist Partisi'nden ayrılan çok farklı bir KP [Marksist]) vardı.

Moskova merkezli uluslararası komünist hareketten geri kalan 1956 ile 1968 arasında dağıldı. Çin 1958-60'ta SSCB'den koptu ve pek başarılı olmasa da, Sovyet blokundaki devletlerin ayrılmaları ve rakip komünist partilerin (esas olarak Batılı) kurulması için çağrı yaptı. İtalyanların başını çektiği (esas olarak Batılı) komünist partiler Moskova ile aralarına açıkça mesafe koymaya başladılar ve 1947'nin özgün "sosyalist kamp"ı bile, tamamen bağımlı Bulgaristan'dan* tamamen bağımsız Yugoslavya'ya kadar SSCB'ye değişen derecelerde sadakat gösteren devletlere bölündü. Sovyetler'in 1968'de bir komünist siyasetin yerine bir diğerini geçirmek için Çekoslovakya'yı işgal etmesi "proletarya enternasyonalizmi"nin tabutuna son çiviyi çaktı. Bundan sonra Moskova'yı

*) Aslında Bulgaristan bir Sovyet Cumhuriyeti olarak SSCB'yle fiilen birleşmek istedi, ancak uluslararası diplomatik gerekçelerle reddedildi.

alenen eleştirmek ve Moskova'nınkinden farklılaşan siyasetleri ("Erokomünizm") benimsemek normal hale geldi. Uluslararası komünist hareketin sona ermesi aynı zamanda her türlü sosyalist ya da sosyal devrimci enternasyonalizmin de sonu oldu, çünkü muhalif ve Moskova karşıtı güçler, rakip mezhepler dışında hiçbir etkin uluslararası örgütlenme geliştirmediler. Evrensel kurtuluş geleneğini soluk biçimde de olsa hatırlatan yegâne yapı, eski, ya da yeniden canlandırılan Sosyalist Enternasyonal (1951) oldu. Bu kuruluş da artık, çoğu Batılı olan, dünya çapında olsun olmasın devrim düşüncesinden ve çoğu durumda Marx'ın fikirlerine inançtan bile resmen vazgeçmiş hükümetleri ve partileri temsil ediyordu.

IV

Ne var ki, Ekim 1917 modelinde toplumsal devrim geleneği -hattâ bazılarının öne sürdüğü gibi bu geleneğin anası olan 1793 Fransız Jakobenleri tarzında devrim geleneği- tükendiyse de, devrimleri oluşturan toplumsal ve siyasal istikrarsızlık devam etti. Volkan faaliyetini sürdürdü. Dünya kapitalizminin Altın Çağı erken 1970'lerde sona ererken, yeni bir devrimci dalga dünyanın büyük kısmını kapladı. Bunu 1980'lerde Batılı komünist sistemlerin 1989'da dağılmalarına yol açan krizi izledi.

Üçüncü Dünya'da yaygın biçimde görüldülerse de, 1970'lerin devrimleri coğrafi ve siyasal olarak dağınık bir oluşum meydana getirdiler. Bu devrimler, oldukça şaşırtıcı biçimde, kıtanın en uzun süre ayakta kalan sağcı sistemini oluşturan Portekiz rejiminin Nisan 1974'te yıkılmasıyla Avrupa'da başladı ve kısa süre sonra ardından Yunanistan'daki çok daha kısa süreli aşırı sağ askeri diktatörlüğün çöküşü geldi. General Franco'nun 1975'te uzun bir cançekişmenin ardından ölmesiyle birlikte İspanya'nın otoriter yönetimden parlamenter yönetime barışçı geçişi, Güney Avrupa'da anayasal demokrasiye dönüşü tamamladı. Bu dönüşümler hâlâ Avrupa faşizmi ve İkinci Dünya Savaşı çağı kalıntılarının tasfiyesi olarak değerlendirilebiliyordu.

Portekiz'i devrimcileştiren radikal subaylar darbesi Afrikalı sömürge kurtuluşu gerillalarına karşı verilen uzun ve boşa çıkan savaşlarla teh-

likeye girdi. Portekiz ordusu bu gerillalarla erken 1960'lardan beri büyük zorluklarla karşılaşmadan savaşmaktaydı. Zorluğun olduğu yer, bütün Afrikalı kurtuluş önderlerinin belki de en yeteneklisi olan Amilcar Cabral'ın 1960'ların sonundan beri onlarla hâlâ savaşmakta olduğu küçük bir sömürge, Gine-Bissau idi. Afrikalı gerilla hareketleri, Kongo çatışması ve Güney Afrika ırk ayrımcılığı siyasetinin (siyah "yerleşim yerleri"nin oluşturulması; Sharpeville katliamı) sertleşmesiyle birlikte, büyük başarılar olmasa da ve gerek kabileler arası gerekse Sovyet-Çin rekabeti nedeniyle zayıflatılsa da, çoğalmıştı. Bu hareketler, Sovyet yardımlarının artmasıyla birlikte -o sırada Çin, Mao'nun garip "Büyük Kültür Devrimi" afetiyle uğraşıyordu- erken 1970'lerde yeniden canlandı, ancak sonunda sömürgelerin 1975'te nihayet bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlayan olay Portekiz devrimi oldu. Mozambik ve Angola kısa süre içinde, gene Güney Afrika ve ABD'nin ortak müdahalesine karşı çok daha kanlı bir iç savaşa sürüklendiler.

Ne var ki, Portekiz İmparatorluğu çökerken en eski bağımsız Afrika ülkesinde, açlık çeken Etyopya'da, büyük bir devrim patlak verdi. İmparator devrilmiş (1974) ve sonunda SSCB ile güçlü ilişkileri olan solcu bir askeri cunta onun yerini almıştı. SSCB bölgeye verdiği desteği, o sırada gene coşkuyla Marx ve Lenin'in reklamını yapmakta olan Somali'deki Siad Barre'nin askeri diktatörlüğünden (1969-91) Etyopya'ya kaydırdı. Etyopya'da aynı derecede Marksist eğilimli bölgesel kurtuluş hareketleri ya da ayrılıkçı hareketler yeni rejime meydan okudular ve nihayet 1991'de onu devirdiler.

Bu değişiklikler en azından kâğıt üzerinde sosyalizm davasını benimseyen rejimler modası yarattı. Dahomey gene bir askeri önderin yönetiminde kendisini bir Halk Cumhuriyeti olarak ilân etti ve ismini Benin olarak değiştirdi; Madagaskar adası (Malagasi) gene 1975'te ve gene bir askeri darbenin ardından sosyalizme bağlı olduğunu ilan etti; Kongo (hemen yanındaki dev komşusuyla, görülmemiş derecede muhteris, Amerikan yanlısı militarist Mobutu'nun yönetimi altında adı Zaire olarak değiştirilen eski Belçika Kongosu'yla karıştırılmamalı) gene askeri yönetim altında bir Halk Cumhuriyeti olduğunu vurguladı; ve Güney Rodezya'da (Zimbabve) beyazların yönetiminde bağımsız bir devlet kurmak için on bir yıldır sürdürülen girişim, kabile kimliği ve siyasal yönelimle (Rus ve

Çin) bölünmüş iki gerilla hareketinin artan baskısı altında 1976'da sona erdi. 1980'de Zimbabve bir gerilla önderinin yönetimi altında bağımsız oldu.

Bu hareketler kâğıt üzerinde eski devrimci 1917 ailesine mensuptular; gerçekte ise, Marx ve Lenin'in analizlerinin tasarlandığı toplumlar ile sömürge sonrası alt-Sahra Afrikası toplumları arasındaki kaçınılmaz farklılıklar nedeniyle, farklı bir türe aittiler. Koşulları bu türden bir analize biraz uygun olan yegâne Afrika ülkesi ekonomik olarak gelişmiş ve yerleşik bir sanayi kapitalizmine sahip olan Güney Afrika idi. Burada, sahici bir kitlesel sendika hareketi örgütünün ve etkili bir Komünist Parti'nin yardımıyla kabile ve ırk sınırlarını kesen sahici bir kitlesel kurtuluş hareketi -Afrika Ulusal Kongresi- ortaya çıktı. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte *ırkçı* rejim bile gerilemek zorunda kaldı. Burada bile hareket bazı Afrikalı kabileler arasında orantısız biçimde güçlü, diğerleri (örn., Zulular) arasında görece daha zayıftı. Irkçı rejim bu durumdan bir ölçüde yararlandı. Başka yerlerde, eğitim görmüş ve Batılılaşmış kentli entelektüellerden oluşan küçük ve zaman zaman zayıf kadrolar dışında, "ulusal" ve diğer hareketler esas olarak kabile ilişkilerini ya da ittifaklarını temel alıyorlardı. Bu durum, emperyalistlerin öteki kabileleri yeni rejimlere karşı -en çok Angola'da görüldüğü gibi- harekete geçirmelerini sağlayacaktı. Marksizm-Leninizm'in bu ülkelere uygun olan tek özelliği, disiplinli kadro partileri ve otoriter hükümetler oluşturmaya uygun bir reçete sunmasıydı.

ABD'nin Hindiçini'nden çekilmesi komünizmin ilerleyişini güçlendirdi. Artık Vietnam'ın tamamı güçlü bir komünist yönetim altındaydı. Benzer hükümetler Laos ve Kamboçya'da da yönetime geldi. Kamboçya'daki hareket Paris tarzı cafè Maoculuğu, önder Pol Pot ve ülkenin uzak bölgelerinde yaşayan köylülerin (1925-) caniyane bileşiminden oluşan "Kızıl Kmer" partisinin önderliğinde kentlerin yozlaşmış uygarlığını tahrip etmeye yöneldi. Yeni rejim, 1978'de insani bir rejimi yeniden kuran bir Vietnam işgaliyle devrilene kadar, yüzyılımızın standartlarına göre ele alındığında bile muazzam sayıda yurttaşını katletti -bu standartlarda bile nüfusun yaklaşık % 20'si tasfiye edilemezdi. Bundan sonra -daha üzücü bir diplomasi olayı- gerek Çin gerekse ABD'bloku Pol-Pot rejiminden arta kalanı anti-Sovyet ve anti-Vietnam gerekçelerle desteklemeye devam etti.

Geç 1970'lerde doğrudan ABD'ye yönelen devrim dalgalarına tanık olunurken, Washington'ın tartışmasız hâkimiyet mıntıkasını oluşturan Orta Amerika ve Karaiblerin sola doğru yön değiştirdiği görüldü. Ne bölgenin küçük cumhuriyetlerinde ABD denetiminin elebaşısı Somoza ailesini deviren 1979 Nikaragua Devrimi ne El Salvador'daki büyüyen gerilla hareketi ne de Panama Kanalı'nı tutan sorunlu General Rorrijos, ABD'nin hâkimiyetini, Küba Devrimi'nden daha çok zayıflattı. 1983'te Başkan Reagan'ın silahlı gücünü seferber ettiği küçük Grenada adasındaki devrim de benzer bir etki yaratmadı. Ve gene bu türden hareketlerin başarısı 1960'larda uğradıkları başarısızlıkla çarpıcı bir karşıtlık oluşturdu ve Başkan Reagan döneminde (1980-88) Washington'da kısa süreli bir histeri atmosferine neden oldu. Gene de bunlar, kuşkusuz, Latin Amerika'nın aşina olduğu devrimci fenomenlerdi; temelde seküler ve ruhban karşıtı olan eski sol geleneği hem şaşırtan hem de zora sokan başlıca yenilik, ayaklanmaları destekleyen, hattâ katılan ve önderlik eden Marksist-Katolik rahiplerin ortaya çıkmasıydı. Kolombiya'da yapılan (1968) bir piskoposlar konferansının desteklediği "kurtuluş teolojisi"yle meşrulaşan bu eğilim, Küba Devrimi'nden sonra ortaya çıktı ve en umulmadık çevrede, Cizvitler arasında güçlü bir entelektüel destek buldu ve Vatikan'da o kadar şaşırtıcı olmayan bir muhalefetle karşılandı.

Tarihçiler 1970'lerin bu devrimlerinin her ne kadar aksini iddia etseler de Ekim Devrimi'nden ne kadar uzak olduklarını görürlerken, ABD hükümetleri bunları kaçınılmaz biçimde komünist süper gücün gerçekleştirdiği küresel saldırının parçası olarak değerlendirdi. Bu durum kısmen Soğuk Savaş'ın hayali sıfır toplam oyunundan kaynaklanıyordu. Bir oyuncunun kaybetmesi ötekisinin kazanması anlamına geliyordu ve ABD Üçüncü Dünya'nın büyük bir bölümünde ve 1970'lerde daha çok olmak üzere, tutucu güçlerle ittifak kurduğu için kendisini devrimlerin kaybeden saflarında buldu. Ayrıca Washington, Sovyet nükleer gücünün kaydettiği gelişme karşısında haklı olarak endişeleniyordu. Her durumda, dünya kapitalizminin Altın Çağ'ı ve doların bu çağdaki merkezi konumu sona ermişti. ABD'nin bir süper güç olarak konumu Vietnam'da herkesin önceden gördüğü yenilgisiyle zayıfladı. Yeryüzünün en büyük askeri gücü 1975'te bu ülkeden nihai olarak çekilmek zorunda kaldı. Golyat'ın sapanıyla Davud'u devirmesinden bu yana, böyle bir çöküş görülmemişti. Özellikle 1991'de Irak'a karşı verilen Körfez Savaşı'nın ışığında, daha özgüvenli bir ABD'nin 1973'te OPEC'in darbesini hiç bir direniş gös-

termeden kabul etmeyebileceğini düşünmek için pek çok neden vardır. OPEC petrol kuyuları dışında hiçbir siyasal önem taşımayan, koparabildikleri yüksek petrol fiyatları sayesinde henüz tepeden tırnağa silahlanmamış, genellikle Araplardan oluşan bir grup devletten başka neydi?

ABD, küresel üstünlüğündeki her türlü zayıflamayı kaçınılmaz olarak, kendisine yönelik bir tehdit, Sovyetler'in dünya hâkimiyetine susamışlığının bir belirtisi olarak gördü. Bu nedenle 1970'lerin devrimleri, her zamanki gibi iki taraf arasında esas olarak Afrika'da ve daha sonra Sovyet ordusunun İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ilk kez kendi sınırlarının dışına çıkarak müdahale ettiği Afganistan'da iki taraf arasında vekâlet yoluyla sürdürülen ve "İkinci Soğuk Savaş" denilen (Halliday, 1983) sürece yol açtı. Ancak, bizzat SSCB'nin de yeni devrimlerin küresel dengeyi kendi lehine biraz değiştirdiğini ya da, daha kesin olarak, Washington'a meyleden Çin ve Mısır'daki zorluklar nedeniyle uğradığı diplomatik kayıpları en azından dengelediğini hissetmekte olduğu görüşünü ihmal edemeyiz. SSCB, Latin Amerika'ya sokulmadı, ancak özellikle Afrika'da her yere eskisinden daha büyük ölçüde ve bir ölçüde başarıyla müdahale etti. SSCB'nin, Fidel Castro'nun Kübası'nın, ABD destekli Somali'ye (1977) karşı Etyopya'ya ve gene ABD destekli isyancı UNITA hareketine ve Güney Afrika ordusuna karşı Angola'ya askeri birlikler göndermesine izin vermesi ya da onu bu yönde teşvik etmesi yeterince açıklayıcıdır. Sovyetler artık bütünüyle komünist olan devletlere ek olarak "sosyalizm yönündeki devletler"den söz ediyordu. Angola, Mozambik, Etyopya, Nikaragua, Güney Yemen ve Afganistan 1982'de Brejnev'in cenaze törenine bu başlık altında katıldılar. SSCB bu devrimleri ne bizzat gerçekleştirmiş ne de onları denetlemişti, ancak onları belirli bir coşkuyla müttefik olarak, gözle görülür bir hoşnutlukla karşıladı.

Bununla birlikte, rejimlerin birbiri ardı sıra çökmesi ya da yıkılması, ne Sovyet hırslarının ne de "dünya çapında komünist komplo"nun bu ayaklanmalardan sorumlu tutulabileceğini kanıtladı. Zira 1980'den itibaren istikrarsızlaşmaya başlayan ve on yılın sonunda dağılan bizzat Sovyet sistemi oldu. "Reel olarak varolan sosyalizm"in düşüşü ve bunların ne ölçüde birer devrim olarak görülebilecekleri sorusu bir sonraki bölümde tartışılacak. Ne var ki, doğudaki krizleri önceleyen büyük bir devrim, ABD için 1970'lerdeki öteki rejim değişikliklerinin herhangi birinden daha büyük bir darbe olmasına rağmen, Soğuk Savaş'la hiçbir ilişki taşımıyordu.

Bu devrim 1979'da İran Şahı'nın devrilmesiydi. Bu, 1970'lerin devrimlerinin o zamana kadar yaşanan en büyüğüydü ve yirminci yüzyılın en büyük toplumsal devrimlerinden biri olarak tarihe geçecekti. Devrim, ABD'nin tam desteği ve ülkenin OPEC fiyat devrimiyle birlikte 1973'ten sonra değeri artan petrol serveti temelinde Şah'ın geliştirdiği modernleşme ve sanayileşme (kuşkusuz silahlanma) programına gösterilen tepkiydi. Hiç kuşkusuz, muazzam ve korkunç bir gizli polisi olan mutlak hükümdarlar arasında hep görülen megalomani belirtileri bir yana Şah, Batı Asya'nın hâkim gücü haline gelmeyi umuyordu. Modernleşme Şah'ın da gördüğü gibi tarım reformu anlamına geliyordu. Bu reform çok sayıda ortakçı ve kiracıyı kentlere göç eden çok sayıda alt-ekonomik küçük işlerle uğraşan kişilere ya da işsiz emekçilere dönüştürdü. Tahran'ın nüfusu 1.8 milyondan (1960) altı milyona çıktı. Hükümetin desteklediği sermaye yoğun, yüksek teknoloji kullanan tarım işletmeleri işgücü fazlasını arttırdıysa da, 1960'larda ve 1970'lerde düşüş gösteren kişi başına tarımsal üretimde artış sağlamadı. 1970'lerin sonunda İran gıda maddesinin büyük kısmını dışardan ithal ediyordu.

Bu durumda Şah giderek petrolün finanse ettiği, dünya çapında rekabet yeteneği olmayan, ülke içinde geliştirilen ve korunan sanayileşmeye bel bağladı. Zayıflayan bir tarımın, etkin olmayan bir sanayileşmenin ve muazzam bir ithalatın -silah ithalatı dahil- ve petrol üretimindeki ısınmanın bileşimi enflasyona yol açtı. Çoğu İranlının devrimden önceki yıllarda fiilen düşen hayat standardı, muhtemelen, ekonominin modern sektörüyle ve/ya da giderek büyüyen ve gelişen kentli sınıflarla doğrudan ilintili değildi.

Şahın kültür alanında giriştiği enerjik modernleştirme de kendisine karşı işledi. Şahın (ve İmparatoriçesinin) kadınların daha iyi bir konuma gelmeleri için verdiği desteğin, Afgan komünistlerinin de keşfedecekleri gibi, Müslüman bir toplumda rağbet görmesi mümkün değildi. Şahın aynı derecede coşku duyduğu eğitim reformu kitlesel okur yazarlığı arttırdı (ancak nüfusun yaklaşık yarısı cahil kalmaya devam ediyordu) ve devrimci öğrencilerle entelektüellerden oluşan geniş bir çevrenin oluşmasını sağladı. Sanayileşme, özellikle petrol endüstrisinde işçi sınıfının stratejik konumunu güçlendirdi.

Şah 1953'te geniş bir halk hareketine karşı CIA'nin örgütlediği bir darbeyle yeniden tahta çıktıktan sonra, büyük bir sadakat ve meşruluk bi-

rikimine sahip olamadı. Bağlı olduğu hanedan, Pehleviler, Kazak Tugayı'nda asker olan ve emperyal unvanı 1925'te alan kurucusu Rıza Şah'ın darbesiyle anılıyordu. Gene 1960'larda ve 1970'lerde eski komünist ve ulusal muhalefet gizli polis tarafından yasaklandı, bölgesel ve etnik hareketler, ortodoks Marksist ya da İslami-Marksist olup olmadıklarına bakılmaksızın bütün solcu gerilla gruplarının yanı sıra ezildi. Bunlar, kentli kitlelerin hareketi için elzem olan, patlamaya yol açacak kıvılcımı -1789'da Paris'ten 1917'de Petrograd'a kadar *ancient* devrimci geleneğe bir dönüş- sağlayamadılar. Kırsal kesim her zamanki gibi sessizdi.

Kıvılcım İran sahnesinin garip bir özelliğinden, Müslüman dünyada ya da onun Şii kesiminde benzeri olmayan bir kamusal alana sahip, örgütlü ve siyasal olarak faal İslami ruhbanlardan geldi. Bunlar, pazar tüccarları ve zanaatkârlarıyla birlikte geçmişte İran siyasetinin aktif bir unsurunu oluşturmuşlardı. Bu ruhbanlar yeni kentli plebleri, muhalefet etmek için yeterince nedeni olan geniş bir kesimi seferber ettiler.

Liderleri olan, yaşlı, seçkin ve kindar Ayetullah Humeyni, toprak reformu konusunda bir referandum önerisine ve kutsal Kum kentindeki ruhban faaliyetlerinin polisçe baskı altında tutulmasına karşı yapılan gösterilere önderlik ettiği için 1960'ların ortasından beri sürgündeydi. O zamandan beri Humeyni monarşiyi İslami olmadığı için lanetliyordu. Erken 1970'lerden itibaren bütünüyle İslami hükümet biçimini övmeye, despot yetkililere karşı ruhbanların isyan etmekle, aslında iktidarı ele almakla görevli olduklarını savunmaya başladı. Humeyni, özetle, bir İslam Devrimi istiyordu. Bu anlayış, siyasal bakımdan faal olan Şii ruhbanları için bile radikal bir yenilikti. Bu duygular kitlelere teyp kasetleri gibi post-Kuran aygıtlarla ulaştırıldı ve kitleler bunları dinledi. Kutsal kentteki genç din öğrencileri 1978'de gizli polisin işlediği iddia edilen bir cinayet nedeniyle gösteri yaptılar ve üzerlerine ateş açıldı. Şehitlerin cenaze törenleri için başka gösteriler düzenlendi ve bunlar her kırk günde bir tekrarlandı. Gösteriler giderek büyüdü ve aynı yılın sonunda milyonlarca insan rejime karşı sokaklarda gösteri yapmaya başladı. Gerillalar yeniden eyleme başladılar. Petrol işçileri can alıcı etkinlikte bir greve girişerek petrol alanlarını, bazâriler dükkânları kapattılar. Ülkede hayat durdu ve ordu ayaklanmayı bastırmayı başaramadı ya da harekete geçmeyi reddetti. 16 Ocak 1979'da Şah sürgüne gitti. İran devrimi kazanmıştı.

Bu devrimin yeniliği ideolojik olmasıydı. Bu tarihe kadar fiilen dev-

rimci olarak kabul edilen bütün fenomenler 1789'dan beri Batı devriminin geleneğini, ideolojisini izlemiş ve sözlüğünü kullanmış; daha belirgin biçimde, seküler solun esas olarak sosyalist ya da komünist damgasını taşımıştı. Aslında geleneksel sol, İran'da temsil ediliyordu ve faal durumdaydı ve Şah'ın yıkılmasında, örneğin grevler aracılıyla oynadığı rol hiç de önemsiz değildi. Ancak yeni rejim tarafından neredeyse hemen tasfiye edildi. İran devrimi kökten dincilik bayrağı altında gerçekleştirilen ve kazanılan ilk devrim oldu ve açıklanan programı, İ.S. yedinci yüzyıla ya da İslami düşünceye göre Kutsal Kuran'ın yazıldığı *hicretten* sonraki duruma dönüş anlamına gelen popülist bir teokrasi, eski rejimin yerini aldı. Eski tip devrimciler için bu, sanki Papa IX. Pius 1848 Roma devriminde önderliği ele almış gibi garip bir gelişmeydi.

Buradan, dinsel hareketlerin bundan sonra devrimleri ateşleyeceği anlamı çıkarılamaz. Bununla birlikte, 1970'lerden itibaren bu tip hareketler İslam dünyasında ülkelerin artan nüfuslarının orta sınıfları ve entelektüelleri arasında hiç kuşkusuz kitlesel bir siyasal güç haline geldi ve İran devriminin etkisi altında ayaklanmacı bir çizgi izledi. İslam köktencileri 1979-82'de Baasçı Suriye'de ayaklandılar ve vahşice bastırıldılar, dindar Suudi Arabistan'ın en kutsal yerlerinde fırtına gibi estiler ve Mısır Devlet Başkanı'nı katlettiler.* 1789/1917'nin eski devrimci geleneğinin yerini alan tek bir devrim doktrini ya da dünyayı yıkma yerine değiştirmeyi amaçlayan tek bir hâkim proje yoktu.

Buradan, Sovyet komünizminin düşüşü eski geleneği dünyanın büyük bir kısmında fiilen tasfiye etmiş olsa da, bu geleneğin siyaset sahnesini tamamen terk ettiği ya da mevcut rejimleri yıkma gücünü tamamen kaybettiği sonucu da çıkarılamaz. Eski ideolojiler Latin Amerika'da etkili olmaya devam ettiler. Burada, 1980'lerin en büyük ayaklanmacı hareketi, Peru'daki Sendero Luminoso ya da Aydınlık Yol, kendi Maoculuğuyla övünüyordu. Bu ideolojiler Afrika ve Hindistan'da canlıydılar. Ayrıca Sovyet tipi "öncü" partiler Soğuk Savaş'ın beylik klişeleriyle yetişmiş kişileri şaşırtarak, SSCB'nin düşüşünden sonra da, özellikle geri ülkelerde ve Üçüncü Dünya'da varlıklarını sürdürdüler. Güney Balkanlar'da dürüstçe yapılan seçimleri kazandlıar, Küba ve Nikaragua'da, Angola'da,

*) Bu dönemde zemin kazanan, şiddet siyasetlerini benimseyen öteki dinsel hareketler, evrenselci yaklaşımdan yoksundular ve aslında bunu bilinçli olarak dışladılar ve en iyi durumda, Sri Lanka'daki militan Sinhala Budizmi ve Hindistan'da Hindu ve Sih aşırıları olarak göründüler.

hattâ Sovyet ordusunun çekilmesinden sonra Kâbil'de sadece Moskova'nın basit müşterileri olmadıklarını kanıtladılar. Gene de, buralarda bile eski gelenek aşındı ve Komünist Parti'nin kendisini Büyük Sırp şovenizminin partisine dönüştürdüğü Sırbistan'da ya da seküler solun önderliğinin İslami köktenciliğin yükselişi karşısında giderek zayıfladığı Filistin hareketinde olduğu gibi, genellikle içerden fiilen tahrip edildiler.

V

Geç yirminci yüzyılın devrimleri iki özellik taşıdı: biri, yerleşik devrimci geleneğin körelmesi; diğeri, kitlelerin yeniden canlanması. Gördüğümüz gibi (bk. bölüm 2) 1917-18'den beri sadece birkaç devrim halkın kitlesel katılımıyla gerçekleştirilmişti. Bunların çoğu birbirine bağlı ve örgütlü eylemci azınlıklar tarafından gerçekleştirilmiş ya da yukardan askeri darbeler ya da elkoymalarla dayatılmıştı. Ancak bu, uygun koşullar var olduğunda bu hareketlerin kitle desteği sağlamadıkları anlamına gelmez. Yabancı fatihlerle birlikte dışardan gelmeleri dışında bu hareketler kendilerini başka türlü gerçekleştiremezlerdi. Ancak geç yirminci yüzyılda "kitleler" destekleyici rolünden çok başrolde sahneye döndüler. Kent ya da kır gerillaları ve terörizm biçimindeki azınlık eylemciliği sürdü ve aslında gelişmekte olan dünyada ve Güney Asya ile İslam kuşağının önemli kesimlerinde yaygınlaştı. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın verilerine göre uluslararası terörizm olayları, 1968'de 125'ten 1987'de 831'e, kurbanların sayısı ise 241'den 2905'e neredeyse sürekli bir artış gösterdi (UN World Social Situation, 1989, s. 165).

Siyasal cinayetler listesi giderek uzuyordu -Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat (1981); Hindistan Devlet Başkanları İndira Gandhi (1984) ve Rajiv Gandhi (1991). Birleşik Krallık'ta İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun ve İspanya'da Bask örgütü ETA'nın faaliyetleri bu tip küçük grup şiddetinin karakteristik örnekleridir. Bu hareketler, gelişen uluslararası silah trafiğinin artık yeryüzünün her yerine dağıttığı son derece güçlü, ucuz ve taşınabilir patlayıcı madde ve mühimmatın yardımıyla birkaç yüz, hattâ birkaç düzine eylemciyle sürdürülebilmek gibi bir avantaja sahipti. Bunlar her üç dünyada giderek artan barbarlığın bir belirtisiydi ve kentli insanlığın bin yılın sonunda solumayı öğrendiği genelleşmiş şiddet ve gü-

vensizlik atmosferinin yol açtığı kirlenmeye ekleniyordu. Ne var ki bunun siyasal devrime fazla katkısı olmadı.

İran Devrimi'nin gösterdiği gibi, milyonlarca insan sokaklara çıkmaya hazırdı. On yıl sonra, Doğu Almanya Cumhuriyeti'nin yurttaşları -Macaristan'ın kendi sınırlarını açma kararıyla kesinlikle kolaylaştırılmış olsa da, örgütsüz ve kendiliğinden- Batı Almanya'ya göç ederek kendi ayakları ve arabalarıyla rejime karşı oy kullandılar. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından önce yaklaşık 130 000 kişi iki ay içinde bu yolu izledi (Umbruch, 1990, s. 7-10). Televizyonun ilk kez bir devrim anını yakaladığı Romanya'da, rejimin zoruyla kentin ana meydanında toplanan kalabalıklar, alkışlayacakları yerde diktatörün yüzüne karşı nefretlerini haykırdılar. Filistin'in işgal altındaki bölgelerinde 1987'de kitesel bir işbirliği olmaksızın başlayan *intifada* İsrail işgalini sürdürmenin bundan böyle pasif hattâ üstü örtülü değil ancak aktif baskı uygulamasıyla sürdürülebileceğini kanıtladı. Şimdiye kadar halk kitlelerini eyleme geçiren ne olursa olsun -TV ve teyp kayıtları gibi modern iletişim araçları en gizli dünya meselelerinin bile saklı tutulmasını zorlaştırdı- sonucu tayin eden kitlelerin harekete geçmeye hazır oluşlarıydı.

Bu kitlesel eylemler kendi başlarına rejimleri devirmediler ve deviremezlerdi. Bu eylemler, Çin'de demokrasi için harekete geçen kitlelerin 1989'da Beijing'deki Tienanmen Meydanı'nda katledilmelerinde görüldüğü gibi baskı ve silahla durdurulabiliyordu. (Ne kadar kalabalık olursa olsun Çin'deki öğrenci ve kentli hareketi sadece mütevazı bir azınlığı temsil ediyordu, ancak bu kadarı bile rejimi ciddi biçimde sarsabildi.) Kitlelerin bu şekilde seferber olmalarının sağladığı kazanım, rejimin meşruluğunu kaybettiğini kanıtlamasıydı. 1917'de Petrograd'da olduğu gibi İran'da da meşruluğun kaybedilmesi en klasik biçimde, ordu ve polisin emirlere itaat etmeyi reddetmesiyle kanıtlandı. Doğu Avrupa'da son anda Sovyet yardımının reddedilmesi eski rejimlerin moralini sarstı. Bütün bunlar, Lenin'in, yurttaşların ayaklarıyla oy vermeleri seçimlerde oy vermelerinden çok daha etkili olabilir, sözünü doğruluyordu. Kuşkusuz sadece kitle halindeki yurttaşların ayaklarıyla devrim yapılamazdı. Onlar, ordu değil sadece kalabalıklar ya da bireylerin istatistiksel toplamıydı. Etkili olmak için önderlere, siyasal yapılara ya da stratejilere ihtiyaçları vardı. İran'da onları harekete geçiren, rejimin düşmanlarının siyasal protesto kampanyasıydı; ancak bir kampanyayı devrime dönüştüren, mil-

yonlarca insanın bu kampanyaya katılmaya hazır oluşlarıydı. Bu türden doğrudan kitlesel müdahalenin daha erken örnekleri daima yukardan yapılan bir siyasal çağrıya yanıt verilmesiydi -Hint Ulusal Kongresi'nin 1920'lerde ve 1930'larda (bk. bölüm 7) İngilizlerle işbirliği yapılmamasını ya da Başkan Peron'un taraftarlarının Buenos Aires'deki Plaza de Mayo'da meşhur "Sadakat Günleri"nde tutuklu kahramanlarının serbest bırakılmasını talep etmeleri gibi. Ayrıca burada önemli olan, katılanların sayısı değil, onları işlevsel olarak etkin hale getiren bir durumda eyleme geçenlerin sayısıydı.

Ayaklarıyla oy veren kitlelerin neden yüzyılın son on yıllarında siyasetin böylesine önemli bir parçası haline geldiklerini henüz anlamış değiliz. Bunun bir nedeni, bu dönemde yönetenler ile yönetilenler arasındaki kopukluğun genişlemesi olmalıdır. Bununla birlikte, yurttaşlarının ne düşündüklerini ve siyasal tercihlerini zaman zaman ifade etme biçimlerini keşfetmek için gerekli siyasal mekanizmaları sağlayan devletlerde bu kopukluğun devrime ya da tam bir iletişim kopukluğuna yol açması pek mümkün değildi. Hedefi ve özgüveni olmayan kitlelerin gösterileri belki de en çok meşruluğunu kaybetmiş ya da (işgal edilmiş bölgelerdeki İsrail gibi) asla meşru olmamış rejimlerde, özellikle bunlar durumu kendilerinden bile gizledikleri zaman* görülüyordu. Bununla birlikte mevcut siyasal sistemleri ya da parti sistemlerini reddetmek için yapılan kitlesel gösteriler, 1992-93 İtalyan siyasal krizinde ve eski partilerden biriyle özdeşlenmiş olmamak gibi ortak bir paydası olan çeşitli ülkelerde yeni ve büyük seçmen güçlerinin yükselişinin gösterdiği gibi, yerleşik ve istikrarlı parlamenter-demokratik sistemlerde de yaygındı.

Ne var ki, kitlelerin yeniden canlanışının başka nedenleri de vardı: yerkürenin özellikle Üçüncü Dünya'da kentlileşmesi. 1789'dan 1917'ye kadar süren klasik devrim çağında eski rejimler büyük kentlerde yıkıldılar, ancak yeni rejimler kırsal kesimin sessiz onayıyla süreklilik kazandılar. 1930'lardan sonraki devrimler aşamasının yeniliği, kırsal kesimde gerçekleştirilmeleri ve muzaffer olduklarında kentlere ithal edilmeleriydi. Geç yirminci yüzyılda birkaç geri bölge dışında devrim, Üçüncü Dünya'da bile kentten geldi. Çünkü hem ülke nüfusunun büyük

*) Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin çöküşünden dört ay kadar önce, bu ülkede yapılan yerel seçimlerde iktidardaki parti oyların % 98.85'ini almıştı.

bir kısmı buralarda yaşıyordu ya da öyle görünüyordu, hem de iktidarın merkezini oluşturan büyük kent, yetkililer kendi halklarının sadakatini kaybetmedikleri sürece, kendisini kırsal kesimden gelen meydan okumaya karşı en azından modern teknoloji sayesinde ayakta tutabiliyor ve savunabiliyordu. Afganistan'daki savaş (1979-88) büyük kenti temel alan rejimin, desteklenen, finanse edilen ve modern yüksek teknoloji ürünü silahlarla donatılan kırsal isyancılarla dolu bir klasik gerilla ülkesinde, dayandığı yabancı ordunun çekilişinden sonra bile kendisini koruyabileceğini kanıtladı. Başkan Necibullah'ın hükümeti, herkesi şaşırtarak Sovyet ordusunun çekilişinden sonra yıllarca ayakta kaldı. Hükümet düştüğünde, bunun nedeni Kabil'in kırsal ordulara artık direnememesi değil, kendi profesyonel savaşçılarının bir kesiminin saf değiştirmeye karar vermesiydi. 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra Saddam Hüseyin, ülkesinin kuzeyinde ve güneyindeki büyük ayaklanmalara karşı ve askeri bakımdan zayıf olmasına rağmen, esas olarak Bağdat'ı kaybetmediği için iktidarını korudu. Geç yirminci yüzyılda devrimler kazanacaklarsa kentli olmak zorundaydılar.

Bunlar devam edecek mi? Yirminci yüzyılda yaşanan dört büyük dalgayı (1917-20, 1944-62, 1974-78 ve 1989-) yeni dağılmalar ve yıkılmalar izleyecek mi? Devrimden, silahlı karşı-devrimden, askeri darbe ya da silahlı iç savaştan* geçmeyen sadece bir avuç devletin kaldığı bir yüzyıla dönüp bakan hiç kimse, liberal demokrasiye coşkuyla inanan bazı kişilerin 1989'da öngördükleri gibi, barışçı ve anayasal değişimin evrensel bir zafer kazanacağına parasına bahse girmez. Üçüncü bin yıla giren dünya istikrarlı devletlerin ya da istikrarlı toplumların dünyası değildir.

Ne var ki, dünyanın ya da en azından dünyanın büyük bir bölümünün şiddet yoluyla yaşanan değişimlerle dolu olacağı neredeyse kesin olsa da, bu değişimlerin niteliği belirsizdir. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonundaki dünya, devrimci krizden çok bir toplumsal dağılma durumundadır. Ancak

---

*) Nüfusu yarım milyondan az olan mini devletleri bir yana bırakırsak, tutarlı biçimde "anayasal" olan yegâne devletler, ABD, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, İrlanda, İsveç, İsviçre ve Büyük Britanya'dır (Kuzey İrlanda dışında). İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında işgal edilen devletler sarsılmaz bir anayasallıktan yararlanan devletler olarak sınıflandırılmamışlardır, ancak gerektiğinde, asla askeri darbe ya da iç silahlı mücadele yaşamamış birkaç eski sömürge ya da sorunsuz ülke -örn., Guyana, Bhutan ve Birleşik Arap Emirlikleri- "devrimcisiz" ülke olarak görülebilir.

bu dünya, 1970'lerdeki İran gibi nefret edilen ve meşruluğunu kaybetmiş rejimlerin, onların yerini alabilecek yeteneğe sahip güçlerin önderliği altında halk ayaklanmasıyla yıkılmasına uygun koşulların varolduğu ülkeleri de içerir: örneğin, bu kitap yazılırken Cezayir ve ırkçı rejimin uzaklaştırılmasından sonra Güney Afrika gibi. (Buradan potansiyel ya da fiili devrimci koşulların başarılı devrimlere yol açacağı sonucu çıkmaz.) Bununla birlikte, statükoya odaklanmış bu türden hoşnutsuzluk, odaklanmamış bir reddiye, siyasal örgütlenmenin yokluğu ya da güvenilir olmayışı ya da devletlerin iç ve uluslararası siyasetlerinin olabildiğince uyum sağladığı bir dağılma süreci kadar yaygın değildir.

Bu dünya aynı zamanda şiddetle -geçmiştekinden daha fazla şiddet- ve bununla yakından ilgili bir başka şeyle, silahlarla doludur. Hitler'in Almanya ve Avusturya'da iktidara gelmesinden önceki yıllarda, ne kadar güçlü olursa olsun ırkçı gerilimlerin ve kin duygularının, genç neo-Nazi dazlakların göçmenlerin oturdukları bir evi ateşe vererek bir Türk ailesinin altı üyesini katletmelerine yol açacağını düşünmek zordur. Ancak 1933'te şok yaratabilecek böyle bir olay, huzur içindeki Almanya'nın orta yerinde, bu ülkede işçi sınıfı sosyalizminin en eski geleneklerinden birine sahip olan bir kentte (Solingen) meydana geldiğinde artık hayret uyandırmıyor.

Ayrıca, günümüzde son derece yıkıcı silahlara ve patlayıcı maddelere ulaşma imkânı öyle bir noktaya gelmiştir ki, gelişmiş toplumlarda devletlerin silah tekeline sahip olmaları artık hiçbir garanti sağlayamaz. Eski Sovyet blokunun yerini alan yoksulluk ve açgözlülük anarşisi içinde, nükleer silahların ya da bunların yapımında kullanılan araçların hükümetlerden başka kuruluşların ellerine geçebilmesi artık imkânsız değildi.

Bu nedenle üçüncü bin yılın dünyası neredeyse kesinlikle şiddet siyasetlerinin ve şiddet yoluyla gerçekleştirilen siyasal değişimlerin dünyası olmaya devam edecek. Bu konuda yegâne belirsizlik, bunların nereye götüreceğidir.

16

Sosyalizmin Sonu

Ne var ki, onun [devrimci Rusya'nın] sağlığı tek bir zorunlu koşula tâbîdir: bir iktidar karaborsasının asla açılmaması (günün birinde Churchill'in bile başına geldiği gibi). Avrupa'da para ile iktidar arasında görülen ilişkinin Rusya'ya da sızması halinde, belki ülke ya da parti değil ama, Rusya'daki komünizm kaybedecektir.

-Walter Benjamin, (1979, s. 195-6)

Tek bir resmi itikâdın insanları eyleme geçirmek için kullanılabilecek yegâne kılavuz olarak görülmesi artık doğru değildir. Sadece genel olarak toplumda değil, parti içinde ve önderlik içinde de artık, bir ideolojiden daha fazlası, düşünce kalıplarından ve referans çerçevelerinden oluşan bir karışım bir arada var oluyor... Katı ve kodlanmış bir "Marksizm-Leninizm," resmi retorik dışında, rejimin gerçek ihtiyaçlarına yanıt veremiyor.

-M. Lewin, Kerblay içinde (1983, s. xxvi)

Modernleşmeyi gerçekleştirmenin anahtarı bilim ve teknolojinin gelişmesidir... Boş konuşmalar modernleşme projemizi hiçbir yere götürmez; öğrenmek ve personeli eğitmek zorundayız... Günümüzde Çin'in, bilim, teknoloji ve eğitimde gelişmiş ülkelerin tam olarak yirmi yıl gerisinde olduğu görülüyor... Meiji restorasyonu kadar erken bir dönemde Japonlar, bilim, teknoloji ve eğitimde büyük bir çaba göstermeye başladılar. Meiji Restorasyonu oluşum halindeki Japon burjuvazisinin üstlendiği bir tür modernleşme atılımıydı. Proleterler olarak bizler daha iyisini yapmalıyız, yapabiliriz ve yapıyoruz.

-Deng Şiaoping, "Respect Knowledge,
Respect Trained Personnel," 1977.

I

1970'lerde bir sosyalist ülke göreli ekonomik geriliği nedeniyle özellikle endişeleniyordu, çünkü komşusu Japonya kapitalist devletlerin en başarılısıydı. Çin komünizmi Sovyet komünizminin bir alt türü olarak görülemeyeceği gibi, Sovyet uydu sisteminin parçası olarak da görülemez. Her şeyden önce, SSCB'den ya da bu konuda herhangi bir başka devletten çok daha büyük nüfusu olan bir ülkede zafer kazanmıştır. Çin demografisinin belirsizlikleri daha az gösterse de yaklaşık her beş insandan biri Çin anakarasında yaşayan bir Çinli idi. (Doğu ve Güneydoğu Asya'da da büyük bir Çin diasporası vardı.) Ayrıca Çin, sadece ulusal olarak öteki ülkelerin çoğundan çok daha homojen olmakla kalmıyordu -nüfusun yaklaşık % 94'ü Han Çinlilerinden oluşuyordu- zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte en az iki yüz yıllık tek bir siyasal birim oluşturuyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki, şu iki bin yıllık sürenin büyük kısmında Çin İmparatorluğu ve konuya ilişkin bir görüşü olan Çinlilerin çoğu, Çin'i dünya uygarlığının modeli ve merkezi olarak görmüşlerdi. SSCB'den başlayarak komünist rejimlerin zafer kazandığı *bütün* öteki ülkeler küçük istisnalar dışında, uygarlığın daha ileri ve paradigmatik merkezine görece kültürel bakımdan geriydiler ve bunun farkındaydılar. SSCB'nin Stalin yıllarında Batı'ya entelektüel ve teknolojik bakımdan bağımlı olmama ve telefondan uçağa kadar bütün önemli yenilikleri yerli kaynaklarla üretme konusunda gösterdiği ısrarın katılığı bu ikincil olma duygusunun açık bir belirtisiydi.*

Çin böyle değildi. Kendi klasik uygarlığını, sanatını, abecesini ve toplumsal değerler sistemini ötekiler için - Japonlar için değilse de- haklı olarak bir esin kaynağı ve model olarak gördü. Ne entelektüel ve kültürel olarak herhangi bir ikincillik duygusu taşıyordu ne de kolektif ya da bireysel olarak Çinlileri bir başka halkla kıyaslıyordu. Çin'in kendisini çok az da olsa tehdit eden hiçbir komşu devletin olmaması ve ateşli silahları

*) Rusya'nın 1830 ile 1930 arasında gerçekleştirdiği entelektüel ve bilimsel kazanımlar gerçekten olağanüstüydü ve geriliğin ekonomik olarak geliştirilmesine nadiren izin verdiği bazı çarpıcı teknolojik yenilikleri kapsıyordu. Ancak birkaç Rus'un parlak zekâsı ve dünyayı kavrayışı Rusya'nın Batı karşısındaki ikincilliğini sadece daha çarpıcı hale getirir.

benimsemesi sayesinde sınırlarına dayanan barbarları artık hiç zorluk çekmeden geri püskürtmesi, imparatorluğu Batı'nın emperyal yayılmasına karşı hazırlıksız hale getirse de, ona bir üstünlük duygusu sağlıyordu. Çin'in ancak ondokuzuncu yüzyılda askeri alanda görüldüğü için aşikâr hale gelen teknolojik zayıflığı teknik ya da eğitsel kapasite yetersizliğinden ötürü değil, geleneksel Çin uygarlığının kendine yeterlilik duygusu ve özgüveninden ötürüydü. Bu özellikler Japonların 1868'de Meiji Restorasyonu ile yaptıkları şeyi, Avrupa modellerini toptan benimseyerek "modernleşme" atılımını gerçekleştirmekte Çinlilerin duraksamalarına yol açtı. Bu ancak eski uygarlığın bekçisi, *ancient* Çin İmparatorluğu'nun harabeleri üzerinde, aynı zamanda Konfüçyüs sistemine karşı bir kültür devrimi olan toplumsal uygarlık aracılığıyla yapılabilirdi ve yapılacaktı.

Bu nedenle Çin komünizmi hem toplumsal hem de, tartışmalı bir sözcükle, ulusal idi. Komünist devrimi ateşleyen toplumsal patlayıcı, Çin halkının, öncelikle emperyalist denetimin ve bazı durumlarda modern endüstrinin özel bölgelerini oluşturan orta ve güney Çin'in büyük kıyı kentlerindeki -Şanghay, Kanton, Hong Kong-emekçi kitlelerin, ikinci olarak ülkenin büyük nüfusunun % 90'ını oluşturan köylülüğün olağanüstü yoksulluğu ve ezilmişliğiydi. Köylülüğün durumu kişi başına yaklaşık iki buçuk kat daha fazla tüketen kentli nüfusunkinden daha kötüydü. Çin'in yoksulluğunu Batılı okurların hayal etmeleri bile zordur. Nitekim komünistler iktidarı ele geçirdikleri zaman (1952 verilerine göre) ortalama Çinli esas olarak günde yarım kilo pirinç ya da tahılla yaşıyor ve bir yılda 0.08 kilodan daha az çay tüketiyordu. Bir Çinli her beş yılda ya da daha uzun sürede, bir çift yeni ayakkabı sahibi oluyordu (China Statistics, 1989, Tablo 3.1, 15.2, 15.5).

Çin komünizmindeki ulusal unsur hem bütün yirminci yüzyıl Çin siyasal hareketlerinin önderliğini oluşturan üst ve orta sınıf kökenli entelektüeller aracılığıyla ve hem de Çinli kitleler arasında kuşku götürmeyecek biçimde yaygın olan, barbar yabancıların ne tek tek Çinliler ne de bir bütün olarak Çin için hayırlı bir şey yapmayacakları duygusuyla beslendi. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından beri Çin kendisine ulaşabilen her yabancı devletin saldırısına uğradığı, onun tarafından yenildiği, parçalandığı ve sömürüldüğü için, bu düşünce yersiz değildi. Ge-

leneksel bir ideolojiye sahip, örneğin 1930 Boxer Ayaklanması gibi kitlesel anti-emperyalist hareketler Çin İmparatorluğu'nun sona ermesinden önce de biliniyordu. Çin'in Japonlarca fethine direnişin, Çinli komünistleri, yenilgiye uğramış bir toplumsal ajitatörler gücü olmaktan çıkararak, 1930'ların ortasında bütün Çin halkının önderleri ve temsilcileri haline getirdiği kuşku götürmez. Komünistlerin aynı zamanda Çinli yoksulların toplumsal kurtuluşunu istemeleri, yaptıkları çağrıyı (çoğunluğu kırsal olan) kitleleri ulusal kurtuluş ve yenilenme konusunda daha da ikna edici bir ses haline getirdi.

Bu bakımdan Çinli komünistler rakipleri olan (daha eski) Kuomintang Partisi karşısında üstünlük sağladılar. Bu parti, Çin İmparatorluğu'nun 1911'de devrilmesinden sonra ortaya çıkan savaş ağalarının önderliğindeki dağınık yönetim birimlerini tek bir güçlü Çin cumhuriyeti halinde yeniden inşa etmeye girişmişti. Bu iki partinin kısa vadeli hedeflerinin bağdaşmadığı görülüyordu. Her ikisinin de siyasal üssü Güney Çin'deki daha gelişmiş kentlerdi (Cumhuriyet'in başkenti olan yerler) ve önderlikleri, bir yandan yerli işadamlarına, öte yandan köylülere ve işçilere hitap eden, aynı türden, eğitim görmüş elit kesimden oluşuyordu. Örneğin her ikisi de, geleneksel toprak ağalarından ve Emperyal Çin'in elitlerini oluşturan bilginlerden aynı oranda destek görüyorlardı, ancak komünistler arasında daha yüksek batılı eğitim görmüş olanlar daha fazlaydı (North/Pool, 1966, s. 378-82). Her iki hareket de 1900'lerin anti-emperyal hareketinden kaynaklandı ve 1919'dan sonra Pekin'de öğrenciler ve öğretmenler arasındaki ulusal ayaklanmayla, "1 Mayıs hareketi"yle güçlendi. Kuomintang'ın önderi Sun Yat-sen, Sovyet Rusya'nın -yegâne devrimci ve anti-emperyalist güç- tavsiye ve desteğine güvenen ve tek partili Bolşevik modeli, benimsediği görev bakımından batılı modellerden daha uygun bulan bir yurtsever, demokrat ve sosyalistti. Aslında komünistler genellikle Sovyet bağlantısı sayesinde önemli bir güç haline geldiler. Bu bağlantı onların resmi ulusal hareketle bütünleşmelerini ve 1925'te Sun'un ölümünden sonra Cumhuriyetin Çin'in denetim dışı kalan öteki yarısı üzerinde hâkimiyet kurmak için başlattığı kuzeye doğru büyük ilerleyişe katılmalarını sağladı. Sun'un ardılı Chang Kay-şek (1897-1975) ülkenin bütünü üzerinde denetim kurmayı başaramadı ve 1927'de Ruslarla ilişkiyi keserek komünistleri ezdi. Bu sırada komünistlerin en büyük kitlesel desteği kentli küçük işçi sınıfından geliyordu.

Kırsal kesime yönelmek zorunda kalan komünistler bu kez Kuomintang'a karşı köylüleri temel alan bir gerilla savaşı başlattılar. Ancak bu savaş kendi iç bölünmeleri, karışıklıkları ve Moskova'nın Çin gerçeğine uzak oluşu nedeniyle pek başarılı olamadı. 1934'te komünist orduları bir kahramanlık olarak anılan "Uzun Yürüyüş"le ülkenin kuzey batısındaki en uzak köşeye çekilmek zorunda kaldılar. Bu gelişmeler, uzun süredir kırsal stratejiyi savunan Mao Zedung'u Yenan'daki sürgün sırasında Komünist Parti'nin tartışmasız önderi haline getirdi, ancak komünist ilerleme konusunda yakın bir umut görülmüyordu. Tam aksine, Kuomintang 1937'de Japon işgaline kadar ülkenin büyük kısmı üzerindeki denetimini sürekli biçimde arttırdı.

Ancak Kuomintang'ın Çinlilere kitlesel düzeyde hitap edemeyişi, aynı zamanda bir modernleşme ve yenilenme projesi olan devrimci projeyi terk etmesi, onları komünist rakipleriyle başa çıkamaz hale getirdi. Chang Kay-şek asla bir Atatürk olmadı. Bir başka modernlik yanlısı olan Atatürk, anti-emperyalist bir ulusal devrime önderlik etmiş; yerli komünistleri kendi amaçları için kullanarak ve Chang kadar sert biçimde olmasa da onlardan yüz çevirerek genç Sovyet Cumhuriyeti ile dostça ilişkiler kurmuştu. Tıpkı Atatürk gibi Chang'ın da bir ordusu vardı, ancak bu ordu, komünist orduların devrimci ruh haline sahip olmak şöyle dursun, ulusal sadakate bile sahip değildi, sadece karışıklık ve toplumsal çöküş zamanlarında yakayı kaptırmamak için üniforma ve silaha sarılan ve böyle zamanlarda "iktidarın namlunun ucunda olduğunu" -Mao Zedung'un yanı sıra- bilenlerin emrine giren ve böylece kâr ve servet edinen adamlardan toplanmış bir güçtü. Chang kentli orta sınıftan destek görüyordu ve belki de daha fazlasını denizaşırı ülkelerde servet edinen Çinlilerden sağlıyordu: ancak Çinlilerin % 90'ı ve ülkenin neredeyse bütün toprakları kentlerin dışındaydı. Buraları, silahlı adamları olan savaş ağalarından, Kuomintang'la uzlaşan soylu ailelere ve emperyal iktidar yapısının kalıntılarına kadar uzanan yerel kodamanların ve iktidar sahibi adamların denetimi altındaydı. Japonlar ciddi biçimde Çin'i fethetmeye giriştiklerinde, Kuomintang orduları asıl güçlerinin yer aldığı kıyı kentlerinin neredeyse hemen istila edilmesini önleyemediler. Çin'in geri kalan kısmında Kuomintang, Japonlara daima potansiyel olarak etkisiz biçimde direnen bir başka toprak ve savaş ağası rejim haline geldi. Bu arada komünistler işgal altındaki bölgelerde Japonlara karşı kitlesel direnişi etkin

biçimde seferber ettiler. Kısa bir iç savaşta Kuomintang güçlerini neredeyse küçümseyerek silip süpürdükten sonra 1949'da Çin'i ele geçirdiklerinde, Kuomintang güçlerinin kaçak kalıntıları dışında Çin'in meşru hükümeti, kırk yıllık bir ara dönemin ardından emperyal hanedanların gerçek ardılları oldular. Ve bunu benimsemeye de hazırdılar, çünkü bir Marksist-Leninist parti olarak sahip oldukları deneyimden hareketle, hükümet politikasını dev bir ülkenin merkezinden en uzak köylere kadar taşıyabilecek ulusal çapta disiplinli bir örgüt kurabildiler -çoğu Çinli'nin bilincinde gerçek bir imparatorluğun yapması gerektiği gibi. Lenin'in Bolşevizmi'nin dünyayı değiştirmek için yaptığı başlıca katkı, doktrinden çok *örgütlenme* idi.

Gene de bu, Çinlilerin tarihinin muazzam sürekliliklerinden kuşkusuz bir biçimde yararlanmış olsa da imparatorluğun canlanmasının ötesinde bir gelişmeydi. Bu tarih, hem sıradan Çinlilerin "cennetin hâkimi" olan herhangi bir hükümetten beklentilerini ve hem de Çin'i yönetenlerin kendi görevleri hakkındaki düşüncelerini tayin etti. Komünist bir sistem içindeki siyasal tartışmaların, bir mandarinin onaltıncı yüzyılda Ming İmparatoru Chia-cing'e ne dediğine göndermeyle sürdürülebildiği bir başka ülke yoktur.* Uyanık bir eski Çin gözlemcisinin -London Times muhabiri- yirmibirinci yüzyılda Çin dışında ulusal ideoloji olarak yaşayan hiçbir komünizmin kalmayacağını söylerken kast ettiği şey budur. O sırada bu sözleri işitenler, bu kitabın yazarı da dahil olmak üzere şok geçirmişlerdi. Çinlilerin çoğu için bu, öncelikle, düzenin ve barışın, refahın, kamu görevlilerinin Tang hanedanından örnekler verdikleri bir hükümet sisteminin, büyük bir imparatorluğun ve uygarlığın taşıdığı görkemin restorasyonu olan bir devrimdi.

Ve ilk birkaç yıl çoğu Çinlinin böyle düşündüğü görülüyordu. Köylüler 1949 ile 1956 yılları arasında tahıl üretimini % 70'ten fazla arttırdılar (China Statistics, 1989, s. 165). Bunun nedeni muhtemelen işlerine fazla karışılmaması ve Çin'in 1950-52 Kore Savaşı'na müdahalesi ciddi bir panik yaratırken, Çin komünist ordusunun güçlü ABD'yi önce ye-

*) Bk. 1959'da *People's Daily*'de yayımlanan "Hai Tui İmparator'u Azarlıyor" başlıklı makale. Aynı yazar (Wu Han) 1960'da, birkaç yıl sonra klasik bir Pekin operası için "Kültür Devrimi" ni ateşleyen kıvılcımı sağlayan *Hai Tui'nin Azledilişi* başlıklı bir libretto besteledi.

nilgiye uğratma, daha sonra uzakta tutma yeteneğinin pek etkili olamamasıydı. Sanayi ve eğitimin geliştirilmesi için planlama 1950'lerin başında başladı. Ancak çok kısa süre içinde yeni Halk Cumhuriyeti artık güçlü ve rakipsiz Mao'nun yönetimi altında, büyük kaptanın genellikle keyfi biçimde kışkırttığı felaketlerle dolu yirmi yıllık bir döneme girdi. 1956'dan itibaren Sovyetler Birliği'yle giderek kötüleşen ilişkiler 1960'ta iki komünist iktidar arasında gürültülü bir kopuşmayla sonuçlandı. Bu süreç Moskova'dan sağlanan önemli teknik ve diğer maddi yardımın kesilmesine yol açtı. Ne var ki bu gelişme Çin halkının iyice çarmıha gerilmesine yol açtı. Çarmıhın üç kolu şunlardı: 1955-57'de köylü çiftliklerinin aşırı hızlı kolektifleştirilmesi; 1959-61'de yirminci yüzyılın belki de en büyük açlık felaketine* yol açan, 1958'de başlatılan sanayide "Büyük İleri Atılım" ve on yıl sürdükten sonra 1976'da Mao'nun ölmesiyle sona eren "Kültür Devrimi".

Kıyamet gününü andıran bu atılımlar, genellikle kabul edildiği gibi, bizzat Mao'dan kaynaklandı. Mao'nun izlediği siyasetler karşısında parti önderliği çoğu kez duraksadı ve zaman zaman -özellikle "Büyük İleri Atılım" sırasında- Mao'nun ancak "Kültür devrimi"ni başlatarak üstesinden geldiği açık bir mulefetle tepki gösterdi. Ancak bunlar, sözcülüğünü bizzat Mao'nun yaptığı Çin komünizminin taşıdığı özellikleri bilmeden anlaşılamazlar. Rus komünizminin aksine Çin komünizmi, Marx ve Marskizmle fiilen hiçbir doğrudan ilişki taşımıyordu. Bu hareket, Lenin, daha doğrusu Stalin'in "Marksizm-Leninizm"i aracılığıyla Marx'a ulaşan bir post-Ekim hareketiydi. Mao'nun Marksist teori konusunda kendi bilgisi neredeyse bütünüyle 1939 tarihli Stalinist *History of the CPSU (b): Short Course*'tan** türetilmişti. Ve gene Marksist-Leninist gübrenin altında tamamen Çinli bir ütopyacılık vardı. Bizzat Mao bu durumun açık bir örneğiydi; devlet başkanı olana kadar Çin'in dışına çıkmamıştı ve entelektüel formasyonu bütünüyle kendi çabalarına dayanıyordu. Doğal

---

*) Resmi Çin istatistiklerine göre 1959'da ülkenin nüfusu 672.07 milyondu. Her yıl en az % 20 (fiilen binde 21.7) olan önceki yedi yılın doğal artış oranı temel alındığında 1961'de Çin nüfusunun 699 milyon olması bekleniyordu. Ancak bu sayı 658.59 milyon ya da beklenenden kırk milyon daha az oldu (China Statistics, 1989, Tablo T 3.1 ve T3.2).

**) Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi, Aydınlık Yayınları, ilk basımı Eylül 1970 -çn.

olarak bunun Marksizmle buluşma noktaları vardı: bütün toplumsal devrimci ütopyaların bazı ortak özellikleri vardır ve Mao, hiç kuşkusuz son derece samimi olarak Marx ve Lenin'in kendi vizyonuna uyan bazı özelliklerini yakaladı ve onları kendi vizyonunu haklı çıkarmak için kullandı. Ancak topyekûn mutabakatla birleştirilen ideal toplum anlayışı, denildiği gibi, "bireyin kolektivite içinde tam feragati ve tam bütünleşmesi nihai hedefler(dir)...bir tür kolektivist mistisizmdir" (Schwartz, 1966). Bu anlayış, en azından teoride ve nihai hedefi bakımından bireyin tam kurtuluşunu ve kendini gerçekleştirmesini tasarlayan klasik Marksizm'in tam tersidir. İnsanı yeniden kalıba dökerek bunu gerçekleştirmek için ruhsal dönüşüm gücünün karakteristik biçimde vurgulanması, her ne kadar Lenin'in ve daha sonra Stalin'in bilince ve iradeciliğe olan inançlarına uygunsa da, bunun çok ötesine geçti. Siyasal eylem ve kararın rolüne duyduğu inanca rağmen Lenin pratik koşulların eylemin etkinliğine ağır kısıtlamalar getirdiği gerçeğini asla gözden kaçırmadı -nasıl kaçırabilirdi ki?- ve Stalin bile kendi iktidarının sınırlarının farkındaydı. Gene de "subjektif güçler"in son derece kudretli olduğuna, insanın eğer isterse dağları yerinden oynatabileceğine ve fırtınalar koparabileceğine duyulan inanç olmaksızın, Büyük İleri Atılım'ın çılgınlıkları anlaşılamaz. Uzmanlar size neyin yapılıp neyin yapılamayacağım söylerlerdi, ancak devrimci arzu tek başına bütün maddi engellerin üstesinden gelebilir ve düşünce maddeyi dönüştürebilirdi. Dolayısıyla "Kızıl" olmak uzman olmaktan çok daha önemli değildiyse de, onun alternatifiydi. 1958'de yaşanan benzersiz coşku patlaması, komünizm *derhal* yürürlüğe konulduğunda, çağları atlayarak Çin'i *derhal* sanayileştirecekti. Çin'in çelik çıktısını bir yıl içinde sayesinde ikiye katladığı -1960'ta fiilen üç katını aştı, ancak 1962'de Büyük Atılım'dan önceki düzeyin altına düştü- düşük kaliteli sayısız küçük arka avlu ocağı, dönüşümün bir yanını temsil ediyordu. Çiftçilerden oluşan 24 000 "halk komünü"nün 1958'de sadece iki ay içinde kurulması öteki yanı temsil ediyordu. Bu oluşumlar sadece köylü hayatını, ailenin yapısı dahil -kadınların ev işlerinden ve çocuk bakımından kurtulmalarını ve askeri bir düzen içinde topluca tarlalara gitmelerini sağlayan komünal çocuk bakım evleri ve yemekhaneler- askeri bir düzenle ve bütün yönleriyle kolektifleştirilmesi bakımından değil, altı temel hizmeti parasız sunma uygulamasının ücretlerin ve parasal gelirin yerini alması bakımından da bütünüyle komünistti. Bu altı hizmet, beslenme, tıbbi

bakım, eğitim, cenaze, saç kesimi ve sinemaydı. Açıktır ki bu sistem işlemedi. Aylarla ölçülebilecek bir süre içinde pasif direnişle karşılaşan sistemin aşırılıkları, 1960-61 açlık felaketine yol açarak doğayla birleşene kadar olmasa da, sonunda terk edildi.

İradenin dönüştürme kapasitesine duyulan bu inanç, bir bakıma, daha özgül bir Maoist "halk" inancına dayanır. Bu inanca göre halk, dönüştürülmeye ve dolayısıyla ileriye doğru büyük yürüyüşe, yaratıcı biçimde ve bütün geleneksel Çin zekâsı ve yaratıcılığıyla katılmaya hazırdı. Aslında bu, çok iyi olmasa da bizzat uğraştığı şiir ve hat sanatından anlayan bir sanatçının romantik bakışıydı. (İngiliz doğubilimcisi Arthur Waley'e göre, resmi şiirle benzeştiren Mao, bu konuda, "Hitler'in ressamlığı kadar kötü, ancak Churchill'inki kadar da iyi değil"di.) Bu inanç Mao'yu, öteki komünist önderlerin kuşkucu ve gerçekçi tavsiyelerine rağmen, 1956-57 "Yüz Çiçek" kampanyasında eski elitten entelektüellere kendi yeteneklerini bir katkı olarak serbestçe kullanmaları için çağrı yapmaya yöneltti. Devrimin ve belki de bizzat kendisinin onları dönüştürebileceğini düşünüyordu. ("Bırakın yüz çiçek açsın, yüz düşünce akımı birbiriyle yarışsın.") Fazla esini olmayan yoldaşların önceden gördükleri gibi, bu özgür düşünce patlamasının yeni düzen için herkesin katıldığı bir coşkudan yoksun olduğu görüldüğünde, Mao'nun yerli entelektüellerden duyduğu hoşnutsuzluğun haklılığı kanıtlanmış oldu. Bu hoşnutsuzluk on yıl süren Kültür Devrimi sırasında görülmemiş biçimde ifade edildi. Yüksek öğrenim neredeyse tamamen durdu, varolduğu kadarıyla entelektüeller kırsal kesimdeki çalışma kamplarında kitlesel olarak ıslah edildiler.* Bununla birlikte Mao'nun, "bırakın bütün düşünce akımları [yerel deneyimden kaynaklanan] yarışsın" ilkesine uygun biçimde, Büyük Atılım sırasında bütün üretim sorunlarını çözmeye zorlanan köylülere duyduğu inanç içtenliğini korudu. Çünkü Mao, mücadele, çatışma ve yüksek gerilimin sadece hayatın özünü oluşturmakla kal-

*) 1970'te Çin'in bütün "Yüksek Öğretim Kurumları"ndaki öğrencilerin toplam sayısı 48 000; ülkenin teknik okullarında (1969) 23 000; ve öğretmen okullarında (1969) 15 000 kadardı. Lisansüstü öğretimle ilgili verilerin yokluğu böyle bir uygulamanın olmadığını gösterir. 1970'te toplam 4260 genç insan Yüksek Öğretim Kurumları'nda doğal bilimler, doksan kadarı toplumsal bilimler öğrenimine başladı. Bu rakamlar o sırada nüfusu 830 milyon olan bir ülkeye aitti (China Statistics, Tablo T17.4, T17.8, T17.10).

madığına, değişmez süreklilik ve uyum arayışı gibi bir zaafı olan eski Çin toplumundaki zayıflığın yol açtığı bir duraklamayı da önlediğine kesinlikle inanıyordu ve bu, Mao'nun, Marksist diyalektik olarak okuyup öğrendikleriyle desteklediği bir başka düşünsel yönünü oluşturuyordu. Devrim, bizzat komünizm, ancak sürekli olarak yenilenen bir mücadeleyle durgunluk içinde yozlaşmaktan kurtarılabilirdi. Devrim asla sona eremezdi.

Maoist siyasetin özelliği, "aynı anda hem aşırı bir batılılaştırma biçimi ve hem de geleneksel modellere kısmi bir dönüş" olmasıydı. Aslında genellikle bu geleneksel modeller temel alındı, çünkü eski Çin İmparatorluğu, en azından imparatorun iktidarı güçlü ve güvenli, dolayısıyla meşru olduğu zamanlarda, hükümdarın otokrasisi ve tebanın rızası ve itaatiyle nitelendiriliyordu (Hu, 1966, s. 241). Köylü ailelerinin % 84'ünün tek bir yıl (1956) içinde kolektifleştirilmeye, görünüşe bakılırsa Sovyet kolektifleştirmesinin yarattığı sonuçların hiçbiri yaşanmaksızın sessizce izin vermiş olmaları durumu açıklamaya yeter. Ağır sanayinin Sovyet modeline uygun biçimde temel alınması kayıtsız şartsız öncelik taşıyordu. Büyük Atılım'ın caniyane saçmalıkları, esas olarak, Çin rejiminin Sovyet rejimiyle paylaştığı bir düşünceden ötürüydü. Bu düşünceye göre, tarımın hem sanayileşmeyi desteklemesi hem de kaynakları sanayi yatırımlarından tarım yatırımlarına saptırmadan kendine yeterli olması gerekiyordu. Özünde bu, "maddi" teşviklerin yerine "moral" teşviklerin geçirilmesi anlamına geliyordu. Bu da uygulamada, Çin'de var olmayan teknoloji yerine neredeyse sınırsız olan kas gücünü kullanmak anlamına geliyordu. Bu arada kırsal kesim, gerilla çağından beri hep olduğu gibi, Mao'nun sisteminin temelini oluşturmaya devam etti ve Büyük Atılım modeli, SSCB'nin aksine, kırsal kesimi aynı zamanda sanayileşmenin tercih edilmiş mahalli haline getirdi. SSCB'nin aksine Çin, Mao yönetiminde hiçbir kitlesel kentlileşme deneyimi yaşamadı. Kırsal nüfus 1980'lere kadar % 80'in altına düşmedi.

Ne var ki Maoizmin yirmi yılının sicili, yani yüce önderin düşünceleri adına ortaya atılan iddiaların gerçeküstü saçmalıklarının yanı sıra insanlığın hiçe sayılmasını ve cehalet savunuculuğunu (obscurantism) birleştiren sicil, üzerimizde ne kadar büyük bir şok yaratırsa yaratsın, Üçüncü Dünya'nın felaket düzeyindeki yoksulluk standartlarına göre Çin

halkının iyi durumda olduğunu unutturmamalıdır. Mao döneminin sonunda ortalama Çinlinin besin maddesi tüketimi (kalori olarak), bütün ülkeler ortalamasının, Latin Amerika'daki on dört, Afrika'daki otuz sekiz ülkenin, Asya'nın ortasındaki ülkelerin, Malezya ve Singapur dışında bütün Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinin üzerinde yer alıyordu (Taylor/Jodice, 1983, Tablo 4.4). Ortalama yaşam süresi, esas olarak ölüm oranındaki dramatik ve -açlık yılları dışında- sürekli düşüş sayesinde, 1949'da otuz beş yılken, 1982'de altmış sekiz yıla çıktı (Liu, 1986, s. 323-24). Çin nüfusunun, büyük açlık felaketlerinin izin verdiği ölçüde, 1949 ile Mao'nun ölümü arasında yaklaşık 540 milyondan 950 milyona çıkması ekonominin bu insanları besleyebildiğini -erken 1950'lerdeki düzeyin biraz üzerinde- ve biraz daha iyi giydirebildiğini gösterir (China Statistics, Tablo T15.1). Eğitim, en temel düzeyde bile, hem katılanların sayısını yirmi beş milyon kadar azaltan açlık felaketlerinden, hem de bu sayıyı on beş milyona indiren Kültür Devrimi'nden etkilendi. Bununla birlikte, Mao'nun öldüğü yıl ilk okula giden çocukların, iktidara geldiği yıla kıyasla altı kat fazla olduğu inkâr edilemez -örn. % 96 olan kayıt oranı 1952'de % 50'nin altında olan kayıt oranıyla kıyaslanabilir. İtiraf edildiği gibi, 1987'de bile on iki yaşın üzerindeki nüfusun dörtte birinden fazlası hâlâ okuma yazma bilmiyordu ve "yarı cahil" idi -bu sayı kadınlar için % 38 daha yüksekti- ancak şunu da unutmamalıyız ki, Çin'de okur yazarlık görülmemiş derecede zordur. 1949'dan önce doğanların sadece % 34 gibi küçük bir oranının okur yazarlık becerilerine tam olarak sahip olması beklenebiliyordu (China Statistics, s.69, 70-72, 695). Özetle, Maoist dönemin kazanımları kuşkucu Batılı gözlemcileri etkilemese de -kuşkucu olmayanları da vardı- söz gelimi Hintlilere ya da Endonezyalılara son derece etkileyici gelebiliyordu ve dünyadan tecrit edilmiş, hâlâ babalarının beklentilerini taşıyan kırsal Çinlilerin % 80'inde büyük bir hayal kırıklığına yol açmayabiliyordu.

Bununla birlikte, Çin'in devrimden sonra uluslararası alanda ve özellikle komünist olmayan komşularıyla olan ilişkilerinde zemin kaybettiği inkâr edilemezdi. Mao yıllarında (1960-75) etkileyici olsa da, kişi başına ekonomik büyüme oranı, Japonya, Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan'dan -Çinli gözlemcilerin asla gözlerini ayırmadıkları Doğu Asya ülkeleri- daha azdı. Kendisi için ne kadar büyük olursa olsun GSMH'si

Kanada'nınkiyle yaklaşık aynı büyüklükte, İtalya'nınkinden daha az ve Japonya'nınkinin neredeyse dörtte biri kadardı (Taylor/Jordice, Tablo 3.5, 3.6). Büyük Kaptan'ın 1950'lerin ortasından itibaren çizdiği feci zigzaglar, 1965'te askeriyenin desteğiyle onu devre dışı bırakan parti önderliğine ve her türden entelektüele karşı, önce öğrencilerin harekete geçirildiği anarşik bir genç "Kızıl Muhafızlar" hareketini başlattığı için devam etmişti. Bu hareket Büyük Kültür Devrimi idi ve Mao'nun orduya düzeni yeniden sağlaması için çağrıda bulunuşuna ve kendisinin de bir tür parti denetimini yeniden kurmak zorunda kalışına kadar Çin'i mahvetti. Mao'nun son günlerinde Maoizm'in onsuz pek az destek gördüğü anlaşıldı. 1976'da Mao'nun ölümünden sonra Maoizm yaşamadı, önderin dul eşi Ciang Kuing'in başını çektiği ultra-Maoist "Dörtlü Çete" kısa süre içinde tutuklandı.

II

Deng'in yeni çizgisi, "reel olarak varolan sosyalizm"in yapısında dramatik değişiklikler gerektiğini açıkça ortaya koydu ancak 1970'ler 1980'lere evrilirken, gerçekleşmiş oldukları iddia edilen bütün sosyalist sistemlerde ciddi biçimde hatalı bir şeylerin olduğu giderek açığa çıktı. Sovyet ekonomisinin yavaşlaması elle tutulacak kadar gerçekti: hesaplanan ve hesaplanabilir hemen her şeyin büyüme oranı 1970'ten sonra bir beş yıllık dönemden diğerine sürekli bir düşüş gösterdi: gayrisafi yurtiçi hasıla, sanayi çıktısı, tarım çıktısı, sermaye yatırımı, emeğin üretkenliği, kişi başına gerçek gelir. Fiilen gerilemese de ekonomi giderek yorgun öküz adımlarıyla ilerliyordu. Ayrıca, dünya ticaretinin sanayi devlerinden biri olmaktan çok uzaklaşan SSCB'nin uluslararası alanda da gerilemekte olduğu görüldü. 1960'ta başlıca ihracat kalemleri, makine, ekipman, ulaşım araçları, metal ya da metal ürünlerden oluşuyordu, ancak 1985'te öncelikle enerjide (örn., petrol ve gaz) ihracata (% 53) dayanıyordu. Öte yandan, ithalatının neredeyse % 60'ı, makine, metal vb. ve sanayi tüketim kalemlerinden oluşuyordu (SSSR, 1987, s. 15-17, 32-33). Daha ileri sanayi ekonomilerinin enerji üreten bir tür sönmürgesi haline gelmişti; örneğin Batı'daki uyduları, özellikle Çekoslovakya ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin sanayileri kendi eksikliklerini gi-

dermek için fazla bir şey yapmadan SSCB'nin sınırsız ve sorunsuz pazarına güvenebiliyorlardı.*

Aslında 1970'lerde, sadece gerçek ekonomik büyümenin gerilediği değil, ölüm oranı gibi temel toplumsal göstergelerdeki iyileşmenin de durduğu açıktı. Bu durum belki de en çok sosyalizme olan güveni zayıflattı, çünkü sosyalizmin daha fazla toplumsal adalet sağlayarak sıradan insanların hayatlarını iyileştirme yeteneği, esas olarak daha büyük servet yaratma yeteneğine bağımlı değildi. SSCB, Polonya ve Macaristan'da ortalama yaşam süresinin komünizmin çöküşünden önceki son yirmi yıl içinde fiilen değişmemesi -aslında zaman zaman düşmesi- ciddi bir endişeye neden oldu, çünkü bu süre öteki ülkelerin çoğunda yükselmeye devam ediyordu (bu konuda verilere sahip olduğumuz Küba ve Asya'daki komünist ülkeler dahil). 1969'da Avusturyalılar, Finliler ve Polonyalılar ortalama olarak aynı yaşta (70.1 yıl) ölmeyi bekleyebiliyorlardı, ancak 1989'da Polonyalılar Avusturyalılardan ve Finlilerden yaklaşık dört yıl daha kısa bir hayat beklentisine sahiptiler. Nufusbilimcilerin iddia ettikleri gibi, buralardaki insanların daha sağlıklı olması, ancakkapitelist ülkelerde ki insanlar hayatlarını sürdürürlerken, sosyalist ülkelerdeki insanların ölmeleri halinde mümkün olabilirdi. SSCB'deki ve başka yerlerdeki reformcular bu endişe verici trendleri gözden kaçırmadılar (World Bank Atlas, 1990, s. 6-9 ve World Tables, 1991, passim).

SSCB'de görülen çöküşün hemen hemen aynı sıralarda ortaya çıkan bir başka belirtisi, *nomenklatura* teriminin yükselişine yansıdı (görünüşe bakılırsa terim muhalif yazarlar aracılığıyla Batı'ya ulaşmıştı). Leninist devletlerin komuta sistemini oluşturan resmi parti *kadroları* o zamana kadar, Trotskistler ve -Yugoslavya'da- Milovan Djilas gibi (Djilas, 1957) ülke içinde yenilgiye uğramış muhalifler bu kadroların bürokratik yozlaşma ve kişisel çürüme potansiyeline işaret etmiş olsalar da, ülke dışında daima saygı ve temkinli bir hayranlıkla karşılanmışlardı. Aslında, 1950'lerde, hattâ 1960'larda, Batı'nın genel eğilimi ve özellikle ABD'nin yorumu komünizmin küresel ilerleyişindeki gizin burada - komünist par-

---

*) "O sırada ekonomik siyaseti belirleyenlere göre, Sovyet pazarının tükenmesi mümkün değildi ve Sovyetler Birliği sürekli bir yaygın ekonomik büyüme için gerekli miktarda enerji ve hammaddeyi sağlayabilirdi" (D. Rosati ve K. Mizsei, 1989, s. 10).

tilerin örgütsel sisteminde, mevcut çizgiyi sadakatle (vahşice olsa da) izleyen monolitik, özgeci kadrolardan oluşan yapısında- yattığı şeklindeydi (Fainsod, 1956; Brzezinski, 1962; Duverger, 1972).

Öte yandan, 1980'den önce, SSCB'nin idari jargonunun bir parçası olma dışında bilinmeyen *nomenklatura* terimi tam olarak Brejnev döneminin çıkarcı parti bürokrasisinin zayıflığını ifade ediyordu: yetersizlik ve çürümenin bir bileşimi. Ve aslında bizzat SSCB'nin, esas olarak bir himaye, akraba kayırma ve ödeme sistemiyle işlediği giderek açığa çıktı.

Macaristan dışında Avrupa'daki sosyalist ekonomileri reformdan geçirmek için yapılan ciddi girişimler Prag baharından sonra umutsuzluk içinde terk edildi. Eski komuta ekonomilerine, iradeciliği ve ahlaki kararlılığı ekonomik kuralların yerine geçiren (Fidel Castro'nun yaptığı gibi) Stalinist (Çavuşesku'nun Romanya'sındaki gibi) ya da Maoist bir tarzda dönmek için zaman zaman yapılan girişimler de olumlu sonuç vermedi. Reformcular, Brejnevli yıllara "durgunluk dönemi" dediler. Bunun nedeni, esas olarak, rejimin gözle görülür biçimde zayıflayan ekonomi için ciddi bir şey yapmaktan vazgeçmiş olmasıydı. SSCB halkını beslemek için dünya piyasasından buğday satın almak Sovyet tarımının giderek artan yetersizliğini gidermekten daha kolaydı. Ekonominin paslanmış motorunu yaygın ve her şeye gücü yeten bir rüşvet ve çürüme sistemiyle yağlamak, motoru değiştirmek şöyle dursun, temizlemekten ve yeniden ayarlamaktan bile daha kolaydı. Uzun vadede ne olacağını kim biliyordu? Kısa dönemde tüketicileri mutlu etmek ya da hoşnutsuzluklarını belirli sınırlar içinde tutmak daha önemli görülüyordu. Böylece, muhtemelen 1970'lerin ilk yarısında SSCB sakinlerinin çoğu hatırlanan herhangi bir başka dönemdekinden daha iyi durumdaydılar ve kendilerini de iyi hissediyorlardı.

Avrupa'daki "reel olarak varolan sosyalizm"in sorunu, dünya ekonomisinin fiilen dışında kalan ve bu nedenle Büyük Çöküş'ten etkilenmeyen iki savaş arası dönemin SSCB'sinin aksine, giderek dünya ekonomisinin içine girmesi ve bu nedenle 1970'lerin şoklarına karşı bağışık olmamasıydı. Üçüncü Dünya'nın çeşitli kesimlerinin yanı sıra Avrupa ve SSCB'nin "reel sosyalist" ekonomilerinin de küresel kapitalist ekonominin Altın Çağ sonrasında yaşadığı krizlerin gerçek kurbanları haline gelmesi, bu arada "gelişmiş piyasa ekonomileri"nin, sarsılsalar da, en

azından erken 1990'lara kadar bu zor yıllardan büyük sorunlarla karşılaşmadan geçebilmeleri, tarihin bir ironisidir. Bu tarihe kadar Almanya ve Japonya gibi ülkelerin ileriye doğru yürüyüşleri pek kesintiye uğramadı. Ne var ki, "reel sosyalizm" artık sadece kendi çözümsüz sistematik sorunlarıyla değil, giderek bütünleştikleri değişen ve sorunsal bir dünya ekonomisinin sorunlarıyla da yüz yüze geldi. 1973'ten sonra dünya enerji piyasasını dönüştüren uluslararası petrol krizinin belirsiz örneği bu durumu aydınlatabilir. Belirsiz, çünkü bu krizin yarattığı etkiler potansiyel olarak hem olumsuz hem de olumluydu. Küresel petrol üreticileri karteli OPEC'ten (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) gelen baskı altında, düşük olan ve savaştan beri de fiilen düşmeye devam eden petrol fiyatları 1973'te neredeyse dörde ve 1970'lerin sonunda İran Devrimi'nin etkisiyle bir kez daha neredeyse üçe katlandı. Aslında meydana gelen dalgalanmalar daha da dramatikti: 1970'te petrolün varili ortalama 2. 53 dolardan satılıyordu, ancak 1980'lerin sonunda bir varilin değeri 41 dolar kadardı.

Petrol krizi görünüşe bakılırsa iki olumlu sonuç yarattı. SSCB'nin en önemlilerinden biri olduğu petrol üreticileri için, kara sıvıyı altına çevirdi. Bu, her hafta kazanacağı garanti bir piyango bileti almak gibiydi. Milyonlar hiçbir çabayı gerektirmeden akıyor, ekonomik reform ihtiyacını erteliyor ve SSCB'nin enerji ihracatı karşılığında kapitalist Batı'dan giderek artan ithalatının karşılığını ödemesini sağlıyordu. 1970 ile 1980 arasında Sovyetlerin "gelişmiş piyasa ekonomileri"ne ihracatı, toplam ihracatının % 19'undan % 32'sine çıktı (SSCB, 1987, s. 32). Bu muazzam ve beklenmedik maden yatağının, 1970'lerin ortasında devrimci huzursuzluk bir kez daha Üçüncü Dünya'yı kaplarken (bk. bölüm 15) Brejnev rejimini ayartarak, onu ABD'yle daha aktif bir uluslararası rekabet siyasetine ve silah üstünlüğünde Amerika'yı geçmeye çalışan intihar çizgisine yönelttiği öne sürülmektedir (Maksimenko, 1991).

Petrol krizinin görünürdeki diğer olumlu sonucu, artık genellikle nüfusu az mülti-milyarder OPEC devletlerinden çekilen ve uluslararası bankacılık sistemi tarafından isteyen herkese kredi biçiminde dağıtılan dolarların akışıydı. Gelişmekte olan pek az ülke milyonları bu şekilde cebe indirmenin ayartısına karşı koyabildi. Bu gelişme erken 1980'lerin dünya borç krizini kışkırtacaktı. Borçlanmak, ayartıya kapılan sosyalist ülkeler

için -özellikle Polonya ve Macaristan- hem büyümeyi hızlandırmak hem de halklarının hayat standardını yükseltmek için yapılan yatırımları aynı anda finanse etmenin en uygun yolu, tanrının bir lütfu gibi göründü.

Bu gelişme sadece 1980'lerin krizinin daha da şiddetlenmesine yol açtı, çünkü sosyalist ekonomiler -özellikle de ölçüsüz harcama yapan Polonya ekonomisi- kaynak akışını üretken biçimde kullanmak için gerekli esneklikten yoksundu. Batı Avrupa'da petrol tüketiminin (1973-85) fiyat artışına tepki olarak % 40 oranında düşmesi, ancak bu düşüşün SSCB ve Doğu Avrupa'da aynı dönem içinde % 20'den biraz fazla olması yeterince açıklayıcıdır (Köllö, 1990, s. 39). Romanya'daki petrol yatakları kururken, Sovyet üretim maliyetlerinin keskin biçimde artması, enerjinin ekonomik kullanımındaki başarısızlığı daha da çarpıcı hale getirdi. Erken 1980'lerde Doğu Avrupa şiddetli bir enerji krizi içindeydi. Bu kriz de besin maddesi ve imalat malları açığına yol açtı (Macaristan'da olduğu gibi ülkenin enflasyonu hızlandırarak ve gerçek ücretleri düşürerek daha ağır biçimde borçlandığı yerler dışında). Avrupa'daki "reel olarak var olan sosyalizm"in son on yılında içine girdiği durum buydu. Böyle bir krizle başa çıkmanın doğrudan etkili olabilecek yegâne yolu, en azından merkezi planlamanın hâlâ işlevsel olduğu yerlerde (Macaristan ve Polonya'da artık tam olarak işlemiyordu) geleneksel Stalinist merkezi emirlere ve kısıtlamalara başvurmaktı. 1981 ile 1984 arasında bunun etkili olduğu görüldü. Borçlar % 35-70 oranında azaldı (bu iki ülke dışında). Hattâ bu gelişme "borç krizine ve ekonomik perspektiflerin daha da kötüleşmesine doğru bir Büyük Geri Atılım'a neden olan" (Köllö, s. 41) temel reformlar yapılmadan dinamik ekonomik büyümeye dönüş gibi hayalci umutlara yol açtı. Bu kritik anda Mihail Sergeyeviç Gorbaçev SSCB'nin önderi oldu.

III

Bu noktada "reel olarak varolan sosyalizm"in ekonomisinden siyasetine geçmeliyiz, çünkü gerek yukarda gerekse aşağıda izlenen siyasetler 1989-1991 Euro-Sovyet çöküşünü meydana getirecekti.

Doğu Avrupa, siyasal bakımdan Sovyet sisteminin Aşil topuğu, Po-

lonya ise (artı, daha az bir ölçüde Macaristan) topuğun en zayıf noktasıydı. Prag baharından sonra, gördüğümüz gibi, uydu komünist rejimlerin bölgenin büyük bir kısmında olanca meşruluklarını kaybettikleri açıktı.* Bu rejimler devlet zoruyla ayakta duruyor, Sovyet müdahalesi tehdidinden destek alıyor ya da en iyi durumda -Macaristan'daki gibi- kendi yurttaşlarına Doğu Avrupa ortalamasının çok üzerinde maddi koşullar ve göreli özgürlük sağlayarak tutunabiliyorlardı. Ancak ekonomik kriz bu sonuncusunu sürdürmeyi imkânsız hale getirdi. Ne var ki, bir istisna dışında, hiçbir ciddi örgütlü siyasal ya da başka türlü kamusal muhalefet biçimi mümkün değildi. Polonya'da üç etkenin bir araya gelmesi bu imkânı sağladı. Ülkenin kamuoyu ezici bir çoğunlukla sadece rejime duyulan hoşnutsuzlukta değil, aynı zamanda anti-Rus (ve anti-Yahudi) ve bilinçli olarak Roma Katolik bir Polonya ulusalcılığında birleşti; Kilise ulus çapındaki bağımsız örgütlenmesini korudu; ve işçi sınıfı 1950'lerin ortasından itibaren aralıklı olarak sürdürdüğü kitlesel grevlerle siyasal gücünü kanıtladı. Muhalefet örgütsüz olduğu sürece rejim, manevra alanı tehlikeli biçimde daralsa da, üstü kapalı bir hoşgörüyle davranmış, hattâ geri çekilmişti. Ancak 1970'lerin ortasından itibaren, esas olarak eski Marksistlerden oluşan siyasal bakımdan yetkin bir grup ve aynı zamanda tarihte ilk kez bir Polonyalının, Karol Wojtyla'nın (John Paul II) papalığa seçilmesiyle 1978'de büyük bir cesaret kazanan Kilise'nin artan saldırganlığıyla yüz yüze geldi.

Aslında kitlesel grev silahıyla donanmış ulusal bir kamu muhalefet hareketi olan Dayanışma Sendikası'nın 1980'de kazandığı zafer iki şeyi kanıtlıyordu: Polonya'daki Komünist Parti rejimi takatinin sonundaydı; ama gene de kitlesel ajitasyonla yıkılamıyordu. 1981'de Kilise ve Devlet, Sovyet müdahalesi tehdidini (o sırada ciddiye alınıyordu) hem komünist olma hem de ulusal meşruiyete sahip olma iddiasında bulunabilen silahlı kuvvetler komutanının yönetimi altında birkaç yıl süren bir sıkıyönetimle boşa çıkarmak için gizlice anlaştılar. Polisten çok ordu sayesinde düzen büyük zorluklarla karşılaşılmaksızın yeniden sağlandı, ancak ekonomik sorunlarla başedemeyecek kadar çaresiz olan hükümet, ulusal ka-

*) Balkan Yarımadası'nın daha az gelişmiş bölümleri -Arnavutluk, güney Yugoslavya, Bulgaristan- bir istisna olabilir, çünkü komünistler 1989'dan sonra yapılan ilk çok partili seçimleri kazandılar. Ne var ki, burada bile sistemin zayıflığı kısa süre içinde açığa çıktı.

muoyunun örgütlü ifadesi olmaya devam eden bir muhalefete karşı hiçbir şey yapamıyordu. Ne Ruslar müdahale etmeye karar verdiler, ne de rejim komünist rejimlerin anahtar konumunu terk etmek ya da devlet partisinin "öncü rolü" altında tek partili sistemden vazgeçmek zorunda kaldı. Ancak, uydu hükümetlerin geri kalanı, kendi halklarının da aynı şeyi yapmasını vargüçleriyle ve boş yere önlemeye çalışırlarken, bu senaryonun uygulanışını endişeyle izliyorlardı. Sovyetler'in artık müdahale edebilecek durumda olmadığı giderek açığa çıktı.

1985'te coşkulu bir reformcu, Mihail Gorbaçev, Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri olarak iktidara geldi. Bu bir rastlantı değildi. Aslında, ölümcül derecede hasta Genel Sekreter ve güvenlik aygıtının eski şefi Yuri Andropov (1914-84) ölmeseydi, değişim dönemi bir ya da iki yıl daha erken başlayacaktı. 1983'te Brejnev dönemiyle kesin kopuşu fiilen gerçekleştiren Andropov oldu. Sovyet yörüngesinde olsun olmasın bütün öteki komünist hükümetler, yeni Genel Sekreter ne getireceği pek bilinmese de, büyük dönüşümlerin gündemde olduğunu biliyorlardı.

Gorbaçev'in eleştirdiği "durgunluk dönemi" (*zastoi*) aslında Sovyet eliti arasında büyük bir siyasal ve kültürel mayalanma dönemi olmuştu. Bu elit sadece gerçek siyasal kararların alındığı ya da alınabildiği yegâne yer olan Birlik hiyerarşisinin zirvesindeki Komünist Parti şeflerinden oluşan görece küçük grubu değil, eğitim görmüş ve teknik beceri sahibi orta sınıflardan oluşan görece geniş grubu, yanı sıra, ülkenin ilerlemesini sağlayan ekonomik menacerleri, ayrıca, akademisyenleri, teknik entelijansiyayı, çeşitli türden uzmanları ve yöneticileri kapsıyordu. Gorbaçev bazı bakımlardan bu yeni ve eğitim görmüş kadro kuşağını temsil ediyordu; hukuk öğrenimi görmüştü, ancak eski Stalinist kadronun (şaşırtıcı biçimde hâlâ geçerli olan) mühendislik ya da tarım diplomasıyla fabrikadan yönetim aygıtına giden klasik yolunu izledi. Bu mayalanmanın derinliği artık ortaya çıkan muhalifler grubunun -en fazla birkaç yüz kişi- büyüklüğüyle ölçülmez. Yasaklanan ya da yarı-yasal olan eleştiri ve öz eleştiri (meşhur "kalın gazete" *Novy Mir*'inki gibi cesur editörlerin etkisiyle) Brejnev yönetimindeki metropolitan SSCB'nin kültürel ortamını, parti ve devletin özellikle güvenlik ve dış servislerdeki önemli sektörlerini de kapsayarak, istila etti. Gorbaçev'in *glasnost* ("açıklık" ya da "şeffaflık") çağrısına gösterilen muazzam ve ani tepki başka türlü açıklanamaz.

Ancak siyasal ve entelektüel tabakanın tepkisi Sovyet halk kitlelerinin tepkisi olarak görülmemelidir. Avrupa'daki komünist ülke halklarının aksine, bu kitleler için Sovyet rejimi meşruydu ve bütünüyle benimseniyordu, çünkü bunlar başka rejim tanımıyorlardı ve tanıyamazlardı da (1941-44'te pek cazip olmayan Alman işgali dışında). 1990'da yaşı altmışın üzerindeki her Macarın komünizm öncesi döneme ait ilk gençlik ya da yetişkinlik dönemi anıları vardı, ancak seksen sekiz yaşın altındaki hiçbir SSCB sakini ilk elden böyle bir deneyime sahip olamazdı. Ve eğer Sovyet devletinin hükümeti İç Savaş'ın sonuna kadar gerilere giden bir sürekliliğe sahip idiyse, ülke de 1939-40'ta ele geçirilen ya da yeniden ele geçirilen batı sınır boyundaki bölgeler dışında, daha da uzun bir geçmişe kadar giden dağılmamış ya da fiilen dağılmamış bir sürekliliğe sahipti. Bu bölge, yeni yönetim altındaki eski Çarlık İmparatorluğu idi. Geçerken belirtelim, geç 1980'lerden önce, Baltık ülkeleri (1918'den 1940'a kadar bağımsız devletler olmuşlardı) Batı Ukrayna (1918'den önce Rus İmparatorluğu'nun değil Habsburg İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştu) ve belki de 1918'den 1940'a kadar Romanya'nın bir parçası olan Besarabya (Moldavya) dışında, herhangi bir yerde hiçbir ciddi siyasal ayrılıkçılık belirtisinin bulunmamasının nedeni budur. Baltık devletlerinde bile Rusya'dakinden biraz daha fazla açık muhalefet vardı (Lieven, 1993).

Ayrıca, Sovyet rejimi sadece ülke içinde gelişmiş ve içsel olarak köklenmiş değildi -özgün olarak öteki ulusallıklardan çok Büyük Ruslar arasında güçlü olan parti bile, zamanla, Avrupa ve Transkafkasya cumhuriyetlerinde yaşayanları aynı oranda saflarına aldı- halkın kendisi de rejim onlara uyum sağladıkça kendilerini, saptanması zor biçimlerde, rejime uydurdular. Muhalif hiciv ustası Zinovyev'in belirttiği gibi, SSCB'de artık kendi resmi kamusal imajından başka bir şeye tekabül etmese de (aynı şey kadınlar için de az çok geçerliydi) gerçekten bir "yeni Sovyet insanı" vardı. Bu insan sistemin içinde rahattı (Zinovyev, 1979). Sistem, mütevazı ama gerçekçi bir düzeyde güvence altına alınmış bir geçim düzeyi, toplumsal ve ekonomik olarak eşitlikçi bir toplum ve en azından sosyalizmin geleneksel özlemlerinden biri olan, Paul Lafargue'ın "Tembellik Hakkı"nı (Lafargue, 1883) sağlıyordu. Ayrıca, Sovyet yurttaşlarının çoğu için Brejnev dönemi "durgunluk" değil, kendilerinin, ana babalarının, hattâ büyük ana babalarının daha önce asla görmediği en iyi zamanlardı.

Radikal reformcuların kendilerini Sovyet bürokrasisinin yanı sıra Sovyet insanlığının da karşısında buldukları pek kuşku götürmez. Bir reformcu öfkeli bir anti-pleb elitizmin karakteristik tonuyla şöyle yazıyordu:

> "Sistemimiz toplum tarafından desteklenen ve vermekten çok almaya çalışan bir bireyler kategorisi yaratmıştır. Bu, Sovyet toplumunu bütünüyle istila eden bir sözde eşitlikçilik siyasetinin sonucudur. Toplumun, karar veren ve dağıtımı sağlayanlar ile yönetilenler ve alanlar şeklinde ikiye bölünmüş olması, toplumumuzun gelişmesini engelleyen başlıca frenlerden biridir. *Homo sovieticus*... hem safra hem de frendir. Bir yandan reformlara karşı çıkar, öte yandan mevcut sisteme verilen desteğin temelini oluşturur" (Afanasiyev, 1991, s. 13-14).

Toplumsal ve siyasal olarak SSCB'nin büyük kısmı istikrarlı bir toplumdu. Bunun nedeni kısmen, hiç kuşkusuz, otorite ve sansürün öteki ülkeler hakkında tam bir birlgisizliğe yol açmasıydı. Ancak bu asla tek neden değildi. 1968 öğrenci ayaklanmasının bir benzerinin, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'ın aksine, SSCB'de hiçbir şekilde yaşanmaması bir rastlantı mıdır? Peki Gorbaçev yönetimi altında bile reform hareketinin gençliği büyük çapta harekete geçirmemesi (batıdaki bazı ulusalcı bölgeler dışında)? Bu hareketin tam da denildiği gibi "otuz ya da kırk yaşında olanların isyanı" yani savaştan sonra, ancak Brejnev yıllarının rahatsız edici uyuşukluğundan önce doğan kuşağın isyanı olması bir rastlantı mıdır? SSCB'deki değişim baskısı nereden gelmiş olursa olsun, tabandan gelmiş değildi.

Aslında bu baskı, gelebileceği yerden, yani tepeden geldi. Coşkulu ve içten bir komünist reformcunun 15 Mart 1985'te Stalin'in ardılı olarak Sovyet Komünist Partisi'nin başına tam olarak nasıl getirildiği hâlâ belirsizliğini koruyor ve son yirmi yılın Sovyet tarihi suçlama ve kendini aklamaktan çok bir tarih konusu haline gelene kadar belirsiz kalmaya devam edecektir. Kremlin'deki siyasetlerin iniş çıkışları ne olursa olsun, Gorbaçev gibi birinin iktidara gelmesine izin veren iki koşul vardı. Birincisi, Brejnev döneminde Komünist Parti'nin artan ve giderek gizlenemez hale gelen çürümesi partinin, onun ideolojisine hâlâ inanan kesimini, dolaylı

biçimde ifade edilse de ancak öfkelendirebilirdi. Ve bir Komünist Parti, ne kadar yozlaşmış olursa olsun, sosyalist önderleri yoksa, Hıristiyan piskopos ve kardinalleri olmayan bir Katolik Kilisesi'nden farksızdır, çünkü ikisi de sahici inanç sistemlerini temel alır. İkincisi, Sovyet ekonomisinin ilerlemesini sağlayan eğitimli ve teknik uzmanlık sahibi tabaka, kesin ve temel bir değişiklik olmazsa ekonominin er ya da geç kaçınılmaz biçimde batacağını gayet iyi biliyordu. Bunun nedeni sadece sistemin yapısal olarak yetersiz ve esneklikten yoksun olması değil, aynı zamanda, taşıdığı zayıflığın, gerileyen bir ekonominin destekleyemeyeceği bir askeri süpergüç olma statüsünün gerekleriyle birleşmesiydi. Ekonominin üzerindeki askeri ağırlık aslında 1980'den itibaren tehlikeli biçimde artmıştı. Bu tarihte Sovyet silahlı kuvvetleri yıllardır ilk kez kendilerini dolaysız bir savaşın içinde buldular. Afganistan'a bir tür istikrar sağlamak için askeri güç gönderdiler. Bu ülke 1978'den beri yerel komünist Demokratik Halk Partisi tarafından yönetiliyordu. Parti, toprak reformu ve kadın hakları gibi allahsız faaliyetlerde bulunduğu için hem toprak ağalarına ve Müslüman dinadamlarına hem de statükoya bağlı öteki müminlerle ters düşen hiziplere bölünmüştü. Ülke erken 1950'lerden beri, Batı'nm tansiyonunu fazla yükseltmeden, sessizce Sovyet etki alanı içinde yer almıştı. Ne var ki ABD, Sovyetler'in hareketini "hür dünya"ya karşı büyük bir askeri saldırı olarak değerlendirmeyi tercih etti ya da gerçekten böyle bir tehlike gördü. Bu nedenle dağlardaki köktendinci Müslüman savaşçılara sınırsız para ve silah akıtmaya (Pakistan üzerinden) başladı. Tahmin edildiği gibi, ağır Sovyet silahlarına sahip Afgan hükümeti ülkenin belli başlı kentlerini elde tutmakta fazla zorluk çekmedi, ancak bunun SSCB'ye maliyeti aşırı yüksek oldu. Afganistan - kuşkusuz Washington'daki bazı insanların niyetleri de buydu- Sovyetler Birliği'nin Vietnamı haline geldi.

Peki yeni Sovyet önderi SSCB'deki durumu değiştirmek için, ABD'ye karşı verilen ve ekonominin sürekli kan kaybetmesine yol açan İkinci Soğuk Savaş'ı mümkün olduğu kadar kısa süre içinde sona erdirmekten başka ne yapabilirdi? Kuşkusuz Gorbaçev'in kısa vadeli hedefi ve en büyük başarısı buydu. Şaşılacak kadar kısa süre içinde kuşkucu Batılı hükümetleri bile Sovyetler Birliği'nin niyeti konusunda ikna etti. Bu başarı ona Batı'da muazzam ve kalıcı bir şöhret kazandırdı Ancak bu şöhret, SSCB içinde ona duyulan coşkunun giderek azalmasıyla çarpıcı bir

zıtlık oluşturdu ve nihayet 1991'de kurban edilmesine yol açtı. Kırk yıl süren küresel soğuk savaşı sona erdiren tek bir adam vardı ki, o da Gorbaçev idi.

Komünist ekonomik reformcuların 1950'lerden beri hedefleri, piyasa fiyatlarını ve işletmelerde kâr zarar hesaplarını uygulayarak merkezi planlı komuta ekonomilerini daha akılcı ve daha esnek hale getirmek olmuştu. Macar reformcular bu yönde bir mesafe katetmişlerdi ve 1968 Sovyet işgali olmasaydı Çek reformcular daha da ileri gidebilirlerdi: her iki reformcu kesim de bu uygulamanın siyasal sistemi liberalleştirmeyi ve demokratlaştırmayı kolaylaştıracağını ummuştu. Bu uygulamayı "reel olarak varolan"dan daha iyi bir sosyalizm kurmak ya da var olanı restore etmek için bir çare olarak gören Gorbaçev'in konumu da doğal olarak buydu.* SSCB'de sözü geçen bir reformcunun sosyalizmden vazgeçilmesini tasarlamış olması mümkün olsa da muhtemel değildir. Çünkü böyle bir tasarının siyasal bakımdan uygulanabilir olmadığı görülüyordu. Bununla birlikte, reformlarla ilgilenen başka yerlerdeki eğitim görmüş iktisatçılar, ilk kez 1980'lerde kusurları sistematik biçimde içerden analiz edilen sistemin içerden yapılan reformlarla düzeltilemeyeceği sonucuna varmaya başladılar.**

IV

Gorbaçev Sovyet sosyalizmini dönüştürme kampanyasını perestroyka ya da yeniden yapılanma (hem ekonominin hem de siyasal yapının) ve glasnost ya da bilgilenme özgürlüğü gibi iki sloganla başlattı.***

Bu ikisi arasında çözülmez bir çelişme vardı. Sovyet sisteminin iş-

---

*) Gorbaçev resmen başa geçmeden önce bile, İtalyan Komünist Partisi'nin son derece "geniş" ve fiilen sosyal-demokrat konumunu açıkça benimsemişti (Montagni, 1989, s. 85).

**) Bu konudaki önemli metinler Macar Yanoş Kornay'a aittir, özellikle The Economics of Shortage (Amsterdam, 1980).

***) Yazar Alexander Soljenitsin'in 1967'de SSCB'den sürülmeden önce Sovyet Yazarlar Birliği Kongresi'ne yazdığı açık mektupta glasnost çağrısında bulunması, Brejnev yıllarında resmi reformcular ile muhalif düşünce arasında bir geçişme olduğunu gösteren ilginç bir belirtidir.

lemesini sağlayan ve onu makul biçimde dönüştürebilecek olan tek şey, parti/devletin Stalinist dönemden devralınan komuta yapısıydı. Bu yapı Rus tarihinde, Çarlık döneminde bile biliniyordu. Reformcular tepeden geliyorlardı. Ancak parti/devlet yapısı aynı zamanda onu yaratan, ona uyum sağlayan, onda büyük çıkarları olan ve ona bir alternatif bulmakta çok zorlanan sistemin dönüştürülmesindeki başlıca engeli oluşturuyordu.* Bu sadece bir engel de değildir ve sadece Rusya'dakiler değil, bütün reformcular kendi ülkelerinin ve halklarının tepkisizliği karşısında daima "bürokrasi"yi suçlama eğilimi göstermişlerdir, ancak parti/devlet aygıtının geniş kesimlerinin her türlü büyük reformu düşmanlıkla karşıladıkları da inkâr edilemez. *Glasnost*'un amacı aygıtın içinden ve dışından gelen bu türden direnişlere karşı destek sağlamaktı. Ama mantıksal sonuç harekete geçebilecek yegâne gücün zayıflaması oldu. Yukarda belirtildiği gibi, Sovyet sisteminin yapısı ve *modus operandi*'si esas olarak askeri idi. Orduları demokratlaştırmak onların etkinliğini arttırmaz. Öte yandan, eğer bir askeri sistem istenmiyorsa, bu sistem tahrip edilmeden sivil bir alternatifin geliştirilmesi gerekir, aksi halde reform yeniden yapılanmaya değil çöküşe yol açar. Gorbaçev'in yönetimi altında SSCB *glasnost* ile *perestroyka* arasındaki genişleyen yarılmanın içine düştü.

Durumu daha da kötüleştiren, reformcuların zihninde *glasnost*'un *perestroyka*'dan çok daha özgül bir program olmasıydı. *Glasnost*, genel olarak anlaşılan biçimiyle, hukukun üstünlüğü ve insan hakları temelinde anayasal ve demokratik bir devletin kurulması ya da yeniden kurulması anlamına geliyordu. Bu da parti ile devletin ayrılmasını ve (Stalin'in yükselişinden beri meydana gelen bütün gelişmelerin aksine) yönetim mihrakının partiden devlete kaymasını gerektiriyordu. Bu ise tek parti sisteminin ve partinin "öncü rolü"nün sona ermesini gerektiriyordu. Bu aynı zamanda, aşikâr biçimde, Sovyetler'in bütün düzeylerde, güçlü bir yönetime yetki veren ama aynı zamanda onu denetleyebilen bir Yüksek Sovyet'in en tepede yer aldığı, sahici bir seçimle oluşmuş temsili mec-

---

*) 1984'te, benzer bir "yeniden yapılanma" sırasında Çinli bir komünist bürokratın yazara söylediği gibi: "Kapitalizmin unsurlarını sistemimize sokuyoruz, ama getirdiğimiz şeyin ne olduğunu nasıl bilebiliriz? 1949'dan beri Çin'de hiç kimse, belki Şanghay'daki bazı yaşlı adamlar dışında, kapitalizmin ne olduğuna dair herhangi bir deneyime sahip değil.

lisler biçiminde canlandırılması anlamına geliyordu. En azından teori buydu.

Aslında yeni anasayal sistem sonunda yürürlüğe girdi. *Perestroyka*'nın yeni ekonomik sistemi 1987-88'de küçük özel girişimin ("kooperatifler") -yani, "ikinci ekonomi"nin büyük kısmının- isteksizce yasallaştırılmasıyla ve sürekli zarara uğrayan devlet işletmelerinin iflasına ilkesel olarak izin verme kararıyla zar zor tanımlandı. Aslında, ekonomik reformun retoriği ile gözle görülür biçimde yavaşlayan bir ekonominin gerçekliği arasındaki açıklık her geçen gün biraz daha genişliyordu.

Bu durum son derece tehlikeliydi. Çünkü anayasal reform sadece tek bir siyasal mekanizmalar setini ortadan kaldırdı ve onun yerine bir diğerini geçirdi. Yeni kurumların ne yapacakları sorusu yanıtsız kaldı. Bir demokrasinin karar alma süreçleri bir askeri komuta sistemine kıyasla muhtemelen daha hantal olacaktı. Çoğu insan için aradaki tek farklılık, birinde, sık sık sahici seçimlerin yapılması ve hükümeti eleştiren muhalif politikacıları dinleyerek aralarında bir seçim yapılabilmesi olacaktı. Öte yandan, *perestroyka*'nın kriteri ekonominin ilkesel olarak nasıl yönetileceği değil, kolayca belirlenebilecek ve ölçülebilecek tarzda günlük işlevini nasıl yerine getireceği idi. Bu ancak sonuçlara bakılarak anlaşılabilirdi. Sovyet yurttaşlarının çoğu için bu, gerçek gelirleriyle, bu gelirleri kazanmak için gerekli çabayla, ulaşabilecekleri mal ve hizmetlerin niteliği ve çeşidiyle ve bunları en kolay biçimde nasıl elde edebilecekleriyle ilgili bir meseleydi. Ancak ekonomi reformcularının neye karşı oldukları ve neyi ortadan kaldırmak istedikleri gayet açıkken, kendi olumlu alternatifleri, özerk ve ekonomik olarak geçerli, kamusal, özel ve kooperatif işletmelerin "merkezi ekonomik kararlar"la makro ekonomik olarak yönlendirildiği bir "sosyalist piyasa ekonomisi," bir ifade biçiminden başka şey değildi. Bunun anlamı, basit biçimde ifade etmek gerekirse, reformcuların sosyalizmin avantajlarını kaybetmeden kapitalizmin avantajlarına sahip olmak istemeleriydi. Merkezileştirilmiş bir devlet komuta ekonomisinden yeni sisteme pratikte nasıl geçileceği ve -aynı derecede önemli olmak üzere- ikili bir devleti, devlet dışı bir ekonomiyi kestirilebilir bir gelecekte fiilen nasıl işletecekleri hakkında hiç kimsenin en ufak bir fikri yoktu. Ultra-radikal Thatchercı ya da Reagancı serbest piyasa ideolojisinin genç entelektüel reformcular için taşıdığı ca-

zibe, bütün bu sorunlara şiddetli ama aynı zamanda *otomatik* bir çözüm sağlama vaadinde bulunmasıydı. (Görülebildiği kadarıyla böyle bir çözüm bulunamadı.)

Muhtemelen Gorbaçev reformcularının geçiş modeline en yakın olan şey 1921-28 Yeni Ekonomi Politikası'nın (NEP) belirsiz tarihsel anısıydı. Bu politika, her şeyden önce, "tarımın, ticaretin, endüstrinin, maliyenin 1921'den sonra yıllarca canlılığını korumasını sağlayan görülmemiş sonuçlar" yaratmış ve çökmüş bir ekonomiyi yeniden sağlığına kavuşturmuştu, çünkü "piyasa güçlerine dayanıyordu" (Vernikov, 1989, s. 13). Ayrıca piyasa serbestliğine ve merkezi olmayan yönetime çok benzeyen bir politika, Maoizm'in sona ermesinden beri Çin'de muazzam sonuçlar yaratmış, 1980'de bu ülkenin GSMH'sinin büyüme oranı, sadece Güney Kore tarafından geçilerek ortalama olarak yılda yaklaşık % 10'a ulaşmıştır (World Bank Atlas, 1990). Ancak 1920'lerin son derece yoksul, teknolojik olarak geri ve genel olarak kırsal Rusyası ile 1980'lerin yüksek düzeyde kentleşmiş ve sanayileşmiş SSCB'si arasında hiçbir benzerlik yoktu. 1980'lerde SSCB'nin en ileri sanayi sektörü askeri-endüstriyel-bilimsel kompleks (uzay programları dahil) her durumda tek bir tüketiciden oluşan bir pazara bağımlıydı. 1980'de Rusya, servet düşüncesi bir televizyon setine sahip olma düşünün pek ötesine geçmeyen köylülerin nüfusun % 80'ini oluşturduğu bir ülke olsaydı (o tarihteki Çin gibi) *perestroyka*'nın daha iyi işleyeceğini söylemek mümkün olurdu. (1970'lerin başında bile Sovyet nüfusunun yaklaşık % 70'i günde ortalama bir buçuk saat televizyon seyrediyordu) (Kerblay, s. 140-41).

Bununla birlikte, Sovyet ve Çin *perestroykası* arasındaki farklılık zamanlama farkıyla ya da Çinlilerin merkezi komuta sisteminin işlemesi konusunda dikkatli davranmaları gerçeğiyle açıklanmaz. Çinlilerin, toplumsal sistemleri dikkate almadan ekonomik büyümeye önem veren Uzak Doğu kültürel geleneğinden ne kadar yararlandıkları yirmibirinci yüzyıl tarihçilerinin araştırmalarına bırakılmalıdır.

1985'te, SSCB'nin ve onun Komünist Partisi'nin altı yıl sonra varlığını kaybedeceğini ve Avrupa'daki bütün öteki komünist rejimlerin de ortadan kalkacağını ciddi biçimde düşünen biri var mıydı? Batılı hükümetlerin 1989-91 çöküşüne hazırlıksız yakalandıklarını ve Batı'nın ideolojik düşmanının aniden yokoluşunu önceden göremediklerini söylemek, kamusal

retorikte küçük bir değişiklikten başka anlam taşımıyor. Sovyetler Birliği'ni artan bir hızla uçuruma doğru iten şey, ekonominin işlemesini sağlayan eski mekanizmaların herhangi bir alternatif oluşturmaksızın yıkılmasına varan ve sonuç olarak yurttaşların yaşam standardında giderek artan dramatik bir çöküşe yol açan *perestroyka*'nın, otoritenin dağılmasına varan *glasnost* ile birleşmesiydi. Ülke, ekonomik bir anarşiye girdiği sırada çoğulcu seçim siyasetlerine yöneldi: planlamanın uygulanmasından bu yana ilk kez Rusya 1989'da artık bir beş yıllık plana sahip değildi (Di Leo, 1992, s. 100). Bu patlayıcı bir bileşimdi, çünkü SSCB'nin ekonomik ve siyasal birliğinin yüzeysel temellerini zayıflattı.

SSCB giderek yapısal bir desantralizasyona doğru evrilmişken, onu oluşturan unsurlar, esas olarak parti, ordu, güvenlik güçleri ve merkezi planlama bütün-Birlik kurumlarıyla ve uzun Brejnev yıllarındakinden pek farklı olmayan biçimde bir arada tutuldu . Sovyetler Birliği'nin büyük kısmı *de facto* bir özerk feodal lordluklar sistemiydi. Sistemin yerel şeflikleri - Birlik cumhuriyetlerinin parti sekreterleri, onların altındaki bölgesel komutanlar, büyük ya da küçük üretim birimlerinin ekonomiyi işleten menacerleri- Moskova'daki merkezi parti aygıtlarına olan bağlılıklarının biraz ötesinde bir şeylerle bir arada tutuluyorlardı. Bu aygıtlar, Moskova'da oluşturulan "planı uygulamak" için atanıyorlar, naklediliyorlar, görevden alınıyorlar ve tayin ediliyorlardı. Bu çok geniş sınırlar içinde bölgesel şeflikler önemli ölçüde bağımsızlığa sahiptiler. Aslında ekonomi merkezden bağımsız bir yan ilişkiler şebekesi olmadan hiçbir şekilde işleyemezdi. Bu şebeke gerçek işlevleri olan kurumları fiilen yönetmek zorunda olan kişiler tarafından işletiliyordu. Benzer konumlardaki öteki kadrolarla sürdürülen pazarlıklar, takas anlaşmaları ve karşılıklı kayırma sistemi, resmen planlanan bütünün içinde bir başka "ikinci ekonomi" oluşturuyordu. Şu da eklenebilir ki, SSCB daha karmaşık bir endüstriyel ve kentsel toplum haline geldikçe, üretimle, dağıtımla ve yurttaşlara hizmet sunmakla yükümlü olan kadroların bakanlara ve kendi üstleri olan parti kadrolarına duydukları sempati azalmıştı. Ancak bu kişilerin somut işlevleri, Brejnev döneminde çoğunun genellikle görülmemiş biçimde yaptıkları gibi, kendi çıkarlarını kollamanın dışında pek belirgin değildi. *Nomenklatura*'nın giderek daha da göze batan ve her alanı kaplayan çürümüşlüğüne karşı gelişen duygusal tepki reform sürecinin ilk ateşleyicisini oluşturdu ve Gorbaçev reformlar

için, ekonomi kadrolarından, özellikle askeri-endüstriyel kompleksten gelen kadrolardan son derece sağlam bir destek gördü. Bu kadrolar, durgun, bilimsel ve teknik terimle felçli bir ekonominin yönetimini iyileştirmeyi gerçekten istiyorlardı. İşlerin ne kadar kötü olduğunu onlardan daha iyi bilen yoktu. Üstelik faaliyetlerini sürdürmek için partiye de ihtiyaçları yoktu. Parti bürokrasisinin ortadan kaldırılması halinde bile yerlerini koruyacaklardı. Vazgeçilmez olan onlardı, parti bürokrasisi değil. Gerçekten de SSCB'nin çöküşünden sonra yerlerini korudular. Bu kez yeni (1990) "Endüstriyel-Bilimsel Birlik" (EBB) içinde bir baskı grubu olarak, ardılları da, komünizmin çöküşünden sonra, yasal mülkiyet haklarına sahip olmaksızın komuta ettikleri işletmelerin (potansiyel) yasal sahipleri olarak örgütlendiler.

Bununla birlikte, parti komuta sisteminin çürümüşlüğü, yetersizliği ve parazit niteliği, komutayı temel alan bir ekonomi için de aynı ölçüde geçerliydi. Parti otoritesinin alternatifi anayasal ve demokratik otorite değil, kısa vadede sadece tam bir otoritesizlikti. Gerçekte olan tam da buydu. Gorbaçev, tıpkı ardılı Yeltsin gibi, kendi iktidarının temelini partiden devlete kaydırdı ve anayasal devlet başkanı olarak ülkeyi kararnamelerle yönetme yetkisine yasal olarak sahip oldu. Teorik olarak bu yetki daha önceki herhangi bir Sovyet önderinin, hattâ Stalin'in bile yararlandığı yetkiden çok daha büyüktü (Di Leo, 1992, s. 111). Hiç kimse, yeni kurulan demokratik ya da anayasal halk meclisleri dışında, Halk Kongresi'ni ve Yüksek Sovyet'i (1989) herhangi bir biçimde önemsemiyordu. Sovyetler Birliği'nde artık hiç kimse yönetmiyor ya da daha doğrusu itaat etmiyordu.

Dümensiz bir Sovyetler Birliği, kayalıklara doğru giden dev bir yaralı tanker gibi bölünmeye doğru sürükleniyordu. Bölünme hatları giderek belirginleşiyordu: bir yanda, genellikle devletin federal yapısında cisimleşen bölgesel özerk iktidar sistemi, öte yanda özerk ekonomik kompleksler. Birlik'in üzerinde yapılandırıldığı resmi teori gerek on beş birlik cumhuriyetinin ve gerekse bunların içindeki özerk bölge ve alanlarda yer alan ulusal grupların* bölgesel düzeyde özerkliğini öngörüyordu. Bu nedenle,

*) Bölgesel ve demografik olarak büyük farkla en büyük birimi oluşturan RSFSC'ne (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) ek olarak, aynı zamanda, Ermenistan, Azerbaycan, Belarusya, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Litvanya, Letonya, Moldavya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan vardı.

üç küçük Baltık devleti (Estonya, Litvanya, Letonya) ve Ermenistan dışında ayrılıkçılık 1988'den önce, yani ilk ulusalcı "cepheler"in ya da kampanya örgütlerinin *glasnost*'a tepki olarak oluşmasından önce, düşünülemezdi. Ne var ki bu aşamada, Baltık devletlerinde bile bunlar, yeterince Gorbaçevci olmayan yerel komünist partileri ya da Ermenistan'da görüldüğü gibi, komşu Azerbaycan'ı olduğu kadar merkezi hedef almadılar. Ulusalcılığın 1989-90'da seçim siyasetlerinin etkisiyle hızla radikalleşmesine ve radikal reformcularla eski partinin yeni meclislerde oluşan örgütlü direnişi arasındaki mücadeleye ve ayrıca Gorbaçev ile onun gücenmiş kurbanı, rakibi ve nihayet ardılı olan Boris Yeltsin arasındaki sürtüşmelere rağmen, hedef henüz bağımsızlık değildi.

Radikal reformcular esas olarak yerleşik parti hiyerarşilerine karşı cumhuriyetlerdeki ulusalcılara destek sağlamaya çalışıyorlar ve bunu yaparken de onları güçlendiriyorlardı. Bizzat Rusya'da, Rusya'nın parasal açıklarını kapattığı ve giderek Rusya'dan daha iyi durumda olduğu hissedilen periferal cumhuriyetlere karşı Rus çıkarlarının öne çıkarılması, radikallerin, merkezi devlet aygıtı içinde güçlenmiş parti bürokrasisini yerinden etme mücadelesinde güçlü bir silahtı. Eski siyasetlerle yönetme becerilerini (katılık ve kurnazlık) yeni siyasetlerle yönetme becerileriyle (demagoji, neşe ve medya duygusu) birleştirmeyi başaran, komuta toplumundan gelme eski bir parti şefi olan Boris Yeltsin için, zirveye çıkan yol, Rus Federasyonu'nu zaptetmekten, böylece Gorbaçev'e bağlı Birlik kurumlarını aşmaktan geçiyordu. Aslında o zamana kadar Birlik ve onun başlıca bileşeni RSFSC, birbirinden açıkça ayrılmamıştı. Rusya ötekiler gibi bir cumhuriyete dönüşürken Yeltsin, kendi denetimi altındaki bir Rusya'nın ayağını kaydırıp yerine geçeceği Birlik'in *de facto* dağılmasından yanaydı. Aslında 1991'de olan tam da buydu.

Ekonomik dağılma siyasal dağılmanın ilerlemesine yardımcı oldu ve onun tarafından beslendi. Planın, merkezden gelen parti emirlerinin sona ermesiyle birlikte, etkin bir ulusal ekonomi kalmadı. Artık sadece, bir topluluğun, bölgenin ya da başka bir birimin kendini koruyarak ya da kendine yeterli olarak ya da ikili alışverişlerle ayakta durabildiği bir kargaşa vardı. Daima bu türden anlaşmalara başvuran büyük taşra kasabalarının komutanları, bölgesel kolektif çiftliklerin başkanlarıyla sanayi ürünleri karşılığında gıda maddesi almak için takas anlaşması yapıyorlardı. Dra-

matik bir örnek gerekirse, Leningrad parti şefi Gidaspov, kentinde şiddetli bir tahıl kıtlığının patlak vermesi üzerine Kazakistan Partisi şefi Nazarbayev'e telefon ederek ayakkabı ve çelik karşılığında tahıl takası için anlaşma yaptı (Yu Boldyrev, 1990). Ancak eski parti hiyerarşisinin üst düzey simaları arasında görülen bu türden işlemler aslında ulusal dağıtım sistemini gündemden çıkarıyordu. "Partikülarizm, otarşi, ilkel uygulamalara geri dönüş, yerel ekonomik güçleri liberalleştiren yasaların gerçek sonuçları olarak görülüyordu" (Di Leo, s. 101).

Fransız Devrimi'nin patlak verişinin ikiyüzüncü yılında, 1989'un ikinci yarısında, dönüşü olmayan noktaya varıldı. O sırada Fransız "revizyonist" tarihçileri yirminci yüzyıl siyasetlerinin Fransız Devrimi'ni yok saydığını ya da ona kayıtsız kaldığını kanıtlamakla meşguldüler. Siyasal çöküşü aynı yılın yazında yeni demokratik ya da genellikle demokratik meclisler için çağrı yapılması izledi (onsekizinci yüzyıl Fransa'sındaki gibi). Ekim 1989 ile Mayıs 1990 arasında birkaç kritik ayda ekonomik çöküş geri çevrilemeyecek hale geldi. Ne var ki, bu sırada dünyanın gözleri bütün bu olanlarla ilgili ama ikincil bir fenomene çevrilmişti: Avrupa'daki komünist rejimlerin ani ve gene beklenmedik biçimde çözülüşü. Ağustos 1989 ile o yılın sonu arasında, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde komünist iktidarlar ya çekildiler ya da varlıkları sona erdi -Romanya dışında tek bir el bile ateş edilmeden. Kısa süre sonra Sovyet uydusu olmayan iki Balkan devleti, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta da komünist rejimler sona erdi. Demokratik Almanya Cumhuriyeti kısa süre içinde Batı Almanya'ya ilhak oldu ve Yugoslavya'da iç savaş başladı. Bu süreç sadece Batı dünyasında televizyon ekranlarından izlenmekle kalmadı, öteki kıtalardaki komünist rejimler tarafından da büyük bir dikkatle izlendi. Çin'deki gibi radikal reformistlerden (en azından ekonomik meselelerde) Küba gibi (bk. bölüm 15) amansız biçimde eski tip merkeziyetçi olanlara kadar saflaşmış olsalar da, bu rejimlerin muhtemelen hepsi Sovyetler'in sınırsız bir *glasnost*'a batmasını ve otoritenin zayıflamasını kuşkuyla karşıladılar. Liberalleşme ve demokrasi hareketi SSCB'den Çin'e yayıldığında, Beijing hükümeti, 1989'un ortalarında, bariz duraksamaların ve içsel sorunların ardından en bilinen yöntemle, Fransız Devrimi sırasında halkın coşkusunu bastırmak için orduyu kullanan Napoleon'un "biraz barut kokusu" dediği şeyle, otoritesini

yeniden kurmaya karar verdi. Askeri birlikler, kitle halinde gösteri yapan öğrencileri belki yüzlerce kişiyi bulan -bu kitap yazılırken güvenilir veriler yoktu- ağır bir can kaybına yol açarak başkentin ana meydanından temizlediler. Tienanmen Meydanı katliamı Batı kamuoyunu dehşete düşürdü ve hiç kuşkusuz, Çin Komünist Partisi, aralarında parti üyelerinin de bulunduğu genç Çinli entelektüeller arasında ne kadar az olursa olsun sahip olabildiği meşruluğu kaybetti, ancak Çin rejiminin başarılı ekonomik liberalleşme siyasetini, büyük siyasal sorunlar olmaksızın sürdürmesini sağladı. 1989'dan sonra komünizmin çöküşü SSCB'yi ve onun yörüngesindeki devletleri kapsadı (iki dünya savaşı arasında Çin hâkimiyetine karşı Sovyet korumasını tercih eden Dış Moğolistan dahil). Ayakta kalmaya devam eden Asyalı üç komünist rejim (Çin, Kuzey Kore ve Vietnam), uzak ve tecrit edilmiş Küba'nın yanı sıra, bütün bu olaylardan ancak dolaylı biçimde etkilendiler.

V

Özellikle 1789'un ikiyüzüncü yılında, 1989-90'da meydana gelen değişiklikleri, Doğu Avrupa devrimleri olarak betimlemek doğal karşılanmaktaydı. Rejimlerin tamamen yıkılmasına yol açan olaylar devrimci oldukları ölçüde bu devrim sözcüğü uygundur, ancak yanlış yola sevkeder. Çünkü Doğu Avrupa'daki rejimlerin hiç biri devrilmedi. Polonya dışında hiç biri, örgütlü olsun ya da olmasın bu rejimlere ciddi bir tehdit oluşturan herhangi bir içsel güç taşımıyordu ve Polonya'da güçlü bir siyasal muhalefetin varolması gerçeği, buradaki sistemin fiilen bir günden diğerine yıkılmamasını, ancak müzakerelerle süren, 1975'te General Franco'nun ölümünden sonra İspanya'nın demokrasiye geçişini andıran bir uzlaşma ve reform süreciyle yer değiştirmesini güvence altına aldı. Sovyet yörüngesindeki rejimlere yönelen en dolaysız tehdit Moskova'dan geliyordu. Ancak Moskova 1956 ve 1968'deki gibi askeri müdahalelerle bu rejimleri artık kurtaramayacağını kısa sürede anladı, çünkü Soğuk Savaş'ın sona ermesi bu rejimleri SSCB için daha az gerekli hale getirmişti. Moskova'ya göre bu rejimler eğer yaşamak istiyor idiyseler, onlara ancak Polonya ve Macar komünistlerinin liberalleşme, reform ve esneklik çizgisini izlemeleri tavsiye edilebilirdi, ancak Moskova, Berlin ve

Prag'daki sertlik yanlılarını bu çizgiyi izlemeleri için zorlamaya da yanaşmayacaktı. Bu onların kendi meselesiydi.

SSCB'nin çekilişi bu rejimlerin iflasını gözler önüne serdi. Bu rejimler sadece kendi çevrelerinde yaratmış oldukları boşluk sayesinde iktidarda bulunuyorlardı. Göç ya da (az sayıda) marjinal muhalif entelektüel grupların oluşması dışında, mevcut statükoya hiçbir alternatif (bunun mümkün olduğu yerde) bırakmamışlardı. Yurttaşların büyük kısmı bu durumu olduğu gibi kabullenmişti, çünkü başka alternatifleri yoktu. Enerjisi, yeteneği ve hırsı olan insanlar sistemin içinde faaliyet gösteriyorlardı, çünkü bunları gerektiren bir konum ya da yeteneğin herhangi bir biçimde kamusal ifadesi, sırıkla atlama ya da satranç gibi tamamen siyaset dışı alanlarda bile, sistemin içinde ya da sistemin izniyle gerçekleşiyordu. Bu uygulama özellikle sanat alanında, sistemler zayıflarken gelişmesine izin verilen izinli muhalefet için de geçerliydi. Göçmenliği tercih etmeyen muhalif yazarlar, kendilerine işbirlikçi muamelesi yapan komünizmin çöküşünden sonra ne kadar değerli olduklarını keşfettiler.* Kuşku yok ki, insanların çoğu, muhalifler artık dehşet verici biçimde cezalandırılmadıklarında bile, oy vererek ya da gösterilere katılarak, ilk okul çocuklarından başka hiç kimsenin inanmadığı bir sistemi desteklemek için gerekli resmi tutumları gerektiren sakin bir hayatı tercih ediyordu. Özellikle Çekoslovakya ve eski DAC gibi sert çizgi izleyen ülkelerde, eski rejimin, devrildikten hemen sonra büyük bir öfkeyle eleştirilmesinin nedenlerinden biri şuydu:

> "Büyük çoğunluk, çok vahim olmasa da istenmeyen sonuçlardan kaçınmak için sahte seçimlerde oy veriyor, zorunlu yürüyüşlere katılıyordu... Polis kolayca muhbir bulabiliyordu. Bunlar acınacak derecede önemsiz ayrıcalıklardan yararlanıyorlar, genellikle küçük bir baskı karşısında hizmet vermeyi kabul ediyorlardı" (Kolakowski, 1992, s. 55-56).

Ancak sisteme inanan ve ona sadakat duyan kişiler, onu yönetenler

---

*) Rus yazarı Alexander Soljenitsin gibi ateşli bir komünizm muhalifi bile, ilk romanlarının reformist amaçlarla yayımlanmasına izin veren/teşvik eden sistem sayesinde bir yazar olarak kariyer sahibi olmuştu.

arasında bile pek azdı. Kuşkusuz, kitleler sonunda pasifliklerinden sıyrılıp muhalefetlerini ortaya koyduklarında -Aralık 1989'da Başkan Çavuşesku'nun kendisini alkışlayacak yerde yuhalayan kalabalık karşısındaki görüntüsü sonsuza kadar yaşayacak bir şaşkınlık anı olmuştu- bu insanlar şaşırdılar, ancak onları şaşırtan muhalefet değil, eylemdi. Gerçeklik anı geldiğinde hiçbir Doğu Avrupa hükümeti kendi güçlerine ateş açma emri vermedi. Kısa bir direnişin yaşandığı Romanya dışında hepsi sessizce iktidardan çekildi. Belki yeniden denetimi sağlayamayacaklardı, ama hiç biri bunu denemedi. Komünist ultra grupların hiç biri kendi inançlarının ya da bu devletlerin bir çoğunda kırk yıl süren komünist yönetimin hiç de iyi olmayan sicili uğruna sığınaklarda ölmeye hazır değildi. Neyi savunacaklardı? Batılı komşularının çok altında olan, ciddi ve zekice reform çabalarının olduğu yerlerde bile göz göre göre kötüleşen, reforma tâbî tutulamayacağı anlaşılan ekonomik sistemlerini mi? Geçmişte komünist kadroları ayakta tutan nedeni, yani sosyalizmin kapitalizmden üstün olduğu ve er ya da geç onun yerine geçeceği düşüncesini alenen kaybetmiş olan sistemlerini mi? 1940'larda ya da 1950'lerde inanılmış olsa da, buna artık kim inanırdı? Komünist devletler artık bir arada olmadıkları ve zaman zaman birbirine karşı silahlı çatışmaya girdikleri için (örn., erken 1980'lerde Çin ve Vietnam) artık hiç kimse tek bir "sosyalist kamp"tan söz edemezdi. Eski umutlardan geriye kalan tek şey, SSCB'nin, Ekim Devrimi ülkesinin, iki küresel süpergüçten biri olmasıydı. Belki Çin dışında bütün komünist hükümetler ve Üçüncü Dünya'daki çok sayıda komünist parti, devlet ya da hareket, bu gücün karşı taraftaki ekonomik ve stratejik ağırlığı dengelemesine neler borçlu olduklarını gayet iyi biliyorlardı. Ancak SSCB artık taşıyamadığı bir siyasal-askeri yükü gözle görülür biçimde bırakıyordu ve Moskova'ya hiçbir bağlılık duygusu taşımayan komünist devletler bile (Yugoslavya, Arnavutluk) onun ortadan kalkışının kendilerini ne kadar derin bir biçimde zayıflatacağını görebiliyorlardı.

Her durumda, SSCB'de olduğu gibi Avrupa'da da eski inançlarla ayakta kalmış komünistler artık eski bir kuşaktı. 1989'da altmış yaşın altındaki pek az kişi komünizm ile yurtseverliği birbirine bağlayan deneyimi, yani İkinci Dünya Savaşı ve direnişi yaşayabilmişti ve elli yaşın altındaki pek az kişi o döneme ait birinci elden anılara sahipti. Devletleri meşrulaştıran ilke, çoğu insan için, resmi retorik ya da yaşlı yurttaşların

anlattıklarıydı.* O kadar yaşlı olmayan parti üyeleri bile muhtemelen artık eski anlamda komünist değildiler, ancak erkekler ve kadınlar (ne yazık ki gene az sayıda kadın) kariyerlerini komünist yönetim altına yapmışlardı. Zamanlar değişirken ve kendilerine izin verildiyse, uygun zamanda ceketlerini değiştirmeye hazırdılar. Özetle, Sovyetler'in uydusu olan rejimlerde yaşayanlar kendi sistemlerine olan inançlarını kaybetmişlerdi ya da asla böyle bir inanç taşımamışlardı. Sistemleri işlediği sürece onlar da işlevlerini sürdürmüşlerdi. Bizzat SSCB'nin onları kendi kaderlerine terk ettiği açığa çıktığında, reformcular (Polonya ve Macaristan'daki gibi) barışçı geçiş için görüşmeler yapmaya, sertlik yanlıları ise, ordu ve polis itaat etse de yurttaşların artık itaat etmedikleri açıkça anlaşılana kadar pat durumunu sürdürmeye çalıştılar. Her iki durumda da, vadelerinin dolduğunu anladıkları zaman, "totaliter" rejimlerin böyle bir şeyi asla yapamayacaklarını iddia eden Batılı propagandistlerden bilinçsizce öç alarak, sessizce çekilip gittiler.

Kısa süre içinde onların yerini, muhalefeti temsil etmiş ve eski rejimlerin barışçı biçimde yerlerinden edilmeleri için işaret veren kitlesel gösterileri örgütlemiş ya da daha iyisi, bu tür gösteriler için başarılı çağrılar yapmış erkekler ve (gene çok az sayıda) kadınlar aldı. Kilise ve sendikaların muhalefetin belkemiğini oluşturduğu Polonya dışında bunlar genellikle az sayıda cesur entelektüelden, bir anda kendilerini halkların başında bulan önderlerden oluşuyordu: genellikle tarihçilerin aklına gelen 1848 devrimlerindeki gibi, akademisyenler ya da sanat dünyasından gelenler. Muhalif felsefeciler (Macaristan) ya da ortaçağ tarihçileri (Polonya) bir anda devlet başkanı ya da başbakan oldular ve bir piyes yazarı, Vaclav Havel, fiilen Çekoslovakya'nın devlet başkanı oldu. Bunlar, skandal meraklısı Amerikalı bir rock müzisyeninden, Habsburg yüksek aristokrasisinin bir üyesine (Prens Schwarzenberg) kadar değişen eksantrik bir danışmanlar topluluğuyla kuşatıldılar. "Sivil toplum," yani otoriter devletlerin yerine geçen gönüllü yurttaş örgütleri ya da özel faaliyetler topluluğu ve Bolşevizm'den önceki devrimlerin, daha sonra çarpıtılmış il-

*) Kuşkusuz bu durum, kurtuluş mücadelelerinin 1970'lerin ortasına kadar devam ettiği Vietnam gibi Üçüncü Dünyalı komünist devletler için geçerli değildi, ancak buralarda kurtuluş savaşlarının iç bölünmeleri de insanların zihninde muhtemelen canlılığını koruyordu.

kelerine dönüş hakkında giderek yükselen bir tartışma dalgası oluştu.* Ne yazık ki, özgürlük ve doğruluk anı, tıpkı 1848'deki gibi, uzun sürmedi. Siyaset ve devlet işlerini yürütenler bu türden görevleri olağan biçimde yerine getiren kişilere dönüştüler. *Ad hoc* (sırf bu nedenle) "cepheler" ya da "yurttaş hareketleri" yükseldikleri kadar hızlı biçimde dağıldılar.

Parti ve devletin çöküşünün Ağustos 1991'e kadar daha yavaş seyrettiği SSCB için de aynı durum geçerliydi. Perestroyka'nın başarısızlığa uğradığı ve Gorbaçev'in bu nedenle yurttaşlar tarafından reddedildiği, hâlâ büyük bir popülariteye sahip olduğu Batı'da değerlendirilmese de, giderek açığa çıktı. Bu durum SSCB'nin önderini bir dizi perde arkası manevraya, Sovyet siyasetinin parlamenterleşmesinden kaynaklanan siyasal gruplar ve iktidar gruplarıyla değişen ittifaklara yöneltti. Bu durum başlangıçta onun çevresinde toplanan refomcular -onu devletin değişmesini sağlayan bir güç haline getirenler de onlardı- ve güçlerini kırdığı parçalanmış parti bloku üzerinde aynı derecede güvensizlik yarattı. Gorbaçev, reformdan geçirmek istediği şeyi tahrip eden ve süreç içinde tahrip edilen II. Alexander (1855-81) gibi trajik bir figür, bir komünist "Kurtarıcı Çar" haline geldi ve tarihe de bu şekilde geçecek.**

Stalin'in yükselişinden beri çürüyüşüne tanık olduğu bir komünizm idealiyle hareket eden, sevimli, içten ve zeki Gorbaçev, paradoksal olarak, bizzat yarattığı gürültülü demokratik siyaset için fazla örgüt adamı; kararlı eylem için fazla komite adamı idi; kentleşmiş ve sanayileşmiş Rusya'nın asla yaşamadığı deneyimlerinden, tabandaki gerçeklikleri eski parti şeflerinin duyarlığıyla göremeyecek kadar uzaktı. Onun sorunu, ekonomiyi reformdan geçirmek için etkin bir stratejiye sahip olmamasından çok - düşüşünden sonra hiç kimsenin böyle bir stratejisi olmadı- ülkesinin günlük hayat deneyiminden uzak olmasıydı.

---

*) Yazar 1991'de Washington'da yapılan bir konferansta İspanya'nın ABD büyükelçisi tarafından gün ışığına çıkarılan böyle bir tartışmayı hatırlıyor. Büyükelçi, genç öğrencilerin ve eski öğrencilerin (o sırada esas olarak liberal komünist) 1975'te General Franco'nun ölümünden sonra aynı duyguları taşıdıklarını hatırlıyordu. "Sivil toplum"un, kendilerini bir süre için halkın sözcüsü durumunda bulan genç ideologların, bu durumu sürekli sanma eğilimlerinin bir ifadesi olarak ortaya çıktığı düşüncesindeydi.

**) II. Alexander (1855-81) serfleri özgürleştirdi ve bir dizi reform yaptı, ancak ilk kez onun saltanatı döneminde bir güç haline gelen devrimci hareketin üyeleri tarafından öldürüldü.

Ellili yaşlardaki öncü Sovyet komünistlerinden oluşan bir başka savaş sonrası kuşakla kıyaslama yapmak öğreticidir. Reform atılımının bir parçası olarak 1984'te Asya'daki Kazakistan cumhuriyetinin başına getirilen Nursultan Nazarbayev (diğer pek çok Sovyet politikacısı gibi ve Gorbaçev'in ve sosyalist olmayan ülkelerdeki her türlü devlet adamının aksine) devlet yöretimine fabrika tezgâhlarından gelmişti. Parti'den, kendi Cumhuriyet'inin Başkanı olarak devlete geçmiş, desantralizasyonu ve piyasayı kapsayan reformlar için ileri atılmış ve ikisinden de hoşlanmadığı Gorbaçev'in ve Birlik'in partisinin düşüşünden sonra da ayakta kalmaya devam etmişti. Düşüşten sonra, gölgedeki "Bağımsız Devletler Topluluğu"nun en güçlü adamlarından biri olmaya devam etti. Ancak, daima bir pragmatist olan Nazarbayev, sistematik olarak hep kendi fiefinin (ve bu fiefe bağlı halkın) durumunu kollamayı sürdürmüş ve piyasa reformlarının toplumsal bir parçalanmaya yol açmaması için büyük özen göstermişti. Piyasaya evet, fiyatların denetimsiz biçimde yükselmesine kararlı biçimde hayır. Tercih ettiği strateji, öteki Sovyet (ya da eski Sovyet) cumhuriyetleriyle -bir Orta Asya Sovyet ortak pazarından yanaydı- ikili ticaret ilişkilerine girmek ve yabancı sermayeyle ortaklık kurmaktı. Bazılarını Rusya'dan parayla getirttiği radikal ekonomistlere, hattâ komünist olmayanlara bile hiçbir itirazı yoktu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında başarılı kapitalist ekonomilerin nasıl işlediğini gerçekçi biçimde gözler önüne seren Güney Kore ekonomik mucizesinin beyinlerinden birini bile ülkesine getirtti. Ayakta kalmayı sağlayan ve belki de başarıya götüren yol, iyi niyetten çok gerçekçiliğin sert kaldırım taşlarıyla döşeliydi.

Sovyetler Birliği'nin son yılları yavaş çekimli bir felaket oldu. 1989'da Avrupa'daki uyduların düşüşü ve Moskova'nın Alman birleşmesini duraksayarak kabul etmesi, Sovyetler Birliği'nin, süpergüç olmak bir yana, uluslararası bir güç olarak bile çöktüğünü kanıtladı. 1990-91'de Basra Körfezi krizinde hiç bir rol oynayamaması bu durumu açıkça ortaya çıkardı. Uluslararası düzeyde baktığımızda SSCB, büyük bir savaş sonrasındaki gibi -ancak bir savaş olmaksızın- topyekûn yenilgiye uğramış bir ülkeyi andırıyordu. Bununla birlikte, silahlı kuvvetlerini ve eski süpergücün askeri-endüstriyel komleksini, izlediği siyasetlere ağır sınırlamalar getiren bir durumu, muhafaza etti. Ne var ki, uluslararası çözülme ulusalcı duyguların güçlü olduğu cumhuriyetlerde,

özellikle Baltık Devletleri ve Gürcistan'da -Litvanya Mart 1990'da kışkırtıcı bir tam bağımsızlık deklarasyonuyla zemin yokladı* -teşvik etmiş olsa da, Sovyetler Birliği'nin dağılması ulusalcı güçlerden ötürü olmadı.

Aslında çözülme merkezi otoritenin dağılmasından ötürüydü. Bu dağılma her bölgeyi ya da ülkenin her alt birimini sadece kendisini düşünmeye ve kaosa sürüklenen bir ekonominin yıkıntılarından mümkün olduğu kadarını kurtarmaya zorladı. SSCB'nin son iki yılında meydana gelen her şeyin ardında açlık ve kıtlık yatar. Umutsuzluğa kapılan reformcular, özellikle *glasnost*'tan en çok yararlanan akademisyenler apokaliptik bir aşırılığa doğru itildiler: eski sistem ve onunla bağlantılı olan her şey tamamen yıkılana kadar hiçbir şey yapılamazdı. Ekonomik bakımdan sistem topyekûn özelleştirme ve maliyeti ne olursa olsun yüzde yüz serbest piyasa uygulamasıyla ezilmeliydi. Bunu haftalar ya da aylar içinde gerçekleştirmek için dramatik planlar önerildi (bir "beş yüz gün programı" vardı). Bu siyasetler hiçbir serbest piyasa ya da kapitalist ekonomi bilgisini temel almıyordu. Gene de ülkeyi ziyarete gelen Amerikalı ve İngiliz iktisatçı ve maliye uzmanlarınca büyük bir şevkle yorumlandı. Bu uzmanların fikirleri de Sovyet ekonomisinin fiilen nereye doğru gittiği hakkında herhangi bir bilgiyi temel almıyordu. Her iki taraf da mevcut sistemin ya da varolduğu kadarıyla komuta ekonomisinin özel mülkiyeti ve özel girişimi temel alan ekonomilerin çok gerisinde olduğunu ve eski sistemin, değişik bir biçimde de olsa, yok olmaya mahkûm olduğunu düşünmekte haklıydı. Ancak her iki taraf da merkezi olarak planlanan bir komuta ekonomisinin piyasanın dinamizm kazandırdığı bir ekonomiye ya da bunun bir çeşidine nasıl dönüştürülebileceği sorunuyla yüz yüze gelmeyi başaramadı. Bunun yerine ilk yılın ekonomik çizgisinin piyasanın nimetlerini nasıl kanıtladığını bir soyutlama halinde tekrarlayıp durdular. Onlara göre, arz ve talep bir kez serbest bırakıldığında mağazaların rafları üreticilerin elindeki uygun fiyatlı mallarla otomatik olarak dolacaktı. SSCB'nin uzun süredir çile çeken yurttaşlarının çoğu bunun olmayacağını biliyordu ve bu durum kısa süre uygulanan serbest piyasa şoku sırasında da görüldü. Ayrıca, ülkedeki ciddi gözlemcilerin hiç biri 2000 yılında Sov-

---

*) Ermeni ulusalcılığı, Dağlık Karabağ bölgesini Azerbaycan'dan alarak Birlik'in dağılmasını kışkırtmış olsa da, SSCB'nin ortadan kalkmasını arzulayacak kadar çılgın değildi. Sovyetler Birliği olmasaydı Ermenistan da olmazdı.

yet ekonomisinin devlet ve kamu sektörünün hâlâ ayakta olmayacağına inanmıyordu. Friedrich Hayek ve Milton Friedman'ın müritleri bu türden bir karma ekonomi fikrini mahkûm ettiler. Bunun nasıl işletileceği ya da dönüştürüleceği hakkında öne sürecekleri hiçbir tavsiye yoktu.

Ancak nihai kriz ekonomik değil siyasal oldu. Parti, planlamacılar, bilimciler ve devletten, silahlı kuvvetlere, güvenlik aygıtlarına ve spor otoritelerine kadar SSCB'nin neredeyse bütün Kurulu Düzen'i için, SSCB'nin topyekûn dağılması fikri kabul edilemezdi. Baltık devletleri dışında Sovyet yurttaşlarının büyük kısmının, 1989'dan sonra ne istediklerini ya da durumu nasıl kavradıklarını söyleyemeyiz, ancak tam bir dağılmayı istemiş olmaları muhtemel değildir: rakamlar konusunda çekincelerimiz ne olursa olsun, Mart 1991'de yapılan bir referandumda katılanların % 76'sı SSCB'nin "hangi ulusallıktan olursa olsun her kişinin hak ve özgürlüklerini tam olarak güvence altına alan yenileştirilmiş bir egemen ve eşit Cumhuriyetler Federasyonu" olarak muhafaza edilmesi için oy verdi (*Pravda*, 25/1/91). Bu kesinlikle büyük bir Birlik politikacısının izlediği siyasetin resmi biçimde belirlenmiş bir parçası değildi. Gene de merkezdeki dağılmanın kaçınılmaz biçimde merkezkaç güçleri güçlendirdiği ve dağılmayı, en azından yıldızı Gorbaçev'inki sönerken parlamaya başlayan Boris Yeltsin'in izlediği siyaset nedeniyle, kaçınılmaz hale getirdiği görülüyordu. Artık Birlik bir gölge, cumhuriyetler ise yegâne gerçeklikler idi. Nisan sonunda Gorbaçev dokuz büyük cumhuriyetin* desteğini alarak "Birlik Antlaşması"nı tartışmaya açtı. Bu antlaşma, bir ölçüde 1867 Avustro-Macar uzlaşması tarzında, silahlı kuvvetlerden, dış politikadan, mali politikanın eşgüdümünden ve uluslararası ekonomik ilişkilerden sorumlu merkezi federal gücün varlığını korumayı amaçlıyordu. Antlaşma 20 Ağustos'ta yürürlüğe girecekti.

Eski partinin ve Sovyet düzeninin büyük bir bölümü için bu antlaşma Gorbaçev'in kâğıt üzerindeki formüllerinden biriydi ve bütün diğerleri gibi yenilgiye mahkûmdu. Dolayısıyla bunu Birlik'in mezar taşı olarak gördüler. Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden iki gün önce, Birlik'in neredeyse bütün ağır topları, savunma ve içişleri bakanları, KGB şefi, SSCB'nin başkan yardımcısı ve başbakanı ve partinin önde giden kişileri bir Olağanüstü Komite'nin, Devlet Başkanı ve Genel Sekreter'in (tatil

---

*) Yani üç Baltık devleti, Moldavya ve Gürcistan ve bilinmeyen nedenlerle Kırgızistan dışında hepsi.

için gittiği yerde ev hapsinde tutuluyordu) yokluğunda, iktidara el koyduklarını ilan ettiler. Aslında bu bir darbeden çok -Moskova'da kimse tutuklanmadı, hattâ radyo istasyonları bile ele geçirilmedi- yurttaşların düzenin yeniden sağlanmasını memnunlukla karşılayacakları ya da en azından sessizce kabul edecekleri umuduyla, gerçek iktidar mekanizmasının yeniden işlemeye başladığının ilânı idi. Girişim bir devrimle ya da halk ayaklanmasıyla yenilgiye uğratılmadı, çünkü Moskova halkı sessiz kaldı ve darbeye karşı grev çağrısı kayıtsızlıkla karşılandı. Sovyet tarihinde çok sık görüldüğü gibi, bu olay, uzun süredir çile çeken halkın tamamen dışında küçük bir aktörler grubunun sahnelediği bir oyundu.

Bu kadar da değil. Otuz, hattâ on yıl kadar önce iktidarın el değiştirdiğini ilan etmek yeterli olabiliyordu. Böyle durumlarda SSCB yurttaşlarının çoğu boyun eğerdi: halkın % 48'i (bir kamuoyu yoklamasına göre) ve -pek şaşırtıcı olmayan biçimde- parti komitelerinin % 70'i "darbe"yi destekledi (Di Leo, 1992, s.141, 143 vd.). Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, açıkça söylememeye özen gösterseler de yabancı hükümetlerin çoğu darbenin başarılı olacağını düşündü.* Ancak parti/devlet iktidarının eski tarzda yeniden sağlanması genel ve otomatik bir onaya dayanıyordu. 1991'de ne merkezi iktidar ne de genel bir itaat vardı. Sahici bir darbe SSCB'nin bölgesi ve nüfusunun büyük kısmında başarıya ulaşabilirdi ve silahlı kuvvetler ile güvenlik aygıtları içindeki bölünmeler ve belirsizlikler ne olursa olsun, başkentte başarılı bir *askeri darbe* için yeterince güvenilir birlik muhtemelen bulunabilirdi. Ancak otoritenin sembolik biçimde sağlanması artık yeterli olmuyordu. Gorbaçev haklıydı: *perestroyka* toplumu değiştirerek fesatçıları yenilgiye uğratmıştı. Kendisini de yenilgiye uğrattı.

Sembolik bir darbe sembolik bir direnişle yenilgiye uğratılabildi, çünkü komplocuların hazır oldukları ya da istedikleri en son şey iç savaştı. Aslında, yaptıkları jest halkın çoğunun korktuğu şeyi durdurmayı amaçlıyordu: böyle bir iç çatışmaya sürüklenmek. Böylece, SSCB'nin gölge kurumları komplocularla aynı çizgide yer alırken, seçmenlerin büyük çoğunluğu tarafından başkanlığa seçilen Boris Yeltsin'in Rusya

*) "Darbe"nin ilk günü Finlandiya hükümetinin resmi haber bülteni Başkan Gorbaçev'in tutuklandığı haberini, dört sayfalık bültenin 3. sayfasının altında yorumsuz olarak verdi. Girişimin başarısızlığa uğradığı kesinlikle anlaşıldıktan sonra görüşler ifade edilmeye başlandı.

Cumhuriyeti'nin daha az gölge niteliğindeki kurumları bu çizginin dışında kaldı. Yeltsin'in, birkaç yüz taraftarının arasında karargâhını savunmak için ortaya çıkması ve dünyanın bütün televizyon ekranlarında görünerek çaresiz tanklara meydan okuması karşısında komplocuların vazgeçmekten başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Siyasal yeteneği ve karar alma kapasitesi Gorbaçev'in tarzıyla dramatik bir karşıtlık oluşturan Yeltsin, cesurca ama aynı zamanda güvenli biçimde, eline geçen fırsatı Komünist Parti'yi dağıtmak ve mallarını kamulaştırmak ve SSCB'nin varlıklarından geri kalana Rusya Cumhuriyeti adına el koymak için kullandı. SSCB birkaç ay sonra resmen sona erdi. Bu arada Gorbaçev kendi kaderine terk edildi. Darbeyi kabul etmeye hazır olan dünya, bu kez Yeltsin'in çok daha etkili karşı-darbesini kabul etti ve Rusya'yı Birleşmiş Milletler'de ve başka yerlerde SSCB'nin doğal ardılı olarak gördü. Sovyetler Birliği'nin eski yapısını koruma girişimi onu beklenenden çok daha ani ve geri çevrilemez biçimde yıkmıştı.

Ne var ki bu gelişme, ekonominin, devletin ve toplumun sorunlarının hiç birini çözmemişti. Bir bakıma daha da kötüleştirmişti, çünkü öteki cumhuriyetler artık büyük abileri Rusya'dan, ulusal olmayan SSCB'den daha çok korkuyorlardı, çünkü özellikle Rus ulusalcılığı Yeltsin'in, çekirdeğini daima Büyük Ruslar'ın oluşturduğu silahlı kuvvetleri yatıştırmak için oynayabileceği en iyi karttı. Cumhuriyetlerin çoğu kalabalık etnik Rus azınlıkları içerdiği için, Yeltsin'in cumhuriyetler arasındaki sınırların yeniden görüşülebileceğini hissettirmesi tam bir ayrılmayı hızlandırdı: Ukrayna derhal bağımsızlığını ilân etti. Merkezi otorite tarafından fark gözetilmeksizin hep birlikte (Büyük Ruslar dahil) baskı altında tutulmaya alışmış olan halklar, Moskova'nın ilk kez tek bir ulusun çıkarlarını koruyan baskısından haklı olarak korkuyorlardı. Aslında bu, birliğin bir benzerini muhafaza etme umudunun bedeliydi, çünkü SSCB'nin yerini alan gölgeli "Bağımsız Devletler Topluluğu" kısa süre içinde bütün gerçekliğini kaybetti, hatta Birlik'in ayakta kalan son unsurunun, 1992 Olimpiyat Oyunları'na katılarak Birleşik Devletler'i yenen (olağanüstü başarılı) Birleşik Takım'ın bile uzun süre hayatta kalamayacağı görülüyordu. Böylece SSCB'nin yıkılışı yaklaşık dört yüz yıllık Rus tarihinin tersine çevrilmesine ve ülkenin Büyük Petro'dan (1672-1725) önceki dönemin bölünmelerini ve uluslararası konumunu andıran bir döneme geri dönmesine yol açtı. Rusya, ister çarların yönetimi altında

ister SSCB olarak onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren büyük bir güç olduğu için, onun bölünmesi, Trieste ile Vladivostok arasında 1918-20 İç Savaşı sırasında kısa bir süre dışında modern dünya tarihinde daha önce varolmamış bir uluslararası boşluğa, geniş bir karışıklık, çatışma ve potansiyel felaket mıntıkasına yol açtı. Bu durum, binyılın sonunda dünya diplomatlarının ve askerlerinin gündeminde yer aldı.

IV

Bu inceleme iki gözlemle sonuçlandırılabilir. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki, komünizmin, ilk yüzyılında İslam'dan bu yana herhangi bir başka ideolojiden çok daha hızlı biçimde fethettiği muazzam bir bölge üzerindeki hâkimiyetinin ne kadar yüzeysel olduğu kanıtlandı. Marksizm-Leninizm'in basitleştirilmiş bir versiyonu Elbe ile Çin Denizi arasındaki bütün yurttaşlar için doğmatik (seküler) bir ortodoksi haline gelmiş olsa da, zorla dayattığı siyasal rejimlerle birlikte bir günden diğerine ortadan kalktı. Tarihsel bakımdan oldukça şaşırtıcı olan bu fenomen için iki sebep öne sürülebilir. Komünizm kitlesel bir tutum değişikliğini temel almıyordu, sadece kadroların ya da (Lenin'in deyişiyle) "öncüler"in bir inancıydı. Mao'nun, köylüler arasında tıpkı suda balık gibi hareket eden başarılı gerillalar hakkında söylediği meşhur sözler bile aktif unsur (balık) ile pasif unsur (su) arasında bir ayrım olduğunu gösterir. Resmi olmayan işçi hareketleri ve sosyalist hareketler (bazı kitlesel komünist partiler dahil) kendi cemaatleri ya da seçmenleriyle, tıpkı madenci köylerinde olduğu gibi, bir arada olabiliyordu. Öte yandan yönetimdeki bütün komünist partiler, tercih ve tanımı gereği, azınlık elitlerden oluşuyordu. "Kitleler"in komünizme verdikleri onay onların ideolojik ya da diğer kanaatlerine değil, komünist rejimler altında yaşadıkları hayatı nasıl yargıladıklarına ve kendi durumlarını başkalarının durumuyla nasıl kıyasladıklarına bağlıydı. Halkların öteki ülkelerle ilişkisini kesmek ya da bu ülkeler hakkında bilgilenmelerini önlemek bir kez mümkün olduğunda, bu yargıların doğruluğu artık kuşkulu oluyordu. Gene, komünizm esas olarak araçsal bir inançtı: saf anlamda, belirsiz bir geleceğe ulaşmanın aracı olarak benimsenen şimdiki değer. Nadir örnekler dışında -örneğin zaferin fedakârlıklara haklılık kazandırdığı yurtseverlik savaşları- bu türden bir inançlar seti, mezheplere ya da elitlere ev-

rensel kiliselere olduğundan daha uygundur. Nihai kurtuluş vaatleri ne olursa olsun, bu kiliselerin faaliyet alanı gündelik insan hayatını kapsar ve kapsamalıdır. Komünist partilerin kadroları bile, hayatlarını adadıkları bin yıllık evrensel kurtuluş hedefi belirsiz bir geleceğe taşındığında, hayatın sıradan doyumları üzerinde yoğunlaşmaya başlıyorlardı. Ve bu -oldukça tipik biçimde- gerçekleştiğinde, parti onların davranışlarına hiçbir şekilde rehberlik etmiyordu. Özetle, ideolojisinin yapısı gereği komünizmin başarı ölçüleriyle yargılanması gerekiyordu ve başarısızlığa karşı hiçbir ihtiyat payı yoktu.

Peki neden başarısızlığa uğradı ya da dağıldı? SSCB'nin paradoksu, Karl Marx'ın analizinin, örnek aldığını iddia ettiği en güçlü argümanlarından birini ölüm anında doğrulamış olmasıydı. Marx 1859'da şöyle yazıyordu:

> "İnsanlar kendi varolma araçlarının toplumsal üretimi sırasında, kendi iradelerinden bağımsız bazı zorunlu ilişkilere, maddi üretim güçlerinin gelişiminde belirli bir aşamaya tekabül eden üretim ilişkilerine girerler... Toplumun maddi üretim güçleri, gelişmelerinin belirli bir aşamasında mevcut üretim ilişkileriyle ya da bunların yasal ifadesiyle, öteden beri içinde yer aldıkları mülkiyet ilişkileriyle, çatışmaya girerler. Üretici güçlerin gelişme biçimlerinden ötürü bu ilişkiler, üretici güçlerin önündeki engellere dönüşür. İşte o zaman bir toplumsal devrim çağı başlar."

Marx'ın, toplumsal, kurumsal ve ideolojik üstyapıyla, geri tarım ekonomilerini ileri sanayi ekonomilerine dönüştürerek -üretim güçlerinden, onun engellerine dönüşene kadar- çatışan üretim güçlerine daha açık bir örnek bulmak zordur. Nitekim "toplumsal devrim çağı"nın ortaya çıkan ilk sonucu eski sistemin dağılması oldu.

Peki onun yerine ne geçecekti? Burada artık, eski sistemin yıkılması daha iyi bir sisteme yol açacaktır, çünkü "insanlık önüne daima çözebileceği sorunları koyar" diyen Marx'ın ondokuzuncu yüzyıl iyimserliğini izleyemeyiz. "İnsanlık"ın ya da Bolşeviklerin 1917'de önlerine koydukları sorunlar, içinde yaşadıkları zamanın ve mekânın koşulları nedeniyle çözülemezdi ya da ancak yetersiz biçimde çözülebilirdi. Ve bugün, Sovyet komünizminin çöküşünden kaynaklanan sorunların görülebilir bir gelecekte çözülebileceğini ya da bir sonraki kuşağın bu-

labileceği bir çözümün eski SSCB'de ve komünist Balkanlar'da yaşayan insanlar için belirgin bir iyileşme sağlayacağını öne sürmek çok büyük bir iddia olacaktır.

SSCB'nin çöküşüyle birlikte "reel olarak varolan sosyalizm" deneyimi sona erdi. Zira, Çin'deki gibi komünist rejimlerin varlıklarını sürdürdükleri ve başarılı oldukları yerlerde bile, tamamen kolektifleştirilmiş bir devlet temelinde, merkezi olarak denetlenen ve devlet tarafından planlanan tek bir özgün ekonomi -ya da piyasanın fiilen olmadığı koşullarda kooperatif mülkiyete dayanan ekonomi- idealini terk ettiler. Bu deneyim tekrarlanabilir mi? Açıktır ki, topyekûn savaş ekonomisi ya da buna benzer acil bir durumun yarattığı koşullar dışında, SSCB'de geliştirilen biçimiyle ya da herhangi bir muhtemel biçimde tekrarlanamaz.

Sovyet deneyimi kapitalizme küresel bir alternatif olarak değil, belirli ve tekrarlanması mümkün olmayan bir tarihsel konjonktürde, geniş ve görülmemiş derecede geri bir ülkenin özel durumuna bir dizi özgül tepki olarak tasarlandığı için böyledir. Devrimin başka yerlerde başarısızlığa uğraması SSCB'yi, 1917'de Rus Marksistleri de dahil bütün Marksistlerin evrensel bir mutabakatla gerekli koşulların var olmadığı sonucuna vardıkları bir ülkede sosyalizmi tek başına kurmak zorunda bıraktı. Sosyalizmi kurma girişimi önemli kazanımlar -en azından İkinci Dünya Savaşı'nda Amanya'yı yenilgiye uğratma yeteneğini- sağladı. Ancak bu muazzam ve dayanılmaz bir insan maliyetiyle ve sonunda çıkmaza varan bir ekonomi ve bir siyasal sistem olduğu kanıtlanan şey uğruna gerçekleştirildi ki, bu konuda söylenebilecek hiçbir şey yoktu. ("Rus Marksizm'inin babası" George Plekhanov, Ekim Devrimi'nin en iyi durumda bir "Kızıl renkli Çin İmparatorluğu" olabileceği kehanetinde bulunmamış mıydı?) Sovyetler Birliği'nin kanatları altında ortaya çıkan öteki "reel olarak varolan" sosyalizm, daha küçük bir ölçekte ve SSCB'ye kıyasla daha az insani acılarla olsa da aynı dezavantajlarla işledi. Sosyalizmin bu modelinin canlanması ya da yeniden doğması ne mümkündür, ne arzulanabilir, ne de -uygun koşullar olsa bile- gereklidir.

Sovyet deneyiminin uğradığı başarısızlığın, geleneksel sosyalizmin bütün projesine, üretim, dağıtım ve değişim araçlarının toplumsal mülkiyetini ve planlı yönetimi temel alan bir ekonomiye ne kadar kuşku düşürdüğü bir başka sorudur. Böyle bir projenin teoride ekonomik olarak rasyonel olduğu Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri iktisatçılarca kabul

edilmiştir. Ancak teorinin sosyalistler tarafından değil, sosyalist olmayan saf iktisatçılar tarafından sonuçlandırılması oldukça gariptir. Sadece bürokratikleşme yüzünden bile pratikte gerilemeler olacağı açıktı. Sosyalizm tüketicilere kendileri için neyin iyi olduğunu söyleyecek yerde onların arzularını hesaba katacak idiyse, Projenin en azından kısmen *fiyatlar* aracılığıyla, hem piyasa fiyatları hem de gerçekçi "cari fiyatlar"la işlemek zorunda olduğu da açıktı. Aslında bu meseleleri konunun doğal olarak çok fazla tartışıldığı 1930'larda düşünen Batı'daki sosyalist iktisatçılar tercihen desantralize edilmiş planlamayı fiyatlarla birleştirmeyi düşündüler. Böyle bir sosyalist ekonominin uygulanabilirliğini kanıtlamak, kuşkusuz, onun söz gelimi Altın Çağ'ın karma ekonomisinin, halkın tercih edeceği daha adil bir versiyonundan üstün olduğunu göstermez. Bu sadece genelde sosyalizm sorununu "reel olarak varolan sosyalizm"in özgül deneyiminden ayırmaktır. Sovyet sosyalizminin başarısızlığı sosyalizmin mümkün olan başka türlerine yansımaz. Aslında, Sovyet tipi merkezi komuta-planlama ekonomisinin kendisini "piyasa sosyalizmi" içinde istendiği gibi reformdan geçirme yeteneksizliği, gelişmenin iki ayrı türü arasındaki uçurumu kanıtlar.

Ekim devriminin trajedisi, kesinlikle, bu devrimin sadece amansız ve kaba bir komuta sosyalizmi türünü üretebilmesidir. 1930'ların en sofistike sosyalist ekonomistlerinden biri olan Oscar Lange, sosyalizmi kurmak için ABD'den ayrılarak yerlisi olduğu Polonya'ya döndü ve Londra'daki br hastahanede ölene dek orada kaldı. Ölüm döşeğinde kendisini ziyarete gelen, aralarında benim de bulunduğum dostları ve hayranlarıyla konuştu. Hatırladığım kadarıyla şöyle diyordu:

> "1920'lerde Rusya'da olsaydım aşamalı geçişi savunan bir Buharinci olurdum. Sovyet sanayileşmesi sırasında bana danışılsaydı, Rus planlamacılarının yapabilecekleri ölçüde daha esnek ve sınırlı bir hedefler seti tavsiye ederdim. Ve gene, geriye dönüp baktığımda, tekrar tekrar kendime soruyorum: Birinci Beş Yıllık Plan'ın gelişigüzel, vahşi, temelde plansız ileri atılımının bir alternatifi var mıydı? Var olduğunu söyleyebilmek isterdim, ama söyleyemiyorum. Bir yanıt bulamıyorum."

17

Avangard Kalıplar 1950'den Sonra Sanat

Bir yatırım olarak sanat, geçmişi ancak erken 1950'lere kadar uzanan bir kavramdır.

-G. Reitlinger, The Economist of Taste, c.2 (1982, s. 14)

Mükemmel büyük beyaz eşyalar, ekonomimizin işlemesini sağlayan bu nesneler -buzdolapları, fırınlar, porselen ve beyaz eşya olarak kullanılan her şey- artık renkleniyor. Bu yeni bir gelişme. Pop art bunlarla birlikte gelişiyor. Çok hoş. Siz portakal suyunuzu almak için buzdolabınızın kapısını açarken Sihirbaz Mandrake duvardan üstünüze doğru geliyor.

-Studs Terkel, Division Street: America (1967, s. 217)

I

Toplumun içinde ne kadar belirgin ve derin kökleri olursa olsun, sanatların gelişmesini, bir bakıma çağdaş bağlamlarından ayrılabilir insan faaliyetinin kendi kurallarına tâbî ve buna uygun biçimde yargılanabilecek bir dalı ya da tipi olarak ele almak tarihçilerin -bu kitabın yazarı da dahil- işidir. Ancak insan hayatının şimdiye kadar kaydedilen en büyük devrimci dönüşümleri yaşadığı çağda, tarihsel bir inceleme yapmanın bu en eski ve geçerli ilkesi bile giderek gerçek dışı hale gelir. Bunun nedeni sadece "sanat" "yaratısı" ya da becerisi olarak sınıflandırılabilen ya da sınıflandırılamayan şey arasındaki sınır belirsizleştiği ya da tamamen ortadan kalktığı ya da *fin de siècle*'da önemli bir edebiyat eleştirmenleri okulunun, Shakespeare'in *Macbeth*'inin *Batman*'den daha iyi ya da daha kötü olduğuna karar vermenin imkânsız, ilgisiz ya da demokrasiye aykırı olduğunu düşünmesi değildi. Bunun nedeni aynı zamanda, sanat alanında olanları ya da eski tip gözlemcilerin

sanat diyecekleri şeyi belirleyen güçlerin ezici bir biçimde dışsal olmalarıydı. Olağanüstü bir tekno-bilimsel devrim çağında umulabileceği gibi, bunlar başat bir biçimde teknolojik idiler.

Teknoloji, sanatı, belirgin biçimde her şeye kâdir hale getirerek devrimcileştirdi. O sırada radyo sesleri -sözcükler ve müzik- gelişmiş dünyadaki hane halklarının çoğuna ulaşmıştı ve geri dünyaya sızmayı da sürdürüyordu. Ancak radyoyu evrenselleştiren transistör oldu; hem küçük hem de taşınabilirdi ve resmi (yani esas olarak kentsel) elektrik şebekesinden bağımsız olmasını sağlayan uzun ömürlü elektrik bataryasıyla çalışıyordu. Gramofon ve ses kayıt aracı zaten eskiydi ve teknik bakımdan geliştirilmesine rağmen radyoya kıyasla oldukça hantaldı. 1950'lerde hızla geliştirilen (Guiness, 1984, s. 193) uzun çalar (1948) klasik müzik severlere yaradı. Popüler müziğin aksine, klasik müzik kompozisyonlarını dakikada 78 devir yapan üç ya da beş dakikayla sınırlı plaklarla dinlemek pek mümkün olmuyordu. Ancak seçilen müziği gerçekten taşınabilir hale getiren şey, giderek küçülen, taşınabilen, batarya gücüyle kayıt yapılan ve çalınan teyp kasetleri oldu. Bunlar 1970'lerde bütün dünyayı kapladı ve kopyalanma gibi ek bir avantaj sağladı. 1980'lerde müzik her yerde dinlenebiliyordu: öncülüğünü (her zamanki gibi) Japonların yaptığı cepte taşınabilen kulaklıklı aygıtlarla her türlü faaliyete eşlik ediyor ve taşınabilir büyük "ghetto-blaster"larla (ses yükseltme araçları henüz başarılı biçimde küçültülmemişti) insan topluluklarına iletilebiliyordu. Bu teknolojik devrim kültürel olduğu kadar siyasal sonuçlar da doğurdu. 1961'de Başkan de Gaulle kendi komutanlarının askeri darbesine karşı Fransız askerlerine başarılı biçimde hitap edebildi, çünkü askerler onu taşınabilir radyolardan dinleyebiliyorlardı. 1970'lerde, gelecekteki İran devriminin önderi Ayetullah Humeyni'nin konuşmaları İran'a gönderildi, kopyalandı ve yayıldı.

Televizyon asla radyo gibi taşınabilir hale gelmedi - ya da küçültüldüğünde radyoya kıyasla daha çok şey kaybediyordu- ancak hareketli görüntüleri evlerin içine getirdi. Ayrıca, bir TV seti bir radyo setinden çok daha pahalı ve fiziksel olarak hantalken, bazı geri ülkelerde, bir kent altyapısının bulunduğu her yerde, yoksullara bile evrensel biçimde ve sürekli olarak ulaşabiliyordu. 1980'lerde Brezilya gibi bir ülkenin nüfusunun yaklaşık % 80'i televizyona ulaşmıştı. Bu yeni aracın

ABD'de 1950'lerde ve refah içindeki Britanya'da 1960'larda standart bir popüler eğlence biçimi olarak hem radyonun hem de sinemanın yerini alması daha da şaşırtıcıdır. Kitlelerin talebi muazzamdı. İleri ülkelerde bu araç (hâlâ oldukça pahalı bir araç olan video aygıtlarıyla) filme alınmış bütün görüntüleri ev içlerindeki küçük ekranlara getirmeye başladı. Büyük ekran için üretilen repertuar küçülmenin getirdiği sorunları yaşarken, video izleyiciye ne seyredeceği ve ne zaman seyredeceği konusunda teorik olarak neredeyse sınırsız bir seçenek sunma avantajına sahipti. Eviçi bilgisayarların yayılmasıyla birlikte, küçük ekran neredeyse kişinin dış dünyayla başlıca görsel bağlantısı haline gelecek gibidir.

Ancak teknoloji, sanatı, sadece herkesin ulaşabileceği hale getirmekle kalmadı, sanat ürününün algılanma biçimini de değiştirdi. Ekonomik ve mekanik olarak yayılan müziğin canlı ve kaydedilmiş pop müzik dinlemenin standardı haline geldiği, bir çocuğun görüntüyü dondurabildiği, yazılı metinleri ancak yeniden okuyabilecekken bir sesi ya da görsel bir bölümü tekrar tekrar izleyebildiği, televizyon reklamlarında dramatik bir anlatıyı otuz saniye içinde aktarmak gibi teknolojik yenilikler karşısında teatral bir görünümün hiçbir etki yaratmadığı bir çağda yetişmiş birinin, modern yüksek teknolojinin bütün mevcut televizyon kanalları sayesinde algının birkaç saniye içinde harekete geçirilmesini mümkün kılmasından önceki günlerde geçerli olan basit çizgisel ya da ardışık algıyı hatırlaması pek mümkün değildir. Teknoloji sanat dünyasını dönüştürdü. Ancak bu dönüştürme, popüler sanat ve eğlence biçimlerinde, "yüksek sanatlar", özellikle daha geleneksel sanatlarda görülenden daha erken ve daha bütünlüklü oldu.

II

Peki bunlara ne olmuştu? İlk bakışta, Felaket Çağı'ndan sonra dünyadaki yüksek sanatların gelişmesinde en çarpıcı olan, elit kültürün geleneksel (Avrupalı) merkezlerinden dikkat çekici bir coğrafi kayış ve -benzeri görülmemiş bir küresel refah çağında- bunlara destek sağlayacak mevcut mali kaynaklardaki muazzam artıştı. Daha yakından bir bakış, göreceğimiz gibi, bu durumun pek ümit verici olmadığını gösterecekti.

"Avrupa"nın (1947 ile 1989 arasında çoğu insan için bu "Batı Avrupa" anlamına geliyordu) yüksek sanatların başlıca merkezi olmadığı, artık sıradan bir gözlem haline geldi. New York görsel sanatlar merkezi olarak Paris'in yerini aldığı için gurur duyuyordu. Görsel sanatların merkezi olmak, yaşayan sanatçıların fiyatı en yüksek emtialar haline geldikleri sanat piyasası ya da mekânı olmak anlamına geliyordu. Daha önemlisi, edebiyat ürünlerine verilen Nobel Ödülü'nün jürisi, siyasal anlayışı daima edebi yargılarından daha ilginç olan bu topluluk, Kuzey Amerika bir yana (Sinclair Lewis'ten başlayarak 1930'dan itibaren düzenli olarak ödülleri alıyordu) daha önceleri neredeyse tamamen ihmal ettiği Avrupalı olmayan edebiyatı 1960'tan itibaren ciddiye almaya başladı. 1970'lerde parlak Latin Amerikalı yazarlar okuluyla bağlantı kurmayan tek bir ciddi roman okuru yoktu. 1950'lerde Akira Kurosawa (1910 -) ile başlayarak uluslararası sinema festivallerini fetheden büyük Japon yönetmenlerine ya da Bengalli Satyadjit Ray'a (1921-92) hayran olmayan ya da onlardan hayranlıkla söz etmeyen tek bir sinema meraklısı yoktu. 1986'da alt-Sahra Afrikası'ndan Nijeryalı Wole Soyinka (1934 -) Nobel Ödülü kazandığında hiç kimse şaşırmadı.

Avrupa'dan uzaklaşma en görsel sanatta, yani mimaride daha da aşikârdı. Gördüğümüz gibi mimarideki modern hareket iki savaş arasında pek az gelişmişti. "Uluslararası stil," savaştan sonra kendine döndüğü zaman, en büyük ve sayıca en çok anıtlarını ABD'de gerçekleştirdi. ABD bu tarzı daha da geliştirdi ve sonunda, 1970'lerden itibaren bütün dünyayı örümcek ağı gibi kaplayan bir Amerikan oteller şebekesi aracılığıyla, seyahat eden işadamları ve zengin turistler için özel bir dream-palace biçimini ihraç etti. Bunların en karakteristik uyarlaması, genellikle içerde ağaçları, bitkileri ve fıskiyeleri olan bir tür merkezi bahçe ya da dev bir serayla; duvarların içinden ya da dışından görülebilecek şekilde süzülerek inip çıkan şeffaf asansörlerle; geniş camlar ve teatral bir aydınlatmayla kolayca tanımlanabiliyordu. Geç yirminci yüzyılın burjuva toplumu için bu binalar, ondokuzuncu yüzyıl burjuva toplumunun standart opera binası gibiydi. Ancak modern hareket başka yerlerde de eşit derecede önemli anıtlar yarattı: Le Corbusier (1887-1965) Hindistan'da bütün bir başkent inşa etti (Kandahar); Oscar Niemeyer (1907 -) Brezilya'da bir benzerini yaptı (Brasilia); ancak modern hareketin büyük ürünlerinin belki de en güzeli Mexico City'deki -aynı zamanda özel himayeyle ya da kâr amacıyla

değil bir halk komisyonu tarafından inşa edilen- Ulusal Antropoloji Müzesi (1964) idi.

Aynı ölçüde belirgin olan bir başka nokta, Avrupa sanat merkezlerinin, İtalya dışında, savaş yorgunluğunun belirtilerini sergilemesiydi. İtalya'da, önderliğini daha çok komünistlerin yaptığı antifaşist kurtuluş hareketinin yarattığı ruh hali, uluslararası alanda esas olarak İtalyan "yeni gerçekçi" sineması ile ün kazanan, on yıl ya da daha fazla süren bir kültür rönesansını esinlendirdi. Fransız görsel sanatları 1914'ten önceki dönemin bir günbatımı parlaklığından başka bir şey olmayan Paris okulunun iki savaş arası dönemde kazandığı ünü sürdüremedi. Fransız kurgu yazarlarının kazandıkları ün edebi olmaktan çok entelektüeldi. Ünlerini yaratıcı çalışmadan çok, bazı yeni düzeneklerin mucitleri (1950'lerin ve 1960'ların "*nouveau roman*"ı gibi) ya da kurgusuz yazarlar (J. P. Sartre gibi) olarak kazandılar. "Ciddi" bir post-1945 Fransız romancısı 1970'lerdeki gibi bir uluslararası şöhrete sahip olabilir miydi? Muhtemelen, hayır. İngiliz sanat dünyası çok daha canlıydı, çünkü 1950'den sonra Londra dünyanın başlıca müzik ve tiyatro merkezlerinden birine dönüştü ve aynı zamanda, cüretli projeleri ülke dışında -Paris ya da Stuttgart'ta- daha çok tanınan bir avuç avangard mimar üretti. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya, Batı Avrupa sanatlarında iki savaş arası döneme kıyasla daha az marjinal bir yer işgal ettiyse de, bu ülkenin daima güçlü olduğu alandaki, edebiyattaki sicili özellikle etkileyici değildi. Şiirde, küçük İrlanda'nın savaş sonrası yazarları Birleşik Krallık'ın karşısında kendi ayaklarının üzerinde durabiliyorlardı. Federal Almanya'ya gelince, bu ülkenin kaynakları ile kazanımları ve aslında muhteşem Weimar geçmişi ile Bonn'un temsil ettiği şimdiki zamanı arasındaki karşıtlık da çarpıcıydı. Bu sadece Hitler'in on iki yılının feci etkileri ve karşı-etkileriyle açıklanmıyordu. Savaştan sonraki elli yıl içinde Batı Alman edebiyatının en yetenekli yazarlarının bu ülkenin yerlileri değil, daha doğusundan gelen göçmenler olması anlamlıdır (Celan, Grass ve DAC'den gelen çeşitli yazarlar).

Almanya, kuşkusuz, 1945 ile 1990 arasında bölünmüş durumdaydı. İki kesim arasındaki karşıtlık -biri militanca demokratik-liberal, piyasa yönelimli ve batılı, öteki komünist gerçekçiliğin kitâbî bir türü- yüksek kültür göçünün garip bir yönünü gözler önüne serer: en azından belirli dö-

nemlerde komünizm altında kaydettiği göreli gelişme. Bu durum, bütün sanatlar için geçerli olmadığı gibi, kuşkusuz, Stalin ve Mao'nunki gibi gerçekten cani diktatörlüklerin ya da Romanya'daki Çavuşesku'nun (1961-89) ya da Kuzey Kore'deki Kim Il Sung'unki (1945-1994) gibi daha az megalomanyak tiranlıkların demir çarkı altındaki devletler için de geçerli değildir.

Ayrıca, sanatlar kamuya, yani merkezi hükümete, himayeye, sanatçıların seçimini indirgeyen diktatörlüğün standart gösteriş tercihine bağımlı olduğu ölçüde, "sosyalist gerçekçilik" olarak bilinen bir tür coşkulu duygusal mitoloji üzerinde resmi düzeyde ısrar ediliyordu. 1950'lerin karakteristiği olan neo-Victoria kulelerinin dizildiği geniş açık mekânların bir gün hayranlar bulabilmesi mümkündür - Moskova'daki Smolensk Meydanı düşünülebilir- ancak bunların mimari faziletlerinin keşfi geleceğe bırakılmalıdır. Öte yandan, şu da kabul edilmelidir ki, komünist rejimlerin sanatçılara ne yapacaklarını söylemekte ısrarlı olmadıkları yerlerde, kültürel faaliyetleri desteklemekte gösterdikleri cömertlik (ya da başkalarının belirttiği gibi, bu rejimlerin kusurlu muhasebe anlayışları) yararlı oldu. Batı'nın 1980'lerde tipik avangard opera yapımcısını Doğu Berlin'den ithal etmesi muhtemelen bir rastlantı değildi.

SSCB, en azından 1917 öncesindeki ihtişamıyla, hattâ 1920'lerin mayalanmasıyla karşılaştırıldığında, kültürel olarak nadasa bırakılmıştı. Yirminci yüzyıl büyük Rus geleneğinin 1917'den sonra sürekliliğini en iyi şekilde koruduğu özel olarak ve tek kişiyle gerçekleştirilmesi mümkün olan sanat, şiir, belki de bu nadasın dışında kaldı: Ahmatova (1889-1966), Tsvetayeva (1892-1960), Pasternak (1890-1960), Blok (1890-1921), Mayakovskiy (1893-1930), Brodskiy (1940 -), Voznesenskiy (1933 -), Ahmadulina (1937 -). Görsel sanatlar özellikle hem ideolojik, estetik ve kurumsal olan katı bir ortodoksinin hem de dış dünyadan tam bir tecrit durumunun bileşimi nedeniyle, zor durumdaydı. Brejnev döneminde SSCB'nin bazı bölgelerinde -Rusya'da ortodoks ve slavofil (Soljenitsin (1924 -); Ermenistan'da efsanevi-ortaçağcı (örn., Sergei Paradjanov'un filmlerinde (1924 -)- oluşmaya başlayan coşkulu kültürel ulusalcılık, genellikle, pek çok entelektüelin yaptığı gibi sistemin ve partinin her türlü tavsiyesini reddedenlerin yerel tutucu geleneklerin dışında başka bir geleneğe sahip olmamaları gerçeğinden kaynaklanıyordu. Ayrıca,

SSCB'deki entelektüeller sadece hükümet sisteminden değil, aynı zamanda Sovyet yurttaşlarının büyük kısmından da görülmemiş biçimde tecrit edilmişti. Sovyet yurttaşları, pek bilinmeyen bir biçimde sistemin meşruluğunu kabul ediyor, sistemi, 1960'larda ve 1970'lerde dikkat çekici bir ilerleme gösteren kendi bildiği hayata uyduruyordu. Entelektüeller, yöneticilerden nefret ediyorlar ve Rus ruhunu artık varolmayan bir Rus köylüsü biçiminde idealleştirdiklerinde bile (neoslavofiller gibi) yönetilenleri hâkir görüyorlardı. Bu, yaratıcı sanatçı için uygun bir ortam değildi ve entelektüel baskı aygıtlarının çözülmesi yetenekli kişileri yaratıcılıktan ajitasyona yöneltti. Yirminci yüzyılın büyük yazarlarından biri olarak muhtemelen yaşamaya devam edecek olan Soljenitsin, şimdiye kadar vaızlar ve tarihsel açıklamalar yazabilecek özgürlükten yoksun olduğu için yazdığı romanlar (*İvan Denisoviç'in Hayatında Bir Gün, Kanserliler Koğuşu*) nedeniyle hâlâ övülmesi gereken bir kişidir.

1970'lerin sonuna kadar Komünist Çin'de, bir sonraki temizliklerin kurbanlarının teşhis edilmesine yarayan kısa süreli gevşemelerle ("bırakın yüz çiçek açsın") vurgulanan amansız bir baskı hâkimdi. Mao Zedung'un rejimi 1966-76 "Kültür Devrimi" sırasında en yüksek noktaya ulaştı. Bu, kültüre, eğitime ve bilgiye karşı açılan, yirminci yüzyılda benzeri görülmemiş bir kampanya idi. Orta öğretim ve üniversite öğretimi fiilen on yıl kadar durduruldu; (Batılı) klasik ya da diğer müzik türlerinin çalınması önlendi; gerekli görüldüğünde müzik aletleri tahrip edildi ve ulusal sahne ve sinema filmi repertuarı siyasal bakımdan doğru bulunan (Büyük Kaptan'ın bir zamanlar Şanghay'da ikinci sınıf bir film oyuncusu olan karısının belirttiği gibi), sürekli tekrarlanan yarım düzine parçaya indirgendi. Gerek bu deneyim ve gerekse *ancient* Çin'in Mao sonrası dönemde değiştirilen ancak terkedilmeyen zorlayıcı ortodoksi geleneği nedeniyle, Komünist Çin'in sanat alanında verdiği ışık donuk kalmaya devam etti.

Öte yandan Doğu Avrupa'nın komünist rejimlerinde yaratıcılık, en azından Stalinsizleştirme sırasında ortodoksinin biraz gevşetilmesiyle birlikte gelişti. Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'daki, o zamana kadar yerel düzeyde bile pek bilinmeyen film endüstrisi ellili yıllardan itibaren beklenmedik bir gelişme gösterdi ve bir süre için her yerde ilginç filmlerin

en seçkin kaynaklarından biri haline geldi. Komünizmin, bu ülkelerdeki kültür üretimi mekanizmalarıyla birlikte çöküşüne kadar, baskının yeniden canlanması bile (1968'den sonra Çekoslovakya'da, 1980'den sonra Polonya'da) bu gelişmeyi, erken 1950'lerde Doğu Alman film endüstrisinin oldukça umut verici atılımı siyasâl otorite tarafından engellenmiş olsa da, durduramadı. Büyük devlet yatırımlarına bu kadar bağlı olan bir sanat dalının gelişmesi, yaratıcı edebiyatın gelişmesinden daha şaşırtıcıdır, çünkü her şeye rağmen, hoşgörüsüz hükümetlerin yönetimi altında bile, kitaplar "sandığa konulmak" ya da arkadaş çevreleri için yazılabilir.* Ulaşmaya çalıştıkları kesim ne kadar dar olursa olsun, pek çok yazar - refah içindeki Federal Almanya'dan daha ilginç yetenekler çıkaran Doğu Almanlar ve yazdıkları batıya ancak 1968'den sonra iç ve dış göç yoluyla ulaşan Çek yazarları- uluslararası alanda hayranlık uyandırdı.

Bütün bu yeteneklerin ortak yanı, gelişmiş piyasa ekonomilerindeki pek az yazarın ve film yapımcısının yararlandığı ve batılı tiyatro insanlarının (ABD ve Britanya'da geçmişi 1930'lara kadar uzanan, değişik bir siyasal radikalizmi benimseyen bir grup) ancak rüyalarında görebildikleri bir şeyden yararlanmalarıydı: Kendi halklarının onlara ihtiyacı olduğu duygusu. Aslında gerçek anlamda siyasetin ve özgür basının olmadığı koşullarda, kendi halklarının ya da en azından halkın eğitim görmüş kesimlerinin düşünce ve duygularını dile getiren yegâne kesim sanatçılardı. Bu duygular komünist rejimlerdeki sanatçılarla sınırlı değildi, ancak entelektüeller, tam bir kısıtlama altında olmasalar da mevcut siyasal sistemle anlaşmazlık içinde oldukları başka rejimlerde, kendilerini kamuoyu içinde ifade edecek kadar özgürdüler. Güney Afrika'da yaşanan ırkçılık, rejimin düşmanlarını bu kıtada daha önce yapılandan daha iyi bir edebiyat için esinlendirdi. Meksika'nın güneyindeki Latin Amerikalı entelektüellerin çoğunun 1950'ler ile 1960'lar arasında hayatlarının bir dönemini siyasal sürgün olarak geçirmeleri, Batı yarıküresinin bu bölümündeki kültürel kazanımlarla ilgisiz değildi. Aynı durum Türk entelektüelleri için de geçerlidir.

Gene de Doğu Avrupa'da bazı sanatlar yerine getirdikleri işlevlerden

---

*) Ne var ki, çoğaltma süreçleri inanılmaz derecede zordu, çünkü yazı makinesi ve karbon kâğıdı dışında hiçbir teknoloji yoktu. Siyasal nedenlerle perestroyka öncesi komünist dünya fotokopi makinesi kullanmıyordu.

çok hoşgörüyle karşılanmış bir muhalefet olarak değerlendirildiler. Bu sanatların genç uygulayıcılarının çoğu, kendi ülkelerinin yetersiz buldukları rejimleri altında bile, savaş zamanının dehşetinden sonra yeni bir çağa girileceği umuduyla esinlendirilmişler; bazıları, şimdi pek hatırlamak istemeseler de, en azından savaşı izleyen ilk birkaç yıl içinde gençliğin yelkenlerini dolduran ütopya rüzgârını hissetmişlerdi. Birkaçı kendi dönemlerinin esinini taşımaya devam etti: Arnavutluk'un dış dünyada belki de ilk kez dikkati çeken romancısı İsmail Kaderè (1930 -) komünist yönetim altında ilk kez dünyada bir yer kazanan küçük bir dağlık ülkenin, Enver Hoca'nın sert rejimi kadar olmasa da, sözcüsü haline geldi (1990'da göç etti). Diğerleri çoğu kez çeşitli derecelerde olmak üzere muhalefete geçti. Bunlar genellikle ikili ve karşılıklı olarak birbirini dışlayan bir dünyada kendilerine sunulan yegâne alternatifi (Batı Alman sınırını geçmek ya da Hür Avrupa radyosu) reddettiler. Ve Polonya gibi mevcut rejimin topyekûn reddedildiği yerlerde bile ancak en genç olanlar kendi ülkelerinin 1945'ten sonraki tarihini propagandistlerin siyah ve beyazının yanı sıra gri tonları da seçecek kadar tanıyorlardı. Andrej Wajda'nın (1926 -) filmlerine o trajik boyutu, 1960'ların o sırada otuzlu yaşlarda olan Çek film yapımcılarına o belirsizliği veren ve DAC yazarlarının - Christia Wolf (1929 -), Heiner Müller (1929-)- düşlerini unutmasalar da düşkırıklığına uğramalarına yol açan buydu.

Paradoksal olarak, gerek (sosyalist) İkinci Dünya'da, gerekse Üçüncü Dünya'nın çeşitli kesimlerinde, sanatçılar ve entelektüeller, en azından cezalandırma dönemleri arasında, hem prestijli oldular hem de göreli bir refah ve ayrıcalıktan yararlandılar. Sosyalist dünyada en zengin yurttaşlar arasında yer alabiliyorlar ve bu kolektif cezaevlerinde yurt dışına seyahat etmek, hattâ yabancı yayınlara ulaşabilmek gibi çok nadir özgürlüklerden yararlanabiliyorlardı. Sosyalizm altında siyasal etkinlikleri sıfırdı, ancak çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerinde (ve komünizmin düşüşünden sonra, önceki "reel olarak varolan sosyalizm" dünyasında kısa süre) entelektüel ya da sanatçı olmak kamusal bir değer taşıyordu. Latin Amerika'da önde giden yazarlar, siyasal görüşlerine bakılmaksızın, tarcihen Paris'te, diplomatik bir göreve atanmayı bekleyebilirlerdi. UNESCO'nun yer aldığı Paris, her ülkeye, yurttaşlarını Sol Yaka'daki cafè'ler semtine yerleştirme şansı veriyordu. Profesörler buralarda bakan, genellikle ekonomi bakanı olmak için sıralarının gelmesini beklemişlerdi. Ancak sanatla ilgili ki-

şilerin devlet başkanlığı adayı (iyi bir romancının Peru'da olduğu gibi) ya da fiilen devlet başkanı olması (komünizm sonrası Çekoslovakya ya da Litvanya'da olduğu gibi), daha erken dönemlerde hem Avrupa hem de Afrika'daki yeni kurulan devletlerde görülmüş olsa da, geç 1980'lerde yeni bir modaydı. Bu devletler ülke dışında tanınan az sayıdaki yurttaşlarına, örneğin, 1918'de Polonya'da piyanistlere, Senegal'de Fransız şairlerine ya da Gine'de dansçılara şöhret kazandırmışlardı. Gene en gelişmiş Batılı ülkelerde, romancılar, oyun yazarları, şairler ve müzisyenler, entelektüel olmaları halinde bile, potansiyel kültür bakanı olma dışında (Fransa'da Andrè Malraux, İspanya'da Jorge Semprun) hiç bir durumda işe siyasetle başlamamışlardı.

Devlet kaynaklarının ve özel kaynakların sanata tahsis edilmesi, görülmemiş bir refah çağında, kaçınılmaz biçimde öncekinden daha büyük oldu. Nitekim, sanatçıları himaye konusunda asla ön planda yer almayan İngiliz hükümeti bile 1980'lerin sonunda sanat için 1 milyar sterlin'in üzerinde harcama yapmıştır. Bu sayı 1939'da sadece 900 000 sterlin kadardı (*Britain: An Official Handbook*, 1961, s. 222; 1990, s. 426). Özel kesimin himayesi ABD dışında bu kadar önemli değildi. Bu ülkede, mali konularda ayrıcalıklardan yararlanan milyarderler, eğitim, öğretim ve kültürü başka yerlere kıyasla çok daha cömertçe destekledi. Bunun nedeni, kısmen, özellikle ilk kuşak taykunların yüksek değerlere sahici bir ilgi duyması; kısmen de biçimsel bir toplumsal hiyerarşinin bulunmadığı koşullarda, bir tür Medici statüsü oluşturmanın yapılabilecek en iyi şey olmasıydı. Büyük paralar ödeyebilen kişiler giderek sadece ellerindeki koleksiyonları ulusal galerilere ya da kent müzelerine bağışlamakla (geçmişte olduğu gibi) kalmadılar, ölümlerinden sonra isimlerini yaşatan kendi müzelerini ya da en azından müzelerin kendi koleksiyonlarının kendi isimleri altında teşhir edildiği özel bölüm ya da kesimlerini kurmakta ısrar ettiler.

Sanat piyasasına gelince, 1950'lerden itibaren neredeyse yarım yüzyıllık bir depresyonun ortadan kalkmakta olduğu keşfedildi. Fiyatlar, özellikle de Fransız empresyonistlerinin, post-empresyonistlerinin ve Parisli en seçkin erken modernistlerin fiyatları inanılmaz biçimde yükseldi. Merkezi artık Londra'dan New York'a kayan uluslararası sanat piyasası İmparatorluk Çağı'nın en yüksek rekorlarına (gerçek fiyatlarla) ulaşmıştı ve

1980'lerin çıldırmış piyasasında fiyatlar daha da yükseldi. Empresyonistlerin ve post-empresyonistlerin fiyatı 1975 ile 1989 arasında yirmi üç kat arttı (Sotheby, 1992). Ne var ki, bundan sonra erken dönemlerle kıyaslama yapmak imkânsız oldu. Aslında zenginler hâla sanat eseri topluyorlardı -bir kural olarak, eski para eski ustaları tercih ediyor, yeni para yeniliğe gidiyordu- ancak sanat eseri satın alanlar, tıpkı bir zamanların spekülatif altın madeni hissedarları gibi, giderek bu işi yatırım amacıyla yapmaya başladılar. Sanat sayesinde (tavsiye üzerine) biraz para yapan İngiliz Demiryolu Emeklileri Fonu sanat aşığı olarak düşünülemez. Geç 1980'lerin ideal-tipik sanat eseri ticareti Batı Avustralyalı bir taykunun bir Van Gogh tablosunu 31 milyon sterlin'e satın almamasıydı. Bu paranın büyük kısmı ona mezatçılar tarafından ödünç verildi. Mezatçılar, muhtemelen fiyatın yükseleceğini ve bunun da resmi daha değerli bir banka teminatı haline getireceğini ve alıcının gelecekteki kârlarını arttıracağını düşünmüşlerdi. Ancak her iki taraf da düşkırıklığına uğradı: Perth'li Bay Bond iflas etti ve sanat alanında yaşanan spekülatif ısınma erken 1990'larda çöktü.

Para ile sanat eseri arasındaki ilişki daima belirsiz kaldı. Yüzyılın ikinci yarısında sanatın büyük kazanımlarının bu duruma çok şey borçlu olduğu söylenemez. Bunun tek istisnası, genellikle büyük olanın güzel olduğu ve böylece rehber kitaplarına girme şansının arttığı mimari idi. Öte yandan, ekonomik gelişmenin bir başka türü, olağanüstü yayılışına bir başka yerde (bölüm 10) işaret ettiğimiz yüksek eğitim kurumları içinde sanatı akademik hayatla bütünleştirerek tartışmasız biçimde derinlemesine etkiledi. Bu gelişme hem genel hem de özgüldü. Genel olarak belirtmek gerekirse, yirminci yüzyıl kültürünün gösterdiği gelişme, devrimci bir popüler eğlence endüstrisinin yükselmesi, piyasayı harekete geçirdi, yüksek sanatın geleneksel biçimlerini elit gettolarına indirgedi. Yüzyılın ortalarından itibaren bu gettoların sakinleri esas olarak daha yüksek öğrenim görmüş kişilerden oluşuyordu. Tiyatro ve operaya gidenler, kendi ülkelerinin eleştirmenlerce ciddiye alınan edebi klasiklerini, şiir ya da düz yazı eserlerini okuyanlar, müze ve sanat galerilerini gezenler en azından orta öğrenim görmüş kişilerdi - kâr amacı taşıyan eğlence endüstrisinin baskı altında tuttuğu sosyalist dünya dışında, çöküş sonrasına kadar. Geç yirminci yüzyılın kentlileşmiş bir ülkesinde genel kültür, kitlesel eğlence -sinema, radyo, televizyon, pop müzik- en-

düstrisini temel alıyordu. Bu eğlence biçimi rock müziğin zaferinden itibaren elit tarafından da paylaşıldı. Entelektüeller bu müzik türüne hiç kuşkusuz kendi zevklerine uygun bir özellik kazandırdılar. Bunun ötesinde, ayrımcılık giderek sona erdi, çünkü kitlesel piyasa endüstrisinin hitap ettiği kamuoyunun büyük kısmı gerektiğinde yüksek kültür meraklılarının düşkün oldukları türlerle karşılaşıyorlardı. Örneğin, Pavarotti'nin söylediği bir Puccini aryası 1990 Dünya Futbol Kupası ile birlikte anılıyor, Handel ve Bach'ın kısa temaları televizyon reklamlarında değişik bir tarzda ortaya çıkıyordu. Orta sınıfa mensup olmak istemeyen birinin Shakespeare'in oyunlarını görme zahmetine katlanmasına gerek yoktu. Öte yandan, böyle bir niyet taşısa da taşımasa da, orta öğrenim sırasında zorunlu sınavlardan geçerken bu oyunları görmekten kaçınamıyordu: bunlar sınav konularıydı. Sınıflara bölünmüş Britanya'nın dikkat çekici bir örnek oluşturduğu aşırı durumlarda, gazeteler fiilen farklı dünyalarda yaşayan eğitim görmüş ve görmemiş kişilere ayrı ayrı hitap ediyordu.

Daha özgül olarak, yüksek öğrenimin olağanüstü yaygınlaşması giderek istihdam sağladı ve ticari cazibesi yetersiz olan erkekler ve kadınlar için pazar oluşturdu. Bunun en dramatik örneği edebiyatta görüldü. Şairler öğretmenlik yaptılar, hattâ kolejlere yerleştiler. Bazı ülkelerde romancıların ve profesörlerin mesleği o derece örtüştü ki, 1960'larda tamamen yeni bir tür ortaya çıktı ve çok sayıda potansiyel okur bu ortama aşina olduğu için, gelişme gösterdi: olağan kurgunun konusunu oluşturan, cinsiyetler arası ilişkilerden ayrılarak, akademik alışverişler, uluslararası konferanslar, üniversite dedikoduları ve öğrencilerin gariplikleriyle ilgilenen kampus romanı. Daha tehlikeli bir biçimde, akademik talep, seminer analizine varan ve böylece olgunluk dönemi eserleri dahi okurların yanı sıra pek çok yorumcuyu gerektiren büyük James Joyce'un örneğini izleyerek, anlaşılabilir olmasa da karmaşıklığıyla değer kazanan yaratıcı yazın üretimini teşvik etti. Şairler öteki şairler için yazıyor ve öğrencilerden bu eserleri tartışmaları bekleniyordu. Akademik maaşlarla, bağışlarla ve zorunlu okuma listeleriyle korunan ticari olmayan yaratıcı sanatların, geliştirilmeleri gerekmese de, rahatça varlıklarını sürdürmeleri umulabiliyordu. Ne yazık ki, *academia*'nın gelişmesinin bir başka yan ürünü bunların konumunu zayıflattı, çünkü tefsirciler ve şerhciler metni sadece okurun oluşturduğunu iddia ederek kendilerini ele aldıkları konulardan bağımsız hale getirdiler. Flaubert'i yorumlayan eleştirmen, di-

yorlardı, yazar kadar, belki de - roman, esas olarak akademik amaçlarla ancak başkalarının okumasıyla yaşamını sürdürdüğü için- yazardan da çok Madam Bovary'nin yaratıcısıdır. Bu teori avangard sahne üreticileri (geçmişin aktör-menacerleri ve film kodamanlarının yerini almışlardı) tarafından uzun süre selamlandı, çünkü onlar için Shakespeare ya da Verdi temelde kendi maceracı ve tercihan kışkırtıcı yorumlarının ham maddesiydi. Bunlar her ne kadar bazen zafer kazandılarsa da, aslında entelektüel yüksek sanatların artan esoterisizmini vurguluyorlardı, çünkü bunlar daha erken yorumlar üzerine yapılan yorumlar ve eleştirilerdi ve başlangıçlar dışında tam olarak anlaşılabilir değildiler. Sofistike yönetmenlerin, bir yandan kitleleri kan ve spermle mutlu ederlerken (bu arada ümit verici biçimde gişeyi de) bir yandan da yaptıkları imlemeleri anlayan elite* kendi sinematik bilgilerinin reklamını yaptıkları yerlerde, bu moda, popülist türdeki filmlere bile bulaştı.

Yirmibirinci yüzyıl kültür tarihlerinin yirminci yüzyılın ikinci yarısında yüksek sanatların gerçekleştirdikleri sanatsal kazanımları değerlendirmeleri mümkün olacak mıdır? Kuşkusuz hayır, ancak onlar ondokuzuncu yüzyılda büyük gelişme gösteren ve yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdüren karakteristik türlerin en azından bölgesel olarak zayıfladığını gözden kaçırmayacaklardır. Akla ilk gelen örnek heykeldir, çünkü bu sanatın başlıca ifadesi olan kamusal anıtlar, herkesin bildiği gibi Birinci Dünya Savaşından sonra niteliğin niceliğe eşit olmadığı diktatörlükle yönetilen ülkeler dışında, fiilen ortadan kalktı. Resim sanatının iki savaş arası dönemdeki gibi olmadığı izleniminden kaçınmak mümkün değildir. Her halükârda önemli simalar olarak kabul edilen (örneğin sanatçının kendi ülkesi dışındaki müzelerde değer kazanması) 1950-1990 yıllarımn ressamlarını bir liste olarak iki savaş arası döneme ilişkin benzer bir listeyle kıyaslamak zor olacaktır. Hatırlayabildiklerimiz, *Ecole de Paris*'den Picasso'yu (1888-1973), Matisse'i (1869-1954), Soutine'i (1894-1943), Chagall'ı (1889-1985) ve Rouault'u (1871-1955)

*) Nitekim Brian de Palma'nın, Al Capone'un Chicago'su hakkında yaptığı son derece etkileyici bir hırsız-polis filmi olan *Dokunulmazlar* (1987) (özgün türün bir taklidi olmakla birlikte) Eisenstein'ın *Potemkin Zırhlısı*'ndan tam bir alıntı içerir. Bu filmin Odessa'daki merdiven basamaklarından aşağı inen çocuk arabasının görüntülendiği meşhur bölümünü görmemiş olanlar bu alıntıyı kavrayamazlar.

belki iki ya da üç Rus ya da Alman'ı ve bir ya da iki İspanyol ve Meksikalıyı içerecektir. "Soyut dışavurumcular"ın oluşturduğu New York Okulu'nun çeşitli önderlerini, Francis Bacon ve bir çift Alman'ı içerse bile, bununla kıyaslanabilecek daha geç bir yirminci yüzyıl listesi çıkarılabilir mi?

Klasik müzikte de, eski türlerin zayıflaması bunların icralarındaki muazzam artışla, ancak esas olarak bir ölü klasikler repertuarı biçiminde gizlendi. 1950'den sonra yazılan kaç tane opera, en genci 1860 doğumlu olan kompozitörlerin ürünlerini sürekli tekrarlayan uluslararası, hattâ ulusal repertuarlarda yer almıştı? Almanya ve Britanya (Henze, Britten ve en iyilerinden diğer iki ya da üçü) dışında büyük operalar yaratan pek az kompozitör vardı. Amerikalılar (örn. Leonard Bernstein, 1918-90) daha az formel olan müzikal türü tercih etti. Ruslar dışında,* ondokuzuncu yüzyılın enstrümantal kazanımının tacı olarak görülen uzun senfoniler yazan kaç tane kompozitör vardı? Bol miktarda ve mükemmel biçimde arz edilen müziksel yetenek, yüksek sanat piyasasına hâkim olsa bile geleneksel ifade biçimlerini terk etme eğilimindeydi.

Ondokuzuncu yüzyıl türlerinden benzer bir uzaklaşma romanda da görüldü. Doğal olarak bu tür çok miktarda yazılıyor, satılıyor ve okunuyordu. Ancak, yüzyılın ikinci yarısının bütün bir toplumu ya da tarihsel dönemi konu alan büyük romanlarına ve büyük romancılarına bakarsak, bunların Batı kültürünün merkezi bölgelerinin dışında olduğunu görürüz. Bunun istisnası gene Rusya'dır. Bu ülkede roman erken dönemindeki Soljenitsin'le birlikte Stalinizm deneyimiyle hesaplaşan başlıca yaratıcı biçim olarak yüzeye çıktı. Sicilya'da (Lampedusa'nın *The Leopard*'ı), Yugoslavya'da (Ivo Andric, Miroslav Krleza) ve Türkiye'de de büyük gelenekten romanlar bulabiliyoruz. Bunları kesinlikle, ilgili ülkeler dışında şimdiye kadar bilinmeyen kurgusu 1950'lerden itibaren edebiyat dünyasını ele geçiren Latin Amerika'da da görürüz. Colombia'dan gelen bir roman tereddütsüz biçimde ve kısa süre içinde bütün yerkürede bir başeser olarak tanındı: Gabriel Garcia Marquez'in *Yüzyıllık Yalnızlık*'ı. Colombia, gelişmiş dünyadaki eğitim görmüş pek çok insanın, kokainle öz-

---

*) Prokofyev yedi, Şostakoviç on beş ve Stravinskiy üç tane uzun senfoni yazdı: ancak bunlar yüzyılın ilk dönemine aitti ya da bu dönemde biçimlendirilmişti.

deşlenmeden önce harita üzerinde yerini zor bulacağı bir ülkeydi. Yahudi romanının çeşitli ülkelerde, daha çok ABD ve İsrail'de kaydettiği dikkat çekici gelişme de muhtemelen Yahudi halkının Hitler yönetimi altında yaşadığı deneyimin olağanüstü travmasını yansıtır. Yahudi yazarlar doğrudan ya da dolaylı olarak bu dönemle hesaplaşmak zorunda olduklarını hissettiler.

Yüksek sanat ve edebiyatın klasik türlerinin zayıflaması kesinlikle yetenek yoksunluğundan ötürü değildi. Üstün yeteneklerin insanlar arasındaki dağılımı ve değişkenlikleri hakkında pek az şey bilsek de, bu yeteneklerin niceliğinden çok, bunların ifadesini teşvik eden ya da bunların ifadesi için çıkış sağlayan ya da bunun belirli bir tarzda yapılmasını teşvik eden hızlı değişiklikler olduğunu düşünmek daha güvenlidir. Toskanalıların daha az yetenekli olduklarını ya da Florentine Rönesansı'na kıyasla daha az gelişmiş bir estetik duygusuna sahip olduklarını düşünmek için uygun bir neden yoktur. Sanat alanındaki yetenek eski ifade tarzlarını terk etti, çünkü yeni tarzlar mevcuttu ya da cazipti ya da ödüllendiriciydi. Öyle ki, iki savaş arası dönemde, Auric ve Britten gibi genç avangard kompozitörler bile yaylı sazlar kuartetinden çok film müziği yapmanın ayartısına kapılabiliyorlardı. Bilinen resim ve çizgi, yerini kameranın zaferine bıraktı. Bu zafere bir örnek vermek gerekirse, modayı tanıtan artık sadece kameraydı. İki savaş arası dönemde neredeyse tamamen ortadan kalkan seri roman televizyon çağında bu kez ekrana çıktı. Hollywood stüdyo sisteminin çöküşünden sonra yaratıcı bireysel yeteneğe daha geniş bir alan sağlayan sinema, kitlesel sinema izleyicisinin evinde oturup rahatça televizyon ve daha sonra video seyretmesiyle birlikte, bir zamanlar romanın ve tiyatronun işgal ettiği yeri ele geçirdi. Yaşayan beş oyun yazarının ismine iki oyun uydurabilen her kültürsevere karşılık, artık bir düzine ya da daha fazla yönetmenin bütün önemli filmlerini bir hamlede sıralayabilen elli kültür sever vardı. Bundan daha doğal bir şey olamazdı. Ancak eski tarz "yüksek kültür"le birlikte anılan toplumsal statü, geleneksel türlerin daha hızlı ortadan kalkışını engelledi.*

Ne var ki, artık klasik yüksek kültürü zayıflatan daha önemli iki etken vardı. Birincisi kitlesel tüketim toplumunun evrensel zaferiydi.

---

*) Parlak bir Fransız sosyoloğu *La Distinction* (Bordieu, 1979) başlıklı bir kitapta kültürün bir sınıf işareti olarak kullanılışını çözümledi.

1960'lardan itibaren Batı dünyasında -ve giderek kentlileşen Üçüncü Dünya'da- yaşayan insanlara doğumlarından ölümlerine kadar eşlik eden imgeler artık reklâm amacı taşıyor ya da tüketimi temsil ediyor ya da ticari kitlesel eğlenceyi hedefliyordu. Ev içinde ve dışında kent hayatına eşlik eden sesler ticari pop müziğin sesleriydi. Buna kıyasla "yüksek sanatlar"ın en "kültürlüler" üzerinde yarattığı etki, en iyi durumda bile sadece fırsat düştükçe meydana geliyordu. Çünkü ses ve görüntünün teknolojiyi temel alan zaferi, yüksek kültürün sürekli deneyiminin başlıca aracını oluşturan şeyin, yani basılı sözcüklerin üzerinde ağır bir baskı oluşturuyordu. Hafif eğlenceler -esas olarak kadınlar için yazılan aşk romanları, erkekler için çeşitli türden macera romanları ve belki de, liberalleşme çağında, erotika ve pornografi- bir yana bırakılırsa, mesleki, eğitsel ya da diğer zorunlu nedenler dışında ciddi biçimde kitap okuyan insanlar küçük bir azınlık oluşturuyorlardı. Eğitim devrimi sayılarını mutlak olarak arttırdıysa da, teorik olarak herkesin okur yazar olduğu ülkelerde bile okuma alışkanlığı azaldı. Basılı metin, ağızdan kulağa iletişimin ötesinde artık dünyaya açılan ana kapı olmaktan çıktı. 1950'lerden sonra zengin batı dünyasındaki eğitim görmüş sınıfların çocukları bir zamanlar ana babalarının yaptığı gibi kendiliğinden okumuyorlardı.

Batılı tüketim toplumlarına hâkim olan sözcükler, seküler yazarlar şöyle dursun, artık kutsal kitapların sözcükleri bile değil, sadece malların ya da satın alınabilen başka şeylerin isimleri, marka- isimlerdi. Bunlar t-shirtlerin üzerine basılıyor ya da taşıyanın bu isimlerin sembolleştirdiği ya da vaat ettiği hayat tarzının ruhsal niteliklerine sahip olduğunu gösteren (genellikle gençler) büyülü tılsımlar gibi giysilere tutturuluyordu. Bu türden toplumların ikonları haline gelen imgeler kitlesel eğlence ve tüketimin ikonlarıydı: yıldızlar ve teneke kutular. 1950'lerde, tüketim demokrasisinin orta yerinde öncü ressamlar okulunun, eski tip sanattan çok daha güçlü olan imaj-yapımcılarının önünde gerilemesi şaşırtıcı değildir. "Pop Art" (Warhol, Lichtenstein, Rauschenberg, Oldenburg) zamanını Amerikan ticari geleneklerini mümkün olduğu kadar titiz ve duyarsız biçimde yeniden üretmekle geçiriyordu: konserve kutuları, bayraklar, Coca-Cola şişeleri, Marilyn Monroe.

Sanat olarak (sözcüğün ondokuzuncu yüzyılda kullanılan anlamıyla) önemsiz olsa da bu moda, her şeye rağmen, kitlesel piyasanın zaferinin,

tüketicinin maddi ihtiyaçlarının yanı sıra ruhsal ihtiyaçlarının da tatmin edilmesini temel aldığını, reklâm ajanslarının kampanyalarını "biftek değil cızırtı," sabun değil güzellik rüyası, bir paket çorba değil aile saadeti satmak için düzenledikleri zaman belli belirsiz farkına vardıkları bir olguyu, kabul etti. 1950'lerde giderek açığa çıkan şey, bunun, üreticilerin sunmak için rekabet etmek zorunda oldukları tabandan gelen bir yaratıcılık, zaman zaman aktif ama esas olarak pasif olan bir estetik boyut denebilecek şeye sahip olduğuydu. 1950'lerin barok aşırılıkları, Detroit otmobil tasarımı, tam da bunu amaçlıyordu; ve 1960'larda birkaç zeki eleştirmen, daha önceleri neyin önemsenmediğini ve "ticari" olarak reddedildiğini ya da estetik olarak kaba görüldüğünü, yani sokaktaki erkekleri ve kadınları neyin cezbettiğini araştırmaya başladı (Banham, 1971). Artık giderek "elitist" (1960'ların yeni radikalizmi tarafından çoşkuyla kabul edilen bir sözcük) olarak betimlenen daha yaşlı entelektüeller büyük şirketlerin satın almalarını istedikleri şeyin pasif alıcıları olarak gördükleri kitleleri hor görmüşlerdi. Ancak 1950'lerde, gettolarda yaşayan Kuzey Amerikalı siyahların yarattıkları kent blues'larından türetilen bir gençlik deyiminin, rock-and-roll'un zaferiyle dramatik biçimde kanıtlandı ki, kitleler neden hoşlandıklarını bizzat biliyorlar ya da anlıyorlardı. Rock müziğinden sonra bahtı açılan kayıt endüstrisi, bu gelişmeyi planlamak şöyle dursun, onun yaratıcısı bile değildi, sadece bizzat keşfettiği amatörlerden, küçük sokak komisyoncularından onu devraldı. Hiç kuşkusuz rock müziği süreç içinde yozlaştı. "Sanat"ın (eğer doğru sözcük buysa) topraktan yetişen nadide çiçeklerden çok topraktan geldiği görüldü. Ayrıca, hem piyasa hem de anti-elitist radikalizm tarafından paylaşılan popülizm ayakta durdukça, bu konuda önemli olan, iyi ile kötü, incelikli ile basit arasında değil, olsa olsa insanlara daha çok hitap eden ile daha az eden arasında ayrım yapmaktı. Bu durum eski tip sanat anlayışına fazla yer bırakmıyordu.

Yüksek sanatları zayıflatan daha büyük bir güç de vardı: geç ondokuzuncu yüzyıldan beri faydacıl olmayan sanatsal yaratı uygulamasını meşrulaştırmış ve sanatçının her türlü kısıtlamadan özgür olma iddiasına kesinlikle haklılık kazandırmış olan "modernizm"in ölümü. Yenilik onun özünü oluşturmuştu. Bilim ile teknoloji analojisi konusunda "Modernite," sanatın ilerici olduğunu ve bu nedenle günümüzün üslubunun dününkünden üstün olduğunu üstü kapalı biçimde varsayıyordu. Bu, tanımı

gereği *avangard* sanat olmuştu. Bu terim, ilerde bir gün çoğunluğu sağlayacaklarını teoride düşünen, ama pratikte bunu yapmayacak kadar mutlu olan azınlıkların eleştirel sözlüklerine 1880'lerde girdi. Özgül biçimi ne olursa olsun "modernizm" gerek toplum gerekse sanat konusunda ondokuzuncu yüzyıl burjuva liberal görüşlerine ve bir sanat eserinin, Kraliçe Victoria'nın, İmparator Wilhelm'in ve Başkan Theodore Roosevelt'in sanat anlayışı ve hayat tarzlarının asla uygun olmadığı (bk. *Age of Empire*, bölüm 9) teknolojik ve toplumsal olarak devrimci yirminci yüzyıla uygun tarzlarda yaratılması gerektiği anlayışına dayanıyordu. İdeal olarak iki amaç birlikte yol aldı: Kübizm, kendisi için ve kendi adına çalışan "sanatçılar"ın ürettikleri "sanat eserleri"nin bir koleksiyonu olmanın yanı sıra, Victoria dönemini temsil eden resmin hem reddiyesi ve eleştirisi, hem de onun alternatifi idi. Marcel Duchamp'ın idrar kabının ve Dada'nın (bilinçli) sanatsal nihilizminin çok önce kanıtlamış olduğu gibi, bunların pratikte çakışması gerekmiyordu. Bunlar herhangi bir türden sanat değil, anti-sanat olma iddiasını taşıyorlardı. Gene, "modernist" sanatçıların yirminci yüzyılda aradıkları toplumsal değerlerin ve bunların sözcüklerle, ses, imge ve biçimlerle ifade edilme tarzlarının, özünde toplumsal ütopyaları bunlara uygun olduğu iddia edilen biçimde inşa etme tarzı olan modernist mimaride olduğu gibi, ideal biçimde birbirinin içinde erimesi gerekiyordu. Gene pratikte biçim ve öz arasında mantıksal bir bağ yoktu. Örneğin, Le Corbusier'nin "radyant kenti"nin (*citè radieuse*) neden alçak yapılardan değil de yassı damlı yüksek binalardan oluşması gerekiyordu?

Gene de, "modernizm" yüzyılın ilk yarısında faaliyet halindeydi, ancak teorik temellerinin zayıflığı dikkati çekmedi, ortaya attığı formüllerin (örn., on iki tonlu müzik ya da soyut sanat) izin verdiği gelişmenin sınırlarına olan kısa mesafe henüz tam olarak aşılmadı, taşıdığı iç çelişkiler ve çatlaklar dokusunu parçalamadı. Biçimsel *avangard* yenilik ve toplumsal umut hâlâ dünya savaşı, dünya krizi ve potansiyel dünya devrimiyle kaynaşmıştı. Anti-faşizm çağı düşünceyi erteledi. Endüstri tasarımcıları ve reklâm ajansları dışında modernizm hâlâ *avangarda* ve muhalefete aitti. Kazanmamıştı.

Sosyalist rejimler dışında Hitler'e karşı kazanılan zaferi paylaştı. Sanatta ve mimaride modernizm, galerileri ve prestij için düzenlenen şirket bürolarını "soyut dışavurumcular"la ve Amerikan kentlerinin iş mer-

kezlerini "uluslararası üslubun" simgeleriyle doldurarak ABD'yi fethetti - Mies van der Rohe'nin Seagram binası ya da Dünya Ticaret Merkezi gibi (her ikisi de New York'ta) son derece zarif, yassılaştırılmış damlarıyla gökyüzünü fazla tırmalamadan dikine duran uzun dörtköşe kutular. Artık modernizmi "Batılı değerler"le birlikte tanımlama eğiliminde olan Amerikan trendini bir ölçüde izleyen eski Kıta'da, görsel sanatlarda soyutlama ("nonfigüratif sanat") ve mimaride modernizm, Britanya gibi durgun görünen ülkelerde bile yeniden canlanarak, yerleşik kültür sahnesinin bir parçası, bazen hâkim bir parçası haline geldi.

Ancak 1960'ların sonundan itibaren modernizme karşı dikkat çekici bir tepki, giderek açığa çıktı ve 1980'lerde "postmodernizm" gibi etiketler altında moda haline geldi. Bu, sanat alanında herhangi bir yargı ya da değerin yerleşik kriterine ya da bu türden yargıların mümkün olduğu görüşüne reddiye oluşturan bir "hareket" değildi. İlk kez ve gözle görülür biçimde mimaride ifade edilen bu tepki, "uluslararası üslup" teriminin mucitlerinden Philip Johnson (1906 -) tarafından inşa edildiği için daha kışkırtıcı olan Chippendale alınlıklarıyla gökdelenlere üstün geldi. Manhattan'ın kendiliğinden biçimlenen ufuk çizgisini bir zamanlar modern kent alanının modeli olarak gören eleştirmenler bilinçli bir yapılaşması olmayan Los Angeles'in, belirgin hatları olmayan bir ayrıntı çölünün, "dilediklerini yapanlar"ın cenneti (ya da cehennemi) olan bu kentin faziletini keşfettiler. Ne kadar akıldışı olursa olsun estetik-moral kurallar modern mimariye hâkim olmuş ve yoluna devam etmişti.

Modern hareketin mimaride kazandığı başarı etkileyici olmuştu. Bu hareket 1945'ten beri ülkeleri birbirine bağlayan havaalanları inşa etti, ihtiyaç duyulan her yere kendi fabrikalarını, iş ve kamu binalarını dikti - Üçüncü Dünya'da başkentler, Birinci Dünya'da müzeler, üniversiteler ve tiyatrolar. 1960'larda kentlerin muazzam ve küresel biçimde yeniden inşa edilmelerini sağladı, kitlesel binaların ucuz ve hızlı inşasını sağlayan teknik buluşları sayesinde sosyalist dünyaya bile damgasını vurdu. Ciddi bir kuşku olmaksızın denebilir ki, çok sayıda güzel binalar ya da şaheserler, bunun yanı sıra bir çok çirkin bina ve pek çok sevimsiz ve insani olmayan arı kovanı üretti. Savaş sonrası resim ve heykelin başarıları, 1950'lerdeki Paris sanatının 1920'lerdekiyle kıyaslanmasının hemen ortaya koyduğu gibi, iki savaş arası dönemdeki öncellerinden kıyaslanamayacak kadar

daha az ve genellikle ikinci sınıf idi. Bu hareket genellikle, sanatçıların eserlerine hemen tanınmalarını sağlayacak kişisel bir ticari marka vermeye çalıştıkları, giderek anlamsızlaşan bir dizi hüner gösterisinden, eski tip sanatçıyı aşan non-art taşkınları (pop art, Dubuffet'in *art brut*'u ve benzeri) karşısında birbirini izleyen umutsuzluk ya da vazgeçme manifestolarından, gelişigüzel karalamaların ve sıradan parçaların ya da öncelikle yatırım ya da toplayıcılar için *ad absurdum* satın alınan, tuğla ya da toprak yığınına bir kişinin ismini ekleyerek ("minimal sanat") ya da eserin çok kısa ömürlü olmasını sağlayıp onun bir emtia haline gelmesini önleyerek ("performans sanat") yapılan, jestlere indirgenmiş bir sanat türünden ibaretti.

Bu avangarddan yaklaşan ölümün kokusu yükseliyordu. Kime ait olduğunu kimse bilmese de gelecek artık onlara ait değildi. Kıyılarda kaldıklarını her zamankinden daha iyi anlıyorlardı. Algı ve sunum alanında para babalarının teknoloji sayesinde yaptıkları gerçek devrimle kıyaslandığında stüdyo bohemlerinin formel yenilikleri çocuk oyuncağı gibi kalmıştı. Fütüristler'in tuval üzerinde hız benzeştirmelerini gerçek hızla ya da bir lokomotifin üzerine yerleştirilmiş bir kameranın çektiği görüntülerle kıyaslamak mümkün müydü? Modernist kompozisyonlarda, her emprezaryonun gişeyi nasıl etkilediğini gayet iyi bildiği elektronik sesle gerçekleştirilen konser deneyimlerini, elektronik sesi milyonların müziği haline getiren rock müziğiyle kıyaslamak mümkün müydü? Bütün "yüksek sanatlar" gettolarda bir araya geldiyse, avangardların kendi getto kesimlerinin, Chopin ve Schoenberg satışlarının kıyaslanmasının ortaya koyduğu gibi, zayıf ve küçülmekte olduğunu görmemeleri mümkün müydü? Pop art'ın yükselişiyle birlikte modernizmin görsel sanatlardaki başlıca kalesi olan soyutlama bile hegemonyasını kaybetti. Canlandırma bir kez daha meşruluk kazandı.

Böylece "postmodernizm" hem özgüvenli hem de tükenmiş üsluplara karşı ya da daha doğrusu, binalar ya da kamusal eserler gibi şu ya da bu üslupta sürmekte olan faaliyetleri ve hem de tek tek satılması gereken sehpa resimlerinin artizan üretimi gibi tek başlarına vazgeçilmez olmayan eserleri iletme tarzına karşı saldırıya geçti. Bu nedenle postmodernizmi, daha erken avangard'ın gelişimi gibi, öncelikle sanat alanında bir trend gibi çözümlemek hatalı olacaktır. Aslında "postmodernizm" teriminin sa-

natla hiç ilgisi olmayan alanlara yayıldığını biliyoruz. 1990'larda, "postmodern" felsefeciler, toplumsal bilimciler, antropologlar, tarihçiler ve başka disiplinlerden gelenler vardı. Bunlar kendi terminolojilerini avangard sanatlardan, bunlarla birlikte anıldıklarında bile, ödünç alma eğilimi göstermemişlerdi. Edebiyat eleştirisi, kuşkusuz bunu coşkuyla kabul etti. Aslında çeşitli isimler altında ("yapımsızcılık" ya da "post-yapısalcılık") öncülük eden "postmodern" modalar, ABD'deki edebiyat bölümlerine, oradan da diğer insan bilimleri ve toplumsal bilimlere girdi.

Bütün "postmodernizmler" nesnel bir gerçekliğin varlığı ve/ya da akılcı araçlarla kabul edilmiş bir gerçeklik anlayışına ulaşma imkânı hakkında özünde kuşkucu olmakta birleştiler. Hepsi radikal bir göreceliğe eğilimliydi. Bu nedenle hepsi, karşıt varsayımlara dayanan bir dünyanın özüne, yani dünyanın bilim ve teknolojiyi temel alarak dönüşmesine ve bunu yansıtan ilerleme ideolojisine meydan okudu. Beklenmedik olmasa da garip olan bu çelişkiyi bir sonraki bölümde ele alacağız. Yüksek sanatların daha sınırlı alanı içinde, çelişki bu kadar aşırı değildi, çünkü, gördüğümüz gibi (*Age of Empire*, bölüm 9) modernist avangard "sanat" olduğu iddia edilebilecek şeyin (ya da, her durumda, satılabilen ya da kiralanabilen ya da kârlı olabilecek başka bir biçimde "sanat" olarak yaratıcısından ayrılabilen hasılat ürünleri) sınırlarını sonsuza kadar genişletmişti. "Postmodernizm"in ürettiği, daha çok, yeni tarzda nihilist saçmalık olarak gördükleri şeyden nefret duyanlar ile sanatı "ciddiye" almanın köhnemiş geçmişin bir başka kalıntısı olduğunu düşünenler arasındaki (genellikle kuşaksal) bir kopukluk idi. Meşhur Frankfurt Okulu'nun son ileri karakolu olan toplumsal felsefeci Jürgen Habermas'ı o kadar öfkelendiren "uygarlığın istenmeyen süprüntülerini...plastikle kamufle etmek" neden yanlış olsun, diyorlardı (Hughes, 1988, s. 146).

"Postmodernizm" bu nedenle sanatlarla sınırlı kalmadı. Bununla birlikte, terimin ilk kez sanat alanında ortaya çıkmasının muhtemelen nedenleri vardı. Zira avangard sanatların özü geçmişin terimleriyle ifade edilemeyecek olanın, yani yirminci yüzyılın gerçekliğini ifade etme tarzlarının araştırılmasıydı. Bu, yüzyılın büyük rüyasının iki dalından biriydi, diğeri ise bu gerçekliğin radikal biçimde dönüştürülmesi için çalışılmasıydı. Her ikisi de farklı anlamlarda devrimciydi, ancak her ikisi de aynı dünya hakkındaydı. Her ikisi de, 1880'lerde ve 1890'larda ve gene

1914 ile faşizmin yenilgisi arasında, yaratıcı yeteneklerin genellikle her iki anlamda da devrimci ya da en azından radikal olduğu bir sırada -her zaman olmasa da genellikle solda- birbiriyle çakıştı. Her ikisi de başarısızlığa uğrayacaktı, buna rağmen her ikisi de 2000'in dünyasını öylesine derin biçimde değiştirmişti ki, izlerinin silinebileceği düşünülemezdi.

Geriye doğru bakıldığında açıktır ki, avangard devrim projesi, hem entelektüel keyfiliği nedeniyle hem de bir liberal burjuva toplumunda yaratıcı sanatların ortaya çıkmasını sağlayan üretim tarzının niteliği yüzünden başarısızlığa mahkûmdu. Avangard sanatçıların geçmiş yüzyılın gidişatı içinde kendi niyetlerini bildirdikleri sayısız manifestonun hemen her biri hedeflerle araçlar, amaçla ona ulaşmak için kullanılan yöntemler arasında yeterince tutarlılık olmadığını kanıtlar. Yeniliğin belirli bir uyarlaması eskinin reddedilmesine zorunlu bir sonuç olarak yol açmaz. Tonaliteden bilinçli olarak kaçınan müzik, zorunlu olarak Schönberg'in kromatik ölçekli onikilik notalarının değişimlerini temel alan seri müzik değildir; ne de bu seri müziğin yegâne temelidir; ne de seri müzik zorunlu olarak atonaldir. Kübizm, ne kadar cazip olursa olsun, herhangi bir teorik mantığa sahip değildi. Aslında, geleneksel uygulama ve kuralları yeni adına terk etme kararı belirli yeniliklerin seçimi kadar keyfi olabilir. Satrançta "modernizm"in eşiti olan, 1920'lerin hiper-modern denilen satranç okulu (Rèti, Grünfeld, Nimzowitsch, *et al.*) bazıları gibi, oyunun kurallarının değiştirilmesini önermedi. Onlar sadece paradokstan yararlanarak, alışılmamış açılışları tercih ederek ve merkezi işgal etmekten çok gözleyerek, kabul edilen düzene ("klasik" Tarrasch Okulu) karşı çıktılar. Yazarların ve şairlerin çoğu da kesinlikle aynı şeyi yaptı. Uygun gördükleri yerde geleneksel uygulamaları, örn., uyak ve ölçü kullanmayı sürdürdüler ve geleneği başka biçimlerde bozdular. Kafka, Joyce'dan daha az "modern" değildi, çünkü nesri daha az cüretliydi. Ayrıca, modernist üslubun, örn., makine ve (daha sonra) bilgisayar çağının ifadesi olarak entelektüel bir mantığa sahip olduğunu iddia ettiği yerde, bağlantı saf anlamda mecazi idi. "Yeniden üretimin teknik olarak mümkün olduğu çağda sanat eseri"ni (Benjamin, 1961) tekil yaratıcı sanatçının eski modeli içinde, sadece onun kişisel esinini kabul ederek özümleme girişiminde bulunmak başarısızlığa mahkûmdu. Yaratı artık özünde bireysel olmaktan çok kooperatif, manuel olmaktan çok teknolojik idi. 1950'lerde genç

Fransız sinema eleştirmenlerinin tek bir yaratıcı *auteur*'ü, yönetmeni temel alarak geliştirdikleri sinema teorisi, 1930'ların ve 1940'ların Hollywood B-filmlerine duyulan tutku dikkate alındığında saçmaydı, çünkü eşgüdümlü bir işbirliği ve iş bölümü, her gece kamu ya da özel sahneleri doldurmakla ya da gazete ve dergi gibi zihinsel tüketim amaçlı düzenli ürünler üretmekle uğraşanlar için esastı ve şimdi de öyledir. Esas olarak kitlesel piyasanın ürünleri ya da yan ürünleri olan karakteristik yirminci yüzyıl yaratısının ürünleriyle uğraşan yetenekler, klasik ondokuzuncu yüzyıl burjuva modelinin yeteneklerinden daha aşağı düzeyde değildiler, ama artık klasik yalnız sanatçı rolünün üstesinden gelemiyorlardı. Klasik öncelleriyle kurdukları yegâne bağlantı, daima kolektiflerle sürdürülmüş olan klasik "yüksek sanatlar"ın sınırlı bir sektörü olan sahne aracılığıyla gerçekleştirildi. Eğer Akira Kurosawa (1910 -), Lucchino Visconti (1906-76) ya da Sergey Eisenstein (1898-1948) - bu yüzyılın hepsi de tiyatrodan gelen tartışmasız üç büyük sanatçısı- Flaubert, Courbet, hattâ Dickens tarzında eserler vermek isteselerdi, hiç biri fazla ileri gidemezdi.

Ancak Walter Benjamin'in gözlemlediği gibi, "teknik yeniden üretilebilirlik" çağı sadece yaratının gerçekleştirilme tarzını değil - bu tarz sinemayı ve ondan türetilen her şeyi (televizyon, video) yüzyılın merkezi sanatı haline getirir- aynı zamanda insanların gerçekliği algılama ve yaratıcı eserleri alımlama tarzlarını da dönüştürdü. Bu artık, ondokuzuncu yüzyıl burjuva uygarlığı için son derece tipik olan, kiliselerini müzelerin, galerilerin, konser salonlarının ve tiyatroların oluşturduğu seküler tapınma ve dua eylemlerinin tarzı değildi. Bu kurumları artık yerlilerden çok yabancılarla dolduran turizm ve eğitim bu tür sanat tüketiminin son kaleleridir. Bu deneyimleri sürdürenlerin sayısı kuşkusuz öncekinden çok daha büyüktü, ancak Florance Uffizi'deki* *Primavera*'yı kalabalığın içinde kendilerine yol açarak gördükten sonra huşû içinde kalanların ya da Shakespeare'i ders özeti olarak okuyanların çoğu genellikle farklı türden ve renkli bir algı evreni içinde yaşıyorlardı. Sezgiler, hattâ fikirler onlara her yandan eşzamanlı olarak ulaşıyor -gazete sayfasındaki başlıkların ve resimlerin, metin ve reklâmların bileşimiyle, gözler sayfayı tararken ahize ya da kulaklıktan gelen seslerle, imgenin, insan sesinin, basılı metnin ve

*) Rönesans resimlerinin sergilendiği en büyük İtalyan müzesi -çn.

müzik sesinin yan yana gelmesiyle- ancak bunlar, bir an için, dikkati belirli bir noktada yoğunlaştırmaksızın periferal olarak alımlanıyor. Bu durum uzun süredir, Romantiklerin döneminden beri sanatçıların ve eleştirmenlerin aşina olduklan, kent halkının sokaklarda yaşadığı tarz, sergi yerleri ve sirk eğlencelerinin tarzı olmuştur. Yenilik, teknolojinin kamu hayatını olduğu kadar özel gündelik hayatı da sanata boğmasıydı. Estetik deneyimden sakınmak asla bu kadar zor olmamıştı. "Sanat eseri," sözcükler, sesler, imgeler akını içinde, bir zamanlar sanat denilen şeyin evrensel ortamı içinde kayboldu.

Buna hâlâ sanat denebilir miydi? Dünyanın gelişmiş bölümlerinde sadece tek bir birey tarafından yaratılan ve o bireyle özdeşlenebilen eserler giderek marjinal hale gelse de, bu tür şeylerle ilgilenenler büyük ve kalıcı eserleri hâlâ ayırt edebiliyorlardı. Ve bunlar binalar dışında yeniden üretim için tasarlanmayan tekil yaratı ve yorum eserleriydi. Bu eserler, burjuva uygarlığının büyük günlerinde bu konuların değerlendirilmesine hükmeden standartlarla yargılanabilir ve sınıflandırılabilir miydi? Hem evet, hem hayır. Değerin kronolojiyle ölçülmesi bu sanatlara asla uygulanmamıştı: yaratıcı eserler asla, Rönesans zamanında düşünüldüğü gibi eski oldukları için ya da avangard'ın iddia ettiği gibi ötekilerden daha yeni oldukları için daha iyi olmamışlardı. İkinci kriter, sanat eserinin tüketim endüstrilerinin ekonomik çıkarlarıyla kaynaştığı daha geç yirminci yüzyılda anlamsız hale geldi. Tüketim endüstrileri kârlarını bir tür moda çevriminden, yoğun ama kısa süre içinde kullanılan mal kalemlerinin anında kitlesel satışıyla sağlıyordu.

Öte yandan, sanatta önemli ile önemsiz, iyi ile kötü, profesyonel ile amatör arasında ayrım yapmak hâlâ hem mümkün hem de gerekliydi. Her zamankinden daha da gerekliydi, çünkü ilgili tarafların bir çoğu, değerin yegâne kriterinin satış sayıları olduğu ya da ayrım yapanların elitist oldukları ya da, postmodernizmin öne sürdüğü gibi, hiçbir nesnel ayrımın yapılamayacağı gerekçesiyle bu türden ayrımları reddediyordu. Aslında, sadece ideologlar ve satıcılar bu türden anlamsız görüşleri kamuoyu önünde savundular ve bunların bile çoğu, kendi özel hayatlarında iyi ile kötü arasında ayrım yaptıklarını biliyorlardı. 1991'de son derece başarılı bir İngiliz kitlesel piyasa kuyumcusu, bir işadamları konferansında, en ufak bir beğeni taşımayan insanlara saçma sapan şeyler satarak kâr ettiğini söy-

leyince bir skandal koptu. Bu kişi, postmodernist teorisyenlerin aksine, kalite yargılarının hayatın bir parçası olduğunu biliyordu.

Ancak hâlâ mümkün olsa da, bu türden yargılar, çoğu kentli olan yurttaşlar için, hayatın ve sanatın, içerden ve dışardan oluşan duygu alanlarının giderek ayırt edilemez hale geldiği bir dünyaya hâlâ uygun muydu? Ya da bunlar, geleneksel sanatların büyük kısmının sığınacak yer aradıkları okul ya da *academia*'nın özelleştirilmiş kapalı alanlarının dışında hâlâ geçerli miydi? Söylemek zordur, çünkü böyle bir soruyu yanıtlamaya ya da formüllendirmeye kalkışmak yanıtını da beraberinde getirebilir. Cazın tarihini yazmak ya da bu müzik türünün başarılarını, klasik müziğe de uygulanabilecek terimlerle, bu sanat biçiminin toplumsal ortamındaki, kamusal ve ekonomik niteliğindeki önemli farklılıkları da ortaya koyarak tartışmak oldukça kolaydır. Böyle bir işlemin rock müziği için bir anlam taşıyıp taşımadığı, o da Amerikan siyah müziğinden türetilmiş olsa da, asla belli değildir. Louis Armstrong'un ya da Charlie Parker'ın başarıları, öteki çağdaşları karşısında taşıdıkları üstünlük, açıktır ya da açıklanabilir. Öte yandan, belirli bir müzikal sesi kendi hayatıyla kaynaştırmamış birinin son kırk yıldır bu müzik vadisini silip süpüren dev müzikal sesler taşkınından şu ya da bu rock grubunu seçip ayırması çok daha zor görünmektedir. Billie Holliday, ölümünden yıllar sonra doğmuş dinleyicilerle iletişim kurabilmektedir. Rolling Stones'un çağdaşı olmayan biri, bu grubun 1960'ların ortasında yarattığı büyük coşkunun bir benzerini geliştirebilir mi? Günümüzde müzikal bir ses ya da imgenin yarattığı heyecanın ne kadarı topluluğu temel almaktadır: şarkı hayranlık uyandırdığı için değil, "bu bizim şarkımız" olduğu için. Bilemeyiz. Bugün yaşayan sanatların yirmibirinci yüzyılda nasıl bir rol oynayacakları ya da varlıklarını sürdürüp sürdüremeyecekleri, görebildiğimiz kadarıyla, belirsizdir.

Bu durum bilimlerin rolü için geçerli değildir.

18

Büyücüler ve Çırakları - Doğal Bilimler

Bugünün dünyasında felsefenin bir yeri olduğunu düşünüyor musunuz? Elbette, ancak bilimsel bilgi ve başarının şimdiki durumunu temel alırsa... Felsefeciler kendilerini bilimden ayrı tutamazlar. Bunun nedeni sadece bilimin hayat ve evren vizyonumuzu muazzam biçimde genişletmesi ve dönüştürmesi değildir: o aynı zamanda aklın işlemesini sağlayan kuralları da devrimcileştirmiştir.

-Claude Lévi-Strauss (1988)

Gazların dinamiği hakkında Goggenheim Bursu'yla yazılan standart bir metin, yazarı tarafından, endüstrinin ihtiyaçlarının dikte ettirdiği forma uygun bir metin olarak betimlenmiştir. Bu çerçeve içinde, Einstein'ın genel görelilik teorisinin doğrulanması "anlık yerçekimi etkilerini hesaba katarak balistik füzelerin isabet yeteneğini" geliştirmeye yönelik kritik bir adım olarak görülmekteydi. Savaş sonrası fizik, askeri uygulamalar bakımından geçerli olduğu düşünülen bu alanlarda yoğunlaşarak daraldı.

-Margaret Jacob (1993, s. 66-7)

I

Doğal bilimler tarihin hiçbir döneminde yirminci yüzyıldaki kadar çok ve bağımsız bir etki yaratmamıştır. Gene, Galileo'nun caymasından bu yana, bu etkileme hiçbir dönemde bu kadar kolay olmamıştır. Yüzyılın tarihçisinin uğraşmak zorunda olduğu paradoks budur. Ancak bu uğraşıya girmeden önce fenomenin boyutlarını anlamamız gerekiyor.

1910'da bütün Alman ve İngiliz fizikçileri ve kimyacıları yaklaşık sekiz bin kişilik bir grup halinde biraraya geldiler. 1980'lerin sonunda dünyada araştırma ve deneysel geliştirmeyle fiilen uğraşan bilimcilerin ve mühendislerin sayısı, yaklaşık bir milyonu bilimsel gücün öncüsü ABD'de ve biraz daha fazlası Avrupa devletlerinde olmak üzere yaklaşık beş *milyon* olarak hesaplanıyordu.* Bilimciler gelişmiş ülkelerde bile nüfusun küçük bir kesimini oluşturmaya devam ettilerse de, sayıları 1970'ten sonraki yirmi yıl içinde en ileri ekonomilerde bile neredeyse ikiye katlanarak dramatik biçimde yükselmeye devam etti. Ne var ki, 1980'lerin sonunda bunlar, esas olarak yüzyılın ikinci yarısında yaşanan eğitim devrimini (bk. bölüm 10) yansıtan potansiyel bilimsel ve teknolojik insan gücü denebilecek buzdağının sadece suyun üzerinde görülen kısmını oluşturuyordu. Aktüel bilimciler giderek daha çok, mesleğe giriş bileti haline gelen bir ileri "doktora tezi" aracılığıyla seçiliyorlardı. 1980'lerde tipik ileri Batılı ülke her milyon kişi başına yılda 130-140 kadar bu türden bilim doktoru çıkarıyordu (Observatoire, 1991). Bu ülkeler aynı zamanda, bu tür faaliyetler için, esas olarak kamu fonlarından - çoğu kapitalist ülkede bile- oldukça astronomik rakamlar ödediler. Aslında, "büyük bilim"in en pahalı formları ABD dışında (1990'lara kadar) tek bir ülkenin faaliyet alanının ötesindeydi.

Ancak büyük bir yenilik vardı. Bilimsel yayınların (sayıları her on yılda ikiye katlanıyordu) yüzde doksanı dört dilde (İngilizce, Rusça, Fransızca ve Almanca) ortaya çıktıysa da, Avrupa merkezli bilim yirminci yüzyılda sona erdi. Felaket Çağı ve özellikle faşizmin geçici zaferi çekim merkezini, günümüzde de merkezi oluşturan ABD'ye aktardı. 1900 ile 1933 arasında yedi Nobel Bilim Ödülü ABD'ye verildi, ancak 1933 ile 1970 arasında bu sayı yetmiş yedi idi. Avrupalıların yaşadığı öteki ülkeler -Kanada, Avustralya ve genellikle hakkı yenen Arjantin** - iç koşullar ve siyasal nedenlerle, belli başlı bilimcilerinin çoğunu ihraç etmiş olsalar da (Yeni Zelanda ve Güney Afrika'ya) kendilerini bağımsız araştırma merkezleri olarak yapılandırdılar. Bu sırada, Avrupalı olmayan, özellikle Doğu Asya ve Hint altkıtasından gelen bilimcilerin yükselişi çarpıcıydı.

---

*) SSCB'deki daha büyük sayı (yaklaşık 1.5 milyon) o sırada muhtemelen tam olarak bilinmiyordu (UNESCO, 1991, Tablo 5.2, 5.4, 5.16).

**) 1947'den beri üç Nobel ödülü.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden önce sadece bir Asyalı Nobel ödülü almıştı (fizikte C. Raman, 1930); 1946'dan beri bu türden ödüller Japon, Çinli, Hintli ve Pakistanlı isimler taşıyan ondan fazla kişiye verilmiştir. Bu durum Asya biliminin yükselişini olduğundan az gösterir; tıpkı 1933'ten önceki ödül dağılımının ABD bilimindeki yükselişi olduğundan az göstermesi gibi. Ne var ki, yüzyılın sonunda dünyada hâlâ, mutlak anlamda dikkat çekici biçimde, göreli anlamda daha da belirgin biçimde az sayıda bilimci çıkaran, çoğu Afrika ve Latin Amerika'da bulunan bölgeler vardı.

Ancak bu şerefe layık görülen Asyalıların (en az) üçte birinin kendi ülkelerinin adıyla değil de ABD'li bilimciler olarak anılmaları çarpıcı bir olgudur. (Aslında ABD'li olup da ödül alanların yirmi yedisi ilk kuşak göçmenlerdir.) Zira, giderek küreselleşen bir dünyada, doğal bilimlerin tek bir evrensel dil konuşmaları ve tek bir metodolojiyle faaliyet göstermeleri olgusu, bunların gelişmeleri için yeterli kaynakların bulunduğu görece az sayıda merkezde, yani az sayıda çok gelişmiş zengin ülkede ve özellikle de ABD'de yoğunlaşmalarına paradoksal olarak yardımcı olmuştur. Dünyanın, Felaket Çağı'nda siyasal nedenlerle Avrupa'dan kaçan beyinleri 1945'ten beri daha çok ekonomik nedenlerle daha yoksul ülkelerden daha zengin ülkelere doğru aktılar.* Bu doğaldır, çünkü 1970'lerde ve 1980'lerde gelişmiş kapitalist ülkeler araştırma ve geliştirmeye ayrılan bütün dünya giderlerinin yaklaşık dörtte üçünü harcarlarken, yoksul ülkelerin ("gelişmekte olan") harcamaları % 2-3'ten fazla değildi (UN World Social Institute 1989, s. 103).

Ancak, gelişmiş dünyada bile bilim önceki dağılımını dereceli olarak kaybetti. Bunun nedeni, kısmen insanların ve kaynakların yoğunlaşmasının -etkinlikle ilgili nedenlerden ötürü- ve kısmen de yüksek öğretimdeki muazzam büyümenin kaçınılmaz biçimde bilim kurumları arasında bir hiyerarşi, daha doğrusu bir oligarşi yaratmasıydı. 1950'lerde ve 1960'larda Birleşik Devletler'de doktora yapanların yarısı en prestijli

*) McCarthyli yıllarda ABD'den küçük kapsamlı bir beyin göçü olduğu, Sovyet bölgesinden (Macaristan 1956, Polonya ve Çekoslovakya 1968, 1980'lerin sonunda Çin ve SSCB) zaman zaman daha büyük çaplı siyasal kaçışların yaşandığı, Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nden Batı Almanya'ya ise sürekli bir göç olduğu söylenebilir.

ve bu nedenle en yetenekli genç bilimcilerin doluştuğu on beş üniversiteden geliyordu. Demokratik ve popülist bir dünyada, bilimciler parasal imkânlar sağlayan görece az sayıdaki merkezde yoğunlaşmış bir elitti. Bir tür olarak bunlar, iletişim ("birileriyle konuşmak") faaliyetlerinin merkezini oluşturduğu için, gruplar halinde toplandılar. Zaman geçtikçe bu faaliyetler bilimci olmayanlar için daha da kavranamaz hale geldi. Buna rağmen meslekten olmayanlar, zaman zaman bizzat en iyi bilimcilerin kaleme aldığı geniş bir popüler literatürün yardımıyla, neler olup bittiğini umutsuzca anlamaya çalıştılar. Aslında, uzmanlaşma arttıkça, bilimciler bile giderek kendi alanlarının dışında neler olduğunu birbirlerine açıklamak için yayın organlarına ihtiyaç duydular.

Yirminci yüzyılın bilime bağımlılığı fazla kanıt gerektirmez. "İleri" bilim, yani, ne gündelik deneyimle kazanılabilen ne de esoterik lisansüstü eğitimle zirveye ulaşarak yıllarca süren öğrenim olmaksızın uygulanabilen hattâ kavranabilen türdeki bilgi, ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar göreli olarak sadece dar bir pratik uygulama alanına sahipti. Onyedinci yüzyılın fizik ve matematiği mühendisleri yönlendirirken, Victoria saltanatının ortalarında geç onsekizinci ve erken ondokuzuncu yüzyılların kimya ve elektrik alanındaki keşifleri sanayi ve iletişim için elzemdi ve profesyonel bilimsel araştırmacıların yaptıkları çalışmalar teknolojik ilerlemenin zorunlu mızrakbaşı olarak kabul edildi. Özetle, pratik insanlar, uygun durumlarda, örneğin onsekizinci yüzyılın Newton'la ve geç ondokuzuncu yüzyılın Darwin'le yaptığı gibi ideolojiye dönüştürülmesi dışında bilimsel teorinin kazandığı zaferlerin ne işe yarayacağını tam olarak bilmeseler de, bilimi temel alan teknoloji ondokuzuncu yüzyıl burjuva dünyasının çekirdeğini oluşturuyordu. Bununla birlikte, insan hayatının geniş alanlarına, deneyimin biraz daha fazlası, deney, beceri, eğitimin sağladığı ortak duygu ve en önemlisi, en uygun pratik ve tekniklere dair bilginin sistematik yayılımı hâkim olmaya devam etti. Çiftçilik, inşaat ve tıpta ve aslında insanların ihtiyaçlarını karşılayan ve onlara lüks bir yaşam sağlayan geniş bir faaliyetler alanında ortaya çıkan durum buydu.

Yüzyılın son çeyreğinde bu durum bir ara değişmeye başlamıştı. İmparatorluk Çağı'nda sadece modern yüksek teknolojinin ana hatları görülebilir olmaya başlamakla kalmadı -otomobilleri, havacılığı, radyo ve si-

nemayı düşünmek yeterli- modern bilimsel teorinin anahatları da ortaya çıktı: görelilik, kuantum, genetik. Ayrıca, her ikisi de 1890'larda yapılan keşifleri temel alan, telsiz telgraftan X-ışınlarının tıbbi kullanımına kadar bilimin en esoterik ve devrimci keşiflerinin, dolaysız teknolojik potansiyele sahip oldukları görülüyordu. Bununla birlikte, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın yüksek bilimi daha 1914'ten önce görülebilirdi ve sonraki yüzyılın yüksek teknolojisi onda üstü kapalı biçimde varolurken, yüksek bilim henüz yerkürenin *her yerindeki* gündelik hayatın onsuz kavranamayacağı bir şey değildi.

Binyılın sonuna doğru ortaya çıkan durum budur. Gördüğümüz gibi (bk. bölüm 9) ileri bilimsel teknoloji ve araştırmayı temel alan teknoloji yirminci yüzyılın ikinci yarısında artık sadece gelişmiş dünya ile sınırlı olmayan ekonomik ısınmaya hâkim oldu. Genetik bilimindeki gelişmeler olmasaydı, Hindistan ve Endonezya hızla artan nüfusları için yeterli gıda maddesi üretemezlerdi. Yüzyılın sonunda biyoteknoloji hem tarımda hem de tıpta önemli bir unsur haline gelmişti. Bu türden teknolojiler hakkında vurgulanması gereken, bunların en gelişmiş ülkelerde bile sıradan insanların dünyasından çok uzak keşif ve teorileri temel almasıydı. Öyle ki, dünyada neredeyse birkaç düzine ya da olsa olsa birkaç yüz kişi bu keşif ve teorilerin pratik sonuçlarını başından itibaren kavrayabiliyordu. Alman fizikçi Otto Hahn 1939'un başlarında nükleer füzyonu keşfettiğinde büyük Niels Bohr (1885-1962) gibi bu alanda en aktif olan bazı bilimciler bile bu keşfin savaşta ya da barışta, öngörülebilir bir gelecekte herhangi bir pratik uygulamaya sahip olacağından kuşkuluydular. Bu keşfin taşıdığı potansiyeli anlayan fizikçiler bunu generallere ve politikacılara anlatmamış olsalardı, bu kişiler lisansüstü fizikçiler olmadıkları sürece, ki bu da pek mümkün değildi, bu keşifler kesinlikle unutulup gidecekti. Gene, Alan Turing'in 1935'te yazdığı, modern bilgisayar teorisinin temelini oluşturan tez, özgün olarak matematiksel mantıkçılar için spekülatif bir araştırma olarak kaleme alındı. Savaş Turing'e ve diğerlerine teoriyi şifre çözücü olarak uygulama fırsatı sağladı, ancak ortaya çıktığı zaman bir avuç matematikçi dışında hiç kimse, Turing'in tezini dikkate almak şöyle dursun, okumamıştı bile. Bu mütevazı görünüşlü, soluk benizli dahi, ölümünden sonra eşcinseller arasında bir tür ikon haline gelen ve o sıralarda jogging yapmaktan hoşlanan kıdemsiz akademisyen, kendi kolejinde bile önemli bir kişi değildi; en azından ben onu böyle biri ola-

rak hatırlamıyorum.* Bilimciler büyük önem taşıdığı bilinen sorunları çözme işine giriştiklerinde bile, nereye gittiklerinin farkında olanlar sadece tecrit edilmiş bir entelektüel köşede bir araya gelmiş bir grup beyinden ibaretti. Nitekim bu kitabın yazarı, Crick ve Watson kısa süre içinde yüzyılın en önemli hamlelerinden biri olarak kabul edilen DNA yapısının ("İkili Sarmal") o muazzam keşfine hazırlanırlarken bir Cambridge kolejinde öğrenciydi. Ancak, Crick'le o sırada sosyal anlamda karşılaştığımı hatırlıyorsam da, çoğumuz, koleji çevreleyen birkaç yüz metrelik bir alanda, her gün içinden geçtiğimiz laborartuvarlarda ve içki içtiğimiz publarda o olağanüstü gelişmelerin kuluçkada olduğunu fark etmeyi bile başaramadık. Bunun nedeni bu türden konulara ilgi duymamamız değildi. Bu işle uğraşanlar bize bunlardan söz etmeye gerek görmüyorlardı, çünkü yaptıkları çalışmaya katkıda bulunamazdık, hattâ karşılaştıkları zorlukları bile anlayamazdık.

Bununla birlikte, ne kadar esoterik ve kavranamaz olurlarsa olsunlar bilimsel keşifler, bir kez gerçekleştirildiklerinde, neredeyse hemen pratik teknolojilere aktarıldılar. Nitekim transistörler, katı maddelerle uğraşan fizik dalında, tam olarak geliştirilmemiş kristallerin elektro manyetik özellikleri hakkında 1948'de yapılan araştırmaların bir yan ürünü olarak ortaya çıktı. Aynı şekilde laser ışınları da (1960), optik araştırmalardan değil, bir elektronik alanla rezonans halinde titreşen moleküller oluşturma çalışmasından kaynaklandı (Bernal, 1967, s. 563). Bu buluşların mucitleri de hemen Nobel ödüllerine layık görüldüler; süper iletkenleri ortaya çıkaran düşük ısı fiziği alanında yaptığı çalışmalar için aynı ödülü kazanan -biraz gecikerek- Cambridge ve Sovyet fizikçisi Peter Kapitsa (1978) gibi.

*) Turing 1954'te eşcinsel davranışlarla suçlandıktan sonra intihar etti. O zamanlar eşcinsellik resmen suçtu ve tıbbi ya da psikolojik olarak iyileştirilebilir patolojik bir durum olduğuna inanılıyordu. Turing zorla "tedavi" edilmeye dayanamadı. 1960'lardan önce Britanya'da (erkek) eşcinselliğinin suç kabul edilmesinin bir kurbanı olmaktan çok kendi hatasının kurbanı oldu. Cinsel eğilimleri Cambridge'deki King's College'ın yatılı okul ortamında ve savaştan sonra Manchester'a gidene kadar hayatını geçirdiği Bletchley'deki savaş sırasında şifre çözme kurumunun adı çıkmış anormal ve eksantrik ortamında hiçbir soruna yol açmamıştı. Ancak dünyada çok çeşitli insanların yaşadığını bilmeyen bir adam, Turing'in (geçici) bir erkek arkadaşının onun kaldığı apartmanda soygun yaptığını bildirmek için polise gidecek ve polise iki suçluyu bir arada yakalama fırsatı verecekti.

1939-46 savaş döneminde yapılan araştırmaların kazandırdığı deneyim - en azından Anglo-Amerikalılara- kaynakların yoğunlaştırılması halinde, en zor teknolojik sorunların daha önce düşünülemeyecek kadar kısa süre içinde çözülebileceğini kanıtladı* ve savaş ya da ulusal prestij (örn., kozmik uzay araştırmaları) gibi amaçlar uğruna maliyete bakmaksızın öncülük yapmayı teşvik etti. Bu da laboratuvar biliminin, bir kısmının gündelik kullanım için büyük bir potansiyel taşıdığı görülen teknolojiye dönüştürülmesini hızlandırdı. Laser bu hıza bir örnek oluşturmaktadır. İlk kez 1960'ta laboratuvarda görülen laser erken 1980'lerde kompakt disk biçiminde tüketiciye ulaşmıştı. Biyoteknolojideki gelişmeler daha da hızlıydı. Rekombinant DNA teknikleri, yani bir türden alınan genleri bir başka türün genleriyle birleştirme tekniklerinin yeterince uygulanabilir olduğu ilk kez 1973'te kabul edildi. Bundan sonra, yirmi yıldan daha kısa bir süre içinde biyoteknoloji tıbbi ve tarımsal yatırımın başlıca alanı oldu.

Ayrıca, enformasyon teori ve pratiğinde görülen şaşırtıcı patlama sayesinde yeni bilimsel ilerlemeler, zaman aralığını her defasında biraz daha küçülterek nihai kullanıcıların nasıl olduğunu anlamalarını gerektirmeyen bir biçimde teknolojiye aktarıldı. İdeal sonuç, aptallara karşı korunmuş bir tuşlar seti ya da bir klavye idi. Bu aracın kendi kendine harekete geçmesi ya da gerekli düzeltmeleri yapması için uygun yerlere basmak yeterliydi. Karar alma işlemi, ortalama insanın sınırlı ve güvenilir olmayan becerilerinden ve zekâsından başka bir girdi gerektirmiyordu. Aslında ideal olarak işlem, bir yanlışlık olmadıkça, hiçbir insan müdahalesi gerektirmeden programlanabiliyordu. 1990'larda süpermarket hesaplarının denetlenmesi insan unsurunun tamamen ortadan kaldırılmasını simgeliyordu. Yerel banknot ve madeni paraları tanımak ve tüketicinin teklif ettiği miktarı tuşlamak dışında insan unsuruna artık gerek yoktu. Otomatik bir tarayıcı satınalmadaki kodu bir fiyata çeviriyor, bütün fiyatları topluyor, toplamı tüketicinin verdiği miktardan çıkarıyor

---

*) Açıktır ki, Nazi Almanyası'nın nükleer bir bomba yapmayı başaramamasının nedeni, Alman bilimcilerinin böyle bir bombayı nasıl yapacaklarını bilmemeleri ya da bu konuda çeşitli tereddütlere kapılmaları değil, Alman savaş makinesinin bunun için gerekli kaynakları tahsis etmeye istekli olmaması ya da bunu yapamamasıdır. Bu konuda çaba göstermekten vazgeçtiler ve daha kısa sürede getiri vaadeden roket konusunda maliyetinin daha yüksek olduğu görülen bir yoğunlaşmayı tercih ettiler.

ve sonucu görevliye bildiriyordu. Bütün bu faaliyetlerin gerçekleşmesini sağlayan işlem, olağanüstü biçimde karmaşıktır ve muazzam biçimde gelişmiş bir donanım (hardware) ile inceden inceye işlenmiş bir programlamanın oluşturduğu bileşime dayanır. Ancak, geç yirminci yüzyıl teknolojisinin bu türden mucizeleri, bir yanlışlık olmadıkça ya da olana kadar, insan görevli için esas sayıların tanınması, asgari bir dikkat süresi ve yoğunlaşmanın getirdiği daha geniş bir cansıkıntısına katlanma kapasitesi dışında hiçbir şey gerektirmez. Okur yazarlık bile gerektirmez. Operatörlere gelince, onlara tüketiciye, 2.15 pound ödemek zorunda olduğunu bildirmesini söyleyen ve 10 poundluk bir banknotu bozarak 7.85 pound vermesini emreden güçler, onların yaptıkları işi anlayıp anlamadıkları konusuyla ilgilenmiyorlardı. Yaptıkları işin nasıl gerçekleştiğini anlatmak zorunda değildiler. Büyücü çırağının bilgi eksikliği nedeniyle endişelenmesine artık gerek yoktu.

Pratik amaçlar bakımından, süpermarket denetleme operatörünün durumu geç yirminci yüzyılın insan normunu temsil ediyordu; avangard bilimsel teknolojinin yarattığı mucizelerin işleyişini, bunların nasıl çalıştığını bilsek ya da bildiğimizi düşünsek bile anlamamız ya da değiştirmemiz gerekmiyor. Başka birileri bu işi bizim için yapacaktı ya da yapmaktaydı. Çünkü, kendimizi şu ya da bu alanda bilim ve teknolojinin öteki gündelik ürünlerinin çoğuyla yüz yüze gelen bir uzman -yani kötü çalıştığında aygıtı onarabilecek ya da onu tasarlayabilecek veya kurabilecek türden biri- olarak görsek bile, bizler cahil ve kavrayışsız erkek ve kadınlarız. Ve biz olmasak bile, kullandığımız şeyin nasıl işlediğine ve onun gerisinde hangi ilkelerin yattığına dair anlayışımız genellikle gereksiz bilgidir; tıpkı oyun kâğıtlarının imalat sürecinin (dürüst) poker oyuncusunu ilgilendirmemesi gibi. Fax makineleri, Londra'daki bir metnin Los Angeles'ta nasıl yeniden üretildiği hakkında hiçbir fikri olmayan insanlar tarafından kullanılmak için tasarlanmıştır. Bu makineler elektronik profesörleri tarafından kullanıldıklarında da aynı işlevi yerine getirirler.

Nitekim bilim, insan hayatının teknolojiye doymuş dokusu aracılığıyla kendi mucizelerini geç yirminci yüzyıl dünyasına günlük olarak kanıtlar. Dindar Müslüman için Allah neyse, vazgeçilemez ve her şeye gücü yeten teknoloji de odur -insanlığın daha uzak köşeleri bile transistörlü radyoyu

ve elektronik hesap makinesini bilir. Belirli insan faaliyetlerinin yarattığı bu kapasitenin ürettiği insanüstü sonuçların, en azından "gelişmiş" sanayi toplumlarının kent bölgelerinde ne zaman ortak bilincin parçası haline geldiğini tartışabiliriz. Bu durum kesinlikle ilk nükleer bomba 1945'te patladıktan sonra ortaya çıktı. Ne var ki, yirminci yüzyılın, bilimin hem dünyayı hem de dünya hakkındaki bilgimizi dönüştürdüğü yüzyıl olduğu kuşku götürmez.

Yirminci yüzyıl ideolojilerinin, tıpkı ondokuzuncu yüzyılın seküler ideolojilerinin yaptığı gibi, bilimin kazandığı zaferlerle, insan düşüncesinin zaferleri olarak övünmesini bekleyebiliriz. Aslında, ondokuzuncu yüzyılda bilime direnişin büyük tabyalarını oluşturan geleneksel dinsel ideolojilerin gösterdikleri direnişin bile zayıflamasını bekleyebiliriz. Bunun nedeni, sadece geleneksel dinlerin katı tutumunun, ilerde göreceğimiz gibi, yüzyılın büyük kısmında gevşemesi değil, bizzat dinin, gelişmiş dünyanın öteki insani faaliyetleri gibi, yüksek bilimi temel alan teknolojiye bağımlı hale gelmesiydi. Gerektiğinde, bir piskopos, bir imam ya da bir kutsal kişi, 1900'lerde, Galileo, Newton, Faraday ya da Lavoisier sanki hiç var olmamış gibi, yani onbeşinci yüzyıl teknolojisini temel alarak faaliyetlerini sürdürebiliyordu. Ondokuzuncu yüzyıl teknolojisinin teoloji ya da kutsal metinlerle bağdaşırlığı hiçbir sorun yaratmamıştır. Vatikan'ın uydu aracılığıyla iletişim sağlamak ve Turin kefeninin sahiciliğini radyo-karbon uygulamasıyla test etmek zorunda kaldığı; Ayetullah Humeyni'nin sözlerini teyp kasetleriyle İran'ın içlerine yaydığı ve Kuran yasalarını uygulayan devletlerin kendilerini nükleer silahlarla donatmaya çalıştıkları bir çağda bilim ile kutsal kitap arasındaki çatışmayı gözden kaçırmak daha da zorlaştı. En sofistike çağdaş bilimin onu temel alan teknoloji *aracılığıyla de facto* kabulü öyle bir hal aldı ki, *fin-de-siècle* New York'unda süper yüksek teknolojiye sahip elektronik ve fotografik malların satışı, Doğulu mesiyanik Yahudiliğin aşırı ritüelizminde ve onsekizinci yüzyıl Polonya giysilerinin bir çeşidini giymekte ısrar etmesinden tamamen ayrı olarak, vecd halini entelektüel sorgulamaya tercih edişiyle tanınan Hassidizm'in uzmanlık alanı haline geldi. Hattâ bilimin üstünlüğü bazı bakımlardan resmen kabul edildi. ABD'deki evrim teorisini kutsal metinlere (altı gün içinde şimdiki haliyle yaratılmış olan dünya) aykırı olduğu için reddeden Protestan köktenciler, Darwin'in öğretisinin "yaradılış bilimi" olarak betimlenen şeyle yer de-

ğiştirmesini ya da en azından bu bilimin öğretileriyle karşılanmasını talep ettiler.

Ve gene yirminci yüzyıl, en olağanüstü başarısı olan ve bağımlı olduğu bilimle rahat değildi. Doğal bilimlerin ilerlemesi zaman zaman akla ve onun ürünlerine karşı kin ve reddiye alevleri halinde parlayan geriplandaki korku ve kuşku ateşine rağmen gerçekleşti. Ve bilim ile antibilim arasındaki tanımlanmamış alanda ve nihai gerçeği saçmalığa varacak ölçüde araştıranlar ile sadece kurgulardan oluşan bir dünyanın kâhinleri arasında, giderek yüzyılın ve özellikle yüzyılın ikinci yarısının karakteristik ve genellikle Anglo-Amerikan ürününü, "bilimkurgu"yu buluyoruz. Jules Verne'in (1828-1905) haber verdiği tür ondokuzuncu yüzyılın sonunda H. G. Wells (1866-1946) tarafından başlatıldı. Atların yerini kozmik kapsüllerin, altıpatlarların yerini ölüm ışınlarının aldığı o aşina TV ve geniş ekran uzay-westernleri gibi daha çocuksu biçimler yüksek teknik makinelerle yaşanan fantastik maceraların eski geleneğini sürdürürken, yüzyılın ikinci yarısında türe yapılan daha ciddi katkılar insanlık durumu ve onun geleceği hakkında karanlık ya da en azından belirsiz bir görüşe doğru yön değiştirdi.

Bilimden kuşku ve korkuyu dört duygu ateşledi: bilim kavranamazdı; (hem) pratik (hem de moral) sonuçları önceden kestirilemez ve muhtemelen felaketliydi; bireyin çaresizliğini vurguluyor ve otoriteyi zayıflatıyordu. Bilim doğal düzene müdahale ettiği ölçüde, yapısı gereği tehlikeli olduğu duygusunu da gözden uzak tutmamalıyız. İlk iki duyguyu hem bilimciler hem de bilimle ilgisi olmayanlar paylaşıyordu, son ikisi ise esas olarak yabancılara aitti. Bilimle ilgisi olmayan kişiler sadece Hamlet'in, "Yeryüzünde ve gökyüzünde, bizim felsefemizin rüyasında bile göremeyeceği...çok şeyler vardır" dizelerindeki gibi, "bilimin açıklayamadığı" şeyleri keşfetme konusunda yaşadıkları güçsüzlük duygusuna tepki gösterebiliyorlar, bunların "resmi bilim" tarafından açıklanabileceği inancını reddediyorlar, açıklanamaz olana, böyle bir açıklama saçma olacağı için, inanma açlığı çekiyorlardı. En azından bilinmeyen ve bilinemeyen bir dünyada herkes eşit derecede güçsüz olacaktı. Bilim ne kadar gözle görülür zaferler kazanırsa, bilinemez olanı araştırma açlığı o kadar büyüyordu. Atom bombasıyla en yüksek noktaya ulaşan İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa süre sonra, her zaman olduğu gibi İngilizlerin iz-

lediği Amerikalılar (1947) açıkça bilimkurgunun esinlendirdiği "teşhis edilemeyen uçan cisimler"in kitle halinde gelişini gözlemeye başladılar. Bunların bizimkinden farklı ve bizimkine üstün dünya dışı uygarlıklardan geldiklerine kesinlikle inanıyorlardı. Daha hevesli gözlemciler bu "uçan tabaklar"dan çıkan garip biçimli yabancıları bizzat görmüşlerdi; bir ikisi de bunlara bindiklerini iddia ediyorlardı. Bu dünyadışı varlıkların dağılım haritası her ne kadar Anglo-Sakson ülkeleri ya da bu ülkelerin çevresini tercih ettiklerini gösteriyorsa da, fenomen bütün dünyaya yayıldı. UFO'lar hakkında herhangi bir kuşku, dar kafalı bilimcilerin sınırlı ufuklarının ötesindeki fenomenleri açıklamadaki çaresizliklerinin yol açtığı kıskançlığa, belki de sıradan insanı üstün bilimi onlardan gizlemek için entelektüel bir kısıtlama içinde tutanların fesadına yoruluyordu.

Bunlar sihire ya da geleneksel toplumların mucizelerine duyulan inanç değildi. Bu toplumlar için gerçekliğe bu türden müdahaleler tam olarak denetlenemeyen hayatların, söz gelimi bir uçağın görünüşünden ya da telefonla konuşma deneyiminden çok daha az şaşırtıcı olan bir parçasıydı. Bunlar insanların, matbaanın icadından beri, tahta kalıpla yapılan baskıdan ABD'nin süpermarket dergilerine kadar popüler edebiyatın tanıklığını üstlendiği canavar, hilkat garibesi ve harika yaratıklarla evrensel olarak ve sürekli biçimde büyülenmesinin bir parçası da değildi. Bunlar bilimin iddia ve kurallarının reddiyesiydi. Bu reddiye, florid alımının modern kent halkının diş sorunlarında dramatik bir azalma sağladığının keşfedilmesinden sonra su şebekesine bu maddenin katılmasına karşı çıkan küçük grupların olağanüstü isyanında (gene ABD merkezli) görüldüğü gibi, zaman zaman gayet bilinçli olabiliyordu. Sadece tedavi biçimini seçme özgürlüğü adına değil, ancak insanları zorla zehirlemek suretiyle güçsüz düşürmek için alçakça tasarlanmış bir komplo olarak bu uygulamaya coşkulu biçimde direnildi (daha uç muhalifler tarafından). Stanley Kubrik'in filmi, *Dr. Strangelove*'da (1963) canlı biçimde anlatılan bu tepkide, bilimden duyulan kuşku, onun pratik sonuçlarından duyulan korkuyla birleşiyordu.

Riskleri de beraberinde getiren tıp teknolojisi de dahil modern teknoloji hayatın her alanına hâkim oldukça, Kuzey Amerikan kültürünün yapısında bulunan sağlığa aşırı düşkünlük de, bu türden korkuların yayılmasını sağladı. ABD'nin insanın söz konusu olduğu bütün meselelerde

dava açma konusunda sergilediği olağanüstü merak bu korkuları izlememizi sağlar (Huber, 1990, s. 97-18). Sperm öldürücüler doğum kusurlarına neden olur muydu? Elektrik hatları çevrede yaşayan insanlara zarar verir miydi? Belirli bir yargılama kriterine sahip olan uzmanlar ile sadece umutlanan ya da korkuya kapılan sıradan insanlar arasındaki kopukluk, daha büyük bir faydanın bedeli olarak küçük bir riski gayet iyi değerlendirebilen serinkanlı davranış ile anlaşılır biçimde sıfır risk arzulayan (en azından teoride) bireyler arasındaki farklılık nedeniyle genişliyordu.*

Aslında bu türden korkular sadece bilimin hâkimiyeti altında yaşadıklarını bilen erkekler ve kadınların bilimin bilinmeyen tehdidinden duydukları korkulardı; yoğunluğu ve odaklaştığı yer bu insanların görüşlerinin niteliğine göre farklılaşan korkular ve çağdaş toplumla ilgili korkular (Fischhof et al., 1978, s. 127-52).**

Ne var ki, yüzyılın ilk yarısında bilim uğruna yapılan bütün tehlikeli girişimler bilimin sınırsız ve denetlenemez güçleri karşısında kendilerini çaresiz hissedenlerden değil, bu güçleri denetleyebileceklerini düşünenlerden geldi. Bilimsel araştırmaya ilke nedeniyle müdahale eden sadece iki tip siyasal rejim (dinsel köktenciliğe nadir dönüşlerden ayrı olarak) hem sınırsız teknik ilerlemeye hem de onu bilimle özdeşleyen ve dünyanın akıl ve deneyle fethedilmesini selamlayan bir ideolojiye derinden bağlıydı. Ancak farklı biçimlerde hem Stalinizm hem de Alman Nasyonal Sosyalizm'i, bilimi teknik amaçlarla kullanırken bile onu reddettiler. İtiraz ettikleri şey bilimin, *a priori* doğrular olarak ifade edilen kendi dünya görüşlerine ve değerlerine meydan okumasıydı.

---

*) Bu alanda teori ile pratik arasında görülen farklılık muazzamdır, çünkü pratikte büyük riskler almaya hazır olan insanlar (örn., New York'ta bir anayolda ya da bir altgeçitte giden bir arabanın içinde olmak) bazı ender durumlarda yan etkileri görüldüğü için asprin almamakta ısrar edebilirler.

**) Katılımcılar yirmi beş teknolojinin risklerini ve yararlarını değerlendirdiler: buzdolapları, fotokopi makineleri, gebeliğe karşı koruyucu önlemler, asma köprüler, nükleer güç, elektronik oyunlar, hastalıkların teşhisinde kullanılan X-ışınları, nükleer silahlar, bilgisayarlar, tıbbi aşılar, suyun florlanması, damlara yerleştirilen solar kolektörleri, laserler, sakinleştiriciler, polaroid fotoğraflar, fosillerden elde edilen elektrik gücü, motorlu araçlar, özel efektli filmler, zararlıları öldüren ilaçlar, uyuşturucu ilaçlar, besin koruyucuları, açık kalp cerrahisi, ticari havacılık, genetik mühendisliği ve yeldeğirmenleri (Ayrıca, Widavsky, 1990, s. 41-60.)

Nitekim her iki rejim de post-Einstein fiziğinden rahatsız oldu. Naziler onu "Yahudi" olduğu için, Sovyet ideologları ise Lenin'in kullandığı anlamda yeterince "materyalist" olmadığı için reddettiler. Ancak her ikisi de pratikte onu hoşgörüyle karşıladılar, çünkü modern devletler post-Einsteincı fizikçiler olmadan yapamazlardı. Ne var ki, Nasyonal Sosyalistler Yahudileri ezerek ve ideolojik muhalifleri sürerek, böylece erken yirminci yüzyıl Alman bilimsel üstünlüğünü süreç içinde tahrip ederek, kıta Avrupasının fiziksel yeteneğinden kendilerini yoksun bıraktılar. 1900 ile 1933 arasında fizik ve kimya dallarında altmış altı Nobel ödülünün yirmi beşini Almanlar almıştı, ancak 1933'ten sonra bu sayı ona indi. Her iki rejimin de biyolojik bilimlerle başı hoş değildi. Nazi Almanyasının ırkçı politikaları ciddi genetikçileri dehşete düşürdü. Bunlar -genellikle ırkçıların insan neslinin genetik yoluyla ıslah edilmesi konusundaki coşkuları nedeniyle- Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra insan genetiği politikalarıyla ("uygun" olmayanların öldürülmesi dahil) aralarına bir mesafe koymuşlardı. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, Nasyonal Sosyalist ırkçılık Alman biyologları ve tıp insanlarından ne yazık ki büyük bir destek görmüştür (Proctor, 1988). Stalin'in yönetimi altındaki Sovyet rejiminin, hem ideolojik nedenlerden ötürü, hem de devlet siyasetinin, yeterince çaba gösterilmesi halinde *her türlü* değişimin gerçekleştirilebileceği ilkesine bağlı olması nedeniyle genetik bilimle arası iyi değildi. Öte yandan genelde evrim, özelde tarım alanında durum biraz farklıydı. Başka koşullarda, evrimci biyologlar içinde, Darwin'i izleyenler (onlara göre kalıtım genetikti) ile Lamarck'ı izleyenler (bir canlının yaşam süresi içinde kazandığı ve uyguladığı özelliklerin kalıtsal yolla geçtiğine inanmışlardı) arasındaki anlaşmazlık ancak seminerlere katılan ve laboratuvarlarda çalışan insanlara bırakılırdı. Aslında çoğu bilimci Darwin yanlısı olarak görülüyordu, çünkü kazanılan özelliklerin kalıtım yoluyla geçtiğine dair bulguların hiç biri yeterli değildi. Stalin döneminde, kenarda kalmış bir biyolog, Trofim Denisoviç Lisenko (1898-1967), çiftlik ürünlerinin Lamarckçı işlemlerle çoğaltılabileceğini öne sürerek siyasal yetkililerin desteğini kazandı. Bu işlemler görece yavaş olan ortodoks bitki -ve hayvan- yetiştirme süreçlerini kısaltmayı amaçlıyordu. O günlerde otoriteye ters düşmek akıllıca değildi. En tanınmış Sovyet genetikçisi akademisyen Nikolay İvanoviç Vavilov (1885-1943), Lisenko'yla (öteki ciddi Sovyet genetikçileri gibi) anlaşmazlığa düştüğü

için bir çalışma kampında öldü. Gene de bu anlaşmazlık, Sovyet biyolojisinin, dünyanın anladığı biçimiyle genetik bilimini resmen reddettiği İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar ortaya çıkmadı ve diktatörün ölümüne kadar sürdü. Bu türden siyasetlerin Sovyet bilimi üzerinde yarattığı etki, tahmin edileceği gibi, felaket oldu.

Nasyonal Sosyalist ve Sovyet komünist tipindeki rejimler, pek çok bakımdan farklı olsalar da, yurttaşlarının seküler siyasal/ideolojik yetkililer tarafından formüllendirilen ve dayatılan "doğru doktrin"i benimsedikleri inancını paylaşıyorlardı. Dolayısıyla bilim hakkında pek çok toplumda hissedilen belirsizlik ve huzursuzluk, uzun ondokuzuncu yüzyılda seküler hükümetlerin kendi yurttaşlarının inançları hakkında agnostik olmayı öğrendikleri siyasal rejimlerin aksine, bu tür devletlerde resmi ifadesini buldu. Aslında, seküler ortodoksi rejimlerinin yükselişi, gördüğümüz gibi (bk. bölüm 4 ve 13) Felaket Çağı'nın bir yan ürünüydü ve uzun sürmedi. Her durumda, bilime zorla ideolojinin dar ceketini giydirme girişimi, ciddi biçimde uygulandığı yerlerde (Sovyet biyolojisindeki gibi) açık biçimde ters sonuç verdi ya da bilimin kendi yolunda gitmesi sağlanırken, ideolojinin taşıdığı üstünlüğün sadece doğrulandığı yerlerde (gerek Alman gerekse Sovyet fizikçileri) gülünç oldu.* Daha geç yirminci yüzyılda bilimsel teorinin resmi kritere tabi tutulması bir kez daha dinsel köktenciliği temel alan rejimlere bırakıldı. Gene de rahatsızlık, en azından bilim sadece güvenilmez ve belirsiz hale geldiği için sürdü. Ancak yüzyılın ikinci yarısına kadar bunun nedeni bilimin pratik sonuçlarından duyulan korku değildi.

Doğrudur, bizzat bilimciler keşiflerinin potansiyel sonuçlarının ne olabileceğini, herhangi bir başkasından daha iyi ve daha erken bilirler. İlk atom bombasının işlevli hale geldiği zamandan (1945) bu yana, içlerinden bazıları, hükümetteki efendilerini artık dünyanın emrinde olan yıkıcı güçler hakkında uyardılar. Ancak bilimin potansiyel felakete eşit olduğu düşüncesi esas olarak yüzyılın ikinci yarısına, ilk aşamada -nükleer savaş kâbusu- 1945'ten sonra süpergüçlerin karşı karşıya geldikleri çağa, daha geç ve daha evrensel bir aşamada 1970'lerde açılan kriz çağına aitti. Ne

*) Nitekim Nazi Almanyası'nda Werner Heisenberg'e Einstein'ın adının hiçbir şekilde anılmaması şartıyla göreliliği öğretme izni verildi (Peierls, 1992, s.44).

var ki, Felaket Çağı belki de dünya ekonomik büyümesini çarpıcı biçimde yavaşlattığı için, insanın doğa güçlerini denetleme yeteneği ya da, en kötüsü, doğanın insanın yapabileceklerinin en kötüsüne uyum sağlama yeteneği bakımından hâlâ bilimsel bir kendinden hoşnutluk çağıydı.* Öte yandan, bizzat bilimcileri huzursuz eden şey, kendi teori ve bulgularıyla yaptıklarından bizzat kuşkulanmalarıydı.

II

İmparatorluk Çağı'nda bir ara, bilimcilerin bulguları ile deneyi temel alan ya da deneyle hayal edilebilir olan arasındaki bağlantılar kopmuş ve böylece bilim ile ortak duyguyu temel alan ya da ortak duygu sayesinde hayal edilebilir olan bir tür mantık arasındaki bağlantı da kopmuştu. Bu iki kopuşma birbirini güçlendirdi, çünkü doğal bilimlerin ilerlemesi, laboratuvar deneylerinden çok giderek kâğıtların üzerine denklemler (yani matematiksel cümleler) yazan insanlara bağımlı hale geldi. Yirminci yüzyıl, teorilerinin ışığı altında neyi arayacaklarını ve neyi bulmaları gerektiğini pratisyenlere söyleyen teorisyenlerin, başka deyişle matematikçilerin yüzyılı olacaktı. Gerçek bir otoritenin bana verdiği bilgiye göre, henüz pek az teorisi olan biyoloji, bir istisnadır. Gözlem ve deneyim ikincil değildi. Tam aksine, bunların teknolojisi, çoğu Nobel bilim ödülüne layık görülen yeni aygıtlar ve yeni tekniklerle onyedinci yüzyıldan bu yana her zamankinden çok daha derin biçimde devrimcileştirilmişti.** Bir örnek vermek gerekirse, optik büyültme sınırları elektron mikroskobu (1937) ve radyo teleskopu (1957) tarafından aşıldı ve sonuç olarak moleküler hattâ atomik alana ve evrenin uzaklıklarına nüfuz eden çok daha derin bir gözlem mümkün oldu. Son on yıllarda, bilgisayarlarla yapılan rutin ve giderek daha karmaşık laboratuvar faaliyet ve hesaplama bi-

*) Caltechli Robert Millikan (1923 yılı Nobel Ödülü sahibi), 1930'da, "Kişi, insan elinden çıkan ürünlere Yaratıcı'nın güven kazandırdığı ve insanın muazzam bir hasara yol açamayacak kadar güçsüz olduğu bilinciyle huzur içinde uyuyabilir," diye yazıyordu.

**) Birinci Dünya Savaşı'ndan beri fizik ve kimya alanlarında yirmiden fazla Nobel Ödülü tamamen ya da kısmen yeni araştırma yöntemlerine, aygıt ve tekniklere verilmişti.

çimleri, deneycilerin, gözlemcilerin ve giderek model oluşturan teorisyenlerin gücünü daha ileri düzeyde ve muazzam biçimde arttırmıştır. Bazı alanlarda, özellikle astronomide bu gelişme zaman zaman rastlantıyla, sonraki teorik yenilikleri zorlayan keşiflerin gerçekleştirilmesine yol açtı. Modern kozmoloji temelde bu türden iki keşfin sonucu oldu: Hubble'ın galaksi spektrumlarının analizini temel alan, evrenin genişlemekte olduğu gözlemi; ve Penzias ile Wilson'ın kozmik geriplan ışınımını (radio noise) 1965'te keşfetmeleri. Her şeye rağmen bilim teorisyenler ile pratisyenler arasında bir işbirliğidir ve böyle olması gerekir. Ne var ki, Kısa Yirminci Yüzyıl'da teorisyenler sürücü koltuğuna geçmişlerdi.

Deney duygusu ve ortak duyguyla ilişkiyi kesmek bizzat bilimciler için, alanlarının ve metodolojilerinin geleneksel kesinlikleriyle ilişkiyi kesmek anlamına geliyordu. Bunun sonuçları en canlı biçimde yüzyılın ilk yarısında bilimlerin tartışmasız kraliçesi fiziği izleyerek gözler önüne serilebilir. Gerçekten de bu disiplin maddenin en küçük unsurlarıyla, hayat ya da ölümle ve maddenin en geniş birlikteliğinin, yani evrenin oluşumu ve yapısıyla ilgilendiği ölçüde, yüzyılın ikinci yarısında yaşam bilimlerinin giderek artan rekabetine maruz kalmış ve 1950'lerden sonra moleküler biyolojideki devrimle dönüştürülmüş olsa da, yüzyılın sonunda doğal bilimlerin merkezi dayanağı olmaya devam etti.

Bilimlerin hiçbir alanı Newton fiziğinden daha sağlam, tutarlı ve metodolojik olarak daha kesin görünmedi. Bu fiziğin temelleri Planck ve Einstein'ın teorileriyle ve 1890'larda radyoaktivitenin keşfinin ardından atom teorisinin dönüştürülmesiyle zayıfladı. Newton fiziği objektifti, yani yeterince gözlenebiliyordu, gözleme aygıtlarının (örn., optik mikroskop ya da teleskopun) teknik *sınırlamalarına tâbî idi. Aynı zamanda açık ve* kesindi: bir nesne ya da fenomen ya bir şeydi ya da bir başka şeydi ve bunlar arasındaki ayrım açıktı. Yasaları evrenseldi, kozmik ve mikrokozmik düzeyde eşit olarak geçerliydiler. Fenomenleri birbirine bağlayan mekanizma anlaşılabilirdir (yani, "sebep ve sonuç" olarak ifade edilebilir). Sonuç olarak bütün sistem ilke olarak deterministti ve laboratuvar deneyinin amacı, onu gizleyen sıradan hayatın kompleks karışıklığını mümkün olduğu ölçüde gidererek bu determinasyonu kanıtlamaktı. Ancak bir aptal ya da bir çocuk, kuşların ve kelebeklerin uçuşunun yerçekimi ya-

salarının inkârı olduğunu iddia edebilirdi. Bilimciler "bilimsel olmayan" ifadelerin var olduğunu gayet iyi biliyorlardı, ancak bunlar bilimci olarak onları ilgilendirmiyordu.

Bütün bu özellikler 1895 ile 1914 arasında sorgulandı. Işık, Planc'ın ardından Einstein'ın savunduğu gibi, sürekli bir dalga hareketi miydi yoksa ayrı parçacıkların (fotonlar) bir yayılması mıydı? Bazen biri bazen de diğeri en iyi açıklama olarak görülüyordu, peki bunlar arasındaki bağlantı, eğer varsa, nasıldı? Işık "gerçekten" neydi? Büyük Einstein'ın, bilmecenin ortaya çıkışından yirmi yıl sonra bizzat belirttiği gibi, "Teorik fizikçilerin yirmi yıldır süren muazzam çabalarına rağmen, itiraf edilmelidir ki, aralarında mantıksal bir bağlantı olmaksızın, her ikisi de vazgeçilmez olan iki ışık teorisine sahip bulunuyoruz" (Holton, 1970, s. 1017). Artık mümkün olan en küçük ve bu nedenle görülemez madde birimi değil de, daha elementer parçacıkların karışımından ibaret karmaşık bir sistem olarak görülen atomun içinde neler oluyordu? İlk tahmin, Rutherford'un 1911'de Manchester'da atom çekirdeği konusunda yaptığı büyük keşfin ardından geldi. Bu keşif, deneysel düş gücünün bir zaferiydi ve modern nükleer fiziğin ve sonunda "büyük bilim" haline gelen şeyin temelini oluşturdu. Rutherford, minyatürleşmiş bir güneş sistemi gibi, bu çekirdeğin çevresindeki yörüngelerde elektronların döndüğünü öne sürüyordu. Ancak tekil atomların, özellikle Max Planck'ın "kuanta"sı hakkında bilgisi olan Niels Bohr'un hidrojenin yapısını keşfetmesi, bir kez daha, atom elektronlarının işlevi ile -onun sözleriyle- "isabetli olarak klasik elektrodinamik teorisi denilen, hayranlık uyandıracak kadar tutarlı oluşumlar grubu" arasındaki derin zıtlaşmayı ortaya çıkardı (Holton, 1970, s.1028). Bohr'un modeli işledi, yani açıklayıcı ve ufuk açıcı parlak bir güce sahip oldu, ancak klasik Newtoncu mekaniğin bakış açısından "tamamen akıldışı ve anlamsız" idi ve her durumda, elektron "sıçrarken" ya da bir yörüngeden diğerine geçerken atomun içinde gerçekten neler olduğuna ya da birinde keşfedildiği ve ötekinde ortaya çıktığı an arasında ne olduğuna dair herhangi bir fikir öne sürmüyordu.

Aslında atomaltı düzeyde meydana gelen fenomenleri gözlemleme süreci bilimin kesinliklerini fiilen değiştiriyordu: bir atomaltı parçacığın konumunu ne kadar kesin bilmek istersek, aynı parçacığın hız derecesi o kadar belirsizleşiyordu. Bir elektronu "gerçekten" bulunduğu yerde ay-

rıntılı bir gözleme tabi tutmanın şu anlama geldiği söylenmektedir: "Ona bakmak onu devredışı bırakmak anlamına gelir" (Weisskopf, 1980, s. 37). Parlak Alman fizikçisi Werner Heisenberg'in 1927'de kendi adını taşıyan meşhur "belirsizlik ilkesi" içinde genelleştirilen paradoks buydu. Burada *belirsizliğin* taşıdığı ağırlık önemlidir, çünkü yeni bilimsel evrenin kâşiflerini geçmişin belirsizlikleri geride kaldıkça neyin endişelendirdiğini gösterir. Kuşkulu olan ya da kuşkulu sonuçlar üreten onlar değildi. Tam aksine, onların teorik öngörüleri, ne kadar inanılmaz ve garip olursa olsun, Einstein'm genel görelilik teorisinin 1919'da bir İngiliz tarafından doğrulanmasından beri, yeknesak gözlemler ve deneylerle doğrulanıyordu. Güneş tutulmasını inceleyen bu İngiliz, Einstein'ın teorisinin öngördüğü gibi, uzak bir yıldızdan gelen ışığın güneşe doğru saptığım buldu. Pratik amaçlar bakımından parçacık fiziği, farklı biçimde olmakla birlikte, Newton fiziği kadar düzene tâbî ve önceden kestirilebilir idi; ve atomik düzeyin üzerinde Newton ve Galileo her durumda tamamen geçerli olmaya devam etti. Bilimcileri sinirlendiren, eski ile yeniyi nasıl bir araya getireceklerini bilememeleriydi.

Yüzyılın ilk çeyreğinde fizikçileri çok zorlayan ikilikler bir grup parlak matematiksel fizikçi tarafından 1924 ile 1927 arasında ortadan kaldırıldı ya da bir yana bırakıldı ve "kuantum mekaniği" neredeyse bütün ülkelerde eşzamanlı olarak geliştirildi. Atomun içindeki asıl "gerçeklik" dalga ya da parçacık değil, potansiyel olarak tek ya da ikili olarak ortaya çıkan bölünemez "kuantum alanları" idi. Bunu sürekli ya da kesintili hareket olarak görmek gereksizdi, çünkü elektronun izlediği yolu adım adım ne şimdi ne de daha sonra izleyemezdik. Heisenberg'in "belirsizlik ilkesi" nin ortaya koyduğu gibi, konum, hız ya da moment gibi klasik fizik kavramları belirli noktaların ötesinde uygulanmaz. Ancak bu noktaların ötesinde hiç kuşkusuz belirsizlikten çok uzak sonuçlara yol açan başka kavramlar uygulanır. Bunlar, (pozitif) çekirdeklere yakın kapalı atom alanının içinde tutulan (negatif yüklü) elektron "dalgaları"nın ya da titreşimlerinin ürettiği özgül modellerden çıkar. Bu kapalı alan içinde ardıl "kuantum alanları" Schrödinger'in 1926'da gösterdiği gibi, çok iyi tanımlanmış farklı frekans modelleri üretir. Bu frekanslar, her birine düşen enerjiyle birlikte ("dalga mekanikleri") hesaplanabilir. Bu elektron modelleri gayet dikkate değer geliştirici ve açıklayıcı bir güce sahipti. Nitekim yıllar sonra Los Alamos'ta, ilk atom bombasına giden yolda nükleer reaksiyonlarla ilk

kez plütonyum üretildiğinde, nicelikler öylesine küçüktü ki, bileşenleri gözlemlenemiyordu. Ne var ki, bu elementin atomundaki elektronların sayısından ve çekirdeğin çevresinde titreşen doksan dört elektronun oluşturduğu modellerden, *sadece bunlardan* hareket eden bilimciler, plutonyumun, santimetre küp başına yaklaşık yirmi gram özgül kütlesi olan ve belirli bir elektrik ve termal iletkenliğe ve elastikliğe sahip kahverengimsi bir metal olarak ortaya çıkacağını (doğru olarak) öngördüler. Kuantum mekaniği aynı zamanda atomların (ve onları temel alan moleküllerin ve daha yüksek bileşiklerin) neden sabit kaldıklarını ya da onları değiştirmek için ne kadar fazladan enerji girdisinin gerekli olacağını açıkladı. Aslında, denilmiştir ki,

> "hayatın fenomenleri bile -DNA'nın biçimi, farklı nükleotitlerin oda ısısında termal devinime direnmesi olgusu- bu ilksel modelleri temel alır. Her bahar aynı çiçeklerin oluşması olgusu, farklı nükleotit modellerinin dengesini temel alır" (Weisskopf, 1980, s. 35-38).

Ancak doğanın keşfinde gerçekleşen bu büyük ve şaşırtıcı biçimde verimli ilerleme, bilimsel teoride kesin ve yeterli olduğu düşünülen her şeyin enkazı üzerinde ve sadece eski bilimcilerin sorunlu bulmakla kalmadıkları güvensizliğin kararlı biçimde askıya alınmasıyla başarıldı. Paul Dirac'ın, bizzat oluşturduğu denklemlerin uzay boşluğunun sıfır enerjisinden *daha az* enerjiye sahip elektron alanlarına tekabül eden çözümler getirdiğini keşfetmesinden (1928) sonra Cambridge'den önerdiği "antimadde"yi düşünün. Gündelik terimler bakımından anlamsız olan "antimadde," fizikçiler tarafından daha sonra mutlulukla maniple edildi (Steven Weinberg, 1977, s. 23-4). Sadece sözcüğün kendisi, teorik hesaplamanın önyargılı bir gerçeklik nosyonuyla saptırılmasına bilinçli bir reddiye anlamına gelir: gerçek nasıl ortaya çıkarsa çıksın, denklemlerle yakalanacaktı. Ve gene, büyük Rutherford'un, herhangi bir barmene açıklanamayan bir fizik teorisi iyi olamaz görüşüne uzun süredir kulak asmayan bilimciler için bile bunu kabul etmek kolay değildi.

Yeni bilimin, eski kesinliklerin sona erdiğini kabul etmenin imkânsız olduğunu düşünen, en azından Max Planck ve Albert Einstein gibi öncüleri vardı. Bizzat Einstein determinist nedenselliğin yerine saf anlamda

olasılıkçı yasaların geçirilmesinden duyduğu kuşkuyu, çok iyi bilinen bir sözle ifade etti: "Tanrı zar atmaz." Hiçbir geçerli argümana sahip değildi, ancak şöyle diyordu: "içimden gelen bir ses bana kuantum mekaniğinin gerçek doğru olmadığını söylüyor" (alıntı, M. Jammer, 1966, s. 358). Bizzat kuantum devrimcilerinin bir çoğu bir tarafı diğerinin altında sınıflandırarak çelişkileri ortadan kaldırma düşü görmüştü: Schödinger kendi "dalga mekanikler"inin, bir atomik yörüngeden diğerine yapıldığı farzedilen "sıçramalar"ı sürekli enerji alışverişi süreciyle çözmüş olduğu ve bunu yaparken, klasik uzay, zaman ve nedenselliği koruduğu rüyasını görmüştü. Gönülsüz öncü devrimciler, özellikle Planc ve Einstein, rahat bir nefes aldılar ama boş yere. Oyun yeniydi ve eski kurallar artık geçerli değildi.

Fizikçiler sürekli çelişkiyle birlikte yaşamayı öğrenebilirler miydi? Doğanın bütünlüğünü, insan dilinin verili yapısıyla tek bir betimleme içinde ifade etmenin hiçbir yolu yoktu. Tek ve doğrudan kapsayıcı bir model olamazdı. Gerçekliği yakalamanın yegâne yolu onu farklı biçimlerde ifade etmek ve bunları, "görünür biçimde çelişen nosyonları anonimleştiren farklı betimlemelerin oluşturduğu kapsayıcı (bir) örtü" içinde birbirini tamamlayacak şekilde bir araya koymaktı (Holton, 1970, s. 1018). Bu, Bohr'un, fiziğe uzak yazarlardan türettiği ve evrensel düzeyde uygulanabilir bulduğu, göreliliğe benzer metafizik bir kavram olan "tümleyicilik" ilkesi idi. Bohr'un "tümleyicilik"i atom bilimcilerinin araştırmalarını ilerletmek değil, içine düştükleri şaşkınlığı haklı çıkararak onları rahatlatmak amacını taşıyordu. Onun hitap ettiği alan akıl alanının dışında yatar. Şimdilik hepimiz en azından zeki bilimciler, aynı gerçekliği kavramanın farklı, zaman zaman kıyaslanamaz ya da çelişkin yolları olduğunu, hepsinin kendi bütünlüğü içinde kavranması gerektiğini biliyoruz, ama gene de bunları nasıl bağlantılı hale getireceğimiz konusunda hiçbir fikrimiz yok. Beethoven'in bir sonatının etkisi, fiziksel, fizyolojik ve psikolojik olarak analiz edilebilir ve dinleyerek de özümlenebilir: ancak bu anlama biçimleri arasındaki bağlantı nasıldır? Kimse bilmiyor.

Bununla birlikte huzursuzluk sürüyordu. Bir yanda, doğanın gizli kasasına olağanüstü etkin bir giriş yolu sağlayan yeni fiziğin 1920'lerin ortasında oluşturduğu sentez vardı. Kuantum devriminin temel kavramları geç yirminci yüzyılda hâlâ uygulanıyordu. Bilgisayarla mümkün hale

gelen çizgisel olmayan analizi radikal bir yeni atılım olarak görenleri dikkate almazsak, 1900-27'den beri fizik alanında hiçbir devrim yaşanmadığı, sadece aynı kavramsal çerçeve içinde büyük evrimsel ilerlemelerin olduğu sonucuna varabiliriz. Öte yandan genelleşmiş bir tutarsızlık vardı. 1931'de bu tutarsızlık kesinliğin son kalesini, matematiği de kapsadı. Avusturyalı bir matematiksel mantıkçı, Kurt Gödel, bir aksiyomlar sisteminin asla kendisini temel alamayacağını gösterdi. Tutarlı kanıtlama için, sistemin dışından gelen ifadelerin kullanılması gerekiyordu. "Gödel teoremi"nin ışığında, çelişkin olmayan, içsel olarak tutarlı bir dünyanın düşünülmesi mümkün değildi.

İspanya'da öldürülen kendini yetiştirmiş genç bir İngiliz Marksist entelektüelinin, Christopher Caudwell'in (1907-37) yazdığı bir kitabın başlığını kullanarak diyebiliriz ki, bu "fiziğin krizi" idi. Bu sadece 1900-30 döneminde matematikte denildiği gibi (bk. Age of Empire, bölüm 10) "temellerin krizi" değil, aynı zamanda bilimcilerin genel dünya görüşünün krizi idi. Aslında fizikçiler önlerinde yeni alanlar açıldığında felsefi sorulara omuz silkmeyi öğrendikçe, krizin bu ikinci yönü çok daha zorlayıcı hale geldi. Çünkü 1930'larda ve 1940'larda atomun yapısı her yıl biraz daha karmaşıklaşıyordu. Pozitif çekirdeklerin ve negatif elektron(ların) basit ikililiği kayboldu. Atomlar artık büyüyen bir elementer parçacıklar fauna ve florasında yer alıyorlardı. Bunların bazıları gerçekten de çok ilginçti. 1932'de Cambridge'den Chadwick ilk kez elektriksel olarak nötr olan nötronları keşfetti -kütlesiz ve elektriksel olarak nötr olan nötrinolar gibi diğerleri, teorik zeminde önceden görülmüş olsa da. Hemen hepsi kısa ömürlü olan bu atomdan küçük parçacıklar özellikle "büyük bilim"in İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra elde edilen yüksek enerji hızlandırıcılarının bombardımanı altında çoğalıyorlardı. 1950'lerin sonunda bunların sayısı yüzden fazlaydı ve sonu gelmeyecek gibi görünüyordu. Erken 1930'lardan itibaren çekirdekleri ve elektronları birarada tutan elektriksel güçlere ek olarak atomun içinde faaliyet halinde olan iki bilinmeyen ve çapraşık gücün keşfedilmesiyle, görünüm daha da karmaşık hale geldi. Nötron ile pozitif olarak yüklü elektronları atom çekirdeği içinde birarada tutan ve "sağlam güç" denilen şey ile "zayıf güç" denilen şey, belirli bir parçacık türünün zayıflamasından sorumluydu.

Yirminci yüzyıl bilimlerinin üzerinde inşa edildiği kavramsal enkazın

içinde artık meydan okunmamış tek bir temel ve özünde estetik varsayım kalmıştı. Aslında, bütün diğerlerini belirsizlik bulutları sararken, bu varsayım bilimciler için giderek merkezi hale geldi. Şair Keats gibi onlar da, güzellik anlayışları aynı olmasa da, "güzel olan doğrudur, doğru olan güzel," deyişine inanıyorlardı. Kendi içinde doğrunun ipucunu taşıyan bir güzellik teorisi, zarif, ekonomik ve genel olmalıydı. O zamana kadar bilimsel teorinin büyük zaferlerinde görüldüğü gibi birleştirilmiş ve basitleştirilmiş olmalıydı. Galileo ve Newton döneminin bilimsel devrimi yeryüzünde ve gökyüzünde aynı yasaların geçerli olduğunu göstermişti. Kimyasal devrim maddenin sonsuz biçimlerini sistematik biçimde bağlantılı doksan iki elemente indirgemişti. Ondokuzuncu yüzyıl fiziğinin zaferi, elektrik, manyetizm ve optik fenomenlerin aynı köklere sahip olduğunu göstermişti. Ancak bilimdeki yeni devrim basitleşme değil karmaşıklaşma üretti. Einstein'ın, yerçekimini, uzay zamanın bükülmesinin bir ifadesi olarak betimleyen hayret verici görelilik teorisi, aslında sorunlu bir ikiliği doğaya soktu: "bir yanda sahne - bükülen uzay zaman, yerçekimi; öte yanda aktörler -elektronlar, protonlar, elektromanyetik alanlar- vardı ve aralarında hiçbir bağlantı yoktu" (Steven Weinber 1979, s. 43). Yirminci yüzyılın Newton'u olan Einstein, hayatının son kırk yılında, elektromanyetizmi yerçekimiyle birleştirecek bir "birleşik alan teorisi" oluşturmak için çaba harcadı, ancak başarılı olamadı - ve şimdi elektromanyetizm ve yerçekimiyle görünür hiçbir bağlantısı olmayan doğada daha görünür biçimde bağlantısız olan iki sınıf vardı. Atomdan küçük parçacıkların çokluğu, heyecan verici olsa da, ancak geçici, başlangıç niteliğinde bir doğru olabilirdi, çünkü, ayrıntıda ne kadar hoş olursa olsun, yeni atomda, bir zamanlar eskisinde olduğu gibi bir güzellik yoktu. Hipotezin yegâne kriterini onun işlemesinden ibaret gören dönemin saf pragmatisti bile, en azından zaman zaman, soylu, güzel ve genel bir "her şeyin teorisi" rüyası içindeydi (Cambridgeli bir fizikçinin, Stephen Hawking'in deyişiyle). Ancak bunun, 1960'lardan itibaren fizikçiler bir kez daha böyle bir sentez imkânını sezmeye başladılarsa da, uzaklaştığı görüldü. Aslında 1990'larda fizikçiler arasında gerçek bir temel düzeye neredeyse indiklerine ve elementer parçacıkların çokluğunun görece basit ve tutarlı bir gruplaşmaya indirgenebileceğine dair yaygın bir inanç vardı.

Burada, meteoroloji, ekoloji, nükleer olmayan fizik, astronomi, akış-

kan dinamikleri ile öncülüğünü bağımsız biçimde Sovyetler Birliği'nin ve (bir süre sonra) Batı'nın yaptığı çeşitli matematik dalları arasındaki tanımlanmamış sınırlar üzerinde, analitik bir araç ve görsel bir esinlendirici olarak bilgisayarların olağanüstü gelişmesinin de yardımıyla, yeni bir sentez dalı biraz hatalı olan "kaos teorisi" adı altında oluşmakta -ya da yeniden oluşmakta- idi. Bu teorinin açığa vurduğu şey, mükemmel biçimde determinist bilimsel işlemlerin beklenmedik sonuçları değil, daha çok doğadaki biçimlerin ve modellerin en ayrı ve görünüşte bağlantısız ifadeler içinde olağanüstü evrenselliği idi.* Kaos teorisi, olduğu kadarıyla, eski nedenselliğe yeni bir hız kazandırılmasına yardımcı oldu. Bu teori nedensellik ile kestirilebilirlik arasındaki bağlantıları kopardı, çünkü özü, olayların rastlantı eseri meydana geldikleri değil, kesin olarak açıklanabilir amaçların yarattığı etkilerin önceden kestirilemeyeceği idi. Bu, paleontolojistler başta olmak üzere, tarihçileri de önemli ölçüde ilgilendiren bir başka gelişmeyi güçlendirdi. Buna göre, tarihsel ya da evrimsel gelişme zincirleri mükemmel biçimde tutarlı ve olgunun *ardından* açıklama yapabilecek yetenektedir, ancak nihai sonuçlar başlangıçtan itibaren kestirilemez, çünkü aynı çizgi tekrarlanırsa, ne kadar hafif ve o anda önemsiz görülürse görülsün erken bir sapma "ve evrim, radikal biçimde farklı bir kanala akar" (Gould, 1989, s. 51). Bu yaklaşımın siyasal, ekonomik ve toplumsal sonuçları uzun vadeli olabilir.

Ayrıca, yeni fizikçilerin dünyasının büyük bir kısmında tam bir anlamsızlık vardı. Atomun içinde kapalı kaldığı sürece sıradan hayatı, hattâ bilimcilerin hayatını bile doğrudan etkilemedi, ama en azından yeni ve özümlenmemiş bir keşif bu kadar karantina altında kalamazdı. Bu keşif, bazılarının görelilik teorisi temelinde öngördükleri, ancak Amerikalı astronom E. Hubble tarafından 1929'da gözlemlenen olağanüstü olguydu. Buna göre, bütün evrenin başdöndürücü bir oranda genişlemekte olduğu

*) 1970'lerde ve 1980'lerde "kaos teorisi"nin geliştirilmesi, esas olarak Fransa ve Britanya'da merkezlenen "klasik" akıma bir tepki olarak, daha çok Almanya'da merkezlenen bir "romantik" bilim okulunun ("*Naturphilosophie*") erken ondokuzuncu yüzyılda oluşmasıyla ilişkilidir. İlginçtir ki, yeni araştırmanın önde giden iki öncüsü (Feigenbaum, Libchaber -bk. Gleik, s. 163, 197) Goethe'nin coşkulu anti-Newtoncu renkler teorisinden ve ileriye dönük olarak bir anti-Darwinci/evrim teorisi olarak görülebilecek *The Transformation of Plants* başlıklı tezinden esinlenmişlerdi (*Naturphilosophie* için bk. *Age of Revolution*, bölüm 15).

görülüyordu. Bilimcilerin bile, bazıları kosmos için alternatif "sabit alan" teorileri geliştirerek içlerine sindirmekte zorlandıkları bu genişleme 1960'larda başka astronomik verilerle doğrulandı. Bu büyümenin nerede gerçekleştiği, ne zaman ve nasıl başladığı ve dolayısıyla evrenin "Big Bang"le başlayan tarihi hakkında görüş bildirmemek (bizim için de) imkânsızdı. Bu gelişme, yirminci yüzyıl biliminin çoksatanlara dönüşmeye en hazır bölümünü, gelişen kozmoloji alanını üretti. Bu aynı zamanda, doğal bilimlerdeki o zamana kadar gururlu bir tavırla ilgisiz kalınan (jeoloji ve onun yan ürünleri dışında) tarih unsurunu muazzam biçimde arttırdı ve ayrıca, "sert"bilimin deneyle, yani doğal fenomenlerin yeniden üretilmesiyle özdeşlenmesi eğilimini azalttı. Tanımı gereği tekrarlanamayan olaylar nasıl tekrarlanabilirdi? Genişleyen evren böylece hem bilimcilerin hem de bilimci olmayanların kafa karışıklığına katkıda bulundu.

Bu karışıklık, Felaket Çağı'nı yaşayanların ya da bu konuları bilen ya da düşünenlerin, eski bir dünyanın sona ermiş olduğu ya da en azından son karışıklıklarını yaşadığı, ancak yeni dünyanın hatlarının henüz tam olarak seçilemediği şeklindeki kanaatlerini doğruladı. Büyük Max Planck bilimdeki krizle dışardaki hayatın krizi arasında kesin bir bağlantı görüyordu:

> "Tarihin eşsiz bir anında yaşıyoruz. Bu, sözcüğün tam anlamıyla bir kriz anıdır. Ruhsal ve maddi uygarlığımızın her dalında kritik bir dönüm noktasına gelindiğini görüyoruz. Bu hayalet, kendisini sadece kamusal hayatta değil, aynı zamanda kişisel ve toplumsal hayattaki temel değerlere yönelik genel tutumda gösteriyor... Putkırıcı artık bilim mabedini de istila etmiştir. Bu günlerde birileri tarafından reddedilmeyen pek az bilimsel aksiyom var. Ve aynı zamanda neredeyse her anlamsız teori, şurada ya da burada kendisine neredeyse kesinlikle inananlar ve müritler bulabiliyor." (Plabck, 1933, s.64).

Ondokuzuncu yüzyılın kesinlikleri içinde yetişmiş orta sınıftan bir Alman'ın, Büyük Çöküş ve Hitler'in iktidara geliş günlerinde bu türden duyguları ifade etmesinden daha doğal bir şey yoktu.

Bununla birlikte, çoğu bilimcinin hissiyâtı, kasvet duygusunun tam

tersiydi. Onlar, British Association'a (1923) "fiziğin kahramanlık çağında yaşıyoruz" diyen Rutherford'la aynı görüşteydiler (Howarth, 1978, s. 92). Bilimsel dergilerin her konusu, her kollokyum -çoğu bilimci işbirliği ve rekabetin birleşmesini her zamankinden daha çok seviyordu- yeni, heyecan verici ve derin ilerlemelere neden oluyordu. Bilimsel topluluk henüz, en azından nükleer fizik ve kristalografi gibi öncü konularda, hemen her genç araştırmacıya yıldız olma umudu verecek kadar küçüktü. Bilimci olmak kıskanılan bir şeydi. Yirminci yüzyılın ilk yarısında Nobel ödülü sahibi otuz İngiliz'in çoğunu içinden çıkaran -bu dönemin bilimi aslında İngiliz bilimi *idi*- biz Cabridge öğrencileri, matematikte yeterince iyi olmamız şartıyla, hangi konuda çalışmak istediğimizi bilirdik.

Aslında doğal bilimler, mevcut teorinin yamalarını, yetersizliklerini ve doğaçlamalarını, geçici oldukları için katlanılabilir hale getiren entelektüel ilerlemeden, daha büyük zaferlerden başka bir şey bekleyemezdi. Yirmili yaşlarının ortasında yaptıkları çalışmalar için Nobel ödülü alan insanlar gelecek konusunda neden güvensiz olsunlardı?* Ve gene, sarsılmış "ilerleme" fikrinin kendi alanlarındaki gerçekliğini kanıtlamaya devam eden adamlar (ve nadiren kadınlar) içinde yaşadıkları kriz ve felaket çağına karşı nasıl bağışık kalabilirlerdi.

Kalamazlardı ve kalmadılar. Bu nedenle Felaket Çağı aynı zamanda siyasallaşmış bilimcilerin görece nadir çağlarından biriydi ve bunun nedeni, sadece ırksal ve ideolojik nedenlerle kabul edilmeyen bilimcilerin Avrupa'nın büyük mıntıkalarından kitle halinde göç etmelerinin bilimcilerin kendi kişisel dokunulmazlıklarının kesin olamayacağını kanıtlaması değildi. Her halükârda, 1930'ların tipik İngiliz bilimcisi, radikalizmi, Kraliyet Derneği'nden Nobel Ödülüne kadar değişen payelere sahip kıdemlilerin gizlenmemiş radikal sempatisiyle güçlenen (solcu) Cambridge Bilimcileri Savaş Karşıtı Grubu'nun bir üyesiydi. Bernal (kristalografi), Haldane (genetik), Nedham (kimyasal embriyoloji)**, Blackett (fizik), Dirac (fizik) ve matematikçi D. H. Hardy bu kıdemliler arasında yer alıyorlardı. Hardy, yirminci yüzyılda Avustralyalı kriket kah-

*) 1924-28 yıllarının fizik devrimi 1900-2 yıllarında doğan adamlar (Heisenberg, Pauli, Dirac, Fermi, Joliot) tarafından gerçekleştirildi. Schrödinger, de Broglie ve Max Born otuzlu yaşlardaydılar.

**) Daha sonra Çin'de önemli bir bilim tarihçisi oldu.

ramanı Don Bradman ayarında sadece iki kişi olduğunu düşünüyordu: Lenin ve Einstein. 1930'ların tipik genç Amerikan fizikçileri, atom bombasının baş mimarı Robert Oppenheimer (1904-67) ve biri barış için olmak üzere iki Nobel Ödülü, bir de Lenin Ödülü kazanan kimyacı Linus Pauling (1901 -) gibi, Soğuk Savaş yıllarının başında, savaştan önce radikal akımlara duydukları ve sürdürdükleri sempati nedeniyle başı derde girmiş kişilerdi. Tipik Fransız bilimci, 1930'larda Halk Cephesi'nin bir sempatizanı ve savaş sırasında Direniş'in faal bir destekçisi idi; ikinci grupta yer alan Fransızların sayısı fazla değildi. Orta Avrupa'dan mülteci olarak gelen tipik bilimci, kamusal sorunlara ne kadar kayıtsız olursa olsun, pek az ihtimalle faşizme düşman olmayabiliyordu. Faşist ülkelerde ya da SSCB'de kalan ya da ayrılmalarına izin verilmeyen bilimciler, sempati duysalar da duymasalar da hükümetin izlediği siyasetlerden kaçınamıyorlardı, çünkü kendilerine, Almanya'da Hitler selamı vermek gibi bazı kamusal jestler dayatılıyor, örneğin büyük fizikçi Max von Laue (1897-1960) ne zaman evinden çıksa her iki elinde bir şeyler taşımaktan sakınıyordu. Toplumsal ve insani bilimlerin aksine, bu türden siyasallaşma doğal bilimlerde pek görülmüyordu, çünkü bu bilimlerin konusu, Tanrı hakkında sık sık görüş bildirseler de, toplumsal olaylar hakkında görüşler öne sürmeyi, hattâ (canlı organizmalarla uğraşan bazı bilim dalları dışında) bu konularda düşünmeyi bile gerektirmiyordu.

Ne var ki bilimciler, politikacılar dahil bilimle uğraşmayan insanların modern bilimin uygun biçimde kullanılması halinde insan toplumuna sunduğu olağanüstü potansiyel hakkında hiçbir fikir taşımadıklarına dair yerleşik inançları nedeniyle daha doğrudan siyasallaştılar. Gerek dünya ekonomisinin yaşadığı çöküntünün ve gerekse Hitler'in yükselişinin bu inancı farklı biçimlerde doğruladığı görülüyordu. (Öte yandan Sovyetler Birliği'nin resmi Marksizm'e, ideolojisinin ise doğal bilimlere adanmışlığı, bu sırada onu bu potansiyeli gerçekleştirmeye uygun bir rejim olarak görmelerini sağlayarak pek çok Batılı bilimciyi yanılttı.) Teknoloji ve radikalizm birleşti, çünkü bu sırada bilime, akılcılığa ve ilerlemeye (tutucular yeni "bilimcilik"* terimiyle alay ediyorlardı) ideolojik olarak bağlı olan siyasal sol idi. Sol doğal olarak, karakteristik biçimde parlak ve militanca Marksist bir fizikçi tarafından yazılan (Bernal, 1939) son derece

*) Sözcük ilk kez 1936'da Fransa'da kullanıldı (Guerlac, 1951, s. 93-4).

etkili bir manifestonun başlığındaki gibi "Bilimin Toplumsal İşlevi" için yeterli onay ve desteği temsil ediyordu. 1936-39 Fransız Halk Cephesi hükümeti ilk iş olarak Bilimsel Araştırma Altsekreterliği'ni (başına, Nobel ödülü sahibi Irène Joliot-Curie getirildi) kurdu ve Fransız araştırma fonunun hâlâ başlıca mekanizması olan CNRS'yi (*Centre National de la Recherche Scientifique*) geliştirdi. Aslında, en azından bilimciler için, sadece kamu fonunun değil, kamusal olarak örgütlenmiş araştırmanın da gerekli olduğu giderek açığa çıktı. 1930'da toplam 743 bilimciyi istihdam eden İngiliz hükmetinin bilim servisleri yeterli olamazdı -otuz yıl sonra aynı kurum yedi binden fazla kişiyi istihdam ediyordu (Bernal, 1967, s. 931).

Siyasallaşmış bilim çağı, Fransız devriminin Jakoben döneminden beri bilimcilerin sistematik ve *merkezi* olarak askeri amaçlarla harekete geçirildikleri ilk çatışma olan İkinci Dünya Savaşı sırasında zirveye ulaştı. Uygulama, Müttefikler'in saflarında, Almanya, İtalya ve Japonya saflarına kıyasla muhtemelen daha etkiliydi, çünkü onlar eldeki kaynak ve yöntemlerle hızlı bir zafer kazanmayı asla beklemiyorlardı (bk. bölüm 1). Bizzat nükleer savaş, trajik biçimde anti-faşizmin çocuğuydu. Sadece ulus-devletler arasındaki bir savaş, faşizm yüzünden mülteci ya da sürgün olmuş öncü fizikçileri, İngiliz ve Amerikan hükümetlerini bir atom bombası imalatına zorlamak için neredeyse kesinlikle harekete geçiremezdi. Ve bu bilimcilerin kazandıkları başarıdaki dehşet, politikacı ve generallerin bombayı kullanmalarını önlemek için, ve daha sonra hidrojen bombasının imalatına direnmek için son dakikaya kadar umutsuzca verdikleri mücadeleler, siyasal tutkuların gücüne tanıklık eder. Aslında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki anti-nükleer kampanyalar ağırlıklı olarak bilimsel topluluğun desteğini kazandığı kadar, siyasallaşmış anti-faşist kuşakların da desteğini kazandı.

Savaş aynı zamanda, o zamana kadar hayal edilemeyen kaynakların bilimsel araştırmaya ayrılmasının hem mümkün hem de gelecek için elzem olduğu konusunda hükümetleri nihai olarak ikna etti. ABD dışında hiçbir ülkenin ekonomisi savaş sırasında atom bombası imalatı için iki milyar dolar (savaş zamanının değeriyle) bulamazdı; ancak şu da doğrudur ki, hiçbir hükümet 1940'tan önce bu paranın küçük bir bölümünü bile saçı başı dağınık akademisyenlerin anlaşılmaz hesaplarını temel alan

hayali bir projeye harcayacağını rüyasında görse inanmazdı. Savaştan sonra gökyüzünün ya da tek başına ekonominin büyüklüğü, hükümetin bilimsel harcamalar ve istihdam alanındaki sınırını oluşturuyordu. 1970'lerde ABD hükümeti, bu ülkedeki, yılda neredeyse beş *milyar* doları bulan temel araştırma masraflarının üçte ikisini karşılıyordu ve bir milyon kadar bilimci ve mühendisi istihdam ediyordu (Holton, 1978, s. 227-28).

III

Bilimin siyasal harareti İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra düştü. Laboratuvarlardaki radikalizm 1947-49'da hızla yatıştı. Bu sırada başka yerlerde temelsiz ve garip görünen görüşler SSCB'deki bilimciler için vazgeçilmez hale geldi. O zamana kadar sadık kalan komünistlerin çoğu bile Lisenkoizm'i içlerine sindirmenin artık imkânsız olduğunu gördüler. Ayrıca Sovyet sistemini model olarak benimseyen rejimlerin, en azından çoğu bilimci için ne maddi ne de moral olarak cazip oldukları giderek açığa çıktı. Öte yandan, bunca propagandaya rağmen, Batı ile Sovyet bloğu arasındaki soğuk savaş asla faşizme karşı olan bilimciler arasında bir zamanlar görülen türden siyasal tutkular yaratmadı. Bunun nedeni belki liberal ve Marksist akılcılık arasındaki geleneksel yakınlık, belki de SSCB'nin, Nazi Almanyasının aksine, istese bile asla Batı'yı fethedecek bir konumda görünmemesiydi. Batılı bilimcilerin çoğu için SSCB, onun uyduları ve Komünist Çin, bir haçlı seferini gerektiren şeytanın imparatorlukları olmaktan çok, bilimcileri acınacak halde olan kötü devletlerdi.

Gelişmiş Batı'da doğal bilimler, kazandığı entelektüel zaferlerden ve artık araştırmacılara tahsis edilen muazzam kaynaklardan yararlanan bir kuşak için siyasal ve ideolojik durgunluğunu sürdürdü. Aslında, hükümetler ve büyük şirketler, para aldıkları patronlarının siyasetlerini benimseyen ve özellikle askeri olduğunda yaptıkları işin kapsamlı sonuçları hakkında düşünmemeyi tercih eden bir araştırmacı türünü teşvik etti. Bu türden sektörlerdeki bilimciler olsa olsa yaptıkları araştırmalarda vardıkları sonuçların yayımlanmasına izin verilmemesini protesto ediyorlardı. Aslında doktora alanlardan oluşan çok geniş bir ordunun, Sovyetler'den gelen meydan okumayı karşılamak için 1958'de kurulan Ulusal

Havacılık ve Uzay İdaresi'nde (NASA) istihdam edilen çoğu üyesi, yaptıkları işin mantığını sorgulamakla herhangi bir başka ordunun üyeleri kadar ilgiliydiler. 1940'ların sonunda erkekler ve kadınlar hâlâ kimyasal ve biyolojik savaş araştırmalarında uzmanlaşan hükümet kurumlarına girip girmemek konusunda tereddüt içindeydiler.* Bu türden kurumların işe aldıkları kurmaylarla ilgili daha sonra herhangi bir sorun yaşadıklarını gösteren hiç bir bulgu yoktur.

Yüzyılın ikinci yarısına doğru bilimin daha siyasallaştığı yer biraz beklenmedik biçimde Sovyet bölgesi oldu. SSCB'deki muhalefetin başlıca ulusal (ve uluslararası) sözcüsünün bir bilimci, geç 1940'larda Sovyet hidrojen bombasının imalatının başlıca sorumluluğunu taşıyan fizikçi Andrey Sakharov (1921-89) olması rastlantı değildi. Bilimciler, yeni, geniş, öğrenim görmüş ve teknik alanda eğitilmiş profesyonel orta sınıfın *par excellence* üyeleriydi. Bu sınıf Sovyet sisteminin başlıca kazanımıydı, ama aynı zamanda kendi zayıflıklarının ve sınırlarının en dolaysız biçimde farkında olan sınıftı. Bu bilimciler sistem için Batı'daki benzerlerinden çok daha önemliydi, çünkü onlar ve yalnızca onlar, aksi halde gerileyecek bir ekonomiyi ABD'nin karşısına bir süpergüç olarak çıkarabilecek yeteneğe sahipti. Aslında onlar SSCB'nin kısa süre içinde teknolojilerin en yükseği olan dış uzay alanında Batı'yı kısa süre içinde yakalamasını sağlayarak vazgeçilmezliklerini kanıtladılar. İnsan eliyle yapılan ilk uydu (Sputnik, 1957) erkek ve kadının birlikte gerçekleştirdiği ilk uzay uçuşu (1961, 1963) ve ilk uzay yürüyüşü Ruslar tarafından gerçekleştirildi. Araştırma kurumlarında ya da bilim kentlerinde yoğunlaşma, eklemlenme, ister istemez sağlanan uzlaşma ve Stalin sonrası rejimin bir ölçüde sağladığı özgürleşme nedeniyle eleştirel fikirlerin araştırma çevrelerinde oluşması şaşırtıcı değildir. Bu çevrelerin prestiji herhangi bir başka Sovyet mesleğininkinden her durumda daha yüksekti.

*) Bir İngiliz kuruluşunda böyle bir göreve getirilen (önceleri barış hareketi yanlısı, daha sonra komünist) bir biyokimyacı arkadaşın böyle bir durumda yaşadığı sıkıntıları hatırlıyorum.

IV

Siyasal ve ideolojik hararette meydana gelen bu dalgalanmaların doğal bilimlerin ilerlemesini etkilediği söylenebilir mi? İdeolojiler ve felsefeler bir yana, toplumsal ve insani bilimlerde bile durumun pek böyle olmadığı açıktır. Doğal bilimler ancak amprisist metodolojinin sınırları içinde yaşayan yüzyıl bilimcilerini yansıtabilirdi. Bu metodoloji bir epistemolojik belirsizlik çağında pratik testlerle kanıtlanabilir -ya da Karl Popper'in, pek çok bilimcinin benimsediği terimiyle yanlışlanabilir- hipotezlerin standardı haline geldi. Bu durum ideolojileştirmeye sınırlamalar getirdi. Ekonomi bilimi, mantık ve tutarlılığın gereklerine tâbi olmakla birlikte bir teoloji biçimi olarak gelişmiştir -Batı dünyasında belki de seküler teolojinin en etkili dalı olarak- çünkü bu denetimden yoksun olduğu ölçüde formüllendirilebilir ve genellikle formüllendirilmiştir. Fizik için aynı şey söylenemez. Böylece, ekonomik düşüncede birbiriyle çatışan okulların ve değişen modaların çağdaş deneyimi ve ideolojik tartışmayı doğrudan yansıttığını göstermek kolayken, aynı şey kozmoloji için geçerli değildir.

Ancak bilimdeki bazı önemli hareketlerin endojen olduğu reddedilemezse de, bilim kendi çağını yansıtıyordu. Nitekim, atomdan küçük parçacıkları düzensiz biçimde çoğaltmanın, özellikle 1950'lerde hızlandıktan sonra, teorisyenleri basitleştirme arayışına yöneltmesi neredeyse kaçınılmazdı. Protonları, elektronları, nötronları ve geri kalanları bir araya getirdiği söylenen yeni ve hipotetik "nihai" parçacığın (başlangıçtaki) geçici yapısı James Joyce'un *Finnegan's Wake* adlı eserinden alınmıştır: *kuark* (1963). Bu parçacık kısa süre içinde "üst", "alt", "yan" ya da "yabancı" denilen üç ya da dört alt türe ("anti-kuarklar"ına) ve her biri "renk" denilen bir özelliğe sahip "cezbedici" kuarklara bölündü. Bu sözcüklerin hiç biri onların yapısal anlamını yansıtmıyordu. Doğal olarak bu teorinin temeli hakkında, herhangi bir kuark'ın varlığına dair hiç bir deneysel bulgunun 1990'larda bulunmamış olması gerçeği* gizlenerek başarılı kehanetlerde bulunuldu. Bu yeni gelişmelerin basitleştirilmiş bir alt-atom labirenti mi oluşturduğu ya da ek bir karmaşıklık tabakası mı oluşturduğu

---

*) John Maddox bunun kişinin "bulmak"tan ne anladığına bağlı olduğu yorumunda bulunur. Kuarkların özel etkileri teşhis edilmiştir, ancak görüldüğü kadarıyla bunlar "çıplak" olarak değil, sadece çiftler ya da üçlüler halinde bulunur. Fizikçileri şaşırtan kuarkların olup olmaması değil, neden asla yalnız olmadıklarıdır.

sorusu yetkin fizikçilere bırakılmalıdır. Ne var ki, ondokuzuncu yüzyılın sonunda "eter"e olan bilimsel inancı, Planck ve Einstein'ın çalışması onu "phlogiston" (simyacılara göre yanma olayının esasını oluşturan madde - çn.) ile birlikte sahte teoriler müzesine yollamadan önce sürdürmek için harcanan devasa zekâ ve yaratıcılığı meslekten olmayan kuşkucu gözlemciye zaman zaman hatırlatmak gerekebilir. (bk. *Age of Empire*, bölüm 10).

Bu türden teorik yapıların, açıklamaya çalıştıkları (yanlışlanabilir hipotezler dışında) gerçeklikle temastan yoksun olmaları onları dış dünyadan gelen etkilere açtı. Teknolojinin böylesine hâkim olduğu bir yüzyılda mekanik anolojilerin bu türden teorik yapıların yeniden biçimlenmesine yardım etmesi doğal değil miydi? Gene de bu yapılar, gerek hayvanlarda gerekse makinelerde 1940'tan itibaren çeşitli isimler altında bilinen (sibernetik, genel sistemler teorisi, enformasyon teorisi vb.) bir teorinin gelişmesiyle iletişim ve denetim teknikleri biçiminde oluşturuldu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle transistörün keşfiyle birlikte başdöndürücü bir hızla gelişen elektronik bilgisayarlar, o zamana kadar insan da dahil olmak üzere organizmaların fiziksel ve zihinsel işleyişi olarak görülen şeyin mekanik modellerini geliştirmeyi daha da kolaylaştıran muazzam bir taklit kapasitesine sahipti. Geç yirminci yüzyıl bilimcileri beyinden sanki hassas bir bilgi işleme sistemiymiş gibi söz ediyorlardı ve yüzyılın ikinci yarısının bilinen felsefi tartışmalarından biri, insan zekâsının "yapay zekâ"dan, yani insan zekâsındaki, eğer varsa, bir bilgisayarda teorik olarak programlanabilir olmayan şeyin ayırt edilip edilemeyeceği, edilecekse bunun nasıl yapılacağı idi. Bu türden teknolojik modellerin araştırmaları ilerlettiği tartışılmaz. Sinir sisteminin (yani elektriksel sinir dürtülerinin) incelenmesi elektronik sistemler incelenmeksizin nasıl olabilirdi? Ancak dipte indirgemeci analojiler vardır. Bu analojilerin tarihi insan hareketinin bir manivelalar sistemine göre betimlendiği onsekizinci yüzyıla kadar uzatılabilir.

Bu türden analojiler parçacık modellerinin formüllendirilmesi için yararlıydı. Ancak bunların ötesinde, bilimcilerin yaşadıkları deneyimin doğaya bakış tarzlarını etkilememesi düşünülemezdi. Bizim yüzyılımız, bir bilimcinin diğerine yazdıklarından alıntı yaparsak, "aşamacılar ile felaketçiler arasındaki çatışma(nın) insan deneyimini işgal (ettiği)" bir yüzyıl olmuştur (Steven Jones, 1992, s.12) Ve bu durumda, aynı çatışmanın bilim alanını da kaplaması hiç de şaşırtıcı değildir.

Burjuva gelişme ve ilerlemesinin ondokuzuncu yüzyılında, süreklilik ve aşamacılık bilimin paradigmalarına hâkim oldu. Doğanın hareket tarzı nasıl olursa olsun sıçramaya izin vermiyordu. Yeryüzündeki hayatın jeolojik değişimi ve evrimi felaketler olmaksızın ve azar azar artışlarla ilerlemişti. Uzak bir gelecekte evrenin görülebilir sonu bile, termodinamiğin ikinci yasasına göre ("evrenin sıcak ölümü") enerjinin hissedilmez ama kaçınılmaz biçimde ısıya dönüşmesiyle, dereceli olacaktı. Yirminci yüzyıl bilimi farklı bir dünya imgesi geliştirmiştir.

Evrenimiz on beş milyon yıl önce muazzam bir süper-patlamayla doğdu ve bu kitap yazıldığı sırada yapılan kozmolojik spekülasyonlara göre eşit derecede dramatik biçimde sona erebilir. Yıldızların ve dolayısıyla onların gezegenlerinin yaşam tarihi, tıpkı evren gibi, yokoluşlarla doludur: novalar, süper novalar, kırmızı devler, cüceler, kara delikler ve diğerleri -bunların hiç biri 1920'lerden önce periferal astronomik fenomenlerin ötesinde düşünülmüyor ya da görülmüyorlardı. Her ne kadar bu konudaki bulgular daha güçlü olsa da, yeryüzü tarihinin gidişatı içinde yerküre üzerinde kıtaların yer değiştirmeleri gibi büyük yanal yerdeğiştirmeler fikrine çoğu jeolog uzun süre direndi. Bu jeologlar "kıtasal sürüklenme"nin başlıca savunucusu Alfred Wegener'le, genellikle ideolojik gerekçelerle olağanüstü sertlikte bir tartışmaya girdiler. Her halükârda, bu türden hareketlere yol açan hiçbir jeofizik mekanizma bilinmediği için bunun doğru olamayacağı argümanı, Lord Kelvin'in ondokuzuncu yüzyılda öne sürdüğü, fizikçiler yeryüzünü jeolojinin gerektirdiğinden daha genç gördükleri için jeologların o sırada postüle ettikleri zaman ölçeğinin yanlış olması gerektiği argümanından, bulgular dikkate alındığında, a priori olarak daha ikna edici değildi. Ancak 1960'lardan beri daha önce düşünülemez olan, jeolojinin gündelik ortodoksisi haline gelmiştir: yer değiştiren bir yerküre, zaman zaman hızla yer değiştiren dev levhalar ("levha tektoniği").*

Belki de daha önemlisi, doğrudan felaket görüşünün 1960'lardan beri

*) Prima facie bulgular esas olarak a) uzak kıtaların sahillerinin -özellikle Afrika'nın Batı ve Güney Amerika'nın doğu kıyıları- "faal" olmasından; b) bu türden durumlarda jeolojik tabakaların benzerliğinden ve c) belirli tipte kara hayvanları ve bitkilerinin coğrafi dağılımının benzerliğinden ibaretti. 1950'lerde, jeofizikçi bir meslektaşın, bunun bile açıklamayı gerektirdiği gerekçesiyle yaptığı topyekûn reddiye karşısında -levha tektoniğinin keşfinden kısa süre önce- şaşırdığımı hatırlıyorum.

paleontoloji aracılığıyla hem jeoloji hem de evrimci teoriye geri dönmesidir. Bu alanda da gene *prima facie* bulgular uzun süredir bilinmekteydi: her çocuk Jeolojik ikinci zamanın sonunda dinazorların ortadan kalkışları hakkında bir şeyler bilir. Bu biyolojik afetin fazla dikkati çekmemesi, Darwinci inanışın, yani evrimin felaketlerin (ya da yaratılışın) değil, jeolojik tarih boyunca yavaş ve küçük değişikliklerle işleyen değişimin sonucu olduğu inanışının gücünden kaynaklanıyordu. Jeolojik zamanın gözlemlenebilen her türlü evrimci değişime izin verecek kadar uzun olduğu düşünülüyordu. İnsanlık tarihinin böylesine açık biçimde felaketli olduğu bir çağda, evrimci kesintiliklerin tekrar dikkati çekmesi şaşırtıcı mıdır? Daha da ileri gidilebilir. Bu kitap yazıldığı sırada gerek jeolojik gerekse paleontolojik felaketçilerin çok tuttukları mekanizma dış uzaydan gelen bombardıman, yani bir ya da daha fazla meteorun yeryüzüne çarpmasıydı. Bazı hesaplamalara göre uygarlığı tahrip edecek kadar büyük bir astroid, yani sekiz milyon Hiroşima'ya eşit bir güç muhtemelen her üç yüz bin yılda bir gelecektir. Bu türden senaryolar daima uzak tarih öncesinin parçası olmuştur, ancak nükleer savaş çağından önce herhangi bir ciddi bilimci böyle şeyler düşünebilir miydi? Zaman zaman görece ani bir değişimle ("kesintili denge") kesintiye uğrayan yavaş değişim türünden evrim teorileri 1990'larda tartışmalı olmaya devam etti, ama bunlar artık bilimsel topluluk içindeki bir tartışmanın parçasıydı. Gene meslekten olmayan bir gözlemci insan hayatından en uzak olduğu düşünülen alanda, ayrı ayrı "felaket teorisi" (1960'lardan itibaren) ve "kaos teorisi" (1980'ler) olarak bilinen iki matematiksel alt-alanın oluşumunu gözden kaçırmayabilir. Bu teorilerin biri, 1960'larda öncülüğünü Fransa'nın yaptığı bir topolojiyi geliştirerek, aşamalı değişim ani kesintilere yol açtığında ortaya çıkan durumları, yani sürekli ve süreksiz değişim arasındaki iç ilişkiyi araştırdığını öne sürdü; diğeri (Amerikan kökenli), görünüşte küçük olayların (bir kelebeğin kanat çırpması) başka yerlerde yol açtığı muazzam sonuçların (bir kasırga) belirsizliğini ve önceden kestirilemezliğini model haline getirdi. Yüzyılın daha geç onyıllarında yaşayanlar, kaos ve felaket gibi imgelerin, bilimcilerin ve matematikçilerin akıllarına nereden gelmiş olabileceğini anlamakta hiçbir zorluk çekmezler.

V

Ne var ki, 1970'lerden itibaren, bilimi temel alan teknolojinin, onun küresel ekonomik büyümeyle çoğalan gücünün, Dünya gezegeni ya da en azından canlı organizmaların yaşadığı bir alan olarak Dünya gezegeni için temel ve belki de geri çevrilemez değişikliklere yol açtığının keşfiyle birlikte, dış dünya, laboratuvarlara ve seminer salonlarına daha dolaylı ama aynı zamanda daha güçlü biçimde girmeye başladı. Bu, insanın neden olacağı bir nükleer savaş felaketi beklentisinden daha endişe vericiydi. Bu beklenti Soğuk Savaş boyunca insanların hayallerini ve vicdanlarını rahatsız etti. Bir Sovyet-ABD nükleer dünya savaşından kaçınmak mümkündü ve bilindiği gibi böyle bir savaştan kaçınıldı. Bilim bağlantılı ekonomik büyümenin yan ürünlerinden kaçınmak bu kadar kolay olmadı. Nitekim 1973'te iki kimyacı, Rowland ve Molina, ilk kez florokarbonların (buzdolaplarında ve yakın zamanda yaygınlaşan aerosollerde geniş çapta kullanılıyordu) atmosferdeki ozon tabakasını tükettiğine dikkati çektiler. Buna çok daha önceden dikkat çekilebilirdi, çünkü serbest kalan bu türden kimyasal maddelerin (CFC 11 ve CFC 12) miktarı 1950'lerden önce kırk bin tona ulaşmamıştı. Bu maddelerin atmosferdeki miktarı 1960 ile 1972 arasında 3.6 milyon tonun üzerindeydi.* Ancak 1990'ların başında atmosferde büyük "ozon delikleri"nin varlığı, meslekten olmayan insanların da ulaşabileceği bir bilgi haline geldi ve artık yegâne soru, ozon tabakasındaki tükenişin ne kadar hızlı olacağı ve yeryüzünün doğal yenilenme güçlerinin ötesine nasıl geçeceği idi. Eğer CFC'lerden kurtulmak mümkün olsa bu yenilenmenin gerçekleşeceğinden kimsenin kuşkusu yoktur. "Sera etkisi," yani 1970'lerde ciddi biçimde tartışılmaya başlanan insanın ürettiği gazların serbest kalmasıyla küresel ısının denetlenemeyecek biçimde artması, 1980'lerde hem uzmanların hem de politikacıların önemli bir sorunu haline geldi (Smil, 1990); zaman zaman fazla abartılsa da tehlike gerçekti.

Neredeyse aynı sıralarda, 1873'te biyolojinin, organizmalar ve ortamlarının iç ilişkileriyle ilgilenen bir dalı olarak geliştirilen dünya "eko-

---

*) *UN World Resources*, 1989, Tablo 11.1, s. 319.

lojisi" günümüzdeki biçimiyle yarı-siyasal bir anlam kazandı (E. M. Nicholson, 1970)* Bunlar seküler ekonomik süper ısınmanın (bk. bölüm 9) doğal sonuçlarıydı.

Bu endişeler, siyaset ve ideolojinin 1970'lerde neden bir kez daha doğal bilimleri kuşatmaya başladığını açıklamaya yeterli olacaktır. Ne var ki bunlar bilimsel araştırmaya pratik ve moral sınırlamalar getirme ihtiyacı hakkında yapılan tartışmalar biçiminde bilimin çeşitli dallarına sızmaya başladı.

Teolojik hegemonyanın sonundan itibaren bu türden konular asla bu kadar ciddi biçimde ortaya atılmamıştı. Bunların insan yaşamını daima doğrudan etkilemiş olan ya da etkilediği düşünülen doğal bilimlerin bir dalından, yani genetik ve evrimci biyolojiden çıkarak gelişmesi şaşırtıcı değildir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki on yıl içinde, canlı organizmalarla uğraşan bilim dalı, kalıtımın evrensel mekanizmasını, "genetik kod"u ortaya çıkaran moleküler biyolojinin kaydettiği şaşırtıcı gelişmelerle devrimcileştirildi.

Moleküler biyolojideki devrim beklenmedik değildi. 1914'ten sonra, hayatın, canlı varlıklara özgü bir nitelikle değil, fizik ve kimya terimleriyle açıklanması gerektiği ve açıklanabileceği neredeyse kesin kabul ediliyordu.** Aslında, yeryüzündeki hayatın, güneş ışığı, metan, amonyak ve suyla başlayan muhtemel kökeninin biyokimyasal modelleri ilk kez 1920'lerde (genellikle din karşıtı amaçlarla) Sovyet Rusya ve Britanya'da ortaya atıldı ve bilim gündeminin ciddi bir konusu oldu. Dine duyulan düşmanlık, geçerken belirtelim, bu alandaki araştırmacılara hayat vermeye devam etti: gerek Crick ve gerekse Linus Pauling bu konu üzerinde durdular. (Olby, 1970, s. 943). Bilimsel araştırmanın başlıca dürtüsü, protein moleküllerinin kristalleştirilebileceğinin anlaşılmasından bu yana, on yıllardır, biyokimyasal ve giderek fiziksel olmuş, dolayısıyla kristalografik olarak analiz edilmişti. Bir maddenin, dezoksiribonükleik

*) "Ekoloji... aynı zamanda bize, insan evriminin değişime uğrayabileceği, yeni bir doğrultuya sapabileceği umudunu kazandıran başlıca entelektüel disiplin ve araçtır. Böylece insan kendi geleceğinin bağlı olduğu ortamın cehenneme dönmesini önleyecektir."

**) "Canlı bir organizmanın zaman ve uzaydaki uzamsal sınırı içinde meydana gelen olaylar fizik ve kimya ile nasıl açıklanabilir?" (E. Schrödinger, 1944, s. 2).

asitin (DNA) kalıtımda merkezi, muhtemelen merkezi bir rol oynadığı biliniyordu: bu madde genin temel bileşeni, kalıtımın birimi olarak görüldü. Genin, "özgün genin mutasyonlarının bile kopyalandığı kendisi gibi bir başka yapının sentezine (nasıl) neden olduğu" (Muller, 1951, s. 95), yani kalıtımın nasıl işlediği sorunu geç 1930'larda ciddi biçimde araştırma konusu oldu. Savaştan sonra Crick'in sözleriyle, anlaşıldı ki, "büyük olaylar çok yakınımızda" idi. Crick ve Watson'un DNA'nın ikili sarmal yapısını keşfetmeleri ve "gen kopyalama" olayını bir kimyasal-mekanik modelle açıklama tarzları öylesine parlaktı ki, bu konuda çalışan çeşitli araştırmacıların erken 1950'lerde aynı sonuçta birleşmiş olmaları varılan sonuçların önemini azaltmadı.

DNA devrimi, yüzyılın ikinci yarısında canlı organizmaları konu alan bilimlere hâkim olan, "biyoloji alanındaki yegâne en büyük keşif" (J. D. Bernal) esas olarak genetikle, ve yirminci yüzyıl Darwinciliği özellikle genetik olduğu için, evrimle ilgiliydi.* Bunların her ikisi de büyük titizlik gerektiren konulardır, çünkü hem bilimsel modeller bu tür alanlarda sıklıkla ideolojiktir -Darwin'in Malthus'a olan borcunu hatırlayalım (Desmond/Moore, bl.18)- ve hem de bunlar siyaset alanını çoğu kez geriden beslerler ("sosyal Darwinizm"). "Irk" kavramı bu karşılıklı etkilenmeye örnektir. Nazilerin ırk siyasetlerinin hatırlanması liberal entelektüellerin (pek çok bilimciyi de kapsıyordu) bu kavramla çalışmalarını neredeyse düşünülemez hale getirdi. Aslında pek çok kişi, ortaya çıkan sonuçların ırkçı fikirleri güçlendirebileceği korkusuyla, insan grupları arasındaki genetik farklılıkları sistematik biçimde incelemenin meşruluğundan bile kuşkulanmaktadır. Daha genel olarak, Batılı ülkelerde post-faşist demokrasi ve eşitlik ideolojisi, eski "beslenmeye karşı doğa" ya da ortama karşı kalıtım tartışmalarını canlandırdı. Açıktır ki, insan bireyi hem kalıtımla ve ortamla, hem de genler ve kültürle biçimlendirildi. Ancak tutucular değiştirilemez, yani genetik olarak belirlenmiş eşitsizliklerin olduğu bir toplumun benimsenmesine çok istekliyken, eşitlik fikrine bağlı olan sol, doğal olarak bütün eşitsizliklerin toplumsal eylemle ortadan kal-

*) Aynı zamanda bu, deneysel bilimin esas olarak matematiksel-mekanik değişkeniyle "ilgili" idi. Bunun nedeni belki de bu değişkenin zooloji ve paleontoloji gibi daha az nicelendirilebilir ya da deneysel canlı organizma bilimleri kadar yüzde yüz coşkuyla karşılanmamasıdır. (Bk. R. C. Lewontin, *The Genetic Basis of Evolutionary Change.*)

dırılabileceğini savunuyordu. Anlaşmazlık, yüksek düzeyde siyasal olan insan zekâsı (seçici ya da genel eğitim üzerinde yarattığı etkiler nedeniyle) konusunda alevlendi. Bu anlaşmazlık ırktan çok daha geniş sorunlara yol açtı. Bu sorunların ne kadar geniş olduğu feminist hareketin canlanmasıyla (bk. bölüm 10) ortaya çıktı. Bu hareketin çeşitli ideologları, erkekler ile kadınlar arasındaki *bütün* zihinsel farklılıkların esas olarak kültürle belirlenmiş, yani ortamla ilgili olduğunu iddia etmeye vardı. Aslında "cinsellik" teriminin yerine "toplumsal cinsiyet" (*gender*) teriminin geçmesi "kadının" biyolojik bir kategori olmaktan çok toplumsal bir rol olduğu inancını ortaya koyuyordu. Bu türden hassas konuları araştırmaya çalışan bir bilimci siyasal bir mayın tarlasında olduğunu biliyordu. Harvard'dan, sosyo-biyoloji şampiyonu E. O. Wilson (d. 1929) gibi bu alana bilinçli olarak girenler bile açık konuşmaktan kaçındılar.*

Ortamı daha da patlayıcı hale getiren, bizzat bilimcilerin, özellikle canlı organizmaları araştıran bilim dallarının -evrim teorisi, ekoloji, etnoloji ya da hayvanların toplumsal davranışlarının incelenmesi- daha belirgin biçimde toplumsal olan kanadındaki, antropomorfik metaforları kullanma ya da insanlarla ilgili sonuçlar çıkarma eğilimiydi. Sosyobiyologlar ya da kendi bulgularını popülarize edenler, ilkel insanın bir avcı olarak açık alanlarda daha yırtıcı bir varoluşa uyum sağlamayı seçmiş olduğu bin yıllık dönemden kalıtım yoluyla aldığı (erkek) izlerin, toplumsal varoluşumuza hâlâ hâkim olduğunu öne sürdüler (Wilson, ibid). Bu görüş sadece kadınları değil tarihçileri de kızdırdı. Evrimci te-

---

*) "Mevcut bilgiler ışığında edindiğim bütün izlenim şudur ki, *Homo Sapiens*, davranışı etkileyen genetik çeşitliliğin niteliği ve büyüklüğü bakımından, tipik bir hayvan türüdür. Kıyaslama doğruysa, insanlığın psişik birliği statüsü bakımından bir doğmadan, test edilebilir bir hipoteze indirgenmiştir. Bu, Birleşik Devletler'in şimdiki siyasal uyumu içinde söylenmesi kolay bir şey değildir ve akademik topluluğun bazı kesimlerinde cezalandırılması gereken bir sapma olarak görülür. Ancak, toplumsal bilimler bütünüyle dürüst olacaklarsa, bu fikirle cepheden hesaplaşmak gerekir... İyi niyet taşımayan bir suskunluğu sürdürmek yerine, genetik davranış farklılığı konusunu incelemek bilimciler için daha iyi olacaktır" (Wilson, 1977, "Biology and Social Sciences, s. 133).

Bu çapraşık sözlerin açık anlamı şudur: ırklar vardır ve genetik nedenlerden ötürü bunlar bazı ayırt edilebilir özellikleri bakımından sürekli biçimde eşitsizdir.

orisyenler doğal seleksiyonu, büyük biyolojik devrimin ışığında "Bencil Gen'in" varolma mücadelesi olarak çözümlediler (Dawkins, 1976). Darwinizm'in katı uyarlamasına sempati duyanlar bile, insan bencilliği, rekabet ve işbirliği hakkında yapılan tartışmalarda genetik seleksiyonun taşıdığı sorumluluğu merak ediyorlardı. Bilim, entelektüel bakımdan önemsiz köktenci gruplar dışındaki eleştirmenler tarafından bir kez daha kuşatıldı. Bununla birlikte -anlamlı biçimde- artık geleneksel dinden gelen ciddi bir ateş altında değildi. Bilimsel kozmolojiden teolojik bir rahatlık sağlayabilen ruhbanlar laboratuvarın hegemonyasını artık kabul ediyorlardı. Bilimsel kozmolojinin "Büyük Patlama" teorisi, müminin gözünde dünyayı bir Tanrı'nın yaratmış olduğuna dair bir kanıt sağlayabiliyordu. Öte yandan 1960'ların ve 1970'lerin, radikal bir tutumdan gerici bir tutuma geçebilen batılı kültür devrimi bilimsel dünya görüşüne karşı güçlü bir neo-romantik ve akıldışı saldırıda bulundu.

Canlı organizma bilimlerinin uzak sınırlarının aksine "sert" bilimlerdeki saf araştırmanın başlıca kalesi, 1970'lerde araştırmanın ve araştırmayı gerçekleştiren teknolojilerin günümüzde toplumsal sonuçlardan ayrılamayacağı neredeyse dolaysız biçimde açığa çıkana kadar bu türden küçük itirazlarla biraz taciz edildi. Bilimsel araştırmadaki sınırların tasarlanıp tasarlanamayacağı sorununu ortaya atan "genetik mühendisliği"nin -mantıksal olarak başka hayat biçimleri kadar insanları da konu alan- görünümü buydu. Bilimciler arasında, özellikle biyoloji alanında bu türden fikirler ilk kez işitiliyordu. Çünkü şimdiye kadar Frankeştayn teknolojilerinin bazı esas unsurları saf araştırmadan ve onun sonuçlarından ayrılmıyordu, ancak bunlar -insan kalıtımındaki bütün genlerin haritasını çıkarmayı planlayan Genome projesindeki gibi- temel araştırmalardı. Bu eleştiriler, o zamana kadar bütün bilimcilerin bilimin temel ilkesi olarak gördükleri şeyi, yani bilimin, toplumun moral inançlarına en marjinal tavizleri vererek* sonuna kadar gerçeği izlemesi gerektiği düşüncesini zayıflattı. Bunlar bilimci olmayanların, bilimcilerin vardıkları sonuçlarla ilişkisi hakkında hiçbir sorumluluk taşımıyorlardı. 1992'de Amerikalı bir bilimci şu gözlemde bulunuyordu: "tanıdığım moleküler biyologların hiç biri biyoteknoloji alanında herhangi bir mali kı-

*) Özellikle insanlar üzerinde deney yapmanın kısıtlanması gibi.

sıtlama içinde değildir" (Lewontin, 1992, s. 37; s. 31-40) ; ya da -bir başka alıntı yaparsak- "sorun (mülkiyet sorunu) yaptığımız her işin merkezinde yer almaktadır" sözleriyle ifade edilen durum (ibid., s. 38) saflık iddiasını daha da kuşkulu hale getirdi.

Artık gündemde olan konu gerçeğin araştırılması değil, gerçeği, koşullarından ve sonuçlarından ayırmanın imkânsızlığı idi. Tartışma aynı zamanda insan türü konusunda iyimserler ile kötümserler arasında yapılıyordu. Bilimsel araştırmaların kısıtlanması ya da bilimcilerin kendilerini sınırlamaları gerektiğini düşünenlerin temel varsayımları, insanlığın, bugünkü örgütlenmişliğiyle, elinde bulunan ve yeryüzünü dönüştüren güçlerin üstesinden gelecek ya da bu güçlerin yol açabileceği tehlikeleri anlayabilecek yetenekte olmamasıydı. Araştırmalarına getirilen bütün sınırlamalara direnen bu büyücüler bile çıraklarına güvenmiyorlardı. Sınırsız araştırmayı savunan argümanlar artık "bilimin, bazılarının sınırlanması gereken teknolojik uygulamalarıyla değil, temel bilimsel araştırmayla ilgilidir" (Baltimore, 1978).

Ve gene bu türden argümanların pek önemi yoktu. Çünkü, bütün bilimcilerin bildiği gibi, bilimsel araştırma sınırsız ve özgür değildi, çünkü gerektirdiği kaynaklar sınırlıydı. Sorun, birilerinin araştırmacılara ne yapmaları ve ne yapmamalarını söylemesi değil, bu türden sınırlama ve yönlendirmeleri kimin ve hangi kriterlerle dayattığı idi. Kurumları doğrudan ya da dolaylı olarak kamu fonlarından beslenen çoğu bilimci için, araştırmaları denetleyenler, serbest araştırma değerlerine bağlılıklarında ne kadar içten olurlarsa olsunlar, benimsedikleri kriterler, bir Planck'ın ya da bir Rutherford'un ya da bir Einstein'ın kriterleri olmayan, hükümetlerdi.

Onların kriterleri, tanımları gereği, özellikle araştırma pahalı olduğunda, "saf" araştırmanın öncelikleri değildi. Ve büyük küresel ekonomik ısınmanın sona ermesiyle birlikte, gelirleri artık harcamalarının önünde gitmeyen en zengin ülkeler bile bütçe yapmak zorunda kalmışlardı. Bunlar, bilimcilerin büyük çoğunluğunu istihdam eden "uygulamalı" araştırmanın öncelikleri de değildi ya da olamazdı, çünkü bu türden araştırmalar genelde "bilginin ilerlemesi" için değil (bu sonucu verseler de) bazı pratik sonuçlara ulaşma ihtiyacıyla -örneğin kanser tedavisi ya da AIDS- gerçekleştiriliyordu. Bu alanlardaki araştırmacılar ilgilendikleri konu üzerinde değil, yaptıkları araştırmanın onları yeniden

temel araştırma yoluna sokacağını umdukları zaman bile, toplumsal olarak yararlı ya da ekonomik olarak kârlı ya da en azından gerekli paranın sağlanabildiği işlerle ilgileniyorlardı. Bu koşullarda, araştırmaya getirilen kısıtlamaların katlanılmaz olduğu, çünkü insanın doğası gereği "merakımızı giderme, keşfetme ve deney yapma" ihtiyacı duyan bir tür olduğu ya da bilimin zirvelerine, klasik dağcı deyişiyle "zirveler orada olduğu için" tırmanmak gerektiği iddiası, hafif bir retorikten ibaretti.

Gerçek, "bilim"in (çoğu insan bunu "sert" doğal bilimler olarak anlar) genelde toplum, özelde ona mali kaynak sağlayanlar için kendi haline bırakılamayacak kadar büyük, güçlü ve vazgeçilmez olduğudur. Onun paradoksu, son çözümlemede, yirminci yüzyıl teknolojisinin dev elektrik santralının ve onu mümkün kılan ekonominin görece küçük bir insan topluluğuna giderek bağımlı olmasıydı. Bu insan topluluğu için, kendi faaliyetlerinin yarattığı devâsa sonuçlar ikincil ve çoğu kez önemsizdir. İnsanların aya seyahat edebilmeleri ya da Brezilya'da yapılan bir futbol maçından alınan görüntülerin bir uydu aracılığıyla Düsseldorf'taki bir ekrandan izlenebilmesi, onlar için, haberleşmeyi zorlaştıran fenomenlerin araştırılması sırasında teşhis edilen ancak evrenin kökenleri hakkında bir teoriyi doğrulayan bir kozmik geriplan gürültüsünün keşfinden, çok daha az ilginçti. Ancak onlar, *ancient* Grek matematikçisi Archimedes gibi, kendilerini anlamayan ve ne yaptıklarına dikkat etmeyen bir dünyada yaşadıklarını ve bu dünyanın biçimlenmesine yardımcı olduklarını biliyorlardı. Archimedes kendi kenti Syracuse'nin askeri mühendislik planlarını yaparken yanına yaklaşan işgalci askerlere, öldürüleceğini umursamadan "Tanrı aşkına, diyagramlarımı bozmayın" demişti. Bu küçük bilimciler topluluğunun araştırma özgürlüğü için yaptığı çağrı, Archimedes'in bu *cri-de-coeur*'u (yürekten kopan çığlığı -çn.) gibiydi. Bunu anlamak mümkündü, ancak gerçekçi değildi.

Dünyayı değiştiren güçler, kendileri için bir anahtar oldukları için onları koruyorlardı, çünkü bu güçler aksi halde anlaşılmaz -yüzyılın sonuna doğru servet ve gücün dışsal belirtilerine görece daha az ilgi gösterilse de anlaşılmaz- ve ayrıcalıklı bir elitin bildiği yolu izlemesine izin vermek zorunda kalacaklarını görüyorlardı. Aksi yönde hareket eden bütün yirminci yüzyıl devletleri bilimin gerilemesine neden olmuşlardı. Bu nedenle bütün devletler, sanatların ve insani bilimlerin çoğunun aksine, bu türden bir

destek olmadıkça işlevini etkin biçimde yerine getiremeyen bilimi desteklerler ve bunu yaparken de, müdahaleden mümkün olduğu kadar kaçınırlar. Ancak hükümetler nihai gerçekle değil (ideoloji ve din dışında) sadece işlerine yarayacak gerçekle ilgilenirler. "Saf" (yani o sırada faydasız) araştırmayı, olsa olsa günün birinde yararlı olabileceği gerekçesiyle ya da ulusal prestij nedeniyle destekleyebilirler. Ulusal prestij bakımında Nobel Ödülü Olimpiyat madalyalarının önünde yer alır ve hâlâ çok daha değerli görülür. Bilimsel araştırma ve teorinin muzaffer yapılarının üzerinde yükseltildiği temeller böyleydi. Bu sayede yirminci yüzyıl, esas olarak bir insanlık trajedisinin yaşandığı çağ olarak değil, insanlığın ilerlediği bir çağ olarak hatırlanacaktır.

19

Yeni Binyıla Doğru

Büyük güvensizlik, sürekli kriz ve her türlü statükonun yokluğuyla nitelenen yeni bir çağın başındayız.... Kendimizi, dünya tarihinin, Jacob Burckhardt'ın betimlediği krizlerinin birinde bulduğumuzu anlamalıyız. Krizin üstesinden gelmek için gerekli koşullar bugün daha iyi görülse de, bu kriz, 1945 sonrasında yaşanandan daha önemsiz değildir. Günümüzde, Doğu Avrupa'da bile ne galipler ve ne de yenilgiye uğramış güçler vardır.

- M. Stürmer, Bergedorf içinde (1993, s. 59)

Dünyasal sosyalizm-komünizm ideali çökmüş olsa da, ortaya attığı sorunlar hâlâ çözülmeyi bekliyor: toplumsal avantajın arsızca kullanılması ve çoğu kez olayların gidişatını yönlendiren paranın aşırı gücü. Ve eğer yirminci yüzyılın küresel dersi iyileştirici bir aşılama olarak hizmet etmezse, o zaman büyük kızıl girdap kendisini bütünüyle tekrarlayabilir.

- Alexander Soljenitsin, New York Times, 28 Kasım 1993

Üç devletin sona erdiğini görmek bir yazar için ayrıcalıktır: Weimar Cumhuriyeti, faşist devlet ve DAC. Federal Cumhuriyet'in sona erdiğini görecek kadar uzun yaşayacağımı sanmıyorum.

- Heine Müller, (1992, s. 361)

I

Kısa Yirminci Yüzyıl, çözümlerini hiç kimsenin bilmediği, hattâ bildiğini iddia etmediği sorunlarla sona erdi. Üçüncü bin yıla doğru gidilirken, çevrelerini kuşatan küresel sisin içinden kendilerine bir yol bul-

maya çalışan *fin-de siècle* yurttaşları gibi, herkes tarihin bir döneminin kapandığını kesinlikle biliyordu. Bunun dışında pek bir şey bilmiyorlardı.

Nitekim, iki yüzyıldır ilk kez, 1990'ların dünyası herhangi bir uluslararası sistem ya da yapıdan tamamen yoksundur. 1989'dan sonra düzinelerce yeni bölgesel devletin kendi sınırlarını belirlemek için herhangi bir bağımsız mekanizmaya sahip olmaksızın -aracı olarak yeterince tarafsız davranacakları kabul edilen üçüncü taraflar bile olmaksızın- ortaya çıkması bu durumu açıklamaya yeter. Bir zamanlar kurulmuş olan ya da en azından tartışmalı sınırları resmen onaylayan büyük güçler neredeydi? Avrupa ve dünyanın haritasını yeniden çizen, bir yerde sınır hattını belirleyen, bir başka yerde plebisit yapılması için ısrar eden Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri neredeydi? (Geçmişte diplomatların öylesine aşina oldukları, artık onların yerini alan kısa halkla ilişki ve foto-egzersiz zirvelerinden çok farklı olan uluslararası çalışma konferansları neredeydi?)

Gerçekten de, binyılın sonunda eski ya da yeni uluslararası güçler neredeydi? Sözcüğün 1914'te kullanılan anlamıyla bir büyük güç olarak kabul edilebilecek yegâne devlet ABD idi. Pratikte bunun ne anlama geldiği tamamen belirsizdi. Rusya onyedinci yüzyılın ortalarındaki büyüklüğüne indirgenmişti. Bu ülke, Büyük Petro'dan bu yana asla bu kadar ihmal edilebilir olmamıştı. Britanya ve Fransa nükleer silah sahipliğinin gizleyemediği saf anlamda bölgesel bir statüye indirgenmişti. Almanya ve Japonya kesinlikle ekonomik "büyük güçler"di, ancak ikisi de muazzam ekonomik kaynaklarını geleneksel tarzda askeri güçle destekleme ihtiyacı duymamışlardı. Bilinmez bir gelecekte ne yapmak isteyebileceklerini hiç kimse bilmese de, böyle bir desteği sağlamakta özgür oldukları zaman bile bunu yapmadılar. Ortak bir siyasal politikayı arzu eden, ancak ekonomik meseleler dışında böyle bir politikaya sahipmiş gibi davranma konusunda bile görülmemiş bir yeteneksizlik gösteren yeni Avrupa Birliği'nin uluslararası siyasal statüsü neydi? Birkaç devlet dışında büyük ya da küçük, eski ya da genç bütün devletlerin, yirmibirinci yüzyıla ulaşıldığı sırada şimdiki biçimleriyle var olacakları bile açık değildi.

Uluslararası sahnedeki oyuncuların niteliği ne kadar belirsiz idiyse dünyanın yüz yüze geldiği tehlikelerin doğası da o kadar belirsizdi. Kısa Yirminci Yüzyıl, büyük güçler ya da onların müttefikleri tarafından, süper güçlerin nükleer felaketle zirveye ulaşan ve sonunda sakınılan, giderek

apokaliptik kitlesel yıkım senaryolarıyla birlikte sıcak ya da soğuk biçimde yürütülen dünya savaşlarının yüzyılı olmuştu. Bu tehlike açık bir biçimde ortadan kalkmıştı. Gelecek ne getirirse getirsin dünya dramasında eski aktörlerin biri dışında hepsinin ortadan kalkması ya da dönüşmesi eski tipte bir Üçüncü Dünya Savaşı'nın en azından ihtimal dahilinde olduğu anlamına geliyordu.

Küçük siyasal ya da başka muhalif gruplar için, Britanya'da IRA'nın faaliyetlerinin ve New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ni havaya uçurma girişiminin (1993) gösterdiği gibi, herhangi bir yeri dağıtmak ya da yıkmak artık mümkündü. Kısa Yüzyıl'ın sonuna kadar, bu türden faaliyetlerin maliyetleri, sigorta şirketlerini bir yana bırakırsak, ılımlıydı, çünkü genel varsayımların aksine devlet dışı terörizm resmi savaşın bombardımanlarından daha çok ayrım gözetiyordu, çünkü amacı (eğer varsa) askeri olmaktan çok esas olarak siyasal idi. Ayrıca bu terörizm patlayıcılar dışında genellikle kitlesel katliamdan çok küçük çaplı katliama uygun el silahlarıyla sürdürülüyordu. Ne var ki, nükleer silahlar ve onların imalatı için gerekli olan malzeme ve know-how dünya piyasasında geniş bir yer tuttuğu zaman, küçük grupların bunları kullanamaması için hiçbir neden yoktu.

1/160 Ayrıca, yıkım araçlarının demokratikleştirilmesi resmi olmayan şiddeti denetim altında tutmanın maliyetini dramatik biçimde arttırdı. Nitekim Kuzey İrlanda'nın Katolik ve Protestan para-militerleri arasındaki birkaç yüz kişiden fazla olmayan savaşçı güçlerle karşı karşıya gelen İngiliz hükümeti bölgedeki varlığını yaklaşık yirmi bin eğitilmiş asker, sekiz bin silahlı polis ve yılda üç milyar sterlini bulan bir harcama sayesinde sürdürdü. Küçük isyanlar ya da başka iç şiddet biçimleri için geçerli olan, bir ülkenin sınırları dışındaki küçük çatışmalar için daha da geçerliydi. Uluslararası durumlarda zengin devletler bile bu türden maliyetleri sınırsız biçimde karşılamaya hazır olamazlardı.

Soğuk Savaş'ın hemen ertesinde ortaya çıkan çeşitli durumlar, özellikle Bosna ve Somali'de devlet iktidarı üzerindeki bu beklenmedik sınırlamayı dramatikleştirdi. Bunlar yeni binyıl içinde uluslararası gerilimin belki de başlıca nedeni olarak görülebilen şeyi, yani dünyanın zengin ve yoksul kesimleri arasında hızla genişleyen bir uçurumun ortaya çıkışını da aydınlatır. Bu kesimlerin her biri diğerine içerliyordu. İslami kök-

tenciliğin yükselişi Batılılaşma yoluyla modernleşme ideolojisine değil, bizzat "Batı"nın kendisine karşı olan bir hareketti. Bu türden hareketlere bağlı olan eylemcilerin Mısır'da olduğu gibi Batılı turistlerin ülkeyi ziyaretlerini önleyerek ya da Cezayir'de olduğu gibi, ülkede yaşayan çok sayıda Batılıyı katlederek amaçlarına ulaşmaya çalışmaları rastlantı değildi. Öte yandan, zengin ülkelerdeki yabancı düşmanlığının en sivri ucu Üçüncü Dünya'dan gelen yabancılara yöneltildi ve Avrupa Birliği, Üçüncü Dünya'dan iş aramak için gelen yoksulların akınına karşı sınırlarını kapattı. ABD'nin içinde bile, bu ülkenin sınırsız göçe *de facto* hoşgörüsüne ciddi muhalefet belirtileri görülmeye başladı.

Ve gene, siyasal ve askeri bakımlardan, birinin gücü diğerinin çok ötesindedir. Kuzey ve Güney devletleri arasındaki hemen her açık çatışmada Kuzey'in ezici teknik üstünlüğü ve zenginliği, 1991 Körfez Savaşı'nın da kanıtladığı gibi, kesin bir zafer kazandı. Bazı Üçüncü Dünya ülkelerinin birkaç nükleer füzeye -bunları muhafaza edecek ve fırlatacak araçlarla birlikte- sahip olmaları bile etkin bir caydırma sağlamıyordu, çünkü Batılı devletler, İsrail ve Körfez Savaşı koalisyonunun Irak'ta kanıtladığı gibi, gerçek bir tehdit oluşturamayacak kadar zayıf olan potansiyel düşmanların saldırılarını boşa çıkaracak darbeler indirmeye hem hazırdı hem de bu yeteneğe sahipti. Askeri bakış açısından Birinci Dünya, Mao'nun "kâğıttan kaplan" deyişindeki gibi, Üçüncü Dünya karşısında kendisini rahat hissediyordu.

Ancak Kısa Yirminci Yüzyıl'ın son yarısında, Birinci Dünya'nın Üçüncü Dünya'ya karşı topyekûn savaşları değil, sadece tek tek verilen savaşları kazanabileceği ya da savaşları kazansa bile, bu türden bölgelerin denetimini sağlayamayacağı giderek açığa çıkmıştı. Emperyalizmin başlıca varlığı, yani bir kez fethedildikten sonra sömürge halklarının bir avuç işgalci tarafından yönetilmeye sessizce razı olmaları, ortadan kalkmıştı. Bosna-Hersek'i yönetmek Habsburg İmparatorluğu için hiç bir sorun yaratmamıştı, ancak 1990'ların başında bütün hükümetlere askeri danışmanları tarafından, savaşın parçaladığı bu mutsuz ülkenin sükûnete kavuşmasının sınırsız bir süre için, yüzbinlerce askerin varlığını, yani büyük bir savaştakiyle kıyaslanabilecek bir seferberliği gerektireceği, bir tavsiye olarak söylendi. Somali bölgesi her zaman zor bir sömürge olmuştu ve kısa bir süre için bir tuğgeneralin başkanlığında bir İngiliz gücünün mü-

dahalesini gerektirmişti ve gene "Çılgın Molla" olarak tanınan Muhammed bin Abdullah'ın bile İngiliz ve İtalyan sömürge hükümetleri için üstesinden gelinemeyen sürekli sorunlara yol açacağı Londra ve Roma'nın aklından bile geçmemişti. Gene 1990'ların başında ABD ve öteki Birleşmiş Milletler ülkelerinin on binlerce kişiden oluşan işgal güçleri sonuçları belli olmayan süresiz bir işgal seçeneğiyle karşılaştıkları zaman küçük düşürücü bir biçimde bölgeden çekildiler. Komşu Haiti'de - Washington'a bağlı geleneksel bir uydu- seçimle iş başına gelmiş ve Amerika'nın (duraksayarak) desteklediği bir devlet başkanının geri dönüşüne izin vermeyi reddeden ve ABD'nin Haiti'yi işgaline meydan okuyan, Amerika'nın silahlandırdığı ve biçimlendirdiği bir ordunun başındaki bir generalle karşılaştığında, büyük ABD bile ürktü. ABD, 1915'ten 1934'e kadar yaptığı gibi Haiti'yi bir kez daha işgal etmeye kalkışmadı. Bunun nedeni, üniformalı eşkiyalardan oluşan yaklaşık bin kişilik Haiti ordusunun ciddi bir askeri sorun oluşturması değil, Haiti sorununun dış güçlerin müdahalesiyle nasıl çözümleneceğini artık kimsenin bilememesiydi.

Özetle, yüzyıl küresel bir karışıklıkla sona erdi. Bu karışıklığın niteliği belirsizdi ve ona son verecek ya da denetim altına alacak belirgin bir mekanizma yoktu.

II

Bu güçsüzlüğün nedeni sadece dünya krizinin sahici derinliğinde ve karmaşıklığında değil, aynı zamanda insan türünün yaşamını çekip çevirmek ya da ileriye götürmek için eski ya da yeni bütün programların görünürdeki başarısızlığında yatar.

Kısa Yirminci Yüzyıl bir din savaşları çağı olmuştu. Onun en militan ve kana susamış dinleri, sosyalizm ve ulusalcılık gibi seküler ideolojilerdi. Bunlarda tanrıya eşit ögeler, kutsal kabul edilen soyutlamalar ya da büyük saygı gören politikacılar vardı. Bu türden seküler ibadetin aşırı uçları muhtemelen Soğuk Savaş'ın sona ermesinden önce, çeşitli siyasal kişilik kültlerini de kapsayarak zayıfladı ya da, daha doğrusu, evrensel kiliseler olmaktan çıkarak dağınık rakip sektlere indirgendi. Bununla birlikte, onların gücü geleneksel dindeki gibi duyguları harekete

geçirme yeteneğinde değil -ideolojik liberalizm bunu pek deneyemedi- kriz içindeki bir dünyanın sorunlarına kalıcı çözümler bulma vaadinde yatıyordu. Ancak yüzyıl sona ererken gerçekleştirmeyi başaramadığı şey tam da buydu.

SSCB'nin çöküşü doğal olarak dikkatleri, öncelikle Sovyet komünizminin, yani piyasa ve fiyat mekanizmalarına etkin biçimde başvurmaksızın bütün üretim araçlarının devlet mülkiyeti altına alınmasının ve devletin her şeyi kapsayacak şekilde merkezi plan uygulamasını bütün bir ekonominin temeli haline getirme girişiminin başarısızlığına çekti. Sosyalist idealin bütün diğer tarihsel biçimleri, bütün üretim, dağıtım ve değişim araçlarının (zorunlu olarak merkezi devlet mülkiyeti olmasa da) toplumsal mülkiyetini ve özel girişim ile rekabetçi bir piyasanın kaynak tahsisatının tasfiyesini temel alan bir ekonomiyi öngörmüştü. Dolayısıyla bu başarısızlık, hiç bir rejim ya da hükümet sosyalist ekonomiyi kurduklarını iddia etmiş olmasalar da, Marksist ya da başka türlü, komünist olmayan sosyalizm özlemlerini de zayıflattı. Hangi biçimde olursa olsun Marksizm, yani komünizmin entelektüel gerekçesi ve esini, bir tartışma konusu olarak kalmaya devam edecektir. Ancak açıktır ki, eğer Marx önemli bir düşünür olarak yaşasa da, ki bundan pek kuşku duyulamaz, 1890'lardan beri Marksizmin siyasal eylem doktrinleri ve sosyalist hareketler için özlemler olarak formüllendirilen uyarlamalarının hiç biri bu tartışmayı kendi özgün biçimleri içinde yapmayacaktı.

Öte yandan, Sovyet modelinin karşı-ütopyası da kanıtlanabilir biçimde iflas etti. Bu ütopya, bütün kaynakları sınırsız rekabet koşulları altında hiçbir şekilde sınırlanmamış piyasa tarafından tahsis edilen bir ekonomiye, sadece azami ölçüde mal ve hizmet üretmekle kalmayan, aynı zamanda azami mutluluk ve "özgürlük" ismini hak eden yegâne toplum türü olduğu düşünülen bir duruma duyulan teolojik inançtı. Böylesine saf bir *laissez faire* toplumu asla varolmamıştı. Sovyet ütopyasının aksine, ultra-liberal ütopyayı pratikte gerçekleştirmek için 1980'lerden önce ne yazık ki hiçbir girişimde bulunulmamıştı. Bu ütopya Kısa Yirminci Yüzyıl'ın büyük bir bölümünde hem mevcut ekonomilerin yetersizliklerini ve hem de devlet iktidarı ve bürokrasinin büyümesini eleştiren bir ilke olarak yaşamıştı. Batı'da bunu gerçekleştirmek için yapılan en ısrarlı girişim, Britanya'da, ekonomideki başarısızlığı devrildiği sırada genellikle kabul edi-

len Mrs Thatcher'ın rejimi, aşamalı bir uygulama yapmak zorunda kaldı. Ne var ki, Batılı danışmanların tavsiye ettikleri "şok terapiler" aracılığıyla, bu türden laissez faire ekonomilerini kısa süre içinde eski Sovyet sosyalist ekonomilerinin yerine geçirme girişiminde bulunulduğunda, sonuçlar ekonomik olarak korkunç ve gerek toplumsal gerekse siyasal bakımdan felaket oldu. Neo-liberal teolojinin temelini oluşturan teoriler, ne kadar zarif olurlarsa olsunlar, gerçeklikle pek az ilişkileri olmuştu.

Sovyet modelinin başarısızlığa uğraması kapitalizm yanlılarının, hiçbir ekonomi bir borsa olmaksızın işleyemez şeklindeki kanaatlerini doğruladı; ultra-liberal modelin başarısızlığı ise sosyalistlerin, ekonomi de dahil insani sorunların piyasanın insafına terk edilmeyecek kadar önemli olduğu şeklindeki daha da haklı çıkan inançlarını doğruladı. Bu aynı zamanda, kuşkucu iktisatçıların, ülkenin ekonomik başarısı ya da başarısızlığı ile ülkedeki ekonomi teorisyenlerinin sivrilmesi arasında gözle görülebilen hiçbir ilişkinin olmadığı varsayımlarını da destekledi.* Ne var ki, karşılıklı olarak birbirini dışlayan zıt kutuplar olarak kapitalizm ile sosyalizmi karşı karşıya getiren tartışmanın, gelecek kuşaklar tarafından, yirminci yüzyılın ideolojik Din Soğuk Savaşları'nın bir kalıntısı olarak görülmesi pekâlâ mümkündür. Bu tartışma onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Katolikler ile çeşitli reformcular arasında gerçek Hıristiyanlığın ne olduğuna dair tartışmanın onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda çözümlenmesi gibi, üçüncü bin yılda kayıtsızlıkla karşılanabilir.

Uçlarda yer alan iki kutbun dağılmasından daha ciddi olan, yüzyılın en etkileyici ekonomik mucizelerinin gerçekleşmesini sağlayan aracın ya da karma program ve politikalar denebilecek şeyin yönünü kaybetmesiydi. Bunlar, kamu ile özeli, piyasa ile planlamayı, devlet ile özel

---

*) Olsa olsa ters bir ilişki olduğu öne sürülebilir. İktisat teorisyenlerinin en seçkin okullarından birine sahip olduğu bir sırada (1938'den önce) Avusturya'nın dillere destan bir ekonomik başarısı yoktu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avusturya ekonomi alanında başarılı olduğunda, bu ülkede dışarda şöhrete sahip bir iktisatçının yaşadığını düşünmek pek mümkün değildi. Kendi üniversitelerinde uluslararası alanda kabul görmüş ekonomi teorilerini tanımayı bile reddeden Almanya, bu nedenle büyük bir sorunla karşılaşmadı. *American Economic Review*'da ortalama olarak kaç tane Koreli ya da Japon iktisatçıdan alıntı yapılmıştır? Ne var ki, sosyal demokrat, refah içinde ve geç ondokuzuncu yüzyıldan beri uluslararası alanda saygıdeğer pek çok iktisat teorisyeniyle dolu olan İskandinavya argümanın öteki yanında anılabilir.

girişimi fırsat düştüğünde ve yerel ideoloji uygun olduğunda, pragmatik olarak birleştirmişti. Buradaki sorun, entelektüel olarak cazip ya da etkileyici bir teorinin uygulanmasında, bu teorinin soyut olarak savunulabilir olup olmamasında yatmaz, çünkü bu programların gücü entelektüel tutarlılığından çok pratik başarısında yatar. Kriz Onyılları çeşitli Altın Çağ siyasetlerinin sınırlarını gösterdi, ancak ikna edici alternatifler - şimdilik- oluşturmaksızın. Bunlar aynı zamanda, potansiyel olarak felaketli ekolojik sorunların yanı sıra, 1945'ten beri ekonomik dünya devrimi çağının beklenmedik, ancak dramatik toplumsal ve kültürel sonuçlarını da açığa vurdu. Özetle bunlar, insani kolektif kurumların insan eyleminin kolektif sonuçları üzerinde denetimi kaybetmiş olduğunu ortaya koydu. Aslında, neo-liberal ütopyanın kısa süren bir moda oluşunu açıklamaya yardımcı olan entelektüel cazibelerden biri, tam da bunun kolektif insan kararlarını atlama anlamına gelmesiydi. Bırakın her birey doyum sağlamak için kısıtlanmadan ne istiyorsa yapsın, sonuç ne olursa olsun, en iyisi olacaktı. İstenmeyen bir alternatif çizgi daha kötü sonuç verecekti.

Devrim Çağı'nda ve ondokuzuncu yüzyılda doğan programatik ideolojiler yirminci yüzyılın sonunda bir kayba uğradıklarını gördülerse de, bu karışık dünyanın en *ancient* rehberleri olan geleneksel dinler de ortaya hiçbir uygun alternatif koymadılar. Batılı olanlar, kilise üyeliğinin ve dinsel törenlere sık sık katılanların hâlâ alışılmış olduğu birkaç ülkede bile - garip bir biçimde başını ABD'nin çektiği- karışıklık içindeydiler (Kosmin/Lachmann, 1993). Çeşitli Protestan mezheplerin güç kaybı hızlandı. Yüzyılın başında inşa edilen kiliseler ve mâbetler yüzyılın sonunda boşaldı ya da Wales gibi ulusal kimliğin oluşumuna yardımcı oldukları ülkelerde bile başka amaçlar için kullanılmak üzere satıldı. Gördüğümüz gibi, 1960'lardan itibaren Roma Katolisizmi'nin zayıflaması büyük bir hız kazandı. Kilise'nin halkın rağbet etmediği rejimlere muhalefeti sembolleştirme avantajından yararlandığı eski komünist ülkelerde bile, post-komünist Katolik sürü, her yerdeki gibi, çobanın gösterdiği yoldan sapma eğilimi gösterdi. Dinsel gözlemciler zaman zaman Ordodoks Hıristiyanlık'ın post-Sovyet bölgesinde dine bir dönüş olduğuna inandılar, ancak bu imkânsız bir gelişme olmasa da, yüzyılın sonunda bu yöndeki bulgular güçlü değildi. Sayıları giderek azalan erkek ve kadınlar, yararı ne olursa olsun, bu Hıristiyan paydaların çeşitli doktrinlerine kulak verdi.

Geleneksel dinlerin zayıflaması ve düşüşü, en azından gelişmiş dünyanın kent toplumlarında, dinin militan biçimde sekter gelişimiyle ya da yeni kültlerin ya da kült cemaatlerinin yükselişiyle telafi edilmedi. Aynı durum, pek çok kadın ve erkeğin, ne anlayabildikleri ne de çok akıl dışı biçimde kendi güçlerini oluşturan bir inançlar karışımıyla denetleyebildikleri bir dünyadan çekilme arzuları için daha da geçerliydi. Bu türden mezheplerin, kültlerin ve inanışların aleniyeti dikkatleri onların görece zayıf desteğinden uzaklaştırmamalıdır. Ultra-ortodoks mezhep ya da gruplara mensup olan İngiliz Yahudilerinin oranı % 3-4'ten fazla değildi. Militan ve misyoner mezheplere mensup olan ABD'li yetişkin nüfusun oranı ise % 5'ten fazla değildi (Kosmin, Lachmann, 1993, s. 15-16).*

Üçüncü Dünya'da ve bu dünyanın kıyılarında durum aslında farklıydı. Bunun sürekli istisnası Uzak Doğu'nun büyük nüfusuydu. Bu nüfusun Konfüçyüsçü geleneği birkaç bin yıldır resmi olmayan kültlere değilse de resmi dine karşı bağışıklık sağlamıştı. Aslında burada, dünya hakkında popüler düşünce biçimlerini oluşturan dinsel geleneklerin kamusal sahnede, sıradan insanların aynı sahnenin aktörleri haline gelişi gibi, önem kazanması beklenebilirdi. Yüzyılın son on yıllarında, kendi ülkelerini modern dünyaya yönelten sekülerleşmiş ve modernleşmiş elit azınlıklar marjinalleştikçe (bk. bölüm 12) olan budur. Siyasallaşmış dinin cazibesi her zamankinden daha da büyüktü, çünkü eski dinler, tanımları gereği, toplumsal bozulmanın ajanı olan Batı uygarlığına ve yoksul dünyayı her zamankinden daha çok sömürdüğü görülen zengin ve tanrısız ülkelere düşmandılar. Bu türden hareketlerin yerel hedefleri Mercedes arabaları ve özgürleşmiş kadınları olan Batılılaşmış zenginlerdi. Böylece bu hareketler bir sınıf mücadelesi rengi kazandılar. Bunlar batıda aşina olunan (ama yanlış kullanılan) bir terimle "köktenci" olarak tanındılar. Hangi isim verilirse verilsin, bu türden hareketler *ex officio* (konumları gereği -çn.) muhayyel geçmişin daha basit, daha istikrarlı ve daha anlaşılabilir bir çağını düşünüyorlardı. Böyle bir çağa geri dönüş olmadığı ve bu ideolojiler, sözgelimi *ancient* ortaçağdaki kırsal kabilelere hiçbir şekilde benzemeyen toplumların aktüel sorunları hakkında hiçbir şey söyleyemedikleri için, bu

---

*) Kendilerini, Şavuot, İsa Kiliseleri cemaati, Yehova'nın Şahitleri, Yedinci Gün Mucizesi'ne inananlar, Tanrı Meclisleri, Kutsal Kiliseler, "Yeniden Doğanlar" ve "Karizmatik" olarak betimleyenleri hesaba kattım.

sorunlara hiçbir uygun çözüm bulamadılar. Bunlar Viyanalı düşünür Karl Kraus'un psikanaliz dediği şeyin arazlarıydılar: "belirtisini taşıyanın iyileştirilmesi gereken hastalık."

Bu aynı zamanda sloganların ve duyguların karışım haliydi -buna pek ideoloji denemez. Bunlar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, savaş sırasında bombalanan Avrupa kentlerinin harabeleri arasında yabani otların bitmesi gibi, eski kurum ve ideolojilerin harabeleri üzerinde gelişti. Bu, yabancı düşmanlığı ve kimlik siyasetleriydi. Bugünü reddetmek, sorunlara çözüm bulmak şöyle dursun, bunların formüllendirilmesini bile gereksiz hale getirir (bk. bölüm 14/vi). Aslında, böyle bir yaklaşımı yansıtan siyasal bir programa en yakın olan şey, varsayılan homojen etnik-linguistik- kültürel "uluslar" için geliştirilen Wilsoncu-Leninist "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı"nın, yeni binyıl yaklaşırken, açıkça vahşi ve trajik bir saçmalığa indirgenmekte olmasıydı. Erken 1990'larda belki de ilk kez, siyasetle ilgilenmeyen akılcı gözlemciler (ulusalcı eylemciliğin özgül bir grubundan olanların dışında) "kendi kaderini tayin hakkı"ndan vazgeçilmesini alenen önermeye başladılar.*

Entelektüel boşluğun, güçlü, hattâ umutsuz bir kitlesel heyecanla birleşmesinin, kriz, güvensizlik ve -yerkürenin büyük bölümünde- devletlerin ve kurumların dağıldığı zamanlarda siyasal olarak güçlenmesi ilk kez olmuyordu. İki savaş arası dönemde yaşanan huzursuzluğun faşizmi yaygınlaştıran hareketlere yol açması gibi, Üçüncü Dünya'nın dinsel-siyasal protestoları ve dağılmakta olan bir dünyada güvenli bir kimlik ve toplumsal düzene duyulan açlık, ("cemaat" çağrısı alışılmış biçimde "yasa ve düzen" çağrısıyla birleştirildi) etkin siyasal güçlerin gelişebileceği bereketli toprağı sağlıyordu. Bu hareketler de eski rejimleri yıkabiliyor ve

---

*) Krş. sürgündeki bir anti-komünist Rus'un, İvan İlyin'in, 1949'daki öngörüsü. İlyin, post-Bolşevik Rusya'nın imkânsız bir "kesin etnik ve bölgesel alt-bölümlenme"ye tâbi tutulması girişiminin sonuçlarını önceden gördü. "En ılımlı varsayımlara dayanarak, hiç birinin ne tartışmasız bir bölgeye, ne otoriteye sahip hükümetlere, ne yasalara, ne mahkemelere, ne orduya, ne de etnik olarak tanımlanmış bir nüfusa sahip oldukları, bir sürü ayrı "devlet"imiz olacak. Bir sürü boş etiket. Ve yavaş yavaş, gelecekteki on yıllar boyunca, ayrılma ya da parçalanma yoluyla yeni devletler oluşacak. Bunların her biri toprak ve nüfus için kendi komşularıyla uzun bir mücadeleye girecekler, bu da Rusya içinde bir dizi sonsuz iç savaşa yol açacak" (alıntı, Chiesa içinde, 1993, s. 34, 36-37).

yenilerini kurabiliyordu. Ne var ki bunların yeni bin yıl için, Felaket Çağı'nda çözümler üretmiş olan faşizmden daha fazla çözüm üretmesi muhtemel değildi. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda bunların, belirleyici devlet iktidarı silahını ele geçirmesinden önce bile bazı faşizmleri muazzam hale getiren türden örgütlü ulusal kitle hareketleri yaratıp yaratamayacakları henüz açık değildi. Bunların belki de başlıca varlığı akademik iktisada ve serbest piyasayla özdeşlenen bir liberalizmin antidevlet retoriğine karşı sahip oldukları bağışıklıktı. Politikacılar bir endüstri dalının yeniden ulusallaştırılmasını dayattıklarında, özellikle onları anlayamıyorlarsa, farklı argümanlarla oyalanmayacaklardı. Ve gene, bir şeyler yapmaya hazır olsalar da, ne yapmaları gerektiğini herhangi bir başkasından daha fazla bilmiyorlardı.

III

Kuşkusuz, bu kitabın yazarı da bilmiyor. Ve gene bazı uzun vadeli gelişme eğilimleri, hem dünyanın belli başlı bazı sorunlarından oluşan bir gündemi hem de bunları çözmenin en azından bazı koşullarını tasarlamamıza izin verecek kadar açıktı.

İki merkezi ve uzun vadede belirleyici sorun, demokratik ve ekolojik idi. Yirminci yüzyılın ortalarından beri büyüklük bakımından bir patlama gösteren dünya nüfusunun 2030 yılı civarında, esas olarak Üçüncü Dünya'nın doğum oranında bir azalma sayesinde yaklaşık on milyar kişi ya da 1950'deki sayının beş katı olarak istikrarlı hale gelmesi bekleniyordu. Eğer bu tahmin yanlış çıkarsa, geleceğe ilişkin bütün bahisler kaybedilecekti. Bu tahminin kabaca gerçekçi olduğu gösterilse bile, şimdiye kadar küresel çapta karşılaşılmayan bir sorun, istikrarlı bir dünya nüfusunun ya da daha büyük olasılıkla bir düzeyde dalgalanan ya da trendi biraz yükselten (ya da düşüren) bir dünya nüfusunun nasıl muhafaza edileceği sorunu ortaya çıkacaktı. (Küresel nüfusta düşünülebilir olsa da muhtemel olmayan dramatik bir düşüş daha da büyük sorunlara yol açacaktı.) Ne var ki, dünya nüfusunun istikrarlı olsun ya da olmasın kestirilebilir hareketlerinin, farklı bölgeler arasındaki dengesizlikleri arttıracağı kesindi. Bir bütün olarak, zengin ve gelişmiş ülkeler, tıpkı Kısa Yirminci Yüzyıl'daki gibi, nüfusları önce istikrar kazanan ya da artık ken-

dini yenilemeyen, 1990'larda bu türden çeşitli ülkelerde görüldüğü gibi artık artış göstermeyen ülkeler olacaklardı.

Erkekleri ve kadınları El Salvador ve Fas standartlarına göre zenginleştiren mütevazı işler peşinde koşan büyük gençlik ordularına sahip yoksul ülkelerin kuşattığı, çocuk sayısının az, yaşlı yurttaş sayısının çok olduğu zengin ülkeler, kitlesel göçe izin verme (ülke içinde siyasal sorunlara yol açıyordu) ya da kendilerini ihtiyaç duydukları kadar göçmenle sınırlama (uzun vadede elverişsiz olabilirdi) ya da bazı başka formüller bulma seçeneğiyle yüz yüze geleceklerdi. En muhtemeli, yabancılara toplumsal ve siyasal yurttaşlık hakları vermeyen, yani esas olarak eşitsiz toplumlar yaratan geçici ve koşullu göçe izin vermekti. Bunlar Güney Afrika ve İsrail'deki gibi açıkça *ırkçı* toplumlardan (dünyanın bazı kesimlerinde azalırken, bazılarında hiçbir şekilde dışlanmayan) bulundukları ülkeyi zaman zaman para kazandıkları bir yer olarak görürken, kendi ülkelerindeki köklerini muhafaza ettikleri için yerleşme talebinde bulunmayan göçmenlerin kuraldışı bir hoşgörüyle karşılandığı toplumlara kadar değişebiliyordu. Daha geç yirminci yüzyıl ulaşım ve iletişiminin yanı sıra, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki muazzam gelir uçurumu, bu türden ikili varoluşu öncekinden daha mümkün hale getirdi. Bu durum uzun ya da kısa vadede yerliler ile yabancılar arasındaki sürtüşmeleri daha az tahrik edici hale getirse de, sonsuz iyimserler ile hayal gücü zayıf kuşkucular arasındaki tartışma sürecektir.

Bu sürtüşmelerin gelecek on yılların ulusal ya da küresel siyasetinde önemli bir faktör olacağından pek kuşku duyulamaz.

Ekolojik sorunlar, uzun vadede belirleyici olmakla birlikte böylesine dolaysız biçimde patlayıcı değildi. Bu, ekolojik sorunları küçümsemek anlamına gelmez. Bununla birlikte, bu sorunları, 1970'lerde kamu bilincine ve kamusal tartışma alanına girdiğinden beri, yakın bir kıyamet beklentisi varmış gibi hatalı biçimde tartışma eğilimi gösterildi. Ne var ki, "sera etkisi"nin ortalama deniz seviyesini 2000 yılında Bangladeş ve Hollanda'nın sulara gömülmesine yol açacak kadar yükseltemeyeceği ya da her gün bilinmeyen sayıda canlı türünün yokolmasının daha önce de yaşanmış olması, gönül rahatlığına yol açmadı. Kısa Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısındaki gibi bir ekonomik büyüme oranı, sınırsız bir süre korunsaydı (bunun mümkün olabileceği varsayılarak) gezegenin doğal or-

tamı bakımından bu durumun, bu ortamın bir parçası olan insan türünü de kapsayarak, geri çevrilemez ve felaketli sonuçlara yol açması gerekirdi. Bu durum, gezegeni tahrip etmekle ve onu yaşanmaz hale getirmekle kalmayacak, biosfer üzerindeki yaşam modelini de kesinlikle değiştirecek ve belki de şu anki sayılarının yanı sıra her şeyini bildiğimiz insan türü için onu yaşanamaz hale getirebilecekti. Ayrıca, modern teknolojinin türümüzün ortamı dönüştürme kapasitesini arttırma oranı öyledir ki, bu oranın artmadığını farzetsek bile, bu soruna ayrılacak zamanın yüzyıllardan çok on yıllarla ölçülmesi gerekir.

Bu yaklaşan ekolojik krize yanıt verme konusunda mantıksal bir kesinlikle ancak üç şey söylenebilir. Birincisi, bu yanıtın yerel değil küresel olması gerekir. Bununla birlikte, küresel kirlenmenin en büyük yegâne kaynağının, dünya nüfusunun ABD'de yaşayan % 4'ünün tükettiği petrol için gerçekçi bir fiyat ödemekle sorumlu tutulması bu konuda daha çok zaman kazandıracaktır. İkincisi, ekolojik siyasetin hedefi hem radikal hem de gerçekçi olmak zorundadır. Piyasa çözümleri, yani çevresel atıkların maliyetini tüketicilerin kendi mal ve hizmetleri için ödedikleri fiyata dahil etme uygulaması uygun değildir. ABD örneğinin gösterdiği gibi, bu ülkede enerji vergisini arttırmak için yapılan mütervazı bir girişim bile, üstesinden gelinemez siyasal zorluklara yol açabilir. 1973'ten beri petrol fiyatlarının seyri, bir serbest piyasa toplumunda, enerji maliyetinin altı yıl içinde on iki- on beş kat artmasının yarattığı etki, enerji kullanımını azaltmayıp daha etkin hale getirirken, fosil yakıtların yerini tutamayacak yeni ve çevre bakımından kuşkulu kaynaklara yapılan muazzam yatırımları teşvik etti. Bunlar da fiyatı tekrar düşürecek ve israfı arttıracaktı. Öte yandan, insan ile doğa arasında sözde ilkel ortakyaşamaya dönüş gibi fanteziler bir yana, dünya çapında sıfır büyüme gibi öneriler, radikal olmakla birlikte, hiçbir şekilde uygulanamaz. Mevcut koşullar altında sıfır büyüme, dünya ülkeleri arasındaki şimdiki eşitsizlikleri, İsviçre'de yaşayan ortalama insan için, Hindistan'da yaşayan ortalama insana kıyasla daha katlanılabilir olan bir durumu, dondurur. Ekolojik siyasetlere başlıca desteğin zengin ülkelerden ve bu ülkelerde de zengin ve orta sınıflardan (kirletici faaliyetlerle para kazanmayı uman işadamları dışında) gelmesi rastlantı değildir. Çoğalan ve düşük istihdamlı yoksul ülkeler daha az değil daha çok "gelişme" istiyorlardı.

Gene de, zengin olsun olmasın, ekolojik siyasetleri destekleyenler haklıydı. Gelişme oranı orta vadede -bu terim oldukça anlamsızdı- "katlanılabilir" olana indirgenmeliydi ve uzun dönemde insanlık, tükettiği (yenilenebilir) kaynaklar ile faaliyetlerinin çevre üzerinde yarattığı etkiler arasında bir denge sağlamalıydı. Bunun nasıl gerçekleştirileceğini ve bu türden sürekli bir dengenin, nüfus, teknoloji ve tüketimin hangi düzeyinde mümkün olacağını kimse bilmiyor ya da hiç kimse bu konularda serbestçe fikir yürütmeye cesaret edemiyordu. Bilimsel uzmanlık hiç kuşkusuz geri dönüşü olmayan bir krizden sakınmak için yapılması gerekeni saptayabiliyordu, ancak böyle bir dengeyi oluşturma sorunu bilim ve teknolojinin sorunu değil, siyasal ve toplumsal bir sorundu. Ne var ki, bir şey inkâr edilemezdi. Bu denge, ekonomik girişimlerin sınırsız kâr peşinde koşmalarını, tanımları gereği bu hedefe adanmış olmalarını ve küresel bir serbest piyasada birbiriyle rekabet etmelerini temel alan bir dünya ekonomisiyle bağdaştırılmazdı. Çevresel bir bakış açısından, eğer insanlığın bir geleceği olacak idiyse, Kriz Onyılları'nın kapitalizmi bu konuda hiçbir şey yapamazdı.

IV

Dünya ekonomisinin sorunları soyutlanarak ele alındığında, bir istisna dışında o kadar vahim değildi. Kendi başına bırakılsa bile, büyümeye devam edecekti. Kondratiyef periyodlarının söylediğine göre, bin yılın sona ermesinden önce refaha yol açan bir başka büyüme çağı gelecekti. Bu gelişme ancak, Sovyet sosyalizminin dağılmasının sonraki etkileriyle, dünyanın bazı bölgelerinin anarşi ve savaş içinde çökmesiyle ve belki de iktisatçıların iktisat tarihçilerinden daha fazla hayranlıkla izleme eğiliminde oldukları küresel serbest ticaretin aşırıya kaçmasıyla bir süre engellenebilirdi. Bu arada büyümenin genişliği muazzamdı. Gördüğümüz gibi, Altın Çağ öncelikle "gelişmiş piyasa ekonomileri"nin, yaklaşık altı yüz milyon insanın yaşadığı yirmi kadar ülkenin (1960) büyük ileri atılımıydı. Küreselleşme ve üretimin uluslararası yeniden dağıtımı, dünyanın altı milyarlık geri kalanının çoğunu küresel ekonomiye taşımaya devam edecekti. Doğuştan kötümser olanlar bile bunun iş dünyası için teşvik edici bir beklenti olduğunu teslim etmek zorunda kaldılar.

Başlıca istisna, Üçüncü Dünya'nın büyük kısmında 1980'lerin felaketli etkisiyle ve pek çok eski sosyalist ülkenin yoksullaşmasıyla bir ölçüde hızlanan bir süreç, dünyanın zengin ve yoksul ülkeleri arasındaki uçurumun genişlemesi idi. Üçüncü Dünya'nın büyüme oranındaki görülmemiş düşüş bu uçurumu genişlemeye devam ediyormuş gibi gösterdi. Sınırsız uluslararası neo-klasik ekonomileri izleyen yoksul ülkeleri zengin ülkelere yaklaştıracağı inancı, ortak duygunun yanı sıra tarihsel deneyime de ters düşer.* Böylesine artan eşitsizliklerle gelişen bir dünya ekonomisi, gelecekteki sorunları neredeyse kaçınılmaz biçimde arttırıyordu.

Ne var ki, ekonomik faaliyetler her halükârda kendi bağlam ve sonuçlarından soyutlanarak varolmazlar ve olamazlar. Gördüğümüz gibi, geç yirminci yüzyıl dünya ekonomisinin üç yönü alarm sinyalleri vermekteydi. Birincisi, teknoloji, insan emeğini mal ve hizmet üretiminin dışına atarak mahvetmeye devam ediyor ve bunu yaparken safra olarak atılanlara ne yeterince iş sağlıyor, ne de onları özümleyebilecek bir ekonomik büyüme oranı garanti ediyordu. Batı'da Altın Çağ'da görülen tam istihdama geçici de olsa bir dönüş olabileceğini ciddi biçimde bekleyen pek az gözlemci vardı. İkincisi, işgücü başlıca üretim faktörü olarak kalırken, ekonominin küreselleşmesi, endüstriyi, iş gücü maliyetinin yüksek olduğu zengin ülkelerdeki eski merkezlerinden, başka imkânların yanı sıra başlıca avantajı ucuz el ve kafa emeği olan ülkelere kaydırdı. Buradan bir ya da iki sonuç çıkarmak gerekir: işlerin ücretin yüksek olduğu bölgelerden düşük olduğu bölgelere aktarılması ve (serbest piyasa ilkelerine göre) ücretlerin yüksek olduğu bölgelerde küresel ücret rekabetinin baskısı altında ücretlerin düşmesi. Britanya gibi eski sanayi ülkeleri, toplumsal bakımdan patlayıcı sonuçlarına ve bu temelde YSÜ'ler ile yarışmalarının pek mümkün olmamasına rağmen, bu durumda bizzat ucuz iş gücü ekonomileri olma yolunda hareket edebiliyorlardı. Tarihsel olarak bu türden baskılar devlet eylemiyle -örn. korumacılıkla karşılanmıştı. *Fin-de-siècle* dünya ekonomisinin endişe verici üçüncü yönüne gelince, bu ekonominin ve saf bir serbest piyasa ideolojisinin zaferi, ekonomik altüst oluşların toplumsal etkilerini yönlendirmek için gerekli

---

*) Üçüncü Dünya sanayileşmesinin hep sözü edilen başarılı ihracat örnekleri - Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore- Üçüncü Dünya nüfusunun % 2'sinden daha azını temsil eder.

pek çok enstrümanı zayıflattı, hattâ ortadan kaldırdı. Dünya ekonomisi giderek güçlenen ve denetlenemeyen bir motordu. Denetlenebilir miydi? Denetlenebilirse, kimin tarafından denetlenebilirdi?

Bu hem ekonomik hem de toplumsal sorunlara yol açtı. Bu sorunlar bazı ülkelerde (örn. Britanya) diğerlerinden (örn. Güney Kore) bariz biçimde çok daha ağırdı.

Altın Çağ'ın ekonomik mucizeleri "gelişmiş piyasa ekonomileri"nde yükselen gerçek gelirlere dayanmıştı, çünkü kitlesel tüketim ekonomilerinin yüksek teknolojiyle üretilen dayanıklı tüketim malları için yeterli gelire sahip tüketici kitlelerine ihtiyacı vardı.* Bu gelirlerin büyük kısmı yüksek ücretli iş gücü piyasalarındaki ücretler gibi kazanılmıştı. Kitlesel tüketiciler ekonomi için her zamankinden daha önemli olsa da bunlar artık tehlikedeydi. Kuşkusuz, zengin ülkelerde kitle piyasası iş gücünün sanayiden genelde daha istikrarlı bir istihdam yapısı olan üçüncü derecedeki mesleklere kaymasıyla ve transfer gelirlerindeki (genellikle toplumsal güvenlik ve refah) büyük artışla istikrarlı hale getirilmişti. Bunlar, geç 1980'lerde Batılı gelişmiş ülkelerin ortak GSMH'sinin yaklaşık % 30'unu temsil ediyorlardı. 1920'lerde bunlar GSMH'nin muhtemelen % 4'ünden daha azını kapsıyordu (Bairoch, 1993, s. 174). Bu durum Wall Street borsasının 1929'dan beri uğradığı en büyük çöküş olan 1987 çöküşünün, neden 1930'lardaki gibi dünya çapında bir kapitalist krize yol açmadığını gayet iyi açıklayabilir.

Ne var ki, tam da bu iki istikrar sağlayıcı unsur artık zayıflamaktaydı. Kısa Yirminci Yüzyıl sona ererken, Batılı hükümetler ve ekonomik ortodoksi, kamu sosyal güvenliğinin ve refahın maliyetinin çok yüksek olduğunu ve düşürülmesi gerektiğini kabul ettiler ve üçüncü derecedeki mesleklerin o zamana kadar en istikrarlı sektörlerinde istihdamın kitlesel olarak azalması -kamu istihdamı, bankacılık ve maliye, teknolojik olarak gerekenden fazla kitlesel büro işi- genelleşti. Eski piyasalardaki göreli zayıflama dünyanın geri kalan kısmındaki büyümeyle telafi edildikçe ya da

*) ABD dışında bütün gelişmiş ülkelerin Üçüncü Dünya'ya yapılan ihracattaki paylarının 1990'da, 1938'dekinden *daha küçük* olması genellikle değerlendirilmedi. Batılı ülkeler (ABD dahil) 1990'da ihracat ürünlerinin beşte birinden daha azını Üçüncü Dünya'ya gönderdiler (Bairoch, 1993, Tablo 6.1, s. 75).

gerçek gelirleri yükselenlerin küresel sayısı diğerlerinden daha hızlı arttığı sürece bunlar küresel ekonomi için doğrudan tehlike oluşturmuyorlardı. Kabaca belirtmek gerekirse, küresel ekonomi yoksul ülkelerden oluşan bir azınlığı ekonomik olarak önemsiz ve ilgisiz görerek dışlayabiliyor idiyse, potansiyel olarak önemli tüketicilerin sayısının yeterince büyük olması halinde, aynı şeyi kendi ülkelerinin sınırları içindeki yoksullara da yapabilirdi. İş dünyasındaki ekonomistlerin ve şirket muhasebecilerinin sahneyi izledikleri kişisel olmayan yüksekliklerden bakıldığında, ABD nüfusunun 1979'dan beri saat başına kazançları % 16'ya kadar düşmüş olan %10'una kimin ihtiyacı olabilirdi?

Gene, ekonomik liberalizmde üstü kapalı biçimde yer alan küresel perspektiften bakıldığında, gelişmenin eşitsizlikleri, küresel olarak olumlu sonuçlardan çok olumsuz sonuçlar ürettiği gösterilebilene* kadar, önemsizdi. Bu bakış açısından, karşılaştırmalı maliyetlerin de ortaya koyduğu gibi, Fransa'nın bütün tarımını kapatmaması ve ihtiyacı olan bütün gıda maddelerini ithal etmemesi için ya da, maliyet etkisinin yanı sıra teknolojik olarak mümkün olması halinde, dünyanın bütün TV programlarının Mexico City'de yapılmaması için hiçbir ekonomik neden yoktur. Ne var ki bu, küresel ekonominin yanı sıra ulusal ekonomi içinde yaşayanlar, yani bütün ulusal hükümetler ve onların ülkelerinde yaşayanların çoğu tarafından hiçbir kayıt getirilmeden savunulabilecek bir görüş değildir. Çünkü en azından, dünya çapında meydana gelen altüst oluşların toplumsal ve siyasal sonuçlarından sakınamayız.

Bu sorunların niteliği ne olursa olsun, sınırlanmamış ve denetim altına alınmamış küresel bir serbest piyasa ekonomisi bu sorunlar için hiçbir çözüm üretemezdi. Şu farkla ki, bu türden ekonomi sürekli işsizliğin ya da eksik istihdamın artması gibi gelişmeleri muhtemelen daha da kötüleştirecekti, çünkü kâr sağlayan şirketlerin akılcı seçeneği, a. insanlar bilgisayarlardan daha pahalı oldukları için çalışanların sayısını mümkün olduğu kadar azaltmak ve b. sosyal güvenlik (ya da diğer) vergileri mümkün olduğu kadar aşağı çekmek, olacaktı. Küresel serbest piyasa ekonomisinin bunları çözeceğini düşünmek için de herhangi bir neden yoktu. 1970'lere kadar ulusal kapitalizm ve dünya kapitalizmi asla bu türden ko-

*) Aslına bakılırsa, bu genellikle gösterilebilir.

şullar altında işlememiş ya da, işlese bile, bundan kaçınılmaz biçimde kazançlı çıkmamıştı. "Klasik modelin aksine, depresyon ve korumacılıkla çakışan ve muhtemelen bunların başlıca nedenini oluşturan serbest ticaret, günümüzün gelişmiş ülkelerinin çoğunun kaydettiği gelişmenin muhtemelen balıca nedeni idi" (Bairoch, 1993, s. 164) şeklinde bir görüş, ondokuzuncu yüzyıl için en azından tartışılabilirdi. Yirminci yüzyıla gelince, bu yüzyılın ekonomik mucizeleri, *laissez-faire* tarafından değil ona karşı kazanıldı.

1980'lerde hâkim olan ve Sovyet sisteminin çöküşünden sonra ideolojik kendinden hoşnutluğun zirvesine ulaşan ekonomik liberalleştirme ve "piyasalaştırma" modası muhtemelen bu nedenle uzun sürmeyecekti. Erken 1990'larda dünya krizinin oluşması ve eski sosyalist ülkelerde "şok terapisi" olarak uygulanan bu türden siyasetlerin şaşırtıcı başarısızlığı, daha önce büyük bir coşkuya kapılan bazı kişiler arasında ikinci düşüncelere neden oldu-1993'te ekonomi danışmanlarının "Her şeye rağmen belki de Marx haklıydı" demelerini kim bekleyebilirdi? Ne var ki, gerçekçiliğe giden yolun üzerinde iki büyük engel vardı. Birincisi Komünizm ve SSCB'nin varlığı ya da -farklı bir tarzda- Nazilerin Almanya'yı ele geçirmesiyle bir zamanlar görüldüğü gibi sisteme yönelik ciddiye alınabilir bir siyasal tehdidin yokluğuydu. Bunlar, bu kitabın göstermeye çalıştığı gibi, kapitalizmin kendisini reformdan geçirmesi için gerekli teşviki sağlamıştı. SSCB'nin çöküşü, işçi sınıfının ve onu temsil eden hareketlerin zayıflaması ve parçalanması Üçüncü Dünya'nın konvansiyonel savaş bakımından askeri önemini kaybetmesi, gelişmiş ülkelerde gerçekten yoksul olanların bir "altsınıf" azınlığına indirgenmesi -bütün bunlar, reform isteğini azalttı. Bununla birlikte, ultra-sağ hareketlerin yükselişi, eski komünist ülkelerde eski rejimin mirasçılarının beklenmedik biçimde desteklenmesi, erken 1990'larda bir kez daha ortaya çıkan uyarı sinyalleriydi. İkincisi, serbest küresel ekonominin kurbanlarını, gururla " insanlığın bugüne kadar tasarladığı en etkin sistem olarak görülen...servet yaratma sistemi" diye betimlenen şeyin toplumsal maliyetlerinden koruyan ulusal mekanizmaların ortadan kaldırılmasıyla güçlendirilen küreselleşme süreciydi.

Ne var ki, Financial Times'ın bir baş yazısında (24/12/93) itiraf edildiği gibi, geriye kusurlu bir güç kalıyor...Dünya nüfusunun yaklaşık üçte

ikisi hızlı ekonomik büyümeden ya pek az yarar sağladı ya da hiçbir önemli yarar sağlayamadı. Gelişmiş dünyada en altta olanlar, gelirlerinin damla damla artacak yerde, azaldığını gördüler.

Yeni binyıl yaklaşırken, dönemin merkezi görevinin, Sovyet komünizminin cesedi karşısında şeytani zevklere kapılmak değil, kapitalizmin yapısal kusurlarını bir kez daha düşünmek olduğu, giderek açığa çıktı. Bu kusurların giderilmesi için sistemde yapılması gereken değişiklikler neydi? Bunlar ortadan kaldırılınca sistem gene aynı sistem mi olacaktı? Joseph Schumpeter'in gözlemlediği gibi, kapitalist ekonominin çevrimsel dalgalanmaları nedeniyle bunlar, " bademcikler gibi ayrı olarak tedavi edilebilecek unsurlar değil, kalp atışları gibi organizmanın özünü açığa vuran unsurlardır" (Schumpeter, 1939, I, v).

V

Batılı yorumcuların Sovyet sisteminin çöküşü karşısında gösterdikleri ilk tepki, bu olayın gerek kapitalizmin gerekse liberal demokrasinin sürekli zaferini kanıtladığı şeklindeydi. Fazla sofistike olmayan Kuzey Amerikalı dünya gözlemcileri bu iki kavramı, kapitalizm ile liberal demokrasiyi birbirine karıştırma eğilimindeydiler. Kapitalizm, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın sonunda kesinlikle en iyi biçim olmasa da, Sovyet tipi komünizm tartışmasız biçimde ölmüştü ve bir daha canlanması tamamen ihtimal dışıydı. Öte yandan, erken 1990'larda hiçbir ciddi gözlemci, liberal demokrasiden kapitalizm kadar emin olamıyordu. Belirli bir güvenle (belki de daha ilahi esinlere sahip köktenci rejimler dışında) önceden görülebilen şey, olsa olsa, fiilen bütün devletlerin, bir tür hayali muhalefete hoşgörüyle birlikte, bir tür örgütlü seçim sistemi olan demokrasiye derin bağlılıklarını ifade etmeye devam ederlerken, bu terimi işlerine geldiği gibi parlatacaklarıydı.*

---

*) Nitekim Singapurlu bir diplomat, gelişmekte olan ülkelerin demokrasinin "ertelenmesi"nden yararlı çıkacaklarını, ancak bu gerçekleştiğinde ortaya çıkan rejimin, Batılı tipe kıyasla daha az serbest, daha otoriter olacağını; kişisel haklardan çok ortak faydanın vurgulanacağını; sistemin, genellikle tek partili olacağını; ve hemen her zaman merkezileşmiş bir bürokrasiye ve "güçlü devlet"e sahip olacağını öne sürdü.

Aslında dünya devletlerinin siyasal durumuyla ilgili en bariz özellik, istikrarsızlıktı. Bunların çoğunda, gelecek on ya da on beş yıl içinde mevcut rejimin yaşama şansı, en iyimser hesaplamalara göre, fazla değildi. Tahminde bulunmanın görece kolay olduğu, örneğin, Kanada, Belçika ya da İspanya gibi ülkelerde bile, on ya da on beş yıl içinde bunların tekil devletler olarak varlığı ve dolayısıyla yerlerini alacak rejimlerin niteliği, eğer böyle rejimler olacaksa, belirsiz olabiliyordu. Özetle, siyaset fütürolojiyi teşvik eden bir alan değildi.

Bununla birlikte, küresel siyasal alanın bazı özellikleri direniyordu. Birincisi, hemen yukarda belirttiğimiz gibi, gerek kamusal iktidar ve yasalar üzerindeki tekeli sayesinde ve gerekse siyasal eylemin etkin alanı olduğu için Devrim Çağı'ndan beri siyasetin merkezi kurumunu oluşturan ulus-devlet'in zayıflamasıydı. Ulus-devlet, yukardan ve aşağıdan olmak üzere iki biçimde aşınıyordu. Çeşitli ulus-üstü varlıklar üzerindeki gücünü ve işlevini hızla kaybediyor ve aslında, büyük devletlerin ve imparatorlukların parçalanması çok sayıda daha küçüklerini ürettikçe, bir uluslararası anarşi çağında kendisini savunamayacak kadar zayıf kalıyordu. Yukarda gördüğümüz gibi, özel güvenlik ya da koruma sistemlerindeki ve şimdiye kadar her yerde bir devlet bakanlığı tarafından yürütülen posta sistemiyle rekabet eden özel kurye sistemlerindeki artışın gösterdiği gibi, kendi sınırları içindeki etkin iktidar tekelini ve tarihsel ayrıcalıklarını kaybediyordu.

Bu gelişmeler devleti fazlalık haline getirmedi ya da etkisiz kılmadı. Aslında bazı bakımlardan devletin kendi yurttaşlarını izleme ve denetleme kapasitesi teknoloji sayesinde güçlendirildi, çünkü yurttaşların yaptıkları nerdeyse bütün mali ve idari işlemler (küçük nakit ödemeler dışında) artık bir bilgisayarla kaydedilebiliyor ve her türlü iletişimleri (açık havada yüz yüze yapılan görüşmeler dışında) kesilebiliyor ve kayıt altına alınabiliyordu. Ve gene, devletin konumu değişmişti. Onsekizinci yüzyıldan yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar ulus-devlet, kendi alanını, güçlerini ve işlevlerini neredeyse sürekli olarak yaygınlaştırmıştı. Bu, "modernleşme"nin önemli bir yönüydü. Hükümetler, ister liberal, ister tutucu, sosyal demokrat, faşist ya da komünist olsunlar, bu trendin en yüksek noktasında, yurttaşların "modern" devlet içindeki yaşamlarının parametreleri neredeyse sadece devletin faliyetleri ya da faaliyetsizlikleriyle

belirleniyordu (iç çatışma durumu dışında). Küresel güçlerin etkisi, örneğin dünya çapında ekonomik ısınma ya da çöküşler bile, devlet siyasetinin ve kurumlarının filtresinden geçerek geliyordu.* Yüzyılın sonunda ulus-devlet, denetleyemediği bir dünya ekonomisine; Avrupa Birliği gibi kendi uluslararası zayıflığına çare olarak inşa etmiş olduğu kurumlara; birkaç on yıl önce kendi yurttaşlarına büyük bir güvenle sağladığı hizmetleri sürdürme konusunda yaşadığı mali kapasitesizliğe; kendi kriterlerine göre başlıca işlevi olan şeyi, yani kamusal yasa ve düzeni muhafaza etme konusunda ortaya çıkan kapasitesizliğine karşı savunma durumundaydı. Yükseliş çağında devletin pek çok işlevi devralmış ve merkezileştirmiş olması ve kamusal düzen ve denetimin iddialı standartlarını bizzat belirlemesi gerçeği, bunları sürdürme yeteneksizliğinin verdiği acıyı iki katına çıkarıyordu.

Ve gene, devlet ya da kamu çıkarını temsil eden bir başka kamusal otorite biçimi, eğer piyasa ekonomisinin toplumsal ve çevresel adaletsizliklerine karşı konulacak idiyse ya da -kapitalizmin 1940'lardaki reformunun gösterdiği gibi- ekonomik sistem yeterince işleyecek idiyse, her zamankinden daha vazgeçilmezdi. Devlet tahsisatı ve ulusal gelirin yeniden dağıtımı olmadan, örneğin, ekonomisi görece daralan bir gelir sahipleri temeline dayanan, yüksek teknolojili ekonominin iş gücüne artık ihtiyaç duymadığı artan sayıda insan ile giderek artan oranda gelirsiz yaşlılar arasında sıkışan eski gelişmiş ülkelerin halkları ne yapacaklardı? Ulusal gelirden kişi başına düşen payın 1970'ten 1990'a % 80 kadar arttığı Avrupa Topluluğu yurttaşlarının, 1970'te varsayılan gelir ve refah düzeyine 1990'da "yetişemeyeceğini" öne sürmek saçmaydı (World Tables, 1991, s. 8-9). Ancak bunlar devletsiz olamazdı. Şimdiki trendlerin devam ettiğini -bu tamamen fantastik bir senaryo değildir- ve nüfusun dörtte birinin yüksek gelir sağladığı, dörtte üçünün ise bunu yapamadığı ekonomileri yönlendirdiğini, ancak yirmi yıl sonra ekonominin kişi başına öncekinin iki katı ulusal gelir ürettiğini düşünelim. Kamu otoritesi dışında

*) Nitekim Bairoch, İsveç'in kişi başına GSMH'sinin 1930'larda düşmesine karşılık, İsviçre'dekinin yükselmesinin -büyük çöküşün İsviçre'de daha az şiddetli olmasına rağmen- nedenini açıklarken, bu durumun, "İsviçre hükümeti geniş çaplı sosyo-ekonomik önlemler alırken, İsveçli federal yetkililerin müdahale etmemeleri"nden kaynaklandığını öne sürer (Bairoch, 1993, s. 9).

herkes için asgari gelir ve refahı kim sağlayacaktır ve sağlayabilecektir? Kriz on yıllarında öylesine çarpıcı olan eşitsizlik eğilimlerine kim karşı durabilecektir? 1970 ve 1980'lerde yaşanan deneyimlerin ortaya koyduğu kadarıyla, serbest piyasa bunu yapamaz. Bu on yıllar bir şeyleri kanıtladıysa, bu, dünyanın ve kesinlikle gelişmiş dünyanın da başlıca siyasal sorununun, ulusların servetinin nasıl çoğaltılacağı değil, bu servetin o ülkede yaşayanlar arasında nasıl dağıtılacağı idi. Bu, daha fazla ekonomik büyümeye ihtiyacı olan yoksul "gelişmekte olan" ülkeler için bile geçerliydi. Sosyal konularda bir ihmalkârlık anıtı olan Brezilya'nın kişi başına GSMH'si 1939'da Sri Lanka'nın yaklaşık iki buçuk katıydı ve 1980'lerin sonunda altı katına çıktı. Geç 1970'lere kadar temel gıda maddelerinde destekleme yapılan, parasız eğitim ve sağlık hizmeti verilen Sri Lanka'da ortalama yaşam beklentisi Brezilya'dakinden birkaç yıl daha uzun, bebek ölümleri 1969'da Brezilya'dakinin yaklaşık yarısı, 1989'da üçte biri kadar olabiliyordu (World Tables, s. 144-47, 524-27). 1989'da okur yazar olmayanların oranı Brezilya'da, bu Asya adasındaki oranın yaklaşık iki katıydı.

Yeni bin yılın siyasetine ekonomik büyüme değil, sosyal bölüşüm hâkim olacaktı. Kaynakların piyasa dışında tahsisi ya da en azından piyasa tahsisinin katı biçimde kısıtlanması, giderek şiddetlenen ekonomik krizin yolunu kesmek bakımından elzemdi. Yeni bin yılda insanlığın kaderi şu ya da bu biçimde kamu otoritesinin restorasyonuna bağlı olacaktı.

VI

Bu bizi ikili bir sorunla karşı karşıya getirir. Kararları alan yetkililerin -ulusötesi, ulusal, alt ulusal ve küresel, tek tek ya da bileşik halde- niteliği ve alanı ne olacaktır? Bunların, haklarında karar aldıkları insanlarla ilişkileri ne olacaktır?

Birincisi, bir bakıma teknik bir sorundu, çünkü yetkililer zaten varlıklarını sürdürüyorlardı ve ilkesel olarak - pratikte olmasa da- kendi aralarındaki ilişki modelleri de varlığını sürdürüyordu. Gelişen Avrupa Birliği, küresel, üstulusal, ulusal ve alt ulusal yetkililer arasındaki iş bölümü için yapılan her özgül öneri birilerinin sert tepkisine yol açtıysa da, konuya ilişkin bol miktarda malzeme sağladı. Mevcut küresel yetkililer,

ödünç paraya ihtiyacı olan ülkelere politik ve ekolojik siyasetler dayatarak kendi alanlarını genişletmeye çalıştılarsa da, kendi işlevlerinde hiç kuşkusuz oldukça uzmanlaşmışlardı. Avrupa Birliği yalnız kaldı ve özgül ve belki de tekrarlanamaz bir tarihsel konjonktürün çocuğu olarak, eski SSCB'nin parçalanması nedeniyle benzer bir konjonktür yeniden oluşmadıkça, muhtemelen yalnız kalmaya devam edecekti. Ulusötesi karar almanın gelişme hızı önceden kestirilemez. Bununla birlikte bu hız kesinlikle artacak ve sürecin nasıl işleyebildiğini görmek mümkün olabilecekti. En güçlüleri de kapsayan en zengin ülkeler oligarşisinin ortak kaynaklarını temsil eden büyük uluslararası kredi ajanslarının küresel yöneticileri aracılığıyla bu süreç zaten işliyordu. Zengin ile yoksul arasındaki uçurum genişledikçe, bu türden küresel gücün faaliyet alanının da arttığı görülüyordu. Sorun, 1970'lerden beri, siyasal olarak ABD'nin desteklediği Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun sistemli biçimde, serbest piyasa ortodoksisinden, özel girişim ve küresel serbest ticaretten yana işleyen bir siyaset izlemesiydi. Bunlar ondokuzuncu yüzyılın ortalarındaki İngiliz ekonomisinin yanı sıra, geç yirminci yüzyıl ABD ekonomisine de uygundu, ancak dünya ekonomisine uygun olması gerekmiyordu. Küresel karar oluşturma, taşıdığı potansiyeli gerçekleştirecek idiyse, bu türden siyasetlerin değişmesi gerekecekti. Bu yakın bir beklenti olarak görülmüyordu.

İkinci sorun hiçbir bakımdan teknik değildi. Bu sorun, yüzyılın sonunda siyasal demokrasinin belirli bir türüne bağlı bir dünyanın ikileminden kaynaklandı, ama aynı zamanda siyaset sorunlarıyla yüz yüze geldi. Devlet başkanlarının ve çok partili meclislerin seçilmesi, kendi çözümlerini zorlaştırmadığında bile bu sorunlarla ilgili değildi. Daha genel olarak bu, en azından pre-feminist standartlarla doğru olarak denildiği gibi, "sıradan insanın yüzyılı" içinde, sıradan insanların rolünden gelen ikilemdi. Bu, hükümetin "halkın" ya da "halk için" olabileceği, ancak işlevsel anlamda "halk tarafından" ya da hattâ oy için rekabet edenler arasından seçilen temsili meclisler tarafından bile yürütülemediği -bazıları bunun gerekli olduğunu söyleyecektir- bir çağın ikilemiydi. Bu ikilem yeni değildi. Demokratik siyasetlerin zorlukları (önceki bir bölümde savaş arası yıllar için tartışıldı) siyaset bilimciler ve hiciv ustaları için yabancı değildi, çünkü genel oy hakkına dayanan siyasetler artık sadece ABD'nin bir özelliği değildi.

Hem seçimlerle gözlemlenen, her şeye kâdir medya tarafından büyülenen kamuoyunun kaçabileceği bir yer olmadığı için ve hem de, kamu yetkilileri kamuoyunun hiçbir katkıda bulunmadığı daha fazla karar almak zorunda kaldıkları için, demokrasinin zorluğu daha da arttı. Bunlar sık sık seçmen çoğunluğunun muhalif olduğu kararlar almak zorunda kalabiliyorlardı. Her bir seçmen kendi özel hayatı üzerindeki muhtemel etkilerinden hoşlanmasa da, bu kararların genel çıkarlar bakımından arzulanabilir olduğuna inanıyordu. Nitekim yüzyılın sonunda bazı demokratik ülkelerde politikacılar, herhangi bir amaçla vergilerin arttırılması için yapılan herhangi bir önerinin seçimler açısından intihar anlamına geldiği sonucuna varmışlardı. Bu durumda seçimler mali konularda yalan söyleme yarışı haline geldi. Aynı zamanda seçmenler ve parlamentolar uzman olmayan kişilerin -yani hem seçmenlerin ve hem de seçilenlerin büyük çoğunluğu- fikir öne sürmek için gerekli olan hiçbir niteliğe sahip olmadıkları, örneğin nükleer endüstrinin geleceği gibi konularda sürekli karar alma sorunuyla yüz yüze geldiler.

Demokratik devletlerde bile, yurttaşlar topluluğunun meşruluktan ve halkın güveninden yararlanan bir hükümetin amaçlarıyla, İkinci Dünya Savaşı sırasında Britanya'da olduğu gibi, ortak bir çıkar duygusunu hâkim kılacak ölçüde özdeşlendiği anlar olmuştu. Başlıca siyasal hasımlar arasında temel bir uzlaşmayı mümkün kılan, üzerinde büyük bir anlaşmazlık olmayan genel siyasal hedefleri izlemekte hükümetleri serbest bırakan başka durumlar da olmuştu. Gördüğümüz gibi, Altın Çağ'da pek çok Batılı ülkede durum buydu. Hükümetler, oldukça sık biçimde, uzman olmayanların yönetimleri için vazgeçilmez olan teknik ve bilimsel danışmanlarının ortak yargılarından çıkan bir uzlaşmaya güvenebilmişlerdi. Onlar aynı sesle konuştukları zaman ya da her nasılsa vardıkları uzlaşma muhalifleri etkisiz hale getirdiğinde, siyasal anlaşmazlık alanı daralıyordu. Bu olmadığında, karar almak durumunda olan kişiler tıpkı hem iddia hem de savunma makamının, ikisine de inanmak için güçlü nedenlerin bulunmadığı rakip psikologlarıyla yüz yüze gelen jüriler gibi, karanlığın içinde el yordamıyla hareket ederler.

Ancak, gördüğümüz gibi, Kriz Onyılları siyasal uzlaşmayı zayıflatmış ve entelektüel meselelerde, özellikle siyaset üzerinde bir ağırlığı olan alanlarda genellikle doğruları kabul etmişti. Kendi hükümetleriyle kesin

biçimde özdeşlenen bölünmemiş halklara gelince, bunlar 1990'larda zayıf bir zeminde bulunuyorlardı. Doğrudur, ortak refaha hizmet ettiği için belirli bir eylem özgürlüğünü hak eden, güçlü, faal, sorumlu bir devlet fikrini yurttaşların kabul ettiği pek çok ülke hâlâ vardı. Ne yazık ki, *fin-de-siècle*'nin fiili hükümetlerinin bu ideali nadiren benimsedikleri görüldü. Hükümetin kuşkulu olduğu ülkelere gelince, bunlar ABD'nin bireyci anarşizm modelini benimseyen, yasaların esnekliğiyle ve seçim çevrelerine ayrılan paralarla yumuşatılmış olanlar ile yurttaşların halk için iyi bir şey yapmasını beklemedikleri ölçüde zayıf ve yozlaşmış devletlerin bulunduğu çok sayıda başka ülke idi. Bunlar Üçüncü Dünya'nın çeşitli bölgelerinde yaygındı, ancak 1980'lerde İtalya'da görüldüğü gibi, Birinci Dünya için de görülmemiş değildi.

Dolayısıyla, tasasız karar alanların çoğu demokratik siyasetlerden tamamen kaçanlardı: özel şirketler, üstulusal yetkililer ve kuşkusuz, demokratik olmayan rejimler. Demokratik sistemlerin içinde karar alma yetkisini politikacılardan korumak kolay değildi. Bununla birlikte merkez bankaları bazı ülkelerde politikacıların alanından uzaklaştırıldı ve göreneksel akıl bu örneğin başka yerlerde de izlenmesini istedi. Ne var ki, giderek hükümetler, mümkün olduğunda hem seçmenleri hem de temsili meclisleri atlama ya da en azından önce karar alma ve daha sonra kamuoyunun buharlaşmasına, bölünmesine ya da ataletine göre bir *fait accompli*'yi (fiili durum -çn.) yönlendirecek şekilde hareket etme eğilimine girdiler. Politikacılar seçmenlerine işitmek istemedikleri şeyi söylemekten korktukça, politika giderek bir bahane bulma sanatı haline geldi. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, açıkça dile getirilemeyen eylemler "ulusal güvenlik"in demir perdesi ardında artık o kadar kolayca gizlenemiyordu. Bu bahane bulma stratejisi neredeyse kesinlikle zemin kazanmaya devam edecekti. Demokratik ülkelerde bile, karar alan kurumlar, bunları atayan hükümetlerin bizzat seçilmiş oldukları en dolaylı tarz dışında, seçmen denetiminden giderek daha fazla uzaklaşacaklardı. 1980'lerde ve erken 1990'larda Britanya'daki gibi merkezileşen hükümetler, seçmenlerin taleplerine yanıt vermeyen bu türden *ad hoc* yetkilileri özellikle çoğaltma eğilimindeydiler. Etkin bir kuvvetler ayrımının olmadığı ülkeler bile demokrasinin bu üstü kapalı tenzilinin kolaylık sağladığını gördüler. ABD gibi ülkelerde bu vazgeçilemezdi, çünkü yürütme

ile yasama arasındaki yapısal çatışma, sahne gerisi dışında, normal koşullar altında karar almayı neredeyse imkânsız hale getiriyordu.

Yüzyılın sonunda çok sayıda yurttaş, devlet işlerini, sadece birbirinin konuşmalarını dinleyip, yazılarını okuyan "siyaset sınıfı"na -bu deyimin İtalya'dan kaynaklandığı görülür- profesyonel politikacılardan, gazetecilerden, lobicilerden ve meslekleri sosyolojik araştırmalarda en alt güvenilirlik düzeyinde yer alan diğerlerinden oluşan özel bir çıkar grubuna bırakarak siyasetten çekiliyordu. Pek çok insan için siyasal süreç önemsizdi ya da sadece kendi kişisel hayatlarını olumlu ya da olumsuz biçimde etkileyen bir şeydi. Bir yandan, servet, yaşamanın ve eğlenmenin özelleştirilmesi ve tüketici egoizmi, siyaseti daha önemsiz ve daha az cazip hale getirdi. Öte yandan, seçimler sayesinde kazançlı çıktıklarını sananlar da onlara sırtlarını döndüler. 1960 ile 1988 arasında Amerikan başkanlık seçimlerinde oy kullanan mavi yakalı işçilerin oranı üçte bire düştü (Leighly, Naylor, 1992, s. 731). Sınıfsal temele dayanan, ideolojik ya da her ikisini ifade eden örgütlü kitle partilerinin zayıflaması erkekleri ve kadınları siyasal bakımdan faal yurttaşlar haline getiren başlıca toplumsal mekanizmayı tasfiye etti. İnsanların çoğu için kendi ülkeleriyle kolektif özdeşlenme bile, devlet kurumlarına kıyasla, ulusal spor dallarıyla, ulusal takımlarla ve siyasal olmayan sembollerle daha kolay sağlanmaya başladı.

Depolitizasyonun karar alma konusunda yetkililerin daha serbest olmalarını sağlayacağı düşünülebilir. Aslında bunun tam tersi geçerliydi. Zaman zaman kamu oyunun ilgisini çeken özgül konularda, çoğu zaman da belirli kesimlerin çıkarları için kampanya faaliyeti yürüten azınlıklar, normal yönetim sürecine her işle uğraşan siyasal partiler kadar hattâ onlardan daha etkili biçimde müdahale edebiliyorlardı, çünkü bu partilerin aksine, her baskı grubu, enerjisini tek bir hedef üzerinde yoğunlaştırabiliyordu. Ayrıca hükümetlerin seçim sürecini giderek sistematik biçimde uzatma eğilimi, kamusal alandan, özel erkeklere, kadınlara ve çocuklara kadar uzanan ve şimdiye kadar görülmüş en güçlü iletişim imkânını sağlayan kitle iletişim araçlarının siyasal işlevini olduğundan büyük gösteriyordu. Bunların, otoritenin sessiz kalınmasını istediği şeyi keşfetme ve yayınlama, demokrasinin formel mekanizmalarının artık ifade etmediği ya da edemediği kamusal duygulara ifade kazandırma kapasitesi, onları kamusal alanın başlıca aktörleri haline

getirdi. Politikacılar bu araçları kullandılar ve onlardan korktular. Teknik ilerleme, yüksek düzeyde otoriter ülkelerde bile bu araçların denetlenmesini zorlaştırdı. Devlet iktidarının zayıflaması otoriter olmayan ülkelerde bunların tekelleştirilmesini güçleştirdi. Yüzyıl sona ererken kitle iletişim araçlarının siyasal sürecin, partilerden ve seçim sistemlerinden daha önemli bir bileşeni olduğu ve muhtemelen öyle kalacağı -siyaset demokrasiden keskin bir sapma göstermedikçe- açıkça ortaya çıktı. Ne var ki bunlar hükümetin gizliliğini dengeleyecek muazzam bir karşı ağırlık oluştururken, hiçbir şekilde demokratik hükümetin bir aracı olmadılar.

Ne medya, ne genel oy hakkı politikalarıyla seçilmiş meclisler, ne de "halk"ın kendisi sözcüğün gerçekçi anlamıyla fiilen hükümet edebildi. İyi de olsa kötü de olsa, yirminci yüzyılda sıradan insanlar tarihe kolektif hakları olan aktörler olarak girdiler. Teokrasi dışında her rejim, kendi yurttaşları üzerinde büyük ölçüde terör uygulayan ve onları öldüren rejimler bile, yetkilerini artık onlardan alıyorlardı. Bir zamanların moda deyimiyle "totaliterizm" olarak anılan şey, bir kavram olarak artık popülizm anlamına geliyordu, çünkü kendi adına yönetenler hakkında ne düşündüğü hiç önemli olmayan bir "halk"ın, yöneticilerin uygun gördükleri biçimde düşünmesini sağlamak için zahmete katlanmaya ne gerek vardı? Yetkilerini ilahi bir hükme ya da bir geleneğe tartışmasız itaatten ya da hiyerarşik bir toplumda alt safların üst saflara itaatinden alan hükümetler artık çıkar yol değildi. Teokrasinin en gelişen türü, İslami "köktencilik" bile artık Allah'ın iradesiyle değil, sıradan insanları istenmeyen hükümetlere karşı harekete geçirerek gelişti. "Halk"ın kendi hükümetini seçme hakkına sahip olup olmadığı, kamusal meselelere aktif ya da pasif müdahalesi belirleyici oldu.

Aslında, yirminci yüzyıl kıyaslanamayacak kadar amansız ve bir azınlık gücünü çoğunluklara zor yoluyla dayatmaya çalışan rejimlerle ilgili pek çok örnekle -Güney Afrika'daki ırkçı rejim gibi- dolu olduğu için, baskıcı iktidarın sınırlarını kanıtladı. En amansız ve vahşi yöneticiler bile, tek başına sınırsız iktidarın, siyasal değerlerin ve rejimin meşruluğuna dair kamusal bir anlayış oluşturmanın, belirli bir ölçüde fiili bir halk desteği sağlamanın, bölerek yönetme yeteneğinin ve -özelllikle kriz zamanlarında- yurttaşlarda itaat arzusu uyandırmanın, yani yönetme be-

cerilerinin yerini tutamayacağını gayet iyi anladılar. Bu itaat Doğu Avrupa rejimlerinde, 1989'daki gibi gözle görülür biçimde kaybolduğu zaman, hâlâ kamu görevlilerinin, silahlı kuvvetlerin ve güvenlik servislerinin tam desteğine sahip olsalar da, bu rejimler, iktidardan çekildiler. Özetle, görünüşün aksine, yirminci yüzyıl, iktidardakilerin bir süre için halkın tamamına ya da sürekli olarak halkın bir kısmına karşı yönetimlerini sürdürebileceklerini, ancak halkın tamamına karşı ve sürekli olarak yönetimde kalamayacaklarını gösterdi. İtiraf edildiği gibi, bu durum, sürekli olarak ezilen azınlıklar ya da bir veya daha çok kuşak boyunca fiilen yaygın bir baskı altında tutulan halklar için geçerli değildi.

Ancak bütün bunlar, karar alanlarla halk arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği sorusuna yanıt vermedi. Sadece yanıtın zorluğunu vurguladı. Yetkililerin siyasetleri, halkın arzularını yansıtmayı amaçlamasa da, halkın ya da en azından yurttaş çoğunluklarının ne istediklerini ve ne istemediklerini hesaba katmak zorundaydı. Aynı zamanda bunlar, halka ne istediğini sorarak yönetemezlerdi. Ayrıca, halkın isteklerine uygun olmayan kararların kitlelere dayatılması iktidar-gruplarına dayatılmasından daha zordu. Zorlayıcı emisyon standartlarını birkaç dev oto-üreticisine dayatmak, araba kullanan milyonlarca kişiyi akaryakıt tüketimini yarıya indirmeye ikna etmekten çok daha kolaydı. Avrupa'daki her hükümet, Avrupa Topluluğu'nun geleceğini halkın vereceği oylara terk etmenin yaratacağı sonuçların uygun olmadığını ya da önceden kestirilemeyeceğini keşfetti. Her ciddi gözlemci erken yirmibirinci yüzyılda alınması gerekecek olan pek çok siyasal kararın halkın isteklerine uygun olmayacağını biliyordu. Altın Çağ gibi, gerilimi azaltan bir başka genel refah ve iyileşme çağı, yurttaşların ruh halini yumuşatacaktı, ancak ne 1960'lara bir dönüş, ne de Kriz Onyılları'nın toplumsal ve kültürel güvensizliklerinde ve gerilimlerinde bir gevşeme beklenmekteydi.

Eğer genel oy genel bir kural olarak kalacak idiyse -tahmin edildiği gibi- başlıca iki seçenek görülüyordu. Karar almanın henüz siyasetin dışında olmadığı yerlerde, seçim sürecinden ya da hükümetin bu süreçten ayrı düşünülemeyecek biçimde sürekli gözlenmesinden giderek daha fazla kaçınılacaktı. Kendilerini seçtirmiş olan yetkililer, aynı zamanda, kendi seçmenlerini şaşırtmak için giderek, tıpkı bir ahtapot gibi, duman bulutlarının ardında gizleneceklerdi. Öteki seçenek, en azından yurttaşların

çoğu bir hoşnutsuzluk hissetmediği sürece yetkililere büyük bir eylem özgürlüğü sağlayan bir tür uzlaşmayı yeniden yaratmaktı. Bunu sağlayacak eski bir siyasal model ondokuzuncu yüzyılın ortalarında III. Napoleon'dan beri varolmuştu: halkın kurtarıcısı olan birinin ya da ulusu kurtaran bir rejimin -yani "plebisiter demokrasi"- demokratik biçimde seçilmesi. Böyle bir rejim iktidara anayasal olarak gelse de gelmese de, rakip adayların ya da muhalif bir sesin yer aldığı makul ölçülerde dürüst bir seçimle onaylanması halinde, demokratik meşruluğun fin-de-siècle kriterlerine uygundu. Ancak bu sistem liberal türde parlamenter demokrasinin geleceği için hiçbir teşvik edici beklenti sağlamadı.

VII

Burada yazdıklarım, binyılın sonunda insanlığın yüz yüze geldiği sorunları çözüp çözemeyeceğini ya da nasıl çözebileceğini bize söyleyemez. Belki de bu sorunların ne olduğunu ve bunların çözülme koşullarının nasıl olması gerektiğini anlamamıza yardımcı olabilir, ancak bu koşulların ne kadarının var olduğunu ya da hangi süreç içinde var olacağını açıklamaz. Bize ne kadar az şey bildiğimizi ve yüzyıl içinde başlıca kamusal kararları alan erkeklerin ve kadınların ne kadar zayıf bir anlayışa sahip olduklarını, özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında olanların ne kadar az bir bölümünün onlar tarafından beklendiğini ve önceden görülebildiğini söyleyebilir. Ne kadar çok kişinin, bu tarihin -diğer pek çok ve daha önemli şeylerin yanı sıra- insanlığın suç ve ahmaklıklarının kayda geçirilmesinden ibaret olduğundan daima kuşkulandığını gösterebilir. Kehânete yardımcı olmaz.

O halde bu kitabı, Kısa Yirminci Yüzyıl'ın tektonik altüst oluşlarıyla tanınmaz hale gelen ve şu anda gerçekleşmekte olan altüst oluşlarla daha da tanınmaz hale gelecek olan bir alanın ilerde neye benzeyeceğine dair kehanetlerle bitirmek aptalca olacaktır. Gelecekten umutlu olmak için, 1980'lerin ortasından daha az neden vardır. Bu kitabın yazarı, bu sırada, "uzun ondokuzuncu yüzyıl" (1789-1914) tarihini konu alan üçlemesini şu sözlerle bitirmişti:

"Yirmibirinci yüzyılda dünyanın daha iyi olacağını gösteren bulgular gözardı edilemez. Eğer dünya kendini yok etmeyi [örn. nükleer savaşla] başaramazsa, bu ihtimal her bakımdan güçlü olacaktır."

Bununla birlikte, yaşadığı çağ hayatının geri kalan kısmında iyi yönde daha dramatik değişiklikler beklemesini önleyen bir tarihçi bile, yeni bir çeyrek ya da yarım yüzyıl içinde daha umut verici gelişmelerin yaşanabileceğini makul biçimde inkâr edemez. Her durumda Soğuk Savaş sonrası dağılmanın şimdiki aşamasının, her ne kadar iki "sıcak" dünya savaşını izleyen dağılma ve kesinti dönemlerinden daha uzun sürecek gibi görünse de, geçici olması muhtemeldir. Cehaletimizin ve ayrıntılı sonuçların belirsizliğinin oluşturduğu kesif bulutun ardında, yüzyılı biçimlendiren tarihsel güçlerin işlemeye devam ettiğini biliyoruz. Geçmiş iki ya da üç yüzyıla hâkim olan kapitalizmin kaydettiği gelişmenin devâsâ ekonomik ve teknik sürecinin ele geçirdiği, kökünden söktüğü ve dönüştürdüğü bir dünyada yaşıyoruz. Bunun *ad infinitum* (sonsuza kadar - çn.) süremeyeceğini biliyoruz ya da en azından böyle bir tahminde bulunmak akla uygundur. Gelecek, geçmişin bir devamı olamaz ve gerek dışsal, gerekse içsel olarak tarihsel bir kriz noktasına ulaştığımızı gösteren belirtiler var. Tekno-bilimsel ekonominin oluşturduğu güçler artık çevreyi, yani insan hayatının maddi temellerini tahrip edecek kadar büyüktür. Bizzat insan toplumlarının, kapitalist ekonominin bazı toplumsal temellerini de kapsayan yapıları, insanlığın geçmişinden devraldığımız şeyin aşınmasıyla tahrip olma noktasındadır. Dünyamız hem dışa hem de içe doğru infilak etme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Nereye doğru gittiğimizi bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, tarihin bizi bu noktaya ve -okurlar bu kitabın argümanını paylaşırlarsa- neden getirdiğidir. Gene de açıkça görülen bir şey var. İnsanlığın anlaşılabilir bir geleceği olacaksa, bu gelecek geçmişin ya da şimdiki zamanın sürdürülmesiyle olamaz. Üçüncü binyılı bu temelde kurmaya çalışırsak, başarısızlığa uğrarız. Ve başarısızlığın bedeli, yani değişmiş bir toplumun alternatifi, karanlıktır.

Kaynakça

İleri Okuma

Burada, daha çok şey bilmek isteyen ve tarihçi olmayan kişiler için bazı önerilere yer verilecek.

Yirminci yüzyıl dünya tarihinin temel olguları, iyi bir ders kitabı olan, R. R. Palmer ve Joel Colton'un mükemmel bir bibliyografya avantajına sahip, *A History of the Modern World* adlı kitabında (6. bs. 1983) bulunabilir. Belirli bölgeler ve kıtalar hakkında tek ciltlik mükemmel araştırmalar vardır. Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies* (1988), Jack Gray, *Rebellions and Revolutions: China from the 1800's to the 1980*s (1990), Roland Oliver ve Anthony Atmore, *Africa since 1980* (1981) ve Hames Joll, *Europe since 1870* (en yeni baskı) yararlıdır. Peter Calvocoressi, *World Politics since 1945* (6. bs. 1991) bu dönem için mükemmel bir kaynaktır. Geriplan için şu üç kitap okunmalıdır: Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (1987) ve Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States AD 900-1990* (1990).

Gene tek cilt olarak yayımlanan, W. W. Rostow'un *The Worl Economy: History and Prospect*'i (1978) tartışılabilir ve bir başucu kitabı olmaktan uzak olsa da, konuya ilişkin geniş bilgi sağlayabilir. Paul Bairoch'un *The Economic Development of the Third World since 1900*'u (1975) ve teknolojinin ve endüstrinin gelişmesi konusunda David Landes'in, *The Unbound Prometheus'u* (1969) okunması gereken kaynaklardır.

Çeşitli referans eserleri kaynakçada listelenmiştir. İstatistik özetler arasında şunlar sayılabilir: *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970* (3 cilt, 1975), B. R. Mitchells'in *European Historical Statistics*'i (1980) ve aynı yazarın *International Historical Statistics*'i (1986) ve P. Flora'nın, *State, Economy and Society in Western Europe* 1815-1975'i (2 cilt, 1983). *Chambers Biographical Dictionary*'si kapsamlı ve kullanışlıdır. Harita türünden kaynaklar için: *Times Atlas of World History* (1978), Michael Kidron ve Ronald Segal, *The New State of the World Atlas* (4. bs. 1991) ve 1968'den beri yayımlanan (ekonomik ve toplumsal) *World Bank Atlas*. Sayısız atlaslar arasında şunlar sayılabilir: Andrew Wheatcroft, *The World Atlas of Revolution* (1983), Colin McE-

vedy & R. Jones, *An Atlas of World Population History* (1982 bs.) ve Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (1972).

Haritalar belirli bölgeler üzerine yapılan tarihsel araştırmalar için daha yararlı olabilir. Şunlar sayılabilir: G. Blake, Hohn Dewdney, Jonathan Mitchell, *The Cambridge Atlas of the Middle East and North Africa* (1987), Joseph E. Schwarzberg, *A Historical Atlas of South Asia* (1978), J. F. Adeadjayi ve M. Crowder, *Historical Atlas of Africa* (1985) ve Martin Gilbert, *Russian History Atlas* (1993 bs.). Dünyanın çeşitli bölgeleri ve kıtaları hakkında pek çok güncelleştirilmiş tarih kitabı vardır, ancak ekonomi tarihi dışında, Avrupa ve dünya tarihinin (İngilizce) olmaması oldukça şaşırtıcıdır. Beş ciltlik Penguin *History of the World Economy in the Twentieth Century* dikkat çekici biçimde yüksek kalitelidir: Gerd Hardach, *The First World War 1914-1918;* Derek Aldcroft, *From Versailles to Wall Street, 1919-1929;* Charles Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939;* Alan Milward'ın muhteşem eseri, *War, Economy and Society, 1939-45;* ve Herman Van der Wee'nin, *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945-1980'i.*

Bölgesel çalışmalar arasında yer alan, *Cambridge Histories of Africa* (7-8 cilt), *China* (10-13 cilt) ve *Latin America* (6-9 cilt) gibi yirminci yüzyıl kitapları, sürekli okumadan çok başvuruya uygun olmasına rağmen tarihyazıcılığı sanatının başarılı örnekleridir. *New Cambridge History of India* girişimi ne yazık ki henüz ilerleme kaydedemedi.

Marc Ferro, *The Great War* (1973) ve Jay Winter, *The Experience of World War I* (1989) okurlara Birinci Dünya Savaşı konusunda; Peter Calvocoressi, *Total War* (1989 bs.), Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: a Global History of World War II* (1994) ve Alan Milward'ın kitabı ise İkinci Dünya Savaşı konusunda rehberlik edebilir. Gabriel Kolko, *Century of War: Politics, Conflict and Society since 1914* (1994) hem savaşları hem de ardından gelen devrimi kapsar. Dünya devrimi için, John Dunn, Modern Revolutions (2. bs., 1989) ve Eric Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (1969) Üçüncü Dünya devrimleri dahil bütün alanı -ya da hemen hemen- kapsar. Ayrıca bk. William Rosenberg ve Marilyn Young, *Transforming Russia and China: Revolutionary Struggle in the Twentieth Century* (1982). E. J. Hobsbawm, *Revolutionaries* (1973), özellikle 1-8. bölümler devrimci hareketlerin tarihini kapsar.

Monografilere boğulan Rus devrimi, Fransız devrimi için olduğu gibi kuşbakışı bir sentezden henüz yoksundur. Bu tarihin yeniden yazılması sürüyor. Leon Trotskiy'in A History of The Russian Revolution'u (1932) yukardan bir (marksist) bakıştır; W. H. Chamberlain'in *Russian Revolution 1917-21'i* (2 cilt, 1965 yeni bs.) çağdaş gözlemcinin bakış açısından yazılmıştır. Marc Ferro, *The Russian Revolution of February* 1917 (1972) ve *October 1917* (1979) konuya mükemmel bir giriş sağlar. E. H. Carr'ın anıtsal History of Soviet Russia'sının (1950-78) çok sayıdaki cildi bu konudaki en iyi kaynaktır. Bu ciltler sadece 1929'a kadar olanları anlatır. *Alec Nove, An Economic History of the USSR* (1972) ve *The Economics of Feasible Socialism* (1983) "reel olarak varolan sosyalizm"in işleyişine uygun bir giriş sağlar. Basile Kerblay, *Modern Soviet Society* (1983) SSCB'deki sonuçlar hakkında tarafsız yoruma şimdiye kadar gördüklerimiz içinde en yakın olanıdır. F. Fejtö "halk demokrasileri"nin çağdaş tarihini yazmıştır. Çin için, Stuart Schram, *Mao Tse-tung* (1967) ve John K. Fairbank, *The Great Chinese Revolution 1800-1985* (1986); ayrıca bk. Jack Gray'in yukarda adı geçen kitabı.

Dünya ekonomisi yukarda adı geçen *Penguin History* dizisi içinde ele alınmıştır. Ayrıca bk., P. Armstrong, A. Glyn ve J. Harrison, *Capitalism since 1945* (1991) ve S. Marglin ve J. Schor ed., *The Golden Age of Capitalism* (1990). 1945'ten önceki dönem için Milletler Cemiyeti'nin yayınları ve 1960'tan bu yana geçen dönem için Dünya Bankası, OECD ve IMF yayınları zorunludur.

İki savaş arası dönemin siyasetleri ve liberal kurumların krizleri için şu kaynaklara başvurulabilir: Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe* (1975), F. L. Carsten, *The Rise of Fascism* (1967), H. Rogger ve E. Weber ed., *The European Right: a Historical Profile* (1965) ve Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives* (1985). Antifaşizm ruhu için, P. Stansky ve W. Abrahams, *Journey to the Frontier: Julian Bell and John Cornford* (1966). Savaşın başlaması konusunda Donald Cameron Watt, *How War Came* (1989). Soğuk Savaş hakkında şimdiye kadar yazılmış en iyi genel özet, Martin Walker'ın *The Cold War and the Making of the Modern World*'üdür (1993). Soğuk Savaş'ın son aşamasıyla ilgili en iyi giriş için, bk. F. Halliday, *The Making of the Second Cold War* (2. bs., 1986). Ayrıca bk. J. L. Gaddis, *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War* (1987) Avrupa'nın yeniden bi-

çimlenmesi konusunda, Alan Milward, *The Reconstruction of Western Euroepe 1945-51* (1984). Mutabakat siyasetleri ve refah devleti için: P. Flora ve A. J. Heidenheimer ed., Development of Welfare States in America and Europe (1981) ve D. W. Urwin, *Western Europe since 1945: a Short Political History* (düzeltilmiş yeni bs., 1989). Ayrıca bk. J. Goldthorpe ed., *Order and Conflict in Contemporary Capitalism* (1984). ABD için, W. Leuchtenberg, *A Troubled Feast: American Society since 1945* (1973).

İmparatorlukların sonu için, Rudolf von Albertini, *Decolonization: the Administration and Future of Colonies, 1919-1960* (1961) ve R. F. Holland, *European Decolonization 1918-1981* (1985). Üçüncü Dünya tarihinin gidişatı konusunda okur için yapılacak en iyi şey, bu konuda yazılan az sayıda kitabın ismini vermektir. Eric Wolf'un *Europe and the People without History*'si (1983), yüzyılımızla marjinal olarak ilgilense de, temeldir. Robin Blackburn'ün dikkatimi çektiği, Philip C. C. Huang'ın *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350-1988* (1990) başlıklı kitabı da, farklı bir biçimde olmakla birlikte, temeldir. Bu kitap, Clifford Geertz'in Endonezya hakkındaki klasik eseri *Agricultural Involution*''la (1963) kıyaslanabilir. Üçüncü Dünya'nın kentleşmesi hakkında, Paul Bairoch'un *Cities and Economic Development*'inin (1988) 4. bölümü esastır. Siyaset konusunda Joel S. Migdal'ın Strong Societies and Weak States'i (1988) bazıları ikna edici örnekler ve fikirlerle doludur.

Bilimler konusunda, Gerald Holton ed., *The Twentieth-Century Sciences* (1972) bir başlangıç noktasıdır. Genel olarak entelektüel gelişmeler için bk., George Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century* (1972). Avangard sanatlara mükemmel bir giriş için bk. John Willett, *Art and politics in the Weimar Period: The New Sobriety, 1917-1933* (1978).

Yüzyılın ikinci yarısındaki toplumsal ve kültürel devrimlerin tarihi hakkında, bütünlüklü çalışmalar henüz yapılmamıştır. Bununla birlikte konuya ilişkin çok geniş bir yorum ve doküman kitlesi vardır ve bunlara, fikirlerimizi biçimlendirebilmemiz için ulaşmak mümkündür (bk. kaynakça notları). Okurlar, kendinden emin edebi tarzla (benim kendi gözlemlerim dahil), düşünceyi, saptanmış doğruyla karıştıracak şekilde yönlendirilmemelidirler.

Referanslar

Abrams, 1945: Mark Abrams, *The Condition of the British People, 1911-1945* (London, 1945)

Acheson, 1970: Dean Acheson, *Present at the Creation: My Years in the State Department* (New York, 1970)

Afanassiev, 1991: Juri Afanassiev, in M. Paquet ed. *Le court vingtième siècle, preface* d'Alexandre Adler (La Tour d'Aigues, 1991)

Agosti/Borgese, 1992: Paola Agosti, Giovanna Borgese, *Mi pare un secolo: Ritratti e parole di centosei protagonisti del Novecento* (Turin, 1992)

Albers/Goldschmidt/Oehlke, 1971: *Klassenkämpfe in Westeuropa* (Hamburg, 1971)

Alexeev, 1990: M. Alexeev, book review ,in *Journal of Comparative Economics* vol.14, pp. 171–73 (1990)

Allen, 1968: D. Elliston Allen, *British Tastes: An enquiry into the likes and dislikes of the regional consumer* (London, 1968)

Amnesty, 1975: Amnesty International, *Report on Torture* (New York, 1975)

Andrić, 1990: Ivo Andric, *Conversation with Goya: Bridges, Signs* (London, 1990)

Andrew, 1985: Christopher Andrew, *Secret Service: The Making of the British Intelligence Community* (London, 1985)

Andrew/Gordievsky, 1991: Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (London, 1991)

Anuario, 1989: *Comisión Economica para America Latina y el Caribe, Anuario Estadístico de America Latina y el Caribe: Edición 1989* (Santiago de Chile, 1990)

Arlacchi, 1983: Pino Arlacchi, *Mafia Business* (London, 1983)

Armstrong, Glyn, Harrison: Philip Armstrong, Andrew Glyn, John Harrison, *Capitalism Since 1945 (Oxford, 1991 edn)*

Arndt, 1944: H.W. Arndt, *The Economic Lessons of the 1930s (London, 1944)*

Asbeck, 1939: Baron F.M. van Asbeck, *The Netherlands Indies' Foreign Relations* (Amsterdam, 1939)

Atlas, 1992: A. Fréron, R.Hérin, J. July eds, *Atlas de la France Universitaire* (Paris, 1992)

Auden: W.H. Auden, *Spain* (London, 1937)

Babel, 1923: Isaac Babel, *Konarmiya* (Moscow, 1923); *Red Cavalry* (London, 1929)

Bairoch, 1985: Paul Bairoch, *De Jéricho à Mexico: villes et économie dans l'histoire* (Paris, 1985)

Bairoch, 1988: Paul Bairoch, *Two major shifts in Western European Labour Force: the Decline of the Manufacturing Industries and of the Working Class* (mimeo) (Geneva, 1988)

Bairoch, 1993: Paul Bairoch, *Economics and World History: Myths and Paradoxes* (Hemel Hempstead, 1993)

Ball, 1992: George W. Ball, 'JFK's Big Moment' in *New York Review of Books*, pp. 16–20 (13 February 1992)

Ball 1993: George W. Ball, 'The Rationalist in Power' in *New York Review of Books* 22 April 1993, pp. 30–36

Baltimore, 1978: David Baltimore, 'Limiting Science: A Biologist's Perspective' in *Daedalus* 107/2 spring 1978, pp. 37–46

Banham, 1971: Reyner Banham, *Los Angeles* (Harmondsworth, 1973)

Banham, 1975: Reyner Banham, in C.W.E. Bigsby ed. *Superculture: American Popular Culture and Europe*, pp. 69–82 (London, 1975)

Banks, 1971: A.S. Banks, *Cross-Polity Time Series Data* (Cambridge MA and London, 1971)

Barghava/Singh Gill, 1988: Motilal Barghava and Americk Singh Gill, *Indian National Army Secret Service* (New Delhi, 1988)

Barnet, 1981: Richard Barnet, *Real Security* (New York, 1981)

Becker, 1985: J.J. Becker, *The Great War and the French People* (Leamington Spa, 1985)

Bédarida, 1992: François Bédarida, *Le génocide et la nazisme: Histoire et témoignages* (Paris, 1992)

Beinart, 1984: William Beinart, 'Soil erosion, conservationism and ideas about development: A Southern African exploration, 1900–1960' in *Journal of Southern African Studies* 11, 1984, pp. 52–83

Bell, 1960: Daniel Bell, *The End of Ideology* (Glencoe, 1960)

Bell, 1976: Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism* (New York, 1976)

Benjamin, 1961: Walter Benjamin, '*Das Kunstwerk im Zeitalter seiner Reproduzierbarkeit*' in *Illuminationen: Ausgewählte Schriften*, pp. 148–184 (Frankfurt, 1961)

Benjamin, 1971: Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*, pp. 84–85 (Frankfurt 1971)

Benjamin, 1979: Walter Benjamin, *One-Way Street, and Other Writings* (London, 1979)

Bergson/Levine, 1983: A. Bergson and H.S. Levine eds. *The Soviet Economy: Towards the Year 2000* (London, 1983)

Berman: Paul Berman, 'The Face of Downtown' in *Dissent* autumn 1987, pp. 569–73

Bernal, 1939: J.D. Bernal, *The Social Function of Science* (London, 1939)

Bernal, 1967: J.D. Bernal, *Science in History* (London, 1967)

Bernier/Boily: Gérard Bernier, Robert Boily et al., *Le Québec en chiffres de 1850 à nos jours*, p. 228 (Montreal, 1986)

Bernstorff, 1970: Dagmar Bernstorff, 'Candidates for the 1967 General Election in Hyderabad' in E. Leach and S.N. Mukhejee eds, *Elites in South Asia* (Cambridge, 1970)

Beschloss, 1991: Michael R. Beschloss, *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev 1960–1963* (New York, 1991)

Beyer, 1981: Gunther Beyer, 'The Political Refugee: 35 Years Later' in *International Migration Review* vol. XV, pp. 1–219

Block, 1977: Fred L. Block, *The Origins of International Economic Disorder: A Study of United States International Monetary Policy from World War II to the Present* (Berkeley, 1977)

Bobinska/Pilch 1975: Celina Bobinska, Andrzej Pilch, *Employment-seeking Emigrations of the Poles World-Wide XIX and XX C.* (Cracow, 1975)

Bocca, 1966: Giorgio Bocca, *Storia dell'Italia Partigiana Settembre 1943–Maggio 1945* (Bari, 1966)

Bokhari, 1993: Farhan Bokhari, 'Afghan border focus of region's woes' in *Financial Times, 12 August 1993*

Boldyrev, 1990: Yu Boldyrev in *Literaturnaya Gazeta*, 19 December 1990, cited in Di Leo, 1992

Bolotin, 1987: B. Bolotin in *World Economy and International Relations* No. 11, 1987, pp. 148–52 (in Russian)

Bourdieu, 1979: Pierre Bourdieu, *La Distinction: Critique Sociale du Jugement* (Paris, 1979), English trs: *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste* (Cambridge MA, 1984)

Bourdieu, 1994: Pierre Bourdieu, Hans Haacke, *Libre-Echange* (Paris, 1994)

Britain: *Britain: An Official Handbook* 1961, 1990 eds. (London, Central Office for Information)

Briggs, 1961: Asa Briggs, *The History of Broadcasting in the United Kingdom* vol. 1 (London, 1961); vol.2 (1965); vol.3 (1970); vol.4 (1979)

Brown, 1963: Michael Barratt Brown, *After Imperialism* (London, Melbourne, Toronto, 1963)

Brecht, 1964: Bertolt Brecht, Über Lyrik (Frankfurt, 1964)

Brecht, 1976: Bertolt Brecht, *Gesammelte Gedichte*, 4 vols (Frankfurt, 1976)

Brzezinski 1962: Z.Brzezinski, *Ideology and Power in Soviet Politics* (New York, 1962)

Brzezinski, 1993: Z. Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-first Century* (New York, 1993)

Burks, 1961: R.V.Burks, *The Dynamics of Communism in Eastern Europe* (Princeton, 1961)

Burlatsky, 1992: Fedor Burlatsky, 'The Lessons of Personal Diplomacy' in *Problems of Communism*, vol. XVI (41), 1992

Burloiu, 1983: Petre Burloiu, *Higher Education and Economic Development in Europe 1975–80* (UNESCO, Bucharest, 1983)

Butterfield 1991: Fox Butterfield, 'Experts Explore Rise in Mass Murder' in *New York Times* 19 October 1991, p. 6

Calvocoressi, 1987: Peter Calvocoressi, *A Time for Peace: Pacifism, Internationalism and Protest Forces in the Reduction of War* (London, 1987)

Calvocoressi, 1989: Peter Calvocoressi, *World Politics Since 1945* (London, 1989 edn)

Carritt, 1985: Michael Carritt, *A Mole in the Crown* (Hove, 1980)

Carr-Saunders, 1958: A. M. Carr-Saunders, D. Caradog Jones, C. A. Moser, *A Survey of Social Conditions in England and Wales* (Oxford, 1958)

Catholic: *The Official Catholic Directory* (New York, annual)

Chamberlin, 1933: W. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition* (Cambridge MA, 1933)

Chamberlin, 1965: W.H. Chamberlin, *The Russian Revolution, 1917-1921*, 2 vols (New York, 1965 edn).

Chandler, 1977: Alfred D. Chandler Jr, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (Cambridge MA, 1977)

Chapple/Garofalo, 1977: S. Chapple and R. Garofalo, *Rock'n Roll Is Here to Pay* (Chicago, 1977)

Chiesa, 1993: Giulietta Chiesa, '*Era una fine inevitabile?*' in *Il Passagio: rivista di dibattito politico e culturale*, VI, July-October, pp. 27–37

Childers, 1983: Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933* (Chapel Hill, 1983)

Childers, 1991: 'The *Sonderweg* controversy and the Rise of German Fascism' in (unpublished conference papers) *Germany and Russia in the 20th Century in Comparative Perspective*, pp. 8, 14–15 (Philadelphia 1991)

China Statistics, 1989: State Statistical Bureau of the People's Republic of China, *China Statistical Yearbook 1989* (New York, 1990)

Ciconte, 1992: Enzo Ciconte, '*Ndrangheta dall' Unita a oggi* (Barri, 1992)

Cmd 1586, 1992: British Parliamentary Papers cmd 1586: *East India (Non-Co-operation)*, XVI, p. 579, 1922. (Telegraphic Correspondence regarding the situation in India.)

Considine, 1982: Douglas M. Considine and Glenn Considine, *Food and Food Production Encyclopedia* (New York, Cincinnati etc., 1982). Article in 'meat', section, 'Formed, Fabricated and Restructured Meat Products'.

Crosland, 1957: Anthony Crosland, *The Future of Socialism* (London, 1957)

Dawkins, 1976: Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (Oxford, 1976)

Deakin/Storry, 1966: F.W. Deakin and G.R. Storry, *The Case of Richard Sorge* (London, 1966)

Debray, 1965: Régis Debray, *La révolution dans la révolution* (Paris, 1965)

Debray, 1994: Régis Debray, *Charles de Gaulle: Futurist of the Nation* (London, 1994)

Degler, 1987: Carl N. Degler, 'On re-reading "The Woman in America"' in *Daedalus*, autumn 1987

Delgado, 1992: Manuel Delgado, *La Ira Sagrada: Anticlericalismo, iconoclastia y antiritualismo en la España contemporanea* (Barcelona, 1992)

Delzell, 1970: Charles F. Delzell ed., *Mediterranean Fascism, 1919-1945* (New York, 1970)

Deng, 1984 Deng Xiaoping, *Selected Works of Deng Xiaoping (1975–1984)* (Beijing, 1984)

Desmond/Moore: Adrian Desmond and James Moore, *Darwin* (London, 1991)

Destabilization, 1989: United Nations Inter-Agency Task Force, Africa Recovery Programme/Economic Commission for Africa, *South African Destabilization The Economic Cost of Frontline Resistance to Apartheid* (New York, 1989)

Deux Ans, 1990: *Ministère de l'Education Nationale:Enseignement Supérieur*, Deux Ans d'Action, 1988–1990 (Paris, 1990)

Di Leo, 1992: Rita di Leo, *Vecchi quadri e nuovi politici: Chi commanda davvero nell'ex-Urss?* (Bologna, 1992)

Din, 1989: Kadir Din, 'Islam and Tourism' in *Annals of Tourism Research*, vol. 16/4, 1989, pp. 542 ff.

Djilas, 1957: Milovan Djilas, *The New Class* (London, 1957)

Djilas, 1962: Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (London, 1962)

Djilas, 1977: Milovan Djilas, *Wartime* (New York, 1977)

Drell, 1977: Sidney D. Drell, 'Elementary Particle Physics' in *Daedalus* 106/3, summer 1977, pp. 15–32

Duberman et al, 1989: M. Duberman, M. Vicinus and G. Chauncey, *Hidden From History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, New York, 1989

Dutt, 1945: Kalpana Dutt, *Chittagong Armoury Raiders: Reminiscences* (Bombay, 1945)

Duverger, 1972: Maurice Duverger, *Party Politics and Pressure Groups: A Comparative Introduction* (New York, 1972)

Dyker, 1985: D.A. Dyker, *The Future of the Soviet Economic Planning System* (London, 1985)

Echenberg, 1992: Myron Echenberg, *Colonial Conscripts: The* Tirailleurs Sénégalais *in French West Africa, 1857-1960* (London, 1992)

EIB Papers, 1992: European Investment Bank, Cahiers BEI/EIB Papers, J. Girard, *De la recession à la reprise en Europe Centrale et Orientale*, pp. 9–22, (Luxemburg, 1992)

Encyclopedia Britannica, article 'war' (11th edn, 1911).

Ercoli, 1936: Ercoli, *On the Peculiarity of the Spanish Revolution* (New York, 1936); reprinted in Palmiro Togliatti, *Opere* IV/i, pp. 139–54 (Rome, 1979)

Esman, 1990: Aaron H. Esman, *Adolescence and Culture* (New York, 1990)

Estrin/Holmes, 1990: Saul Estrin and Peter Holmes, 'Indicative Planning in Developed Economies' in *Journal of Comparative Economics* 14/4 December 1990, pp. 531–54

Eurostat: *Eurostat. Basic Statistics of the Community* (Office for the Official Publications of the European Community, Luxemburg, annual since 1957)

Evans, 1989: Richard Evans, *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past* (New York, 1989)

Fainsod, 1956: Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled* (Cambridge MA, 1956)

FAO, 1989: FAO (UN Food and Agriculture Organization), *The State of Food and Agriculture: world and regional reviews, sustainable development and natural resource management* (Rome, 1989)

FAO Production: FAO *Production Yearbook*, 1986

FAO Trade: FAO *Trade Yearbook* vol. 40, 1986

Fitzpatrick, 1994: Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants* (Oxford, 1994)

Firth, 1954: Raymond Firth, 'Money, Work and Social Change in Indo-Pacific Economic Systems' in *International Social Science Bulletin*, vol. 6, 1954, pp. 400–10

Fischhof et al., 1978: B. Fischhof, P. Slovic, Sarah Lichtenstein, S. Read, Barbara Coombs, 'How Safe is Safe Enough? A Psychometric Study of Attitudes towards Technological Risks and Benefits' in *Policy Sciences 9*, 1978, pp. 127–152

Flora, 1983: Peter Flora et.al., *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook in Two Volumes* (Frankfurt, London, Chicago, 1983)

Floud et al., 1990: Roderick Floud, Annabel Gregory, Kenneth Wachter, *Height, Health and History: Nutritional Status in the United Kingdom 1750-1980* (Cambridge, 1990)

Fontana, 1977: Alan Bullock and Oliver Stallybrass eds., *The Fontana Dictionary of Modern Ideas* (London, 1977 edn)

Foot, 1976: M.R.D. Foot, *Resistance: An Analysis of European Resistance to Nazism 1940–1945* (London, 1976)

Francia, Muzzioli, 1984: Mauro Francia, Giuliano Muzzioli, *Cent'anni di cooperazione: La cooperazione di consumo modenese aderente alla Lega dalle origini all'unificazione* (Bologna, 1984)

Frazier, 1957: Franklin Frazier, *The Negro in the United States* (New York, 1957 edn)

Freedman, 1959: Maurice Freedman, 'The Handling of Money: A Note on the Background to the Economic Sophistication of the Overseas Chinese' in *Man*, vol. 59, 1959, pp. 64–65

Friedan, 1963: Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York, 1963)

Friedman 1968: Milton Friedman, 'The Role of Monetary Policy' in *American Economic Review*, vol. LVIII, no. 1, March 1968, pp. 1–17

Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1986: Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs, Otto Kreye, *Umbruch in der Weltwirtschaft* (Hamburg, 1986)

Galbraith, 1974: J.K. Galbraith, *The New Industrial State* (2nd edn, Harmondsworth, 1974)

Gallagher, 1971: M.D. Gallagher, 'Léon Blum and the Spanish Civil War' in *Journal of Contemporary History*, vol. 6, no. 3, 1971, pp. 56–64

Garton Ash, 1990: Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1990)

Gatrell/Harrison, 1993: Peter Gatrell and Mark Harrison, 'The Russian and Soviet Economies in Two World Wars: A Comparative View' in *Economic History Review* XLVI, 3, 1993, pp. 424–52

Giedion, 1948: S. Giedion, *Mechanisation Takes Command* (New York, 1948)

Gillis, 1974: John R. Gillis, *Youth and History* (New York, 1974)

Gillis, 1985: John Gillis, *For Better, For Worse: British Marriages 1600 to the Present* (New York, 1985)

Gillois, 1973: André Gillois, *Histoire Secrète des Français à Londres de 1940 à 1944* (Paris, 1973)

Gimpel, 1992: 'Prediction or Forecast? Jean Gimpel interviewed by Sanda Miller' in *The New European*, vol. 5/2, 1992, pp. 7–12

Ginneken/Heuven, 1989: Wouter van Ginneken and Rolph van der Heuven, 'Industrialisation, employment and earnings (1950–87): An international survey' in *International Labour Review*, vol. 128, 1989/5, pp. 571–99

Gleick, 1988: James Gleick, *Chaos: Making a New Science* (London, 1988)

Glenny 1992: Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (London, 1992)

Glyn, Hughes, Lipietz, Singh, 1990: Andrew Glyn, Alan Hughes, Alan Lipietz, Ajit Singh, *The Rise and Fall of the Golden Age* in Marglin and Schor, 1990, pp. 39–125

Gómez Rodríguez, 1977: Juan de la Cruz Gómez Rodríguez, '*Comunidades de pastores y reforma agraria en la sierra sur peruana*' in Jorge A. Flores Ochoa, *Pastores de puna* (Lima, 1977)

González Casanova 1975: Pablo González Casanova, coord. *Cronología de la violencia política en America Latina* (1945–1970), 2 vols (Mexico DF, 1975)

Goody, 1968: Jack Goody, 'Kinship: descent groups' in *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 8, pp. 402–3 (New York, 1968)

Goody, 1990: Jack Goody, *The Oriental, the Ancient and the Primitive:Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia* (Cambridge, 1990)

Gopal, 1979: Sarvepalli Gopal, *Jawaharlal Nehru: A Biography, vol, II, 1947–1956* (London, 1979)

Gould, 1989: Stephen Jay Gould, *Wonderful Life: The Burgess Shale and the Nature of History* (London, 1990)

Graves/Hodge, 1941: Robert Graves, and Alan Hodge, *The Long Week-End: A Social History of Great Britain 1918–1939* (London, 1941)

Gray, 1970: Hugh Gray, 'The landed gentry of Telengana' in E. Leach and S.N. Mukherjee eds. *Elites in South Asia* (Cambridge, 1970)

Guerlac, 1951: Henry E. Guerlac, 'Science and French National Strength' in Edward Meade Earle ed., *Modern France: Problems of the Third and Fourth Republics* (Princeton, 1951)

Guidetti/Stahl, 1977: M. Guidetti and Paul M. Stahl eds., *Il sangue e la terra: Comunità di villagio e comunità familiari nell Europea dell 800* (Milano, 1977)

Guinness, 1984: Robert and Celia Dearling, *The Guinness Book of Recorded Sound* (Enfield, 1984)

Haimson, 1964/5: Leopold Haimson, 'The Problem of Social Stability in Urban Russia 1905–1917' in *Slavic Review*, December 1964, pp. 619–64; March 1965, pp. 1–22

Halliday, 1983: Fred Halliday, *The Making of the Second Cold War* (London, 1983)

Halliday/Cumings, 1988: Jon Halliday and Bruce Cumings, *Korea: The Unknown War* (London, 1988)

Halliwell, 1988: *Leslie Halliwell's Filmgoers' Guide Companion* 9th edn, 1988, p. 321

Hànak, 1970: '*Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn*' in *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und*

Neuorientierung im Donauraum, Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts vol. III, Vienna, 1970, pp. 58–66

Harden, 1990: Blaine Harden, *Africa, Despatches from a Fragile Continent* (New York, 1990)

Harff/Gurr, 1988: Barbara Harff and Ted Robert Gurr, 'Victims of the State: Genocides, Politicides and Group Repression since 1945 in *International Review of Victimology*, I, 1989, pp. 23–41

Harff/Gurr, 1989: Barbara Harff and Ted Robert Gurr, 'Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides:Identification and Measurement of Cases since 1945,' *International Studies Quarterly*, 32, 1988, pp. 359–71

Harris, 1987: Nigel Harris, *The End of the Third World* (Harmondsworth, 1987)

Hayek, 1944: Friedrich von Hayek, *The Road to Serfdom* (London, 1944)

Heilbroner, 1993: Robert Heilbroner, *Twenty-first Century Capitalism* (New York, 1993)

Hilberg 1985: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985)

Hill, 1988: Kim Quailc Hill, *Democracies in Crisis: Public policy responses to the Great Depression* (Boulder and London, 1988)

Hilgerdt: See League of Nations, 1945

Hirschfeld, 1986: G. Hirschfeld ed., *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany* (Boston, 1986)

Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970, part 1c, 89–101, p. 105 (Washington DC, 1975)

Hobbes: Thomas Hobbes, Leviathan (London, 1651)

Hobsbawm 1974: E.J. Hobsbawm, 'Peasant Land Occupations' in *Past & Present*, 62, February 1974, pp. 120–52

Hobsbawm, 1986: E.J. Hobsbawm, 'The Moscow Line' and international Communist policy 1933–47' in Chris Wrigley ed. *Warfare, Diplomacy and Politics: Essays in Honour of A.J.P. Taylor*, pp. 163–88 (London, 1986)

Hobsbawm, 1987: E.J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1870–1914* (London, 1987)

Hobsbawm, 1990: E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge, 1990)

Hobsbawm, 1993: E.J. Hobsbawm, *The Jazz Scene* (New York, 1993)

Hodgkin, 1961: Thomas Hodgkin, *African Political Parties: An introductory guide* (Harmondsworth, 1961)

Hoggart, 1958: Richard Hoggart, *The Uses of Literacy* (Harmondsworth, 1958)

Holborn, 1968: Louise W.Holborn, 'Refugees I: World Problems' in *International Encyclopedia of the Social Sciences* vol. XIII, p. 363

Holland, R.F., 1985: R.F. Holland, *European Decolonization 1918–1981: An introductory survey* (Basingstoke, 1985)

Holman, 1993: Michael Holman, 'New Group Targets the Roots of Corruption' in *Financial Times*, 5 May 1993

Holton, 1970: G. Holton, 'The Roots of Complementarity' in *Daedalus*, autumn 1978, p.1017

Holton, 1972: Gerald Holton ed., *The Twentieth-Century Sciences: Studies in the Biography of Ideas* (New York, 1972)

Horne, 1989: Alistair Horne, *Macmillan*, 2 vols (London, 1989)

Housman, 1988: A.E. Housman, *Collected Poems and Selected Prose* edited and with an introduction and notes by Christopher Ricks (London, 1988)

Howarth, 1978: T.E.B. Howarth, *Cambridge Between Two Wars* (London, 1978)

Hu, 1966: C.T. Hu, 'Communist Education: Theory and Practice' in R. MacFarquhar ed., *China Under Mao: Politics Takes Command* (Cambridge MA, 1966)

Huber, 1990: Peter W.Huber, 'Pathological Science in Court' in *Daedalus*, vol. 119, no. 4, autumn 1990, pp. 97–118

Hughes, 1969: H. Stuart Hughes, 'The second year of the Cold War: A Memoir and an Anticipation' in *Commentary*, August 1969

Hughes 1983: H. Stuart Hughes, *Prisoners of Hope: The Silver Age of the Italian Jews 1924–1947* (Cambridge MA, 1983)

Hughes, 1988: H. Stuart Hughes, *Sophisticated Rebels* (Cambridge and London, 1988)

Human Development: United Nations Development Programme (UNDP) *Human Development Report*, (New York, 1990, 1991, 1992)

Hutt, 1935: Allen Hutt, *This Final Crisis* (London, 1935)

Ignatieff, 1993: Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (London, 1993)

ILO, 1990: *ILO Yearbook of Labour Statistics: Retrospective edition on Population Censuses 1945–1989* (Geneva, 1990)

IMF, 1990: International Monetary Fund, Washington: *World Economic Outlook: A Survey by the Staff of the International Monetary Fund*, Table 18: Selected Macro-economic Indicators 1950–1988 (IMF, Washington, May 1990)

Investing: *Investing in Europe's Future* ed. Arnold Heertje for the European Investment Bank (Oxford, 1983)

Isola, 1990: Gianni Isola, *Abbassa la tua radio, per favore. Storia dell'ascolto radiofonico nell'Italia fascista* (Firenze, 1990)

Jacobmeyer, 1985: Wolfgang Jacobmeyer, *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer: Die Displaced Persons in Westdeutschland, 1945–1951* (Gottingen, 1985)

Jacob, 1993: Margaret C. Jacob, 'Hubris about Science' in *Contention*, vol. 2, no. 3 (Spring 1993)

Jammer, 1966: M. Jammer, *The Conceptual Development of Quantum Mechanics* (New York, 1966)

Jayawardena, 1993: Lal Jayawardena *The Potential of Development Contracts and Towards sustainable Development Contracts, UNU/WIDER: Research for Action* (Helsinki, 1993)

Jensen, 1991: K.M. Jensen ed., *Origins of the Cold War: The Novikov, Kennan and Roberts 'Long Telegrams' of 1946,* United States Institute of Peace (Washington 1991)

Johansson/Percy 1990: Warren Johansson and William A. Percy ed., *Encyclopedia of Homosexuality*, 2 vols (New York and London, 1990)

Johnson, 1972: Harry G. Johnson, *Inflation and the Monetarist Controvery* (Amsterdam, 1972)

Jon, 1993: Jon Byong-Je, *Culture and Development: South Korean experience*, International Inter-Agency Forum on Culture and Development, September 20–22 1993, Seoul

Jones, 1992: Steve Jones, review of David Raup, *Extinction: Bad Genes or Bad Luck?* in *London Review of Books*, 23 April 1992

Jowitt, 1991: Ken Jowitt, 'The Leninist Extinction' in Daniel Chirot ed., *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* (Seattle, 1991)

Julca, 1993: Alex Julca, From the highlands to the city (unpublished paper, 1993)

Kakwani, 1980: Nanak Kakwani, *Income Inequality and Poverty* (Cambridge, 1980)

Kapuczinski 1983: Ryszard Kapuczinski, *The Emperor* (London, 1983)

Kapuczinski, 1990: Ryszard Kapuczinski, *The Soccer War* (London, 1990)

Kater, 1985: Michael Kater, '*Professoren und Studenten im dritten Reich*' in *Archiv f. Kulturgeschichte* 67/1985, no. 2, p. 467

Katsiaficas, 1987: George Katsiaficas, *The Imagination of the New Left: A global analysis of 1968* (Boston, 1987)

Kedward, 1971: R.H. Kedward, *Fascism in Western Europe 1900–1945* (New York, 1971)

Keene, 1984: Donald Keene, *Japanese Literature of the Modern Era* (New York, 1984)

Kelley, 1988: Allen C. Kelley, 'Economic Consequences of Population Change in the Third World' in *Journal of Economic Literature*, XXVI, December 1988, pp.1685–1728

Kerblay, 1983: Basile Kerblay, *Modern Soviet Society* (New York, 1983)

Kershaw, 1983: Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945* (Oxford, 1983)

Kershaw, 1993: Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Perspectives of Interpretation*, 3rd edn (London, 1993)

Khrushchev, 1990: Sergei Khrushchev, *Khrushchev on Khrushchev: An Inside Account of the Man and His Era* (Boston, 1990)

Kidron/Segal, 1991: Michael Kidron and Ronald Segal, *The New State of the World Atlas*, 4th ed (London, 1991)

Kindleberger, 1973: Charles P. Kindleberger, *The World in Depression 1919–1939* (London and New York, 1973)

Koivisto, 1983: Peter Koivisto, 'The Decline of the Finnish–American Left 1925–1945' in *International Migration Review*, XVII, 1, 1983

Kolakowski, 1992: Leszek Kolakowski, 'Amidst Moving Ruins' in *Daedalus* 121/2, spring 1992

Kolko, 1969: Gabriel Kolko, *The Politics of War: Allied diplomacy and the world crisis of 1943–45* (London, 1969)

Köllö, 1990: Janos Köllö, 'After a dark golden age – Eastern Europe' in *WIDER Working Papers* (duplicated), Helsinki, 1990

Kornai: Janos Kornai, *The Economics of Shortage* (Amsterdam, 1980)

Kosinski, 1987: L.A. Kosinski, review of Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine*' in *Population and Development Review*, vol. 13, no. 1, 1987

Kosmin/Lachman, 1993: Barry A. Kosmin and Seymour P. Lachman, *One Nation Under God: Religion in Contemporary American Society* (New York, 1993)

Kraus, 1922: Karl Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit: Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog* (Wien-Leipzig, 1922)

Kulischer, 1948: Eugene M. Kulischer *Europe on the Move: War and Population Changes 1917–1947* (New York, 1948)

Kuttner, 1991: Robert Kuttner, *The End of Laissez-Faire: National Purpose and the Global Economy after the Cold War* (New York, 1991)

Kuznets, 1956: Simon Kuznets, 'Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations' in *Economic Development and Culture Change*, vol. 5, no. 1, 1956, pp. 5–94

Kyle, 1990: Keith Kyle, *Suez* (London, 1990)

Ladurie, 1982: Emmanuel Le Roy Ladurie, *Paris–Montpellier: PC-PSU 1945–1963* (Paris, 1982)

Lafargue: Paul Lafargue, *Le droit à la paresse* (Paris, 1883); *The Right to Be Lazy and Other Studies* (Chicago, 1907)

Land Reform: Philip M. Raup, 'Land Reform' in art. 'Land Tenure', *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 8, pp. 571–75 (New York, 1968)

Lapidus, 1988: Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies* (Cambridge, 1988)

Laqueur, 1977: Walter Laqueur, *Guerrilla: A historical and critical study* (London, 1977)

Larkin, 1988: Philip Larkin, *Collected Poems* ed. and with an introduction by Anthony Thwaite (London, 1988)

Larsen E., 1978: Egon Larsen, *A Flame in Barbed Wire: The Story of Amnesty International* (London, 1978)

Larsen S. et al., 1980: Stein Ugevik Larsen, Bernt Hagtvet, Jan Petter, My Klebost et. al., *Who Were the Fascists?* (Bergen–Oslo–Tromsö, 1980)

Lary, 1943: Hal B. Lary and Associates, *The United States in the World Economy: The International Transactions of the United States during the Interwar Period*, US Dept of Commerce (Washington, 1943)

Las Cifras, 1988: *Asamblea Permanente para los Derechos Humanos, La Cifras de la Guerra Sucia* (Buenos Aires, 1988)

Latham, 1981: A.J.H. Latham, *The Depression and the Developing World, 1914–1939* (London and Totowa NJ, 1981)

League of Nations, 1931: *The Course and Phases of the World Depression* (Geneva, 1931; reprinted 1972)

League of Nations, 1945: *Industrialisation and Foreign Trade* (Geneva, 1945)

Leaman, 1988: Jeremy Leaman, *The Political Economy of West Germany 1945–1985* (London, 1988)

Leighly, Naylor, 1992: J.E. Leighly and J. Naylor, 'Socioeconomic Class Bias in Turnout 1964–1988: the voters remain the same' in *American Political Science Review*, 86/3 September, 1992, pp. 725–36

Lenin, 1970: V.I. Lenin, *Selected Works in 3 Volumes* (Moscow, 1970: 'Letter to the Central Committee, the Moscow and Petrograd Committees and the Bolshevik Members of the Petrograd and Moscow Soviets', October 1/14 1917, V.I. Lenin op. cit, vol. 2, p. 435; Draft Resolution for the Extraordinary All-Russia Congress of Soviets of Peasant Deputies, November 14/27, 1917, V.I. Lenin, loc. cit, p. 496; Report on the activities of the Council of People's Commissars, January 12/24 1918, loc. cit., p. 546

Leontiev, 1977: Wassily Leontiev, 'The Significance of Marxian Economics for Present-Day Economic Theory' in *Amer. Econ. Rev. Supplement* vol. XXVIII, 1 March 1938, republished in *Essays in Economics: Theories and Theorizing*, vol. 1, p. 78 (White Plains, 1977)

Lettere: P. Malvezzi and G. Pirelli eds *Lettere di Condannati a morte della Resistenza europea*, p. 306 (Turin, 1954)

Lévi-Strauss: Claude Levi-Strauss, Didier Eribon, *De Près et de Loin* (Paris, 1988)

Lewin, 1991: Moshe Lewin, 'Bureaucracy and the Stalinist State' unpublished paper in *Germany and Russia in the 20th Century in Comparative Perspective* (Philadelphia, 1991)

Lewis, 1981: Arthur Lewis, 'The Rate of Growth of World Trade 1830–1973' in

Sven Grassman and Erik Lundberg eds, *The World Economic Order:Past and Prospects* (London, 1981)

Lewis, 1938: Cleona Lewis, *America's Stake in International Investments* (Brookings Institution, Washington, 1938)

Lewis, 1935: Sinclair Lewis, *It Can't Happen Here* (New York, 1935)

Lewontin, 1973: R.C. Lewontin, *The Genetic Basis of Evolutionary Change* (New York, 1973)

Lewontin, 1992: R.C. Lewontin, 'The Dream of the Human Genome' in *New York Review of Books*, 28 May 1992, pp. 32–40

Leys,1977: Simon Leys, *The Chairman's New Clothes: Mao and the Cultural Revolution* (New York, 1977)

Lieberson, Waters, 1988: Stanley Lieberson and Mary C. Waters, *From many strands: Ethnic and Racial Groups in Contemporary America* (New York, 1988)

Liebman/Walker/Glazer: Arthur Liebman, Kenneth Walker, Myron Glazer, *Latin American University Students: A six-nation study* (Cambridge MA, 1972)

Lieven, 1993: Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (New Haven and London, 1993)

Linz, 1975: Juan J. Linz, 'Totalitarian and Authoritarian Regimes' in Fred J. Greenstein and Nelson W. Polsby eds, *Handbook of Political Science*, vol. 3, *Macropolitical Theory* (Reading MA, 1975)

Liu, 1986: Alan P.L. Liu, *How China Is Ruled* (Englewood Cliffs, 1986)

Loth, 1988: Wilfried Loth, *The Division of the World 1941–1955* (London, 1988)

Lu Hsün: as cited in Victor Nee and James Peck eds, *China's Uninterrupted Revolution: From 1840 to the Present*, p. 23 (New York, 1975)

Lynch, 1990: Nicolas Lynch Gamero, *Los jovenes rojos de San Marcos: El radicalismo universitario de los años setenta* (Lima, 1990)

McCracken, 1977: Paul McCracken et al., *Towards Full Employment and Price Stability* (Paris, OECD 1977)

Macluhan, 1962: Marshall Macluhan, *The Gutenberg Galaxy* (New York, 1962)

Macluhan, 1967: Marshall Macluhan and Quentin Fiore, *The Medium is the Massage* (New York, 1967)

McNeill, 1982: William H. McNeill, *The Pursuit of Power:Technology, Armed Force and Society since AD 1000* (Chicago, 1982)

Maddison, 1969: Angus Maddison, *Economic Growth in Japan and the USSR* (London, 1969)

Maddison, 1982: Angus Maddison, *Phases of Capitalist Economic Development* (Oxford, 1982)

Maddison, 1987: Angus Maddison, 'Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Economies: Techniques of Quantitative Assessment' in *Journal of Economic Literature*, vol. XXV, June 1987

Maier, 1987: Charles S. Maier, *In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy* (Cambridge, 1987)

Maksimenko, 1991: V.I. Maksimenko, 'Stalinism without Stalin: the mechanism of "*zastoi*"' unpublished paper in *Germany and Russia in the 20th Century in Comparative Perspective*' (Philadelphia 1991)

Mangin, 1970: William Mangin ed., *Peasants in Cities: Readings in the Anthropology of Urbanization* (Boston, 1970)

Manuel, 1988: Peter Manuel, *Popular Musics of the Non-Western World: An Introductory Survey* (Oxford, 1988)

Marglin and Schor, 1990: S. Marglin and J. Schor eds, *The Golden Age of Capitalism* (Oxford, 1990)

Marrus, 1985: Michael R. Marrus, *European Refugees in the Twentieth Century* (Oxford, 1985)

Martins Rodrigues, 1984: '*O PCB: os dirigentes e a organização*' in *O Brasil Republicano,* vol. X, *tomo* III of Sergio Buarque de Holanda ed., *Historia Geral da Civilizacão Brasilesira* pp. 390–97 (Saõ Paulo, 1960–84)

Mencken, 1959: Alistair Cooke ed. *The Viking Mencken* (New York, 1959)

Jean A. Meyer, *La Cristiada*, 3 vols (Mexico D.F., 1973–79); English: *The Cristero Rebellion: The Mexican People between Church and State 1926–1929* (Cambridge, 1976)

Meyer-Leviné, 1973: Rosa Meyer-Leviné, *Leviné: The Life of a Revolutionary* (London, 1973)

Miles et al., 1991: M. Miles, E. Malizia, Marc A. Weiss, G. Behrens, G. Travis, *Real Estate Development: Principles and Process* (Washington DC, 1991)

Miller, 1989: James Edward Miller, 'Roughhouse diplomacy: the United States confronts Italian Communism 1945–1958' in *Storia delle relazioni internazionali*, V/1989/2, pp. 279–312

Millikan, 1930: R.A. Millikan, 'Alleged Sins of Science, in *Scribners Magazine* 87(2), 1930, pp. 119–30

Milward, 1979: Alan Milward, *War, Economy and Society 1939–45* (London, 1979)

Milward, 1984: Alan Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945–51* (London, 1984)

Minault, 1982: Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India* (New York, 1982)

Misra, 1961: B.B. Misra, *The Indian Middle Classes: Their Growth in Modern Times* (London, 1961)

Mitchell/Jones: B.R. Mitchell and H.G. Jones *Second Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1971)

Mitchell, 1975: B.R. Mitchell, *European Historical Statistics* (London, 1975)

Moisí, 1981: D. Moisí ed., *Crises et guerres au XXe siècle* (Paris, 1981)

Molano, 1988: Alfredo Molano, '*Violencia y colonización*' *in Revista Foro: Fundación Foro Nacional por Colombia*, 6 June 1988 pp. 25–37

Montagni, 1989: Gianni Montagni, *Effetto Gorbaciov: La politica internazionale degli anni ottanta. Storia di quattro vertici da Ginevra a Mosca* (Bari, 1989)

Morawetz, 1977: David Morawetz, *Twenty-five Years of Economic Development 1950–1975* (Johns Hopkins, for the World Bank, 1977)

Mortimer, 1925: Raymond Mortimer, '*Les Matelots*' in *New Statesman*, 4 July 1925, p. 338

Muller, 1951: H. J. Muller in L.C. Dunn ed. *Genetics in the 20th Century: Essays on the Progress of Genetics During the First Fifty Years* (New York, 1951)

Müller, 1992: Heiner Müller, *Krieg ohne Schlacht: Leben in zwei Diktaturen* (Cologne, 1992)

Muzzioli, 1993: Giuliano Muzzioli, *Modena* (Bari, 1993)

Nehru, 1936: Jawaharlal Nehru, *An Autobiography, with musings on recent events in India* (London, 1936)

Nicholson, 1970: E.M. Nicholson cited in *Fontana Dictionary of Modern Thought*: 'Ecology' (London, 1977)

Noelle/Neumann, 1967: Elisabeth Noelle and Erich Peter Neumann eds, *The Germans: Public Opinion Polls 1947–1966* p. 196 (Allensbach and Bonn, 1967)

Nolte, 1987: Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg, 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus* (Stuttgart, 1987)

North/Pool, 1966: Robert North and Ithiel de Sola Pool, 'Kuomintang and Chinese Communist Elites' in Harold D. Lasswell and Daniel Lerner eds, *World Revolutionary Elites: Studies in Coercive Ideological Movements* (Cambridge MA, 1966)

Nove, 1969: Alec Nove, *An Economic History of the USSR* (London, 1969)

Nwoga, 1970: Donatus I. Nwoga, 'Onitsha Market Literature' in *Mangin*, 1970

Observatoire, 1991: *Comité Scientifique auprès du Ministère de l'Education Nationale*, unpublished paper, *Observatoire des Thèses* (Paris, 1991)

OECD Impact: OECD: *The Impact of the Newly Industrializing Countries on Production and Trade in Manufactures: Report by the Secretary-General* (Paris, 1979)

OECD National Accounts: *OECD National Accounts 1960–1991*, vol. 1 (Paris, 1993)

Ofer, 1987: Gur Ofer, 'Soviet Economic Growth, 1928-1985' in *Journal of Economic Literature*, XXV/4, December 1987, p. 1778

Ohlin, 1931: Bertil Ohlin, for the League of Nations, *The Course and Phases of the World Depression* (1931; reprinted Arno Press, New York, 1972)

Olby, 1970: Robert Olby, 'Francis Crick, DNA, and the Central Dogma' in Holton 1972, pp. 227-80

Orbach, 1978: Susie Orbach, *Fat is a Feminist Issue: the anti-diet guide to permanent weight loss* (New York and London, 1978)

Ory, 1976: Pascal Ory, *Les Collaborateurs: 1940–1945* (Paris, 1976)

Paucker, 1991: Arnold Paucker, *Jewish Resistance in Germany: The Facts and the Problems* (*Gedenkstaette Deutscher Widerstand*, Berlin, 1991)

Pavone, 1991: Claudio Pavone, *Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza* (Milan, 1991)

Peierls, 1992: Peierls, Review of D.C. Cassidy, *Uncertainty: The Life of Werner Heisenberg*' in *New York Review of Books*, 23 April 1992, p. 44

People's Daily, 1959: 'Hai Jui reprimands the Emperor' in *People's Daily* Beijing, 1959, cited in Leys, 1977

Perrault, 1987: Giles Perrault, *A Man Apart: The Life of Henri Curiel* (London, 1987)

Peters, 1985: Edward Peters, *Torture* (New York, 1985)

Petersen, 1986: W. and R. Petersen, *Dictionary of Demography*, vol. 2, art: 'War' (New York–Westport–London, 1986)

Piel, 1992: Gerard Piel, *Only One World: Our Own To Make And To Keep* (New York, 1992)

Planck, 1933: Max Planck, *Where Is Science Going?* with a preface by Albert Einstein; translated and edited by James Murphy (New York, 1933)

Polanyi, 1945: Karl Polanyi, *The Great Transformation* (London, 1945)

Pons Prades, 1975: E. Pons Prades, *Republicanos Españoles en la 2a Guerra Mundial* (Barcelona, 1975)

Population, 1984: UN Dept of International Economic and Social Affairs: *Population Distribution, Migration and Development. Proceedings of the Expert Group, Hammamet (Tunisia) 21–25 March 1983* (New York, 1984)

Potts, 1990: Lydia Potts, *The World Labour Market: A History of Migration* (London and New Jersey, 1990)

Pravda, 25 January 1991.

Proctor, 1988. Robert N. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis* (Cambridge MA, 1988)

Programma 2000: PSOE (Spanish Socialist Party), *Manifesto of Programme: Draft for Discussion*, January 1990 (Madrid, 1990)

Prost: A Prost, '*Frontières et espaces du privé*' in *Histoire de la Vie Privée de la Première Guerre Mondiale à nos Jours* vol. 5, pp.13–153 Paris, 1987

Rado, 1962: A. Rado ed., *Welthandbuch: internationaler politischer und wirtschaftlicher Almanach 1962* (Budapest, 1962)

Raw, Page, Hodson 1972: Charles Raw, Bruce Page, Godfrey Hodgson, *Do You Sincerely Want To Be Rich?* (London, 1972)

Ranki, 1971: George Ranki in Peter F. Sugar ed., *Native Fascism in the Successor States: 1918–1945* (Santa Barbara, 1971)

Ransome, 1919: Arthur Ransome, *Six Weeks in Russia in 1919* (London, 1919)

Räte-China, 1973: Manfred Hinz ed., *Räte-China: Dokumente der chinesischen Revolution* (1927–31) (Berlin, 1973)

Reale, 1954: Eugenio Reale, *Avec Jacques Duclos au Banc des Accusés à la Réunion Constitutive du Cominform* (Paris, 1958)

Reed, 1919: John Reed *Ten Days That Shook The World* (New York, 1919 and numerous editions)

Reinhard et al, 1968: M. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupaquier, *Histoire Générale de la population mondiale*, 3rd edn (Paris, 1968)

Reitlinger, 1982: Gerald Reitlinger, *The Economics of Taste: The Rise and Fall of Picture Prices 1760–1960* 3 vols (New York, 1982)

Riley, 1991: C. Riley, 'The Prevalence of Chronic Disease During Mortality Increase: Hungary in the 1980s' in *Population Studies*, 45/3 November 1991, pp. 489–97

Riordan, 1991: J. Riordan, *Life After Communism*, inaugural lecture, University of Surrey (Guildford, 1991)

Ripken/Wellmer, 1978: Peter Ripken and Gottfried Wellmer, '*Bantustans und ihre Funktion für das südafrikanische Herrschaftssystem*' in Peter Ripken, *Südliches Afrika: Geschichte, Wirtschaft, politische Zukunft*, pp. 194–203, Berlin, 1978

Roberts, 1991: Frank Roberts, *Dealing with the Dictators: The Destruction and Revival of Europe 1930–1970* (London, 1991)

Rozsati/Mizsei, 1989: D. Rosati and K. Mizsei, *Adjustment through opening* 1989)

Rostow, 1978: W.W. Rostow, *The World Economy:History and Prospect* (Austin, 1978)

Russell Pasha 1949: Sir Thomas Russell Pasha, *Egyptian Service, 1902–1946* (London, 1949)

Samuelson, 1943: Paul Samuelson, 'Full employment after the war' in S. Harris ed., *Post-war Economic Problems*, pp. 27–53 (New York, 1943)

Sareen, 1988: T.R. Sareen, *Select Documents on Indian National Army* (New Delhi, 1988)

Sassoon, 1947: Siegfried Sassoon, *Collected Poems* (London, 1947)

Schatz, 1983: Ronald W. Schatz, *The Electrical Workers. A History of Labor at General Electric and Westinghouse* (University of Illinois Press, 1983)

Schell, 1993: Jonathan Schell 'A Foreign Policy of Buy and Sell' (*New York Newsday*, 21 November 1993)

Schram, 1966: Stuart Schram, *Mao Tse Tung* (Baltimore, 1966))

Schrödinger, 1944: Erwin Schrödinger, *What Is Life: The Physical Aspects of the Living Cell* (Cambridge, 1944)

Schumpeter, 1939: Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles* (New York and London, 1939)

Schumpeter, 1954: Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York, 1954)

Schwartz, 1966: Benjamin Schwartz, 'Modernisation and the Maoist Vision' in Roderick MacFarquhar ed., *China Under Mao: Politics Takes Command* (Cambridge MA, 1966)

Scott, 1985. James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven and London 1985)

Seal, 1968: Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the later Nineteenth Century* (Cambridge, 1968)

Sinclair, 1982: Stuart Sinclair, *The World Economic Handbook* (London, 1982)

Singer, 1972: J. David Singer, *The Wages of War 1816–1965: A Statistical Handbook* (New York, London, Sydney, Toronto, 1972)

Smil, 1990: Vaclav Smil, 'Planetary Warming: Realities and Responses' in *Population and Development Review*, vol. 16, no.1, March 1990

Smith, 1989: Gavin Alderson Smith, *Livelihood and Resistance: Peasants and the Politics of the Land in Peru* (Berkeley, 1989)

Snyder, 1940: R.C. Snyder, 'Commercial policy as reflected in Treaties from 1931 to 1939' in *American Economic Review*, 30, 1940, pp. 782–802

Social Trends: UK Central Statistical Office, *Social Trends 1980* (London, annual)

Solzhenitsyn, 1993: Alexander Solzhenitsyn in *New York Times* 28 November 1993

Somary, 1929: Felix Somary, *Wandlungen der Weltwirtschaft seit dem Kriege* (Tübingen, 1929)

Sotheby: *Art Market Bulletin*, A Sotheby's Research Department Publication, End of season review, 1992

Spencer, 1990: Jonathan Spencer, *A Sinhala Village in Time of Trouble: Politics and Change in Rural Sri Lanka* (New Dehli, 1990)

Spero, 1977: Joan Edelman Spero, *The Politics of International Economic Relations* (New York, 1977)

Spriano, 1969: Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano* Vol. II (Turin, 1969)

Spriano, 1983: Paolo Spriano, *I comunisti europei e Stalin* (Turin, 1983)

SSSR, 1987: *SSSR v Tsifrakh v 1987*, pp. 15–17, 32–33

Staley, 1939: Eugene Staley, *The World Economy in Transition* (New York, 1939)

Stalin, 1952: J.V. Stalin, *Economic Problems of Socialism in the USSR* (Moscow, 1952)

Starobin, 1972: Joseph Starobin, *American Communism in Crisis* (Cambridge MA, 1972)

Starr, 1983: Frederick Starr, *Red and Hot: The Fate of Jazz in the Soviet Union 1917–1980* (New York, 1983)

Stat. Jahrbuch: Federal Republic Germany, Bundesamt für Statistik, *Statistisches Jahrbuch für das Ausland* (Bonn, 1990)

Steinberg, 1990: Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941–43* (London, 1990)

Stevenson, 1984: John Stevenson, *British Society 1914–1945* (Harmondsworth, 1984)

Stoll, 1990: David Stoll, *Is Latin America Turning Protestant: The Politics of Evangelical Growth* (Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992)

Stouffer/Lazarsfeld, 1937: S. Stouffer and P. Lazarsfeld, *Research Memorandum on the Family in the Depression*, Social Science Research Council (New York, 1937)

Stürmer, 1993: Michael Stürmer in '*Orientierungskrise in Politik und Gesellschaft? Perspektiven der Demokratie an der Schwelle zum 21. Jahrhundert' in* (*Bergedorfer Gesprächskreis, Protokoll Nr 98* Hamburg-Bergedorf, 1993)

Stürmer, 1993: Michael Stürmer, *99 Bergedorfer Gesprächskreis* (22–23 May, Ditchley Park): *Wird der Westen den Zerfall des Ostens überleben? Politische und ökonomische Herausforderungen für Amerika und Europa* (Hamburg, 1993)

Tanner, 1962: J.M. Tanner, *Growth at Adolescence*, 2nd edn (Oxford, 1962)

Taylor/Jodice, 1983: C.L. Taylor and D.A. Jodice, *World Handbook of Political and Social Indicators*, 3rd edn (New Haven and London, 1983)

Taylor, 1990: Trevor Taylor, 'Defence industries in international relations' in *Rev. Internat. Studies* 16, 1990, pp. 59–73

Technology, 1986: US Congress, Office of Technology Assessment, *Technology and Structural Unemployment: Reemploying Displaced Adults* (Washington DC, 1986)

Temin, 1993: Peter Temin, 'Transmission of the Great Depression' in *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7/2, spring 1993, pp. 87–102)

Terkel, 1967: Studs Terkel, *Division Street: America* (New York, 1967)

Terkel, 1970: Studs Terkel, *Hard Times: An Oral History of the Great Depression* (New York, 1970)

Therborn, 1984: Göran Therborn, 'Classes and States, Welfare State Developments 1881–1981' in *Studies in Political Economy: A Socialist Review*, no. 13, spring 1984, pp. 7–41

Therborn, 1985: Göran Therborn, 'Leaving the Post Office Behind' in M. Nikolic ed. *Socialism in the Twenty-first Century* pp. 225–51 (London, 1985)

Thomas 1971: Hugh Thomas, *Cuba or the Pursuit of Freedom* (London 1971)

Thomas, 1977: Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (Harmondsworth, 1977 edition)

Tiempos, 1990: Carlos Ivan Degregori, Marfil Francke, José López Ricci, Nelson Manrique, Gonzalo Portocarrero, Patricia Ruíz Bravo, Abelardo Sánchez León, Antonio Zapata, *Tiempos de Ira y Amor: Nuevos Actores para viejos problemas*, DESCO (Lima, 1990)

Tilly/Scott, 1987: Louise Tilly and Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (second edition, London, 1987)

Titmuss: Richard Titmuss, *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy* (London, 1970)

Tomlinson, 1976: B.R.Tomlinson, *The Indian National Congress and the Raj 1929–1942: The Penultimate Phase* (London, 1976)

Touchard, 1977: Jean Touchard, *La gauche en France* (Paris, 1977)

Townshend, 1986: Charles Townshend, 'Civilization and Frightfulness: Air Control in the Middle East Between the Wars' in C. Wrigley ed. (see Hobsbawm, 1986)

Trofimov/Djangava, 1993: Dmitry Trofimov and Gia Djangava, *Some reflections on current geopolitical situation in the North Caucasus* (London, 1993, mimeo)

Tuma, 1965: Elias H. Tuma, *Twenty-six Centuries of Agrarian Reform: A comparative analysis* (Berkeley and Los Angeles, 1965)

Umbruch: See Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1986

Umbruch, 1990: Federal Republic of Germany: *Umbruch in Europa: Die Ereignisse im 2. Halbjahr 1989. Eine Dokumentation, herausgegeben vom Auswärtigen Amt* (Bonn, 1990)

UN Africa, 1989: UN Economic Commission for Africa, Inter-Agency Task Force, Africa Recovery Programme, *South African Destabilization: The Economic Cost of Frontline Resistance to Apartheid* (New York, 1989)

UN Dept of International Economic and Social Affairs, 1984: See Population, 1984

UN International Trade: UN *International Trade Statistics Yearbook*, 1983

UN Statistical Yearbook (annual)

UN Transnational, 1988: United Nations Centre on Transnational Corporations, *Transnational Corporations in World Development: Trends and Prospects* (New York, 1988)

UN World Social Situation, 1970: UN, Department of Economic and Social Affairs, *1970 Report on the World Social Situation* (New York, 1971)

UN World Social Situation 1985: UN Dept of International Economic and Social Affair: *1985 Report on the World Social Situation* (New York, 1985)

UN World Social Situation 1989: UN Dept of International Economic and Social Affairs: *1989 Report on the World Social Situation* (New York, 1989)

UN World's Women: UN Social Statistics and Indicators Series K no. 8: *The World's Women 1970–1990: Trends and Statistics* (New York, 1991)

UNCTAD: UNCTAD (UN Commission for Trade and Development) *Statistical Pocket Book 1989* (New York, 1989)

UNESCO: UNESCO *Statistical Yearbook*, for the years concerned.

US Historical Statistics: US Dept of Commerce. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, 3 vols (Washington, 1975)

Van der Linden, 1993: 'Forced labour and non-capitalist industrialization: the case of Stalinism' in Tom Brass, Marcel van der Linden, Jan Lucassen, *Free and Unfree Labour* (IISH, Amsterdam, 1993)

Van der Wee: Herman Van der Wee, *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945–1980* (Harmondsworth, 1987)

Veillon 1992: Dominique Veillon, '*Le quotidien*' in *Ecrire l'histoire du temps présent. En hommage á Francois Bédarida: Actes de la journée d études de l'IHTP*, pp. 315–28 (Paris CNRS, 1993)

Vernikov, 1989: Andrei Vernikov, 'Reforming Process and Consolidation in the Soviet Economy', *WIDER Working Papers WP 53* (Helsinki, 1989)

Walker, 1988: Martin Walker, 'Russian Diary' in the *Guardian*, 21 March 1988, p. 19

Walker, 1991: Martin Walker, 'Sentencing system blights land of the free' in the *Guardian*, 19 June 1991, p. 11

Walker, 1993: Martin Walker, *The Cold War: And the Making of the Modern World* (London, 1993)

Ward, 1976: Benjamin Ward, 'National Economic Planning and Politics' in Carlo Cipolla ed., *Fontana Economic History of Europe: The Twentieth Century*, vol. 6/1 (London, 1976)

Watt, 1989: D.C. Watt, *How War Came* (London, 1989)

Weber, 1969: Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik* 2 vols (Frankfurt, 1969)

Weinberg, 1977: Steven Weinberg, 'The Search for Unity: Notes for a History of Quantum Field Theory' in *Daedalus*, autumn 1977

Weinberg, 1979: Steven Weinberg, 'Einstein and Spacetime Then and Now' in *Bulletin, American Academy of Arts and Sciences*, xxxiii. 2 November 1979

Weisskopf, 1980: V. Weisskopf, 'What Is Quantum Mechanics?' in *Bulletin, American Academy of Arts & Sciences*, vol. xxxiii, April 1980

Wiener, 1984: Jon Wiener, *Come Together: John Lennon in his Time* (New York, 1984)

Wildavsky, 1990: Aaron Wildavsky and Karl Dake, 'Theories of Risk Perception: Who Fears What and Why?' in *Daedalus*, vol. 119, no. 4, autumn 1990, pp. 41–60

Willett, 1978: John Willett, *The New Sobriety: Art and Politics in the Weimar Period* (London, 1978)

Wilson, 1977: E.O. Wilson, 'Biology and the Social Sciences' in *Daedalus 106/4*, autumn 1977, pp. 127–40

Winter, 1986: Jay Winter, *War and the British People* (London, 1986)

'Woman', 1964: 'The Woman in America' in *Daedalus* 1964

The World Almanack (New York, 1964, 1993)

World Bank Atlas: *The World Bank Atlas 1990* (Washington, 1990)

World Development: World Bank: *World Development Report* (New York, annual)

World Economic Survey, 1989: UN Dept of International Economic and Social Affairs, *World Economic Survey 1989: Current Trends and Policies in the World Economy* (New York, 1989)

World Labour, 1989: International Labour Office (ILO), *World Labour Report 1989* (Geneva, 1989)

World Resources, 1986: *A Report by the World Resources Institute and the International Institute for Environment and Development* (New York, 1986)

World Tables, 1991: The World Bank: *World Tables 1991* (Baltimore and Washington, 1991)

World's Women: see UN World's Women

Zetkin, 1968: Clara Zetkin, 'Reminiscences of Lenin' in *They Knew Lenin: Reminiscences of Foreign Contemporaries* (Moscow, 1968)

Ziebura, 1990: Gilbert Ziebura, *World Economy and World Politics 1924–1931: From Reconstruction to Collapse* (Oxford, New York, Munich, 1990)

Zinoviev, 1979: Aleksandr Zinoviev, *The Yawning Heights* (Harmondsworth, 1979)

Hobsbawm yapıtta 1914'den Sovyet çağının sonuna kadar yaşanan "Kısa Yirminci Yüzyıl"ı bir tarihsel perspektif içinde ele alıyor.

"Kısa Yirminci Yüzyılı, yani Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından SSCB'nin çöküşüne kadar geçen yılları, geriye baktığımızda sona erdiğini görebildiğimiz tutarlı bir tarihsel dönemi, nasıl anlamlandıracağız? Arkasından ne geleceğini ve üçüncü bin yılın nasıl olacağını Kısa Yirminci Yüzyıl'ın onu biçimlendireceğinden emin olsak bile bilmiyoruz. Ne var ki 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında dünya tarihinde bir çağın sona erdiği ve yeni bir çağın başladığı konusunda ciddi bir kuşku yok... 1914'den İkinci Dünya Savaşı'nın ertesine kadar yaşanan bir Felaket Çağını yirmibeş ya da otuz yıl süren bir olağanüstü ekonomik büyüme ve toplumsal dönüşüm izledi.

...Yüzyılın son bölümü yeni bir dağılma, belirsizlik ve kirz, Afrika, eski SSCB ve Avrupa'nın önceki sosyalist bölümleri gibi dünyanın geniş bölgeleri için bir felaket çağı oldu...

Geriye, bizi buraya getiren yola bakabiliriz ve bu kitapta yapmaya çalıştığım şey budur. Geleceğin bazı sorunlarını henüz erken dönemin yıkıntılarından aktıkları kadarıyla düşünmekten kendimi alamıyorsam da geleceği neyin biçimlendireceğini henüz bilmiyoruz. Gelecekte daha iyi, daha adil ve daha tutarlı bir dünya olacağını umalım. Eski yüzyıl iyi bitmedi".

ISBN 975-7380-94-6

